

उत्तररामचरितम् ।

[महाकवि-भवभूतिप्रणीतम्]

(सव्याख्यसंवादिन्या उत्तरदीपिकाख्यया टीकया कविकाव्यसनालोचन-
हिन्दिभाषा-वङ्गभाषा-नुवादान्तरप्रसङ्गसंक्षेप-परिच्छेदित
परीक्षाप्रश्नावलीप्रभृतिभिश्च
समलङ्कितम्)

श्रीमद्-गुरुनाथ-विद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण
सम्पादितम्

1627
2
काव्य-व्याकरण-तर्कसौथं—
श्रीकालीपदतर्काचार्य्येण
संशोधितम्

कलिकाता-वाग्वाजार निवेदिता-लेखित-
संस्कृतविद्याभ्यास-
श्रीजानकीनाथ-काव्यतीर्थेण
प्रकाशितम् ।

१९१८ वर्षादेः पुनरुत्पत्तिः

मूल्यं— अष्टादशरुपयानाम्—१५/-

প্রাপ্তিস্থান—

ছাত্রপুস্তকালয় ।

নিবেদিতা লেন, পোঃ বাগ বাজার, কলিকাতা ।

যোগা—

সংস্কৃত বুকডিপো,

১৭২ নং কর্ণওয়ালিস স্ট্রীট, কলিকাতা ।

PRINTED BY GOAIDHAN PAN

• AT THE GOAIDHAN PRESS,

209, Cornwallis Street, Calcutta

पातनिका ।

अस्ति हि शास्त्रवचनं “काव्यं यशसे अर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्ततये सद्यः परनिष्ठं तये कान्तासम्भिततया उपदेशयुजे” इति, अस्ति च “चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादन्यधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते” इति । एतैः शास्त्रोपदेशैः काव्यस्य परमेष्ठ-साधकतामवगम्य काव्यमेवनं कर्तव्यमिति पण्डिता निर्धारयन्ति, यतः सर्व एव संसारेषु फलमिच्छन्तः कार्येषु प्रवर्तन्ते, फलञ्च धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतममेव, तत् काव्यस्य चतुर्वर्गसाधकतया कथं नास्त तत्र प्रवृत्तिर्विवेकवताम् ? तच्च काव्यं द्विविधं सदसदभेदेन, सत्काव्यं हि सद्विषयोपदेशेन सतामसतां वा विपुलं पुण्यं समुत्पाद्य मोक्षादिविधो प्रवर्तकं भवति । असत्काव्यञ्च असद्विषयविज्ञापनेन असत्पक्षेषु मानसं परिचालयत् परिणामे नरकादिभीषणोत्पातानुपजनयति, सत्काव्येन पठितेन प्राणवतेव प्रबोधिता बुद्धिः सुतरा निर्वानकालोपनतामिव विमलतामुप-लभमाना संसारसारभूतं पुण्यमुपार्जयति, तत्प्रणयकानाञ्च कवि-मुष्णानामनन्ता कीर्त्तिमन्ततिस्तथा दिगन्तेषु विस्तीर्यते; यथा शैल-सागरादिसमवरोधेनापि न प्रतिनिवृत्तिः सम्भवतीति । तथाच—समु-पलभ्यते भूयान् मानससन्तोषः, यथा साधारणजनानुभूते मन्दार-मन्दिरेऽपि न सम्भवतीति निश्चयः । तथाचालङ्कारिकास्तत्तदनुभवेन विज्ञातनिखिलतत्त्वा गायन्ति “धर्मार्थकाममोक्षेषु दैवचक्षुः कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रोतिञ्च साधुकाव्यनिषेवण” मित्यादि । सन्ति च “संसारविषयवृक्षस्ये”त्यादिकानि बह्वन्येव प्रमाणाणि काव्यप्रकर्षे, तदल-प्यल्लतविषयस्यातितरामनुकूलं विषयं दूरे स्थापयितुमप्रकृतमविषयाणा-मतिमात्रपर्यालोचनेन । सत्स्यपि बहुलोषु काव्येषु, सत्स्यपि च

तत्प्रणायकेषु बहुलैष्वेव कविमुख्येषु. यद्य समलोचनीयतामध्यास्ते
दृश्यकाव्यानां नानारसमयानां कविचित्ताज्ञादकानामेकतमम् उत्तर-
रामचरितं नाम काव्यम्, तत्प्रणेता च कविकुलगौरवरविः कविजन-
काव्यगुणो भवभूतिः आकण्ठो वा । यस्य काव्यरसेनाद्भुतमानसा
मनोविष्णुः सहसा कमपि भावभेदमाप्रवृन्तः कठोरदुःखेष्वपि चित्त-
शान्तिमुपगच्छन्तो देव्याः सरस्वत्या नवोन्मिव भावं प्रत्यक्षीकुर्वन्तः
स्वकर्तव्येषु रसाभिभवेन प्रमाद्यन्ति, जागरिता अपि लगदिदं स्वप्ने
संवेद्यमानमिव जानन्ति, मुहूर्त्तमात्रेण च जीवलोकात् निर्वास्य
मानाः कुतश्चिदलौकिके लोके समुपतिष्ठमानाः काव्यवर्णित-
मलौकिके भावजातं चक्षुषेव वोक्तन्ते । यस्य शृङ्गाररसतरङ्ग-
संश्लेणे परुषमपि ब्रह्मचारिजनहृदयं शृङ्गारैकतानं प्रियवस्तु-
प्रवणतामवलम्बते, वीररसप्रयोगनेपुण्येन मुहूर्त्तमपि जम्बावधि
वीरभावमविजानतो दुर्बलमन्तःकरण वीररसोन्मादेन माद्यति,
निरुपमकरुणादिरसविलसितेनापि दानवादीनां वीरसं मानसं
तत्तद्भसमयतामिव क्षणेन प्रपद्यते । तदयमतिनिपुणो महाकविरिति
सुवच एव सन्दर्भः । अस्य हि महाकवेः कवित्ववैचित्र्यविशेषैरेव
महावीरचरितोत्तररामचरितमालतीमाधवेति दृश्यकाव्यत्रयीमेव
विरचयतो महाकविसंज्ञेति श्रूयते । यदि चास्ति काव्यमपरं किमपि
तत्प्रणीतं तदतितरामेव प्रच्छन्नपदवोमव्यारुढमस्मास्विति तिसृष्वेव
वयं तत्कृतिषु विवृण्व्याः । अनेन तत्कृतनाटकादिपर्यालोचनद्वारा-
प्रकर्षनिरूपणं विनापि साधारण्येन सुज्ञेयस्यावदस्य कवेः प्रकर्षः ।
न ज्ञातिमात्रासुप्तमतामृतं कथमपि तेन रूपकत्रयप्रणयनेन महा-
कविख्यातिः सुलभा स्यात् । सति च काव्यपर्यालोचनेन स एव
महाकविरेव प्रकर्षनिस्रयो दृढतामवनम्बते हृदयेषु, यथा काला-
ख्येऽपि नास्य हृदयादपगमसम्भावनेति । न हि तं प्रकर्षं
भिन्नाः कंसपि मिथ्या इति सम्भावयन्तो महाकविमनुं दोष

मुद्वेषयन्ति । महाकवेरस्य पाण्डित्यालोकसमालोकिता कविता
मधुरशब्दालङ्कारसम्बलिता गर्भोरार्था च वनितव भूयसोरयति
कवितारसचोराणां सुधोराणामन्तःकरणानि । प्राकृतभाववर्चनेषु
प्रकृतिरेव मूर्त्तिमती समुपैति रसमुग्धानां रसिकानामन्तिकदेशम् ।
स्वल्पपरिसरेण वा विस्तृतवाक्यस्तामेन वा सवधैव प्रतिपादयितुं
शयाक कविरसो साधारणधारणावहिर्भूतं भावनिबद्धम् । उच्यते
तत्समर्थनार्थमेव क्रमेण कतिपयानि रसमयभाषितानि, तथाच -
प्रथमत एव शृङ्गारे स्वल्पवचनेनापि लौकिकसाधारणभावपरिहारेण
विन्यासो यथा "अकिञ्चिदपि कुर्वण सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥" इति । वस्तुत
एवानिरूपणाय किमप्यसाधारणं वस्तु प्रियो जनः प्रपञ्चप्रवाह-
प्रक्षालितमानसतलस्य जीवस्य । कथमन्यथा प्रियवियोगे नितान्त-
काम्यं जीवनमपि तृणाय मन्यमानाः प्रेमिकजनाः कुत्रचिदगाधे
जनराशौ कुत्रचिदतिप्रज्वलिते हुताशनं देहमर्पयन्ति, कुत्रचिद् वा
समुन्नतशैलशिखरादात्मानं पातयित्वा प्रियवियोगवेदनां उपशम-
यन्ति । प्रेम सर्वस्यैवास्व जगतो मूलभूतम् । तपस्विनः परमेष्ठिरे
प्रमवन्तस्तपस्याविधिमाचरन्ति, भिक्षुमुख्या जीविकाहरणकामुकाः
प्रतिहारं वर्षातपक्लेशसङ्घिण्यवो भिक्षन्ते, धनिकाः सुखे प्रचयिनो
मुहुरजस्रं धनव्ययं कुर्वन्ति, शृङ्गारभावसन्भावितान्मानो निजप्रिय-
प्रणयिनस्तदर्थं सुखं वा दुःखं वा न गणयन्ति, इत्येवं गवेषणाभिः
सुनिश्चितमेव सर्वत्र कर्मणि प्रेममूलकत्वमभ्युपगम्यते, तथाभूतस्य
जगतः प्रधानतमं निदानम् अलौकिकमिति नास्ति विज्ञयावसरः ।
तस्य यथैव युज्यते गभोरभावेन निर्देशः, यथा च प्रकृतमनिर्वचनोपलब्धं
तथा तथैव दिशा कविरतिनिपुणं व्यवस्थापयामास "अकिञ्चि
दपो"ति । तत्र "किमपो"ति पदेन गरोरार्थोऽप्ययं पण्डितेषु
गभोरतरतामेव समालम्बते । अस्मिन्नेव विषये पश्चात्तरं यथा

“अद्वैतः पञ्चपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया । स हि खेडात्मक-
 स्तान्तरन्तर्मर्माणि सोध्यति” । ईदृशं पद्यद्वयं समीक्षमाणाः
 केचित् पर्यालोचयन्ति प्रेमिककुलशिरोमणयः, यत् यदि केवल-
 मनेनैव श्लोकद्वयेन निर्मितेन कविरकस्य पुस्तकस्य समाप्तिं
 विधाय जगति महाकविसंज्ञां लब्धुकामः समभविष्यत्, तदापि
 स स्वं कामनाफलमलप्सरत इति । ईदृशं प्रेमपर्यालोचनं नास्ति
 साधारणकवीनामसाधारणानां वा आपाततो दृष्टचरणामिति समान
 विषयलाभाभावेन तैः साकमिदमादाय प्रकर्षापकर्षविचारो नाव-
 कायं लभताम् । वयञ्च वस्तुतो नूतनविधया प्रेमपर्यालोचनमीक्ष-
 माणाः, परमुत्कृष्टमेव तत्कवयितारं सम्भावयन्तः कविजगत्सु
 प्रख्यापयामः । अपिच अत्र कविना प्रस्तुतविषयस्य न कापि
 व्यक्तिः सन्निवेशितेति मन्थयति साधारणजनैरेवास्य प्रियजनसन्निधौ
 प्रणयविज्ञापनादिप्रस्तावे प्रयोगयोग्यत्वं, अतएवातिमात्रा रतिरत्र
 साधारणानां, स्वगतमेव विषयं जनाः समधिकमाद्रियन्ते, पर-
 कौयञ्च समुपेक्षन्ते इति । अथ वीररसेऽपि महाकविरस्य चरमोत्-
 कर्षः सम्भाव्यते, तथाच—महावीरं कोमारमनतिक्रामतोऽपि यौवन-
 पदवीमनुसरतो विश्वामित्रेणानेतस्य श्रीरामचन्द्रस्य ताटकावधं,
 परत एव पाशुपतधनुर्भङ्गम्, अप्रतिरथस्यापि राक्षसकुलभास्करस्य
 रावणस्य समूलमुन्मूलनम्, उत्तररामचरिते च रघुकुलाङ्कुराणां कुश-
 लवचन्द्रकेतूनां परस्परं संग्रामं सन्निवेश्य दर्शितो वीररसप्रकर्षाति-
 रेकः । विस्मयकरः संग्रामो हि पंसाध्यते परिपुष्टकायैर्बहुतिथं
 कालं सुशिक्षितैः वीरमुख्यैरेव सुनिपुणं, तथात्वेन च गगन
 चारिणोऽपि विस्मयन्ते परस्परमस्त्रसम्प्रहारपर्यालोकनेन । अत्र च
 कविः स्वभावतो रघुकुलसन्तानसुलभा वीर्यकोर्षि नः
 संग्रामविधिना विद्याधरादीन् शून्यचारिणो दृष्टालौ ३-
 भावनिवहानपि विस्मापयमानान् रघुकुलबालकानुपपन्नाः परि

वर्त्तितवान् लोकानामलीकधारणाम् । तत्रत्यं बालकवीर्यवार्त्तामात्रं
शृण्वन्तो यदि युद्धकारिणां, शैशवं न केनचित् विज्ञाप्यन्ते, तदा
नूनं ते बालकानिमान् प्रोढानतिशृणानिव सम्भावयन्ति । अस्ति चाभि-
ज्ञानशकुन्तले मत्तमाङ्गे वीरबालकस्य सर्वदमनस्य महाबलेन
सिंहेनापि समं मपराक्रमविकाशं शैशवक्रीडा, श्रूयते तच्छायामव-
लम्ब्यैव महाकविर्भवभूतिः स्वीयकाव्ये चित्रमिदं वस्तु निपुणं सञ्चि-
वेशयामासेति तस्य विवेकस्तु परतो विस्तृता भविष्यति । अभिज्ञान-
शकुन्तलीयं सर्वदमनस्य वीरत्वं यथा सातिशयशश्वोपयोगि, नात्र
तथा ; यतः सर्वदमनो नाम कुशाक्षपेक्षया वयसा परं कनिष्ठः, येन
विवेकपरिश्रूय इव हिंस्रप्रधानं सिंहमुपलभ्य क्रीडाप्रवृत्तिः, परि-
रक्षणाव्यवसायस्य सर्वतः स्थिता तापसीति । कुशलवो च दादशवर्षवयस्यौ
चन्द्रकेतुरपि वयसा ताभ्याम् ईश्वरभृगुः, तदुपयोगिनी च चन्द्रजाते-
रखवेदविष्णु इति कविः सम्भाविततच्छायामवलम्बनं कुर्वन्नपि भाव-
परिवृत्तिं कुर्वाणा महर्षिरिव प्रकृतदर्शी सम्पूज्यते पूज्यतमैः
कविवरैरिति ।

अपि च महावीरे वीर्यमदोहतस्य ब्रह्मकुलप्रोक्त्वलमक्षरपि
पशुपतिशिष्यपरशुरामस्य गुरुधनुर्भङ्गप्रसङ्गलितक्रोधज्वलनस्य विवाह-
महोत्सवावसर एव युद्धनिर्वर्त्तनार्थं कठोरं रामामन्त्रणं, नेपथ्ये
युद्धतान्तविज्ञापनं, ततश्च तस्यैव श्रीरामचन्द्रेण विनोतभावेन
विजयं, नितान्तं विनयश्च परिदृश्यं श्रीरामस्य कोऽपि वीर्यप्रकर्ष-
स्तथा हृदयगोचरोक्त्रियते, यथा सहस्रवीर्यप्रतिपादकप्रबन्धेनापि
नालमुपपादयितुम् । उत्तररामचरिते सोतावियोगविमनाधितस्य देव-
निदेशेनेव राजकाव्यापातेन दण्डकायाम् उपगतस्य धोरोदात्तस्यापि
श्रीरामचन्द्रस्य प्रकर्षगतेन करुणप्रवाहेण सामाजिकहृदयं परिश्रुतं
सत् समस्तमेव जगत् करुणरसमयमुत्प्रेक्षते । सुहृर्मूर्च्छा, सुहृन्त्याया
भूतां सीतां करादौ लभमानस्य पुनर्भाषापगमः, पुनरपहृते लिखतः,

सीताकरि गभीरवेदनामर्दनात् मूर्च्छाप्रत्यावृत्तिरित्येवम् ।
 मासुखी दण्डकावनदेवता मानुषं भावं सर्वथा परित्यजन्तो अपि
 जनसङ्घवासपरिचितायाः प्रियतमायाः सीताया रामेण कानन
 निवासनं श्रुतवती विस्मृतदेवतभावा चक्रन्द सर्व्वं काननं मुखरयन्ती
 'सर्व्वं श्रीरामचन्द्रेण, कति च दुःखवेगादेव रामहृदयस्पर्शिवचनानि
 बहुदुःखायामास । अपि च नानारसकुशलो महाकविः समाज-
 शिष्यासुखवस्थाभिन्नावेषेण रामं नायकतया दिव्यादिव्यमेव समा-
 चितवान्, यथाच—दिव्यता विना नालौकिकभावं कविः प्रतिपाद-
 वितुं शक्नोति, दर्शयमानश्च लोकातिशायितृत्तमदिव्यनायकेन
 बहुमत्त इव साधुजनागृहीतवचनो लोकशिष्यासु वासनावैक्य-
 मधिगच्छति, यतो लोकाः समोक्षितेन सजातीयजनसङ्घ-
 चरितेन साधुषु असाधुषु वा विषयेषु सहैव प्रवर्त्तन्ते, दिव्यमात्र-
 समाचरितेषु स्वसाध्यत्वबोधपरिहीनतया कथं तत्र प्रहङ्किः स्वात्,
 प्रहृष्टिर्हि कृतिसाध्यत्वज्ञानजन्येति दार्शनिका बहन्ति । अपि च
 महाजनवचनं “रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिव” दिव्यादि
 तथाभूतं वाक्यादिकमवलम्ब्यमान एव कविः समाजशिष्यासाधनार्थं
 काव्यप्रचयने प्रवहते, सफलाशस्य स्वकृतौ जातः ।

अल्पनाकौशलमुररीकुर्वन् कवि सर्व्वकविविलक्षणं चित्रदर्शनं
 बहुकथयामास । तथाच रामाभिषेकमहोत्सवमङ्गलमनुभवितुं
 कौशलेषु मिक्ता बान्धवा राजन्यवर्गाः, अपरे च कौशलमहोत्सव-
 मङ्गलाः श्रवणराक्षसा चाक्षनेयलिभोषणप्रमुखाः । क्रमेणावसितो
 महोत्सवः, कतिपयदिवसान् प्रहृतं नृत्यगोतादिमहोत्सवोपचारं
 निर्व्विजमनुभूय प्रस्रितास्ते निजप्रदेशान्, जानकोजनको जर्मकः
 विजयप्रतिरोधेन परमकाम्यमपि सीतासहितं रामचन्द्रं लेख्य
 मित्रिकां प्राप्त इति विमनायमाना सीता सर्व्वे
 सीतचन्द्रा न कामवती ज्ञातुं, नापि प्रवर्त्तते न

शयने शयितुं, न चोपयुज्यते राजयोग्येषु भोजनाद्युपादेयोपकरणेषु, तदानीं राम प्राणेश्योऽपि प्रियतमाम् अतिमात्रविक्रवा सीतां कथं नाम सान्त्वयेदिति गवेषणया प्रियवस्तुविरक्तसञ्जातामार्त्तिं प्रियवस्तुमेव निराकर्त्तव्याम्. सीतादुःखप्रमार्जनकुशलं लक्ष्मणमेव निपुणचित्र-
करलेखितं सोतायाः अतिप्रियतमं श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां सह वन-
वासादिपूर्ववृत्तं परिदर्शयितुं प्रवर्त्तयामास, लक्ष्मणोऽपि तथैव कृतवान् । नतत्र च कोशलेन कवि श्रीरामचन्द्रस्य महावीरचरित विनिश्चितानि पूर्ववृत्तानि सामाजिकगाचरोक्तस्य प्रस्तुतकाव्य-
वृत्ताशस्यापातपरिपतनतो विभाव्यमानं सामाजिकमोहं निरा-
करोति । अपि च चित्रदर्शनादियत्किञ्चित्प्रस्तावेनासूचिते श्रीराम-
सुतयोर्जृम्भकास्त्रलाभे षष्ठाङ्के तथाभूतमलौकिकजृम्भकास्त्रसामर्थ्य-
वर्णनमपि कुशलवयोर्जृम्भकास्त्रलाभकारणान्वेषणतो मोहविजृम्भकं-
स्यादिति काव्यरसिकाः । अपि च चित्रदर्शनं भूयसा सीताया-
दण्डकारण्यनिर्वासने परामनुकूलतामेव समाधत्ते, तथाच—नूतना-
राजा श्रीरामचन्द्रः नातिदूर एव निर्वर्त्तितराज्याभिषेकमश्नोत्वैवः-
सर्वथा पालनीयानां प्रजानां स्वविषयकं मतोऽभिमतं परिज्ञातुं-
दुर्मन्त्रं नाम प्रियमनुचरं प्रेषयामास, स चापि विप्रस्तः कर्त्तव्य-
परायणो विज्ञातसर्वप्रजामनोभावः सविषादमागत्य . श्रीरामं-
सीताया अपवादकलुषितं प्रजामाननं वेदयामास । ज्ञाततत्त्वज्ञासी-
प्रजावत्सलो रघुकुलभास्करः सीतायाः परिहारं विना नान्यं-
पन्थानमुपलभे प्रजारञ्जनाय, कर्त्तव्यञ्च विशेषेण रघुकुलानां प्रजा-
रञ्जनमिति किं कुर्यात् ? इतःपूर्वमेव च चित्रेषु वनवासपूर्व-
परिचितान् शैलवनादिशोभासन्तानानवलोक्य प्रीच्छन्तानाञ्च गिरि-
नदीनां सुमधुरं सन्धानं प्रत्यक्षोर्कुर्वन्त्याः सीतायाः सातिशयमध्याह्ना-
वासना पुनरपि तद्वनपर्यालोकेषु । इमामेव सीतानिर्वासनसूत्रभूतां-
सीताया वनवासवासनामुपगत्य खेदोदयेमेव पुरपरिभ्रमं श्रीरामचन्द्रः-
सन्धानं कठोरचित्तोपरमं, अथवा प्राणप्रियतमाया कैवलं प्रिय-

वचनयोस्याया एव सीताया अलीकपौरजनापवादकलुपनिर्देशेन कथं
 ज्ञाने निर्वासनं श्रीरामचन्द्रेण सुकरं स्यादिति । इदञ्च नूतनमिव
 भाममानं चित्रपरिदर्शनं वस्तुतो न श्रीकण्ठादेव प्रथमोत्पत्तिमुपलैभिः
 तच्चाहि—कालिदासस्य सर्वस्वभूते शाकुन्तले विरहविधुरो दुःखन्तः
 शकुन्तलायाश्चित्रदर्शनेन कथञ्चिन्मानसशान्तिमुपपादञ्चयामास । तच्च
 नातिविस्तृतमिति साधारणानां तत्र श्रीकण्ठकल्पिते चित्रदर्शने
 ह्य नपाततो विशेषेण दृष्टिः सन्निवृत्ता स्यात् । तथापि कवेरस्य
 कल्पनाकुशलता नातिशयं प्रशंसनीया स्वल्पमात्रं कालिदासेन
 संसृचितामपि विशेषेण मानसाकर्षणविरतामपि कल्पनां यथास्थानं
 रसातिशयसम्पादिकया दिशा परिकल्पयन् प्रकृतविषयं परिपुष्णन्
 प्रकृतवृत्तोपकारञ्च सम्पादयन् नवानकल्पनाकारोव महाकविरसौ
 संस्तुयते रसिकमण्डलानामतिमात्ररसकास्फुरन्तरैरिति । श्रीकण्ठो
 हि यथा यथावृत्तं यथारमञ्च भाषाविन्यासकौशलं समाह्वयते,
 यथा च हृदयस्पर्शभावजातं भाषासाठवेन नातिशयकुलार्णववृत्तं सम्पा-
 दयति, नैव लभ्यते तथा साधारणेषु । न केवलं रसोत्कर्षो न वा
 प्रकर्षातिरिक्त्वादधाति काव्ये भाषामात्रसमुत्कर्ष इति । श्रीकण्ठस्य
 तु यत्र यादृशो रसस्तत्र तादृशा एव शब्दाः परिदृश्यन्ते, तथाहि
 ऋङ्गारे कोमलरसोपयोगिनः कोमलशब्दा एव समुपपुज्यन्ते
 इति कविः ऋङ्गारेषु मधुरशब्दविन्यासेन गातवान्—“जीव्यस्त्रि-
 ससाध्वसत्रमस्त्रेदविन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् । वाहुरेन्दवमयूखसुखित-
 स्त्रन्दित्स्त्रमणिहारविभ्रमः ॥” अपि च “प्रसूतनं नु हरिचन्दन-
 पञ्चवाना”मित्यादौ सीतास्पर्शस्य नितरामतिशान्तिकरत्वमलौकिक
 भावाविशजनकताञ्च परिवर्णयतो रामस्य यथैवालौकिकभावविक्षाशो
 बुज्यते तथैव भाषाविन्यासेन सामाजिकदृष्टयेषु समुद्रेकः प्रकट-
 रसश्च । कव्येषु स्वाभाविकमरसपटादिसम्पत्तिरेव युक्ता, तत्र
 श्लोकस्तुर्भादिभिरतिमात्रम् अन्तःकरणविकारे समुपस्थिते

मपि श्रुतेन चेष्टाभिरन्तःकरणं स्वविकारं सहजवचोभिरुपपादयति । तद्वत्तं “इत्यति हृदयं गाढोद्देशो द्विधा न तु भिद्यते” इत्यादिषु, “हा हा देवि स्फुटति हृदयं स्तंसते देहबन्ध” इत्यादिषु च मन्दर्भेषु । वीररसे च योग्यो भवति शब्दाङ्गम्बरवानोजोगुणैकनिबन्ध इति, यत्राख्यानं वश्यवावः कवेः तथाशब्दप्रवृत्तिर्वीररसोद्भवत्वमुक्ते —“अञ्जिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र”मित्यादिषु । परतश्च कनिष्ठेन लघेन राजसैन्यानां महायुद्धसंवादमधिगम्य सातिशयं सम्भ्रान्तो वीररसदृष्टोऽपि लवाग्रजो रघुकुलाङ्गरः कुग्रो नाम वीररसदृष्टमपि सहजभाषयैव दूरादुपासन्प्रयते “भाण्डायण भाण्डायण ! आयुधतः किल सबस्य नरेन्द्रसैन्यैरायोधनम्” इत्यादिना ।

अपि च पात्राणां ये यथा ज्ञानवन्तः, ये च यं भावमवलम्बमानाः परिचरन्ति, तेषां भाषाप्रचयेभ्य एव तथा तथा भावाधिगमः सम्भवति । जनकभाषासु राजर्षिजनोचितार्थप्रतिपादकत्वम्, अरुन्धत्या नाय्या अपि सम्प्राप्तज्ञानप्रतिष्ठाया गभीरवचोविन्यासः, वासन्त्यादीनां प्रेमप्रवणहृदयानां कामलार्थपूर्णवचनाभिव्यक्तिः, श्रीरामस्य महाप्राणस्य सहृदयसुलभप्रेमप्रकाशिनो ववनविस्तृतिः, प्रजारक्षणेकव्रतधारिणश्च तस्य “यदि वा जानकीमयी”त्यादिमहात्मागसंस्पर्शिका वचनावली, क्रिया च तदनुकूला इत्यादि, विशेषतो हि नानोप्यते शब्दगौरवभयात्, सहृदयसमालोचनेन विज्ञानसम्भावनाच्च । तदयमेव संक्षेपार्थः यत्—कविरयं प्रकर्षी रसविकाशोपयोगिनेषु भाषासु भावप्रकरसन्निवेशनेषु चेति । अपरमेकं नूतनं विषयं सन्निवेशयामास काव्यतत्त्वेषु सामाजिकादितत्त्वपर्यालोचनेषु लब्धप्रतिष्ठो विशेषेण कविमुख्यः श्रीकण्ठः, स च नाटकान्तरे नाटकान्तररसविवेशः । तत्त्वज्ञास्य जनकनन्दिनी साध्वीकुलशिरोमणिः सीतादेवी रावण-भवने लङ्कापुण्यां रावणेनापहृता सुचिरं वासमकलयत्, बृङ्गकाकात् परञ्च श्रीरामचन्द्रेण राक्षसकुलं समूलमेव समुत्पाद्य सीतां

शुनरयोध्यामानीतवात्, अयोध्यावासिनस्तु निभृतेषु स्त्रीयनिकेतनेषु
 रघुकुलमेवा वा सीताया विशुद्धचारित्र्यमनुसृत्य वा स्वजनैरति-
 मन्दं सोतायाः स्वभावेषु सन्दिभ्याः, ज्ञाततद्भावश्च रामचन्द्रो लङ्काया-
 मग्निपरिशुद्धिवशाद् गृह्योत्तमशुद्धचारित्र्यामपि तां प्रजारञ्जनानुरोधाद्
 गभीरे कानने निर्वासितवान्। राज्यस्य सर्वत्रैव प्रदेशे प्रचरितो
 जनकश्रुताया अपवादवृत्तान्तः स च तथा विनोदनीयः यथा
 अविज्ञातलङ्कापरिशुद्धयाऽपि राज्यवासिनः सोतामतिमात्रविशुद्धां
 त्तिःसन्देहं सन्धानयेयुः पूजयेयुश्च देवोमिव पुनर्नृन्ध्याम्, इत्यादिकं
 परिचिन्त्यन् सोताया वनवासशरणीभूतो रघुकुलमङ्गलार्थी गूढ-
 सर्वार्थदर्शी प्राचेतसः स्वजनवेदितश्च नाटकविधिमपक्रम्य सोतायाः
 पवित्रता जगत्सु प्रचारयामास, फलिता च तस्य कामना, मङ्गल-
 मयञ्च समपद्यत समस्तं जगत् श्रीरामसोतासमागमेन। अथञ्च
 निबन्धः कथेरतिशयितां गूढार्थदर्शितामेव सामाजिकभावेषु सह-
 लयते। नैव सम्पादयितुमर्हति योग्यभाषानभिज्ञः सुयोग्यं वृत्त-
 जातमिति बहुलमेव वाच्यम्। पश्य च कविमुख्यस्य वेदान्तादि-
 दर्शनार्थतत्त्वेष्वपि दृष्टमव्याहतं पाण्डित्यं तत्प्रणोत एव, तथाच --
 “विद्याकल्पेन मरुता मेवानं भूयसामपि। ब्रह्मणोव विवर्त्तानां
 ज्ञापि विप्रलयः कृतः” इति। तथाचायं कवित्वेन पाण्डित्येन च
 भूयसामेव कवोनामूर्जितनं पदमधिकुर्वाणा विजयते काव्यकलासु
 श्रीमान्। दुर्लभं हि प्रथमतो मानुषजन्म, ततोऽपि विद्याविद्योतः,
 ततश्च कवित्वप्रतिभा, ततोऽपि च शक्तिः काव्यनिर्माणेष्विति धात-
 प्रवरा गायन्ति। तथाच श्रूयते—“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र
 ‘सुदुर्लभा कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा’ति। अयन्तु
 एक एव सर्वं प्रकष्टं वस्तु लभमानः कथमिव महाकविप्रक^० सर्व-
 समतिक्रमेण न लभताम्।

कर्षेण रसप्रकर्षेण कश्च एव परं प्रकर्षमादधाति २

तच्च प्रसुतनाटकादेव सङ्गदद्यादिति किमन्यत्, अस्मिन् सुनिपुणं
पर्यालोच्यमाने नवीनाः पाठार्थिनोऽपि नालं भवन्ति नेत्राश्रूषि
बहुलचेष्टयापि प्रतिरोद्धं, किं पुनरेकाग्रतो भावगान्धीर्यमस्य
हृदयङ्गमं कृतवन्तः सम्यग्भाववन्तः सङ्गदया इति । अस्य निपुणं
श्रीराममुखेन सीतावियोगजातकरुणविकाशेन वनतरवो मुह्यन्ति,
वनदेवता वासन्तो विस्मस्तहृदयं रादनेन दिशो मुखरयति, शैला
अपि प्रबलसंक्षोभसङ्गनक्षमाः पर्युदस्ता भवन्ति । तथाच प्रमाण-
मपि “भवभूतैः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति । एतत् कृत-
कारुण्ये किमन्यथा रोदिति यावा” ॥ इति । एवं सकलकला
कुशलस्य भवभूतः प्रथमतो नान्दोऽस्त्रोकेन पूर्वकवीना महामहनीय
भावानां वाङ्मोकिप्रभृतानां प्रणतिपर्यायेण यथैव निरभिमानता
प्रतीयते, तथैव स्वपरिचयवर्णनाप्रस्तावे “यं ब्रह्माणमियं देवी
वाग्वस्त्रेवानुवर्त्तते” इत्यादि महाभिमानविजृम्भितेन वचनजातेन
स्वभिमानप्रदर्शनाभ्रहाजनाचरणविगर्हितमनुष्ठानं किञ्चित् सन्दृश्यते ।
महाजना हि विमुखाः स्वभिमानमात्ममुखेनैव प्रविकाशयितुमिति
भूयसां सता वादः । तथाच माघादिषु - “वदिता न लघीयसो
ऽपरः स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वय”मित्यादिभिरात्मगौरवं लघोयांस
एव प्रतिपादयन्तीति कवया निर्धारयन्ति, तथापि कविरयं सूत्रधार-
मुखेनैव स्त्रोयगौरवं सामाजिकानां गोचरीकृतवानित्यनेन परितोषणार्थं
सङ्गदयेरिति, नातितराङ्गस्य कवेरपकर्षावसरः । अस्य कवेः
परिचयस्तु स्त्रीयकाव्यादेव कथञ्चिदुपलभ्यते, तथाच—‘अस्ति विदर्भेषु
पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित्तेत्तिरोहिणः काश्यपाः चर-
गुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाम्नयो धृतव्रताः सोमपीथिन उडुम्बर-
नामानो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति स्म । ..तदासुष्यायणस्य
तत्रभवतः सुष्ठुहोतनान्ना भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकोत्तर्नील-
कण्ठस्वात्मसम्भवो भट्टशोकण्डपदलाञ्छनो भवभूतिनाम । जातः

कर्णोपुत्रः” इति । स चायं कविः स्वजन्मना कस्मिन् काले पद्मपुरं नाम नगरमलङ्कारेति विप्रतिपत्ता बङ्गनामेव युक्तोनामनुशोल-
नेनालोच्यते यथामति भोतभीतं प्रकृतत्त्वानुशोलनाकुशलैरप्यनुसृत-
वर्त्तमानपाठनियमाना नवोनविद्यार्थिना नासिकाकुञ्चनवारणार्थम्
किञ्चित् । यथा—अत्र राजतरङ्गिणी कथयति, —कान्यकुब्जस्य मङ्गो-
पालो यशोवर्मा एव भवभूतिं साटरमात्मनः सभालङ्कारभूतं विधाय
तस्य साहायकमाचचार, तच्च काश्मोरधराधीश्वरो नलितादित्यः
चतुर्विंशत्युत्तरसप्तशततमखृष्टाब्दे एकत्रिंशदुत्तरसप्तशततमखृष्टाब्दे
वा पराजिग्ये, तदयं यशोवर्म्मेण सभालङ्कारभूतो भवभूतिस्तत्-
काल एव काव्यजगतसु प्रादुरासीदिति नि.सन्दिग्धम् । प्रमाणानि
यशोवर्म्मेणः सभायां श्रीकण्ठस्य वृत्तमाननाया यथा—“कविर्वाक्-
पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेविनः । जिता यथा यशोवर्मा तद्गुणसुति-
वन्दिताम्” इति ।

प्रबन्धकोषकर्ता राजशेखर प्रस्तोति, यत्—जैनसंन्यासी वप्पभट्टिः
यशोवर्म्मेणः पुत्रं नवानं राजानम् अमरराजं त्रिपञ्चाशदुत्तरसप्तशत-
तमखृष्टाब्दे जैनधर्मं दीक्षितमकरोत्, अतस्तदानीं यशोवर्म्मेणो मरण-
व्यतिरेकेण तत्पुत्रस्य राज्याभिषेका नोपपन्न इति जोवनावसानमेव
तस्य प्रतीयते, तत्पूर्वे च तत् समकालिकतया भवभूतं अमरराज-
पूर्वकालीनत्वं तद्राज्याभिषेकसमकालवर्त्तित्वं वा शक्यते स्वीकर्त्तुं,
तत एव अष्टमशताब्द्यामेव श्रीकण्ठसंज्ञेति समवधारयितुम् शक्यते ।

वाणो नाम कविमुख्यो जगति सप्तमशताब्द्यामेव जातः
सुप्रसिद्धस्य च महाराजपदभाजा हर्षवर्धनस्य प्रियवन्धुरासीत् । स च
हर्षचरिते तङ्गनामेव कवीनां नामानि निर्दिशन्नपि भवभूतेर्नाम न
निबध्नवान्, तत एवानुमीयत सप्तमशताब्द्याः परत एव जातो
जयति श्रीकण्ठ इति ।

एकादशशताब्द्यां निबध्ने काव्यप्रकाशे अभिनवगुप्त-
ग्रन्थे च यस्य वामनस्य नाम लभ्यते, तस्यैव वामनस्य
हृत्सी दृश्यते भवभूतेर्नाम्ना निर्देशः, तताऽपि शक्यते निर्देष्टुं

शताब्द्यां भवभूतिरिति, विज्ञानमस्यापि विशेषेणापुराणस्य स्वीय-
गभीरार्थपूर्णग्रन्थादौ नाम्नो सन्निवेशादर्शनात् ।

त्रिनवत्युत्तराष्टशततमाब्दे महेन्द्रपालः कान्यकुब्जे राजसिंहासन-
मलञ्चकार, तस्य सभाकवे राजशेखरस्य ग्रन्थे भवभूतेर्नाम समुप-
लभ्यते, ततोऽपि अष्टमशताब्द्यामसौ श्रीकण्ठो बभूव काव्यजगति
लोलाकार इति शक्यं निर्वक्तुमिति ।

नवपञ्चाशदुत्तरनवशततमाब्दे विरचिते सोमदेवोययशस्त्रिलके
चतुःसप्तत्युत्तरनवशततमाब्दम पञ्चनवत्युत्तरनवशततमाब्दश्चान्तरा
स्थितस्य मालवराजमञ्जुसनापण्डितस्य दशरूपककारस्य धनञ्जयसौदर-
धनिककवेर्दशरूपकालोके च दृश्यते भवभूतेर्नाम, ततस्तत्कालात्
प्रागेवास्य सत्तावश्यकतया अष्टमशताब्द्यामसौ बभूवेति शक्यं वक्तुम् ।

वहव एव भवभूतिः प्रसिद्धसोमासकस्य कुमारिलभट्टस्य शिष्य-
पदमध्यासेन ब्रुवते, यतो भवभूतेर्मीमांसादर्शनेषु भूयसा पाण्डित्य-
मासोदिति विशेषेण कुत्रापि नोपलभ्येऽपि, यज्ञविधिषु तस्य
गाढानुरक्तिम अश्वमेधादिनियमविज्ञतां स्वस्यापि पञ्चान्निकुल-
सम्भूतत्वादिकं निर्णीय, नासौ सोमासाम अधिगतवान्, नापि
कुमारिलभट्टशिष्यताम अधिष्ठितवानित्यादि दृढतया कथं नाम
विज्ञाप्यतामस्माभिः । अयमेव वीरचरिते “यस्य ज्ञाननिधिर्गुह्यं”-
रिति अत्र केचित् श्रीकण्ठगुरोर्नाम ज्ञाननिधिरिति, अपरे च ज्ञान-
निधिरिति तदागुरुविशेषणमेवेति वदन्ति ।

केचित् ज्ञाननिधिं नाम गुरुं समुपगत्य श्रीकण्ठो वेदान्त-
दर्शनम् अधीतवान्, तस्य च वेदान्ताध्ययनस्य उत्तरं रामचरिते
दृश्यते भूयसा निदर्शनम् ।

अस्य च स्वीयवाचा एव सांख्येषु योगेषु उपनिषत्सु वेदेषु च
ज्ञानवत्ताविकाशा मालतोमाधवे “यद्देहाध्ययनं तद्योपनिषदां
सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानं तत्कथनेन किमि” त्यादौ यथा समुपलभ्यते,

न तथा मौमांसादिदृशान्तरेष्विति कथं तत्र तस्य प्रवर्त्तनं पाण्डित्यं
मनुमोयतामिति वदन्तः श्रोकगठस्य कुमारिलभट्टशिष्यतां निरा-
कुर्वन्तः परितुष्यन्ति, तदपि पूर्वदिशा समाधातुं शक्यते ।

महाकवेः श्रोकगठस्य गभोरसौन्दर्यं, अरण्यानां नदीनां पर्वता-
दिकानां प्राकृतिकवस्तुसम्यदायानाञ्च गभोरनिर्जनताया, गभोर-
मानुषचरितस्य करुणभावस्य च निबन्धे, मातिशयं महत्त्वमुज्जृम्भते ।
प्रणये वा शोके वा वीर्यप्रकर्षे वा हृदयस्य क्षुद्रमानास्यपि भाव-
निवृद्धानां विश्लेषणे पाण्डित्यं भवभूतेरनुपममेव । भाषासु भव-
भूतेरतिमात्रमाधिपत्यं समवर्त्तत, तच्च पूर्वमतः समानोचितं
यथारमं यथास्थानञ्च शब्दविन्यासचातुर्यवर्णनावसरेषु ।

नाटकीयवस्तूनां सुहृसंस्थापनेषु यथा कालिदासस्य महत्त्व-
सुपन्नम्यते, विभक्तभावमयानां नाटकीयचरित्राणां सन्निवेशेषु यथा
चातुर्यं परिलक्ष्यते, न तथा श्रोकगठस्य हि सङ्कटयङ्कटयमेवात्र
प्रमाणम्, श्रोकगठस्य सर्वत्र कापि गभोरता समुपतिष्ठमाना प्रसुत-
रमाप्तराणां प्रतिरोधमेव संसाधयति, कालिदासस्य यत्र यादृशा
रसा' यत्र यादृशाः भावनिवृद्दा', तत्र तत्र तादृशतादृशविन्यासेन
भावमारस्य सन्निवेशेन च प्रकृतरसप्रकर्षमेव संसाध्य सङ्कटयङ्कटया-
ञ्छादमपूर्वमेव समुद्गामाति वर्णनोद्योगप्रयञ्च प्रत्यक्षदृष्टमिव सामा-
जिकसंविधे समुपस्थापयति । किं वहना, संज्ञेपतस्त्विदमेव कथयितुं
शक्यते, यत् प्राकृतिकादिगभोरवर्णनासु क्षुद्रतमहृदयभाषादिषु च
गभोरभावमङ्गलने श्रोकगठस्य बहुपरिभाषो प्रकर्षः, तस्य च काव्यं
अव्यविधयेव लाकमनोहारि, कालिदासस्य तु कवित्वं नाटकादिवस्तु-
निर्माणेषु यथारमं यथास्थानञ्च सरलभावपरिपोषणादिभिः, प्रकृष्टो-
पमादिवैचित्र्यादिभिः, दृश्यवस्तुविन्यासपाठेन च परं प्रकृष्टम् ।
कालिदासस्य यत्र रमणोद्यवस्तूनां दिग्दर्शनमात्रेण सामाजिकमनो-
विध्यातिस्मृत एव श्रोकगठः विस्तृतगभोरपर्यालोचनया

जिज्ञानां सर्वेन्द्रिय-संस्थापनमिव प्रतीयते, ततश्च व्यज्यते कालिदास-
सृष्टभावानां स्वोयक्ततिषु तथा सञ्चिवेशनेन तदपि पूर्वमिनः
संक्षेपेण परिदर्शितम् । अनुभूयते च अभिज्ञानशकुन्तलस्य अवन-
पेक्षया मनोरमत्वमभिनयदर्शने, उत्तररामचरितस्य अभिनया-
पक्षया अत्रणे इति । कालिदासकल्पितविषयाणां बह्वनामिव अनु-
वर्त्तनं चकार श्लोकैः तेषाञ्च पूर्वमालोचनं कृतं बहुधा, अत्रापि
किञ्चित् स्मर्यते, यथा—‘दुःखान्तगकुन्तलयो’ प्रणयस्य उर्वयोर्वृ-
खसा प्रणयस्य च वार्त्ता मानतोमाधवे मेवद्रूतप्रदर्शितं मेव
दोषमादर्शयितुं माधवेन मेघं दूतोकथं प्रियासमोपेतस्य प्रेक्ष-
निस्य श्लोकैः । एतेन यद्वचभूति कालिदासस्य काव्यं प्रकटं
मेने इति सुख्यम् ।

भवभूतिनाम कविरतिविशुनस्यापि श्रामचन्द्रस्य दोषं मुच्यते
निबन्धनस्य’सु दावगुणयारुभशरत्र निदशको विभाति, न तु कैवल्यम्
अपरेषां केषाञ्चित् कवोनामिव नायकनायिकादोना गुणाभिधातो,
तथाच—‘वृद्धास्ते न विचारणीयचरिनास्तिष्ठन्तु किं वर्त्तते’
इत्यादि, अपि च—‘अयि कठार यश किन ते प्रिय’मित्यादि-
वचनेन रामस्य यशमात्राभिप्रायकत्वं निर्वर्ण्य कथञ्चिन्नाह्वय-
तिरोधापितम् । अयं श्लाकश्च कालिदासमेव अनुकरातीति “अपि
स्वदेहात् किमुतन्द्रियार्थात्, यगाधनानां हि यशा गरोय” इत्यादि-
श्लोकदर्शनादनुमोयते ।

उत्तरचरितनिबन्धस्य नाटकान्तर नाटकान्तरारम्भस्य कालिदास-
वर्णितं मानविकान्तिमित्रस्य मानविकाया रङ्गस्थले नृत्यकला-
दिकमेव आदर्शभूतमिति कथञ्चित् शक्यं निर्धारयितुम् । अली
नेदमिकास्ततो नृतनतया शक्यं निर्वर्ण्यमिति केऽपि रत्नाशुभौष-
धरा भाषन्ते ।

विचदर्शनोपस्थापने श्लोकैः कालिदासप्रचोतं “तयोर्वैश्व-
देव-
१

प्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषो मद्यसु चितवत्सु । प्राप्तानि दुःखा
न्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखाद्यभूवन इति रघुवंशोय
श्लोक उपजोष्य इत्यपि केचिद्वर्णयन्ति, तत् महद्दयानामपि मनोहारि ।
वाङ्मोकिपरिचयानिपुणभ्यापि महाकवे अकण्ठस्य स्वोयकाव्य
नाटकीयवस्तूपयोगितादिमम्यादनाय रामायणादिविरोधं सन्दर्श्यते,
यथा—रामायणे आरामा नपुण्य न गुप्तमवस्थाय बालिन्धं चकार,
महावोरे सम्मुखसयाममाचरतव तेन नदवय मम्यादि । इति तत्
उत्तररामचरितं तस्यैव रामायणविराज्य द्रष्टव्यं मन्त्राय पुनर्नैव
मुखेन “ब्रह्मास्त न विवारणायचरितः इत्यादिपद्य काशनेन बालि
निधनव्यवस्थापनम् ।

रामायणे सोताया स्वयम अश्वमेधयज्ञस्थले उपतिष्ठमानाया
स्वोयशुद्धता प्रकाशयन्त्या पप आरामेण प्रत्याख्याताया भूमि
प्रवेशेन वियागविधिनव वसानम् उत्तररामचरितं च नाटकात्तर
नाटकं प्रकस्य सकागल आरामेण माताय मन्मथनन निवाहः ।
उक्तकल्पना च पद्मपुराणवाचमनुकरातीति धारणास्माकम् । तथाच
“सुधर्णपत्नी धिक् कृत्वा तामनात् धम्यचारिणो मित्यादिपद्मपुराण
दर्शनात् ।

रामायणे अश्वमेधायाश्चरत्तकाभ्या शत्रुघ्नभरतपुत्रपुष्कलाभ्या
कुशलवयायुध, तत् च कुशलवाभ्या तत्रा तत्पत्नीयाणामपरेषाञ्च
पराजयः जन्ममता बन्धन, उत्तरचरितं न तथात पाठकमहादया
सर्व एव विज्ञास्यन्ति ज्ञातवन्ता जानन्ति वा ।

रामायणे अश्वमेधयज्ञस्थले एव कुशलवाभ्या सह रामादीना
मन्थन, सोता तत्रैव स्वोया शुद्धता स्वमुखेन विज्ञापयन्ता भूगम
माश्रितवता, किन्तु न तथात्तररामचरितम् । रामायणे निवासना
बन्धायामपरिणतगमा जानकीति विज्ञायत यत् निवासना सोता
वाङ्मोकितापवर्णं सुनिवास्तिकाभिः बहुकालं विहितवपय

सुषुवे, उत्तररामचरितं च लक्ष्मणेन गभीरारण्यभूमौ निर्वाभनात्
परमेव गङ्गायामात्मविसर्जनं कृत्वतो कृततनयप्रसवा इति ।

तच्च नाटकीयवस्तुनां विन्याससौष्ठवसम्पादनाय निवभन्न कविः
साहित्यनियमावहिर्भूतो नापकर्षनेशमपि संस्मृशति, तथाच दर्पणे—

यत् स्थादनेचिन् वस्तु नायकस्य रसस्य न

“इ” तत्त्वविन्यासमनाद्ये च प्रकल्पयन् ॥ इति

कविवरस्य भवभूतेस्तुल्येय रूपकाणि काव्यजगतसु प्रथितानि
सम्पन्नभ्यन्ते, यथा ‘महावीरचरितम्’ “मालतीमाधवम्” “उत्तर
रामचरित”ञ्चेति । तत्प्रणोतमपः किमपि रूपकं महाकाव्यादिकं
वा रमास्वादनाय सङ्गत्या न लभन्त इति कष्टेऽपि उत्तरराम
चरितादिकमेव लभमानाः प्रायेण परिहृष्यन्ति । इमान्येव त्रीणि
रूपकाणि सम्पन्नभ्य यस्मिन्नाकविपदभाजमिमं वर्णयन्ति सङ्गत्या
इति न भवभूतो निरर्थक पक्षपातः, नापि बाह्यवजनोचितं बाह्यवं ;
यतः कवेरय पाणिडित्यप्रगल्भतया कवित्वप्रकर्षपर्यालोचनया च
एवमप्रवृत्तिरुपजायते रमास्वादचतुराणां कविमुख्यानां श्रीकण्ठं
महाकविपदभाजमाशंसितम् । वयन्तु मन्यामहे, यत् यदि केवल-
मुत्तररामचरितमेव निर्माय महाकविरसौ कवितानिर्माणाविधे-
र्विगतिमलप्स्यत, तदापि रमणारास्वादिनः कविमुख्यमसुं समन्तोषं
महाकविपदेनाभ्यर्थितमकरिष्यत । उत्तरचरिते मालतीमाधवे च
यथा शब्दप्रयोगनैपुण्यं सम्पन्नभ्यते, मानवचरिताभिज्ञता च प्रकाशतां
गच्छति, न तथा महावीरचरित इति महावीरचरितमेवास्य प्रथमा
कतिरिति सम्भाव्यते । द्वितीया कृतिर्मालतीमाधवम्, तृतीया च
कृतिकुत्तररामचरितम् । उत्तररामचरितमेवास्य रूपकनिर्माणसोमा,
अवधिष्य सकलरसप्रकर्षस्य । तथाच अस्यैव कवेः स्वलिखिते “शब्द
ब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमा”मित्यंशे कवेः परिचयः
प्रज्ञत्वसंस्थापनेन स्वस्यापि तत्त्ववितया अर्थान्तरध्वननात् प्रतीयते,

यत् तदानीं कविवरस्य प्रज्ञा परिणामाभूत् ज्ञाद्यादिमार्गे, बुद्धि-
परिणतस्य तद्विषयेषु तत्तद्विषयाणामत्यर्गमनशीलनव्यतिरेकेणा-
सम्भवा, न दृश्यते च तत्कतिरन्या महावीरचरितमालतोभाधवाभ्यां
उत्तररामचरितादुत्कृष्टा च, तत्कथं नाम तयोर्नृत्तररामचरितात् पूर्व-
निर्मितत्वं नागमोयतामिति । अपि च श्रूयते भवभूतिनाम महाकविः
कालिदासस्य कविताप्रभावेण सकलसाम्राज्यमधिष्ठितस्य यशोधाराभि-
ममाहूते सहृदयहृदये स्तोयमहावीरचरितं वस्तु कथमाय अग्रदृष्टोते
समोक्ष्य काव्यास्तरनिर्माणेन कालिदामयशस्तिरोधानकामको मालती
माधवे तमेव भावं लेखतो निवेदय माम—

‘न नाम केचिदिह न दृश्यन्त्यव-’

ज्ञातुं नै किमपि ज्ञानं प्रति नैव गच्छ

उत्पत्त्यनैः सम काव्ये समानधम्ना

काली ज्ञाय नरवर्धि पून च पथ इति

अनेन कवेरितिमात्रो गर्वितपावय जितमिति । तत्र मालतोभाधवे
प्रकृष्य लभमानाऽपि कामनामदृशं प्रकर्षमलभमानः पुनः काव्या-
स्तरम उत्तररामचरितं निस्सर्गैव अन्विश्येन प्रकर्षवान् जातः । वस्तुतः
एवोत्तररामचरितं तस्य यथा रामप्रकृष्य, यथा शब्दविन्यासचातुर्यं,
यथा वस्तुना सफल सन्निवेशः, न तथा । सम्पन्नमभूत् कुत्रचिदपरत्र,
तदयमेव क्लृप्तो निर्वाट, यत् भवभूतकत्तररामचरितं प्रकृष्टं
शेषभूतञ्च काव्यानां तथाच श्रूयते उत्तरे रामचरितं भवभूति-
र्दिशिष्यते” । इति । तदलमनल्पजस्यनेन यत् भवभूतरभाष्टफलम
अत्र साकलेन सञ्जातमिति मायाति च प्राय एव सहृदया
अस्यैव नितरामालोचनेष्विति

एतच्चाटकीयरमनायकादिक संज्ञितो निरूप्यते, यथा - एत
दुत्तररामचरितं नाम रूपकं ‘नाटक व्यासवृत्तं स्था’दित्यादिनाटक-
लक्षणयोग्यनाटकाख्य एव रूपकमिदं अस्मभवेति । तथाच एत
च्चाटकीयहस्तस्य रामायणाख्यप्रसिद्धवस्तुस्थानत्वम् । यथा
मभिप्रेत्याः पञ्च सञ्ज्ञा, विनासहारादिगुणानां साङ्गवेक्षणं, ”

दशानधिकमसाङ्गमस्त्रिषड्त्वं इत्यादि वङ्गं नाटकत्वस्यवस्थापकम् ।
 “अविकथन क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्वेयान्निगूढमानो
 धोरादात्तो दृढव्रतः कथितः” इति धोरोदात्तगुणसम्बन्धितो दिव्या
 द्वियो नाम नायको रघु कुलचन्द्र शोरापचन्द्रः “अनुकूल एकनिरतः”
 इति अनुकूलभेदनक्षणाख्यो अनुकूलो नाम नायकभेदः, तस्य
 एकमोतामातानुरक्तत्वात्

नायिका च मोता स्वोपाख्यनायिकाभेदस्य प्ररुदम्परयौवना
 मध्यमव्रीहिता वेति लक्षणलक्ष्या तथाच -

‘मोतामोतादिना नृपकृष्णपरा पतिव्रता मोता’ इति

मोता विचित्रसुवर्णा प्ररुदम्परयौवना

इषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीहिता मोता’ इति च

दर्पणे तल्लक्षणस्य च प्रत्येकविशेषणमात्रसम्पादितभेदात्

सा च प्रथमतो राममङ्गतदगाया स्वाधोनभर्त्तका, विरहे च
 प्रोषितभर्त्तकेति । क्रमेण लक्षणहृयी यथा—

‘कालो रोगशकाक्रान्तो न नृणां यदलिकम्

। वचनविषमामरु मा स्यात् स्वाधोनभर्त्तका ॥ इति

नामाकाश्वरणादयस्या २०२३ गत इति

मा मोतोभवत् खाला भवत् प्रोषितभर्त्तका । इति च

दूरदेश गतः दूरदेशे स्थित इत्यर्थः, तथात्वञ्च शोरासम्मानपाय
 मेव, मोताया निर्वामिततया स्वस्य च राजधानीवास्तव्यतया उभयो-
 रेकान्तमन्तरे स्थितत्वात् ।

कनिदन्त्यान्मार्गसामा न्त्येष दृश्यते इति

पेणकारवचनेन माङ्गल्यस्य सम्भाव्यत्वव्यवस्थापनया एकत्र
 अभयविधनायिकालक्षणलक्ष्यत्वेऽपि दोषाभावज्ञोत्तेनात्र दोष-
 शङ्कापि ।

अत्र करुणविप्रजन्माख्य एव रामः प्रधानं, मोतायाः शरीरपरि-

* * * * *

अवश्यं केषाञ्चिदापातदर्शिनामेवं प्रश्नः सहसा एव चित्त-
भूमिम् अधिराज्यति. यत् मतोष्वपि बहुलास्त्रेव उत्तररामचरित
टीकासु कथमयमसाम परिश्रमा भवतः, कथं वा निरर्थको न
भवद्भवतामतिमात्र क्लेशस्वोकार इति, तत्र वयमेवं बुवाणास्तान्
बोधयामः, यत् पर्यालोचयन्तु भवन्तो व्याख्यानतरादस्या व्याख्यायाः
जगिष्यन्, विवेका जायतामस्या प्रतिपाद्यविषयावधारणषु,
मदयमनुगोचयन्तु विस्तृतटीकाप्रकारं, तत एव प्रतिनिवृत्तिष्यते
मानमादयं प्रश्नः, समोपे च मृत्तिमानिव समुपस्थास्यते वृत्तष्वपि
टीकाविस्तरेषु टीकाया अस्या प्रक्रमार्थः ।

अस्मिन् वारं वशिष्ठ्यम् -संशोधने यथाचित्तदृष्टिगतं अनङ्ग-
कारमङ्गमने प्रयत्नबाहुल्यम् अनुवादविधौ किञ्चित्परिवर्त्तनम्,
पण्डितप्रवर-आयुक्तेखरोप्रसादगास्त्रिणा हिन्दोभाषाययितसंक्षिप्तविव
रणोऽन्यासेन परिवर्तनञ्च । प्रश्नमानाया प्रश्नशास्त्रार्थम् ।
मुद्रणापकरणानां महाधेत्वात् मुद्रणाययाधिकाश्च किञ्चिन्मूल्य
वृद्धिश्चेति तद्वयथापूर्वम् । मदयां दृष्टिं स्थापयन्तु सन्त इति
निवेदनम्

३२८ बङ्गाळीय

}

आश्रव
प्रकाशकानाम् ।

उत्तररामचरिते व्यवहृतानां नदीशैलदेशप्रभृतिकानां प्राचीननामभिर्गान्धुनिकनामभेदा निर्देशाच्च तत्तत्स्थानानाम् ।

गोदावरी	मच्छपव्वतादुदभूता नदी, अस्या नामान्तरं पूर्व- गङ्गेति ।
चित्तकूट	विन्ध्यपर्वतस्य पूर्वभागः पधुना वुन्देलखण्ड- वासिनस्तमेव "चित्तकाट" इत्याचक्षते । विनास- पुरात् क्रोशत्येऽसौ वर्त्तमानः ।
तमस	गरोगानदेशप्रवाहिना ऋक्षपव्वतादुदभूता नदी, अस्या वर्त्तमानं नाम "तोनम" इति ।
दक्षकाश्यप	गोदावर्या दक्षिणतारवर्त्तिनी दक्षिणान्यप्रदेशोया विस्तृता वनभूमिः ।
पञ्चवट	मुख्यप्रदेशान्तर्गतगोदावरीतारवर्त्तिनी । अस्या वर्त्तमानं नाम 'नासिके'ति । त्रैलोक्यदेशे इन्द्रस्य स्वर्गाद्यानां इति प्रसिद्धानि चमत्तराम, कमला- राम, क्षीराराम, भोमाराम, द्वाक्षारामेभ्यः अभिधानानि पञ्च उद्यानानि सन्ति, पञ्चवटो च तत् पञ्चवना- त्मिका इति योगिकं नाम ।
पद्मा	ऋक्षमूकपवतप्रभव सरः ।
सन्दाकिनो	त्रिकूटपव्वतप्रभवा पुतत्रला नदी स्वर्गगङ्गा वा ।

- १। माधन अस्या आधुनिकं नाम “चिडुत” इति । मिथ
नमानुसारेण तज्जनपदस्य मिथिलेति नाम ।
- २। सरल करलदेशीया नदी । केरलस्य वर्त्तमानं नाम
“मालावार” ‘कानारार्’ इति वा ।
- ३। अथ १। १५५ भागलपुरप्रदेशान्तर्गतमाधिपुरस्थानाधोने सिंहेश्वर
पटे वर्त्तमान ।
- ४। इ वर परम ‘चृणार’स्य दुर्गनिम्नवर्त्ति स्थानम् ।
- ५। अत्रमाश्रमः क्राणपुरात् साद्वपञ्चकोशे “विठुर” नामकस्थाने
वर्त्तमान ।
- सिङ्गल इति कवित् । अपर च सिङ्गलवासिभि
श्रीरामरावश्रया सत्तामात्रमपि प्रायेणाविद्वद्भि
स्वाधिष्ठानभूमे प्राचीनलङ्कात्व न प्रमाणाक्रियत इति, पुरातनी
लङ्का सागरगर्भे लोनेत्येव प्रबलतत्त्वानुशोलेन निर्धारयन्ति ।

ग्रन्थस्य श्लोकानां सूचौ ।

	अ०	श्री०		अ०	श्री०
आक खदपि कुवाण	५	१४	अहन्वात जगदन्ता	७	१७
आकखिदपि कुवाण	६	४	अलसत्वमितसुग्ध	१	२४
आकादङ्गात् सत इव	६	२५	अवदग्धकं रित		४
आजित पृथुसाजिम्बि	५	३७	आजिनरमरास	२	४८
आतद्वचमद	५	१८	आकाशगन्धप्रसूता	५	५
आतिशयितसुरासुर	५	४	आखिद्वत् नन र ह		३७
आत्यङ्गतादास	५	१	आरं वासीन्नाह	५	२५
आव कोऽयमिन्द	६	१७	आनन् पचया	५	१७
आवेद रक्षाभि	१	२८	आहो पृथुयशो	६	५३
आर्हत मुखद्वय	१	२६	आहो प्रासादिक	६	२०
आनियतवदित	४	४	आगच्छादिरक्त	५	६
आनिभिन्ना गभारत	५	१	आधुपत किन्	५	१५
आनभावसाध	६	४१	आलिख्यस्ततम	२	३८
आन करवतस्त्वय		१७	आविभक्तयोऽन्व	४	१८
आनखौनस्य दुःखा	५	८	आ ववाङ्मसया	१	३७
आनटव्यो यदसि	५	१३	आनामका	५	१०
आपत्य यंसाटग	४	३	आनीदिर दशरथस्य	५	६
आपि जनकसुताया	६	२६	आनाकृष्टाभिमत	१	४५
आपूर्वकर्मचावडाल	१	४६	इन्द्रोपादप साऽय	१	२१
आप्रतिष्ठ रघुञ्ज	५	३५	इतिहास पुराणस्य	५	५३
आवृताशान	६	२१	इदं विप्र पान	४	३०
आयमन् प्रतापेय	५	२८	इदं कोवध्य पूर्वम्	१	१
आय शीलाशान	५	८	इयं गदं लक्ष्म	१	३
आयं हि विप्ररक्तक	५	५	इह ममदशकला	५	५०
आय ते वापीव	१	५५	ईदृशाना विपाको	२	४
आवि कदोर यज	२	२७	आनामपारिपुता	१	१३

अ	श्री०		अ	श्री०
राश्यानां भावा	२	४४ कन्दाक्रान्तकठोर	५	१८
सद्यो राक्षसीमारु	५	२० किमपि किमपि मन्	१	२७
स्वर्णामृतपम	१	५० एकमन्यक्तुमि	३	७
एकविंशत्तम	८	४ क्रि १ कलिर्नाकिञ्चित्	४	२
एका रस कदण	३	४७ किमन्यमिव मृगध	३	२
एतन् इव कदण	२	२१ कुवलयदलविधि	३	२२
एतत्तद्वद्वद्वद		२२ कुवलयदल सन्ध्याम	४	१२
एतदि परिभूतान	४	२५ कनककुम्भकठोरको शक	२	७२
एतद्वद्वद्वद्वद्वद्व	४	२४ ४६ कथावृत्तनया कृति	५	१५
एतद्विद्वद्वद्वद्वद्व	१	२१ कथाश्च कौशिकी	७	८
एतद्विद्वद्वद्वद्वद्व	५	१८ काऽप्येव सन्ध्याति नव	५	३४
एता न तानि निर	१	२५ क तावानानन्दा	६	३३
एत न एव निरध	८	२३ सुमिता कामपि	७	१२
एत न कद्वद्वद्वद्वद्व	३	२० गृहीता य पु	३	४०
एतो द्वि जन्मसिद्धि	८	१८ वा लोक वितत	७	६
एव न श्रुत्यसम्बन्ध	४	२ चतुश्च सङ्ख्याणि	२	१५
एव स्यामिको न्या	५	२२ चिर यात्वा ध्यात्वा	६	६८
एवा रसिष्ठगमान	८	१ चिराद्गारुधौ प्रकृत	२	२६
कठोरपारावतकन्द	६	२५ चक्राशुस्वितकडपद	४	२०
कच्छलद्विपगच्छ		२ चक्राशुस्वितकडपद	५	३६
कतिपयकुसुमाद्रम	२०	जगन्मन्त्रमात्राज	७	८
कथ न्यायमनुष्ठान	५	२१ जनकानां रक्ष या च	१	१७
कथा दशवर्षो राज	१	४ जनकानां रक्ष या च	१	५१
कथायां किञ्च पुनर्यत्नि	२	१७ जनकानां रक्ष या च	६	४२
करकमलवितीर्ण	३	२५ जातस्य न पितृव्योन्म	५	२४
करपद्मव स तस्या	२	१४ जामातृव्यजन वध	१	११
कर कल कुलधने	१	१५ जीवन्मु तातपादध	१	१८
कामान्दुष्य विप्रका	५	११ जीवय नव सखाध्वस	१	३४
कन्धमुद्राभित्ति	१	८ ज्ञानिद्वया वलयितो	४	३०

[२८]

	अ०	श्री०		अ०	श्री०
अथवाभाषितकदव	६	१	देवि मीने नमन	७	१०
तटस्थं नैराश्यादपि	३	१२	देव्यामपि हि	१	६
तत्कालं प्रियजन	१	१०	देव्या शम्यस्य	३	३३
तथैव राम सीताया	६	१७	न काल भवतां	३	३२
तदा किञ्चित्किञ्चित्	६	१५	न निजर्ज्म कस्यौ	६	१४
तत्रविचयस्यया	१	७२	नन्वेव त्वरितममन	१	१
ने हि मये लङ्कास्मान	१	४८	न प्रमाणीकृत	७	५
नको कदायमकुर्वन्न	२	५८	नमो व परमात्मने	७	११
मातुं लोकांनिव	६	१	नियोजय यथाधम	७	१२
त्वदर्थमिव	६	५६	निष्कर्ममिमिता	७	१६
त्वया जगन्नि	१	४२	नौवारीकृतकमन्त्र	५	१
त्वया सङ्ग निवर्त्यामि	२	१८	न न त्वया परिभवस्य	४	२३
त्वं ब्रह्मिन्मयी	४	५	नता प्रियतमा वाच	५	३४
त्वं जीविग त्वमसि	७	५६	दक्षप्रमनसपि रक्त	४	१६
त्वमेव ननु कस्यापि	३	१०	परिणतकनार	६	१३
वसस्य वत्से वेदेहि	७	१८	परिपाण्डुर्धन	३	४
त्वाद्युगलभिमिथान	६	-	पशानपुत्र वद न	४	२७
दत्तामये त्वयि	७	११	पश्यामि च जगज्जान	७	१७
दत्तेन्द्राभयदक्षिण	६	१८	पातालादवत्त	४	१४
ददत्त तरव		५४	पाप्मस्य पुमान	७	२०
दधति कुङ्करभाना	८	५१	पुनसकालमप्रीके	१	२३
दपेण कौतुकवता	५	११	पुनरायच कान	३	५७
दक्षति कदय	३	१	पुनरायच कान	६	२८
दक्षमानेन मनसा	७	७	पुनरायच तडागस्य	३	२८
दिनकरकुलचन्द्र	६	-	पौलस्त्यस्य ज्ञातृया	७	४३
दिन्या मीडय	१	५५	प्रकृत्यैव प्रिया सीता	३	३१
दुःखमर्चदमार्यव	१	४७	प्रतनुविरलं	१	२०
दृष्टिस्तुषीकृतजनवय	६	१५	प्रत्युपस्थेव दयित	५	
द्विषतां हविता	५	२१	प्रवाह १५ मृग क		

	अ०	श्री०		अ०	श्री०
प्रियप्राया नृनिर्णय	२	२	यस्या न द्वयमा	२	२८
प्रियागवसहकाराणां	६	२५	यैतादृक्कद्विसकिसलय	३	१५
प्रसूतोत्तम नृ	२	११	रात्र्याद्यमनिर्वासी	७	१
वाचवर्षेण नीत	६	२६	र दृक्का टल्लिण	२	१०
अज्ञानयो ब्रह्मज्ञिताय	१	१५	लोलोमखातमृगाल	२	१६
ब्रह्मादयो ब्रह्मज्ञिताय	६	१५	लोलोमोत्तमभित	३	३६
अ ओ नव	५	७	लौकिकामा ह	१	१०
अ मव कृतपुत्रान्	३	१६	वज्राटपि कडागाणि	२	७
मनोरथस्य	५	२०	वयमपि न खल्वे वप्राया	५	२६
मन्त्रादिव ज्ञायति	७	१७	वस्त्रायाश्च वच दृक्कस्य	४	२२
महिलासितस्त्रिभुवनय	४	२१	वपुरविहितमिष्टा	६	२५
मा निषाद प्रतिष्ठा	४	५	वमिप्राधितता टंज्या	१	३
मुक्ताच्छटल	६	२७	वमिष्टा वासीकि	६	२६
मुनिजनशिष्टविक	५	३	वज्रस्थित च टिल्लय	६	२
मेघमालिन यथाय	२	२४	वितरति गुरु प्र ज	२	४
स्वानस्य औवकमस्य	१	२६	विद्याकल्प न म रा	६	६
य एव मे जन	५	७	वमा मोताटंज्या	६	२०
यस द्रुमा अपि	२	८	विनिवर्तत एष	५	८
यवानन्दाश्च मोटाश्च	२	१२	विनिवर्तत शका	१	३५
यस्यावितर्दोपित	१	४२	विश्राधी विशाल	६	२१
यथा तिरश्चीन	३	२५	विलुप्तममिष्टा	२	२३
यथा वसिष्ठाहिरणी	७	१४	विश्वभरात्सजा टंजे	३	२
यथैव भोग्य	४	१	विश्वभरा भगवती	१	६
यथन्तावानन्त वज्रति	५	२६	विश्वभरादृमि	१	४६
यदस्या पत्य वा रक्षसि	५	१४	वीचवाते शीकर	३	२
यदि न मलि सन्तव	४	२६	ब्रह्मान न विचारणीय	५	३५
यद्व्यासंवाद किम्	५	१६	व्यतिकर इव भीम	५	१२
य ब्रह्मावमिय टंजे	१	२	व्यतिवर्जति पदाधान	६	१२
यथा पुनस्यथा	४	१०	व्यर्थ यस्य कपोलस्य	३	४५

	ख०	ग्री०		ख०	ग्री०
अथ की नाम उच्यते	२	८	स ईश्वरी ग्राह्यः	४	१३
अथ महापुरुष	६	७	सर्वेदरोमाग्रित	७	४१
अथवा शिवा वा	४	११	सिद्धं सततवाचि	५	२२
अथवा प्रकृति	१	४५	सोतादेव्या स्वकर	२	६
अथवा शिशिरौषध	६	३७	सुसुद्धिष प्रकटय	४	१५
अथ ते ब्रह्म	२	६	सैनिकानां प्रमाथेन	४	२२
संख्यातीतिर्वद	५	१२	सोऽय ग्रेन ककुभ	१	३३
सतां केनापि कार्येण	१	४१	सिग्धश्यामा कचि	२	१४
सन्तानवाङ्मयि	५	८	स ई दया च सौख्यस	१	१२
समयः स वर्तते इति	१	१८	सोऽहोभागयितु	१	७
समानसिद्धि कथाणि	७	३	स्यमः पुरा परिचिता	७	१२
सन्त्यक्तृद्वयता	६	४०	सरसि सुतनु	१	२६
सन्त्यक्तो वसिष्ठादीन्	१	१६	हा हा देवि स्फुटति	३	३८
स राजा तक्षोष्णं	४	१२	हा हा चित् पश्यद्वास	१	४०
सर्वथा व्यवहृतव्यम्	१	५	तन्नि निव्याजवत्तन	४	२

—

नाम्नोक्तिखितव्यक्तिगणाः ।

पुरुषः ।

रामः

लक्ष्मणः

सूत्रधारः—नाटकायकयासूचकः ।

नटः—तत्सहकारी ।

अष्टावक्रः—मुनिविशेषः ।

दुष्युखः—युत्तचरः ।

शम्भूकः—शूद्रतापसः ।

भाण्डायणः
सौधातकिः } —वाल्मीकिशिष्यौ

जनकः

लवः

कुशः

सुमन्त्रः—अयोध्याधिपतिसारथिः ।

चन्द्रकेतुः—लक्ष्मणायुजः ।

वाल्मीकिः—रामायणकविः ।

विद्याधर-प्रतिहारी मुनिवासकप्रभृतयः ।

स्त्री

सीता

कौशल्या

अश्वत्थती—वशिष्ठपत्नी ।

आत्रेयो—काचित् विद्यार्थिनो ।

वासन्तो—वनदेवता (सीतायाः सखी) ।

तमसा
सुरसा } —नदीद्वयम् ।

विद्याधरोभानोरथोपुत्रोपभृतयः ।

ग्रन्थसमर्पणम् ।

श्रीकण्ठस्य कवेरपेतकलुषा गाभोर्यसंसर्पिणो
सौम्यालङ्कृतिरीतिभावमधुरा नानागुणश्रद्धिणी ।
व्यक्तार्था कविता नवेव वनिता सक्तचणोक्तासिनी
केषाञ्चित् सुखबोवमाकलयितुं व्याख्यायते तोषिणी ॥१॥

सर्वार्थविज्ञापनशक्तिशालिनो
स्नेहं समालम्ब्यतो विपश्चिताम् ।

दशां प्रशस्तामधिगत्य नित्यं

स्तुतं विनाशं विदधातुं दोषिका ॥२॥

राज्ञा श्यामलवर्णेना क्रतुक्रते यः कान्यकुब्जस्वला-
दानीतः शुनको यशोधर इति स्थानो यथार्थाभिधः ।
विप्रो वेदविदाख्यरो बहुतपाः सन्मानसम्पदयुतं
वङ्गान्तर्गतसिद्धविक्रमपुरं संस्थापितश्चादरात् ॥ ३ ॥
तत्पवित्रकुलोत्पन्नः सद्विद्याचारभूषितः ।

जनको जयचन्द्रो मे उमा माता तपस्विनी ॥ ४ ॥

वाचाग्निवसुवन्द्राङ्गे शक्ते शोपचमोदिने ।

तयोः स्वर्गतयोः पादपद्मेष्वा समपिता ॥ ५ ॥

पद्मीत्तरतटस्थान्त धनच्छत्र-निवासिना ।

शशैषा शुद्धनाथेन गङ्गातीरप्रवासिना ॥ ६ ॥

उत्तररामचरितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

इदं कविभ्यः * पूर्वैभ्यो † नमोवाकं प्रशास्यते ।

विन्देम देवतां वाचममृतमाम्बनः कलाम् ॥ १ ॥

[१ । पूर्वैभ्य कविभ्य नमोवाकम् इदं प्रशास्यते, (यत्) कामम् : कलाम् चक्षतां वाचं देवतां विन्देम, इत्यम्य] ।

१ । अथ कविपञ्चकचामधिभूतस्य भवान् भवभावमलम्भूतिभेषभूतिः “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सत्यज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवती” इति सुतवचनविद्यापितं परिनिष्ठित-
शब्दप्रयोजनविज्ञानयोः काव्यफलप्रसवकारित्वमवगच्छन् “काव्यं यद्यस्यैकैकं व्यवहारविधिं
प्रियतरञ्चतये” इत्यादिनियमस्येदितस्य काव्यरूपेणावतीर्णस्य तस्य प्रकर्षं विदित्वा “प्रवक्ष्यामीं
प्रबन्धुषामपि कीर्तिं प्रतिष्ठयोः । मूलं विषयभूतस्य जेतुर्गुणैरुपचर”मिति शास्त्रनिर्देशेन
नायकगुणैरुपचरस्य कीर्तिं प्रतिष्ठासाधकत्वावगमेन “यदि कश्च” पूर्वैरिति जहति रामस्य
चरिते”मिति रामचरितस्य परिच्छेदत्वविज्ञापनेन रामरूपेणावतीर्णस्य प्रस्तुतकथानायकभूतस्य
भगवतो मुक्तानिव प्रतिपिपादयितुः दृग्भवकुन, अत्रवत्सुभ्यः “देवानामिदमाम्बनमि ह्रस्वः
कालं क्षतुं चाक्षुषम्” इत्याद्युक्तिभि प्रतिपादितप्रकर्षात् प्रकरणादीनां यथास्ये रसवत्सु-
नायकाद्यपकर्षात् नाटकस्य च प्रख्यातदेवादिहस्तप्रधानतया प्रकर्षात् नाटकमेव निर्मातु-
मभिलषन् पूर्वज्ञस्य महावीरचरितनाम्ना प्रख्याते नाटके वर्चिततया उत्तरं चरितं
वर्चयितुं विद्योर्धितार्थपरिपन्निप्रम्य ह्रस्वद्विभ्यं सञ्चारा कामिनतयस्यलामिनीक्षन् प्रेक्षावत्-
प्रवृत्तिविवक्षणेन च नमस्कारादेः श्रेयसावधनां परिपक्वम् पूर्वैरज्ञप्रधानाङ्गभूतं नमस्कारमेव
नाट्योत्तरपनिर्वाहकं प्रकीर्ति—इदमिति । पूर्वैभ्यः जेतुर्गुणैरुपचरिभ्यः कविभ्यः प्रज्ञवाचीकि-
प्रथतिभ्यः, तेषामिव आदिकवित्वात् । नमोवाकं नम इति शब्दस्य स्तोत्रार्थवैधीभावमुक्त-
व्यापारवोधकस्य नम इत्यानुपूर्वीजन इत्यर्थः । वाकः उक्तिः उच्चारणम् इत्यर्थः, कविन् कश्चैपि
तद्वयथा स्यात् तया नम, शब्दोच्चारणेन वाचीकिप्रवृत्ति-पूर्व-कविवरम् प्रथम्य इत्यर्थः ।
अथवा नम उक्त्वा नमः शब्दोच्चारणेन तद्वयथा स्तोत्रार्थवैधीव्यापारविशेषविवक्ष-
नानुसृत्याय इत्यर्थः । अथवा बहुकाव्यमस्मिन्तस्य श्रवैः प्रवक्ष्यामी को वा विचारयाम् भवति ।

इदम् अथ्यवहितोत्तर वत्समाथ वस्तु विषय प्रतिपादनित्यर्थः । विन्दे म इत्यादिवाक्यार्थमित्यर्थः । प्रजापतेः प्रार्थयामहे, “वाक् यासु इच्छाया”मित्यस्य रूपमिदम्, यत्, आदादिकस्य शासुषातोराङ् पूर्वकस्यैव व्यवहारो भाषायां निर्देष्ट इति तत्र “वाङ् योगः प्रापय लक्ष्यते” इत्यस्य दुर्घटवृत्तौ, ककारोपादानादर्थविशेष एव उपसर्ग इत्यस्य च कस्यचित्प्रति घटत्वात्, प्रपूर्वकोऽपि शासुरिच्छावाचक इति न च्युतसंस्कारतायां स श्रयोऽपि । ततः उत्तरवाक्यांश्च कस्य ताप्रतिपत्तये यदित्यध्याहार्यम् । आत्मनः परमात्मनः शब्दमूर्तिधरस्य विष्णोरित्यर्थः । कस्मात् प्रथमभूता, तथाच दर्पणे—“कान्याक्षापाश ये केचिद्गौतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्ति-धरस्यैति विष्णोरथा मङ्गात्मनः” इति । अमृतां च सरङ्गितां पृकृते नित्यामित्यर्थः । मोमासकनये शब्दरूपाया सरस्वत्या नित्यत्वाङ्गोकारात् बागटवताया नित्यत्वमव्याहृतम् । वैदामिकमते तु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”ति सत्यावेदितस्य सरस्वत्यापि ब्रह्मतादात्म्यस्य कामेन “अथ दोष-मदाहोऽयं”मित्यादिश्रुत्यर्थसमाहित नित्यत्वमिति । अथवा मरणं मृतं भावे ज्ञ, न विद्यते मृतं तिरौभाषो यस्मात् तत्, कवीनां कौर्त्तिकायस रक्षणेन सर्वदेव कविजन्मानसस्मिरतया काम्यात्मकेन वाक्यज्ञानेनैव तेषां जगतस्तिरोधानाभावः । अपि च राममुक्तिरारादीनां पार्थिवजरीरिषिषीऽपि यस्यां वाक्यमयेन कविपुत्रत्वे न एव जगति सज्जीविमावस्थानं तस्याव्यक्त-मन्वतमिति । यथा अमृतां रसवतीम् । वाच वाक्यमयी शब्दस्वरूपमित्यर्थः । दैवतां देवीभूता भगवतीमित्यर्थः । विन्दे म कममहि समाश्रयत्वे न स्वीकृत्य, तदाश्रयेणैव अकहौप्रकाशसमाप्तिसम्भवा-दित्यर्थः । अथवा पूर्वस्य कविभ्यो जन्म, ततः परं वाक् वाक्यात्मकं सगुणं ब्रह्म विष्णुमित्यर्थः । इदं वत्समाथ विन्दे म इत्यादिवाक्यार्थमित्यर्थः । पुष्पाक्ष, याचामहे प्रार्थनार्थकस्य शातो-र्द्धिर्वाक्यं कस्मात् कस्य इत्ये । शब्दात्मकवाक्यादिव प्रतिष्ठाभाषणान् ब्रह्मवाचीकिप्रभतीन् कविसुखान् प्रवक्ष्य शब्दात्मकस्य विष्णोरेव समाश्रयं प्रपद्यामहे, स च परितुष्टौ न काव्यकलासु तथा वैलक्षण्यमुपपादयतु यथा प्रस्तुतकाव्यं मङ्गाकवीनामितिमात्रं मनोरति स्यादिति भावः ।

यथा इदमपदेन प्रारिञ्चितवत्यादी विधिक्षितं बुद्धिस्तु मङ्गलं सम्बध्यते, तत्र प्रकृते सहेय्यं तद्वानिमेतं, नमोवाकमिति च विधयत्वं न, तथाच सत्यादी कर्त्तव्यम् इदं मङ्गलं नमोवाकं निर्दिष्टवान् इत्यर्थः । अस्मैव मङ्गलस्य नमोवाक इति सञ्ज्ञा ज्ञायते इति भावः । अत्र सहेय्यं विधेयमादाय प्रथमैव इदमिति पदस्य मङ्गलाभिप्रायेण व्यवहारात् ज्ञीवतावत्त्वं अपि नमोवाक-मित्यत्र पु विष्णुसत्त्वे कावकं नास्ति । किंवा पूर्वस्य कविभ्यो नमोवाकं नमस्कारवचनात्मकत्वं इदं मङ्गलम् इच्छाम इत्यर्थसमाश्रयत्वेन सहेय्यविधयभावपरिहरिणं यथान्वरम् । अत्र यमात्मानुवर्त्तनपुरं सरं राजदहंनमिति निवर्त्तनं कविमस्कारानन्तरं वाचीनमस्कारवत्त्वं अपि न प्रधानापकर्षपदीवसन्भावना दृष्टान्तीनां नदीस्रोतं सङ्गं न समुद्रस्यैव परिचारकादिसंज्ञैवैव राजादेर्द्वैर्जनसम्भवादिति । अपि च “भगवद्वन्द्वं त्वाद्यं गुरुवन्दनपूर्वकं”मिति शास्त्रानुमोदनेन भगवद्वन्द्वमत्त्वं पूर्वं गुरुनमस्कारस्य कर्त्तव्यतया “मधुमयभक्षितोनां मर्गदर्शी मधुर्वि” “काम्यविक्षिपवीत्याह” इत्यादिशास्त्रादेशेन वाचीकिप्रभतीनां कविसुखानामभिमतगुरुत्वाच्च भगवत्या, सरस्वत्या प्रथामविधे पूर्वमेव वाचीकिप्रभतीनां नमस्कारं कृतो भगवद्विधेति ।

अत्र वीरराजवाद्य—“विन्दे म देवतां वाच”मित्यात्र “वन्दे महि च तां वाचो”मिति पाठः समीचीन इत्यं कीदृशमिति, तत्र नास्तीत्यादिदेशैश्चित्रात्मकं, तत्रापि पदाक्षेपयोक्तोचनात् तथैवोपस्थानम् ।

केचिदस्य प्रकाराभ्येव सुखत्वाच्छां समीचनं तथाच—इदमिति इति शब्दमेवैव समस्य पदं,

नमः वाकम् इति पदद्वयी, तेनाद्यनर्थः पर्यवस्यति यथा—पूर्वभ्यः पुरातनेभ्यः प्राचीनेभ्य इत्यर्थः । इदं कविभ्यः अथ बुद्धिजीवतरा मङ्गलान्तस्य अनेनापि कविना समालम्बनीयस्येत्यर्थः, कविभ्यः रचयितृभ्यः रामश्चान्तमेषोपजीव्य काव्यनिर्मातृभ्यो वाङ्मयिकाभ्यासादिभ्यः; व्यासस्य वाङ्मयिकस्य रामायणमङ्गलान्तरादिः रचयितृत्वात् । बुद्धिज्यत्वञ्च रामवृत्तस्य अथ काव्यस्य तद्वृत्तमवस्थान्तः प्रज्ञाने बुद्धिस्थत्वाभावेन तन्निष्ठादित्यस्यैवापसङ्गात् “पाञ्चभ्यश्च पुनानु वदंयतु नः श्रेयांसि श्रेयं कथे”ति निर्वाहे वक्तव्यं न च सूचितत्वात् ।

पूर्वेषामिव कवीनां पुरातनवृत्तान्तवैदितया रामायणादिपूर्ववृत्तविज्ञानजननसामर्थ्यं सूचयतीति पूर्वभ्य इत्युक्तम् । रामायणवृत्तस्यैवोपजीव्यतया तत्र एव नैपुण्यालम्ब इष्ट इति कव्यान्तर-कवीनां नमस्कारः प्रज्ञाने न अनुकूल इति इदं कविभ्य इत्युक्तम् । उच्यते अनेनेति वाकं वचनसाधनीभूतं करणे सत्यम् । वक्ष्यमाणोऽपि कविमुखास्य स्वाभिलषितवस्तुनः साङ्गतासम्पत्तये ऐश्वर्याभ्यामिपूर्वकविनमस्कार इति जानुपपन्नम् । तस्य च उपदेशप्रवृत्तौ इत्यामैव बाहुल्यकत्वम् अन्यथा श्लुटा भाव्यम् । “संज्ञायामिति च प्रायिकं” मित्वात्तत्वात् दीव । अथवा उच्यते यत् तत् वाकं कथं वि शब्दं, “अकर्तरि च कारकौ” इत्यानुशासनात्, वाचिकमित्यर्थः । नमः नमस्कारं प्रशङ्क्य इच्छाम, निर्दिशाम इत्यर्थः, नमस्कारस्य कायिकवाचिकानादिक-भेदेन वैविध्यात् । ता पूर्वापाञ्चता बुद्धिभ्याम् इत्यर्थः । काव्यनिर्मात्रे प्रवृत्तिनिवृत्ति-विषयोभूताया, कवित्वं न उपपत्तिरे । अथवा प्रवाङ्मयस्य मित्या, यथा अथतस्त्वं अपवर्गसाक्षात् अस्तीत्यमता अत्यर्थोऽप्युपपत्तयः । तेन स्त्रीत्वं समसस्य, प्रयोजकतासम्बन्धेन मोक्षवर्ती सुक्ति-साधिकामित्यर्थः । तत्वात्तच्च मङ्गलपातकादिनाशनाशारा । तथाच—“एकैकमन्त्रं प्रोक्तं मङ्गल-पातकनाशनं” मित्याश्रयः । तत्र कारणमाह—आत्मनः परमात्मनः कक्षां विद्यां परमात्मप्रति-पादिकां विद्यामित्यर्थः । तस्यच “वेदवैद्ये चरे पुंसि” इत्यादौ व्यञ्जम् । वाङ्मयवाचिष्ठाभावात्-रामायणाद्याभिरुक्तां वन्दे मङ्गलं प्रथमम्, “विषयमङ्गलव्यसंयुक्तो विजयते” इति वाङ्मयान्तस्यैव कर्तृत्वं । अस्मां योजनाशामपि पूर्ववत् कार्यार्थसमनवधेयम् । कैवर्त्तु—इदमिति भिन्नं पदं, नमः वा कम् इति च पदद्वयं, कविभ्य इदं नमः प्रशङ्क्य इत्यान्वयः । वाङ्मयः समुच्चये । कं ब्रह्मावमित्यर्थः । एवञ्च वाङ्मयं सरस्वतीं कं ब्रह्मावन् वा वन्दे मङ्गलं, इत्याहुः, तत्र व्यवहितान्वये-नोक्तार्थस्य बहुवचनं समनुसन्धानमव्यत्यात्, “यथाहामि हां दशभिरष्टादशभिरिव वा । वाचिस्तथा पदैर्वापि सा नान्दीति प्रकीर्त्तिता” इत्याच अनुदेशपदानुक्तं च इति ।

मङ्गलां रूपकनिष्ठां चत्विषं नियमो यत् नान्दीश्रीकादायैव नाटकीयवस्त्वि नष्टानि निवृत्तं सन्निवेशयतीति, अत्रापि मङ्गलकवि श्रौकण्डो निष्कृष्टसात्सन्निवेशमङ्गलाविति किञ्चित् पयाशोच्यते, यथा—अत्र प्रथमाह पूर्वभ्याः कविभ्य नमः इत्यानेन पुरातनेभ्यः प्रसिद्धप्राज्ञेभ्यो नमः इत्यर्थेनात्रेन पूर्वकाजप्रसिद्धा सर्वलोकजनमन्याः केऽपि प्राज्ञा अत्र नाटके वर्णयि-ष्यन्ते इति सूचितम्, तथाच—प्राज्ञा वाङ्मयिकव्यतिष्ठरामहन्महादयः, तेषां पाश्चात्यप्रसिद्धिरपि शास्त्रविद्या, वाङ्मयिकव्यतिष्ठोः रामायणादिनिबन्धत्वात्, राजस्य धनुर्वेदेऽपि अथं पु च शास्त्रेऽपि विश्वत्ववचनात्, हन्महादेर्मङ्गलान्तरादिद्वारास्तवस्तुप्रकाशकत्वात् । सर्वलोकजनमन्कारोपलब्ध-निर्द्देशेन धूर्तवचनं कस्य भाषादीर्घावृत्तिः । पूर्वकाजप्रसिद्धा इत्यानेन कस्यचित्तवचनं वाणिज्य-प्रकारादिभिराकरचम् ।

कविभ्य इत्याह बहुवचनेनात्मनोऽस्त्यने, यथा—उत्सवि पुत्रावपु मनुषु कविषु यथा

(नान्यन्ते) स्वधार' (क) । असमतिविस्तरेण । अथ खलु भगवतः
कालप्रियमायस्य यात्रायामर्थमिन्द्रान् बिभ्रापयामि, —एवमतुभवन्तो

तेषु बाष्पीक्षरेषु प्राधान्यं, तथा रामलक्षणशब्दं प्रादिषु बहुष्वपि नायकेषु रामचन्द्रस्यैव प्राधान्येन
वर्णितम् इति नानेकनयकताक्षेपेण नाटकीयस्वरूपस्याघातः । अनेनैव श्रीरामचन्द्रस्य प्राधान्य-
ख्यापनेन लक्षणशब्दं त्रयोरपुद्गलत्वावगमनेन सीताया वनप्राप्यै लक्षणनियोगः, लक्षणवधे च
शब्दं त्रयैव बुद्धिस्तौक्यते, अप्रधानस्यैव प्रधाननियोज्यत्व-यवस्थितः । उत्तरार्द्धेन काचि-
दौचित्यगुणा लो वर्णयितव्येति सूच्यते । आत्मन कलाम् अयस्वरूपमित्याद्येन च अस्य नाटकस्य
नायिकाया देवताशस्यैव कस्यचिद्वर्णपौलव इति अयोजिताया भगवता वसुधाराया
जानायाः श्रीरामप्रणयिण्या सीताया स सूचनम् । “अर्धं वा एष आत्मनो यत् पदौ” ति शास्त्र-
निर्दिष्टेन पद्मा चर्चरीरत्नशसनात् नायिकाया देवताशस्यैवत्वसूचनान्नायकस्यापि देवता-
सम्बन्धत्वं नभ्यः, तेन भगवदशभूतस्य श्रीरामस्य नायकत्वाय सन, तथाभूता देवताशस्यैव
नायिका इति देवताशस्यैव तस्यैव नायकवरस्य विशेषेणापयोगात् । अन्तर्निहितं पदेन
नरचरित्रैक्यं कथ्यत्वात्, निवेद्यस्य च प्रसक्तिपूर्वकत्ववाच्यत्वं यद्वागमदेहविसर्जनसम्भावितस्य
सीताया नरकस्य नृपत्या प्रथित्या च समं तदागमनेन भावनिबन्धरूपेण द्वितीयाकृतं प्रकृत्य
सप्तमाहपर्यन्तार्थः संसूच्यते इति समाप्तः ।

(क) नान्यन्त इति । नाटकप्रभृतीनामनदो मङ्गलायः, आशीर्वचनादिसंयुक्ता देवविजादि-
प्रभृतिरूपं प्रयुक्तिर्नान्दीति । तथाच—“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्यात् प्रयुज्यते । देवविज-
नृपादीनां तस्यान्नान्दोति स श्रिता ॥” नन्दयति कवेन देवतादीन् आशीर्वादेन मनस्कारेण
वा परिचर्यान् आत्मानं च प्रसादयति या इति इत्यनन्दधर्ता, कर्त्तरि कच्, ततः कच्
इत् । तथाच नान्यप्रदीपे—“नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवना, कुशीलवा पाण्डुपदाय सन्तः ।
व्यादाय सन्त्यनन्त्युच्चो, तस्यादिय सा कथितेह नान्दो ॥” अपि च “देवविजयपादीना-
नाम्नीर्वाहपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्यात् तस्यान्नान्दोति कर्त्तरि ता” ॥ इति भरतकृतनाट्य-
शास्त्रे । इदं कविभ्य इत्यस्य वादयमि पदै निबद्धत्वात् नान्दीककथयोगः । तथाच सुनिः—
“सुधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रित । नान्दीं पठेद्वाद्यभिरुद्धमर्वाय्यल्लुताम् ॥” अत्र
पदस्यैव श्लोकपाद-सुश्रुतिरूपं श्लोकान्तगतवाक्यं तदस्यैवमरूपतया, अत्र तिङ्मलपदस्यैव
सुवनपदस्यैव च सत्यं वादयपदैवेयं नान्दी, तथाच नान्यप्रदीपे—“श्लोकपादः पठे
केचित् सुपतिरुक्तमयापरे । परेऽन्तान्तरवाक्यैक्यरूपं पदमुचिर ॥” इति । “पदैर्युक्ता वादयमि”-
रित्यादिपञ्चोक्तसुववाक्यानावसरे तर्कवागीशपादा वाच्यते—“पदैः सुवर्णितकलावतटे,
विनीतपदमये तु श्लोकचतुर्भान् उच्यते” इति । नान्यन्तं नान्दा श्लोकपादा, अत्रैव चवसाने
कालं नान्दीश्लोकपादान्तरमित्यर्थः, सुधारः सप्त नाटकीयकथाया प्रथमं धारयति विवाह-
कथं च इति स नाटकीयकथापञ्चापकः प्रधानमटः । तथाचानुवर्तिता, ‘नाट्योपकरण-
लीनि सुनिबन्धनीयते । सुव’ धारयतीत्याद्यं सुधारो निगद्यते” अपरे च “वर्चनीयतया सु-
नम्रं वैव सूचते । रङ्गमूर्तिं समाकृत्य सुधारः स उच्यते ।” इति ।

विदाकुर्वन्तु—अस्ति खलु तत्प्रभवान् काश्यपः श्रीकच्छपदशास्त्रिनः
पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञो भवभूतिर्नाम जातुकर्षीपुत्रः । [ख]

(ख) ब्रह्ममतीति । अतिविस्तरेण च प्रस्तुतकथानाम् अतिप्रसारेण बाहुल्यमेतदर्थः, अलं
निष्प्रयोजनं विस्तृतान्दीप्रवर्तनं निष्फलमित्यर्थः । तथाच “विकारो विस्फोटो व्यासः स च
अच्छरा विकार” इत्यामरः । “अलं भूषणपद्मैरतिशक्तिवारकवाचक” इति कौषाग्रवत्प्रायश्चित्त-
शब्दस्य धोमेन अतिविस्तरेणेत्यामर इतीया । मतान्तरे तु करदे । प्ररोचनां प्रवर्तयितुं सामा-
जिकावधानाय प्रसूति—अद्येत्यादि । अथ अस्मिन्नङ्कनि नाटकप्रवर्तनदिन इत्यर्थः । खलु इत्य-
नुपयार्थकमवाय, तथाचामर —“निषेधवाक्यालङ्कारनिष्ठासानुगमे खलु” इति । भगवतः वदन्त्यै-
शानिनः सर्वविषयकशक्तिमत इत्यर्थः, कालप्रियमायस्य उज्जयिनीमण्डितस्य तन्नामकाशिव-
भूतिर्मेदस्य महाकाशापरनामकस्य यात्राया मङ्गोदये तस्मै पुत्रादिमङ्गोदयावधरे इत्यर्थः,
“यात्रा तु यापनेऽपि स्याद गमनोदययोः पुमान्” इति मेदिनी । आर्यमित्रान् काश्याः
पूज्या मित्राः शानवन्तः तथाविधान्, अथवा आर्येषु ये मित्राः प्रचानभूताः तान् पूज्य-
तममित्यर्थः । तथाचार्यैश्च “अत्र रामाचरन् काममकर्त राममाचरन् । तिष्ठति ब्रह्मा-
चारे यः स आर्य इति स्मृतः ॥” इति । “स्योदत्तपदे मित्राणि श्रेष्ठान्वाचक” इति
पुण्यतन्त्रम् । सभासमानमान् माननीयान् रत्नदम्बजुल्लसित इत्यर्थः । विज्ञानप्रसिद्धि-
विदितार्थान् कर्तामि । वेदितव्यमेवार्थं वेदयितुम्यात्मने—एवमित्यादि । एवं बह्वन्तर-
रूपेण अत्रभवन्तः माननीया भवन्त इत्यर्थः, तथाच—“अत्रभवन्तमत्रवच्छब्दी पूज्यार्था”
इति, अथवा अत्र अस्मां परिचयि भवन्तः अर्थं तिष्ठन्तो वा एतत्सभायां नाटकदम्बजु-
स्तुपागता इत्यर्थः, विदाकुर्वन्तु जानन्तु बह्वन्तरमिति शेषः । “विदाकुर्वन्तु इत्यन्तरपद-
मिति स्वातन्त्र्याक्षणात् पदसहितः । पक्षे विदन्तु इति । यात्रायांमिति काश्चद्वचनम्, अनेन
देशकथनं, “निर्देशो देशकाख्यो” इति शास्त्रादेशात् । वेदितव्यविषयमेवाह—अस्तीत्यादि ।
काश्यपः काश्यपवधोद्वहः । पश्यतीति काश्यपः अत्रवत्प्रत्ययः । “पश्यकः काश्यपो
भवती” इति सर्वज्ञतया अतिविस्तृतकश्यपपश्यनः । पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञः पदस्य वाक्यस्य
तयोः प्रमाणाणि प्रमाणाप्रतिपादकसम्बन्धाः तेषां तत्त्वं खट्वं प्रकृतत्वं वा जानामि इति
“आतोऽनुपसर्गे क” इति । अथवा पदस्य “वर्षाः पदं प्रयोगार्थान्वितैर्वाक्यैर्वीथका”
इत्युक्तवचनं, वाक्यं सुप्तिकल्पनचयाकक “वाक्यं स्याद्वीथ्यताकाङ्क्षावियुक्तः फटीकस”
इत्याकट्यं वा, प्रमात्रं प्रमाणा जनकं तेषां तत्त्वं बुद्धार्थं जानामीति । तथाचविषये कालिदास-
विद्य इत्यर्थः । श्रीकच्छपदशास्त्रिनः श्रीः सरस्वती अथवा “अथो यन्मि कल्याणि वा हि
श्रीरसता सती” इत्यादिवा वाक् कष्टे बलं तदर्थेयोकमित्यर्थः, पदं अर्थः शास्त्रं चित्रम्
उपाधिलक्ष्यतया परिचायकं बलं तत्त्वानुतः । श्रीकच्छेयुपाधिभूषित इत्यर्थः । जातुकर्षी-
पुत्रः जातुकर्षाः तदाकाश्याः अतुल्यमोक्षप्रदाया वा जिज्ञाः पुत्रः आकाशः अच्युति-
नाम नाम्ना भवभूतिः “सात्या पुत्रात् भवभूतिपवित्रभूति” इति लोकावयवेन कृत्युत्पन्ना-
करवो राजा श्रीकच्छः भवभूतिरिति नाम्ना निर्दिष्टमेति चेत्तत् । अत्र च कृत्युत्पन्नो अथ
एव भिद्युत्पन्नं खलुपक्षिणो महाकवेरस्य अतिदुष्टप्रकारेति कवेरस्य भवभूतिरिति उक्तं
निर्दिष्टमिति । तथाच अत्रान् भूतिर्वस्य इति तदर्थं इत्युक्तम् । खलु वाक्यप्रकारे ॥

(प्रविश्य) नटः । भाव । प्रेषिता हि इतः खण्डहात् महाराजेन सङ्घा-
समरसुहृदो महात्मानः पुत्रङ्गराक्षसाः सभाजनापस्त्राधिनो नाना-
दिगन्तागता ब्रह्मार्णयो राजर्षयश्च, यदाराधनाय एतावतो दिवसा-
नुत्सव आसीत् । [घ]

सुवधारसस्य सम्यक्प्रतिपादनं कुर्यादित्याचक्षेयीपसंहरति—एषोऽङ्कमिति । एषः सुवधारः
अङ्गम् । कार्यवश्यात् कर्त्तव्याधीनतया तात्कालिकवृत्तान्मिन्यामुरीधादित्यर्थः । आयोध्यिकः
अयोध्यायां भव अयोध्यासम्भव, तदानीन्मनश्च तदानीं प्रयोक्तव्यवृत्तव्यापारकाक्षी भवः
जात तत्कालवर्त्तौ, तयात् नैव वर्णयितव्यविवरणान् सम्यक् प्रत्यक्षीकुर्यात् तां तेषां सम्यक्
सामाजिकवृत्तयो वरीकरशसामर्थ्यात् अट्टशेलसामरादिपदार्थनिचयेन नूनं सुदुष्करम् अन्येषु
तद्वस्तुप्रतिपादनमिति भावः ।

अथ केचित् अयोध्याविषयमैव प्रकृते वर्णनीयतया सुवधारस्य तत्कालीनत्वप्रतिपादनेन
प्रवर्त्तितमाशकयोपस्थापकतायामपि न प्रस्तावनाया विस्मयकता स्यादित्यापादनीयम्, अस्या
अयोध्यावासित्वकल्पनेऽपि सुवधारत्वसिद्ध्या प्रकृतसन्दर्भस्य प्रस्तावनात्पक्षसम्पत्त्या प्रस्तावनात्पक्षस्य
वाघातान् इति वदन्ति । समन्तात् चतुर्दिक्षु अवलोक्य रङ्गभूमिः सर्वं स्नानं दृष्टिं भावः ।
ओ ओ' सम्बोधनार्थकमवयवम् । भवत्येवमवयवम् वा । यदि तावत् अवयवतः पूजनीयस्य राजकु-
मरानामस्य पीकस्यकुलधूमकेतो' पुलस्त्यस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य तदास्यस्य स्त्रीः अपत्यं
पुमान् पीकस्य रावणश्च, 'अपत्यकवृत्तिकुलभावे'ति अपत्यार्थे अप्य, पुलस्त्यवयवः, राजको-
हि पुलस्त्यस्य पीको विश्वस्य पुत्रश्च तस्य कुलस्य अन्यस्य समस्यस्य वंशस्यार्थः पूजकेतोः
धूमकेतुवदमङ्गलरूपस्य विष्णुसंसाधकस्येत्यर्थः, अथवा धूमः केतुः चित्रम् अनुलापकस्त्रि-
यस्य स तस्य चन्द्ररश्मयः तथाच यथा व शतरुगुणादीन् इतायतो भवतीत्येति, तथा राजकु-
कुलविष्णुसंसाधककोऽसी इति भावः । महाराजराजस्य महाराजपदवीनिरसिव समधि-
गतस्य राजसिद्धान्तने समधिदृष्टस्येत्यर्थः, अथ वर्त्तमानं अनुभूयमान इत्यर्थः । अभिवेक-
समय अभिवेकस्य रात्र्याभिवेकस्य समयः कालः तत्कालपाचारो वा, तथाच कोचः "समयः
शय्याचारकालसिद्धान्तस्य विद्" इत्यमरः । रात्रिर्नित्यं रात्रौ च दिवा च इति सत्यमर्थे इत्यर्थः,
'अचतुर' इत्यादिसूत्रेण निपातनात् तत्पदसाधुत्वम् । अङ्गिर्गणित्यर्थः । अथ 'हतात्मनोऽप्यु-
पस' इत्यादिवाचिना सन्ततं प्रवक्तव्यं आत्मनोऽप्युपस' इत्यादिवाचिना सन्ततं प्रवक्तव्यं
सङ्गीतादिविधिः, यत् सः इदं समयविशेषकम् । "नहतात्ते" ति कः । तत् एव' नहोत्प-
द्विदी सत्यपीत्यर्थः, किमिति कस्यात् कारणात् चत्वरस्यानि प्राङ्गणप्रदेशाः तत्रैव नहो-
त्पद्विजन्मनोत्पद्विदः प्रवर्त्तनसम्भवात्, विज्ञानचार्यानि विज्ञानाः क्रियातो निष्ठयाः
सुतिगोतादिकार्यमङ्गुवांवा इत्यर्थः, चारवाः वैतालिकाः सुतिपाठका इति भावः, विदुः जनि
वैतालिकप्रभतीनां सङ्गीतादौऽप्युक्तानौत्यर्थः । तद्यत्—अथ महाराजस्य राजस्य रात्र्याभिवेक-
महोत्सवे सत्यपि कथं सङ्गीतादिनिपुणा वैतालिकादयः सङ्गीतादिविधिभिः प्राङ्गणं न
तुल्यरयन्ति, कथमेवमिति भावः । एष एव प्रकृतसुवधारस्युत्पादनार्थमुपक्रमः सुवधारस्य ।

(घ) सुवधारस्य जिज्ञासितं विषयं निश्चापयितुं तदधीनः कश्चिद्वटोऽनामजित एव प्र-
-

अथ च,—वशिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघव [रामस्य] मातरः ।

अथ च तौ पुरस्कृत्य यज्ञे आमातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

[३ । वशिष्ठाधिष्ठिता देव्यः राघवमातरः, अथ च तौ पुरस्कृत्य यज्ञे आमातु आश्रमं गताः, इत्यन्वयः] ।

भीरुश्च समीपं प्राप्य च सा निर्जगत्पुत्रं विहाय पयसि—भावेति । भावः नटप्रधानः, स्वधारणः सम्बोधनमिदम् । तथाच “स्वधारं वदेद् भाव इति वै पारिपार्श्विक” इति दर्पणे । मङ्गराजेन मङ्गराजपदभागिना गुणगीरवादिना राजकुलप्रधानेन वा रघुपातनार्थं । इतः चक्रात् स्वयङ्क्रात् स्वकीयनिमित्तनात् चयोच्चाया इत्यर्थः । सङ्घासमस्तुष्टदः सङ्घायाः सङ्घाशये, वः समरः रमसा सङ्घा सङ्घान् तत्र सुष्टदः सौहार्देन साङ्घात्मकारिणः सदैवहितकामुका इत्यर्थः, मङ्गात्मानः परमोदारचरिताः प्रवक्त्राचक्षः, इवेन समुत्पत्तयेन सङ्घमेत्यर्थः गच्छन्ति द्वे ते साङ्घात्मनाः सुवीरप्रभृच्छा वागवा इत्यर्थः । प्रवक्त्रादगमिः छः । रक्षति इतिः एव इति रक्षांसि रक्षांसोऽयं राघवः, रघेरसुम् “क्षचित् क्षाधिष्ठा चपि प्रकृतैर्विश्वकण्ठानि चतुर्वर्त्तने” इति पुंस्त्वे कृष्णामावः । ततः अभवोर्ध्वः । प्रेषिताः प्रेषिताः सुवीरपदवी वागवस्तुष्टाः विनीवसादयश्च राघवस्तुष्टाः मङ्गोत्सवमनुजानि स्वस्वपुरं प्रति विचरिन्ताः श्रीरामचन्द्रे वेति श्रेयः । अपि च सम्माननोपस्थायिनः सम्माननाय वादवत्-संरक्षणविशालं वनमनुजानि निर्विघ्नमयोद्यां परिप्राप्तस्य राजसिंहासनमलङ्कृतं तः श्रीरामचन्द्रस्य चित्तवृत्तिस्तद्वन्नादनाय उपतिष्ठन्ते इति तथाभूता । तिष्ठतेर्भिनिः, राजसन्तोषयेन प्रजानां मङ्गल-कथने रथास्तत्तात् । रामचन्द्र मङ्गराजपदमध्यासीनं परितो वयितुमुपासता इत्यर्थः, अथवा सम्माननं उपर्याविधिं वचाविधिसम्माननादिकम् उपतिष्ठन्ते सभेन इति तथाभूताः, ममनाममना-स्यचरैषु सभासवः कञ्चनप्रमाणिङ्गनादिसमुदाचारसम्भाविता इत्यर्थः । जनादिमनामताः मनादिमन्मेभ्यः बहुव्रीहिभ्यः सर्वदिक्स्थितदेभ्यः इत्यर्थः, आगता मङ्गोत्सवमनुजवित्तु-सुप्रसिक्ताः ब्रह्मर्षयः ब्राह्मणचतुर्विधा अथवा ब्रह्मण्य ब्राह्मणा, अथवा वशिष्ठादयश्च राजर्षयः । मङ्गोत्सवस्तुष्टराजस्यैवैषीमिवचर्चयन्तः । स्वयङ्क्रात् प्रेषिता इति पूर्वशब्दः । यदाराधनस्यैवैषीं प्रवक्त्राचक्षतां ब्रह्मर्षिराजर्वीचाश्च आराधनाय सभावनस्य तेषां सन्तोषसम्पत्त्यनवेतिश्रयः । एतस्मात् इत्युपपत्तिनाम् बहुवचनितार्थः, दिवसान् समवाप् चक्षते इति श्रेयः, अतएव सङ्घोने प्रेषिताः । अतएवः आनन्दजनकव्यापारं प्राप्तीत् । मङ्गोत्सवदिवसेषु येषां समाजस्यैव ब्राह्मणैश्च तेषां आनन्दव्यापारः समभवत् । अहं त एव स्वस्वमेव प्रति प्रत्यगच्छति सङ्घीतादिविधि-विशालकाः ब्राह्मणेषु न सङ्घीतादिविधीन् प्रवर्त्तयन्तीति भावः ।

(४) वशिष्ठेति ।—वशिष्ठाधिष्ठिताः वशिष्ठेन रघुकुलमुद्रया तन्नाम्ना मुनिना अधिष्ठिताः अविवाहिताः वशिष्ठवाचका इत्यर्थः, द्वयोः राघवमातरः सौमन्वाद्यः अथ च तौ वशिष्ठपत्नीं पुरस्कृत्य यज्ञे इत्यादि पुरस्कृत्यैव यज्ञे आमातुराश्रमम् ।

‘सुख । वैदेशिकोऽस्मैति पृच्छामि, कः पुनरसौ जामाता ? (ङ)

नट । कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥ ४ ॥

[४ । राजा दशरथ शान्ता नाम कन्या व्यजीजनत्, अपत्यकृतिकां यां राज्ञे लोम-
पादाय ददौ, इत्यन्वयः ।]

विभाण्डकसुतस्ताम्रशृङ्ग उपयेने, तेन च साम्प्रतं द्वादशवार्षिकं
मत्तमारब्धं, तदनुरोधत् कठोरगर्भामपि वधूं जानकीं विमुच्य गुरु-
जनस्तत्र गत इति । (च)

‘जिनत्, कस्यस्यार्थे’ इति मतम् । परं तु अत्र अधिकरणत्ववत्तया समाना, नत्
तद्दृष्टान्तिमत्ताये, “सुकाफलाय करिष्ये” इत्यदप्यसमसोच्चारणाय न योग्यपदेन उपपत्त्याया
स योग्यस्य यद्वशात् तस्य च स योग्यः “उपपत्त्यायां दत्तार्थकत्वमादिष्ट” इत्यनेन
दत्तादिना सहैव स्वीकारात् । यद्वा मतस्य अकारणं यत्तं द्वादशवार्षिकसत्वं सति आश्रय
कृत्यस्यैवमन्तः प्रस्थितः । मध्यामशिव्यायनं जानकीं प्रति पदस्य यद्वा यमस्या सह अन्यः ।
वगिरादिपठनेत्यत्र लकारस्य सकृत्साम्यं तत्कालप्रामाण्येन हारः ।

(ङ) वैदेशिक इत्यादि । विभक्त्यैव विदेशो देशान्तरं तत्र भवो वैदेशिकः । विदेश-
शब्दात् उच्यते । अस्मैति अहमित्यर्थकमयम् । यथा अस्मैति क्रिया, अहमिति कर्तृपदसूच्यम् ।
पूर्वं अभिनयरूपप्रयोजनवशात् आध्यात्मिक इत्युक्तम् । अत्र तु वास्तविकसुकृतिमिति न विरोधः ।

(४) कन्यामिति । राजा ददौ दशरथः दशसु दिक्षु रथः अप्रतिहतो यस्य सः, शान्ता
कन्या दुहितरं व्यजीजनत् उत्पादयामास ‘जनो प्रादुर्भाव इति धातोर्णिच् । यां कन्यां
लोमपादाय राज्ञं स्मिन्नाय अपत्यकृतिकां अपत्यस्य कृतिर्वापारो यस्याल्पविधा, ‘शेषात्
विभाषा’ इति कप् । कृतिमकन्यास्वरूपा ददौ दत्तवान् । कन्या ददाविशुक्तः कुलवार्थमिति
प्रतीतेस्तद्वशात् अपत्यकृतिकामिति । ‘अपत्यस्य दत्तानां वै लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं
दशरथं प्राञ्जयत्यतः भूमिम् ॥ अनपतोऽस्मिन् कन्यां मत्तं दातुं त्वमहंमि” — इत्यादि
रामायणी कथातानुसम्भेया ।

(च) विभाण्डकः । विभाण्डकसुतः विभाण्डकस्य मुने सुतः पुत्रः कृत्यशृङ्गः कृत्यस्य शृङ्ग
विशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गः यस्य सः । ता शान्ता उपयेन परिचर्या, ‘उपादयस्य स्वीकरणे’ इत्या-
त्मनपदम् । तेन कृत्यशृङ्गश्च च साम्प्रतमधुना द्वादशवार्षिकं द्वादशवर्षाणि वयास्य भविष्यतीति
द्वादशवत्सरसाध्यं ‘तमधीष्टो धृती भूतो भावो’ इत्यधिकृत्य विहितपञ्च दिग् । ‘वर्षाङ्गं च’
इति पाणिनो लुगभावः । अनुशतिकादित्वादुभयत्र ऋद्धिः । नत् उत्तरपदमहिमात् ‘अभविष्यात्’
इति प्रतिबंधात् । सतः यथा ‘मवसाच्छादने यत्तं सदादात्र वनेऽपि च’ इत्यमरः । याम
स्मिन्विधे — एकस्माद्भिनयसंभटान्, तत्र एकदिनमात्रं एकदा द्वितीयतो द्वादशदिवसमात्रं

सुव । तत् किमनेन ? एहि, राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोप-
तिष्ठाव । (छ)

नट । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं
भावः । (ज)

सुव । मारिष । (झ)

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचा साधुत्वे दुर्जनो जन । ५॥

[५ सर्वथा व्यवहर्त्तव्यं कृतं अवचनीयता, हि जनं स्त्रीणां यथा तथा वाचा
साधुत्वं न जन (भवति) इत्यान्वयः]

अहो न द्वादशदिवसान् सदृशवत्सरपथ्यन्तसाध्ययागस्य सत्रमिति मञ्जा अतो न सत्रमिति
पदम् । आरब्धं प्रकान्तम् तदनुगन्तुं तस्य कथ्यशङ्कस्य अनुरोधान् छन्दानुवर्त्तमान्,
हेत्वर्थे पञ्चमौ कठोरगभा कठं र पूषा गभं यस्या सा, ता अपि जानकीं साता विसृज्य
त्यक्त्वा अयोध्यायां रामसंकाशं न्यस्य इत्यथ गरुजनं कौशल्यादिस्तत्र यत्र कथ्यशङ्काश्रमे
इति यावत् गतं प्रस्थितम् । इति शब्दस्य पुनःप्रस्तावमनं तात्पर्यं निवेद्यते ।

(छ) तदिति तत् तस्मात् अनन्तं प्रस्तावनं किमन्यप्रयोजनमित्यर्थः यत् कथ्यशङ्का
प्रभृतिसु नास्तीति प्रस्तावविषय इति अथवा तत् तस्मात् चत्वरस्यानामा विशालाचारणत्वं
यथासम्भवदनुपस्थात् तद्विषयान्तरं निवृत्त्यर्थं अनन्त इति किमयागं ततोया,
अहो गन्धमानसाधनक्रियानुरोधान् ततोया एहि आगच्छ स्वजातिसमयेन स्वस्य जातिः,
तस्या समयेन आचारणं 'समया' शपथाचारकान् मन्त्रान्संविद इत्यमरः ज्ञान्यनुरूप
स्तुतिपाठादिकमणा इत्यथ प्रकृत्यादिभिरनुगीया राजद्वारमेव उपतिष्ठाव गच्छाव तावयाव
इति वा । स्वज्ञान्यनुरूपं यत् स्तोत्रं तत् कुर्व इति बोधः । उपतिष्ठाव इत्यथ स्वपुत्रानुरोधे
उपनिर्मानात् परस्मैपदम्

(ज) तेन तस्मात्, स्तोत्रमिति यत् तेन इत्यथ भावः कदा राज्ञः रामचन्द्रस्य भूपते
सुपरिशुद्धाम् अट्टालम् अनिन्दनीयमित्यथ उपस्थानस्तोत्रपद्धतम् उपस्थानस्य उपसपथ
ज्ञानस्य अथवा उपस्थानं गमनसमय उपयुक्ता राजसमापनमनयाग्याम् इत्यथ स्तोत्रं पद्धति
ज्ञानं प्रचालीं निरूपयतु निद्वारयतु वदत्वित्यर्थः

(झ) मारिषेति । मारिष आर्य आश्रमं मारिष इत्यमरः सुवधारणं नटाय
प्रदीक्ष्योऽयं शब्दः । तथाच दपणकार — सुवधारो मा वयं इति

(५) सुव यतिः सव यतिः सव प्रकाशेन व्यवहृत्य वा वाच्यम् सर्वथा भूमिभाषणयोग्य इति

न च अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् । (अ)

देव्यामपि हि वैदेह्या सापवादो यतो जनः ।

रक्षोष्टहे स्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

[८ यत जन दया वैदेह्या अपि सापवाद हि रक्षोष्टहे स्थिति मूलम् अपिशुद्धौ त्वनिश्चय इत्यन्वयः]

या १० अवक्तव्यं आचारतस्य कम ग अवचनीयता अनवद्याता कृत, न सश्वतो
त्य हि यत् जन लोके स्त्रिया न राणा साधुत्वं पातित्रत्यलक्षणे विषय यथा दुर्जन
दाय कटक तथा वाच प्रवच्य ना च स धुत्वं प्रसादादगुणवत्त्व विगुणताग्राम इत्यर्थ, दुर्जन
खलगात् सदाचारमप्यत्र नाम अपि पतित्रताना यथा माचकारति प्रकृति दोषमुद्भावयति
तथा सद्गुणा न्वत ष सालङ्कारपञ्चपि प्रवच्य ष दृषणां अपादयति सर्वथा व्यव
हृतव्यं म त पाठ स्वथा मवण प्रकारण व्यवक्तव्य व्यवहार कतव्य व्यवहारशब्दोऽय
प्रकृ स्तिरुत्तरणरूपं पारपर अवचनीयता वचनीय दोष तद्वरहितता सुपरि
शुद्धत इत्यर्थ कृत कथ्यत सश्वता न कथनीय इत्यर्थ यत इह जगति न कनापि
निन्दा अतिप्रसिद्धा शक्यत अत निन्दायता स्ति पाठादिरूपव्यवहारविशेष कतु न शक्य ।
अथवा कृत किमय यत्वा कृत कथ्ये सावविभक्तिकस्तसि इति चतुर्थे तसि ।
[अनात्मपादा—८ अवक्तव्यं वा दोषराहित्यं वा गुणवक्तव्यं वा स्तुतिकरणरूपव्यापार,
कतव्यं तस्य ज्ञातोऽध्वन्यात् तदुक्तसुपरिशुद्धतया तु काम, तस्या फलाभावादिति । ननु
जनाभिनन्दनमव तत फलमस्तु कृत फलाभाव इत्यत्राह—यथा स्त्रीणां मत्यादि । पूर्वपादश्च—
हि यद्व्याप्त्यर्थं मन्वन्त्य ।] जन स्त्रीणा साधुत्वं यथा पातित्रत्यविषय इव वाचा साधुत्वं
साधुत्वा जन्मश्रादिविषयं न च नो दोषदर्शो दोषदर्शित्वमव हि दौर्जन्यमिति भावः । हि
यस्यात् तस्मात् अवचनीयता किमर्थेत्यर्थ इति । नञ्प्रधानस्य अवचनीयता इति शब्दस्य
समास गुणोभूतत्वात् विधयविमशदीप अत प्रकृतकौतव्यं अवचनीयता प्रति
न्यादक यथा उत्तराहप्रातपाद्यायसा हतुतापपत्त्या वाक्यान्तरुक्त काव्यालङ्कारमलङ्कार,
हतावाक्यपदार्थत्वं काव्यालङ्कारं निगद्यत इति लक्षणात् । स च यथा स्त्रीणां मित्यादिभाग
प्रतिपद्यत वाचि श्लोसाद्व्ययं न वाच्यं न वाच्यया उपमया अङ्गाङ्गौभावेन लक्षणीयत । अनु
पम प्रत्ययः ।

अ) अतिदुर्जन इति । अति दुर्जन अत्यन्तलक्षणस्वभाव इत्यर्थः । दुर्जन इति
पठन मविकलस्वभावस्य इत्यत्र न सम्यक् सूच्यते, अत लोके अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् ।
निर्दिष्टाया दीपकौतव्यं न च अतिदुर्जनस्यैव स्वभावः ।

(६) अतिदुर्जनत्वस्य प्रमाणमाह—देव्यामपीत्यादि । यत यज्ज्ञात् जन लोके देव्यां
दीपिमताग्राम अपि स्वभावतो दीपप्रतिभटादाम अपीत्यर्थं वैदेह्या विदेहराजपुत्रया मल

यदि पुनरियं किंवदन्तो महाराजं स्मृयेत् * ततोऽतिकष्टं स्यात् ।

नट । सर्वथा ऋषयो देवताश्च अथो विधास्यन्ति † (परिकल्प्यं) । भो भोः । क्वेदानीं महाराज १ । (पाकस्थं) । एवं जनाः कथयन्ति (ठ) —

वादिन राजाधननक्तस्य दुहितारधपाताय । मापवाद अपवादन दोषकथनन निन्दया इति यावत् सङ्घित । तथाच वैदह्यैरसम्बन्धपवादसङ्घित इत्यायं । नित्यासापचत्वात् समासः, तदुक्तं — सम्बन्धगच्छ मापवादो नित्यास्य समस्यते' इति । सतोऽशिरोमणिभूताया जानका अपि अपवादमुदघाषयति नाक इति भावः ततः चरित्रमन्द ह मूल कारण रक्षोयुद्धं रावणानयं स्थितिरवस्थानम् । रावणनापहता मोतादवी लङ्कास्थानो कवनिकायां कतिपयान् मासान् यदवासः, तत्सप्तमे रावणस्या दंजनं खलु निन्दां करोति । न किन्तु अपिप्रयुद्धं रावणवधात् परं सर्वेषां समक्षम् अग्रीं जननं गच्छि चरित्रोत्कर्षनिर्णयं अभूत्, तव युद्धो अनिशयः, अपनयः आग्रपरोलाजायस्य दुःखं न न लङ्काहोद मय्यादितत्वात् अवतराजनं तस्मिन् न विश्रमितात्ताय । अतः दया इति पठनं पुत्रभयता दोषाभावश्च उक्तः । रक्षो युद्धं स्थिति इत्यात्मनः अथकप्रमाणमुक्तम् तथाच एतस्यैवमपि जालोचितमिति भावः । विषयप्रभावमविशेषाय अस्य पि दापरः फलः न नकार्यम् तथापि बाधकप्रमाणं मय्यविश्वस्यासाधारणकारणमप्यदृष्टं विना प्रभावमप्युक्तं न्यास्यमानोऽपि दोषस्य कथनं, ततोऽप्यति दंजनकार्यमिति तस्मैतः चरित्रेण इति वक्तव्यमिति पूर्वशान्वयः । अपिप्रयुद्धो इत्यायं अपिप्रयुद्धविरहान् वाच्यमानमिधनं तथा अनिशय इत्यायं प्रधानस्य मज्जधंसा समासं गुणो भूतत्वात् विजयाविमला दापः अतः निश्चयइतिरपिप्रयुद्धादः सत्यं अपि निश्चयवपकार्यकं भाववर्धनात् इतस्तत्त्व फलाभावपदा विज्ञातिरस्यद्वारः

१ ट क्वेदानीं याद पुन यद्यपि इत्येव प्रतीतिरपि किंवदन्तो जनकति लोकापवाद इत्यायं महाराजं व्यग्रतः रामचन्द्रस्य अन्विष्टः ०२० ततः तर्हि, अतिकष्टम् अतोऽव दुःखकरं मया भवतः इत्येवमस्ति कथं च भूतः जनः न पवादः कष्टदण्डम् आपतत इति नाकौशल्याधिकाङ्क्षं न न भवति एतन् प्रयोजनाय भवति

२ उ सत्यया सत्यप्रकारणं सत्यं ११३० । अथ कथं प्रत्ययः देवताः ब्रह्माद्याः अथ महान् प्रजसङ्गच्छन्तः इत्यमलं विज्ञातं लोकावस्थानं लक्ष्यं सृष्टयः १ इत्यादिनाः वर्जनात् परमपि मानशः सङ्गः पुनर्मूलमप्युक्तं इत्यायं ११३१ पश्चात्तदपवादिकथने विधानकप १ प्रतीत्यं परिचयः ततः इति पठनमस्य न ०२१ इत्येव इति विदुः सागरः ।

खेहात् सभजयितुमेत्य दिनाभ्यमूनि
नीत्वात्सवेनजनकोऽद्य गतो विदेहान् ।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
धर्मासनाद्विशति वासगृह नरन्द ॥ ७ ॥

[७] जनक खेहात् सभजयितु एव्य अभून् दिनानि उत्सवेन नीत्वा विदेहान्
गत तत विमनस टव्या परिसान्त्वनाय नरन्द धर्मासनाद् वासगृह विशति इत्यन्वयः ।]

इति निष्क्रान्तौ । प्रस्तावना । (ङ)

वीज्याभापपचपो नाम सत्याहसुक्तम् तद्व्या वीज्याम उपचप इति । परिक्रम्यति ।
राजहारगमनाय किञ्चिपदानि गत्वा इत्यथ भो भो सम्बोधनार्थमवयमिदम् ।
इदानीमञ्जना मङ्गराज वृषति राम इत्याद्य क कुलं वत ते इति शब्दः । आकण्ठ्यं श्रुत्वा
५०म् आकाशभाषतमुच्यते यथा — किं ब्रवीषीत यन्नाह्य विना पात्र प्रयुज्यते श्रुत्वा
वातु तनप्यथ तत् स्यादाकाशभाषितम् इति एवविधं खेहादित्यादिवस्तुमात्ररूपजना लोका
कथयन् आसन्नति

१५ किं जना कथयन्त इत्याह — खेहादिति जनक विदेहाधिपति राजर्षि
खेहात् वात्सल्यात् सभजयितुम् अभिनन्दितु कुशलं वनवासात् प्रत्यागतान् सीतारामलक्ष्म
णान् प्रत्यभिनन्दितुमिति यावत् । समाज इत्यदन्तयरादिस्तथात् तसुन् एता उपगम्य अयोध्या
मिति शब्दः अस्मिन् एतावान् दिनानि वासरानि उत्सवं आनन्दजनकव्यापारं अभिवक्त
इतुर्केन इत्याद्य नीत्वा यापयित्वा अद्य विदेहान् स्वराज्यं मिथिलां, स शत्रुहोऽयं पुं सि भूय
प्रयुज्यत । विदेहानां नवास इति जनपदं अपा लप्य वस्तुवदस्वादरस खेहाधिकारणस्य
इति श्रौतिभूतं य बहवचनम् तत तस्मात् पितृगमनात् इत्याद्य विमनसं विक्षिप्त मनो यस्या
तस्मात् खिनहृदयस्या टव्या सातया हृदयगलक्षणा कक्षायां बद्धो परिसान्त्वनाय
तद्व्या स्तापयनसमरूपवचनप्रयोगाय तमर्थोऽह इति अतुर्थो नरन्द नरेषु इन्द इव,
निहारणं सप्तभोजमासं नवनाथ धर्मासनात् विचारसनात् सिद्धासनं परित्याज्य इत्यर्थः
न्यबलापं कक्षस्थापकरणं इति पञ्चमी । वासगृहम् अना पुरं शयनगृहमिति यावत् ।
विंशति गच्छति प्रदिशतीत्यत्र । वसन्ततिलकाङ्गणम् तमन्तिलकात्मी औ गौ ।
१६ पित्रालं अथ वसन्ततिलकं तमन्ता जगाम इति गङ्गादासः ।

७ इतीति इति इत्य प्रस्तुतविषयमवधाय निष्क्रान्तौ रङ्गभूमी निर्गती नट
सुवधार इति शब्दः । प्रस्तावनाति । प्रस्तावयति प्रतिपाद्यविषयमुत्थापयति या सा, अभिनवा
रथकप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रस्तावनालक्षणं यथा साहित्यदर्पणे — 'नटी विदूषको वापि पारिपात्रि' इति

ततः प्रविशतामनस्था राम भीता च । (३)

राम । देवि । समाश्रमिहि, न ते हि गुरवश्चिरं शक्नुवन्ति
अस्मान् विधोक्तुम् । (७)

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं * स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटा आहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

[८ किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति, हि आहिताग्नीनां गृहस्थता
सङ्कट इत्यन्वयः] ।

एव वा स्वधारण साहसा स स्थापयत कुर्वन्ते । चित्तैर्वाक्यै स्वकार्योत्थे प्रसूताक्षपिभि
मिन्ध । आमुष्य तत्, विज्ञायन्त्या प्रस्तावनापि मा ।' इति । सा त्वत् प्रयोगातिशयकपा,
यथा तत्तैव—यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽप्य प्रयुज्यते । तेन प्राप्तप्रवेशदत् प्रयोगाति-
शयसादा ॥'

(३) अथाह सृजते—ततः प्रविशतीत्यादिना । प्रविशते रङ्गभूमौ आविर्भवति ।
अङ्गुलच्छय—'प्रत्यक्षनलचरितो रसभावसमुच्चयः' इत्यादि दृश्यः ।

(७) दधाति सनादामास मा भव तस्यायमान इत्यत्र न गुरवः पितरः तव
जनको राजपि जनकः गुरुतां गौणतया यः स गुरुः पितरि तभिर' इति कोषः । गौरवे वक्ष्य
वचनम् । रामस्य अगुरुत्वात् जनकोऽपि गुरुः । जनकः खलु विद्वद्गुरु इति प्रसिद्धः,
एतदेव दृष्टकारणम् । अत्र च कौशल्याप्रसूतगुरुजनः कृष्यश्चरितः गतवन् । एतस्मादपि
गुरुजनानां विरहान् भीतायाः दृष्टव्यम् । चिरं बहूनाम् अस्मान् विधोक्तुं परित्यज्य
स्मात् न शक्नुवन्ति मनसा भवान् । हि स्वधारणः । सङ्कटप्रवणः अचिरादेव आग
मिष्यतीति भावः ।

(८) न खलु जनकः सङ्कटभावात् अस्मान् परित्यज्य गतः, अस्ति तव अन्यतः कारण-
मिति तदर्थं वक्ति—किन्त्वित्यत्र किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं अनुष्ठानानां वैवाहिक
इत्येव सत्यम्यातर्कमिव सवनादिकस्यापि नित्यत्वं आक्रियमाणातया प्रत्यवायसाधकत्वं यदकारणं
प्रत्यावायं तस्मिन्नास्ति श्रवणात् अवश्यकर्तव्यत्वान्मध्यः । स्वातन्त्र्यं च आत्मा तन्म
प्रधानं यस्य स स्वतन्त्रः तस्य भावः शृण्ववचनादित्यात् अत्र, स्वाधीनतानित्यर्थः, अपकर्षात्
व्यवहारे न सृजते इत्यर्थः । अवश्यकर्तव्यकामागुरोपात् न हि आहिताग्नेयः इच्छासत्त्वात्
अवश्यं अधिकसमयं स्थातुमर्हति इति भावः । हि यतः यदा हि विरघत्, आहिताग्नीनाम्

सीता । जाणामि अज्जउत्त । जाणामि । किन्तु सन्दावधारिणो बन्धुजणविप्यञ्चोष्वा होन्ति । (त)

[त । जानामि अर्थपुत्र । जानामि, किन्तु सन्तापकारिणो बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति, इति सन्] ।

राम । एवमेतत् । एते हि हृदयमन्मच्छिदः संसारभावाः, येभ्यो वीभत्समानाः सन्त्यज्य सर्वान् कामानरक्ष्ये मनीषिणो विश्राम्यन्ति । (थ)

(प्रविश्य कञ्चुकी) (ट) रामभद्र । 'इताड्ढोक्त माण्ड ।' महाराज । (थ)

अहिता अप्री य नप, वारतान्यदयु' इति आहतशब्दस्य पाक्षिकपरनिपातत्वात् पक्ष अन्याहितानाम् । साग्रिकानां गृहस्थता गृह तिष्ठतीति गृहस्थ, 'सुपि स्थ' इति क, तस्य भाव, भवि तत्प्रत्यय । गृहस्थधम् प्रत्यवाये अन्तराये कर्त्तव्यानुष्ठानज प्रदैरित्यर्थं सङ्कटा स सङ्कोचं कट स्थान यस्मिन् तथाक्ता, सङ्कुला निविडा इत्यर्थ ।

(त) जानामीति । जनकविच्छेदजन्यशोकबाहुल्यात् दिवक्तम् । साग्रिकानां प्रागुक्तं प्रत्यवाये गृहस्थताया सङ्कटत्वं स्यात् ज्ञात किन्तु दुर्निवारा खलु आत्मयजनारवद्वदना इति भाव ।

(घ) एवमेतत् । त्वया यददौरित तत्प्रत्ययैव, एते स संसारभावा 'स संसारं मिथ्याधी-प्रभवा वासना' इति प्रामाण्यवादे गाढाधरो टिप्पणी । 'स्वाट्टोपनिबद्धशरीरपरशु स संसार' इति कलापपरिशिष्टटीकाया तत्काशाय । यहा शरीरसम्बन्धानुबन्धिमुखद खसमुदाय, स संसार । तथाच गुरुबन्धुविप्रयोगादीना तदेकदेशत्वं सङ्गतम् । तस्य जगत भावा अवस्था, हृदयमन्मच्छिद हृदयस्य चित्तस्य मन्त्राणि सन्निस्थानानि किन्तुतीति ते तथोक्ता हृदय सत्यविश्लेषका । हि अवधारण । यथ स संसारभावेभ्य "गुणप्रसाविराम—" इत्यादिना अपादाने पञ्चमी । वीभत्समाना गुणप्रमाना विरक्ता इत्यर्थं 'मध बन्धने' इत्याख्यान स्वरूपे मणि रूपमदम् । 'वर्धश्चिन्तावकार इति वार्त्ताकादस्य चत्तविकार हात । सन्त मनोपथ मनोया विद्यते यदा ते, आमदशिन पण्डिता सवान् सकलान् कामान् विषयाभिलाषान् सन्त्यज्य विहाय अरुण्य वन विश्राम्यन्ति सुख लभन्त इत्यर्थ ।

(ट) प्रविश्यति । कञ्चुकीऽस्यासीति कञ्चुकी कञ्चुकी वारशाऽस्त्री' इत्यमर । "अन्त परधरो हर्षो विप्रो गुणशक्तान्वित । सन्धकाध्यायकुशल कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥" इति नाट्यशास्त्र । 'अन्त पुर त्वाधत्त स्यादन्तर्वाशकी जन । सौविदज्ञा कञ्चुकिन स्थापत्वा, सौविदाय न ॥" इत्यमर ।

(५) रामभद्रति । रामभद्र इति वास्तव्यभावद्योतकनामैव सम्बोधनाभ्यां न दशरथ-

राम । (सञ्चितम्) । आर्य्ये । ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः
शोभते तातपरिजनस्य तदयथाभ्यस्तमभिधीयताम् । (न)

कच्चु । देव । ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः सम्पातः । (प)

सीता । अज्ज । तदी किं विलम्बीअदि ? (फ)

[फ आर्य्ये । तत किं विलम्बान्ते, इति सन्]

राम । त्वरितं प्रविशय । (ब)

(कच्चु कौ निष्क्रान्त)

(प्रविश्य) अष्टावक्र । स्वस्ति वाम् । (भ)

राम । भगवन् । अभिवादये, इत आस्यताम् ।

समसामर्थिकेन कच्चुकिना इदानीं राज्याभिषेकं रामं प्रति महाराज इति उपयुक्तसम्बोधनं लक्ष्येतां शिष्टाचारभङ्गभयेन 'रामभद्र' इत्यत्र मुक्ता महाराज इति निगदितम् ।

(न) आर्य्येति । आर्य्ये मान्ये । ननु अवधारणं, अनुनयं वा, 'प्रभावधारणानुशासनधामत्वेन ननु इत्यमरः । रामभद्र इत्येव रामभद्र इति शब्द एव मां प्रति उपचारः शिष्टाचार व्यवहार इत्यर्थः तातपरिजनस्य तातस्य १५८ अर्थस्य परिजनं अनुजीविजनं तस्य, वयसां श्रेयसं प्राप्तपालकत्वं न च पित्रस्थानं यस्य । ऋष्याणां कर्त्तारं वृद्धौ । शोभते योग्यो भवति । गुरुजनैश्च वाक्स्वव्याप्तकर्मभिधानस्य प्रार्थनाय न तु पदमव्याप्तासूचकं सम्बोधनमिति भावः । तत् तज्ज्ञातं कारणात् यथाभ्यस्तम् अभ्यस्तमनतिष्ठत्वं इत्यव्ययीभावः । अभिधीयताम् सम्बोध्यताम् । एतेन रामचन्द्रस्य विनयातिशयं सूचितम् ।

(प) देवात् । ऋष्यशृङ्गाश्रमात् ऋष्यशृङ्गातपोवनात् अष्टावक्रः अष्टौ स्थानानि वक्राण्यस्यति यदा अष्टम् अवयवेषु वक्रं एतं अष्टनं समायाम् इति दीर्घः । योगदर्शकम् । अष्टवक्राण्यमूर्तिः । स प्राप्तः समागतः ।

(फ) अज्ज इति । तुर्गमस्यावालयनमुत्तम इत्यर्थः एतेन जनकाज्ञायां मुनीभक्तिवाक्यं सूच्यते ।

ब) त्वरितामिति त्वरितं शीघ्रम् भयं कृतं पक्ष-तुल्यम्

स्वकीर्तिः । वामं युताभाः, नमः स्वकीर्त्याद्यादनां चतुर्थः स्वकीर्तिमम् चतुर्थः इत्यर्थः । स्वलयन्त्याश्रमम् । 'स्वलाभायैव समपुण्यादी' इत्यमरः । इतिशान्तिवशात् महारथप्रवेश इति किंचित् काव्यरसिकाः ।

(स) भगवद्विनि । अभिवादये प्रणमामि निवेद्य इति कर्तुं गते कच्चु-राजने पदम् । इत आस्यताम् इति, सप्रत्या राम आगतम्

तद् विनम्रदायाऽहम्, केवलं वीरप्रसवा भूयाः । (श)

विश्वकरा यस्य विश्वं धारयतीति स यावा भवतु—’ इत्यादिना स्वप्, सुमागमय । वसु-
न्करा । विश्वकरेति षट् चानिप्रधानतस्तुचनय । भवतीं त्वाम् असूत अजनयत् । तथा
प्रजापतिसुत प्रजापतिना ब्रह्मणो सम तुल्य विधाष्टप्रतिम इत्यर्थं, स्वाभ्ययादिना ब्रह्मणुल्य
इति यावत् । राजा राजने होष्यते इति ‘कनिन् युष्ठितश्चि—’ इत्यादिना कनिन । नृपति,
ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णतया नैष्ठिकवन्निरतिशयदोसियुक्त इति वा यद्वा ज्ञानभक्तिवैराग्यैरल्लादा
दीनपि रञ्जयतीति राजा ज्ञानुत्तममैकाचत्वात् । जनक मैथिल “जनको ह वैदेह” इत्यादिषु
प्रसिद्ध इत्यर्थं । तेनैव विता जनक । अयि नन्दनि । नन्दयति प्रीययतीति नन्दयते किमि
जिवां ङोप् कन्वावत आनन्ददात्रि । येषां पायिव नाम् इत्यर्थं कुलेषु भजेषु गौरवे
बहुत्वम् । यद्वा आशाभूयतात् बहुवचनम् । सविता सर्वं जगत् सृजति कस्मानुष्ठाने
प्र रक्षतीति सूर्यः, गुरु पिता वज्रप्रवक्त क इत्यर्थं वयस्य अहम् ‘अहो इयोष’ इति
एकत्वे बहुवचनम् । ‘सविशेषवश्य प्रतिविध’ इति तु न विध्यविशेषवचनविधौ । यद्वा वय
वन्निष्ठविज्ञानिवप्रभञ्जय इत्यर्थं । वन्निष्ठान्निरक्षी ऋषी प्राचनसत्तायां इति वक्ष्यमाचरीत्या
वाचीके नृकम्पाससम्पदायेन विश्वामित्रस्य वामदेवादेश यद्व्यात् । गुरुर्विष्णुपुत्रस्य वचन
विपरिणामात् गुरवो द्वितोपदेशः । तेषां राज्ञा सूर्यवशीयानां नृपतीना वध क्षुधा
त्वम् अस्मि जवसि यन्मन्दस्य चरमपादे सन्निवचनात् विधवादिमर्षदोष अलङ्कारश्च
जनकज्ञाया भाग्यवत्स्वरूपकार्यस्य सन्धने धरणीकन्यात्वकपे एकाङ्गान् कारण वर्तमाने
ऽपि जनकस्य कन्यात्वं तथा सूर्यवशस्य बहुत्वमिति कारवान्तरोपपत्त्यात् ससुख्य,
‘ससुखयोऽयनीकश्चिन् सति कार्यस्य साक्षी । खनी कपीतकान्वायनान्तर्कर स्वात् परोऽपि
वैदिन्याद्विचचवान् । स प्रजापतिसुत इत्युपमया जनक विता इत्युल्लिखितपुनरुक्तवदा
भासेन च लङ्गीक्यते ।

(ख) महिति । तत् तस्यात् कारणात् अन्वत् पुनराह्वयत् इत्यर्थं, किं वस्तु इति यावत् ।
आज्जल्लब्धौ ‘चाह ज्ञासु इच्छायात्’ इति चतुर्लोट् । आह्वयपूर्वयो वन्निष्ठसम्पत्तिरिच्छा
आकनेपकम् । या केसु उत्पत्त्या परिपूर्ता, नामानुबन्धयो भूतधानी यस्या प्रसुति, चर-
कुलस्य यस्या अन्वृत्तं तस्या का नामासी कारणीयाका इति भावः । केवलं वीरप्रसवा वीर
प्रसव यस्या । यद्वा बोरी प्रसवी यस्या सा गुरजननी भूया भवनेरागिणि जिह । अथ
जाव — १६ गुहाविषय नाशास्य विश्वकरा भववती’ लुक्ताष्टसम्बन्धवादेव तल्लिङ् ।
नाधि ज्ञानभाक्तवैराग्यादिकं, ब्रह्मविषयजनकसम्बन्धादिव तल्लिङ्गान् । नवा द्वितवादिन-
मैश्वर्यं अर्च्यसम्बन्धप्रयुक्तनिकषामावध प्राप्य’ तेषां सदगुरुसम्बन्धवादिनङ्कारजनकाकुल-
वन्निष्ठप्रसङ्गवन्तुवादेव लिङ्गान् । अथ एव तेषां नाशास्यत्वं, किन्

राम । अनुगृहीताः काः । (घ)

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वानुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

[१० लौकिकानां साधूनां वाक्यार्थं अनुवर्त्तते हि, आद्यानां ऋषीणां पुनरावाच्यं वाचमर्थं अनुधावति, इत्यन्वयः] ।

चट । इदं भगवत्या अरुन्धत्या देवीभिः शास्त्राया च भूयोभूयः सन्दिष्टं,—यः कश्चिद्गर्भदोषदो भवत्यस्यः सोऽवश्यमक्षिरावु सप्त्यादयितव्य इति । (घ)

एष ऋषिश्च योविधानभूतवशिष्ठानुपपन्नरूपवीजस्य बहुकरत्वात् परिकर तदुक्तम्—‘बीजस्य बहुकरण परिकर’ इति ।

(घ) अनुगृहीता इति । अनुगृहीता अनुकम्पिता । इतश्चानुग्यानुपपन्नरूपवीजाङ्गीकाररूप समाधान नाम सव्यङ्ग्यम्, यथा—‘बीजाङ्गीकरण समाधानम्’ इति ।

(१०) लौकिकानामिति । लौकिकानां लोके प्रसिद्धानां ज्ञानाद्यानां वा, साधूनां सचरितार्थां महापुरुषाणां वाक्य वचनम् अर्थं वस्तु भवितव्यविषयमित्यर्थं, अनुवर्त्तते अनुसरति, लौकिकव्यवहारपद्धिता सञ्जना कार्यकारणसम्बन्धादिकमालोच्य ज्ञात्वा च विषयमिति, तदनुसारिणीं वाचं प्रयुज्जते, अर्थांशुसम्मानं विना तत्प्रयुक्तवचनस्य निष्कृत्वात् । हि निश्चये, पुन किन्तु आद्यानाम् आदो भवा आद्या पुराणा ऋषिणा वा, तेषाम् ऋषीणां वशिष्ठप्रमुखानां मुनीनां वाच वाक्य कर्म्य अर्थं वस्तु अनुधावति अनुसरति । तप स्विनास्तुक्तिर्हि तप प्रभावेवानासन्नमपि अर्थमुत्पादयति इति भावः । यथा ‘अथ वती’ इत्यस्य वृत्त्यर्थत्वात् कालचयवर्तिनस्तुसाक्षात्कर्तृत्वम् ऋषिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । यथाच भवितव्यमर्थद्वया न वदन्ति, तत् स्वकाले प्राप्ते सोऽर्पणानुसरतीति भावः । अथ साधु-रवसम्भूतयो वशिष्ठादीनाम् ऋषीणाम् सत्त्वार्वाचिकवर्चनानां व्यतिरेकोऽलङ्कारः । एतन् ऋषिश्च योवितरवचनरूपवीजवचनवर्चनानां विलोभनं नाम सव्यङ्ग्यमुक्तम् । ‘गुणाद्यानां विलोभनम्’ इति दर्पचोक्तेः ।

(घ) इदं चेति । भूयोभूय पुन पुन, आभीष्टाणि चिह्नि । सन्दिष्टम् आशङ्क्यं गर्भदोषद इति । दोषम् आकारं च अनिष्टावशिष्यमित्यर्थं, इदं जगत्तीति, गर्भिण्यभि-कथितपानभोजनार्थिष्वन् इत्यर्थः । यथा गर्भसमये दोषद अनिष्टाव इति । ‘गर्भिण्य-मिष्टाव दोषद’मिति तन्मात्रम् । विशेषरूपेण कामाच्ये कर्मिणाम्, गर्भमात्रेऽपि दोषदमिति विधेः । अमरचिह्नस्य दोषदस्यैव लोकात्मनालङ्घयति, तद्वत्वा—‘अथ दोषदं, इत्यन्-

रामः । क्रियते, यद्यदेषा कथयति । (ङ)

चट्ट । ननान्दुः पत्न्या च देश्याः सन्दिष्टमृथमृथेण—वत्से !
कठोर गर्भेति नानैतासि, वक्षोऽपि रामभद्रस्त्वद्भिन्नोदनार्थमेव
स्थापितः । तत् पुत्रपूर्वोत्पन्नमायुधतीं द्रष्टव्यमिति । (च)

राम । (रुद्धपञ्चितम्) । तथास्तु । भगवता वशिष्ठेन किमादिष्टोऽस्मि ?

चट्ट । श्रूयताम्,—

जामादयस्त्रेण वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवच राजगम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्वास्तस्मादयशो यत् परमं धनं वः ॥ ११ ॥

[११. वयं जामादयस्त्रेण निरुद्धाः त्वं बाल एव असि, राज्यस्य नवं, तस्मात् प्रजानाम्
अनुरञ्जने युक्तः, यत् यशः वः परमं धनम्, इत्यन्वयः] ।

जात्रां व्युत्थिता दृष्ट्वात्का निष्ठा मनोरथः ।' इति । अन्ते तत्र पुनः पुंसकत्वं स्वीकृतं, यथा—'दोषदं पुंनपु संक'मिति रभसः । स. दोषद. अचिरात् अविश्वेन सन्नादयितव्यः
पूरयितव्यः ।

(ङ) क्रियत इति । एषा जानकी यत यत दोषदम् इत्यर्थः ; कथयति प्रकाशयति, तम्
क्रियते पूर्यते । 'यद्येषा' इति पाठे तु अत्यन्तदोषाश्लेषत्वात् मेघ किञ्चिदपि प्रकाशयति,
यदि कदाचित् किञ्चिदपि प्रकाशयति तर्हि अत्राश्लेषादिदेव तम् सन्नादयते इति भावः ।

(च) ननान्दुः इति । ननान्दुः भर्तृभगिन्वा. जामादयाः । पत्न्या अन्वयश्चेत् । देव्या
इत्येकं पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धः । तथाच देवोसम्बन्धिनान्दुःपतिना देव्या. सन्दिष्टम्. देवी
इति आदिष्टमिति भावः । किमादिष्टमित्याह—वक्षति । कठोरगर्भा कठोरः पूर्वं
नर्तो यस्मिन् सा इति कृतो. न जानीतासि, आत्मने कथयत्यर्थं नानैतासि, 'यानमिदमव-
क्ष्यं स्थापितम् स्त्री नचाहति ।' इत्यस्यनुयासनात् इति भावः । त्वद्भिन्नोदनार्थं त्वद्भिन्ना-
नुरञ्जनायम् । स्थापितं रक्षितं । पुनः इति । पुनर्पूर्वं अस्मिन्. कोपे वक्ष्यः तस्मात्
आयुधतीं वीर्याकां अस्मादीयम् इति यावत् ।

११. जामाद इति । वयं जामादयश्च न जानातुः अत्राश्लेषः शास्त्रवर्षिकसमेक
निरुद्धाः अविश्वेन कृतितः सन्ना अत्राश्लेषः नाकत् स्थापितं प्रतिपन्नं समर्था अत्राश्लेष-
परिहाराः इति भावः । अनेन नगरप्रत्यक्षमने त्वरातिवशी कश्चिदासीनां अत्राश्लेषः
अत्राश्लेष इति वक्ष्ये जामादयः त्वं आदरणीयतापूर्वताकोरवाच । एवं च सदिष्टं जामाद
अत्राश्लेषादियम् इति अत्राश्लेषः । अत्राश्लेषा मया एकास्मिन् एव इत्यर्थः इत्यर्थः ।

रामः । यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः । (क)

खेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुच्यते नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

[१२ । लोकानाम् आराधनाय खेहं, दयां च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि मुच्यतेः मे व्यथा नास्ति, इत्यन्वयः] ।

किन्तु त्वं बालः अपरिचयतयाः न तु कूटराज्यतन्त्रनिचारोपमदर्शित इत्यर्थः, एव चलि मयसि, अत एव वयमाकुला इत्यर्थः । [इदमवधारयन्—किञ्च दशरथजन्मातरम् 'पुण्यभङ्ग' जन्मा-
तेति निर्दिश्यन् वक्तिः स्वस्य दशरथस्थानीयतामभिप्रेति, तच्च रामबुद्ध्या च । एवं
प्राप्त्यवाप्त्यर्थः पुनश्चाभिप्रायबलकः । अत एव त्वदोयराज्यपालनाभंगेन दशरथ-
स्थानीयं मानसप्रकटं बाधतः इत्याह—'त्वं बाल एवासीति । अपि च इदानीमपि नास्ति अचि-
राभिनतस्य राज्यस्य पात्रमे कैवाचित् सङ्कायता इत्यत आह—'नयमिति] । नयं नूतनम् अचिर-
मभिनतं राज्यं, न चेदानीमपि—इदमिति शङ्काम् । न तु बुद्धादिवत् परिचितपूर्वमिति भावः ।
स्वस्यदोषाविच्छारथे प्रकृतयो विस्तृवीर्य इति कथितार्थः । ननु तर्हि किं कर्तव्यमित्याह—'बुद्ध
इति । अतः प्रजानां प्रकृतीनाम् अनुरक्तमे चित्ततोषके युक्तं, नपुंसके भावे ज्ञातः, ततः
तदस्मासीति चर्यं चाशित्वात् 'अच', एकापचिनः अभिनिवेशवान् इति वाच्यम् । ज्ञातः भवेः ।
यत् यज्ज्ञात् ययः प्रकृतिरक्षणव्यवस्थातिः यः युष्माकम् इत्यत आह परमं सर्वोत्कृष्टं वर्णं, यथा
तज्ज्ञात् प्रजानुरक्तनात् वत् ययः तत् परमं चमत्स्वमित्यर्थः । "एकदिन्यपिनी कीर्तिः सर्व-
दिन्यपिनी वै ययः ।" इति वचनात् ययःशब्दस्यैव प्रयोगः । अत्र यथाकस्मै पूर्वार्थविवाक्य-
व्याचक्षेपः द्वितीयपादाद्यं प्रति तत्रैव च चतुर्थपादाद्यंस्यापि हेतुत्वात् वाक्याद्वैहेतुत्वं काव्य-
विश्लेषलक्षणाः । इन्द्रवशात्—"स्यादिन्द्रवशा यदि तौ जगौ न ।" इति लक्षणात् ।

(क) यथेति । मैत्रावरुणिः मित्रं वदन्त्य तो मित्रावरुणी 'देवतात्वे च' इत्या-
महः । तदोरपत्यम् इत्यर्थे बाह्यादित्वात् इज्प्रत्ययः । अत्र पौराणिकी वार्तापुष्टये वा । यथाह
सत्यम् आदिशति ।

(१२) खेहमिति । लोकानां जनानां प्रजानाम् इत्यर्थः, 'लोकस्य तुष्यमे नये' इत्य-
मरः, आराधनाय तोषणाय अनुरक्तनार्थमित्यर्थः, लोकान् लोकोपयितुमिति वाच्यम्, तादर्थ्ये
चतुर्थी, तुमयांश्च भाववचनादिति वा । खेहं हाहं 'मेमा ना प्रियता हाहं मेम खेह'
इत्यमरः, मननमिति वाच्यम् । [खेहो हि तुच्छरूपः तुच्छान्तरहेतुश्च, किं च 'पूरीरं वत्
विशालं मिषाद्यं खंपरित्यजेत्' इत्युत्तरीया दुर्भिक्ष्यं च । तत्रापि तत्परित्यक्तोऽपि मन भ
दुःखायेति भावः । खेहस्य व्यवहितविवरण एव मुच्यन्, अथवा तु दोषमनतीति

वीता । अहो ज्येष्ठ राक्षसकुलधुरन्धरो अज्युततो । (ख)

[ख । अत एव राक्षसकुलधुरन्धर आर्यपुत्र इति वृत् ।]

राम । कः कीदृश भोः ! विश्वाम्यतां भयवानष्टावक्रः । (ग)

यदा । (उज्ज्वल परिक्लृप्त च) अये कुमारस्त्वत्पुत्रः प्राप्तः । (घ)

(इति निष्का ८ ।)

निष्कर्ष] । दया च कदाचि च । [परदुःखदुःखेणा दया, भूतेषु अनुकम्पा इति यावत्
 “अवेभूतेषु सर्वत्र सन्तुष्टा येन केनचित् । सर्वेन्द्रियोपशमत्वा च तृष्णत्याग जनार्दन ॥”
 इत्युज्ज्वलार्क्यकपिलयाज्ञिके च परदुःखाधीनसत्तया च तत्रिष्टितिं विना दुर्निवृत्त्या] । खीच्छा च
 आत्मनः सुखप्रवाहस्य सुखसाधनविषयमिति वा, यदि वा अथवा ज्ञानवीं जनकतनयान् प्राप्ता-
 विद्यां वीक्ष्यन् अपि सुखत आगतो मन मी ज्येष्ठ ज्येष्ठः नास्ति । आत्मां तावत् कदाचिं कदा,
 लोकागुरुरवनाथं प्राप्तेऽपि नरोद्यधीं वीतामपि परिक्लृप्तं समर्प्येति । अतः वीतामित्युज्ज्वल-
 ज्ञानवीक्षितुः शिरोकाराधनायेकया ब्रह्मविषयजनकानुरोधोऽप्यस्ति चिन्तार इति सूचयति ।
 अपिच ज्ञानवीपदेन जनजन्मवरवीजजनकजायाः परिवर्तनं सर्वथा परिज्ज्ञानमूलकं च प्रकटयते ।
 [कोके हि अभिमतवस्तुपरिज्ज्ञानात् पूर्वाभासे अभिमतवस्तुन सन्निधानात् न तु खभूयसः, परि-
 ज्ज्ञानात् परमपि ज्योतिर्मत्तात् न तु खभूयसम् । तत्परिज्ज्ञानकाक्षी तु भवति तु खभूयसः
 तावद्वर्तमानत्वात् । मन तु वर्तमानकाक्षीपि न तु खमिति वर्तमानावस्तुसुखत इति पदसौ-
 क्यते] । अथ ज्ञानवीमपीति पदेन अर्थापत्तिरवधार, स च सुखत इति एकदा श्रियस्य
 केदादीनामवस्थात् तुल्ययोगितासङ्कीर्णं, अपि चात्र केदादीनामुरोच्योत्कर्षप्रतिपादन-
 कारावधारो ज्येष्ठः ‘दृष्ट्यापुर्विकल्पान्वाधानोऽर्थापत्तिरिच्यते’ ‘पदाभासां प्रसूतानामवस्थां
 वा ददा भवेत् । एकवर्षाभिसम्बन्ध आसदा तुल्ययोगिता ॥’ ‘उत्तरोत्तरस्तुल्यवीं वस्तुन-
 धार उच्यते ।’ इति साधनानि ।

(ख) यदी इति । अत एव यत्तन्म ईदृशप्रमाणुरङ्गमतत्पर इत्यर्थः, राक्षसकुलधुरन्धर-
 राक्षसकुलधुरन्धर ज्येष्ठ धुरन्धर, न ह, हुरं अस्ति इति साधनं निपातनात् साधु । राक्ष-
 सपक्षिपादनं सामानाधिक्यं, अथवायतस्य राक्षससूतदवाकोराधनैकपरस्परं ब्रह्म तदीयजन्मस्य-
 निमित्तमिदम् ।

(ग) क इति । विश्वाम्यतां विनाशकान् श्रियवान् । विज्ज्ञानात् कर्कषि वीटः ।
 विज्ज्ञानात् एति वीटं तु विनाशं प्राप्नोत इत्यर्थः, कर्कषि परकीं पक्षीटकात् ।

(घ) उज्ज्वलीति । परिक्लृप्तं ज्योतिर्मनसं दत्ता इत्यर्थः ।

(प्रशिष्य) एवञ्चः । जयति जयत्यर्थः । आर्थं, तेन चित्रकरीषा-
स्मदुपदिष्टमार्थस्य चरितमस्यां वीथिकायामभिलिखितं, तत्पश्य-
त्यर्थः । (ङ)

राम । जानासि वत्स, दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् । तत्
कियन्तमवधिं यावन् ? (च)

अथ, यावदाद्यांया हुताग्ने विवृष्टिः । (छ)

राम । श्रान्तम् । (ज)

(ङ) जयतीति । आर्थः पूज्य जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् इत्यर्थः । पूज्यजनानि के
एतदुक्तं विनयप्रकाशो भवति । एवमन्यमापि जं यम् । तेन अजदाशानुवर्तिना चित्रकरीष
चित करोतीति चित्रकर, “दिवाविमानिषेत्वा”दिना कृञ ट । आर्षंछाङ्गपटुना । अर्चुं नेष्ट
इति कृचिन् पाठः, तत्र तत्तत्त्वा इति यावन् । अजदुपदिष्टम् अर्चाभि उपदिष्टं अर्चितम्
आद्यस्य पूज्यपादस्य भवतः, चरितं कर्म, अस्या वीथिकायां चित्रमवष्टङ्गं कुक्षीपरिमन्त्रे
इति यावत्, ‘पञ्क्तिवर्क’ष्टङ्गाद् वु वीथिवीथौ च वीथिका’ इति रत्नकोषः । अभिलिखितम्
अङ्कितम् । तत् विवृष्टम् । चित्रदर्शनस्य प्रशोजन भूमिकायां द्रष्टव्यम् ।

(च) जानासीति । अथ योजनम् । दुर्मनायमाना दुःखितमनस्कारः, जनकस्य क्लेशान्
प्रति जनमादिति भावः । दुःखित मनो यस्या सा दुर्मना, सा इव आचरतीति । ‘कर्तुः
कञ्, सलोपश्च’ । जित्वाऽह्नात्वेपदम् । ज्ञानच् । देवा देवनीला सोतां विनोदयितुं
कीदृच्छोद्दीपनेन जनकादिचिदोजनदुःखं निरस्य सन्तोषं यादयितुम् । मुद प्रेरणे, उपसर्ग-
वर्धन उत्साहलाभः । जानासि अवगतवान् अङ्कः । तत् तस्य अजदचरितं जदम् अधि-
लिखितं तत्र इति भावः । कियन्तम् अधि यावत् अधिरक्तः कियन् वा नान तस्य सोता
इत्यर्थः । अनेकसंछाकेषु मदव्यापारेषु कौडग्सं छागुक्तोऽजदव्यापारः, अज चित्रछावधिरिति
प्रशार्थः । अधिनिमित्तं यावदुद्योषे द्वितीया ।

(छ) वावदिति । वावत् आद्यायाः देव्याः सोताया इत्यर्थः, हुताग्ने अग्नौ
विवृष्टिं पारिमण्डित्परीचयन् । हुताग्नेविवृष्टिरिति अर्चिन् पाठः, तत्र नृताग्नेन वृष्टि-
रिति विवृष्टः । यावच्छब्दोऽवधारणे । अजवदिति जेवः । उपपदनिमित्तः आरक्षयिषि-
र्बलौवतीति न्यायान् अत्र यावदुद्योषे त्रितीया ।

(ज) श्रान्तमिति । श्रान्तं शान्तं निवारितं भवतु इत्यर्थः । शान्तार्थकशब्दवृत्तिर्, ‘अन्यथं
अरुचे शान्तम्’ इति मेदिनी । नैतन् सोतायं च च द्रष्टव्यम् इति भावः ।

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरेः ।

तीर्थोदकश्च वज्रश्च नाग्यतः शुद्धिमर्हतिः ॥ १३ ॥

[१३ । उत्पत्तिपरिपूताया अस्या पावनान्तरे किं ? तीर्थोदक वज्रश्च अन्यत न शुद्धिम् अर्हति । इत्यन्वयः] ।

देवि, देवयजनसम्भवे, प्रसीद, एष ते जीविरावधिः प्रवादः । (भ)

(१३) उत्पत्तीति । उत्पत्तिपरिपूताया उत्पत्त्या जन्मना परिपूताया परिपूताया सर्वेषामेव जीवानां शुद्धयोचितदिगन्तव्यकान्तं अपवित्रं खलु भवति जन्म, ज्ञेयादिमन्त्रमन्त्रासात् च तेषां सर्वेष्वपपवित्रत्वं जायते, किन्तु अयोगिजाया सीताया, नास्ति तद्दोषलोपोपि, देव-
यजनसम्भवत्वात् । जन्मिन्मन्त्रिणसार्धमिदं, स्वभावतो दोषघटिमटाया इत्यर्थः । अस्या सीताया पावनान्तरे पावयन्तीति पावनानि, नन्वादित्वाङ्गुप्रत्ययः । अस्यानि अन्तर्हतीनि पावनानि पवित्रीकरवस्तुमर्णानि वस्तूनि तै किं किं प्रयोजनमस्ति न किमपि इत्यर्थः । जन्म-
जानसाधनक्रियापेक्षया करवत्त्वात् उच्यते । शुद्धिर्हि दीर्घनिर्णयसम, अयोगिजाया अपवि-
त्रानलोपाया कथं शुद्धिरिति भावः । किंच अन्तरश्चदेन दीर्घरहितमात्रस्य पावकत्वस्येष्टा नास्ति । इयं च न केवलं दीर्घरहिता अपि तु पावनी चेति सूच्यते । 'अपि मां पावयेत् साध्वी साध्वी तीक्ष्णति जाग्रवी' इति श्रुत्यात् । उक्तमर्थे पराङ्मन इत्यति—तीर्थेति । तीर्थो-
दकं महादिपावनजनम् । तीर्थंशब्दोविशेषवचनात्परं यथासुते तीर्थंशब्दोऽत्र परिसङ्कोच-
वाचित्वात् । यथा तीर्थानां मुख्यान् उदकं पादावनेजनाभ, 'आव पादावनेजनीर्धिवन्' निदंश्चु मे' इति श्रुते । अथवा तीर्थमेव उदकस्य अविगुह्यम् । 'तीर्थं शालावर-
जोऽपिपावनारोप्य सु च । अथतारविं गुह्यम् पायोपाध्यायनम्बिषु' इति मेदिनी । 'योनी
जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशकपि । पुच्छचेषे तथा पात्रे तीर्थे स्याद्वर्धनेष्वपि' इति क्ला-
पुष्यः । तीर्थानां महादीनान् उदकमिति वा । वज्रश्च अन्तश्च अन्यत पावनान्तरात् शुद्धिं
अपिभव न अर्हति, न अपेक्षेते इत्यर्थः । खलु इयामुरोधात् विषयजनम्, एकवचनमपि भवितु-
मर्हति । यथा पावकत्वाविशेषात् तीर्थोदकानकयो इतरापेक्षा नास्ति, तद्वदस्या जीवाया
अपि पावकत्वाविशेषश्च तदपेक्षा नास्तीति क्लृप्तम् । किं च विनिमज्जनविरहान् अनन्तरं वा
जन्मलोभन्तकान् शुद्धिं किं न स्यादित्याह । आद्यप्रवेशानुमतिं सूक्तप्रवाचनार्थां अवि-
प्रशङ्क्याणां वा । प्रतिवक्तुं पनामहार, 'प्रतिवक्तुं पना वा स्यात् वाक्यलोभन्तकान् । एकोऽपि
शब्दः सामान्यो न च निर्दिशते इवम्' ॥ इति सप्तमात् । स च अत्रासुततीर्थोदकवज्रद्वयानेक-
पदार्थबोरेकग्रहणंभावपदार्थसम्भवात् मुख्ययोगितावहोर्ध्वम् ।

(अ) द्वितीति । देवि देवयोजी, नक्षत्रि इति वा । देवीशब्दस्य नास्तीति ज्ञानमिषोका
राजपवीति अर्चो अर्चयते । देवयजनस्यैव देवा इत्यन्त अस्मिन्निति देवयजनं वस्तुमि

कष्टं जनः कुलधनेरनुरक्षणीय-

स्तत्रो यदुक्तमशिवं नहि तत् क्षमे ते ।

नैसर्गिकी सुरभिः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

[१४ कुलधनेजन अनुरक्षणीय कष्ट, तदयत्नं न अशिवम् उक्तं, तर्तुं क्षमं न हि । सुरभिः कुसुमस्य मूर्ध्नि स्थितिर्नैसर्गिकी सिद्धा, चरणैरवताडनानि न, इत्यर्थः] ।

सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्या सा, यदवा देवयजनात् सम्भवो यस्या सा, अथवा देवयजनेन वसुक्तयोवा सम्भव जन्म यस्या सा, तत्सम्बुद्धौ । प्रसीद प्रसन्ना भव, सर्वं मे दोषम् इति भावः ते तव जीवितवधि जीवित प्राप्ता अथधि सोमा बल्ल स दावजीवमित्यर्थः । एव प्रवाद लोकापवाद निन्दा इति यावत् । अग्निपरीक्षाविषयक प्रवादोऽयं दावजीवे प्लास्यति इति भावः ।

(१४) एवमपवादानी जना कथं न दृष्टिता इत्याशङ्क्य आत्मदोषमपसारयति—कष्टं निमित्तं । कुलधने कुलधने धनं प्राप्यतया अथपवादनीयतया वा रक्षणीयं येषां ते यदवा कुलं धनं येषां ते कुलक्षमाजतरीतिरक्षतत्परे जने इति शेषः, जनः साधारण जनस्य एवं जातः अनुरक्षणीयः तोषणीयः, स्वयं भातयन्मपवाद रटप्रति जनः समीक्षणीय इति कष्टः, इच्छादानमपि इच्छदानासामर्थ्यात् इति शेषः । यदवा आपामरसाधारणजनसङ्ख्यायै चित्तानुवर्तनं विधेयम् इति कृच्छ्रसाध्यमेतत् कथं । “कष्टो जनः” इति पाठः दृष्टोऽपि जनः समीक्षणीय इति । “किं तो जनः कुलधनरनुरक्षणीयः” इति च क्वचित् पाठः । तत्र दृष्टितो जनः जनैः अनुरक्षणीयः कथं विचार्य तोषणीय इति । तत्र तज्ज्ञात् कारणात् लोकानुरक्षनार्थम् इत्यर्थः, न अजातिं यतः अशुभम् अनङ्गलम् उक्तं अथन, नपु सुखे भवेत् तत् प्रातचारिणः सम्प्रदायं त्वम् अथ एव यथा यथैव मनस्य उत्तं वा अग्निपरीक्षा देवा इत्यादिदपवाक्यं ते तव सम्बन्धे न हि क्षमं न योग्यं यदवा न जावयो, सोत्तरामयो इत्यर्थः, सम्बन्धे ‘अजदी यदोषः’ इति विद्वेः बहुवचनम् । तन्प्रसिद्धं यत् एकानिनी एतावन्तः कालः रथीभवनसंज्ञितः जानकी कथं परीक्षां विना यास्यां स्यात् इति अशुभम् उक्तं अङ्गास्त्रदुष्टाकीरिति शेषः । तत्र तव सम्बन्धे सर्वथा अयोग्यं जन्मतः पवित्रत्वात् । अथवा न, जावयो त्वदेवजीवितयोः जाव निर्वृतितां च जानतो रामलक्ष्मणयोरित्यर्थः । यत् उक्तं “दावहाय्याया इतावधि चिरदि.” इत्युक्तं नञ् इवचनम्, ‘रामलक्ष्मणयोः वाङ्मनस्य प्रायो नहिचर’ इत्युक्ते, कथंचनचितं अथनमपि आटवस्तुवाराण्यन्यद्विचिन्तयः । तदचनं न ते क्षममिति । इतरेव समर्थवदानी

सीता । भोदु, अज्जउत्त ! भोदु, एहि ऐच्छिद्वा दाव दे
चरिदं । (ज) (इत्युच्चाय परित्यज्य) ।

[ज । भवतु, आर्यपुत्र । भवतु ; एहि मे चामहे तावर्षे चरितम्, इति सन्] ।

वज्र । इदं तावदासीस्वाम् । (ठ)

सीता । (निर्वन्ध) । के एदे उपरि निरन्तरद्विदा उवत्थुवन्ति विष
अज्जउत्त ? (ड)

[ड । के एते उपरि निरन्तरस्थिता उपप्लवनीआर्यपुत्रम् ? इति सन्] ।

वज्र । देवि ! एतानि सरहस्वानि जृम्भकास्त्राणि, यानि भगवतः
ज्ञायाणात् कौशिकमुपिमुपसंक्रान्तानि, तेन च तारकावधे प्रसादी-
कृतान्धार्यस्य । (ड)

हटानवति—मैसर्गिकीति । सुरभिच सुगन्धप्रधानस्य कुसुमस्य पुष्पस्य मूर्ध्नि विरसि स्थितिः
अवस्थानं मैसर्गिकी स्नाभाविकी सिद्धा लोके प्रसिद्धा, किन्तु चरवैः पादैः अवताङ्गनामि
अवमर्द्दनानि न सिद्धानीत्यर्थः । स्नापयति खलु लोको मूर्ध्नि पुष्पगुच्छम् इति भावः ।
सुरभिः कुसुमवत् सर्वथा तमादरणीया, न तु अवधीरकारा इति निर्मलित्वार्थः । अत्र सुर-
भिचः कुसुमस्य वधा पादावमर्द्दनमवहृतं, तद्वद्वेषप्रतिमटायाः लीलाया अपि दीपारोपः
अवहृत इति निव्यप्रतिनिव्यमपि न सादृश्यप्रतीतिः । हटानावहृतरः । अक्षितात् कुसुमस्य
मूर्ध्निस्थितिरुपप्लवतः अवस्थं चरवावताङ्गनस्य मैत्रादिशब्दती व्यपीडनप्रत्ययान् आह्वी
चरिदं स्त्रापि । वसन्ततिलका इत्यम्, “वसन्ततिलका तभी जो जी” इति पिङ्गलोक्तमवधानम् ।

(ज) भवतु इति । भवतु लोकापवादः अवहृद्योऽयं प्रवाद इत्यर्थः । देव्या
दिव्यत्वम्, एतेन विनयभूषणायाः सीतायाः स्त्रीवदुच्यत्वमवधे इच्छाविरही व्यज्यते ।

(ठ) इदमिति । आर्यस्य चित्रम् । तावत् वाक्यान्वहारे ।

(ड) के एते इति । निर्वन्धं अवलोक्य । उपरि निरन्तरस्थिताः, नास्ति अनारम्भ अव-
कायः अस्मिन् कार्येच तत् तथा ज्ञात् तथा, निरन्तरं निर्विकं स्थिता इति । अनसन्निविष्टा
इत्यर्थः । तेषां दिव्यास्त्राणादुपरि स्थितिर्बुद्धा इति उपरिपदम् । उपप्लवनि तुर्वाणि आर्यपुत्रं
रक्षयन्तुम् ।

(ड) हे सीता । एतानि सरहस्वानि, रहस्यानि प्रयोगप्रसिद्धं हारीश्वरकनकादयः, तैः
सह वर्तमानानि जृम्भकास्त्राणि जृम्भकास्त्राणि आनुधानि लज्जोदनास्त्राणि इत्यर्थः । यानि
स्त्राणि भगवतः ज्ञायाणां विद्यानिवप्रतिभालङ्कारात् कौशिकं कुशिकस्य अवस्थं पुमान् अस्त्र-
क्षेत्रादिना वृत् । विद्यानिवम् अस्मिन् तुमिन् अवस्थां कृतानि ज्ञानानि प्राप्तानि इत्यर्थः । अव-

रामः । बन्दस्व देवि ! दिव्यास्त्राणि । (ठ)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

[१५ । ब्रह्मादयः पुराणाः गुरवः ब्रह्महिताय परःसहस्राः शरदः तपांसि तदा स्वान्येव तपोमयानि तेजांसि एतानि अपश्यन्, इत्यन्वयः] ।

सीमा । यमो यमो एदाशं । (छ)

[च । यमो नम एनेषाम् ।]

स ज्ञानेति कर्त्तृप्रत्ययेन स्वयमेव तानि कौशिकं प्राप्ताणि इति लभ्यते। तेन विज्ञानिनेन चाप्यस्य रामचन्द्रस्य इत्यर्थः, स्वयन्मत्तमाविवक्षया वृत्तौ । प्रसादीकृतानि प्रसाधते मन एतुः इति प्रसादानि स्नानवृत्तदानानि । अमसादादि प्रसादानि कृतानेति अभूततद्वाये चित् । अनुकल्प्यवा दद्यानि ।

(ठ) बन्दस्वेति । देवि युतिज्ञासिनि । दिव्यास्त्राणि हिनि स्वर्गे भवानि तानि च चस्त्राणि चायुधानि येति दिव्यास्त्राणि, बन्दस्व प्रथम ।

(१५) दिव्यत्वं प्रचलहेतुवाङ्—ब्रह्मादय इति । ब्रह्मादयः ब्रह्मा आदिष्वेवां ते चतुस्तुल्यप्रभतयः पुराणाः प्राचीनाः गुरवः उपदेष्टारः, तमोनिवर्त्तका इत्यर्थः, ब्रह्महिताय ब्रह्म देवः 'वैदकास्त' तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति'रित्यनरः । तस्य हिताय रक्षयाव । यद्वय ब्रह्म परमात्मा, प्रधानं च, तत्त्वाधीत्यात् अवत् ब्रह्मव्येगोचरते । तदुक्तं—'तादर्थ्यादुप-
चारीऽसि क्वचित् स्वस्वामिभावतः । अज्ञाज्ञोभासतात्कथ्यैवरीत्यादपीच्छते ॥' इति तस्य हिताय तद्वेचितेष्टानिष्टप्राधिपरिहारसाधनाय तयः फलभूतनृककोपदेष्टेन राजनिर्विरोधि-
निरुद्धमेव जगतः पुत्रवार्त्तसाधननिर्वर्त्तनसिद्धेरिति भावः । परःसहस्राः सहस्रान् परा इति परःसहस्राः - सहस्रादधिकः राजदन्वीदित्यात् परनिपातः, परान् मतसहस्रकोरिति सुकामनः पारस्कारादित्यात् । परःसहस्रमिति पाठे तु 'विज्ञानायाः रुदेकत्वे सर्वाः संशोद-
व-संशोदः' इत्यनुवाकानात् एकत्वम् । शरदः शरद्वान्, चतुस्रस्येवोद्वे विज्ञोवा । तेषां हि तदा तपसाः कृत्वा, सहस्रसंख्याधिकसहस्ररेषु निरनरं तदेत्यर्थः । एतानि चस्त्राणि कुपुः चायुधानीत्यर्थः, ज्ञानि शस्त्रीयानि एव तपोमयानि तपसः समुद्भूतानि तपःशक्त्यापि वा, विकारार्थं लक्षणां वा लघुः । तेजांसि अपश्यन् दृष्टवान् । यत्र चस्त्राणां तपोमयैर्जना-
सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रत्ययनादेव सर्व्वेनाचारवशात्सर्व्व किञ्चिन्नोपलक्ष्ये च तिस्र्यव्यभि-
चिन्त्यव्यभिः सहस्ररूपा उपप्राप्तिः इत्यम् । 'वायव्यायुपजातयः' इति पितृभ्योऽस्यकल्पम् ।

(च) नम इति । 'चतुर्थी' वृत्तौ विज्ञानविज्ञानसूत्रम् 'पवित्रम्' इत्यत्र चतुर्थे वृत्तौ । यदा सम्बन्धविवक्षया वृत्तौ । 'एदाशं' इत्यत्र 'एदीक' इति क्वचित् पाठः, तत्र एतन्म इति संज्ञकम्, नमः सर्व्वेभ्यो चतुर्थी च ।

रामः । सर्वधेदानीं त्वत्पुत्रसुतिमुपस्थास्यन्ति । (क)

सीता । अष्टमहोदधि । (ख)

[अ । अनुग्रहीताभिः इति वम् ।

अथ । एष मिथिलावृत्तान्तः । (ङ)

सीता । अष्टमे ! दशस्य चोत्पल-सामल-सिन्धु-मसि-सोह-
मा-मंसकदेहसोहम्ने च विह्वल-विमिदताद-दौससाणसुन्दरसिरी
अवादरखिदसहरसरास्यो सिहणमुहमुहमणसो अखरतो
आखिदो । (घ)

[अ । अष्टो । दशस्यनीलोत्पलसामल-सिन्धु-मसि-सोह-मा-मंसकदेहसोहम्ने च
विह्वल-विमिदताद-दौससाणसुन्दरसिरी अवादरखिदसहरसरास्यो सिहणमुहमुहमणसो
अखरतो आखिदो इति वम्] ।

(क) सर्वधेति । इदानीम् अष्टमा मदधिगमननरकाणि इति यावत्, सर्वथा सर्व-
प्रकारेण निवेष्टेय उपसङ्गारेण च, सर्वशब्दान् दालयत्ययम् । त्वत्पुत्रसुति त्वदपत्यं, त्वत्पुत्रा-
नित्यर्थः । 'दिवाभर्तव्यसादनु दिवसे' इति वदन्मन्त्रिणा यमजत्ववत्पुत्रमत्रात्मनि निर्वीत-
निति सूचते, अथवा सोमश्राव जृम्भकान्यनुग्रहमसङ्गतं स्यात् । उपस्थास्यन्ति अथवा-
निति च क्रमिष्यन्तीत्यर्थः । सकथ्यकत्वात् पुत्रादयामावाच परार्थपदम् ।

(ख) असीति । अनुग्रहीताभिः मम पुत्रस्य जृम्भकाण्यससआवनात्, इति भावः ।

(ङ) एष इति । एष इत्यङ्गनिर्दिष्टः । मिथिलावृत्तान्तः मिथिलाजनस्यो वृत्तान्तः
वृत्तान्तस्यो । इदमनुमन्तसीताविवाहप्रभृतयः अथ अभिलिखिता इत्यर्थः ।

(घ) अष्टो इति । अष्टमे इति श्रीरसेन्द्रादिभवाणां विद्वत्सूचकमव्ययम् । दश-
स्येति । दशत् पित्रस्य वत् नवनीलेत्पलम् इवदविह्वलविमिदं, तदत् आभयं आभयं
विह्वलं वीर्यावत् महत् आकाशिकपुत्रमित्यर्थः । अत एव शीघ्रमात्रं सुन्दरं मांसं
पचयन्ति वत्, दिवं तत्र संभ्रम्यते शीघ्रमेव । विह्वल इति । विह्वले आकाशे च विमिदः
निवृत्तः सैन्यं तस्मै नवनीले दशमस्य सुन्दरी लज्जिता श्रीः शोभनवत् सः । अमरवत्
इति—अमरवत् अमरवत्ता शोभना इत्यर्थः, अस्मिन् महत् महत् इत्यर्थः अमरवत् अनुमन्त
सः । अमरवत्ति । विह्वलेन आकाशपथेन सुग्धं सुन्दरं सुखमयं वदनं वद सः । आका-
शे वद राजन्य इति भावः, आलिखितं चित्रितम् ।

कस्य । चाख्ये ! पश्य—

सम्बन्धिनो बन्धितादीनेव तातस्तवार्थंति ।

जीतमद्य ब्रतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

[१६] एक तव तातः जनकानां पुरोहितः जीतमः ब्रतानन्दश्च सम्बन्धिनो बन्धितादीन् चर्षति, इत्यन्वयः ।]

राजः । द्रष्टव्यमिति । (न)

जनकानां रक्षणाच्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।

अत्र दाता यहीता च स्वयं कुम्भिकनन्दनः ॥ १७ ॥

[१७] जनकानां रक्षणां च सम्बन्धः कस्य न प्रियः, यत्र कुम्भिकनन्दनः स्वयं दाता यहीता च इत्यन्वयः ।]

(१६) सम्बन्धिन इति । एक तव तातः राजर्षिर्जनकः, जनकानां जनकवैभवाणां पुरोहितः पुरोधा, जीतमः जीतमस्य अपत्यं पुत्रम्, चर्षकाणां मातः पुत्रः ब्रतानन्दश्च सम्बन्धिनः विवाहजन्यसम्बन्धवतः जीनसम्बन्धेन सम्बन्धात् वा बन्धितादीन् बन्धितकर्मरचप्रभतीन् चर्षति वृक्षवति ब्रह्मद्वन्द्वमतीति यावत् । यद्वा यद्यप्रसक्तं तव तातो जनकः सम्बन्धिनो दम्बरच-प्रभतीनश्चेति, जनकवत्प्रसक्ततामां पुरोहितो जीतमः ब्रतानन्दश्च बन्धितादीन् चर्षति इत्यन्वयः । ब्रह्मतत्त्वो ब्रतानन्दजनकयो एकत्वा एव चर्षनक्रियया सहसम्बन्धात् तुल्ययोगितासङ्काशः ।

(न) द्रष्टव्यमिति । द्रष्टव्यम् ईक्षितव्यम् एतत् विवाहविनमित्यर्थः, विभारविन्दपरि-मलम्बादादिति भावः ।

(१७) जनकानामिति । जनकानां जनकस्य अपत्यानि पुत्रादयः जनकाः, तेषां जनक-सौम्यानामित्यर्थः, तथा रक्षणां रक्षोरपत्यानि पुत्रादयः रक्षयः, रक्षयत्वा तद्दानसङ्गमत्वात् यजो सुक् । तेषां रक्षययोग्यत्वात् सम्बन्धः विवाहजन्यः कस्य जनस्य न प्रियः जीतिशरः, यजमानस्य इति यावत्, अपितु सम्बन्धेन इत्यर्थः । यत्र सम्बन्धे कुम्भिकनन्दनः विधानमि-त्यय दाता दानस्य कर्ता, यहीता आदानकर्ता च । बन्धिनं सम्बन्धे सङ्गोदरि प्रसिद्धयोः कामादुद्दिष्टपक्षोदभ्युच्चः सत्यं महाप्रसन्नो विधानमि-त्यय दाता सम्बन्धः सर्वेषामेव सन्तोष-कर इति भावः । सम्बन्धकस्य विधानमि-त्यय सन्तोषप्रदानप्रतिपक्ष सम्बन्धान्नस्योक्त-त्वात् ननुविधानमि-त्यय सन्तोषप्रदानमिति दम्बरचं प्रति कृतम्, जनकं प्रति प्रतिवर्तीत्येव च इत्य-र्थम् । अत्राहुः प्राचीनाः—परिचयवदोऽयं सम्बन्धो जनकदम्बरचोः हीतात्प्राप्तयोः कस्य चर्षणं मग्नानां मध्ये कस्यचिदपि नास्ति । तथापि जनकानां रक्षणामित्यर्थे दृष्ट-

कीता । एदे क्लु तक्कालकिदमोदाचमङ्गला चत्तारो भादरो
विष्वाहदीक्खिदा तुम्हे । चङ्गहे ! जानामि, तस्मिं ज्जे व पदेसे तस्मिं-
ज्जे व काले वत्तामि । (प)

[प । एने खलु तत्कालकृतमोदानमङ्गलाचलागे आतरो विवाहदीक्षिता वृषभ ।
चङ्गे । जानामि तस्मिन्ने व प्रदेसे तस्मिन्ने व काले वत्ते, इति वृष] ।

भेज्जान् जनकवज्जान् प्रति चाप्रियत्वमिति ख्यते । अत्र निमीयानित्यनुक्ता जनकानामिति पदो-
पादानेन 'कस्यचैव हि ससिद्धिमाप्सिता जनकादय' इति जनके प्रसिद्ध सार्थयोग्यौक्त्यनिष्ठ
करोष्येति । एव चाकुतस्त्रानामित्यनुक्ता रघुचामित्यनुक्ता 'सुतस्य दायादयमननभैकसाया परेषां
दुषि चेति पाषिंश्च' इत्यादि कालिदासनिबन्ताः । 'सङ्घिष्यन्मोर्गलोपच' इत्यनुभासनेन च ख्यत्वा
कङ्कते जानाति सज्जेमिति व्युत्पत्त्या 'मगुरिस्ताकवेऽन्नहीन्' इत्येताकाव रघुकुलसाधारण
ज्ञानयोग्यौक्त्य सूचते । तथाचान्वाह्यजनकविषये जातोऽपत्यसम्बन्ध सत्यमिना
मित्यभिमतो भवति । तत्र चौरमर्करावदस्योत्पत्त्यकरणचौरमङ्गलार्थवीक्षणजनकविषयत्वे
सु तस्य कुमारेन्द्रपरिमलमन्वायेनातिशाय्यत्वमिति तान् प्रत्यक्षमन्वाहति । अत एव
कीक्षारानो प्रत्ययि नाम्नित्वं यत्र दातेत्यादिनापि जनकदम्बरवी प्रत्यप्रियत्वं न्याय्यं । तत्र
दम्बरं प्रत्यवाचितोपनतत्वाजनकं प्रति दुष्करचमुभङ्गप्रतिष्ठापितमेतदप्यनुपाकारकरवाच्य
मुर्वनुभासप्रज्ञान् महर्षिकारितत्वाच्च न क्षीतारामो इति चाप्रियत्वम् । अत्रमित्यनेनाम्नादि-
भूतकामिषट्कजाजनकविषयोपपन्नमिति । अत एव जानां प्रति चाप्रियत्व निरसम् ।
विष्टानुगतस्य चर्कत्वे विष्टकारिते तस्य केतुतिकसिद्धत्वात् । तथाचापलाभ्यद्वैति-—'यस्याप्यः
विष्टमात्रं तं प्रत्येकमिदं च चर्क' इति । अत्रार्थविचिन्तयित्वा इत्याद्यनुक्ता कुम्भिकानन्दस्यै
इति पदोपादानं विधानिदं अत्रार्थविलम्बितमप्यभूतपूर्वमेवा च विद्यत् स्त्रीजन्य वन्द्यभावेन
विवाहघटक चादीर्क्षिति सूचयति । अत्र चर्चापनिरसहार, च च विरोधानासंश्लेषः ।

प) एते इत्यादि । एने कङ्कजाना इत्यादि, खलु सन्धावनानाम् । तत्कालकृतमोदान-
मङ्गलाः तत्काली दुरधनुर्भङ्गानन्तरसमये कृतम् अनुष्ठितम् चामिन्धि इति ज्ञेयं । मोदानमङ्गलं
वाच केवाः दातव्यं विद्यते चामिन् इति मोदानं मोदानमेव केवानाम् च विवाहा
वर्तिष्यत्वे कार्यत्वः संसार एव मङ्गलं दीप्तं ते तथीत्या । मोदानविधिर्हि विवाहान् प्राक्
कार्यत्वः च स्मारयिष्ये, दवाह मनु—'क्षीयान मोदये चर्के प्राज्ञवक्त्र विधीयते । राज-
कन्धीर्वापि जे सु वीरस्य दापिठे तत इ' मोदानविषये कालिदासः—'यथास्य मोदान-
विधीरमन्त्रं विवाहदीक्षां निरवर्तयदनुच' इति । यथा पशूनां दातं वितरयमिति चेत् ॥

अः एवम् ।

समयः स वर्त्तत इवैव यत्र मां

समनन्दयत् सुसुखि गीतमार्पितः ।

अयमाष्टहीतकमनीयकङ्कष-

स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

[१८ । हे सुसुखि । वयं गीतमार्पितः आष्टहीतकमनीयकङ्कषः तव अयं करः मूर्त्ति-
मान् महोत्सव इव मां समनन्दयत्, स एव समयः वर्त्तते इव, इत्यन्वयः ।]

लक्षणः । इयमार्था, इयमप्यार्था माण्डवी, इयमपि वधूः श्रुत-
कीर्तिः । (फ)

तत्र, 'किमान् पुनर्मोक्षमाप्स्यं कर्म' इति मिताचारावचनात् । चत्वारो आतरः रामलक्ष्मण-
भरतशत्रुघ्न इति दावन् । विवाहदीक्षिताः विवाहे दीक्षिताः स्ताः । अहो । चित्रनिपुचता ।
वद् तस्मिन्नेव प्रदेशे विविकाराजधान्यां तस्मिन्नेव क्षात्रे विवाहसमये वर्त्तेति इति आत्मानि
अनुभवानि अचिकचचित्रदर्शनादिति भावः । चित्रकौमलान् स समयः स देशश्च अधुना
वर्त्तमान इव प्रतिभातीति कवितार्थः ।

(१८) समय इति । हे सुसुखि । सु बोधनं मनोरममिति दावन्, सुखं वक्ता सः, तन्
कणुहो । वयं यस्मिन् क्षात्रे विवाहसमय इत्यर्थः । गीतमार्पितः गीतमेव पुरोहितेन व्रतानन्देन
अर्पितः प्रणिपादितः मन करोपरि स्थापित इत्यर्थः । आष्टहीतकमनीयकङ्कषः आ उत्सव-
मङ्गीतं धृतं परिहितमित्यर्थः, कमनीयं किञ्च सुन्दरमिति दावन् कङ्कषं वैवाहिकप्रतिसरः
विवाहमङ्गलसुखमिति दावन्, वयं सः, 'कङ्कषं करधूषायां सुखमङ्गलशरीरि' इति मेदिनी ।
'कङ्कषं कङ्कषं' क्तात् कङ्कषं वेत्तरं तथा' इति च विश्वः । कङ्कषं करधूषणमिति चर्मी
न चरितः, विवाहे मङ्गलसुखमेव अचिकचैश्वर्यात् । तव अयं बोधरीभूतः करः पात्रिः
मूर्त्तिमान् मूर्त्तिः मिथते चक इति मनुष्यं, शरीरो महोत्सवः महान् उत्सवः महोत्सवः 'आम्-
महतः समानाधिकरणे' इत्यादिना आकारोऽन्तादेशः । आनन्दान्दिरश्च इव मां समनन्दयत्
कनीयकितान् । स एव समयः कायः वर्त्तते एव अतीतीति वर्त्तमान इव अनुसुक्ते चित्र-
नैपुण्ये इत्यर्थः । विवाहक्षेत्रे आत्मलक्षरे कल्याणलक्षणमन्वया रीतिः कर्मणः । अयं चक्रवर्ती
सूचिमतो महोत्सवश्च सरे तस्याङ्गलक्षणमन्वयाः तस्मिन् अतीते समये वर्त्तमानलक्षणमन्वयायाश्च
इव अयं न प्रतीतेः । अतएव आचक्षते इव मङ्गलादिष्वप्यङ्गलक्षणम्—'समस्तं मनो च यत्
लक्ष्मणादिष्वपि' इति जगद्गोषः ।

(फ) इवमिति । इत्येव चङ्गल्या निर्देशः । आत्मा मण्डवीति

सीता । बल्ल ! इयं वि अवरा का ? (ब)

[१ । बल्ल ! इयमवरा का ? इति श्रुत्वा] ।

बल्ल । (सलज्जित स्वनतम्) । अये जर्बिसां दृष्टव्यार्थो, भवत्य-
व्यतः सञ्चारयामि (भ) । (प्रकाश्यम्) । आर्य्ये ! दृष्टतां द्रष्टव्यमितत् ।
अयञ्च भगवान् भार्गवः (म) ।

सीता । (सलज्जितम्) । कस्यिदस्मि (य) ।

[२ । कस्यितास्मि, इति श्रुत्वा] ।

राम । अये ! नमस्ते ।

बल्ल । आर्य्ये ! पश्य, अयमार्य्येय— । (शब्दीति) (१)

भरतमाधीनाम् । अययोस्तु ज्वेडवाटमाधीत्येव नाटयन् दूष्यताम् आधीपदेन निर्दिष्टम् ।
इत्यनपि वक्ष्यति अनुज्ञमाधीनाम् अनुवायेन वक्ष्यन् । नाटयतीत्येव जनकानुजस्य
पुत्रस्यजस्य दुहितरी ।

(ब) यत्कीति । समधीनादुर्ध्विकानुज्ञायां नाटयितः अनुज्ञीर्षिं परिवारवत् कथय-
तीतुकाय इच्छति नर्कद्वया सीता 'बल्ल इयमवरा के'ति ।

(म) सलज्ज इत्यादि । सलज्जा समधीनादुर्ध्विकानुज्ञायां कृतोऽयं मन्त्र इति वचना
इत्यर्थः, जितेन कीतुकाय आर्षाका सल्लवसावोऽम् इति काव्येन च इत्यर्थः । उह वर्तमानं
वया तथा । जनतमिति । आर्य्येयस्यावपमस्तुट् वाक्येन चादिति शेषः । 'अयमव सल्लु
वदन्तु तद्विह स्वनतं जत' इति वक्ष्ये । अन्वत विषयकारे अन्वयिन् इत्येवम् इत्यर्थः,
उत्तररामि आधीनाः दृष्टिं प्रेषयामि ।

(न) प्रकाश—सुखद', 'समधीनाम्' प्रकाशं ज्ञातुं इति विवक्षा । इत्यन्तं च वक्ष्येव
कृत्यम्, आर्य्येयस्य द्योतकत्वात् इति काव्यम् । भार्गवः जगदीश्वरं पुमान् इति परशुराम इत्यर्थः ।

(ड) सलज्जमिति । सलज्ज, नीतिजमितमरा, तत्तद्विषयम् ।

(२) आर्य्ये इति । आर्य्येयं रामेयं अर्थं भार्गवः भिक्षुः इति कथयामासि ।
कोऽपि चक्षुष्ये एव कवीत्येवमाहुः केन विवक्षितेयं रामेयं तद्विषयम् । अथ ईश्वरं
अनुपरोक्षं जगद्गतेनका इति वक्तुमुक्तवान् कथञ्च, नावधान्यत्रयं जगत्तुलनात् राम,
प्रतिविम्बकम् इत्याशयः ।

राज । (सावेपथम् ।) वस ! बहु रं द्रष्टव्यमन्यतो दर्शय । (ल)

सीता । (सखं वदमाना निर्वर्णम् ।) सुहृ सीहसि अज्जउत्त । एदिणा विणममाह्वयेण । (व) *

[व । सुह, शोभसे चात्येवम् । एतेन विनयमाहात्म्येन, इति सम्] ।

लज्ज । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

राज । (साक्षम् ।) खरामि हन्त खरामि । (श)

जीवन्तु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ १८ ॥

[१८ । तातपादेषु जीवन्तु, नवे दारपरिग्रहे मातृभिश्चिन्त्यमानानां न ते दिवसा गता, इत्यन्वयः] ।

(ल) साक्षं पश्मिति । साक्षेण वाक्यस्य अन्तरं भङ्गेन सह वर्तमानं यथा तथा, लज्जोति वारयित्वा इत्यर्थः । बहुतरं प्रभूतम् । अन्यतः अपरं किञ्चित् “सर्वविभक्तिव्य-
स्तसि.” इति द्वितीयाया तीस । एतेन रामचन्द्रस्य विनयानिर्णयः प्रकटितम् ।

(व) सखं व इत्यादि । खेह प्रेम्, वदमाना आदरातिशयः, तावत् सह वर्तमानं यथा तथा । निर्वर्णं कृत्वा । विनयमाहात्म्येन विनयगौरवेण । सुनिर्वर्ण्यस्य शिवगुरोः पूज्यपादौ परमुरामस्य पराजयलाघवं स्वकीयविजयस्वरूपान्नामप्राप्तासुसहमानस्य रामचन्द्रस्य तस्मिन्परिवर्जनाभिन्नावदप्रमाहात्म्यां न इत्यर्थः ।

(श) खरामि इति । हन्त इति खेदाच्च अत्ययम् । खरामि तत्कालीनहतात्मनिति शेषः । विषादे चिह्नम् ।

(१८) जीवन्तु इत्यादि । तातपादेषु पितृषु, पुत्रायां पादस्य । ‘उत्तमानां स्वर्गं तु पादस्य न भवति’ इति । जीवन्तु बहुवचनम् । जीवन्तु मन्त्रावेपु सन्तु ‘यस्य च भावेन—’ इति सप्तमी नवे मृतने दारपरिग्रहे दाराणां स्वीकारे विवाहे कृते सतीत्यर्थः, मातृभिः पौत्रव्याप्तमुखाभिश्चिन्त्यमानानां आत्मानामानां रामभद्रोऽन भोत्वन्ति, भरतोऽन भविष्यति इत्यादि व्यवस्थाप्यमानसमकविषयकाणां नः अस्माकं ते अनुभूतसुखवृत्ताः दिवसाः गता अतीना हि निवृत्तयेव । हन्त न ते पुनरापत्तिवन्त इति भावः । ते इत्येव अनुभूतार्थ-विषयत्वात् यच्छब्दभिराकाङ्क्ष तच्छब्दः । उक्तञ्च विनयादेन—“तच्छब्दस्य प्रकान्ताप्रसिद्धा-
नुभूतार्थत्वे यच्छब्दोक्तार्थत्वम्—” प्रकान्ताप्रसिद्धविषयकतच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इति ज्ञेयम् । अथ दिवसा इत्यस्य उत्कृष्टदिवसपरत्वादर्थान्तरसंज्ञितत्वाच्चोक्तम् ।

इयमपि तदा जानकी । (घ)

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनमनोहरकुललैः

दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती सुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरलक्षत्रिमविभ्रमै-

रलत मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

[१० । प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनमनोहरकुललैः दशनमुकुलैः सुग्धालोकं मुग्धं दधती शिशु (इयं जानकी) ललितललितैः ज्योत्स्नाप्रायैः अलक्षत्रिमविभ्रमैः मधुरैः अम्बानां मे कुतूहलम् अलत, इत्यन्वयः] ।

(घ) इयमिति । जानकीति प्रथमानुपद, 'प्रतनु' इत्यादिपञ्चाकस्यया अलतिति क्रियया अन्वेति ।

(१०) प्रतनु इति । प्रतनुविरलैः प्रतनवः सञ्जायते ते विरला अनिविडाय तैः, सूक्ष्मेतिविधौ च शेषवकालिकत्वात् इति भावः । प्रान्तोन्मीलनमनोहरकुललैः प्रान्तयोः सुखस्य उभयोः अन्तयोः शब्दयोरित्यर्थः, उन्मीलनं स्फुरन् यं मनोहरा शोभमाना कुलला, केशा, तैः, नखोपरिविलसशिकुरैरित्यर्थः । तथा दशनमुकुलैः दशना इत्याः सुकुलानि सुकुलानि इव तैः कुन्दकोरककुल्यशिशुर्गर्भ इत्यर्थः, सुग्धं सुन्दरं 'आलोक' इत्येव यस्य तत् रस्यदृश्यमिति यावत्, मुखम् आनन्दं दधती धारयन्ती । कुतीमान्निक्षिपणश्च सुग्धत्वं प्रति हेतुः । शिशुः आलिका इयं जानकी तदा शेषेण ललितललितैः सुन्दरप्रकारैः । "प्रकारे मुखवचनस्य" इति विभौ, कर्मधारयवदन्तरेषु इति सुबोधः, यथा ललितात् सुकुलान् अपि ललितैः मनोहरैः । "ललितं कुसुमे रतिं च विलासमनोहरं ।" इति यादवः । अथवा ललितं नाम सुकुमारविधानेन च नेत्रादिक्रियाविशेष — तथाचोक्तं — 'सुकुमारलक्ष-विन्नासो ललितं परिचोर्तितम् ।' भावे तत् । सैनं ललितं हचिरं । लड विलासे कर्त्तरि तत्, कनीचादिवात् उच्यते ललितं वा इति भरतः । ज्योत्स्नाप्रायैः ज्योत्स्नायाः चन्द्रिकायाः सदृशं चावस्थस्य इत्यर्थः प्रायः प्राप्य येषु तैः प्रायशब्दः प्रचुरवाची जनप्रायो देश इति वक्तुम् । यदवा प्राथम्यं ज्योत्स्ना इति सुस्पष्टेति समासः, कौस्तुभसदृशं 'प्रायो मरणावस्थेन लक्ष्मीं वापुष्यमुख्यो'रिति मेदिनी । अलक्षत्रिमविभ्रमैः अलक्षत्रिमां स्वाभाविकां विधनं विलासां केषां तैः, निसर्गसुन्दरैरित्यर्थः, मधुरं प्रियं यदवा 'अमृतमपि रस्यत्वं मातृकीमिति कथ्यते' इत्यनेन अनलङ्घ्यतेरपीत्यर्थः, अङ्गकैः कुद्रावयैः, 'अङ्ग' इति सूत्रेण कथ्यते । अं मनः अम्बानां जम्बुजां कीदृशप्रायशीनां कुतूहलं आनन्दं अलतं अजमयम् । सर्वदेव हीतायाः अन्तःपुरस्थादिभिः च अन्यैः च तद्विहीन्यान्मन्त्रैः विरजान्

नमः । एषा मन्वरा । (स)

रामः । (अनुत्तरमन्वरा दृश्यम्) (८) । देवि ! वैदेहि ।

इक्षुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत् समागमः ॥ २१ ॥

[२१ । पुरा शृङ्गवेरपुरे स्निग्धे न निषादपतिना यत्र समागमः आसीत्, 'अर्ध, सः इक्षुदीपादप इत्यन्वयः'] ।

सख्यः । (विहस्य स्नगतम् (च) ।) अये ! मध्वमाभ्यावृत्तान्तोऽन्तरित
आख्येयः । (के)

नीता । अहो ! एसी जटासञ्जमभ्यवृत्तन्तो । (ख)

[ख । अहो । एष जटासञ्जमभ्यवृत्तान्तः इति सम् ।]

केवल चत्नानामित्पुन्यसम् । सुषोपमा, तथा कुतुहलकरचरपकार्ये प्रति प्रचुरकारच-
निवेशात् ससुखवर्धंति अत्राज्ञाभावेन सङ्गरः । हरिषीकतम्—'हरिषी मूषी मूषी मूषी
मृतसमुद्रमयः' इति पिङ्गलोक्तस्यपचात् ।

(स) एषा इति । मन्वरा केकयाः प्रियपरिवारिकः, रामवन्मासप्रयोजिका ।

(८) अनुत्तरमिति । नास्ति उत्तरं यस्मिन् कर्मेचिद् बद्धं यथा तथा, न किञ्चित्
अपि सङ्गमः, अन्वयः चित्तबीजिकायाः अन्वयं दृश्यम् । अवलोकिते अस्ति मन्वराचित्ते
मध्वमाभ्यायाः कैकेयाः रामनिर्वासनार्थं वरप्रार्थनादिकं दुष्कृतिं स्वकां कर्मा समाधुचमिष्यते
इति मन्वरा मन्त्रिषु चित्तमन्दर्पिण इति यावत् । गुह्यजनागुह्यतस्य चत्नमाभ्याचरचस्य सुजा-
लोचनं न शार्ङ्गनीयमिति सङ्कारहदवस्य रामस्य आख्यः इति कथितम् ।

२१) इक्षुदीति । पुरा वनप्रयाचकासी शृङ्गवेरपुरे शृङ्गकचाच्छीलाध्वितदेशे स्निग्धे न
वयस्ये न निषादपतिना आधनमन्त्रकेन गुह्यकेन इत्यर्थः, वन्न यस्मिन् इक्षुदीपादपे समागमः सखिष्यते
आसीत्, अयं सः पूर्वपरिचितः इक्षुदीपादपः इक्षुदीपादपः चिन्तित इति ज्ञेयः ।

(च) विहस्यंति । रामेच कैकेयीवृत्तान्तस्य गोपितत्वात् इति भावः ।

(क) अये इति । अन्तरितः प्रख्यादितः मिश्रित इति यावत् ।

(ख) अहो इति । जटासञ्जमभ्यवृत्तान्तः जटायोः संवत्स्रं वयस्यं, तस्य इत्यन्वयः सङ्गमः ।
जटासञ्जमभ्यवृत्तान्तमभ्यवृत्तः ।

नच । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्दृष्ट्वाकुभिर्धृतम् ।

धृतं बाण्ये तदाय्येषं पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥ २२ ॥

[२२ । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकै रद्दृष्ट्वाकुभिः यद्भृतम्, आय्येषं ततः पुण्यम् आरण्यकं व्रतं बाण्ये धृतम्, इत्यन्वयः] ।

काता । एसा पसण्यपुण्यसलिला भगवती भागीरथी । (ग)

[ग । एसा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी इति सम्] ।

राम । देवि । रघुकुलदेवते । नमस्ते । (घ)

तुरगविचयव्यानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसामर्षात् मुष्ठान् पुरा प्रपितामहान् ।

२१ । पुत्रति । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैः पुत्रं च तनयपुत्रसंक्रान्ता स श्रिता लक्ष्मी, श्री राज्ञः लक्ष्मीरिति यावत् येषां ते पुत्रपुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीभारं, इदं स्थाकुभिः दृष्ट्वा च ते दृष्ट्वाकवचेति तै र्दृष्ट्वाकै र्दृष्ट्वाकुभ्यश्चै यत व्रतं वाचप्रत्यरूपं धृतं वाचरितं, बाण्येषं अचजन श्रीरामचन्द्रं च इति यावत् । तद् पुण्यं पवित्रं आरण्यकं अरण्यं निवसन्नि वे ते आरण्यकाः, तेषां आरण्य-क्रान्तां दृष्ट्वा इति आरण्यकं 'तच्छेदं'मित्यर्थः । वनवासरूपं व्रतं नियमं बाण्ये न्यये वदसि धृतम् अचलस्थितम् । अथ पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैरित्यनेन पुत्रवत्सलपुत्रपुत्रराज्यकामकृ-तं क्रान्तिं प्राप्तव्येन यावत्परीरयौघसमुपभुक्तराज्यवत्सलं, इदं न्ययेन वार्त्तिकं आचरन्त्यते । एव चैतेषां समुदितानां सत् एव पूर्वेषां आरण्यकव्रतधर्माच्च न तु वननिष्क्रियत्वं । वानरैः तु एतेषां सर्वेषामभारंऽआरण्यकव्रतधरकम् बाण्य इत्यनेन पुत्रवत्सलपुत्र-राज्यकामपरीरयौघसमुपभुक्तामात्राणां लभ्यते । ततमिदमेव असमञ्जसिद्विधाविति । व्रतस्य पुण्यत्वमभिवादान् पुण्यमिति विचार्य प्रसिद्धव्याहृत्यर्थम्, तद्वि चतुष्टादुरेव पुण्यप्रस-क्तमिति, इदं तु सकलपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रमिति । आय्येषं इत्यनेन न असामर्थ्यं निवन्धन-कोट्यापवादभौषादिना व्रतनवस्थितम्, अर्धितुं अर्धमात्रमादिति सूच्यते । अथ वाचप्रत्यरूपं वार्त्तिकरूपकारणस्य इदं तु वर्त्तमानत्वात् कस्यचिदपि इदोचिततदाचरणकस्याव्यसन्निवन्धनान् अचलस्थितिकारणः, तदुक्तं — 'कार्यकारणयोर्भिन्नद्वैताद्वानवच्छतिः' इति ॥

(ग) एसा इति । प्रसन्नपुण्यसलिला प्रसन्नं सण्य पुण्यं पवित्रं लक्ष्मिं कथं यथा-
हा । भगवती भगीरथेन चलीलज्जलं गङ्गायां भागीरथी इति नामाचरम् ।

(घ) देवीति । रघुकुलदेवते रघुकुलस्य देवता गङ्गादेवतेश्च । सगरसुतायां समुद्र-
स्नातुं अथ रघुकुलदेवतात्वं ।

अगणिततनूपातं तस्या तपांसि भगीरथो-

भगवति तव स्पृष्टानङ्गिचिरादुददीधरत् ॥२१॥

[२१ । हे भगवति । पुरा सगराध्वरं तुरगविषयव्यक्तान् सर्वोभिदं अनुमानं कपिल-
महसा प्रुष्टान् प्रपितामहान् भगीरथ अगणिततनूपात तपांसि तस्या तव चरि स्मृष्टान् चिरान्
उददीधरत, इत्यन्वयः] ।

(२१) रघुकुलं प्रति मङ्गाय । अनुषङ्गं विवक्ष्यति—तुरग इति । हे भगवति ईश्वरि । पुरा
पूर्वं सगराध्वरं सगर इति नाम अत्यन्तपूर्वपुरुषस्य कस्यचित् रूपते, अध्वरे अध्वान् राति,
स्वर्गसागं ददाति इति अध्वरं तस्मिन्, यस्तु आश्रमस्थिके इति शेषः । तुरगविषयव्यक्तान् तुरगव्यक्त
तुर शीघ्रं गच्छति इति तुरग, उग्रव्ययः । तस्य इन्द्रेणापन्नस्य आश्रमस्थिकस्य अनुस्य इति
भावः, विषये अन्ये वने व्यक्तान् व्याकुलान् सर्वोभिदं सर्वान् इषिषीं निन्दन्ति यज्ञीयाचार्यं
स्वन्नि ये ते भूतलविदारणकारिणः, इत्यर्थः । सन्तुष्टिषेत्वादिना क्षिप् । अनुमानं कोषात् 'अयमेक
अनापहारक' इत्यादिवाक्यैः । तस्मिन् तत्त्वान् इति शेषः, कपिलस्य आदिभिर्बुधः, महर्षेः, महसा
मेजसा प्रुष्टान् वरदान्, प्रुष्टास्तु केनचित् त । प्रपितामहान् वल्लिहस्तस्य व्यक्तान्
सगरपुत्रान् भगीरथ अगणिततनूपात, न गणितं न विचारितः तस्या शरीरस्य पातः यस्मिन्
कस्यचित् तत् यथा स्नात तथा, देहनाशमप्यङ्गीकृत्य इत्यर्थः, तपांसि तस्या तपसा तृष्णितपायाः
इति भावः, तव चरि, स्मिन् स्मृष्टान् पराशरान् चिरान् महता काशेन उददीधरन्
उत्तारयति स्म, मोक्षं प्रापितवान् इत्यर्थः । सन्तुष्ट्यात् चरतेर्चित्तं सुखं । अत्रैव परीक्षिकी
कथा—पुरा सगरो नाम सूर्यवशीय कोऽपि रूपति यतास्मीत्युत्तमारेति । इमांस्ते च
यतास्मीत्ये इन्द्रः 'यतास्मीत्युत्तमारेति' इत्यर्थः समेत' इति मन्वन्तः अपरार्थः यत्रैव
तमन्वन्तपश्य पाताले ध्यानसिन्धितलोचनस्य मुनिवर्षस्य सर्वोभिदं आपयामास । अथ अनाम्ने वने
निपुणः असमस्तभिन्नाः सगरवन्तया, अनुसुरपदवीमनुसरन्, पातालं प्रविष्टा, दुर्गेः समीपे
इत्यत्र दृष्टुं । ततस्तो जातरोषाः 'दुरात्मार्थं अनापहारो' इति सर्वं तस्मिन् वनः अभावन् ।
मेनापि भगवता ईश्वरपरिवर्तितलोचनेन विवक्षिता, स्वशरीरसमुत्तमेन अपिना वल्लभाणाः
विनेयस्य सगरसुता, इति । विसरोऽस्य विसृष्टपुराणे अनुसन्धेयः । 'पुरा प्रपितामहान्'
इत्यत्र 'पितृ, प्रपितामहान्' इति कश्चित् पाठो दृश्यते, नैतन् समीचीनतया कृतिमाति ।
यतश्चोक्तं आमाद्ये—'सगरादसमस्तान् असमस्तान् वान् वान् । द्वितीयोऽङ्कः पुनो द्वितीयस्य
भगीरथ ॥' इति । एतेन सगरात्मजस्य असमस्तान् वान् वान् वान् वान् वान् वान् वान् वान् वान् वान्
भगीरथस्य प्रपितामहा भवन्ति, न तु तत्पितुः द्वितीयस्य इति । प्रसूता इत्यत्र महती स्त्रीरवस्य
चरितवर्षनादुदात्तावधारः । चरिषीतन्—अत्रैव तु प्रापित उक्तम् ।

सा त्वमम्ब 'क्षुषायामरुन्धनीव सोतायां शिवानुध्यानपरा भव (ङ)

व ३ । एष भरहाजवेदितश्चित्तकूट्यायिनि वर्त्मनि वनक्षतिः
कालिन्दोत्तटे वटः श्यामो नाम । (च

राम । (सम्पृ ह्मवलीकथति) ।

सीता सुमरदि एदं पदेसं अज्जउत्तो ? (ङ)

[ङ । करत्वं तं प्रदेशमाश्रयतु ? इति सम] ।

रामः । अयि कथं विस्मर्यते !

अलससु [ल] लितमुग्धान्यध्वसञ्जा [म्य] तखेदात्

अग्निधिलपरिरम्भे र्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वसुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवामा ॥ २४ ॥

[२४ । सुव त्वम् अलससुजातखेदान् अलससुलितमुग्धानि अग्निधिलपरिरम्भैः दत्त-
संवाहनानि परिमृदितमृणालीदुर्बलानि अङ्गकानि मम सुरसि कृत्वा निद्राम् अवामा,
इत्यन्वयः] ।

(ङ) सा इति । ङ अम्ब मातः । सा मृग्यकुलदेवता त्वं क्षुषायां पुनर्वन्धां
सोतायामिति यावत्, अरुन्धनीव, यथा गुरुपद्मी चक्षा यमानुध्यायिनी तद्वत् शिवानुध्यानपरा
शिवस्य मङ्गलस्य 'वर्त्ययस्य शिवं भद्रं कर्णाक्षं मङ्गलं शुभं'मित्यमरः । अनुध्यानं चिन्तनं,
तद्देव परं प्रधानं यस्याः सा मङ्गलचिन्तापरायणा भव इत्यर्थः । एतेन सीतानुगमोत्साहनरूपं
मदो मार्गं चम्पकसुक्तम्, तदुक्तम्—'सीतानुगमोत्साहनं भेदः ।' इति ॥

(च) एष इति । एष, चित्रितः, इत्यर्थः । भरहाजवेदितः भरहाजेन मुनिना आवेदितः
परिचाचितः चित्रकूटयागिनि चित्रकूटपर्यटनामिनि वर्त्मनि पक्षि कालिन्दोत्तटे यमुनातीरे
वनक्षतिः अपुण्यां सति फलवतीम् उच्यते, तदुक्तम्—'अपुण्या फलवती यं नै वनक्षीतव क्षुता,'
इति । धारस्करादिनात् निपातनेन कृत् । वटः अयोधकृच्छ इत्यर्थः । श्यामो नाम तथा
प्रतिष्ठितान् ।

(२४) लज्जमदीशजातकूटनाविबरणेन विजृम्भितं प्रापयति—अलससि । वस यस्मिन्
प्रदेशे त्वं अलससुजातखेदान् अलसि मार्गे सञ्जातः, उत्पन्नः त्वत्तमननेन इति शेषः, 'अपुण्यां
सति' इति अङ्गकानि, अङ्गकानि कृष्णकृष्णान् इत्युक्तत्वात् । यः क्षेदः आयासः मृगिभ्यः यावत्,

लक्ष । एष विन्धाटवीमुखे विराधसंवादः । (अ)

सीता । अलं दाव एदिषा, पेक्खामि दाव अञ्जउत्तहत्थवरिद-
तालवेष्ठादवत्तं अत्तणो दक्खिणारखण्यविसारम्भं । (भ)

[अ । अत्र तावदेतेन, प्रेक्षे तावदाय्यपुत्रहृत्तालहृत्तातपत्रमात्मनो वृत्तिवारण्य-
प्रवेशारम्भम्, इति सम्] ।

तस्मान् वेतो अलसलुलितसुग्धानि अलमानि प्रसारणाकुञ्चनासमर्थानि सुलितानि शिथिली-
भूतानि सुग्धानि सुन्दराणि जङ्गलान्मनोहराणि । अश्रियसपरिरम्भः गाढालिङ्गनैः दत्तं
स बाह्वन् नमोपनोदनाय मर्दयं येषु तानि, अथवा येभ्यः इति अतुर्थोबहुव्रीहिः । स बाह्वन्
नाम अङ्गानां नमनाक्षिप्तमितयासज्जनमौपयिकदृढतमस्पर्शविशेषः । परिरम्भे, इति बहुवचनं
आलिङ्गनाद्व्यभिप्रायार्थं, कामतन्त्रप्रसिद्धानिङ्गनभेदबाहुल्याभिप्रायकं वा । तथा परिश्रुत-
वशाखीदुर्बलानि परितः साकल्येन स्रदिता निष्पीडिता वा अवाहौ विसलता स्तु इव सैवत्
इत्यर्थः, दुर्बलानि कार्याचमणि स्वस्वधारणसामर्थ्यरहितानि इत्यर्थः, अङ्गकानि अवयवान्
'अनुकम्पायाम्' इति अन्वयः । नम ऊरुसि वक्षसि क्त्वा स्थापयित्वा निद्राम् अवाप्ता
गता आसीद्विचर्य, तत्प्रदेशः कथं विचार्यत इति योजना । अत्रार्थं भावः—पूर्वमध्यसंजात-
खेदः, ततो अलितत्वसीकुमार्यदिगुणीभावः, ततस्तद्वर्जनवशादश्रियलालिङ्गनबाहुल्यं, ततश्च
तत्संवाहनात्, ततः स्वस्वधारणसामर्थ्यविरहसीर्षल्यम्, ततो रामवचनस्य एव कथनात्, तत-
स्तदीयसीकुमार्यपारवश्यात् तमेव निद्रावातिरिति । अवाहौदुर्बलानीत्यत्र समासगतसुतोपमा-
लङ्कारः । मालिनीहसम्,—‘मालिनी नो मयी यू’ लक्षणात् ।

(अ) एष इति । विन्धाटवीमुखे विन्ध्यपर्वतारख्यप्रारम्भे । विराधसंवादः विराध-
राखसहस्रनाम् । विराधसंरोध इति घाते विराधराखसीन अक्षद्वन्द्वमनवाधप्रदानम् ।

(भ) अलमिति । अत्र निष्पीडनमिति । एतेन विराधराखसस्य हसनाप्रदर्शनेन
प्रेक्षे वा पेक्खामि अवलोकयामि तावत् आर्यपुत्रहृत्तालहृत्तातपत्रम् आर्यपुत्रेण
अङ्गन न धृतं मन मलकोपरि स्थापितं यत् तालहृत्ता तदेव आतपत्रं कृतं यस्मिन् तम् ।
दक्खिणारख्यप्रवेशारम्भं दक्खिणारख्यं य प्रवेश, तस्य आरम्भः मुखमिच्छाः, तम् ।

राम । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु
वैखानसाश्रिततटस्थि * तपोवनानि ।

वेष्वातिथेयपरमाः शमिनो † भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृह्ण्यो गृहाणि ॥ २५ ॥

[२५ । गिरिनिर्भरिणीतटेषु वैखानसाश्रिततटस्थि एतानि तानि तपोवनानि, वैष्वा-
तिथेयपरमा नीवारमुष्टिपचना शमिन गृह्ण्य गृहाणि भजन्ते, इत्यन्वयः] ।

लक्ष । अयमविरलानो कङ्कनिवह्निरन्तरस्त्रिगुणोत्पत्तिपरिसरारख्य-
परिषद्गोदावरोमुखरकन्दरः सन्ततमभिष्वन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा
जनज्ञानमध्वगो गिरिः प्रस्रवणो नाम । (अ)

(२५) एतानि । गिरिनिर्भरिणीतटेषु पारम्पर्यदीना तटेषु भूमिधूमिषु वैखानसा-
श्रिततटस्थि वैखानसे वनवासिमुनिविशेषे 'वाचस्पत्यो वैखानसोऽवङ्ग' इति लिख्य-
शेषः । आश्रिता गृह्ण्य नाकल्पिता तपो वृक्षा वृक्षमूलानि इत्यर्थः, येषु तानि, तपो-
वनानि चिह्नितानि इति शेषः । येषु तपोवनेषु आतिथेयपरमा अतिथये साधु आतिथेयम्
अतिथिसत्कार इत्यर्थः, तदैव परम प्रधानं कर्म इति शेषः, वेष्टं ते, यद्वा आतिथेयेषु
अतिथिसत्काररूपेषु वरमा अंश इति । नीवारमुष्टिपचना नीवाराणां वृक्षधान्यानां
कुटं पचनं ये ते, यद्वा नीवारमुष्टि पचनं पाकं येषां ते, अथवा नीवारमुष्टि
कुटिपरिमितमुनिधान्यतच्छुलं पचन्ति ये ते, 'नीवार मुनिधान्य' स्यात्'इत्यन्तरः ।
अनाशब्दीपचनवृक्षान्वाहिनि, शरीरशक्तिं कुर्वन् स यताहारा इत्यर्थः । शमिन
इन्द्रिज्जिवह्नयामिन गृह्ण्यो गृह्ण्यो गृहाणि पचंशान् भजन् आश्रयन्ति । यद्वा
शमिन इति द्वितीयानम् । आतिथेयकुशला जना शमिन यतीन् भजन् मेवन् । अथवा
आतिथेयपरमा आतिथ्यापेक्षया कनार गृह्ण्य गृह्ण्यस्य गृहाणि भजन् तत्र निवसन्ति ।
वर्धमानसिद्धावतम् ।

(अ) अयमित्यादि । अयमित्यङ्ग, स्या निर्देशः । अविशला निविडसंश्लेषा चना इति
यावत्, ये अनोक्तवा अनस अकटव्य अर्कं गति इति इति वृक्षा, 'अनाकट कुट खान' इत्यन्तरः ।
तीषां निवह्नेन समुद्धेन निरन्तर निरवकाशं किञ्च असुखं शीतल इति यावत् ।

* वैखानसाश्रिततटस्थि इति पाठभट्ट ।

† शमिन इति छविन् पाठः ।

राम ! स्मरसि सुतनु तस्मिन् पर्वते लक्षणणेन

प्रतिविहितमप्यस्यास्वस्थयोस्तान्यहानि ।

स्मरसि सुरमनीरा तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपान्तं व्यावयोर्वर्त्तनानि ॥ २६ ॥

[२६ । हे सुतनु । तस्मिन् पर्वते लक्षणणेन प्रतिविहितमप्यस्यास्वस्थयो (व्यावयो)

तान् अहानि स्मरसि ? तत्र सुरमनीरा गोदावरी वा स्मरसि ? तदुपान्तं वा व्यावयो वत्त-
नानि स्मरसि च ? इत्यन्वयः ।

अपि च, किमपि किमपि मन्द मन्दमासत्तियोगा

दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

नील श्यामल परिसर पथ्यन्तभागो यस्य तत्र तथाक्तं यत् चरन्त्य वनं तत्र परिणद्धा
परिवाटगा या गोदावरी तदाप्या नदी तः । तस्यान्तरङ्गावातशब्दादनत्यथ सुखरा शब्दाद्य-
माना कन्दरा गुहा यस्य स तथाक्तं सन्तत अनवरतम् आभ्यन्तमानै वषट्ति, यद्वा
सुहृदपचय व्रजति मेषे पयोधरे मन्त्रित स्निग्धाकृतं यद्वा सान्द्राकृतं नीलिमा श्यामलत्व
यस्य स तथाक्तं पर्वतानां स्तुतिः अपि नीलत्वान्तरात् इत्येकम् जनस्थानमध्यगं जनस्थानस्य
तदाख्यस्य महावलयस्य खरालयस्य इति यावत् मध्य मध्यभागं गच्छन्तीति, जनस्थानमध्यवर्त्ता
प्रसववती नाम गिरि पर्वतः, अत्र चिवावत इत्यर्थः ।

(२६) स्मरसीति । सुतनु सुशोभना तनुः । स तस्या मन्द ईदं च शोभना इ ।
तस्मिन् पर्वते प्रसववतीगिरौ इति यावत् लक्षणणेन पतवः तां कृतां या सपथ्या पुत्रा सेवा
इत्यर्थः तथा स्वस्थ्या सुखनमस्त्ययो अस्यां तान् अहं न तन्मान् स्मरसि किम् ? तत्र
गिरिसन्निधौ सुरमनीरा सुरमः स्वामिनीरा जल्पन्ती । ता सुमधुरसलिलाम् अननं ससुद
सहस्रसमीपस्थजम् व्यावस्य तं सुरमतीरामात् पाठं स्मरमन्त्रसंस्थं तत्र तटं यस्या
सा तां गोदावरी वा स्वर्गस्नानात् हातशेषं ददाति इति यद्वा गाम् अन्वुद्वेतीति गादा
नयस्मात् वरी अष्टा इति । तन्नाम्ना प्राप्तद्वा नदी वा स्मरसि । किम् । तथा तदुपान्तं वा तस्या
गोदावत्या उपान्तं वा पथ्यन्तभागं व्यावयो वत्तनान् अथयथानानि, यद्वा स्वच्छन्दसंस्कारान् च
स्मरसि । किम् । अत्र प्राथमिकत्वाद्वास्तव्याश्च प्रथमं तान्यहानि इति स्मरसि । आनन्दयादृक्स्थ-
त्वाच्च व्यावयोर्वर्त्तनानि इत्यस्मान्नराक्तिः, तदुभयोपकारित्वात् गोदावत्या मध्योक्तिरिति प्रथमं

अग्निधिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोषो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

[२७ । आसत्तियोगात् अविरलितकपोल मन्द मन्दम् अक्रमेण किमपि किमपि जल्पतो अग्निधिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोषो (आवयो) अवदितगतयामा रात्रि एव व्यरंसीत्, इत्यन्वयः] ।

अथ अरक्षीत्येकपदमेव पुन पुन सन्निवेशनात् अनवोक्तत्वदाय । मालिनीरत्नम्— मालिनी नयी मयी य' इति लक्षणात् ।

(२७) किमपीति । आसत्ति सन्निधानं तस्य योगेन वक्ष्यात् सन्निधिवशादित्यर्थः । आसत्तियोगादिति कश्चित् पाठः । तत्र आसत्तिरत्यभिनिवेशा विषयानुभूत्यनवस्थानलक्षणे कस्य योगात् सम्बन्धाद् इत्यर्थः । अविरलितकपोलम् अविरलित निरन्तरौक्त कपोल इत्यर्थः यस्मिन् कश्चिन् तत् यथा स्यात् तथा परस्परमिलितगच्छमिति यावत्, मन्द मन्दम् अनुशास्त्रम् अतिनीचे इत्यर्थः, बोधायनादिदक्षि । अक्रमेण क्रम विना कदाचिदन्तर्गता कदाचिदन्तर्गत पर्यायराहित्येन इति भावः । प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया । किमपि नानारसस्य मित्यर्थः, इदं च गुणकथनमिति प्राञ्च । जल्पतो जल्पन्तौ तथा अग्निधिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोषो अग्निधिल गाढ य परिरम्भ आलिङ्गनं तत्र व्यापृत निरत एक दोषाहु ययो सौतारामयो इत्यर्थः । जनकत्राया एक बाहू रामचन्द्रस्य परिरम्भ आसक्त, रामस्यापि एक बाहु सौतालिङ्गने निरत आसीदित्यर्थः । व्यापृतैकैकदोषो इत्यस्य व्यापृतैकैकदोषो इति पाश्चात्त कपम् । आवयो शब्द वक्ष्ये । अवदितगतयामा अवदितम् अज्ञात यथा तथा गता अतीता यामा प्रह्वरा यस्या सा तथाकैव रात्रि रजनी व्य-मीत् विवराम प्रभाता आसीदित्यर्थः । 'व्यापृतपरिभो वम' इति परस्मैपदम् । रात्रिरेव इत्यथ एवकार अन्ययोगं वारयति । सुखसागरनिमग्नानां सुदीर्घकालोऽपि निमेषवत् गच्छात् इति भावः ।

रात्रिरेव व्यरंसीत् जन् आलाप इति विशेषावस्थीकारिणस्तु कथितात् रात्रिविरामात् अन्यस्य आलापविरामस्य अर्थतो जगत्तन्मन्त्रात् परिसंख्यामधिकचमत्काराय वदन्ति । अथ अथावच्छब्दवर्धनात् स्वभावात्कर्मलङ्कारयत्त मतम् । मालिनीरत्नम् । अथ अवदितमन्त्रेण च अन्यथा वा अनुक्ता अत्रादृतगतयामिति यामपदस्य वक्ष्यरेण अमिसयामि रजन्वाकाया सुरतल्लवनात् "रमयति रमन्त्याः पद्मिनीं मृग्ययाम्" इति नियमावेदित पद्मिनीत्वं सौताया प्रतिपाद्यते । इति जन्वादीनि कञ्जानन्दमयत्वाच्च तद्वर्जान्मयामानामवदितगतत्वमिति निपणथिय ।

लज्जः एषा पञ्चवत्सा शूर्पणखा ।

सीता । हा अज्जउत्त ! एत्तिअं ज्जेव दंसणं । (ट)

[ट । हा आर्यपञ्च । एतावदेव दर्शनम्, इति सम] ।

राम । अयि विप्रयोगवस्ते । चित्रमेतत् । (ठ)

सीता । जहा तहा होदु, दुज्जणो अमुहं उप्पादेइ । (ड)

[ड । यथा तथा भवतु, दुर्जनोऽग्रममुत्पादयति इति सम] ।

राम । हन्त वर्त्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिभाति । (ड)

लज्ज । अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छदविधिना

तथा वृत्तं पापैर्यथयति यथा चालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितै-

रपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

[२८ । अथ पापै रक्षोभि कनकहरिणच्छदविधिना इह तथा वृत्त, यथा चालितमपि व्यथयति । शून्ये जनस्थाने विकलकरणै, अर्थचरितै, प्रावा अपि रोदिति वज्रस्य अपि हृदय दलति, इत्यन्वयः] ।

(ट) हा इति । हा खेदं । एतावदेव एतत्प्राञ्चपक्षेकमेव दर्शनं तथैति शेषः । चित्रमेतत्प्राञ्च अतीतोऽपि शूर्पणखाहन्तान् वर्त्तमान इव सीतासन्निधी प्रतिभाति । शूर्पणखादर्शनानन्तरमेव सीता अपहृता आसीत् इति चित्रत्वं विस्मृत्य यथापेक्षं घटना इति मन्यमानायाः सीतायाः भीतिविह्वलोक्तिरियम् ।

(ठ) अथीति । विप्रयोगवस्तु विप्रयोगात् विप्रयोगात् वस्ता भीता तल्लज्जुद्धी, 'पञ्चमी' इति श्लोकविभागात् समासः । अयि विरहवृद्धिनि । एतत् चित्रं, न तु वाक्चित्रविवर्धः ; जेय परमाजितं, शूर्पणखा, अतः शङ्का न कर्त्तव्या ।

(ड) वदति । यथा तथा भवतु चित्रं प्रकृतमप्रकृतं वा इति भावः । दुर्जनः विमल्लोऽपि इति शेषः अग्रमम् अग्रमलम् उत्त्पादयति जनयति ।

(ड) हन्त इति । हन्त इति विवादल्लज्जलम् । वर्त्तमान इव अतीतोऽपि इति शेषः । मे सम जनस्थानहन्तान्, जनस्थानस्य घटनासमूहः ।

सीता (साक्षम् [अ मगतम्]) अद् देव । रहुउल्लाणन्द । एब्बं वि
मम कारणाटा किन्तिता चासी । * (ग)

[ग । अत्र तत्र रघुकुलानन्द एवमपि मम कारणात क्लान्त चासी , इति सम् ।]

न (राम न गन्ध साकृतम् ।) आर्थ्य ' किमेतत् । (त)

अयन्ते वाष्पोधस्तुष्टित इव मुक्तामणिमग्रे
विमर्पन् धाराभिर्लुठति धरणी जर्जरकण ।

निरुद्धात्प्याविग स्फुरदधरनासापुटतया

परधाम्ने यो भवति विरमाभातहृदय । ॥ २८ ॥

[२८ । अत्र तत्राप्य उ तात्त मुक्तामणिमग्रे इव धाराभि विमर्पन् जर्जरकण धरणी
निरुद्ध त वावसासातहृदय आवर नह अप स्फुरदधरनासापुटतया परधाम् उन्नय
भवति च इत्यन्वयः ।

(२८) अत्र मत अथ अनन्तर गणपदाविविधानन्तर इत्यम् । पापे दराचारे
रक्षाभि माराचाटाभि साक्षम् कृतक रणच्छत्राधना कनकान् अतः सुवचरचित इत्यर्थः ,
यं ह वरुण मृग मृग मरुमाश्रम इति यावत् म एव कृष्ण यदवा तस्य यत् कृष्ण कल तस्य
विधित्वा अनुराजं सुवर्णसुवर्णमग्रे माराचन वज्रयत्वा इति यावत् । इदं सीताहरणमित्यर्थः ,
तथा वृत्त परिवर्तत यथा ज्ञानान्तमाप मम्यक प्रातःक म य मारावधवधेन इति शेषः । व्यथयति
अरणात् टव जनय । तथ ह गृह्य निज न माता वर कर्त इति वा । लज्जान्न विकल
करौ विकलान् निद्रान्न स्वस्वपापारग्न्यान् इति यावत् करणानि इन्द्रियाणि यत् ते
आयश्चरितं यावा ज्ञाना अपि का कथा अन्यथा इति अपिशब्दाश्च । रादिति अस्तु मुच्यति ।
वज्रस्य कुक्षिस्थ अति कठिनस्य ति भावः । आप हृदय मध्यप्रदेशं दलति विदीर्यत एव । अथ
यावापि रादिति वज्रमाप दलति इत्यपिशब्दाभ्या तदपक्षया सुदुर्लभा रादलनदलनयोरनुवृत्त एव
प्रत्ययान् अद्यापि यावत् रादलनस्य वज्र च दलनस्य सम्भावनाया प्रतीयमानत्वात् भावाभि-
मानिक्रियान्न चा ज्ञानितमपि व्यथयति इत्यतः ज्ञानप्रयोग्यव्याभावाविवक्षस्य
व्यापकपक्षायस्य ज्ञानरूपपराजकस्य अपि निवन्धनात् विशेषोक्तिभेद इति निपुणः ।
मिथुविचोत्तरम्—'मिथुविचो उर्मो नमी भलो ।' इति लक्षणात् ।

(क) अथातः । कारणात निमित्तात क्लान्त चासी त्वमिति शेषः ।

(त) राममिति । निवन्ध अत्राक्ष । साकृतम् आकृतम् अभिप्रायः सह वर्तमानं
यथा तथा, कथमधुनापि रामनयनं अक्षुभारा इति ज्ञानिभ्यः सह इत्यर्थः ।

(२८) अत्रमिति अथ दृग्दर्शने ते तत्र वाष्पोध अक्षुप्रवाहं वृष्टितन्मिथुनस्य
मुक्तामणिमग्रे मुक्तामयद्वार इव धाराभि अविविधप्रवाते विमर्पन् वज्रिगण्डम् जर्जरं भूमी

* कविदीप्ति, किन्तितासि किन्तिदिसि इति पाठभेदाः ।

२ अत्रात च मराभातहृदय इति पाठान्तरम् ।

गतः । वत्स !

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा

तौत्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विषोढः ।

दुःखान्निर्मनसि पुनर्विपश्यमानो-

हृन्मन्मन्त्रेण इव वेदनां करोति § ॥ ३० ॥

[३० । प्रियजनविप्रयोगजन्मा तान् अपि दुःखाग्रि तत्कालं प्रतिकृतिवाञ्छया विषोढः, मनसि पुन विपश्यमान हृन्मन्मन्त्रेण इव वेदनां करोति इत्यन्वयः ।

मीता । हृद्दी हृद्दी, अहं वि अदिभूमिं गदेण रणरणेण अज्ज-
उत्तसूखं विअ अत्ताणं पेक्वामि । (थ)

[थ । हा धिक् हा धिक्, अहमपि अतिभूमिं गतेन रणरणेन आर्यपुत्रशून्यनिवासानं प्रपे, इति मनः]

पतननं सुदुःखद्राशतया विभक्ता कथा विन्दवा यस्य स तादृशः सन् धरणी भूतलं लुठति उपद्रिश्यति । विरसेन विरागेण अप्रियत्व न दृग्भवति यावत्, आधात परिपूरित हृदयं चित्तं यस्य स तथोक्त आरोग्य, शोकप्रसर निवृत्ताऽपि निश्चिन्ताऽपि हृदयमधो आनन्दोऽपि स्फुरत् स्पन्दमान अधरयो, नासायाश्च पुटं यस्य स तथोक्त तस्य भाव स्फुरद्भरनासापुटता तथा अधरनासापुटयो, स्फुरद्भरनेन इत्यर्थः, तथा परेषा कर्त्तरि षष्ठी । अन्यं वा उच्येयः अनुमीयो बोधयोग्यो भवति इत्यर्थः । अत्र प्रथमाहं वाच्योऽत्र त्रुटितसुक्तामणिसरस्य इव शब्देन सादृश्यप्रत्यायनात् वाच्योपमालङ्कारः, द्वितीयाहं च निवृत्तोऽपि उच्येय इति आमेक निवृत्तत्वोन्नयनयोर्विरोधात् अतिशयेन च तत्तत्त्वगुणानां ज्ञानेन विरोधभासेन विच्छिन्त-विश्वजननात् स्फुरद्भरनासापुटतादुपसाधनेन आरोग्यस्य अनुमित्यात्मकज्ञानबोधनात् अनुमानालङ्कारः । 'अनुमानं तु विच्छित्त्वा ज्ञानं साध्यस्य साधनात्' इति लक्षणात् । विच्छरिषीहणम् ।

(३०) तत्कालमिति । प्रियजनस्य प्रियजननेन वा विप्रयोगात् विरहान् मन्मन्त्रेण स तथोक्तः । सीतारूपप्रियजनविरहजनित इत्यर्थः । तौत्रोऽपि दुःखः अपोत्यर्थः, प्रतिकृतिवाञ्छया प्रतिकारिवाञ्छया तत्कालं सीताहरणात् परस्मिन् काल इत्यर्थः, विषोढः सज्जः कृतः मनसि चेतसि पुनर्विपश्यमानः पुनः पुनः करणेन विपाकं गच्छन् चिन्तयन्नात् पुनरप्युद्दीप्तः इति यावत्, दुःखाग्रि हृन्मन्मन्त्रेण इव वत्सो मध्यगतकोटका इव वेदनां यातनां करोति उत्पादयति । अत्र दुःखे अप्रित्वारोपात् रूपकम्, दुःखाग्रिश्च वेदनाकारित्वसाधक्योऽत्र हृन्मन्मन्त्रेण सज्ज सादृश्यस्य इव शब्देन प्रत्ययात् पूर्वोपमालङ्कारः । प्रवर्षिषीहणम् ।

(थ) हा इति । हाधिगिखे कमीव विवादसूचकमन्त्रेण, तस्मातिशयाच्च विवर्षणम् । अतिभूमिं चीत्कथ्य गतेन अत्याहर्षेण इत्यर्थः । रणरणेन उच्येयम् ।

मया । (मन्त्रतः) भवतु, अन्यतः क्षिपामि । (चि मन्त्रलोपप्रकाशम्)
अथैतन्मन्त्रपुराणस्य गृध्रराजस्य तत्रभवतस्तातजटाशुषधिरि-
विक्रमोदाहरणम् । (द)

मीता । हा ताद । शिव्बुटो टे अवच्छसिषोहो । (ध)

[ध । हा तात । नि-यटल अपत्यक इ, इति सम] ।

राम । हा तात काश्यप शकुन्तराज ! हा पुनस्त्वादृशस्य
महत्स्तीर्थस्य साधोः सम्भव ? । (न)

(द) भवतु इति । भवतु स्वस्वमादाववदशनमेव समाप्तं भवतु इत्यर्थः । एतस्मिन्
दृष्टेन तत्तद्वटमाख्यरवादनाया सीतारामयोः अत्यन्ताकुलत्वादिति भावः । अन्यतः अन्य
वटमावाधिम क्षिपामि सञ्चारयामि, मनसो विषयान्तर सञ्चारणेन पूर्वोक्तं विचारयामि
इत्यर्थः । अथति व्यापारान्तरविषयदर्शनार्थः । मन्त्रपुराणस्य मन्त्रपुराणं पुराणं तस्य,
अत्यन्तसद्योमे इति द्वितीयासमासः । यद्वा मन्त्रपुराण इव पुराणं तस्य, उपमानानि
सामान्यवचनैरिति समासः । अथवा अन्य मनु मन्त्रपुराण, मन्त्रपुराणं सञ्चारित्वान् समासः ।
तस्मात् मन्त्रपुराणपि पुराणं, सद्यः सुपति समासः । तस्य मन्त्रपुराणप्राचीनस्य । मन्त्रपुराण
च पुराणेषु चतुर्दश इति परिचयः । एकाकिन कस्य व्याधय, वादावतुर्दश मनसः पर्यायस्य
सुष्टिपाक्षमादावधिक्रान्ता । समस्य वैषम्यतमनारधिकारः प्रकृतः, अक्षीवोपक्रमे जटाशुष-
धनुपतिमनिस्य य मन्त्रपुराणस्य गृध्रराजस्य इत्युक्तम् । द्वैपरिमाणैकसमविबुधपरिमित
आवर्तितं इति कश्चित् । मन्त्रपुराणं दिव्यानां युगानामेककप्रति ।' इति कौबदशनात् ।
गृध्रराजस्य पवित्रराजस्य तातस्य, पित्रनिवत्ताजातपदस्यपदस्य । जटाशुषधिरि नि आर्चयामि
सीतारामयोः साधोः पर्योपकारादिकं, विक्रम रावणस्य सद्यः पुत्रोपयोगिनश्चाविति तयोर्वदाहरण
निर्द्देशं तस्य चित्रसदृशचित्रलक्षणमित्यर्थः ।

(ध) हा इति अपत्यक इ स्तनानवच्छस्य निर्व्वुटं सन्त्रो जात, स्तनानवच्छस्य
मन रक्षार्थं प्राचयामादिति भावः ।

(न) हा इति । तात विद्वत्कृत्यान् पित । काश्यपः । कश्यपप्रजापतिपौत्रः ।
अपत्यां विनतायां कश्यपस्य हा पदं बभूवतु चरुषो मन्त्रपुराण, तयोर्वदशकापि श्री पुत्री
सन्त्राविजटाशुष इति मन्त्रपुराण पाश्य इ क कृम पुन तादृशस्य तत्ताविषय तौघं
विद्यापरोपकारादनुपशुक्तपावस्य गृध्रराजस्य पवनस्य ति वा साधोपयोगिनस्य सम्भवः
उत्पत्तिः । न पुत्रापीत्यर्थः ।

नञ् । अयमसौ जनस्थानपश्चिमतः * श्वित्रकुञ्जवान् नाम दनु-
कबन्धाः द्वितो दण्डकारण्यभूभागः, तटिदृश्वमूकपर्वतं मतङ्गस्या-
श्रमपदं, इयञ्च अमणा नाम सिद्धश्वरी, तदेतत् पम्पाभिधानं सरः । (प)
सीत । जय किञ्च अज्जलत्ते ण विच्छिद्विदामरिमाधीणं † पमुत्त-
कण्ठ इदिअं आसी । (फ)

[फ । यत् किमाव्यपने ण विच्छिदितामवाधीन प्रमुत्तकण्ठ इदितमासीत् इति सम्] ।

राम देवि । रमणीयमितत् पम्पामरः । (ब)

एतस्मिन् मदकलमङ्गिका[ञ्]व्यपन्न

व्याधूतस्फुरदुदण्डपुण्डरीका ।

वाष्पाश्रपरिपतनोदगमात्सराले

संदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

[३१ एतस्मिन् मदकलमङ्गिका[ञ्]व्यपन्नव्याधूतस्फुरदुदण्डपुण्डरीका कुवलयिन भुव-
विभागा वाष्पाश्रपरिपतनोदगमात्सराले संदृष्टा (मया) इत्यन्वयः ।]

(प) अयमिति । अयमङ्गस्या निहित आसीत् स । चित्र विचित्र मनोरमजात
यावत्, कुञ्ज लतायाश्चादितम्यान्मस्यासीत् चित्रकुञ्जवान् । दनुकबन्धं न दनुनामक,
कबन्ध इति दनुकबन्धं दनुनामक कथं मूढाङ्गीं उत्तरस्थितवदनं राक्षसं तन ।
'कबन्ध' इत्येव क्रियायुक्त-यपसूह कलवरः । इति अधिष्ठित आश्रित । मतङ्गस्य तदास्त्रस्य
मूले आश्रमपदं तशेव । अमणां तदव्यापमाभान या मा अमणा । सिद्धश्वरी तप विद्धा
काचन श्वरजातीरमणा पम्पा इति अमवान् आन यस्य तन सरः दोषिका ।

(फ) यत् इति यत् पम्पामरम् । विच्छिद्वत् तत्रात्र प्राप्तं या, मरं चमिद्विज्ञता
तदशेन सीताबाह्वन्तप्रयुक्तमित्यर्थः । प्रमुत्त चमिकद्वयं यावदुदण्डविभुजिच्छितं तावद् वर्धित
इत्यर्थः । कण्ठं व्यपन्नं यस्मिन् तत् उच्चं स्वरमित्यर्थः ।

(ब) उवाच । रमणीयं वाताकचकम् ।

(३१) एतद्व्यति । एतस्मिन् पम्पामरसि मदकला मदमला ये मङ्गिकास्त्रा पश्चि-
दिशया तथा पन्न व्याधूतान् काव्यतानि स्फुरान् प्रकाशमानानि उददस्थान इहान् चालानि
थेषां तयोक्तानि पुण्डरीकाणि पद्मानि यद् न तथाक्ता कुवलयिन कुवलयानि इत्येवेषाणि
वाष्पान् सन्ति यद् न उतपन्नविशेषा भुवो विभागा भूपट्टेना पम्पाया च मविज्ञेया इत्यर्थः ।

लघु । अयमाख्यौ हनुमान् । (म)

वाप्याश्रयसाम् चतूणां परिपतन चरचम् सदृशम् पुनरुत्पत्तिः तथोरनराखे मध्ये, एक
वाप्याश्रयविन्दु पतितः श्ववदन्त्य उत्पद्यते तावत्कालमप्य इत्यर्थः । सदृष्टा अवलोकिता
मयेति शेषः । तदानीं तत्र विरहदुःखेन चविरतमेव दृश्यमानदृश्येन मया रुदितः किन्तु
तथापि चत्यनमनोहरत्वात् तदप्रदेशा दृष्टा इति भावः । 'मल्लिकाच्छापच' इत्यत्र 'मल्लिकाश्च
पच' इति, 'भुवी विभागा' इत्यत्र 'मया विभागा' इति च क्वचिन् पाठः सदृश्यतः । अत्राह
वीरराजवा—कुवलयिनि इत्यत्र प्रशसाया मत्तुपा प्रशस्तकुवलययुक्ता इत्यन्त्याभन रावो
दृष्टा इति सूच्यते । कश्चित्—मदकलमल्लिकाश्चपचस्थापतच्छुदुरुदृष्टपुष्परोका विभागा
वाप्याश्रय परिपतनोद्गमनान्तरालं कुवलयिनी दृष्टा इत्यन्वययुक्ता । वाप्याश्रय प्रसर-
मलिनोद्गतपुष्परोका कुवलययवला दृष्टा इत्ययमात्रः । परे तु—मदकलमल्लिकाश्चपच
व्याधुतच्छुदुरुदृष्टपुष्परोका कुवलयिनय विभागा । विभज्यत इति विभागा, परस्पर
सकौशप्रदेशः वाप्याश्रय परिपतनोद्गमनान्तरालं स दृष्टा एकीकृत्य दृष्टा । समित्य कौ-
क्षारं चविभागं दृष्टा इत्याहुः । इतरे तु—ननु "रमणीयमेतत् पम्पासर" इत्युक्त-
त्वात् तत् कथमुपपद्यत विरहाद्वापककलकृजिनयुक्कसाधिततपुष्परोकयुक्तस्य सरसो
द्रष्टुमशक्यत्वादित्यत्र—एतच्छिन्मदकलपति । मत् अकलात् पदच्छेदः, महिति पचस्य क
चवन पृथक्पट समस्त वा । नत मल्लिमित विरहवाद्यातुरमस्तु तान् विद्यते कल कृजित
शेषा ते तर्वा मल्लिकाशाया हसविशेषाणां पचेषाधतान् कम्पिता न, अत एव च्छुदुरुद-
दृष्टानि निहताधारतया च्छुदुरुदृष्टान् पुष्परोकाणि यत् तया कुवलाया पुष्परोक
वह्निवाविकाशायाश्च वनाकिञ्चित्कालात् इमेरवाधततया कुवला मलाम तत्र । एतच्छिन्
विभागा वाप्याश्रय परिपतनोद्गमनान्तरालं स दृष्टा नम्यक दृष्टः पारकामसम्भावितत्वा
द्व्यस्थितिवातरकनिश्चयपथ्यत्वा दृष्टा इत्यय निरुत्तापप्रवतया सम्यगदृष्टा इति भावः ।
मात्रकौषीः कलु विरहादप्रत्य मल कल स्वयं विरहममुदोपक कृजित त्यक्ता तदुदोपकानि
पुष्परोकाश्चयनाशयन् । ततोह निरुत्तापप्रवता माकारोपकतयावाव्यतिपथ्यत्वा तान्
विरहान् दृष्टवान् इति फलितम् युक्तं चेत्तत् विरहस्वप्न वाम प्रति मल्लिकाशायां
अपि यावा वादात् इति न्यायन करुणाया सम्भवात् हनचक्रवाकजापदशंजन चक्र
वाकजापदाता रामा, व्याकमपि जाप दास्यता त भान्या अन्तमश्ववात् । कण्ठ व स्थलित
जन, पे शिशिर पुष्पाकलाया रूपम् इत्यादिवर्य दशदेमिरसामपि विरहजनानुरोध
प्रतिवृत्तिरुपदिशति । इतः प्रथमाह पाञ्चजातिवपनात् अन्वावोक्तिरिति वदन्ति । प्रहृषिणोहणम्
'प्रहर्षावो मनी मरी ग' इति लल्लवात्

(म) अयमिति । दृवथानमश्वत्वात् महाराश्वान् महोपकारकत्वाच्च हनुमत
आय इति विशयणम् ।

सीता । एसो सो चिरणि ब्बिस्सजाअलोअपच्च, हरणगुरुओवआरी
महान्भावो माकटो । (म)

[म एव म चिरान वणनावीकप्रत्य हरणगुरु कापकरी महान्भावो माकटि,
इति मम]

राम दिष्टा सोऽय महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धन ।

यस्य वीर्येण कृतिना वयञ्च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

[३० दिष्टा सो महारा अञ्जनानन्दवर्द्धन यस्य वीर्येण वयञ्च कृतिना भुव
नानि च (कृतिना इत्यर्थः)]

सीता वक्कु । एसो कुमुभिट्ठकप्रबन्धनकण्ठविट्ठवरुद्धिणो
किस्सामधेआ गिरा ? जत्थ अणुभावमोहम्ममेत्तपरिसेसधूमरसिरी
मुहत्तं मुच्छत्ता तुग परदिएण अवनन्निदा तरुअले अज्जउत्ता
आलिहिटो । (य)

[म वक्ता एव कुमुभिट्ठकप्रबन्धनकण्ठविट्ठवरुद्धिण कृतिनाधयो गिरि । अनुभाव-
साध्यामातपरिग्रहमरयो मुहत्तं मुच्छत्ता तुग प्रदिष्टेन अवलम्बितमकृतम् आश्रयपुत्रं
आलिखित इति मम]

एव इति । वरन वक्थ्या वर क शमुपभुजानस्य अन्वृतापनानादभिरवज्ञातस्य इत्यथ
जीवलीकस्य जगा प्रत्य हरणन तनददुखवनाशन गुरुकापकारी गुरुकम उपकारी इति
सुप्सुपात मम म महापकारी म न्भावो महाप्रभाव माकान माकृतस्य वायव्यस्य
हनमान । दृष्टमात्ररातर वणन वामध्यातमुज्ज्वलाभस्विना विरादित्यक्तम् । लङ्कायां
स्वमन्त्रैव जीवलीकमद्वितानम्भवनया स्वादुरणन तद्वरणमश्वारवरा च जीवलीकप्रत्य हरण
मित्यक्तम्

(३०) दिष्टाति । दिष्टात्यानन्दमवकमव्ययम् । अयं दृष्टमान स प्रसिद्ध महाबाह
विज्ञानभुजबलशाली अञ्जनानन्दवर्द्धन पतयन अञ्जनाख्याया वानध्या सुखप्रदिकारी हनु
मानस्य । यस्य हनमती वाय्वेण बलन वयञ्च लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नसीताविभीषणसुग्रीव
वानर अह च इत्यर्थः भुवनानि च + नम सीताप्रारण जगद्धारवावधवधन च सिद्धकामा
इत्यर्थः अन्त्ये गान्तकयजन सीतारामयो आनवधानप्रयुक्तसीताविभूषणकारिणः, तथा
आप्यनयकेन लक्ष्मणस्य वरिप्रवेशे रक्षारण्य भगतशत्रुघ्नयो, अरणागतस्वपरिवहनिडा

कक्षः । सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माख्यवान् नाम यस्मिन्

नीलः खिग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

रामः । वत्सैतस्माद्विरम विरमातः परं न क्षमोस्मि

प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३३

[३३ । ककुभसुरभिः, माख्यवान् नाम सः, अयं शैलः, यस्मिन् नीलः खिग्धः नूतनः
स्तोयवाहः शिखरं श्रयति (इति लच्छवाक्यम्) । वत्स, एतस्मात् विरम विरम अतः परं न क्षमः,
अस्मि, स मे जानकीविप्रयोगः पुनः प्रत्यावृत्त इव (इति रामवाक्यम्), इत्यन्वयः] ।

कक्षः । अतः परमाख्यस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च असंख्याताभ्यु-
त्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि, परिश्रान्ता चेयमाख्या, तद्विज्ञापयामि
विश्व[त्रा]म्यतामिति । (२)

न न विभीषणस्य, सुखोत्पादनेन सुयीवस्य, मधुवनभङ्गापराधन बानराणां, जगद्भिरावण्यव-
साहाय्ये न च भुवनानामुपकृतत्वमिति बोद्धव्यम् ।

(य) वत्संति । कुसुमाख्यं वा जातामिति कुसुमिता पुष्पिता ये कवचवृत्तरवलोपु ताख्यवान् वा
जातामिति ताख्यविता इत्यन्तः । बहिष्वा मयुरा यत्र स तथोक्तः । किं नामधेयं यस्य सः किं-
नामधेयः, किमाख्यः । यत्र गिरी तद्वत्तन् अनुभावेन तेजसा यत् सोभाग्यं सोऽर्थं
तन्मात्रं परिग्रहम् अवशिष्टं यत्र तादृशां चमरा पाण्डुवणा श्री श्रीभा यस्य सः जगद्भ्योऽपि
जगद्भाविकनेत्र सम्पन्न इत्यर्थः । मूर्कत मूर्खं न कियन्त कालम् अर्चयन्त्यो भवन्, प्रकटं
वदितं वक्ष्यतेन अतीव क्रन्दना त्वया अवलम्बितं धृमः । पालिखितचित्रितः ।

(३३) सोऽग्रमिति । ककुभैरजुं नपुंयं सुरभिः शोभनगन्धोपेतं 'पुष्पमुलेषु बहुलम्'
इति मृगम् । माख्यवान् नाम अथ दृश्यमानं स प्रसिद्धं शैलं पर्वतं, नूतनं अचिरपूर्वकम्
अत एव नीलं श्यामलं खिग्धं चिकण्यं तोयवाहं तोयं वहतीति कर्मेक्षणं, मधु , यस्मिन्
वस्य पर्वतसौख्यं । वक्रोत्तमप्योरथं प्रति भेदो नास्तीति अवधानम् । शिखरं शृङ्गं श्रयति
अवलम्बते ।

वत्संति । वत्सः लच्छवाः । एतस्मात् माख्यवत्पर्वतचित्तदर्शनान् विरम विरम निवर्तय
निवर्तय । कैव्यं चिह्नं । कणमिवारुह — अतः परं न क्षमो न शक्नोऽस्मि द्रष्टुमिति शेषः ।
अथ हेतुमाह — स पूर्वानुभूतं मे मम जानकीविप्रयोगं स्मृताविरुद्धं पुनः प्रत्यावृत्त इव प्रत्युप-
स्थित इव । अत्र विप्रयोगे प्रत्यावृत्तत्वसम्भावनायाः इवमर्थवाक्यत्वान् भावाभिमानिनो वाचा—
स्मिदीप्यं चालङ्कारं स तु वत्सैत्यादिवाक्यार्थं प्रति तदनन्तरवाक्यार्थस्य तं प्रति च तदनन्तर-
वाक्यार्थस्य निषादकतया हेतुत्वान् वाक्यार्थहेतुककाल्यभिज्ञं न सङ्कीर्ष्यते । मन्दाकालावृत्त —
“मन्दाकालावृत्तं विरमनगीमो भनी गी ययुष्म” इति लच्छवान् ।

(२) अत इति । आख्यस्य भवतः । कपिवानरः । असंख्यातामि २

सीता । अञ्जउत्त ! एदेण चित्तदंसणेण पच्चुप्पसदोहदाए अत्थि मे विस्सप्पं । (ल)

[(ल) आत्ययम् । एतेन चित्तदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञाप्यम्, इति सम्] ।

राम । नन्वाज्ञापय । (व)

सीता । जाणे, पुणोवि पसस्सगम्भीरासु वणराइसु विहरिस्सं पवित्त-
निस्सलसिसिरावगाहाच्च भग्गवदीं भारीरहीं अक्खगाहिस्सं । (श)

[(श) । ज्ञाने, पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्वामि, पवित्रनिर्गल-
शिशिरावगाहाच्च भगवतीं भागीरथीमवगाहिष्यं, इति सम् ।]

राम । वत्स लक्ष्मण !

लक्ष्म । एषोऽस्मि । (घ)

राम । अचिरं सम्पादनीयोऽस्या दोहद इति सम्प्रत्येव शुक्भिः
सन्दिष्टम् । तदस्त्वनितसुखसम्पातं रथमुपस्थापय । (स)

बह्वि । उत्तरोत्तराणि उत्तरार्थ उत्तराणि इति क्रमेण उच्यं गतानि कर्माश्चर्याणि
विषयकराणि कार्याणि सुयात्रसखानि वचसमुद्रलङ्घनादीनि अङ्गुतानि कर्माणीत्यर्थः ।
“आहिताग्नादिषु वा पर” इति आश्चर्य्यशब्दस्य परनिपातः । इयमायां सीता परिश्रान्ता
बहुचर्चं यावत् दृष्टायमानतया चित्तदर्शनादिति भावः । विस्मयतां सीतयति शेषः ।

(ल) आत्ययमेति । प्रत्युत्पन्नो जातो दोहदोऽभिलाषो यस्याः सा, तस्याः मे जन
विज्ञाप्य निवेद्यम् अस्ति । प्रत्युत्पन्नदोहदाया इत्यनेन अष्टावक्रमुखेन अहम्भत्यादीनामादिश-
करणात् प्रजतदोहदस्य अवयवपाक्षनीयत्वं सूचयति ।

(व) ननु इति । ननिति सम्बोधने । आज्ञापय आदिष्व । “अज्ञानिनमेवा तंवाह्नयौन
एवास्मि, सुतरां विज्ञाप्यमसीत्यनुज्ञा आज्ञाप्यमसी”त्येव वक्तुमर्हसीति रामस्याभिप्रायः । एतेन
प्रभुनिदेशवत् सीतादोहदस्य रामेव अवयवकर्तव्यता व्यक्ता ।

(श) ज्ञाने मन्त्र । जन इत्यासीत्यनुमानेनैव त्वया ममाभिवाचः अवयवमेव पूरणीयः
सुतरां पुनरपि पञ्चवटीविहारः गङ्गावगाहश्च मनावशान्भावोति ज्ञापनात् “इत्यानी”त्यनुज्ञा
ज्ञान इत्युक्तम् । प्रसन्नाः उच्यन्तेतुरङ्गिताः ताः क्षिप्रगम्भीराः सख्यमीयवाः, वनराजवः
अरण्यसमूहाः तासु । पवित्रः पुण्यजनकः निर्गलः पापनाशकः विजितः शीतलश्च चवनाहः
स्नानं यस्यां तां भागीरथी गङ्गाम् ।

(घ) एष इति । आदिश्रयानिति जेववाप्सम् ।

(स) अचिरमिति । अस्मां सीतायाः दोहदः अनिवाचः अचिरं विकल्पनज्ञाना

मोता । अञ्जउत्त । तुल्लेहिं वि तहि गन्तब्बं । (इ)

[(इ) आर्य । न युष्माभरपि तस्मिन् रत्नात् इत रुम्]

राम । अयि कठिनहृदये ' एतदपि वक्तव्यमेव ' (ल)

मोता । तेन हि पिअ मे । (क)

[(क) तेन हि । प्र । म इति सम]

मोता । यथाज्ञापयत्ययम् । (। न कालम्)

राम । प्रिये ' इति वातायनापकाष्ठमुद्धते संविष्टा
भवावः । (ग)

सन्दादनीयं पुरातनम् इतः सम्प्रययत् अमुना एव गुरुभः वागदात्तम् । अस्मिन् वाचक-
प्रथितम्, अज्ञातकमुत्पन्न इति भावः । न कश्चन सातायाः समः यः आश्रयः अपि तु वञ्ज-
प्रवृत्तीनां आदशादपि अस्याः कामनाः सम्पूरणीया इति भावः । ततः तस्मात् अस्मात्
सुखसम्पत्तिं न लब्धवान् न अत्र मुदसम्पत्तिं मुख्यतः गमनं शक्यात् तत् तथोक्तं, येन गच्छता-
श्चरीरकश्च न भवतीत्यर्थः । सातायाः पुष्पफलं तत् दृश्यं च इदम् गमनापयोगित्वम् ।

(इ) आर्य इति राजकाश्यानुवासेन यदि रामः तपोवनादिमन्दिराद्यं न
यायादिति शङ्कया युष्माभरपि गन्तव्यानां प्राथितं सातायाः युष्मद्भारतं गौरवम् चक्षुष्यम्,
इति च इत्यर्थः ।

(क) अर्थात् । कठिनहृदयः कठिनः निजः हृदयः अस्याः सा तस्याः सम्बुद्धौ । एतदपि वक्तव्य-
मिति, त्वया विराहताऽर्हं गृहं व्याख्यासि इति निर्गदितं त्वं मुञ्चयाद्यः अतः कालं ननु, तं
निश्चितं भावः । त्वया मुदं मया गन्तव्यं सातं यत् तत् किं वक्तव्यमेव इति काष्ठम्, अपि तु
वक्तव्यमपि न । त्वया विना मुदगमनं यस्यानुशङ्कत्वात् निष्कलाऽयं अनुरोधः । यद्यपि
परित्यागकारिणो मया मया मुदं रामो न वनं गतवान् तथापि सातावावसासनामलः तव गतोऽभूत्
अतो न रामवञ्ज्यस्य स्वभावम् । अथवा युष्माभरपि तव गन्तव्यम् इत्यनेन युष्माभिरित्यस्य
वञ्ज्यवञ्जापि यद्वचनम् । स्वञ्जयन्तु वनप्रयागं सातामुद्वह्य आसीत् अतो न रामवञ्ज्यस्य
निश्चयः । यदवा न खलु रामस्य ' मुदं त्वया साईं गमिष्यामि इति क्रमः, अपि तु ' एतदपि
वक्तव्यम् ' अपि तु मेव समं गमनं सुखसम्पत्तिं इति कथितम्, अतो न युष्माभरपि इति च यत् ।

(ल) तेन इति । तेन मया मुदं तव गमनम् इत्यर्थः ।

(म) वञ्जा इति । आश्रयप्रदात आदश इति । निष्कालं लब्धम् इति शब्दः ।

(न) प्रिये इति । वातायनोपकाष्ठं वातस्य अधः सातं गङ्गाध्वजरी प्रविष्टं इति

नीता। एवम् भोदु, षोडशैरिज्यामि क्खु परिस्समजण्डिदाए
खिहाए । (घ)

[(घ) एव भवतु, अपक्रिये खलु परिश्रमजनितया मित्रया, इति मम ।]

राम । तेन हि निरन्तरमवस्यस्व मामत्र शयनाय । (ङ)

जीवयन्निव ससाध्वसश्रमस्वेदविन्दुरधिकण्ठमप्यंताम् ।

बाहुरेन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ ३४

[३४ । ससाध्वसश्रमस्वेदविन्दुः, ऐन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः जीवयन्
इव बाहुः अधिकण्ठं अप्यंताम्, इत्यन्वयः ।]

(तथा कारयन् सानन्दम्) प्रिये ! किमेतत् । (च)

यावत् यस्यात् स गवाक्षस्य उपकण्ठं कण्ठसमीपे इति सामोप्यायै अश्वयौभावः । उपकण्ठस्य
द्वितीयासप्तम्योरन्तरस्यामिति सप्तम्यां पाश्चिकं रूपम् । गवाक्षसमीपे इत्यर्थः । सुहृत्तम्
अल्पकालमित्यर्थः । सविष्टौ शयानी भवावः आवामिति शेषः ।

(च) एवमिति । एव गवाक्षसमीपे आशयोऽपवेशनं भवतु । परिश्रमजनितमिद्रया
परिश्रमेण चित्रदर्शनजन्यं न चायासेन जनितया मिद्रया अपक्रिये अभिभूये, क्लिप्तचैतन्यः
भवामीत्यर्थः । मिद्रा मानमुत्कर्षतीति भावः ।

(ङ) तेन इति । तेन निद्राकषणैव हेतुना इत्यर्थः, निरन्तरं निद्रां नानि अन्तरम्
अवकाशो यच्छिन्नाकार्यं तत् यथा स्यात् तथा गतमित्यर्थः, माम् अवलम्ब्य धारय, अत्र
वातायनीपकण्ठं, शयनाय शयितुमित्यर्थः ।

(३४) केन प्रकारेण आलम्ब्य इत्याह—जीवयन्मिति । ससाध्वसश्रमस्वेदविन्दुः साधु
सत्यम् अस्यति विधिपति चित्तं यत् तत् साध्वस भयं चित्ते राक्षसादिदर्शनादिति भावः, अश्रमः
दण्डायमानत्वं न चित्रदर्शनादायासः ताभ्यां ये स्वेदविन्दवः, अर्धविन्दवः तैः सह वर्तमान इति ।
अत एव ऐन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः, इन्दोचन्द्रस्य इमे ऐन्दवाः तैर्मयूखैः
किरणैः चन्द्रपादैरेति यावत्, चुम्बित, स्पृष्ट अत एव स्यन्दौ जनकालौ यस्यन्दमणिहारः चन्द्र-
कालमणिमाला तस्य विभ्रम इव विभ्रमो विद्यालो यस्य सः, अर्धविन्दुसन्ध्यात् चन्द्रकरस्यार्धेन
द्रवनीं चन्द्रकालमणिभिर्मितां हारयटिम् अनुकुर्वन् इत्यर्थः । जीवयन्निव तापमानिसुखोदयात्
मां उत्प्लासयन्निव अयं ते बाहुः सुजः सुखान्यर्थं इत्यर्थः । अधिकण्ठं मम गण्डेमे अर्प्यतां
प्राप्यताम् । त्वयि शेषः । उत्तरार्द्धेन जलविन्दुकाविचन्द्रकालमणिना बाहोः साङ्गम्यप्रतीतेः
प्रवसाद् तत्रैव सम्बोवनकारित्वस्यैवावनाया इवस्यैव प्रवसनाच्च वाचा भाषाभिमानिनी
मियोत्पन्नेषा उपपल्लवटीर्षा । रवीक्षता इत्यन्—‘रवीक्षता रूची रूनी न्’ इति कचपात् ।

(च) तथा इति । तथा कारयन् नीतया वीर्यं च इति शेषः । ‘उत्तीरयन्तस्व’-

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्वर्ग्ये स्वर्गे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो

विकारश्चैतन्मयं भ्रमयति च समीक्षयति च ॥ ३५

[३५ । अवि सीते । एतन् सुखमिति वा दुःखमिति वा प्रमोहः वा, निद्रा वा, किमु विषविसर्पः किमु मदः इति विनिश्चेतुं न शक्यः । तव स्वर्ग्ये स्वर्गे मम परिमूढेन्द्रियगणो विकारश्चैतन्मयं भ्रमयति च समीक्षयति च, इत्यन्वयः ।]

निवि अवि कर्तः पाचिन्नं कर्मत्वम् । स्वकीये कष्टदंशे सीताबाहुन् चर्पयन् । सानन्दम् आनन्दे न समीक्षेच वर्णमार्गं यथा तथा, आर्तंति शब्दः । किमेतदिति । बाहुस्थापनानन्तरम् अमु-
मूयमानं दशान्वरं किं कीदृशं जातमिति शेषः ।

(३५) बाहुस्थानेन जातमवस्थानं विवक्षीति—विनिश्चेतुमिति । अवि प्रिये । एतन् सुखमिति वा किमर्थं सुखमनुभवामि तव स्वर्गे न इति शेषः, एवमन्वयं योज्यम् । दुःख-
मिति वा किमर्थं दुःखमनुभवामि इति वा, अर्थं किं प्रमोहो वा आनिर्वा, निद्रा वा किमर्थं निद्रामिति इति वा । किमु विषविसर्पः किं मम देहे विषसत्कारान् ईदृशीन् चक्कान् आपन्नः अवि इति वा, किमु मदः किं मयोपयोगः सखीजनानन्दमयं भावम् अवाप्तः अवि इति वा, एतन् किमपि विनिश्चेतुं निश्चेतुं न शक्यः समर्थः अवि इत्यर्थः । हि वक्ष्यान् तव स्वर्ग्ये स्वर्गे प्रविश्यते परिमूढः कस्यविषवचकासनयः इन्द्रियमयः मम प्रभतीनि इन्द्रियाणि यच्चिन् सः स्वकीयः विकारः अन्यवाभावः अवस्थामिति दावन्, मम चैतन्मयं अनुभववृत्तिं भ्रमयति अक्षिप-
यति कुनीक्षयति सुदृशति च, समीक्षयति च इति पाठे प्रकाशयति इत्यर्थः । तव मज्जमंते-
वेच मम सर्वाश्च न इन्द्रियाणि लोकोनराहार्देन विषयानि कक्षातानि, किंच मम बुद्धिरपि आनन्दान्तिरेकान् तथा सूक्ष्मापवसा यथाह आत्मनः अवस्थां सम्यक् अवधारयितुं प्रकाशयितुञ्च न अक्षमः इति फलितार्थः । यच्च इत्यत्र यत्वं इति पाठान्तरम् । अम वाचीनानां व्याख्या—‘अवस्थानुसङ्गः स्वयन्दो प्रियाप्रियमिदमन्तु स चं वादित्रयमानससुखदुःख-
परी शरीरसुखदुःखमदविसर्पप्रभतीनां वृचव्यवस्थान् । सुखदुःखयोः शरीरमानस-
अविमानस्य ‘कर्मणि च वेन सम्यग्ज्ञानं कर्तुः शरीरसुखम्’ इति सूत्रतद्व्याख्यानयोः
शब्दः । अम सीते इति सम्यग्ज्ञानमभावाद्येन, तव इत्युक्तेः । हे सीते ! तव स्वर्गे स्वर्गे
स्वकीयवाचनस्यैव परिमूढः कस्यविषवचकासनयः इन्द्रियमयचक्षुरादीन्द्रियसमूहः वेना

सीता । (विस्मय) खिरप्पसाढा तुल्ले, इदो दाणिं किमपरं । (ह)

[(ह) । खिरप्पसाढा शून्यं, इत इदानीं किमपरम्, इति सम् ।]

राम । ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनामि

सम्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाणि *

कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६

[३६ । हे सरोरुहाणि, ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनामि सम्तर्पणानि सकलेन्द्रिय-
मोहनानि कर्णामृतानि मनसः रसायनानि च एतानि सुवचनानि, इत्यन्वयः ।]

स तद्योक्तो मम विकार आन्तरावस्थाविशेषः । अतन्ममनःकरणावच्छिन्नचित्तम् । जीव-
चित्तमिति यावत् । अद्यैतमतप्रक्रिययेदमुक्तम् । मदन्तरात्मानमित्यर्थः । अथयति
प्रतिज्ञानतया भासमानः सन् अभितं करोति । संभोजयति च अनुकूलतया भासमानः
सन् प्रज्ञापयति च । ततः अयमित्यध्याहार्यम् । अर्थं विकारः सुखमिति विनिश्चितुं न शक्यः
दुःखमिति वा विनिश्चितुं न शक्यः । प्रमोहो वा प्रकटशून्यात्वे न संशयितुं योग्या मित्रा वा
सुपुस्तित्वे न संशयितुं योग्या । विषयविपर्ययः किमु विषय विस्तृत इति विषयः, कर्णैश्चि चञ्
विषयप्रसरणजन्यत्वं न संशयितुं योग्य इत्यर्थः । मदः किमु । मदत्वे न संशयितुं योग्य इत्यर्थः ।
अथ विकारस्य स्वयं जन्मत्वात् परिसूदेन्द्रियमवस्थादन्तरात्मकोभकारत्वाच्च तदाविधिवान्नादि-
स्वयं जन्ममानसदुःखत्वे न संशययोग्यत्वम् । एवं स्वयं जन्मत्वात् परिसूदेन्द्रियमवस्थात् आन्-
तरात्मिकासकारित्वाच्च तदाविधिवान्नादिस्वयं जन्ममानसदुःखत्वे न संशयार्हत्वं, भवति च निनादि-
स्वयं जन्मसुखं परिसूदेन्द्रियमवस्थात् । 'नानो प्रति प्रसिद्धिने न करे प्रविष्टः—' इत्याद्युक्तेः ।
एवं सर्वम् । मदस्य आरसुताद्याप्यायकवक्ष्यायतत्वात् स्वयं जन्मत्वं परिसूदेन्द्रियमवस्था-
मन्तरात्मानुक्तवादित्यादि । अतः प्रथमाहं गृहसन्देहावहारः, स च दीपकसंज्ञकः ।
मिथुरिषोक्तम् । तत्तत्त्वं पूर्वमुक्तम् ।

(ह) खिर इति । शून्यत्वं गौरवे ननुत्वम् । खिरः अविचक्षितः प्रसाहः जयि अनुचक्षः
येषा मे । जयि सर्वदैव युद्धं प्रसज्जा इति भावः । इत इदानीं किमपरं, सीताम् अस्मात् अथत्
न किमपि आशास्यमिति भावः ।

(२६) ज्ञान इति । अयि सरोरुहाणि ! सरसि कावारे रोहति जायते वत् तत् सरो-
रुहम् पद्मम्, तदिव अविधौ मेने वक्षाः सा, बहुमोहो सत्त्वरात्ताः स्नातान् वच् विहीरपदि-

मोता प्रियवद ! एहि संविसृज । ' इति जयनाथ समन्ततो निरूपयति) (ज)

[(ज) । प्रियवद ! एहि स विशाव । इति सम्]

राम । किमन्वेष्टव्यम् (भ)

एति डोव तनमन्व डी । (चायतत्वविपुलत्वाभ्यां सादृश्यमभिप्रेतम् । एवं च स्वस्य अपि स्ववचनवैलक्षण्यप्रयुक्तविषयप्रतिश्रुत्युपरोदायतत्वविपुलत्वद्विगुणीभाव इति भावः ।) हे कमला यतलोचने ! ज्ञानस्य सांसारिकाय एक श्रदधे मरुवातै युष्कप्रायस्य हर्षचयवद इत्यर्थः । जीव-कसुमस्य जीवो जीवनमेव कसुमं तस्य प्राणपुष्पस्य विकासमानि विकासजनकानि क्वर्षोत्पादकानि इत्यर्थः । सन्तर्पणानि सम्यक्कृतं प्रजनकानि अत एव सकलेन्द्रियमोहजनानि सकलानां सर्वेषाम् एव न क्षीयन् कर्षयोरिच्छां । इन्द्रियाणां चक्षुः प्रवृत्तीनां करुणानां मोहजनानि अवशतासम्पाद-कानि कर्षास्त्रानि कर्षयो जयवयो सुधाधारनिषेकवत प्रीतिजनकानि तदवटेषामर्थालोचनं विनापि रमणीयत्वमिति भावः । मनसः चित्तस्य क्लानिमापन्नस्य इति शब्दः । रसायनानि रसस्य वीर्यस्य जयनम आगम एव इति, वीर्यवन्ति श्रीवधानि । रसायनं नाम अनेकरस-वस्तुमनुशाशात्मकरसवस्तुविशेषः विक्रिस्ताश्चक्रे प्रसिद्धः । तथाच भावप्रकाशं — 'यस्मिन्-व्यावृत्तिभिर्भिन्नं वयमं ज्ञानं तदा । चक्षुष्यं तद्वत् तस्य मेवजं तदसायनम् ॥' इति । बहुवचनादनेकरसायनमनुशाशनीति व्यज्यते । किंवा नेकरसायनवस्तुस्त्रादर्शनं सर्वेषां रसानां तत्त्वोपलब्धिः । एवं शब्दान्तरवचनशब्दमन्त्रानामितद्वचनैर्लाभ इति व्यज्यते । अपि च तथा रसायनस्य रमयत्वात् भोग्यत्वम् श्रीवधात्मकत्वादोगनिवर्णकत्वञ्च, एवमेतिषावपि प्रियत्वं हित-त्वञ्च इति व्यज्यते । रसायनत्वोक्तिः । एतानि ते सुवचनानि सुतिमधुराणि वाक्याणि । स्वकीय-वचनवैलक्षण्यप्रतिश्रुत्यतः मीतायाः स्ववचनेषु वीर्यतांशः शयः स्यादिति 'ते' इत्युक्तिः । सुशब्देन मीतावैचन्यव्यापि एतादृशं मधुरत्वं नामभूतपुनर्मिति व्यज्यते । 'अथे अथे यज्ञवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयमायाः ।' इति व्यायनं न टोय । अथ एतानि ते सुवचनानि इत्यनेनैव समाप्तत्वात् पुनरपि कर्षास्त्रानि इति वाक्यार्थव्याप्तात्मा समाप्तपुनरासतादोषः । अथ वचनेषु कर्षास्त्रत्वस्य रसायनत्वस्य च आशेषात् रूपकावधारः । वस्तुमन्त्रिकावधारः ।

(ज) प्रियवदिति । प्रियवद प्रियवादिनः, 'प्रियवदवदं स्वप्' इति स्वप् । पूर्वोक्त-रूपप्रियवाक्यपरव्याप्यप्रयोगात् प्रियवद इति पदम् । स विशाव जयनं कुर्व । जयनाथ जयितुं 'तुमर्थांशं भाववचनान्' इति अन्वर्थः । निरूपयति अथलोकावति जयनज्ञानवीजातम् अस्ति न वेति निर्णयार्थमिति शब्दः ।

(भ) किमिति । अन्वेष्टव्यं विचिन्तव्यम् । तव प्रयोजनानुदयं कार्यं नयेव सत्या-धर्मीयत्वं अतस्तव किमपि अन्वेष्टव्यं नास्ति इति भावः ।

आ विवाहसमयाद् गृहे बने शयने तदनु यौवने पुनः ।

स्नापयेत्तुर्नुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुवपधानमिव ते ॥ ३७

[३७ । आ विवाहसमयात् शयने गृहे यौवने तदनु पुनः बने स्नापयेत्तुः अन्यथा अनु-
पाश्रित एव रामबाहु ते उपधानम्, इत्यन्वयः ।]

शीता । (निद्रा नाटयन्ती) । अयि एदं अञ्जउत्त । अयि एदं ।

इति स्नपिति) (अ)

[(अ) । अशौद्धम आयेपुनः । अशौद्धम् । इति सम् ।]

राम । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तैव । (निर्वृत्तं सकेहम्) (ट)

इयं गेहे लक्ष्म्यादियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलसन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृज्यो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसङ्गसु * विरहः ॥ ३८

(३७) शयने उपधानमिव प्रधानतमं प्रयोजनीयम् अतस्सादेवान्निष्करोति विचित्रं
आह—आ विवाहसमयादिति । आ विवाहसमयात् परिचरकात्मादारभ्य, 'पञ्चमपाकूपरि-
मि'रिति आशये पञ्चमी । शयने बाध्यकाली, गृहे गृहावस्थानसमये, यौवने तादृशी, तदनु
तत्पदान् । बने अरुण्ये वनवासकाली इत्यर्थः । स्नापयेत्तुः स्नापय निद्रायाः हेतुः उपपन्नसूतः
अन्यथा शिवा अनुपाश्रितः अनन्यत्वात् केवलं त्वयैव उपधानत्वं न व्यवहृतं इत्यर्थः । 'न रामः
परद्वारान् वै अनुष्णांसि पश्यति' इत्युक्तं । एव अथ रामबाहुः नमः सुप्तः ते तव उपधानम्
उपधीयते उपपन्नानि शिरोऽङ्गान् इति, उपपन्नं, इत्यर्थः । 'उपधानम् उपपन्नः' इत्यन्तरः ।
'वाक्छिन्न' इति वक्ष्यं प्रसिद्धिः । अतः स एव नमः बाहुरिदानीं त्वया उपधानत्वेन, व्यवहर्तव्यं
इति भावः । मदबाहुवपधानमित्यनुज्ञा रामबाहुरित्युक्तिः प्रसिद्धियोगात् । 'उपधास्य सुप्तं
तस्य' इति वचनात् । अथ बाहो आरोप्यमात्रस्य उपधानत्वस्य प्रकृतत्वमप्यप्योजितत्वा परि-
धानावधारः, तदुक्तं — 'विषयान्तराद्योऽप्यप्रकृतार्थोपयोगिनि । परिधानो ज्ञेयः—' इति ।
गृहे बने इत्यनयोः शयने यौवने इत्यनयोः अशासकान्तरात् अशासकान्तरात्' वदन्ति ।
एवोक्ततात्पर्यम् ।

(अ) निद्रावृत्तिः । नाटयन्ती अभिनयन्ती । अशौलि—तव बाहुः इत्थं नमः उपधानमधीत्यर्थः ।

(ट) अशयित्वं । शिववचना शिवं जनोद्धरं वचनं वाक्यं वक्षाः सा । 'वा शिवस्य'
इत्यनुवाक्येन वक्ष्यं वचनप्रिया ।

* उपपन्नस्य सः इति प्रमाणम् ।

[३८ । इय मेहे लक्ष्मी, इय नयनयो चक्षुरवति, अतो अत्ता व्यथं वपुषि बहव-
नन्दनरस । अथ कण्ठे (अत्ता) बाहु शिशिरमसृष्य मोक्षिहसर । अस्या किं न प्रय
यदि पर विरहस्तु असृष्य, इत्यन्वय]

(प्रविश्य) प्रतीहारी । देव । उपस्थितो । (ठ)

[(ठ) । देव । उपस्थित, इति सम् ।]

(३८) इयमिति । इयं सीता मेहे गृहे लक्ष्मी श्री सीभाग्याधिपती नदी इति यत्न ।
इयं नयनयो मेमयो ममेति शेष 'अस्तवति' सुधानिधित्वा श्री शलाका ततत्त्वत्वा इत्यर्थः,
नयनानन्दकारी इति भावः । अतो अनुभूयमान इत्यर्थं व्यथं वपुषि टङ्गे बहव प्रपूर
अन्दनरस अन्दनद्रव तदनु सुशीतल इत्यर्थः । मलयप्रसेकेन यथा निदाचनतस्य टङ्गस्य तापशान्ति
सुखोदयश्च भवति, तथा अस्या व्यथेन मनःशरीरस्य अनिर्वचनीया कापि निर्वति सन्नायने ।
अथ कण्ठे नवदेहे अर्पित इति शेषः, बाहु भुज शिशिरमसृष्य शिशिरवासी मसृष्यश्च नि
विशेषणयो कर्णधारयनिर्वाहः । शीतल कामलस्य मौक्तिकसर मृत्तानयो हारयष्टि । यथा
मृत्तानां शीतलीनत्वात् मसृष्यत्वाच्च आनन्ददात्री, अस्या भुजोऽपि तथा प्रीतिप्रद इति भावः ।
कुतराम अस्या सीताया सम्बन्धि किं न प्रयः, प्रियशब्दान् इत्युक्तम् । प्रियतरम्, किन्तु परं
शेषकं विरहं विच्छेदं चमत्तु खोट, मज्जक । विरहयोरित्युक्तम् अस्या सर्वसिद्ध आदरणीय
मिति भावः । यदि सम्भावनायाम् । अतः 'इय मेहे लक्ष्मी' इत्यादिभिरैकस्या एव सीतायाः
गृहविषये दीपकानिष्कार्थकारित्वं अचरिष्यथ ज्योतस्त्रादिकार्यकारित्वं अचरे हारकार्य-
कारित्वञ्च व्यञ्जने । त्रींशेऽक्षिन् प्रथमचरके विषयभेदेन सीतायाः अनेकधा उक्तं खान् उक्तेषां
उद्धारः, तदुक्तं 'उद्धारान् यद्गोतृणां विषयाणां तथा कथित । एकस्मान्नैकधाज्ञेया यः स
उद्धार उच्यते ॥' तत्र च भेदः भेदाध्यवसायमूलनियमातिशयोक्तम् । द्वितीयतृतीयचरकयोः
सदृशम् । चरमचरके च प्रियतमाया सीतायाः अप्रियतमविच्छेदायत्तं कथनान् विवक्षानुद्धारः,
तदुक्तं—“गुणो ज्ञेये वा च न स्यता विदुः हेतुकार्ययोः । यद्वारम्भस्य वैकल्याणमर्थस्य च
उच्यते । विदुषो हस्तुता या च तन् विवर्णं मतम् ॥” इति । प्रच्छरिषीभक्तम् ।

(ठ) प्रविश्येति । प्रतीहारी अन्तःपुरद्वारारक्षिका । अन्तःपुरवाही परिवारक इति
शेषः । देव महाप्राज्ञः उपस्थित इति । उपस्थित इत्यनेन वक्ष्यमाणदुस्तुत इत्यस्याः
शब्दम् 'उपस्थितो दुस्तुत' इति भास्करनामिनिभक्ता वीवारिषेण 'देव'
इति निश्चितम् । किन्तु पूर्वोक्तक 'विरह' इत्यनेनापि 'उपस्थित' इत्यस्य

रम । अये । कः ? ।

प्रतो । आसन्नपरिचारको देवस्य दुष्मुखो । (उ)

[(उ) । आसन्नपरिचारको देवस्य दुष्मुख इति सम] ।

राम । (स्वगतम्) शुद्धान्तचारी दुष्मुखः, स मया पौरजानपदानपसर्पितुं प्रयुक्तः । (प्रकाशं) । आगच्छतु । (ठ) (प्रतीकस्य निष्क्रान्ता ।)

(प्रविश्य) दुष्मुख । (स्वगतम्) । हा कथं सोदादेव ईरिसं अचिन्त-
णिज्जं जहावज्जदं देवस्य कथइस्सं, अहवा णिओओ क्खु ईरिसो
मन्दभाषस्स । (ण)

[(ण) । हा कथं सोदादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ? अथवा
निधीयं स्वनं ईदृशो मन्दभाषस्स । इति सम]

‘सोताया विरइ उपब्बिन’ इति वाक्यात् आसन्नसोताविच्छेदसूचनान् एकं पताकाख्यान-
निदिष्टम्, तदन्तर्गतं दृश्यं वचनविन्यासं सुनिष्टं काव्ययोजितम् । प्रधानार्थान्वाराधेयौ
पताकाख्यानक परम् ॥ अतः पताकाख्यानं सोताविरहद्वयभाव्यमङ्गलार्थम् ।

(इ) आसन्न इति । देवस्य भवत आसन्नपरिचारक आसन्नं निकटस्थः सन् परि-
चरति सेवने इति । सदा सन्निधौ यस्मिन्नस्ति तादृशं भव्यं इत्यर्थः । दुष्मुखं दुष्टं मन्द-
कथनेन निन्द्यते इति यावत् सुखं यस्य स, तस्मात्ता जनः ।

(ठ) शुद्धान्त इति । शुद्धान्तं शुद्धां कामविरतां रचकां अन्तेऽस्मिन् इति शुद्धान्तं तस्मिन्
अवगच्छे अन्तर इत्यर्थः । अत्रोक्तिः शुद्धान्तचारी, ‘शुद्धान्तोऽन्तं पुरे आहइयइ कथान्तेऽपि
अ’ इति शेषोऽस्ति । स दुष्मुख इत्यर्थः, मया पौरजानपदान् पुरे निवसन्ति ये ते पौराः
जनानां पदम् इति जनपदं, नायकजनोपपदानि प्रजापदानि इति पुंल्लम् । जनपदैश्च
आमता इति ज्ञानपदा पौराश्च ज्ञानपदाश्च इति पौरजानपदाः अयोध्यावासिनः तत्पदस्य-
वासिनश्च तान् अपसर्पितुं शूद्रभावेन अरित्वा तेषां विसं परिहृतुं प्रयुक्तः प्रयुक्तः
प्रेरित इत्यर्थः ।

(ण) हा इति । हा खडि । कथं केन प्रज्ञादेव सोतादेव्याः जनकजायाः लोकमुज्जाया
इति शेषः । सोतादेव्योक्तिं पदेन सर्वथा अस्माः परिहृतव्यं सूचयति आहइयइयइ कथान्तेऽपि
त्यान् तत्पदस्य ईदृशम् अक्षयमिति भावः । अचिन्तनीयं मन्त्रा कथयितुमपि अशक्यं जना-
पवादे औजापवादे देवस्य महाराजस्य कथयितुमशक्यं वदती । अचिन्तनीयं प्रकाशयिष्यामि ।
अथवा निधीयः अचिन्तनः खड्ग ईदृशः अथवाः, अक्षयिणीं पिबित्वा संप्रत्यक्षीयं कथं प्रकाशय-

सीता । (उत्सृज्यशयने) हा अस्मत्स ! * कहिं सि ? । (त)

[(त) । हा चार्यपुत्र । कश्चिन्नसि ?]

राम । अये ! सेवेयं रत्नरत्नकदायिनी चित्रदर्शनद्विरहभावन ।
देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति । (सखे वनव्रतस्था परावृत्तम्) (थ)

अहं तं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरमा यस्मिन्नहार्थी रसः ।

कालेनावरणात्पथात् परिचते यत् खेडसारे स्थितं

अहं तस्य † सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तन्प्राप्यते ॥ ३८

[३८ । यत् सुखदुःखयो अहं तं, सर्वासु अवस्थासु अनुगुणं, यत्र हृदयस्य विश्रामः,
कश्चिन् करुणा रस अहार्थं, कालेन आवरणात्पथात् यत् परिचते खेडसारे स्थितं, तत्
एवं अहं सुमानुषस्य कथमपि हि प्राप्यते इत्यन्वयः ।]

निति नयि चादेव इति भावः । मन्दमानस्य दुरदृष्टम् । यतः सतीक्ष्णो न चिन्तयः सीता-
देव्या अपि अथवा होचकीर्तनं नया कर्तव्यं ततो नास्ति मत्त कोऽपि दुर्भाव इति कथितम् ।

(त) उत्सृज्यशयने इति । उत् उत्पन्न उत्सृज्य विद्यापादिप्रवीणः इत्यर्थः, काष्ठः
वल्गा वा उत्सृज्य, वा रत्न आचरतीति उत्सृज्यशयने । 'कर्तुं, कृत्, कथोक्त' इति कृत् ।
अत्र उत्सृज्य स्वप्नोद्देगायां विद्यापादि तं करोतीति करचार्यस्वरूपप्रत्ययः । अत्र प्रत्ययती-
त्यर्थः । कश्चिन्नसि कुत्र वर्तसे इत्यर्थः ।

(थ) अये इति । रत्नरत्नकदायिनी रत्नरत्नकम् अयेनं दातुं श्रीवतसा इति
तात्पर्येण चिन्तितं, अहं नकारिणी । चित्रदर्शनात् रूपवत्तादिचित्तं चिन्तितं इति शेषः ।
विरहभावननाम विच्छेदविद्या 'हा अस्मत्स एति च द्वे द्वयं' इत्यादिपदा विरहविद्या इति
वाच्यम् । देव्याः सीताया इत्यर्थः, स्वप्नोद्देगं स्वप्न निद्रायाम् अहं नम् उत्सृज्य करोति जनयति ।
देव्यादित्ये कावदवस्थायां वा भावना अनुदिता चानीत्, इदानीं अत्रेऽपि तादृशी चिन्ता एव
अस्तीति इति कथितम् । सखे इति । सं ईन आदरेण सखे वर्तमानं, आदरमित्यर्थः । वल्गाः
सीतायाः वल्गा इतीत्यम् । परावृत्तम् व्युत्पन्नम् ।

(१२८) ईदृशपरमपवित्रतयाः कथं जनबाह्यादिविधिवारुह्यनीयकमेव चासीदिति विचिन्त्य तस्य दुःखसन्नापासीन् अनुस्यूचति—चरैतमिति । तत् आर्यादये वस्तु वरा । वस्तु प्रेम इति बीजनीयम् । सुखदुःखयोः सुखञ्च दुःखञ्च इति सुखदुःखे तयोः, सुखदुःखे दुःखसमये च, चरैतं विधा इतं प्राप्तम् इति शीतं शीतस्य कथं भावी वा इति र्वैतम् अपञ्च प्रत्ययः, नास्ति र्वैतं विषयत्वं यस्मिन् तत् चरैतम् । सुखेन सुखि, दुःखेन दुःखीत्यर्थः । यत् सर्वास्तु चवत्तास्तु कल्पत्स्तु विपत्तस्तु च चतुर्गुणम् चतुर्गुणम् चतुर्गुणमित्यर्थः । न तु सन्धिर्द्वैचतुर्गुणं विपदि च प्रतिज्ञावमिति भावः । प्रतिज्ञासिचपि दशान्तरैः यत् वस्तु प्रतिज्ञावता न भवति इति प्रकृतम् । अथ आर्यादये वस्तुनि इदमस्य सांसारिकानन्द-सन्नापयुक्तस्य चित्तस्य विज्ञानः दुःखविरामः नृमापनयनकरमुक्ताविशेषानुभवः इति वाच्यम्, यत् प्राप्य शोकमोहादिभिर्मात्रैः मनः शान्तिं लभते इत्यर्थः । अत्र विज्ञान इत्य-पाविनीय, 'भीदासे'ति इति इतिप्रतिषेधात् । श्रीहर्षस्तु 'विज्ञानी विमलच' इति विरूपकोमे उक्तवान् । तत्र च सनादयते तस्योपनिषां ज्ञानेन्द्रसरस्वतीपादाः—'वा चित्त-विराते' इति स्वस्वस्य वा इत्यस्य मितं क्रम इति एव चतुर्वर्त्येन तस्य च व्यवस्थित-विभाषासन्नापयत्वात् विज्ञानवति, विमलवति इति रूपवत् । ततो विज्ञानि इति प्रसतोः 'एरच' इति अपञ्चमयेन विज्ञान इति रूपवत्तिः, न तु अपञ्चमयेन इति । कात्यायान् 'यौ नमैर्नना निर्दिष्टस्मानिन्वत्याह विज्ञानः' इत्याहुः । यस्मिन् आर्यादये वस्तुनि जरसा वारिस्तेन रसः चतुराजः न हार्थः न हरीकत' इत्यर्थः, इत्यस्मिन् प्रायेण उक्ताह्लादीनाम् आलस्योः उद्भाते, अत्रा तु न तथा इति भावः । यत् वस्तु काशेन काशकमेव पुष्यात्तुपति-समयेन इति वाच्यम् आचरवाच्यत्वात् अस्मादिरूपप्रतिबन्धकनिर्गतेः परिचये परिपाकम् उपेयुषि खेडवति खेडस्य प्रेयः सारि निधौखे खेडस्योत्प्लवङ्गे इत्यर्थः, स्मितं परिमिडितं, कामाख्यजायैव अस्मिन्मनस्यवपारं भवतीत्यर्थः । अत्रा 'आचरवाच्यत्वादेति पदव्यवस्थितं, वरत्वं विवाहः, आलस्यः शरीरसन्नापः दीडनाञ्च इति वाच्यम्, वरत्वं आलस्यवति इति वरवाच्यं सनाद्वारवत्, तस्मात् वा इति वा अचरवाच्यत्वात् विवाहाद्वारवत् अरवपदस्य व्यापिना इत्यर्थः, काशेन वर-मानेन इति शेषः, सुशीर्षकशरीरेन इति वाच्यम्, 'परिचये उपपन्नं प्राप्ते प्रेमवारि उपप्लवङ्गे वि-स्थितं स्मितम् इति' आशीनप्याह्लासारः । तस्य सुमानुषस्य सन्धयस्य आर्यादयेति शेषः, तत् प्रविष्टम् एकम् चरितोर्षं शेषं निरवच्छिन्नमिति वाच्यम्, नहं नह्यं सचनपि नहता कष्टेन प्राप्यते कथंते वत्ता इति शेषः । तादृशभावांजनप्रेम प्रवीच सचनपि निरव-च्छिन्नमेव दुर्बलमिति भावः । सुमानुषस्य इत्यादिषु नृपयादानां मर्त्यं तथा—'सुमानुषस्य दान्यवस्य 'सुमानुषं तु 'दान्यव'मिति अभिधावादिभिः । अत्र एव एतद्विज्ञानिदृ-शान्यवार्थकमिति स्थितिरस्य ज्ञानिकमत्तावच्छिदिरपि । अर्थे तु 'प्रकरवाह्युक्तान् विवेककारकापकृष्टेन दान्यवो कथं सुखदुःखेति तद्विवेकपरा सोमवोऽ, शोमवो -

दृष्टं । (उपपन्न) जयति जयति देवो । (द)

[(द) जयति जयति देव ।]

राम । ब्रूहि यदुपलब्धम् । (ध)

दृष्टं । अवच्छ्रुत्य भन्ति देवं पौरजाणवदा, विभुमरिदा भङ्गे
महाराजदसरहस्य रामदेणेन स्ति । (न)

[(न) उपस्तुवन्ति देवं पौरजाणवदा, विचारिता वयं महाराजदसरहस्य राम
देवेनेति ।

राम । अर्थवाद एषः, दांपन्तु मे कश्चित् कथय, येन स प्रति-
विधीयते । (प)

मातृपो वेन इत्याहुः । केचित् सुमानुषस्य वीरस्य इति आसन्नम् । कथमपि सर्वं
प्रकारेण अपि । प्राप्य ते प्रकर्षेण याच्यते, अभिलष्यते वा । हि यस्मात् सुमानुषस्य भद्रमेक
सुखं प्राप्यते तस्मात् सैव दसरहस्यदायनोत्यादिपूर्वोक्तम् । अन्तर्ग्रहणीं बभूविषद्वया
नौति आवेनति भाव । प्रमसर्वं स्थितमित्यनन मनुकटाङ्गान्धितरसालफलसादृश्य
व्यक्तम् । अत्र कनविषयकान्तुप्रतिपादनादारम्भ उक्त । तदुक्तम्—‘सौतुसुखमात्र-
मारम्भं अत्रलाभाय भूयसे इति । आकाशम् आद्यात्पवन्तु सधया । प्रयतन्तस्त्रापनकप
कात्रं प्रति बहुतरङ्गावसङ्गवशात् समुद्रात्तरङ्गार । आदूत्वावकीर्तितं वृत्तम्, तदुक्तम्—
‘आदूत्वावकीर्तितं सर्वो जलो तो गादव्यच्यय ” इति ।

(न) उप इति । उपस्तुवान् प्रशंसन् । रामदेवेन देववत्प्रतिभायुक्तं रामचन्द्रं च
वर्षं महाराजदसरहस्यं विचारिता विष्णुति प्रापता । महाराजरामचन्द्रस्य पालनगुणेन
वर्षं भूतपूर्वद्वरता दसरथे मन्दोक्तम् । कृता इति प्रकृतयः समानम् । दसरथात् अपि
समविकृतुमशक्तो श्रीराम इत्यर्थः । दसरथस्येति ‘अधीगर्भदथेयां कर्षाणि’ इति पठो ।
दसरथापिचया श्रीरामस्य गुणाधिक्यस्य व्यङ्ग्यात् व्यङ्ग्यो व्यतिरेकालङ्कारः ।

‘(प) अर्थवाद इति । अर्थवाद अर्थस्य गुणस्य वाद कथनम्, प्रशंसा इत्यर्थः ।
‘अर्थवाद, प्रशंसा च शीघ्रमोहास्तुतिर्गुति’ इति इत्याहुः । यदा प्रशंसान्दिशान्तरस्य वाद,
कथनमर्थवादः । तथापीकं पूर्वमोमांसार्यस्य पठे—‘प्रायश्चिन्दिशान्तरपरं वाच्यमर्थवादः’
इति । अतः सु-अर्थवादत्वेन निन्दार्थवादत्वेन च द्विविधः, अत्र सु-अर्थवादस्य पठनम् ।
शीघ्रं अर्थवादं, रात्र्यवसरे वृष्टिनिवर्धं । वेन शीघ्रकथनेन, शीघ्रं विधिः । तत्,
अः शीघ्रं, जलविषयीकते प्रतिनिधये । अत्रवनेन ज्ञानाभावात् अज्ञानानाम् ।
आदिनि भावः ।

दुर्गा । (साङ्गम्) सुणादु देधो । (कर्णे एवमीवम्) (फ)

[(फ) श्योतु द्वि. ।]

रामः । अहह ! तोमसंवेगो वाग्बज्रः ! (इति मूर्च्छति) (व)

इत्थं । आत्मसदु देशो । (भ)

[(भ) आशंसितु ईवः ।]

राम. । (चान्न) (म)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्-
वेदेष्ट्याः प्रशमितमदभुतैरुपायैः ।

एतत्तत् पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालकं विषमिव सर्वतः प्रहृतम् • ॥ ४ •

[४० । हा हा धिक्, वैदेह्याः यत् परम्यङ्गवासदूषणम् अदभुतैः उपायैः प्रयत्नितं, तत् एतत् वैन्दुर्विपाकात् आनक विधिविध सर्वतः प्रकृतम्, इत्यन्वयः ।]

(फ) कथं इति । कथं एवमेवमिति कविबचनम् । कथं श्रोतव्यमपि सुखमुपनीय । एवमेव प्रकृतं कथयति । किमिति 'दावस्थानथ एकाकिनो युवतो सौता बहुदिनवस्थिता, अतः दावस्थानस्थानाशानपि सा ह वृथा न महाराजराजचन्द्र पश्यिहोता' इत्यादिरूपं किञ्चिन् इति प्रकृतावयवः । अन्यः कोऽपि प्रबुध इति आग्रह्य अन्वृत्तिः । उक्तं च शास्त्रकारेण अथस्तत्रैव विशयः पश्चात् ज्ञात्वा प्रसिद्धः । कथं एवमिदं च शास्त्रकारेण प्रयुज्यते ॥' इति ।

(ब) अहङ्क इति । अहङ्क इति खेदसातिशयानुभवजन्यम् । तीक्ष्णः प्रपञ्चः अहङ्करीव इति यावत्, सवेगः पतनवेगः यन्त्राद्याः । बान्धवः, नाक् एव ययः, बान्धवपात्रिणः, यथा नाक् यय इव ।

(ग) आचलति । आचल्य चैतन्यं लब्धम् । अथैतन्मतेष्वन्य-‘आचलितु, समाच-
लितु’ इत्याद्युक्तिः । एव सूचित्तत्वं स ह्यसम्पादकमोचार्थं ह्यसंभाव्यप्रत्यये । अतः सोपलब्धैव-
भातोः षोडि प्रयोगान्तरमेव चैतन्यमिति ; सर्वत्र ह्यस्येति इति ।

(४०) हा भूति । हा इति खेदी चक्षुषः, हेन्ये द्रव्यतिः । अङ्गनियमः । वैदिकः
 वीत्यायाः यत् परम्युक्तवाङ्मयं परम नवगतिरित्यक्त अनारिति वा, वाचकत्वं इत्यर्थः, यत्
 वाच्ये अङ्गान्निति अयत्, वाचः अचक्षुषः यत् नाङ्गान् व्याप्य इति शेषः, तेन दूष्यं

तत् किमत्र मन्दभाग्यः करोमि । (विषयः सकलः) अथवा
किमन्यत् ।—(म)

सतां केनापि कार्येण लोकस्वाराधने व्रतम् ।

यत् पूरितं [जितं] हि तातेन मास प्राणांश्च सुखेन ॥४१॥

[४१ । केनापि कार्येण लोकस्य आराधने सतां व्रतम् । तातेन जी प्राणांश्च सुखेन
यत् पूरितम् हि, इत्यर्थः]

सोऽयं अक्षयमिति यावत् । अहं तै विजयकरे उपायै अग्निपरोक्षदिभि साधने,
प्रवर्तितं परिहृतं दूरीकृतमित्यर्थः । एकाकिन्वा रावणगृहे वासवर्जितं कोलीन्व तावत्
सर्वलोकसमस्तं अग्निपरोक्षया निवारितम् इति भावः । तदेतत् परम्यङ्गवासदूषणं देव-
दुर्विपाकात् देवस्य दुरदृष्टस्य दुर्विपाकात् प्रतिबुद्धपरिणामात् अक्षयं चित्तकुट्टरस्य इव
इति आत्मस्य मत्तत्त्वस्यैव 'अक्षयं चित्तं क्वां रोमीत्यादितकुट्टर' इति मेदिनी । विषयस्य
उत्थापनस्य पुनरपि भूयोऽपि सवत् समानात् सर्वांश्च पु इत्यर्थः, प्रवृत्तं परिवर्तितम् । यथा
कदाचित् यदोरप्रावट मत्तकुट्टरदृष्टमन्त्रविषयं तदानीं मन्त्रोपधादिना प्रवर्तितमपि दुरदृष्ट-
वशात् कालान्तरं दाहकं वक्रारदपेक्षं भवमानं पु प्रमपति तथा वैद्विहोस्यस्य परम्यङ्गवास
दूषणमग्निपरोक्षया तदानीं निवारितम् यं दुर्विपाकात् पुन यदोरप्रावटपदं विस्तृति प्राप्त-
मिति भावः । तत् परम्यङ्गवासदृष्टं आचक्षते विषय इत्यादं प्रत्ययान् उपयमावहकारः । इदं विषयी
उत्तम् ।

(म) तदिति तत् तत्तत् । क्रमवत् सतीश्वरान् लोकोताया परिवर्त्य क्रमवत्तात्, गृहे
लोतावत्तव च लोकापवादस्य अमरनीयत्वात् एतयामप्य हि करोमि इति भावः । विषयः
विषयः । सकलस्य सुखदम् । क्रमवत् अथवा । क्रमवत्—लोतापरिवर्त्य एव मत्तपक्षे
ये यान् इति आशयः ।

(म१) जानकापरिवर्त्यमदप्योपशङ्कनं व्यानुष्ठानं दुस्त्रिमाह—लोतामिति । केनापि अग्नि-
वैद्यनायकं दुष्प्रकारात् इत्यर्थः । स्वाशङ्कदृष्टाशावनवानतादिपरिवर्त्यमदपेक्षं इति भावः,
कार्येण कर्मणा लोकस्य जनस्य प्रजानामिति यावत् कर्मणि वृत्तौ । आराधने तोषणं
आत्मस्य प्रीतिजनकत्वात् इत्यर्थः । सतां साधना, शरीरे वृत्तौ । व्रतं व्रतवत् अथवा
करणीयं कर्म । हि तथाहि तातेन पिना इत्यर्थेन जी च प्राणांश्च जीवनस्य, 'वदुत्पद-
कादिवर्यं चित्तं विषयस्य' इति बहुवचनम् । सुखेन त्यजता यत् व्रतं जाकाराधनव्यपमिति
अथ, पूरितं पारसमापितम् । पूर्वं प्रतिष्ठातमङ्गं न अथवाकारणया मे प्रजानामसमुत्ति कारयिष्ये
विषयः पुनर्वर्त्येन मन्त्रनैवेद्यं मङ्गलान्दृष्टयनं क्रमवत् लोकापवादस्य निवारणस्य

सम्यक्त्वेव भगवता वधिष्ठेन सन्दिष्टम् । अपिच—(६)

यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपाले-

लोकाग्रैः साधुः शुद्धचरितम् ।

मतसम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती

सुराशेदस्मिन् हस्त धिङ्मामधनम् ॥ ४२ ॥

[४९ । लोकनेत्रे, सवित्रे मुनिपाले यत् साधु ग्रह चरित्र दीपितम् । मत्सम्मानं
प्रेदितम् कश्यपः किंबदन्ती स्यात् इति अथ नमो नात्रिक, इत्यमरः ।]

॥ देवि देवयजन मन्त्रे । ॥ स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृतवसुन्धरे ।

हा जनकवंशनन्दिनि । हा पावकवशिष्टारुन्धतोप्रशस्तगौलशानिनि !

प्रियतमोऽप्यहम् चरन्ति निबोधित, महिरक्षेव प्राचाच तेन म्यक्ता अतो मया प्रज्ञानानु-
रक्षणार्थं पतिव्रता सौता वने विद्युन्व तातोदयापितव्रतमेव चनुचरिष्यन् इति कलितम् । अत्र
तातस्य अपरित्यागिन प्राचपरित्यागिन च प्रज्ञारक्षणरूपविशेषेव साधुसामान्यानां येन केनापि
प्रज्ञारक्षणरूपस्य सामान्यस्य समवेनात् विशेषेव सामान्यसमवेनरूप अद्यान्तरव्यासः । साधु-
सामान्यानां स्वर्णां लोकाराधन कर्तव्यमिति सामान्यदप्रस्तुतात् “मया सौतापरित्यागे-
नापि लोकाराधनं कर्तव्यम्” इति विशेषस्य प्रस्तुतस्य नवव्यात् अप्रस्तुतप्रवृत्तसिद्धे । एकस्मा
लोचनकिशोराः कार्यतासम्बन्धेन मानात् प्राचाचत्यभयो प्रस्तुतपदावधारण्यमात् तुल्ययोर्विषय
येति सापेक्षत्वात् सुकर ।

(र) खीतापरित्यागविषये युक्तान्तरमाह—सम्प्रतीतिः, सन्त्यब्धे च पशुना हव्यं, न तु वधुपूज्यं
 श्वेन पिबुमिति चेत् इति भावः । भगवता वधितं न कुलमुपधा इति यावत्, सविष्टम् वाप्राप्तम्
 सत्तावत्सुखं इति भावः, 'युक्तं प्रजःनामनुव्रजने स्या' इति शेषः । खीतापरित्यागो अथवापि
 उपरीहः प्रजापतिवर्धः । अविष्ट इति । अखिन विषये अलि च युक्तान्तरं दत्तम् :

(४२) किं तत् पुनरात्मनस्यैव बाह—बाहति । बाहय ह, बाहय अ ह, प्रयसतसे । एतेन विद्या उक्ता । बाहिचे, सविनुरव्यपि पुनरास इति साविता तै. सूर्यवंशीयेः । 'तस्या-पत्यम्' इत्यव्ययस्यः । अनेन अभिजन उक्त । भूमिपत्नी भूमि पालयति ये तै, तैः, अन्त्येष्टम् । राजभि. । एतेन अवयवाद्भूम्यभूमिपालनात्मककृतमुक्तम् । यत् साधु सत् नरा साधु इति दीपितमिति जिह्वाया विशेषणम्, सव्यम् इत्यर्थः । 'हृदं निष्कलहं' परितः 'हृदं दीपितम्' उज्ज्वलीकृतम् । मत्सव्यत्वात् मत्सव्यत्वात् 'अभिन्' कृषी जन मत्सपरिवहत् इति भावत् । येत् यदि अहिम् अन्ते इत्यर्थे, अहमहा महिना मिन्दनीया इत्यर्थः, 'कलहकं मलिनं कानं मजीमसमुदाहृत'मिति उदायुषः । अमरविंशेन कलहलभ्यः सवु मोक्षार्थं तथा विशेषणं च उपनिषद्, न तु विशेषणत्वे मलिनार्थत्वे च तथा—'सूच्यां तु कलहकं मोहः' इति । निर्वहन्ती लोकावधारः कान् । कल खेदे, लक्षे 'अवय' दुर्भावं वां विद् । जन कारणात् यदि परितहृदमेऽहिम् कलहपायः कान्, अहिं सर्वथा लोचोऽहि इति भावः । अत्र बाहिर्देहिबाहिनोऽप्युक्तम् बाहिप्रत्ययतया परिकरा-लकारः ; बाहिनीकृतम्—'बाहिनी मती लुनी' इति अन्त्यम् । 'हृदं विहृत्मानव्यभिन्नं विशेषणार्थं च समासदात्मक पुनरागतात् समाह्वयनरासतिवि वैधित्वं । यस्मिन् मिन्दनीया निवारकतया अन्त्येष्टस्य अवयवमन्त्येष्टत्वात् बाह्यविहृत्पादराशौक्यतया च मत्सपरिवहः ।

हा रामैकजीविते ! हा महारख्यवासप्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा
स्त्रोक्तप्रियवादिनि ! कथमेवंविधायास्तवायमीदृशः परिणामः ! (ल)

(क) एवं सोतापरित्याग एव अनुना कर्तव्य इति स्मिरीकृत्य शोकोदयात् विलपति—
हा दीनोत्पादिः दीनीत्यनेन स्त्रोते निर्दोषत्वं सूच्यते । उत्पत्तिदीनोपि नास्ति इत्याह—
देवयजनसंभवे इति । देवा इत्यनेन अश्विभित्ति देवयजनं यज्ञस्त्वं तस्मात् सन्धवः
उत्पत्तिर्वत्सा, सा, तत्सन्धोधनम् । सोता स्त्रोतपत्तिभूमिरपि शुद्धिजननीत्याह—स्त्रजन्तेति ।
स्त्रजन्त एव अनुवहः दशा तेन पवित्रीकृता वसुधरा यया सा, तत्सन्ध्वी । या खलु
वृषिणा जन्म परित्यज्य वसुधां पावितवती इत्यर्थः । सन्धकं वयरोपाऽपि नास्तीत्याह—
जनयेति । जनकवंशक मन्दिनी ज्ञानन्ददात्री तनयसन्ध्वी । जनकवंशसावत् सर्वेषां माननीयः
श्रेष्ठश्च मन्दिनीत्वमेव वीरसकन्यापेक्षया अभिमन्येति व्यज्यते । गुरुदेवताभिमन्येत्याह—
पावकवशिष्ठेति । पावकश्च वशिष्ठश्च वशिष्ठश्च अदन्त्यती च पावकवशिष्ठादन्त्यः
ताभिः प्रयच्छं प्रयच्छितं यत् श्रील स्वभावः, तेन ज्ञानमेव शोभते इति चिन्तिः । सन्धं देव-
जनेन सन्धं जनपावकेन प्रयच्छिष्यः वशिष्ठेन साध्याय हया अदन्त्या च या
प्रयच्छिता, सा हि पतिव्रताशिरोमणि इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देह इति भावः । तदि-
होति—रामैकजीविते इति । राम एव एक अदिनोय जीवित जीवन् यस्याः सा, राम-
जयन्तीवने इत्यर्थः । जनेन राववच्छास्त्रमपि दूरात्स्वारिमिति व्यज्यते । रामस्य रावव-
च्छास्त्रवत्सासकस्याह त्विदमनुमिद, किन्तु अनुष्ठानेन प्रकटितमित्याह—महारख्य इति । महा-
रख्यशब्दोऽपि सहवर्तिनोऽर्थः । या हि वनवासकाले मनः पुत्रं चायं विरहासहजत्वात्
अनापन्नकालेऽपि स्वयमेव स्वेच्छया सहचारिणी बभूव, तानिवाहं परित्यज्यतीति नां चिन्-
त्यर्थः । “प्रियत्वप्रियेवर्षं निर्वन्धनीकवादिद्याह्वयं, सखीत्वमेव पत्नीत्वप्रवृत्तप्राधान्यं”
मातृकृतं, किन्तु पुनरुत्तररामममभानत्वमेवेति, ‘समानं ध्यायते इति सखा’ इति
मन्त्रवत्के वपकवचमिदं रामापेक्षया प्राधान्यव्याप, ‘अयतक गमिष्यामि वदन्ती कुलकावकावत्’
इत्युक्तत्वात् । इति वीरराजवा ॥ सोतापरित्यागेन परनीको दमययीऽपि अनुगृही-
तविषयतीति वाह—तातप्रियेति । तातस्य प्रिये अभिमन्ये, ‘बभूवगुणऽपि’ इत्यादि वस्तुमात्र-
रीक्ष्येति भावः । विद्वतीतिस्वारिणीत्यर्थः । स्त्रोक्तप्रियवादिनि स्त्रोक्तं नितम् अस्मन्निर्वाहः,
निर्वाहीतिप्रवृत्तिं वदितुं शीलं यस्याः सा । निमित्तसिद्धिमात्रंऽपि सहस्य एवंविधाकाः असाधारण-
स्तुत्यादिभ्याः सर्वथा निर्दोषायाः इत्यर्थः, ईदृशः भोजनः, परिणामः दयाविदाकः,
यस्याः प्रियमात्रपरित्यागश्च, परिणामः अतीव उदयविदारक अलतज्जतासूचकश्च इति भावः ।
यस्य स्त्रोक्तप्रियेवर्षसमूहसन्निवेशनात् परिकरोऽपहारः तदुक्तं—‘उत्तरादिर्षेवर्षैः स्त्रोक्त-
प्रियैः वरिष्ठैः कर्मः’ इति ।

तुय जगन्ति पुण्यानि तुयपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्तथा लोकास्तुभनाया विपत्त्यस्य ॥ ४३॥

[४३ । तया जगन्ति पुण्यानि, जनोक्तयः, त्वयि चपुण्याः । त्वया लोकाः नाथवन्तः, त्वम् जगच्छ विपत्त्यस्य, इत्यन्वयः ।]

[दुर्गन्धं प्रति] दुर्गन्धं ख, ब्रूहि सख्यपथम्, एष ते मृतनो राजा रामः समाप्तापयति । कर्णैरप्यनेन) (व)

(४३) तया इति । त्वया करबधूतया जगन्ति भुवनानि पुण्यानि पुण्यवन्ति पवित्राणि इत्यर्थः, करबदेवुष्यशंसिना इति शेषः । 'सतीनां पादरजसा स्रवः पूजा वसुधारा' इत्युक्ते । मन्त्रार्थोदात्तत्वम् । किन्तु जनोक्तयः जनानाम् लोकाणाम् उक्तयः जगन्तानि त्वयि त्वयिष्ये चपुण्या अपवित्रा चत्राद्या इति यावत् । यत् कस्यवापि सत्त्वावत् मोचितं, तत् भाग्यविपर्ययात् सङ्कटितम् इति भावः । जनानामुक्तय इति वही-
वहुवचनेन विषये कश्चित् एको दुर्गन्धं इत्युक्तप्रसङ्ग इति न, किन्तु बहुजन एव वदन्तीति व्याप्यते । बहुवचने प्रसाध तु—'दे दे पीरजानपदा, न सखु भवतां देया। ज्ञानं सखी-
मतम्' इत्यादि वक्ष्यमाचारानवचनम् । तेषां कदाचिदित्युक्ता विरमन्तीत्यपि न, बहुव्रीहि वदन्तीति च बहुवचनार्थः । नाथवन्त इति । तथा त्वया लोका नाथवन्तः चरिपति-
मानिन सहायवन्त इति यावत्, सखीरूपत्वात् तमेव लोकानां ईश्वरीत्वार्थः । 'कथं लोकेऽहो लोकोर्जनकाय पुनः सत । सुभवेने लोकोत्थाति' इत्याद्युक्तत्वात् । भावेन धनवान् इतिवत् अत्र हे ततोया । यद् वा राज्यपालकत्वात् अहं लोकानामधीनः त्वमपि तेषाम् ईश्वरी । किं वा त्व मयि चात्मतया अवस्थिता, अहं च त्वयि तत्त्वावस्थितः । उक्तं च अनुमता—'यस्या देव्या जनकास्मिन् तस्य चास्मां प्रतिष्ठितम् । तस्मिन् च च यत्कीञ्च सुहृत्प्रति गोवति ॥' इति । तथाच लोकिर्जनं प्रतिपद्यमानं लोकनाथम् अहीन-
मिवार्थः । किन्तु एवमिहा त्वम् जगन्नाथ चरचा रचकारहिमेति यावत्, सती विपत्त्यस्य विपत्ता भविष्यति । रामचन्द्रेण सीताया वने विवर्ज्यन्तु जनसि विवर्जितत्वात् 'जनस्य विपत्त्यस्य' इत्युक्तम् । किञ्च पूर्वविद्योक्तोऽपि रावचचरितितत्वात् कृतवन्त इति न तस्मिन् त्व विपत्ता, अत्र तु विद्योक्तं लोकिर्जनं अपि पवित्राविविधे सन् विविधे जाति भे' इति वक्ष्यमाचरोत्वा पूर्वोपाधिविरहितत्वात् इति, परस्मैव विपत्ता भविष्यति इति कदा व्याप्यते । अत्र विरोधाभासोऽसङ्गतरः । विभावनाकार इति प्राचीनाः, 'विद्वत्तात् कावेकं पति उ'टा काचित् विभावना' इति कचकात्, तैत्तम् इदंरकारक इत्युक्तम् । अत्र भेदभावना-
दुःखदिवङ्गत्वात् वाच्यक्रान्तिधर्मं नान् लोचः । वक्ष्यन्तम्' इत्युक्तम् ।

इत्थं । कथं दासिं चण्डिपरिहृताय गम्भपरिष्कुण्डिदपविस्त-
रदुत्तलसन्तापाय देहेण, दुर्जनवचनपादो एवम् चण्ड्यं चण्ड्यवसिद्धं
देवेय ? । (श)

[(ग) कथमिदानीम् चण्डिपरिहृताया गम्भपरिष्कुरितपविस्तरदुत्तलसन्तापाया देव्या
दुर्जनवचनादेवमनाथ्यव्यवसिन् देवेन ? इति सम् ।]

राम । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ? (घ)

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां

जातश्च देवाह्वनोयबीजम् ।

यथादुभुतं कथं विश्विकाले

प्रत्येतु कस्तदुभुवि दूरहस्तम् ॥ ४४ ॥

[४४ । इक्ष्वाकुवंश प्रजानाम् अभिमतः, देवात् वचनोयबीजं जातं, विश्विकाले कथं
चदुभुतं कथं दूरहस्तं, तत् सुवि क प्रत्येतु, इत्यन्वयः]

(ग) म स्तीति । इति कथय । नतम् अदृष्टपुत्रांश्च तपुष्वं कथं इत्यर्थः । व. कस्य एवमपि-
परीक्षा निर्द्दोषत्वम् निर्णयितां अखोलदपिणो ब्रह्मवत्प्रजनकजां तद्वत्प्रीतितां प्राप्तेष्वी-
दपि प्रियतमानम् आसन्नः सदा यथा कल्पचित् वचनम् निष्ठांसयितुमर्हसि च मृतम् एवेति ।
एवंविधो व्यापार संबंधा अमुत्पुष्वं. अदृष्टपरम् इत्याशयः । एवमिति निर्णयितं । कश्चित् पुष्वं
सोतसा तपोवनदर्शनार्थम् आगच्छन्त, तत्प्रदर्शनव्याजेन तस्याः वचनात् विधास्य
अचिरमानमवाप्तिरर्थः ।

(घ) कथमिति । कथमिदानीम् अपुना चण्डिपरिहृताया. चणिना परिहृतायाः
पविस्तिताया गम्भपरिष्कुरितपविस्तरदुत्तलसन्तापाया गम्भं परिष्कुरितः प्रकाशितः पविस्त्रः
रवदुत्तलसन्तापो ब्रह्मा तस्या, उक्तस्त्वानिष्टपाते प्राविश्यस्त्वानिष्टपातसम्भवात् शुद्धतरपातक-
मेव इति भावः । देवता, दुर्जनवचनात् दुष्टा जना इति दुर्जना तेषां वचनात् स्ववृत्तोपि
व्यवर्त्तनी । एवम् अनाथं जडितम् अक्षुप्तमौचित्यमिच्छं । देवेन महाराजेन । अथवसिद्धं
चण्डिकम् अमुचितम् इति भावः ।

(ङ) शान्तमिति । शान्तं विरक्तं भवतु इति शिवः । कथं केन प्रकटितं पौरजानपदाः
कथं पौरजानपदा इति भावः. दुर्जना मरुतस्य इत्यर्थः, पौरजानपदान् इति दुर्जनस्यपौरजो
य कथं च इति भावः ।

[४४] पौरजानपदानामदुर्जनम् प्रतिपादयति—इक्ष्वाकु इति । इक्ष्वा प्रजानां

तदुगच्छ ।

दुष् । हा देह ! (इति निष्क्रान्तः ।) (स)

[(स) । हा देवि । इति सम् ।]

राम । हा कष्टमतिबोभक्तकर्मो नृशंसोऽस्मि संवृत्तः । (ह)

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

लक्षणा परिददामि मृत्यवे

सौमिको गृह्यश्रुतिकामिव ॥ ४५ ॥

[४५ । शैशवात् प्रभृति पोषितां सौहृदात् अपृथगाश्रयाम् इमां प्रियां सौमिकः
गृह्यश्रुतिकामिव लक्षणा मृत्यवे परिददामि, इत्यन्वयः ।]

प्रकृतौणां कर्त्तारि वडी । अस्मिन् प्रिय, राजत्वेन अभीष्ट इत्यर्थः, 'मतिबुद्धिबुद्ध्याभ्यर्थ' इति वर्त्तमाने त्वा । इत्याकुरुष्यजेत् इति तु मया हि चिरमतीवामुत्तमा, अतो यदा प्रति विवेकवशात् अपवादं प्रोचयन्तीति न सम्भवतीति भावः । तर्हि कथमेवं ते जल्पन्तीत्याह— जातञ्च इति । देवात् दुरदृष्टवशात् वचनोपवीजं वचनीयकमिन्द्रायाः वीजं निमित्तं, लक्षणा- मेवास्मिन् अवशानदपि मिन्द्राकारमिति वाच्यम् । जातं च वदितम् । ननु जनकजायाः कथौ विद्योऽयं परिदृष्टीतत्वात् राक्षसगृहस्थितिनिबन्धनं दूषणं परिहृतं, तन्मन्त्रजिदानीम् अपवादका- यकाय इत्यत आह—वदिति । विद्युत्तिकासौ अग्निपरीक्षया मिहोपलभ्यतिपान्दुरमये वज्रं अहृतं लोकोत्तरं कथं प्रत्यक्षितानले पतितायाः सौतायाः कैवाचनपि न दग्धमिति आश्चर्यं कार्यं जातमित्यर्थः, दूरदृष्टं अतिदूरवर्त्तिनां लक्षणां सम्बन्धं तत् अहृतं कथं इत्यर्थः । तुषि वृषिणां वाः को जनः प्रत्येकं विवक्षितं, न कोऽपि इत्यर्थः । यदि प्राक्काः पीरकावका विवाहकाले कुक्षिता भवन्ति, अनेन मेते अमुयोग्याः इति भावः । विवाहकाले अन्तरं प्रति दूरदृष्टत्वक पदार्थक हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यजिह्वजहारः । इत्यवकाशान् ।

(ह) हा कष्टमिति । अतिबोभक्तकर्मो अतिबोभक्तं अतिबुद्धितं मिन्द्रोपमिति वाच्यं चकारचर्चयवोपरिष्कारादिति भावः, कथं आचरयं कथं चः, कुक्षितावप्यर्थ इत्यर्थः । कष्टं ननु कोकान् वदति किमस्तीति, कष्टः इत्यर्थः, कष्टं चः कष्टः ।

(४५) कथं दग्धतां विद्वदिति—शैशवादि । शैशवात् प्रभृति पोषितावापि, प्रभृतिव्यवहारे पञ्चमी । पोषितां वर्द्धितां परिपालिताम् इत्यर्थः । अनेन 'विद्वदोऽपि

तत् किमित्यस्यार्थनोयः पातको देवीं दूषयामि । (च)

अपूर्वकर्मकाण्डालमयि सुगन्धे विमुञ्च माम् ।

त्रितासि चन्दनभान्वा दुर्धिपाकं विषद्रुमम् ॥४६॥

[४६। अवि सुगन्धे । अपूर्वकर्मकाण्डालं नां विमुञ्च, चन्दनभान्वा दुर्धिपाकं विषद्रुमं त्रितासि अवि, इत्यन्वयः ।]

अ'व'य' इत्यर्थं 'हे तुमहात्मनः' इति श्वाः शार्ङ्गने । ननु काप्रियत्वे त्याग्यत्वमित्यत्राह—
प्रियामिति । प्रियां मनोरममित्यर्थः । ननु तथापि दोषप्रसक्तो का गतिरित्यत्राह—
अपुत्रमात्रयामिति । अपुत्रमात्रयो न पुत्रं भिन्नं मात्रवः अर्थेत्वन्यत्र यथाः तां, नदेक-
हरयामित्यर्थः । ननु तथापि मनोहरित्वेन इत्यत्र आह—सौष्ठवादिति । सौष्ठवान्
सुष्ठुश्चक्षुःशब्दः सौष्ठव इत्यत्र शब्दोत्पत्त्यात् एवमप्युक्तमित्यन्वयः ।
इमां हस्तमालां प्राचेभ्योऽपि प्रियतमां दधितामित्यर्थः, इमामिति इदमर्पेण तात्काशिकान्त-
र्धनोक्तविज्ञापकादिकं परावृत्त्यर्थः । सौमित्रः वैतद्विषयः साधकियोग्यार्थः, 'वैतद्विषयः
सौमित्रः ज्ञानं सौष्टवो मांसविक्रयो' इति शब्दः । एतद्विषयकान्, अनुसन्धानं कम् ।
एतद्विषयकविषयसौमित्रः, योषितान् अपुत्रमात्रयामिति विज्ञेयवचनं अनुसन्धानायानपि बोध्यम् ।
हस्तमालां कपटनवा, सौतामित्रवित्तमप्रस्थापनरूपमार्गेण इत्यर्थः । अन्वये अन्वयान्ते
अर्द्धवर्गः । परिदृष्टानि अन्वाः मात्र साधयामि इत्यर्थः । यथा कश्चित् मांसविक्रेता श्लेष्मन्त-
वाहिन्यां विपरीतं विषया पचिषीत् अर्थनोभान् अर्थेन निश्चयः विज्ञेयवर्गः, तदाहमपि
प्रकारकमवबोधयिषुः श्लेष्मन्तं योषितां नदेकहरया सरसप्राचां प्रियां हवितां तपोवन-
हर्षन्यासीन निहन्तुमुदुक्तोऽस्मि । अनन्तद्विषयकतद्वर्गे नद्वारकां निर्वाणान् अन्वाः
अन्वरूपमन्वासीति परमपतिप्रताया ईदृशमन्वरूपमन्वाहन्तः सो नाम अन्वसोऽस्ति इति
ज्ञातव्यार्थः । एते सौमित्रज्योतीषां एतद्विषयकान्वावाच साहस्यार्थः प्रत्ययान् उपमावहन्तः ।
श्लेष्मन्तं प्रकृति योषितत्वादिर्धर्मैक्यं अन्वये अन्वया इति विरोधात् तदन्वावच्छेदं वापि-
अन्वादिमन्त्रिणं च विरोधान्वाद्यो भवति रथोद्धताह्वयम् ।

(च) तद्विषयः अन्वरूपवर्गः अपुत्रमात्रवः पातको सुष्ठुश्चक्षुःशब्दमालं पापवान्
अपुत्रं देवीं देवनवीनां देवीवत् विद्यमानित्यर्थः, जानको दूषयामि अर्थेन अपवित्रां
करोमि । देवीवद्देव्योतीषां अन्वया पवित्रत्वं परितोमानुसन्धेन भवति ।

(४६) उक्तमाला इति । अर्धं रत्नैः अन्वैः । उत्तममाला इत्यन्वयः ।

(४६) अपूर्व इति । अवि सुगन्धे सरसि अपूर्वकर्मकाण्डालम् अपूर्वकं सुष्ठुश्चक्षुः
शब्दमालं च अन्वया अन्वितमालापरितोमानुसन्धेन च आकाशः । तत्पुत्रं
निहन्तुम् इत्यर्थः । अन्वया इति पदेन न तु ज्ञाना अन्वयः ।

(उत्थाः) । हन्त ! विपर्ययः सम्पत्तिं जीवलोकाः, अथ पर्य-
वसितं जीवितप्रयाजनं रामसा, शुभ्यननुना जीर्णारण्यं जनत्, असारः
संसारः, कष्टप्रायं शरीरम् । अग्ररणाऽस्मि, किं करामि, का गतिः,
क्व गच्छामि । अथवा (ख) —

अपुत्रेति पदेन रवाक्षरननुवादिभ्यामिति । न ते कदाचित् कदाचित् वचनमनुसरन्तः
जीवितारोपनस्यैवा यथोक्तिपक्षया च ईदृशो पतिव्रता सहचरिणीम् द्विचक्र-
सहस्रगणने परित्यज्म सदाता आसन् इति भावः । सुख इति पदेन सीतायाः सम्पन्न-
दुर्जनविवेकराहित्यं सूच्यते । ईदृशं नो विमुक्तं परित्यजत् । नाहं तव योग्य इति
फलितम् । कथमित्याह—चन्दनान्याः इत्यादि । त्वं चन्दनान्याः चन्दनसदृशमेव
प्रकृत्यादिभ्योपपद्यमानमिति उच्यते । दुर्भित्तं दुर्दुष्टो विपाकं परिचामकं मरचमिति
यावत् यत्नः तम् । आपातत प्रीतिप्रदतया प्रतीकमानमपि परिचामे निरतिशयबलं जगन्मित्रार्थः ।
विषद्वन् विषद्वत् त्रिता अवलम्बितवती अस्ति । असीतानेन सदापि न मुक्तसीति लज्जते ।
यथा कश्चित् सरलो जनं यदवगम्यतेन सुतीक्ष्णया विषयावस्था मरणमप्यापमति
एव विषं विषद्वत् जनसारोऽयमिति विवक्ष्य आश्रयति तथात्मनपि सहजमेकसाधार्द्रद्वयोऽङ्क-
मिति विभाव्य निष्ठुरतममतिदुर्जनं नो पतित्वं न प्राप्तवतीत्यर्थः । अत्र चन्दनान्याः
वचनवाच्य इव सम्पन्नवर्गमेव दुःखमाश्रयं कृत इति विवक्ष्यति विवक्ष्यावबोधनात् निदर्शना-
कार । अपूर्वज्ञानेवाद्यालस्य निश्चिन्तयता विनोचनहेतुत्वात् पदार्थहेतुत्वं व्याख्येयम् ।
पञ्चावन्तु उक्तम् ।

(ख) इत्य इति । इत्य खेदार्थे अव्ययम् । सम्पत्तिं अधुना सीताविरहिणी इति यावत्, जीव-
लोका जीवानां प्राणिनां जनत् स सार ईदं प्राणिसमाजं भूतलमित्यर्थः, विपर्ययः विपरीतः
स उक्त उच्छिन्न इति यादम् । ॥ इति अत्रात्मा जन्म तथा सह एकसाधव्यानेन परममुक्त-
मनुभवमिति क्व, ते हि नितरादिदानो त्वदुर्जनेन सवर्णा दुःखितमनसता भवेदुत्तरार्थः । अथ
सीताविच्छिन्ना इति शेष, रामस्य जातिप्रयोजनं जीवनेन प्रावधारणेन प्रयोजनं जीवलो-
केत्यमिति यावत् ; यदवा जीवितमेव प्रयोजनं पर्यवसितं परित्यजाम् । सीताविरहिते
मम जीवितं निष्प्रयोजनं, सीतामवगोचरितत्वात् तन्नाशं मम जीवनमाशी भविष्यतीति भावः ।
यत एव तत् अधुना जीर्णारण्यं नीरसविरसहस्रप्रासम् अरण्यानिव जनत् ससारः शुभं शुभं-
निव प्रतिमातीत्यर्थः । स तावाहितो हि हि कलुषमनाकुलस्य अरण्यापि पश्यतयाः 'वर्णा
ते दिवसा' इति रोत्या कष्टद्वयम् ; तदर्थेने तु कष्टद्वयापि जीर्णारण्यमिवानवः ।
ससाहः जनत् ससारं न विधत्ते सारं सततद्वयार्थः व्याप्तिः इति यावत्, सकिन् वः सन्धि-
विरहित इति भावः । शरीरं कष्टमात्रं क्व क्वमुक्तम् । कष्टमात्रमिति कश्चित् वाक्यं, तत्र

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम्

मर्णोपधातिभिः प्रापैर्वन्धकोलायितं स्मिरेः ॥ ४७ ॥

[४७ । दुःखसंवेदनाय एव रामे चैतन्यमर्पितम्, मर्णोपधातिभिः स्मिरेः प्रापैः वन्ध-
कोलायितम्, इत्यन्वयः ।]

हा अन्ध अन्धवति ! हा भगवन्तो वशिष्ठविष्णुमित्रौ ! हा
भगवन् पावक ! हा देवि भूतधावि ! हा तात जनक ! हा तात !

‘व्योम्बेव हिमदोषिने’ इत्यादिवा अन्धक अन्धकानामे काष्ठप्रायता तदन्तु करोरकोति ।
अथ पूर्ववत् ‘सुदारं अरव गत’, ‘सागर अरव गत’, इत्यादिकक नावकाश्च इत्याह—
अरवकोऽन्धोति । अरव गति अरव रचिना यस्य स अरवाय इत्यर्थः । पूर्ववत्
हेतुवन्नादि कर्तव्य गति इत्याह—वि करोमोति । का गति क उपाय । अथ
पूर्ववत् रामचन्द्रादिकर्षं प्राप्य गति इत्याह—का गतिरिति । गन्तव्य इति गतिः इति
प्राचीनव्याख्यातम् । अथर्वे तत्र क गन्धामि किमरथ गन्धामि उत पातलविषयम्,
वि वा अरवं गन्धामि इति विश्वामित्रः । अन्ध, कल्प सर्वोऽपि न कल्पत इत्याह—
अन्धवति ।

(४७) दुःख इति । दुःखं ज्ञेयं संवेदनम् अनुभवः तर्को विवर्तः ज्ञेयमनुभवितुमीव रामे
दुरदृष्टे अयि चैतन्यम् अन्धः अन्धो, अर्पितम् आहितं विविनेति ज्ञेयः । आहितं,
भवति ‘रात्रादृष्टो वने वास्योता गटा दिशो हतः । ईदृशोऽयं जनाककोर्निर्बन्धोऽपि
पावकम् ॥’ इत्यादिवा दुःखानुभवसंवेदनायैव चैतन्यमर्पितम् इति भावः । अर्णोऽपि चैतन्यं पावकं
दुःखादिप्रसङ्गानुभवस्य, जनानां दुःखानुभवानुभवस्य, जन तु सुखादन्धदुःखानुभवस्य
इति निर्दिष्टवार्थः । तर्हि अरव गतिरन्धोति कल्याणानिन्ध—मर्णोपधातिभिरिति ।
मर्णोपधातिभिः, मर्णं जीवज्ज्ञान उपरक्तं प्रकृतं मोक्षं वेदां तै, अथगुहैरिन्ध, स्मिरेः
अन्धैः अथारविगुणित्वावैरपि निवर्त्ते प्रापैः अनुभिः वन्धकोलायितं वन्धकोलं पावा-
धटितमहत् । तेन इव आचरितम्, यथा उद्दि निवृत्तो वन्धकोलः ज्ञेयानिबन्धुत्वात्प्राप्यति जन-
माका अपि तथा बुता, इत्याह तै प्रावापनम् एव च हान् इति भावः अथ पुनोर्हं एवमन्धो-
कादन्तु सञ्चारकत्वात्, प्रतीये मावाभिलानिन्धोत्वं आचकारः, परार्थे च क्त्वा काष्ठ-
कोदनानुवन्धकारः, अन्धो निरपेक्षत्वात् स’ अटि । पञ्चावत्, इत्यम् ।

(४८) हा अन्ध इति । हा खेदे, अन्ध ज्ञातः अन्धवति वशिष्ठमित्रौ । अन्धवतीज्ञात-

हा मातरः । हा प्रियसख महाराज सुयोव ! हा सौम्ये हनुमन् ! हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण ! हा खिन्निजटे । कूषिताः ख परिभूताः ख रामहतकेन । (ग)

अथवा को नामाहमेतेषामाह्वाने ? (घ)

ते हि मन्ये महात्मानः कृतज्ञेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्मृश्यन्त इव पाप्मना ॥४८॥

[४८ । हि महात्मानः ते कृतज्ञेन दुरात्मना मया गृहीतनामानः स्मृश्यन्त इव मन्ये, इत्यन्वयः ।]

सीतापातव्रत्यानुमोदन न प्रमाणीकृतमिति भावः । हा भगवन्त्री वसिष्ठमिन्द्रमित्री इति, भवन्ती ज्ञान शक्तिमयि जनान् पश्यन्तीति भावः । यावकेति, त्वमि प्रवेष्टोऽपि व्यर्थ इत्यर्थः । भूत-
धात्रीति, त्वत्सुतायामनिमित्तदोषवादिनो जनान् कथं विभर्षि इति भावः । जनक इति
ब्रह्मविष्णुसत्य तवापि पुत्रा पर्विधोऽपवादः । तात इति । पश्य खलु तव आदरिण्या
कुशाया, परिचामम् मातर इति, यत् सीतां यूय यज्ञेन अवेचध्वम्, तामहं परित्यजामि इति
भावः । यस्या कृते सुदूरस्थिता अपि यूय सर्वदा व्याकुलाः, गर्भभरालसावासाः इदानीं
वसविसृज्यन्मं मरिच्यन्ति इति निश्चयः । सुयोव इति, तव प्राचपात-परिचर्यो निष्फल इति ।
विभीषण इति, तवापि मन्त्रबाक्यौशलस्य पराजयः । हनुमन् इति, भवदीयः प्रयासीऽपि
व्यर्थः इति भावः । निजटे इति, तव साकृन्नायाक्यं सर्वथा निरर्थकं संवृत्तम् । पितामह
राज्ये लङ्कावस्थानसमये सीतायां सान्त्वनाकारिणी आसीत् । कूषिता वसिता, कूषिता
इति पाठे कृतसर्वथा परिभूता तिरस्कृता अवमानिता इति भावः । खरेव कुषाभिः
जितान्निम्नं नवरिवाव सीताया प्रज्जला जलतः अङ्गना तस्याः एव चरितदोषापवादेन परि-
त्यागान् सर्वेषामेव निष्यावादित्य जातम्, अतो युष्मं खलमवमानिता इत्यर्थः । रामहतकेन
कूषितो राम इत्यर्थे 'कूषितानि कृतसमं' इति समासः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमवमारभ्य
इति काविका ।

(ग) अथवा इति । एतेषां पूर्वोक्तानां सीतापुत्रसखराजकीयानाम् आह्वाने आकारणे
को नाम अहं, सर्वथा अयोग्य इत्यर्थः, नास्ति कृतज्ञाको 'मान प्राणाश्रयणाच्छरीरो-
पमकुत्सये' इत्यमरः ।

(४८) खलु हेतुमाह—ते हीति, हि यस्मान् महात्मानं महान् आत्मा ज्ञानी येषां
ते, पुण्यामीना वसिष्ठादयः, कृतज्ञ न, कृतं कृति इति ब्रह्मविष्णुशक्तिमन् ख,

योऽहं—

विश्रम्भादुरसि निर्वृत्य लब्धनिद्रा-

सुखाय प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्गस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

कव्याद्गो वल्लिमिव निवृत्तः क्षिपामि ॥ ४८ ॥

(४८ । निवृत्तः (योऽहम्) विश्रम्भात् उरसि निपत्य लब्धनिद्रां गृहस्य शोभाम् आतङ्ग-
स्फुरितकठोरगर्भगुर्वी प्रियगृहिणीम् सुखाय कव्याद्गो वल्लिमिव इव क्षिपामि, इत्यन्वयः) ।

(सीतायाः पादौ विरसि कृत्वा) देवि ! देवि ! अयं पश्चिमस्ते रामस्य
शिरसि पादपङ्कजस्यार्धः । इति रोदिति । (४८)

अङ्गतश्चेन अभ्रमाचोद्धतप्रवसावादेन इत्यर्थः । दुरात्मना क्रूरैश्च अपतितमाद्यौघागशैलेन
इति यावत्, मया गृहोत्थानात्मनः गृहोत्थानि उच्चारितानि नामानि येषां ते तन्नोक्ताः, पाप्मना
वापि न्युत्थानो न संज्ञानो सम्बध्यन् इव इति मन्वे अहमिति शेषः । पापस्य नैकवृत्तिरत्यन्त-
ब्रह्मेण महात्मना तेषां नामाचराणां सम्पत्कौतुकेनैव महात्मसु पापसंशयः सम्भवतीति मन्वे-
इति भावः । अथ तत्पदप्रतिपाद्यानां अस्त्वत्पादौनां पापस्यार्धसम्भावना इव मन्वे-
वृत्त्यात् आभावाभिलानिनी क्षिपीतमेवाकङ्कारः । मया गृहोत्थानात्मन इति पङ्कजस्य
विशेषकमत्वा पापस्यार्धमुत्थानं पञ्चार्धमुक्तं काव्यलिङ्गकङ्कार इति अन्वयोः साधेयत्वात् सङ्करः ।

(४८) नामोच्चारणेन पापस्युत्थाने हेतुमुपन्यस्यति—विदूषादिति । निवृत्तः नास्ति
पृथा कदापि यत्नः । निवृत्त इत्यर्थः, 'कारुण्यं कदापि पृथा' इत्यन्तरः । यः अहम् इति पूर्व-
अन्वयः । विश्रम्भात् विश्रम्भादुत्थानम् । अयं नै प्राचेभ्योऽपि प्रवृत्तः काली, अतः सर्वथा
विनाशकपादमिति ज्ञानात् उरसि वक्षसि निपत्य क्षिप्त्वा कव्यनिद्रां लब्ध्वा प्राप्ता निद्रा यथा
सा तां प्रसुप्तानिध्यर्थः गृहस्य भवनस्य च कारुण्य इति यावत्, शोभां लक्ष्मीम् । सुभ्रान्तो
मिदंदिहादङ् मिदंदिहादतिमच्चक्रान्, क्लृप्तेऽपि शुचौ निपात्यते । यद्वा शोभयतीति
शोभा, अस्मात् कर्त्तरि अच्, तत् टाप् । आतङ्गस्फुरितकठोरगर्भगुर्वीम् आतङ्गेन केनचित्
उरसीन महात्मनितदीर्घज्ञासीन इत्यर्थः, अथवा आतङ्गोऽन स्वज्ञानमुत्तररामपरित्यागजलजम्
तेन स्फुरितः कल्पित कठोर, पुर्वं यो गर्भस्य गुर्वी भागवती पल्लवमला इति यावत्
साम् आत्मवत्कार्यं धर्माक्षिप्तमन्वेक्षणमिति भावः । प्रियगृहिणीं प्रियतमां मायां उरस्य
उरसोऽस्य उरस्यस्य इति यावत्, कव्याद्गो वल्लिमिव इत्यर्थः । 'कव्ये च' इति
चिट् । मांसभोजनानुष्य व्याघ्रादिभ्य इत्यर्थः । सम्प्रदाये अतुर्वी । वल्लिमिव उपकारमिव
क्षिपामि अर्पयामि । एवमङ्गतश्चेन मया उच्चारितनामान् प्रतचरिताः कविताश्च किं
नै पापमात्री भवन्तीति भावः । सीतायां वल्लिगृहग्रादि प्रत्ययान् उपलक्षणकारः ।
कव्यनिद्रावृत्तम्

(च' भोजना इति । इत्या चर्णदत्ता । अर्पयामि । पश्चिम

पुन न

(नेपथ्ये) अत्राश्वत्थम्, अत्राश्वत्थम् । (च)

राज. । ज्ञायतां भोः । किमेतत् ? (क)

(पुनरेवम्) अश्वीनामुपतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

अश्वत्थसहितः क्षीमस्त्रासारं त्वामुपस्थितः ॥ १० ॥

[१० । यमुनातीरवासिनाम् अवतपसाम् अश्वीना क्षीमः अश्वत्थसहितः (सन्) मातारं त्वाम् उपस्थितः, इत्यन्वयः] ।

रामः । आः । कथमस्यापि राजसन्नाहः ? तद्यामदस्य दुरात्मनः कुशानस्योपुत्रस्य ससुखं लनाय ब्रह्मन् प्रेमयामि । कतिपयं वत्सलं

अविषयीकर्ष्यं । पश्चात् सप्यात् क्षीमवत्त्वयः । रामस्य श्रेये वडो, शिरशि इत्यनेन सम्बन्धः । शिरशि इत्यत्र शिरसा इति छविर् पाठः, तत्र चर्चरि कर्तोया । ननु 'पतिरेको युवः क्षीमा' मित्यादिप्रचानात् रामस्य 'ययं पश्चिमलो' इत्याद्युक्तिः न अश्वीना इति चेत् ? सत्यं, इतिष्या, ययनं क्षीममि लोपादेह्यु तात्पर्यं इति शरणात् सत्येन क्षीमायां ब्रह्मक्षीमज्ञानं तत्रैव राक्षेव शिरसा क्षीमायादपहजन्त्यर्थः कृतः, अतो न क्षीमा । अथवा ब्रह्मराक्षसमत्र प्रमाचनं, विस्तरोऽत्र उच्यते अश्वीनासहितस्य तथा रघुमहरोपस्थितिषु अनुवर्त्येयः ।

(च) नेपथ्य इति । नेपथ्ये यदविकल्पराशे । 'कुशोत्पन्नकुटुम्बस्य क्षीमो नेपथ्यमिच्छते', इत्युक्तितरम्बरवीथिरोहितमयं नभूमिकापरिवर्द्धीपविश्रान्तविशेष इत्यर्थः । 'अत्राश्वत्थम् ब्रह्मन् विप्राय ददाम् ब्रह्मस्मन्, न ब्रह्मस्मन् अत्राश्वत्थं विप्रावासाददाम्, उत्पत्त इत्यर्थः 'अत्राश्वत्थमवत्यातो' इत्यमरः । प्रकृते अश्वत्थस्य अश्वीना वजा न भवत्योच्यते । यथा अश्वत्था वजं न हन्ते नहि तथा क्षियताम् इति अत्राश्वत्थावप्यस्य विर्यक्षितार्थः । ऐश्वर्ये विश्रान्तिः ।

(क) ज्ञायतामिति ज्ञायतां पारज्जयता अविश्वर प्रकाशयतामित्यर्थः, परिवर्त्याकुक्षिप्य क्षतिरियम् ।

(१०) अश्वीनामिति । यमुनातीरवासिनां यमुनायाः काशिण्याः तीरे गटे वसन्ति ये तेषां यमुनातटसमाश्रितायां अवतपसाम् अव' शीरं तप. क्षीमा तेषां दुश्चरतपीनिरतानां अश्वीनां सुनीनां क्षीमः ससुखः, 'क्षीमः क्षीमेऽधरे इत्ये' इत्यमरः । अश्वत्थसहितः अश्वत्थेन बहुतपसेन तन्नाम्ना राजक्षेत्रे आसितः भौषितः सन् मातारं रचयं 'ज्ञाम् अपुक्षितं उपासतः । अश्वत्थराक्षसाक्षमः रचितुं राक्षसकुलधूमकेतोस्तप क्षीमेपुत्रावत इति भावः ।

(ज) आ इति । आ इति श्लोथव्यस्यजन्यवचम् । 'आशु आशु क्षीपपीडयो' इतिअमरः । यथापि अश्वनापि नि.यचितराक्षसकुलतादिति शेषः । यथा कथमत्र राजक्ष-
मायोऽपीत्यन्वयः, न क्षीमा क्षीमाविज्ञे बहुःक्षमाभिः, किन्तु राजममर्षेणेति श्रुत्युच्यार्थः ।

गङ्गा पुनः प्रतिनिवृत्तम्) हा देवि ! क्वमेधंविधा गमिष्यसि । मगवति
वसुन्धरे ! ज्ञाघ्यां दुहितरमवेक्ष्य आनकोम् । (जं)

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृतञ्च गोधमङ्गलम् ।

या [तां] देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ ५१ ॥

[५१ । यत जनकानां रघूणाञ्च कृतञ्च गोधमङ्गलम्, पुत्राभ्यां वा पुत्रे देवयजने
अजीजन, इत्यन्वयः ।] (इति निष्पत्तिः ।)

योषा । हा सोम्य अज्जउत्त ! कहिं सि ? । (सम्बोद्धाया) इहो
इहो । दुष्मिन्निवरचरचरविषयलहाइं अज्जउत्तं पाळन्दिमि ।
इहो इहो । कथं एवाइणीं मं पसुत्तं उज्झिप अज्जउत्तो गदो, ता
किं दासिं एदं, भोदु, तस्स कुबिस्सं अइ मं पेक्खन्तो अत्तथो
पइविस्सं । की एत्थ परिजणो ? (अ)

[(अ) हा सोम्य आर्यपुत्र । कस्मिन्नसि ? हा धिक्, हा धिक्, दुःस्मरचरचरविष-
यलहाइन् आर्यपुत्रम् आलभ्यामि । हा धिक् हा धिक् । कस्मिन्निवरचरचरविष-
यलहाइन् गतं तत् किमिदानीमेतत् ? भवतु, तस्यै कोविद्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मनः
प्रमदिव्यामि । कोऽयं परिजनः ?]

कस्मिन्नि विजये । पुण्डरीकेन उभयं निवृत्तमिदमायस्यैकरमिति भावः । राक्षसमासः राक्षसेभ्यः
मासं भयं निग्राह्यमहा इति यावत् । तदुदात्तं कुशीनसौपुत्रस्य कुशीनसौमलं काचित्
राक्षसी, राक्षसमनीनीति यावत्, तस्याः पुत्रस्य कवचस्तेत्यर्थः, दुरात्मनः दुर्धृतस्य ससुम्भजनस्य
ससुम्भेदाय यत्तु प्रेषयामि प्रेरयिष्यामि । ‘यावत् पुराणिपातयोर्नन्द’ । एवंविधा
मया वञ्चिता वञ्चिणी इतीत्यर्थः । अयमिति सर्वज्ञः, ज्ञाघ्यां प्रवृत्तनीयां निर्दोषां दुहितरं
क्वथां अवेष्यस्व विषयः यावत् । वसुन्धरे इति सम्बोधनेन ग्राह्यामिति सीताविषयस्यै
आनकोत्यनेन सीतायां निर्दोशं न च अवेष्यस्व अवश्यकर्तव्यत्वं सूच्यते वसुन्धराया
वसुन्धारिण्यात् सीतायाश्च ज्ञाज्यत्वात् जनकदुहितृषु वसुन्धरायां दुहितृत्वेन च ज्ञायवत्याश्च
इति अनुसन्धेयम् ।

(५१) जनकानामिति । यत जनकानां जनकव गङ्गायां रघूणां रघुव गङ्गायाश्च । यदिति
विधेर्वर्णाश्रयात् स्त्रीत्वम् । कृतञ्चं समयं गोचनङ्गलं गोत्रयोः व यथो मङ्गलं कल्याणं, तथा
पुत्राभ्यां वा पुत्र्यै पवित्रं शीघ्रं जन्माद्यौ वयाः सा तां पवित्रचरितं वा सीतामिति अर्थः, पुण्यं
पवित्रं देवयजने मङ्गलश्रीं अजीजन, उत्पादितवत्यसि । तां दुहितरमवेक्ष्य इति पूर्वोक्ता-
न्वयः । अयं विष्णुर्नाम सत्यमङ्गलम्, दान्यव्यविमं पवित्रदङ्कितत्वात् पुनरन्वेदकारवत्याश्च
तदुक्तम्—‘पवामारार्यविष्णुं देविष्णुवन्देदकारवत्’ इति ।

(अ) हा इति । सोम्य मद्र । ‘हा सोम्य अज्जउत्त, कहिं सि’ इत्युक्तिः गङ्गावत्याया
मिति शब्धः । हा धिगिति शब्दः । दुःस्मरचरचरविषयलहाइः अत्र, दुः

(प्रथमः इत्युक्तः ।) देह । कुम्भारवक्त्रो विश्ववेदि, सज्जो रहो,
आरुह्यु देहंति । (८)

[(८) देहि । कुम्भारवक्त्रो विश्वपति, सज्जो रवः, आरोह्यु देहोति ।]

सीता । इयमहं आरुह्यु । (उज्ज्वल पङ्क्तिम्) । हरिष्कुरदि
विष्य मे गवम्भारो, ता सचिक्चं मच्छुम् । (९)

[(९) इयमहमरोह्युः । हरिष्कुरोऽयं मे भर्तृभारः, तम् हर्तुमैच्छामि ।]

इदम् इदो इदो देह । (१०)

[(१०) इत इतो देहो ।]

सीता । यमो यमो तवोधवाचं, यमो यमो रहुत्तदेवदारं, यमो
यमो यज्जत्तचरवकमलाचं, यमो यमो सचलमुह्यवाचं । (११)

(११) यमो यमो यमो यमो । (तपोधनानाम् इति केचित्) यमो यमो रहुत्तदेवदारः
यमो यमो यज्जत्तचरवकमलाचं, यमो यमो सचलमुह्यवाचं ।

इति चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः । (१२)

एतद्वचनं सदे गतं न विप्रलम्भा वक्षिणा 'आर्यपुत्रोऽयं नास्ति' इत्येवंपा प्रसारितः इति भावः
अह आर्यपुत्र रामचन्द्रमिति श्रेयः, चाक्रन्दानि तस्य हिंस्र व्याकुलमालपात्रि । समस्तः इष्टि-
पातं कृत्वा रामचन्द्रमहट्टः आह—इति चिन्ति । अथ माम् एकाकिनीं चसहायां प्रसुतां
निद्रिताम् उज्ज्वलां परित्यज्य आर्यपुत्रो नतः प्रस्थितः । नैतत् सन्तोषमिति भावः । तस्मै
रामचन्द्राय कोपिष्यामि त्वां प्रति कोपं प्रकाशयिष्यामि इत्यर्थः । तस्मै इत्यत्र कोपार्थधातुयोगे
चतुर्थी । यदि चेत् आत्मनः प्रभविष्यामि स्वाधीनां स्थातुं समर्था भविष्यामि इत्यर्थः । यदैव
श्रीरामचन्द्रो मम नयनपद्मं पात्रायते तदैव तस्मै लोकोत्तररूपलावण्यसुधासंसेवनात् सर्वथा
अवशां विजृम्भयिष्यामि अवाप्ति, अतस्तस्मै कोपं कर्तुं प्रभवामि न चेति महीन् सन्देहः
कोऽयं इति, परिजनानां मध्ये कोऽयं सन्निहित इत्यर्थः ।

(८) देहोति । विश्वपतिरिति निवेदयति । सज्जः गजनाभं प्रवाचार्थमित्यर्थः, प्रगुचीकृतः
गजनाभश्चन्द्रादिना स पुङ्गवः इति भावम् ।

(९) इयमिति । हरिष्कुर इति ख्यते । भर्तुः भर्तुः मन्दं मन्दम् ।

(१०) यम इति । तपोधनानां वक्षिणदिशि मन्त्रालयादौ नाम्, कश्चिदपवादविषये-
ऽप्युत्तमोऽभिनिविष्ट इति आयात् नमोयोगी चतुर्थी बाधितः पठो । यदवा 'चतुर्थ्यं
पठो'ति प्रकृतपिङ्गलसूत्रे च पठो । एवमन्वयः ।

(११) इतीति । चित्रदर्शनः चित्रायां दर्शनं अथ सः । मम प्रसिद्धो । अहः परित्यजेतः

द्वितीयोऽङ्कः ।

(नरघ्न) क्लामर्तं तपोधनायाः । (क)

(प्रविश्याभ्यवेषायाः श्रावणे ।) शब्दे ! वनदेवसेनं फलकुसुमपत्रवाप्यं च
मात्सुखतडते । (च)

(प्रविश्या) वनदेवता । १ अर्चते निवेदीयते (क)

यथेच्छं शीघ्रं * यो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुच्छेन भवति ।

तदच्छाया तोयं यदपि तपसो † योग्यममनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

[१ । इदं वनं यथेच्छं भीष्यम् । यत् मे सुदिवसः हि सतां सद्भिः सद्भिः पुच्छेन
कथमपि भवति । तदच्छाया तोयं कल वा मूलं वा यदपि तपसो योग्यममनं तदपि इह न
पराधीनं न । इत्यान्वयः ।]

(च) क्लामर्तमिति । तपोधनाया तप एव वनं लुप्तत्वं न उपार्जनीयं वक्ष्यामस्या
तपःपरायणायाः क्लामर्तं तु सुखेन प्राप्तं, यद्वा तु शोभनं प्राप्तमनं मनीषां वि त ।

(ख) प्रविशति । अभ्यवेषा अभ्यासं भवति य च, अभ्यस्य, श्रविक, अभ्यस्य
यैव इव वैद्यो वक्षः सा, पञ्चकवेदा इत्यादिषादिभिर्यजुषः, कृषवी चाग्नेवी इति भावः । न
वनदेवता वनाधिपतौ कश्चित् सङ्गातिनी । फलकुसुमपत्रवाप्यं फलानि कुसुमानि पुष्पाणि
पत्रवानि मरुपवाणि च फलकुसुमपत्रव तदत्र यच्च अत्राद्य द्रव्यमिति फलकुसुमपत्रवाप्यं तत्र
अत्राद्य इदम् इति अर्थम् "पादाभ्यामाद्येति यत् । कश्चैव ततोवा । यद्यपि 'आय चोर
कुमावाचि उचि उचि' च तच्छ्रुत्वा । अथा विहायकश्च दमटाहाप्यं प्रकीर्तितम् ॥' यद्वा
विहारार्थमत्राद्येन इवा च तिकर्तव्यं च । सर्वं मन्त्रं फल पुष्पमटाहाप्यं सुखत ॥' इत्यादि
आश्रयचमनमिति, तदपि वनभूमिसुखमरेटाहाप्यान्मर्गं फलकुसुमपत्रवो कल्पितस्यापि अर्थः
देयत्वात् नात्र दोषः, तथाच नाम्नां सक्तानुक्तं नाम पुण्यमनं, क्लामर्तमपि । एवै सर्वे यथा
नाम मन्त्रान् क्लामर्तं भवितुम् ॥ इति । नाम उपनिबध्ने पुनश्च 'उपाह्वयपुजे—
न्यादिनाः कर्मपदम् । 'सर्वदेवमयोऽतिथिः' इत्यादिना अतिथिः देवतात्परोप ।

(ग) प्रतिष्ठाति । विनीत्य विचिष्य ।

ताप । किमद्रोच्यते । (च)

प्रियप्राया वृत्तिवर्धनधुरो * वीरि नियमः

प्रकृता कल्याणी मस्तिरनघनीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्ययासितरसं

रङ्गं साधूनामनुपधि विष्टुं विजयते ॥ २ ॥

(इत्युपनिषतः) ।

[१ । (साधूनां) उचिः प्रियप्राया, वीरि नियमः विनयनधुरः, मतिः प्रकृता कल्याणी परिचयः अनघनीतः, पुरो वा पश्चाद्वा विपर्ययासितरसम् अनुपधि विष्टुं साधूनां तदिदं रङ्गं विजयते इत्यन्वयः ।]

(१) समागतमतिविग्रहं समाजयितुमाह—इदमिति । इदं महीयनित्यर्थः, वनं तपोवनं वा यन्नाकं यथैषम् इच्छामनतिक्रम्य इति अन्वयोभावः, यथामित्यर्थः भोग्यं न्यवहार्यम् । इच्छा-
निवृत्तिपर्यन्तमसङ्कोचेनोपभोगादम् । न इति पूजार्था बहुवचनम्, अतिविश्रामाभाभिप्रायकं वा । अयं विद्यमानो दिवस इत्यर्थः, मी नमः सन्त्ये सुदिवसः एतद्दिनं साधुजनसन्त्येकौ-
दिति भावः । सुदिवसत्वे कारणमुपन्यस्यति—सतामिति । हि यस्मात् सतां विद्यमानाना-
मिव, न तु प्रसादनादिमकुर्वतामित्यर्थः । सद्भिः सार्धम्; सङ्गः संसर्गः समागम इति भावः,
कथमपि सङ्गं च पुच्छेन सुकृतफलिनं भवति, साधुजनसन्त्येकतामः साधु कठोरतपसा-
साध्यो भवतीति भावः । वनस्य यथैषोपभोग्यत्वं प्रति हेतुमाह—तद्वच्छावैति । तद्वच्छाया
तरोः वृक्षस्य छाया चनातपः अध्वजमविनोदनायमिति शेषः । तद्वच्छाया इति
विशेषे तद्वच्छाविति पदं स्यात् । 'काशो वायुश्च' । तोयं जलं त्वष्टानिवारणार्थमिति शेषः,
फलं वा मूलं वा कण्टादिकम् इति यावत्, यदपि तपसः तपस्वरसस्य भोग्यम् अनुकूलम्
अग्रजं छायां नीवारादिकमित्यर्थः, तदपि इह अस्मिन् वने नः तुल्यं न पराधीनं
न परायणम्, अतस्तु सर्वमज्ञेयमिति जन्ता आत्मानं विनोदय इति तात्पर्यार्थः । सता
मितादिना अप्रसूनेन सामान्यं न वनदेवतायां पुत्रेण प्रकृततापकीकृतकालवदस्य प्रसूतस्य
शंसनात् अप्रसूतप्रयसामिदं । सुदिवसत्वं प्रति सतामितादिवाक्यादेकं हेतुत्वात्
काव्यलिङ्गम् हेतुवाचकशब्दसम्भवात् न काव्यलिङ्गमिति विप्रमाणादयः । त्वैषोपभोग्यत्वं प्रति
स्वाधीनत्वव्यपकारणमभिप्रेत्यात् काव्यलिङ्गम् तथा नृव्यायादिषु बहुषु प्रकृतप्रयसैरेव एकस्य
पराधीनत्वाभावरूपपक्षस्य सम्बन्धबोधनात् सुखयोगिता । पुच्छेन सत्यमसङ्गव्यपकारणेन
काव्यस्य सुदिवसत्वस्य समर्थनान् अर्थान्तरान् इति निपुणं वदति । मिश्रिषीहताम् ।

(च) किमिति । अतः अस्मिन् विषये किमुच्यते न किमपि वक्तव्यमस्तीति भावः ।
अन्वयमापराधभावात् त्वयि विनयोदिकं संवेदितं सुखिनमिति निष्कर्षः ।

वन । कां पुनरत्रभवतीभवमच्छामि ? (छ)

ताप । आत्रेय्यस्मि । (च)

वन । आर्य्यं प्राप्तेयि । कुतः मुकद्विहज्जम्भते ? किं प्रयोजनं वा दण्डकारण्यप्रवेशे ? (छ)

(२) सदन्वयस्वरदि शब्द साधुना प्रकृतिद्वयमिति तदेव प्रपञ्चितुमाह—प्रियप्राया इति । साधुना सञ्जनानां इति व्यवहारः क्रियासु प्रकृतिरिति यावत्, 'इति काविक-
व्यापारः, इति कैचित् । प्रियप्राया प्रायेण भूषा प्रिया मनोहारिणी प्रियप्रचुरा इति यावत् ।
तथापि वाक्यमैक्ये मङ्गलं दोष इत्यत आह—विनयमधुर इति । वाचि वाक्ये दण्ड-
प्रयोगे इति भावः, नियमः प्रसारः रोति इत्यर्थः, यद्वा नियमः सावधानता वाक्-नियमनं
नितभाविस्मिति यावत् । विनयमधुर विनयेन सनिकर्षभावनादयेव मधुर नितरां श्रुति
सुखकरः न तु क्षयतापक इति भावः । तथापि मनोहरतिदीप्तं व्यादत आह—प्रकृत्येति ।
अति बुद्धिः प्रकृत्या स्वभावेन निवर्गते इति यावत्, कस्यापी मङ्गलमयी, जगतां कस्याच
करेणैव विषयेषु साधुना मतिः प्रवर्तते इति भावः । तस्याप्यसत्सङ्गवशात् ईपरीत्य
व्यादत आह—अनवगीत इति । परिचयः सत्तव परस्परं विज्ञेयेषु ज्ञानमित्यर्थः, अनव-
गीत अनिन्दित दोषसंशयस्य शुभोदकं इति यावत् । पुनो वा अथ वा पश्चात् अर्न
वा, भूतभविष्यत्कालयो इत्यर्थः । अविपर्य्यासितरसम् अविपर्य्यासितः अपरिवर्तितः
रसः अनुरागो यस्मिन् तत् तयोक्तम्, अपर्युतानुरागमिति ज्ञाप्यते । अनुपवि अकपटं
'अकपटोऽजी व्याजदधोपधयच्छर्कतवे' इत्यमरः । अत एव विशुद्धं निर्मलं साधुनां
तत् प्रसिद्धम् इदं प्रत्यक्षीक्रियमाद्यम् अनिवर्चनीयमिति वा, साधुनां सञ्जनानां रक्ष्यं गुटवरितं
प्रकृतजनानाम् अविज्ञाय अविदमित्यर्थः । विजयते सम्बोतकर्थं वनंते । अत्राप्रस्तुतान्
सञ्जनपरिवसामान्यान् प्रस्तुतस्य वनदंडतापरिवृष्टपर्विर्जवस्य प्रतीनेरप्रस्तुतप्रशसालहारः ।
तदुक्तं दण्डकारण्ये "कृषिद्विषयेषु मामान्यान् कामान्य वा विशेषतः । कार्य्यानिमित्तं कार्य्यस्य
इतोरेव समात् समम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य त् मन्थने पक्ष्वा ततः । अप्रस्तुतप्रशसा स्यात्"
इति । तथा रक्ष्यस्य सम्बोतकत्वेन वनं प्रति प्रियप्रायवतादोना वस्तुत्वभेदार्थं ति
सहरः जिह्वारिणीत्यतः ।

(छ) जीर्णमि अवमच्छामि ज्ञानामि । किमभिधानं भवत्या इति वाक्यार्थः ।

च) आत्रेयीति । आत्रं यीति नाम्ना मां विनिर्द्दिमिति जनः । आत्रेयी खलु वन-
ईवतया बह्वहपूर्वा किन्तु सुतमुखां वाचिन् विद्यानुवीकनकारिणी तपस्विनी इति 'ये यम् ।

१ किम्वदोजनो वा दण्डकारण्यप्रचार इति पाठान्तरम् ।

आत् ।

अस्मिन्नगस्थप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपार्श्वार्द्धि पथ्यटामि ॥ ३ ॥

[३] अस्मिन्न प्रदेशे अगस्थप्रमुखा भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति । तेभ्य निगमान्तविद्यां अधिगन्तुं वाल्मीकिपार्श्वार्द्धि पथ्यटामि इत्यन्वयः ।

वन यदि तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपाशयणायोपासते, तत् कोऽयमत्रार्थाया दीर्घ-प्रवासप्रयासः ? (ज)

क) आत् यीति । कुत कस्मात् स्मृतानां किमिति किमवागमनप्रयोजनमिति वाक्यार्थः

(३) 'आगमनप्रयोजनं विवक्षोति - अस्मिन्निति अस्मिन्न प्रदेशे दण्डकारण्यप्रमुखा अगन्ताप्रमुखा अगन्त्यादयः भूयांस वरुव उद्गीथविदो उद्गीथः सामवेदस्य च शबिशवः तं विदन्ति ये ते सामवेदज्ञानारं, यद्वा 'ओमित्य काचरमुद्गीथमुपासीत' इत्यनेन परस्मिन् ब्रह्मणि उद्गीथदृष्टि कृत्स्न इत्यर्थः सकलवेदान्ततात्पर्यपर्यालोचनश्रीला इति यावत् । अतः च उद्गीथशब्दे सामान्यवचनं, तेन च उद्गीथविदो वेदविदो इत्यर्थोऽन्वयः । वसन्ति स्थिति कुर्वन्ति, तेभ्य अगस्थप्रमुखेभ्य वेदज्ञेभ्य आख्यातोपयोगे पक्षमी । निगमान्तविद्या निगमा वेदाः तेषां अन्ता अन्तःप्रभागा निगमान्ता तदुपा विद्या वेदाद्विद्याम् उपनिषदमिति यावत्, अधिगन्तुम् अयत् वाल्मीकिपार्श्वार्द्धि पथ्यटामि इत्यर्थः, इह दण्डकारण्यप्रमुखे पथ्यटामि आगच्छामि । अगन्त्यादोनामाश्रमानुसन्धानार्थं परिव्रजामि इति भावः । 'सावित्री प्रसव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशुद्रयोर्लक्ष्मि । सावित्री' प्रसवं यजुर्लक्ष्मी स्त्री शुद्रो यदि जानीयन्मृत सोऽधिगच्छती'ति अतुशास्त्रेण गृहस्थानामेव स्त्रीणां वेदाध्ययनादिनिषेधः सूच्यते, नतु ब्रह्मवादिनीनाम् । 'ब्रह्मवादिनीनामुपनयनम् अस्मिन्वेद-वेदाध्ययनं स्वगृहं च भैक्षचर्ये'ति वचनाद्येन विरोधात् एकवाक्यताकल्पनात् ।

(ज) यदीति । यदि तावत् यस्यान्त कारणादित्यर्थः 'अथ'ऽपि मुनयः अथर्वः ब्रह्मविद्यां सर्वाभिगमिष्व' इति शब्दः । हि निधयः । पुराणब्रह्मवादिनं ब्रह्म परमात्मानं वेदान्

वाच तत्र महानध्ययनप्रसूह इति दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः (भ्र)

वन । कौटुशः १(अ)

वाच तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भूतं स्तन्यत्यागमात्रके बयसि वर्त्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् । तत् खलु न केवलमृषीणामपि तु * सचराचराणां भूतानामान्तराणि तत्त्वान्युप-
क्षेद्यति । (उ)

वन । अयि । तयोर्नामसविज्ञानमस्ति १ (ठ)

वा वदतीति ब्रह्मादी पुराणवासो ब्रह्मवद् च त तस परावत् प्राचैतसमिति
कृतकचनम् । प्राचैतस प्रचैतसो पथ एमान प्राचनस न व शीकि मनि ब्रह्मपाशयवाय
ब्रह्म पार चत्त अयन गसन तस्यै साकल्येन वदज्ञानम् भाग तादर्थ्ये वतुषी पाशयन
नाम आदित आरभ्य अलपयन्तमविकट्टेन अग्रयनस उपामन सवन तत तत्काल
आख्याया भवत्यः कोऽग्रमत अस्मिन् दूरप्रज्ञ द'प्रवासप्रयास दीघप्रवासस्य महान्
कालं व्याप्य अवस्थानस्य प्रयास उग्रस सर्वप्रथम वदा ग्रायक विहाय कथ वेदपात्रा मत
दीर्घप्रवासकरो भवत्यः अङ्गीकृत इति भाव

(भ्र) तत्र ति तस वाचोकिमकाश मरु न अतिशयो अग्रयनप्रसूह अग्रयनस्य
प्रसूह अन्तराय विष्ट इति याचत

(अ) कौटुश इति कौटुश किंविध प्रसूह इत्यथ

(उ) तस्य भगवतः वाचोकि मम'व इत्यथ केनापि अविज्ञाननात्वा देवताविशेषेण
देवतामैटेन सर्वप्रकार इत सस्य प्रकारे अन्तस आग्रयननके दारकद्वय दारकद्वय इत्यस
अग्रयननस उपनीतस आनो'दत्तम् स्तन्यत्यागमात्रके प्रयास वनमान सन भव कस्य
दुग्धस कस्यस्य त्याग इति स्तन्यत्याग स मात्र परिमाण १८० तत स्तन्यत्यागमात्रकम् शेषाद्
विभाषा इति क दक्षिण बयसि शिशास कस्यत्याग 'कसन तत बयसि व्यतमित्यथ
उपनीतम् उपख्याय अपि'तम् तत दारकद्वय सचराचराणां व्यावरजसमादिवृद्धितायां
भूतानां प्राचिनाम् आलगाणि अलभ वाणि तत्त्वानि भावान मनावृद्धाकाशादीनि तत्त्वानि
इति यावन् उपपन्न इत्यतः अग्रप्रवणानि प्रोत्याद्यानि इत्यथ कराति सर्ववासस चिन्तन
तस्मिन् अग्रयनसि क हाट भवति

० क्षेपकवाचीवाग्निव न किन्तु तिरचा भूतानामपि आलगाणि इति पाठ

आत । तथैव किल देवतया तयोः कुशलवाचिति नामनी
प्रभावश्चाख्यातः । (ड)

नन कोट्टशः प्रभाव ?

आत तयोः किल मरुहस्यजृम्भकास्त्राख्याजम्भसिद्धानीति । (ढ)

नन अहो नु भो । चित्रमेतत् । * (ए)

आत ता न भगवता वाग्योकिना धात्रोक्तैर्बत्सलतां †
परिगृह्य पोषिता परिरक्षिता च, हस्तचोडकर्मणोश्च ‡ तयोस्त्रयी-
वर्जमितरा विद्या. सावधानेन परिनिष्ठापिता., समनन्तरञ्च गर्भका-
टशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय तां त्रयीविद्यामध्यापितौ, नष्टेताभ्या-
मतिप्रदोमप्रज्ञामेधाभ्यामश्वटाटे सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः—(ति)

क च रतोतिशयरूपं ज्ञानं ताम् दृष्ट्वावशादन्योन्यमितया तत्र प्रस्तावः सहानुभवं
प्राप्तयेन ता इति ह्यत्रापि नवाहं यतः त्वं कालमाहृतं क्रौञ्चमिदृशान्
पुत्रान् अचर्यो ततः त्वमापि शास्त्रं तौ सन्ता आधुन्यवस्तुतानि वदन्ति वदन्ति
(ड) अथातः नामसावधानम् नाम्नी सविज्ञानम् अथर्गतिरित्यर्थः नामपरिचय
इति शब्देन कं तथानामनी इत्यर्थः

(ड) तयोः इति कुशलो लवश्च तां कुशलवौ नामना आख्यातः, प्रभावः लोक-
विज्ञानं शक्तिविशेषश्च आख्यातः कायतः अचिदं ख्यात् इति निष्ठायां ख्यादेशः किमेति
वाचायाम् 'किल सन्भाव्यवाच्यो'

(ढ) तथारिति आजम्भसिद्धानि जम्भनं आरभ्य स्फुरितानि, शिक्षानन्तरं
प्राप्तजम्भविद्यां वैव बालकयोः जम्भममत्र एव स्वयं प्रादुर्भूतानि जृम्भकास्त्राणि इत्यर्थः ।

(ए) अहो इति अहो नु भो इत्युक्तमत्र विद्ययाप्यतकमन्ययम्, अत्र तु विद्ययास्त्राति-
पद्यप्रकाशेन बह्वयथात्मकपदनिबन्धनम् चित्रम् आचक्षते ।

न) तौ इति । तौ कुशलवौ धात्रोक्तैर्बत्सलतां, धात्रो उपमाता तस्या कल्पे कार्यम्
स तान्प्राप्तान्निमित्तं, तत्र बत्सलताम् अनुरागं परिगृह्य स्वीकृत्य सख्यसम्पत्त्यात्मकम्
अहोक्त्यं वाग्योकिना तौ पोषितौ पानितौ, परिरक्षितौ आश्रयप्रदतिभ्यः परितोषितौ च । इतः-

* इति हि भोक्षितमिति कश्चित् ॥ धात्रोक्तैर्बत्सल इति कापि पाठः ।

† हस्तचोडौ च परिपाठितौ इति कश्चित् पाठः ।

वितरति गुरु प्राक् विद्या यथैव तथा जडे

न तु खलु तयार्जनिं शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुन * भूयान् भेद फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिविम्बोदयाहं मणिर्न मृदा चय ॥ ४ ॥

[४] गुरु यथा प्राज्ञ तथैव * इ विद्य वितरति तथा ज्ञानं ज्ञातुं न कर्तुं
खलु न वा अपहन्ति फलं प्रति पुन भूयान् भेद भवति च, तद् यथा मृदा च माथ
विम्बोदयाह प्रभवति मृदा चय न । प्रभवति इत्यन्वयः ।

श्रीलोकेश्वरः चण्डाग्रिवा तस्या इदमस्ति श्रीकृष्णं तत्र निष्पादिनं श्रीलोकेश्वरं यथा तथा
कुम्भवद्वै तयोर्विष्णुं तस्या वदानं वञ्चं पारत्यागं शास्त्रं कर्माणि तत् यथा तथा
परिनिष्ठापिता इति क्रियापदस्य विशेषणम् अहं तु सामानं परत्यज्य उपनयनात् पुन्यं
बद्धाभ्युपगम्यावैधत्वादित्यथ इतरं अन्यं वञ्चं धनुर्वेदादौ सावधानेन अवधानेन सह
वर्तमानं इति सावधानं तेन अवाह्यं चेतनं मूर्तिर्न इत्यहं परिनिष्ठापिता निश्चित
लोकेश्वरं अध्यापिता इत्यथ उपगतं सुमार्तयति — इत्यादिना एतत्सं सनन्तरम्
इतरविद्यापदज्ञादनन्तरं गमकादहं गमत् एकादहं च यथा सावधानं अविद्याया
मग्नम् इति सावधानं चविशोचतेन कथ्यते कस्यात् अनुज्ञायते अनर्जितं कलं अनुज्ञानं
परिपाटीप्रकाशकस्य तेन, विष्णिना इति ज्ञातं उपनीयं मौञ्जीवन्धनादिमस्तारणं मस्त्य
तौ तयोर्विद्या बद्धविद्याम् अध्यापितं पादितौ अत्र मनु — 'गभाटस्यऽहं कुञ्जोत्
प्राञ्चस्त्रयोपनायकः गभाटकादहं राजा गभाट इदं विद्मः ॥ चण्डाकम्प इति प्रथमं अहं
द्वितीये वा कर्णस्थम् चण्डाकम्प द्विजातीन् सम्बधामव धन्यात् प्रथमऽहं द्वितीयं वा
कर्णस्थम् अतिशोदनात् ॥ एताभ्यं कुञ्जवाभ्यामित्यथ, अतिप्रदीपप्रज्ञानधाम्ना प्रज्ञा च
वाचस्पतिश्च मया च क्षुत्तश्च इति प्रज्ञानं अति प्रदीप अतिसौख्यं प्रज्ञानं यथो
ताभ्याम् खड्गं अहंदात् अक्षतं अक्षयं यथ अयानयोगं अध्ययनं योगं सङ्गतिं सुतोयं
जनिमर्षं नाति न सम्भवतीत्यथ । अल्पं श्रमं कालम् च तौ बुद्धिमन्तौ यावत्
पाठमभ्यस्यत, माह्वः निर्वधि तावत् पाठं तत्र कालम् अधिगन्तुमसमया इति भावः

४ । वितरतीति गुरु अध्यापकः प्राज्ञ इतिमिति कालं यथा विद्या वितरति
इति उपदिशति इत्यर्थः, तद् निर्वधि कालं तथैव विद्या वितरति । अध्यापकः कालं

५५। अयमसाधन्ययनप्रत्यङ्गः ? (थ)

५६। अपरस्य । (द)

५७। अथापरः कः ? (ध)

५८। अथ स ब्रह्मर्षिरैकदा मध्वन्दिनसमये क्व गच्छीं तमसा-
मनुप्रपन्नः, तत्र शुभ्रचारिणोः क्रीडयोरैकं व्यासेन विध्वमानं दृश्यं,

सुखैरलं चत्वनैवस्य विभ्यन् चविशेषेण चध्यापयति इत्यर्थः । प्राप्ते जडे इत्यधिकारविवक्षया
सहजी । तयोः प्राज्ञजकयो ज्ञाने बोधे जक्तिं सामर्थ्यं न करोति न जनयति न वा अपहृति
न नाशयति खलु निश्चितमेव । बोधविषये एकस्य जक्तिं नोन्नेषयति अन्यस्य न नाश-
यति । बोधजक्तिर्हि नैकमिदं, न खलु गुरुत्वा केनापि सा समुत्पद्यते, न वा विधीयते ।
फलं प्रति चध्ववनफलं प्रति पुनः किन्तु भूयान् प्रभूतः । नैदः पार्श्वे वैकल्पिकित्वात्,
भवति । तत्र न विजयकारकमस्तीति समुचितं दृष्टान्तवति—तदिति । अथिः
निर्लेखः नविः वक्तुं रत्नसामान्यं वा, विष्णोदयादि विषयस्य प्रतिविम्बस्य “विम्बसु प्रतिविम्बे सा-
म्यस्यैव पुनपुनं सत्यं”मिति नैदिनी । सदृशादि सत्ये प्रभवति समर्थो भवति, सदा क्षणिकानां
चरः सूपः न विम्बस्यैव प्रभवतीति शेषः । एकस्मैव गुरोः सदावे समाननवीर्त्तनां
मध्ये बुद्धिमत्तः विद्यार्थिनः निर्लेखविने गुरुपदेनः सम्यक् प्रतिकल्पति न तु निर्लेखस्य लक्षि-
विने इति भावः । अत्र गुरोर्विद्यादाने प्राप्ते न सदृ जकस्य सादृश्यादिः प्रत्येयान् उपमा,
तयोदित्वेन सदृष्टिः प्राज्ञजकाभ्यां सदृ जमेव जक्तिरवबन्तुप्रपातयोदित्व-
प्रतीतिः सदासंख्यालङ्कारः, चतुर्थपादोक्ताभ्यां लक्षिणसदाभ्यां प्राज्ञजकयोः विष्णुविम्बभाव-
प्रत्येयान् दृष्टान्तालङ्कार इति । तस्यैव इत्यनेन अन्यथास्य व्यापेदस्यप्रत्येयान् परिलक्षणाधि ।
हरिबीडपत्न, ‘हरिबी गच्छी गच्छी सखी गतुसमुद्रकवच’ इति लक्षणात् ।

(५) अत्रमिति । अत्रमसी सोऽयन् इत्यर्थः । अनेमेव अन्तराक्षि वासीधि-
सखाभ्यान् आनतासि किन् इति तात्पर्यार्थः ।

(६) अपर इति । अथि अपरः पूर्वोक्तवतिरिक्तः अन्यः अन्तराक्षः इत्यर्थः ।

(७) असीति । अत्र मन्त्रे । अ’ अन्तराक्षः ।

(८) अथेति । अत्र इति आरम्भे । सः ब्रह्मर्षिः ब्रह्मा ब्राह्मणः स वासी अथिपेति ‘ब्रह्म

पाकशिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाचमध्यतिकीर्त्तमानुष्टमेन च्छन्दसा
‘परिचतामभ्युदेरयत् । (न)

“मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगमः शाश्वतोः समाः ।

यत् श्रीचमिष्ठनादैकमवधौः काममोहितम्” ॥ ५ ॥ इति ।

[५] (६) निषाद ! त्वम् ज्ञातौ समा प्रतिष्ठां नाचमम यत् श्रीचमिष्ठनाम्
काममोहितम् एकम् अवधौ इत्यन्वयः ।]

विश्व. प्रज्ञापति’ इत्यन्तर । एकदा कदाचित् मध्यमदिनसमये मध्यं दिनस्य इति मध्यमदिनम्
मध्यमदिनस्य समस्त, यद्वा मध्यमदिन समस्त इति मध्यमदिनसमस्त । मध्यमदिन
शब्द विरेकचित्तं तथाच—‘मध्यम मध्यमीयं च मध्यमदिनमुदाहृतम् ।’ इति । मध्यम
लक्षणं नदीम् अनुसृत्य प्राप्तं ज्ञानार्थं यत् तत्र तत्रवातां नद्यां युष्मत्पारिषी युष्मेन
चरत इति युष्मत्पारिषी तयो मिथुनोभूय वर्त्तमानयो श्रीचया श्रीची च श्रीचय
इति श्रीची तयो वचयो एक पुलांश्च केचित् व्याधेन युष्मकेन विध्यमानं ताद्यमानं
हरिश्च मित्रिंश्च कृत्स्नानमिच्छं, इदं व्यसोक्तयत् । तेन दुःखितहृदयं च मन्त्रिं
व्याधिव्यवस्थापनाय पाकशिक चतुर्कृतोपपन्नं प्रत्यवभासं च्छुरय यथा सा ताम्
चकलात् कथं प्रकाशमानाम् चम्यतिकीर्त्तनं चम्यवावित्पटादिहोवरहितान् चानुष्टमेन
छन्दसा परिचयाम् यचित् वाचं देवीं भारतीम् अभ्युदेरयत् उदारवासात् ।

५ । श्रीहर्मं वाक्यम् इत्याहुः—मा निषाद इति । ६ निषाद व्याध । त्वं ज्ञातौ चिरकाली
वर्द्धी इत्यर्थः, समा यत्पुत्रान् व्याध चम्यनसयोर्वे द्वितीया । ‘संयत्पुत्रां च्छुराऽहं
प्रमथिष्ये’ इत्यन्तर समा’ इत्यन्तर । प्रतिष्ठां यत् नाचमम मा ज्ञात्वा यत् यज्ञान् काचमिष्ठनाम्
श्रीचयो वचया मिथुन इत्यं तज्ज्ञानं यदादानं पश्यती । काममोहितं कामेन मोहितम्
कामावस्थितवत् विश्वाम्बरान्मयमिच्छं, एवं श्रीचम् अवधौ निष्ठतवान् मैत्रुणरसस्य
श्रीचस्य कामान् तव पुलांश्चाविनी चकीर्त्तं सज्जाता इत्यर्थः माचमम—कार्योऽयं
शरीरम्, श्रीचिरे ‘न मात्तं कोवि’ इति चकाममप्रतिषेधान् । श्रीकाऽयं रामप्रत्यक्षं श्रीचमिति
चमिषीयते । चकामामविद्या व्याख्यातं हृदयम् । तत् किञ्चिदुत्थिते—मा ज्ञातौ निवीदिति
चमिन् तत् कम्पीयं मा निषाद, ६ रामचन्द्र । यदयथाज्ञेतो श्रीचमिष्ठनाम् राचकमुनयान्
‘श्रीचस्य च्छुराचयो’ इति रमय । मन्दोदरीराचकचयान् एवं काममोहितं राचकम् अवधौ
उत्तमानसि, तज्ज्ञानं त्वं ज्ञातौ समा चमिष्ठान् यत्पुत्रान् व्याध चरिते चकले

३५ । चित्रम्, पाप्मायादग्नोऽयं नूतनश्चन्द्रसामवतारः ! (प)

अग्निः । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविभूर्तश्चन्द्रश्च-

चर्यामन्दावासिन् चमन, प्राप्नुहि, तेनार्थतः शब्दतः अपि मनाक् काव्याद्यैरुपचयनिकृतेः
जीरान्कतरावचवचपकाव्याद्यैः काव्यादी अवयवकर्तृणांजीर्वादश्च सूचित इति केचित् ।
रामानुजस्य श्लोकमिदं इत्य आह—नारदात् समुच्चयवचानन्तरं बाष्पीकृत्युनेः
स्ववर्चनेष्वां ज्ञात्वा व्यचरितव्यं च कदवरसनयनेन अतिकदचचितस्त्रिवापाधिकारात्
पदं कदवचितत्तज्ज्ञासयेव पुनर्भगुदत्तशापस्य पुनरुक्तत्वकरणेन दास्यसम्पादनाच्च
सुन, ईदृशाय च भगवान् राम एव निषादकृते च विभूर्तश्चन्द्रो मुनेः पुरतस्तन्माह्वयः
जीवन्मयोऽस्मां अकार, अथ 'तन्म अकार्यकरणात् प्रतिष्ठां सखीवाङ्मिनेन क्तिन् इह
कोके मानवः ना प्राप्नुहि' । इति श्रमवान् मुनिः । एकमवचोपिमुनेः यथा क त्वथा
ओविरहितः कृतः सा च पतङ्गीना कृता, तथा त्वमपि प्रियथा स्वमाय्या होवो भव,
सा च त्वया होना भवतु इति गोष्वाभिप्रायाः । अत्राहुर्भेदपादाः—प्रतिष्ठां तु कम जनः
इति पदचतुष्टयं निषादपक्षे बोध्यम् । एवं च माङ्गोमे अक्षानमनिधेय उपपद्यते ।
अनेत्यस्य न विद्यते ना कस्यो' इत्येति विषयः । एवञ्च अकस्योकेति निषादं प्रति
मन्मुनेत्येते । अपरे भावा ऊह्याः ।

(प) चित्रमिति । चित्रमाचर्यम् आकाशात् आकाशे लब्धमभ्यस्त इति आकाशः
वेदः तस्मात् मुनेः इत्यर्थः, यदुवा वेदविकसितश्चन्द्रः । 'मुनिः स्त्री वेद आकाशः'
इत्यमरः । अग्नौ मित्रः नूतनः चन्द्रस्य चतुष्टुपञ्चमानी इत्यानाम् अवतारः आविर्भावः,
वेदेषु प्रयुक्तं चन्द्रोऽयः अस्मात् सर्वं चन्द्रः आविष्ठा व्यवहृतम् । यस्तस्य वेदेऽप्य-
हृष्टेऽप्यन्वेषकानि माक्यानि कृष्णानि, तद्वत् 'अन्व' इत्यत्र 'अन्व' इति लभ्यमानपाठः
अन्वक्, आकाशात् वेदादन्वयं पीदपेयमेवेतु नूतनोऽयं चन्द्रसामवतार इत्यन्वयः । नन्वादि—
उचिततासु तत्पक्षात् विषयाः, अथवा आकाशाद्यं प्रतिपादकत्वात् तासामपि वदन् इति न
विरोधः । यदुवा वैदिकानि चन्द्राणि दाहवर्चैवव्यवतिमङ्गादिदोवाश्रयानि, 'ना निषादि' इति
होक्ता तद्विपरहित इति तेभ्यो विषयव्यवस्था तस्य नूतनत्वनिर्द्देश इति । अथवा विषयव्यवधि
वेदे पञ्चमि चन्द्राणि, मनुष्यजनभावायामवर्णितं होक्ताः प्रवर्जोऽनुष्टुप् चन्द्रोऽवर्जितः, अतः नूतन-
त्वनिर्द्देशः । आकाशश्च आकाश उपनिषत्सु चतुष्टुपञ्चमोऽपि कृष्णः, तस्माच्च सतीर्षनिषदि
"आकाशं रश्मिं विद्धि सरोरं रश्मिन् तु । बुद्धिन् सारथिं विद्धि मजः प्रवर्जनीय च ॥"
हृक्कोपनिषदि च—'मिदमेतद्दशवन्निष्कपन् सर्वं संश्रयाः । चौरान् चाक कस्योचि तजिन्
हृष्टे पराधरे ॥" इति ।

(क) तेन इति । तेन लभ्येन काशेन लब्धमेतदुक्तीया । यथा क्षिणीपरमे व्याप्ये उक्तीया ।

प्रकाशमृषिसुपसंगम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोगिरबोचत्—ऋषे !
 प्रमुहोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद्ब्रूहि—रामचरितम्, अस्माकृत-
 ज्योतिरार्थं ते प्रातिभं चक्षुः प्रतिभातु, आद्यः कविरसि” इत्युक्त्वान्त-
 र्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं शब्दब्रह्मवस्तादृशं विवर्त-
 मितिहासं रामायणं प्रथिनाय । (फ)

यम । इत्य । तर्हि पण्डितः संसारः ! (व)

आदिभूतशब्दब्रह्मप्रकाशम् शब्द एव ब्रह्म इति शब्दब्रह्म, आदिभूतं शब्दब्रह्म इति आदिभूत
 शब्दब्रह्म, प्रकाशते प्रकटं शोभते इति प्रकाश, कर्त्तरि चच् । आदिभूतशब्दब्रह्मया प्रकाशः
 शोभमान इति आदिभूतशब्दब्रह्मप्रकाश तम् । शब्दब्रह्मच आदिभूतमित्यर्थः द्योतमान-
 मित्यर्थः । यदा आदिभूत शब्दब्रह्मच प्रकाशं यज्ज्ञातुं तम् । भूतभावन इति, भावयति चित्त-
 वति अभिमानमात्रे च कृजति इति यावत्,—भावनः, भूतानां पञ्चभूतविकारानां भावन इति
 भूतभावनः इत्यात्मनोऽप्यव्ययजन्मानात्मकत्वात् अतः कटा इत्यर्थः । पद्मयोगिः पद्मं योगिः
 कार्त्तं यत्न सः विष्णुनामिकमखोदय ब्रह्मा । अनेन पूर्वोक्तभूतभावनस्य प्रवृत्तपरत्वात्
 निरुक्ता । वागात्मनि वाक् एव आत्मा स्वरूप यस्य तत् वागात्म तज्ज्ञानं वाग्वै ब्रह्मणि परम-
 तत्त्वे इत्यर्थः, प्रमुहोऽसि उन्मीलितज्ञानचक्षुः इत्यर्थः अयमिति । ननु अज्ञातत्वात्
 राक्षसा अभिवाचरितकथनस्य स्यादनेव इत्यत्र वाङ्—अस्माकमेति । न आहतं प्रतिवर्द्धं ज्योतिः
 प्रकाशं कृत्स्नमित्यर्थः सत्यं तत् अस्माकृतज्योतिः अप्रतिवर्द्धनश्रुतिः, आर्थं आर्षज्ञानमर्थं प्रातिभं
 प्रतिभासमानं अर्थं वै वैचक्षण्यम् । अथा अनुवर्तते ते चक्षुः प्रतिभातु प्रकाशितं अयत्तु,
 अतीक्ष्णतत्त्वव्यवहितविमलत्वात् सर्वान् त्वं ज्ञानमयेन चक्षुषा ब्रह्मचरम् ब्रह्मणि प्रतिभासमानं
 सत्यं चर्चयिष्यसि च आद्यः कवि तदीय प्रथमः कविरसि इत्युक्त्वा अन्तरिहः अन्तरि
 ब्रह्मा इति ज्ञेयः । अथ अनन्तरं भगवान् प्राचेतसः वाक्सीकृतुमि प्रथमं शब्दब्रह्मच
 शब्दब्रह्मच ब्रह्मच तादृशं तत्वाविशेषं विवर्तम् आत्मवैयर्थ्यं परिचालनं यद्वा विवर्तं
 निष्ठावतीतिविवर्तं, प्रकृतपक्षे राजात्मकाया शब्दसमुहोऽसि ब्रह्मेव अत राधावचनेन तदा वा
 क्यत्वं प्रतीतिः सा निष्ठा एव रज्ज्वी संप्रतीतिवत् इति ज्ञेयम् । तथाच वेदान्तसारे—
 “समस्तलोऽप्यव्यापका विचार इत्युदीरितः । अतस्त्वतीऽप्यव्यापका विवर्तं इत्युदाहरतः ।”
 राजात्वर्थं रामः अच्यते प्राच्यते प्राच्यते यज्ज्ञातुं तम्, इतिहासं पुराणम् प्रथिनाय उपनिबध् ।

(घ) कुल इति । कुल इति कुटुम्ब इत्यर्थः । ‘कुलं वाक्यारम्भविधादह’

मिस्त्रिणी । तर्हि राजात्ववै रचिते इति संसारः अयम् पण्डितः उन्मीलितज्ञानचक्षुः

आर्षे । तस्मादवोचं, तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति । * (भ)

वन । युज्यते । (म)^१

आर्षे । विद्यान्तास्मि भद्रे ! सम्प्रत्यगस्त्यान्त्रमस्य पश्यान्
मूढि । (य)

वन । इतः पञ्चवटोमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण । (२)

आर्षे । (सभाषं) अप्येतत्तपोवनम् ? अप्येषा पञ्चवटी ? अपि
सरिदियं गोदावरी ? अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः ? अपि वनदेवता
जनस्थानवासिनी वासन्ती त्वम् ? (ल)

वाच । अस्त्रेयतत् सर्वम् । (व)

आर्षे । वतसे जानकि !

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥ ६ ॥

[६ । प्रासङ्गिकीनां कथानां विषयः स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः दृश्यमानः नामशेषान्
अपि ज्ञातुं नः प्रत्यक्षदृश्यान् इव करोति, इत्यन्वयः ।]

वाच । (सभयं जनतम्) । कथं नामशेषामित्याह ? (प्रकाशम्)

आर्य्ये ! किमत्याहितं सीतादेव्याः ? (श)

(भ) तस्मादिति । दारकाभ्यां सङ्ग आकाशं सतीर्थत्वं न सम्भवति इति प्रथमः प्रत्यूहः
बाष्पिकैरिदानीं रामायणाक्षोचनेनैव काव्यो गच्छतीति द्वितीयः प्रत्यूह इति ज्ञेयम् ।

(य) विद्यान्ता इति । विद्यान्ता अपनीताभ्यस्तमा । मूढि निर्दिष्टम् ।

(२) इत इति । पञ्चवटी पञ्चानां वटानां समाहारः । संश्रायस्वीऽयम् । जीदावरीवीरे
गोदावर्याः तीरे तेन । करये हतीया ।

(ल) अपीति । सर्वत्र अपिः प्रपे । वनदेवता वनाधिष्ठात्री ।

(६) स इति । प्रासङ्गिकीनां प्रसङ्गात् आगताः इति प्रासङ्गिक्यः तासाम् कथाक्रमेण प्राप्ताणां
कथानां संकापानां विषयः आशयः स एष ते तव वल्लभः मित्रः बन्धुवर्गः वासन्तीप्रसुखाः दृश्य-
मानः विद्योत्पलावः सन् जानकेषां नामैव श्रेष्ठं यस्याः सा नामकेषां ताम् मार्त्तं च क्षितां ननु

आवे । न केवलमत्याक्षिप्तं साधनमपि । (व)

वाचि । कथमिव ? (स)

आवे । [(कवे) एवमेवम् ।]

वाचि । अहह । दशरथो देवनिघातः । (इति मूर्च्छंति) (ह)

आवे । भङ्गे । समाश्लसिद्धि ।

वाचि । हा प्रियसखि । हा महाभागे । ईदृशस्ते निर्मोक्षभावः ।

मममद् । रममद् । अथवा अलं त्वया ? आर्ये आनेयि । अथ तज्ज्ञा-
दरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतादेभ्यः किं वृत्तमिति कीर्ति-
दस्ति प्रवृत्तिः ? (च)

आवे । नहि नहि । (क)

प्ररोधेय नाममावावयिणी वृत्तान्तवर्ध, त्वी न" अन्तर्गतं करोति वृत्ति । प्रत्यक्षदृष्ट्या, प्रत्यक्ष
दृष्ट्या इति सुस्पष्टेति मनास । ताम् साक्षाद्दृष्टव्यविषयभूताम् इव करोति । वाङ्मयीप्रसूतं
तव प्रियं सुष्ठुदृष्टं विनोक्त्य वृत्तामपि त्वी विनोक्तवानौषे इति प्रत्यक्षदृष्ट्यालक्षणावनात्
इवमन्वयार्थत्वात् वाच्या भावाभिमानिकिरीतिर्बोर्त्तौ सौर्त्तौ नमिमेवत्यस्य प्रत्यक्षदृष्ट्याल्लेन
किरोवात तस्य वस्तुत्वव्यावृत्तेर्त्तौ च निर्वासात् विरोधाभासत्त्वं कीर्त्तौ । इत्यनुपजाति ।

(ग) कीर्त्तयितुं । अर्थोक्तिम् गुणी व्यापन- अन्वयम् आधीयते मनो यन्निवारणात्
तदव्याहितम् । येन कार्येणा जीवन वातुनईति तादृशं किमपि कार्येणालं किं वटितमिदम् ।
"अर्थोक्तिं महाभागेति "कार्यजीवनपेक्षि च" इत्येवम् ।

(व) न इति । अन्वयिजम् तु जातमेव, तत्र कलङ्कोऽपि जात इत्यर्थः ।

(स) कथमिति । अथ केन प्रकारेण जातमिति शेषः ।

(ह) अहह इति । अहह कीदृशविषययौतिमर्थे । देवनिघात दाहने अलङ्घनीय- देवस्य
निघात, निघेर्षेण जात निघाति जननम् निघर्त्तु इत्यर्थः । दुरिहदृष्टतमकार इति वाच्यम् ।

(च) हा इति निर्माद्यभाग निर्मोक्षित्व भग अथ । तत्र निर्मोक्षरूपस्य विषेणु- कार्येण
परिचयान् सन्निफलमित्यर्थः, ईदृश इदम् परिचयः । विषेणुः त्वयि तादृशो लोकातिशायिनी
रूपगुणलभ्यन् समारब्धता आसीत्, ताम् इदानीम् ईदृशं विरूपम् अवस्थानेन प्राप्त्य तमे
लक्ष्मणा विवेकवद्विष्टं खम् आचरितम् इति भावः । त्वया अलं त्वया किञ्चित् साध्यं नास्ति,
अहह त्वया निन्दितेन अलं तव निन्दया अयुना किमपि फलं नास्तीत्यर्थः । किं इत्थं कीं
कीर्त्तये । प्रवृत्तिं वार्त्ता ।

(क) नहि नहि इति । नहि आचिदपि प्रवृत्तिरस्तीति भावः । च

काव । हा काष्ठम्, चार्थादन्वतीवशिष्टाधिष्ठिते रघुकुलस्यैः*
जीवन्तीषु च प्रवृत्तराज्ञीषु कथमिदं जातम् ? (ख)

चाने । ऋष्यशृङ्गसत्रे † गुरुजनस्तदासीत् । सम्प्रति परि-
श्रमात् ‡ तद्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गे च सम्पूज्य विसर्जितम्
शुभः, ततो भगवत्सन्वती “नाहं बधूविरहिताय योध्यां वसिष्ठासो”
त्वाह, तदेव राममाहभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो वसिष्ठस्य
परिग्रहा वाचो यथा—“वाक्योद्धितपोवनं गत्वा तत्र तत्स्वाय”
इति । (ग)

काव । अथ स राजा किमारब्धः ‡ सम्प्रति ? (घ)

(ख) हा इति । चार्थादन्वतीवशिष्टाधिष्ठिते चार्थेया अदन्वत्या वशिष्ठेन च अधि-
ष्ठिते रघुकुलस्यै रघूणां कुल वंशः, तस्य स्यै भवन्ति, यदस्यै अदन्वतीवशिष्टप्रमुखान-
सुपदेशकशिरोमणीनामभिधानं पूतचरितानां रघुवंशीयानाञ्च निवासः, तत्र इत्यर्थः ।
प्रवृत्तासु वर्षीयसीषु राज्ञीषु कौशल्याप्रमुखासु जीवन्तीषु सतीषु । कथं सत्रम् । अत्रमिदम् ईदृशं
बीमक* कार्यं जातं स चटितम् । अदन्वती वशिष्ठः दशरथस्य वंशे च किं बीरमिदं कार्यं न
स्ववारयमित्यर्थः ।

(ग) ऋष्य इति । गुरुजनः वशिष्ठादन्वतीकौशल्याप्रभृतयः इत्यर्थः । सत्रां सीत्-
निर्वासनसमयः । द्वादशवार्षिकं द्वादशवर्षाधि व्यास भवति इति तद्वितार्थे ऋष्यः,
कालान् ठञ् इति ठञ् प्रत्ययः । सत्रम् यज्ञः । विसर्जिताः स्वर्गजनमनाय अर्घ्याः ।
बधूविरहिता यथा कुत्रचित् सीतया इत्यर्थः, विरहितां जीनान् अयोध्यां न वनिव्यानि न वाक्यानि
इति अदन्वती वाह । राममाहभिः कौशल्याप्रभृतिभिः तदेव सीतायस्यायोध्यायां सर्वस्य
अननमनुचिन्तितं यत् तदेव इति भावः, अनुमोदितं समर्थितं, तदनुरोधात् तस्य वाक्यस्य
अनुरोधः अनुसरणम् तथात् यथे पञ्चमी, सीता वा ।

(घ) अथ इति । अत्रमूँ ढकीपवसात् सीतापरित्यागेनापि राजस्य प्रजापुत्रजनस्य-
बोधपत्न्या च वाक्या राजेति निष्पन्नः अर्थः प्रसक्तः । किमारब्धः कः आरब्धः कार्यं
आपारो वा यत्नः, किमाचार इत्यर्थः ।

* पिठितेषु रघुकुलस्येषु इति पाठान्तरम् ।

† ऋष्यशृङ्गसत्रे इति त्रिभिः पाठः ।

‡ किमाचार इति पाठदेहः ?

वाच । तेन राज्ञा क्रतुरख्यमेधः प्रक्रान्तः । (छ)

वाच । अहह । धिक्, परिणीतमपि ! (च)

वाच । शान्तं पापम् । (छ)

वाच । का तर्हि यस्मै सहधर्म्यचारिणी ? (ज)

वाच । हिरण्ययी सीताप्रतिपत्तिः । (झ)

वाच । हन्ते भोः । (ञ)

ब्रज्जा पि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु [हि] विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ।

[७४ वक्रादपि कठोराणि कुसुमादपि मृदूनि लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुम्
वर्हति, इत्यन्वयः) ।

(छ) तेन इति । अख्यमेधः अख्य, मीधने हियते यस्मिन् क्रतौ च । प्रक्रान्तः
चारभ्यः ।

(च) अहह इति । न केवलं निरपराधा जानकी निर्वासिता, पुनः दारपरिग्रहोऽपि
कृतः इत्यर्थः । अप्रबोक्तस्य चर्मावरणे अधिकाराभावात् सीताविरहितस्य रामस्य भार्यान्तर-
परिग्रहं विना अख्यमेधानुष्ठानं न सम्भवतीति मत्वा तत्परिग्रहः शङ्कितः । अरिणीतेति
भावे झः ।

(छ) शान्तिति । पापं पापवत् अरुचिकरं, रामस्य दारान्तरग्रहणसम्बन्धीयवाक्यं
शान्तं विरतं भवतु इत्यर्थः । रामेण पुनः दारपरिग्रहो न कृत इति भावः ।

(ज) का इति । तर्हि भार्यान्तरापरिग्रहे सतीत्यर्थः । सहधर्म्यचारिणी सह धर्म्यं
चरति या सा, अभिमतया धर्म्यचारिणी प्रबोध्यर्थः ।

(झ) हिरण्ययीति । हिरण्ययो विकाराद्यै मयट्, ततः ईप् । स्वर्णनिर्दिष्टा इत्यर्थः ।
सीताप्रतिपत्तिः जानकीप्रतिमूर्तिः ।

(ञ) हन्ते इति । हन्ते भोः इति कर्षविवेकादमूषकमव्ययम् ।

(७) वक्रादिति । वक्रात् शैलदारवात् अशने, अपि इत्यर्थः, कठोराणि कठिनाणि, कर्तव्या-
दुरीणात् कदाचित् वक्षोपमानि, कथमन्वया प्राग्बोध्योऽपि प्रियतमां निर्दोषां भार्यां विज्ञातुं
क्षमणीति इति भावः, कुसुमादपि पुष्पादपि मृदूनि कोमलाणि केचन परतन्वा
सम्पन्ना इति भावः, लोकोत्तराणां अलौकिकानां मह
जनाणि विषयभावात् इत्यर्थः, को विज्ञातुम् विमर्शेन वेदितुं वर्हति ५. ११ ।

चारे । विच्छट्टश्च वामदेवाभिमन्त्रितो मेधोऽङ्गः, उपकल्पिताश्च
यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः, तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणाम्बजन्मकेतुः
दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रहितः । (८)

वास । (सखे इकौतुकात्मन्) । कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः ! इहन्,
मातर्जीवामि ! (३)

न कोऽपि इत्यर्थः । दुरवगाहचित्तवृत्तयो हि महापुरुषा इति भावः । तु इति वितर्कः । चव-
माशयः—निर्दोषायां सौताया रामद्वयस्य सदुत्त्वमेव स्वाभाविकम् । कठोरत्वं तु मूर्खलोका-
नुरचाराणां तदागन्तुकमिति प्रतिज्ञातिकरणादवगम्यत इति । न च “यस्य भाष्या विदूरस्था यस्मि
सा दूषितापि वा । अनिच्छ, प्रतिज्ञा च तस्याः प्रतिज्ञातौ क्रिया ।” इति जरणात्,
प्रतिज्ञातिकरणं सदुत्त्वानुपपादक इति वाच्यम् तस्य परिणयान्तराशक्तनिरवकाशक्रियाविषय-
त्वात्, अन्वेषादेः सावकाशत्वात् परिणयान्तरशक्तत्वात् । किं च सौतासङ्घप्रतिनाकरणं
सदुत्त्वापादकमेव । एतादृशविचारसाध्यत्वात् “को यु विज्ञातुमर्हती” ति तज्ज्ञानस्य उप-
योग्यतापि दुर्लभेति ग्राह्यम् । अत्र कठोरकोमलयोर्विषययोः एकत्र सङ्घटनान् विचिन्ता-
नकारः । तदुक्तं—“गुणौ क्रिये वा चेत् स्याता विरुद्धे हेतुकार्ययोः । यद्वाच्यं वैकल्य-
जन्यस्य च सम्भवः । विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषयं मत” इति । प्रथमपादोऽपि
अपिचक्ष्येन अनुवक्तुः तत्तदितरवस्थपेक्षया कठोरत्वकोमलत्वयोरपि प्रत्ययात् अर्थापत्तिरपि ।

(८) विच्छट्ट इति । वशिष्ठस्य असान्निध्यात् वामदेवाभिमन्त्रितः वामदेवेन अभिमन्त्रितः
मन्त्रोच्चारणपूर्वकं सकृत् । तथोक्तः मेधो छेदनयोग्यः पवित्रः अत्रः विच्छट्टः स्त्राव्य-
मननाय विमुक्तः । यथाशास्त्रं शास्त्रमनतिक्रम्य इति, शास्त्रविधानानुसारेण तस्य अस्त्रस्य
रक्षितारः रचकाश्च उपकल्पिता, निमुक्ताः । तेषां रक्षिणाम् अधिष्ठाता अधिनायकः
लक्ष्मणपुत्रः अन्मकेतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः दत्तो दिव्यास्त्राणां उत्तुङ्गटास्त्राणां सम्प्रदायः
समूहो यश्च, यदवा सम्प्रदीयते इति सम्प्रदायः, गुरुपरम्परोपदेशः, ततः पूर्ववत् ।
चतुरङ्गसाधनान्वितः हस्तानुरधपादात् रूपे, अतुर्भिर् अङ्गैः, पूर्णं यत् सैन्यं तेन अग्नितः युक्तः
अनुप्रहितः अस्त्र अत्रत्य पशूनां प्रेषितः ।

(३) सखे इति । सखे इकौतुकात्मन् खेडः पूर्वपरिचितस्य चिन्तलक्ष्मणस्य जरणात्,
कौतुक्ं बालकलक्ष्मणस्य पुत्रो जातः स च वीरधर्मम् अनुसरति इति चिन्तनैव, तयोः
यदर्थं नयनजलं तेन सङ्घं वर्तमानं यथा तथा । इहन् इति इषे । जीवामि इति । प्रथमजीवन-
वती भवानि इत्यर्थः । वासन्तो खलु प्रियसख्या, सौताया, विवासनवासोऽनुत्वा अतकस्या
स हता आसीत्, अमुना निरतिशयखेडस्य हस्तस्य अन्वेषणाय पुत्रजननवृत्तान्
आकाङ्क्षं प्रत्यागतजीविता संज्ञता इति भावः । यदवा अमुतुतिवत्स लक्ष्मणस्यापि पुत्रो जातः
इति सुत्वा विज्ञापककार्यं मातर्जीवामीति वासन्तीवाच्यम् ।

कृते । अत्रान्तरे मगधेष्वेन मृतं पुत्रमुत्पिष्य राजहारे खीर
प्राङ्ममन्त्राश्चसुदोषितं, ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजास्वकाल-
मृत्युं चरतीति भ्रातृदोषं निरूपयति कक्ष्यामये रामभद्रे सहसैवा-
शरीरिणी वागुदचरत् । (७)

“अम्बू को नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम्” ॥ ८ ॥

[८ । अम्बू को नाम वृषलः पृथिव्यां तप तप्यते चै राम । स ते शीर्षच्छेद्यः तं हत्वा
द्विजम् जीवय, इत्यन्वयः ।]

(७) अत्र इति । अत्रान्तरे एतस्मिन् अन्तरे अवकाश केनचित् ब्राह्मणन विप्रैश्च सप्त
अकाशे गतजीवनं पुत्रं तनयं राजहारे राज्ञः रामचन्द्रस्य प्रासादस्य द्वारद्वये उत्पिष्य सपत्न्या
इत्यर्थं, खीरप्राङ्मन्तरस्य स्वचक्षुः ताड ताडयन् इति उक्तं तत्र तेन सह वर्णमानं यथा
तथा वक्षति करावातं जला इत्यर्थं, अत्राश्रयः, अत्राश्रयमिति शब्दः, सुदोषितम् उच्यते
उच्यते । ततः तस्य चार्त्तनादं श्रुत्वा इत्यर्थं, राजापचारं राज्ञः भूपत्य अपचारं भवतीति
शब्दः तन् अन्तरेणेति अव्यययोगात् द्वितीया । अन्तरेण विना प्रभुसु मध्ये अकालवत्यु अकाशे
प्रभुचिते काशे वत्यु न चरति न प्रसरति, प्रजा असमद्वे न वियन्ते इति विचिन्त्य आत्मदोषम्
आत्मनः अस्माकं दोषं निरूपयति निश्चिन्ति, ममैव दोषेण च ब्राह्मणकुमारः अकाशे गतासुः
इति अवधारयति रामः, सहसा हठात् अशरीरिणी अमृता वाक् बाधो देवबाधो इति यावत्,
सहचरन् उदयच्छत् । उत्पूर्वात् चरतरकर्त्तृकात् परस्मैपदम् । दैवो बाधो अत्र यत इत्यर्थः ।
राजापचारमन्तरेण इत्यत्र रामायणम्—“राजदोषं विपद्यन् प्रजा आविधिपाजिता । असद्वृत्ते
हि वपतावकाशे वियते जनः” ।

८ । अम्बूक इति । अम्बूक नाम अम्बूक इति नाम्ना प्रसिद्धं वृषलं उच्यते सुकृतं कर्मणि
श्रावयति इति वृषलः । यथा वृषः सुकृतं तस्य अलं द्वारं करोति इति वृषलः अकालादिवान्
काशः, यद्वा पृथिव्यां तपः तप्यते तपचरति । ‘तपस्तपः कर्त्तव्यं’ इत्यात्मनेपदम्
वक्तुम् । चै राम । स अम्बूकः ते तपः कर्त्तुं शीर्षच्छेद्यः शीर्षं मूर्ध्नि चैव इति । यद्वक्तुं
तपसि अन्विष्टारान् मूर्ध्नि चैव मगधम् च दुष्काणं इति भावः । त अम्बूकं हन्तुं विनाश
विजम् विप्रकुमारं जीवय, प्रत्युजीवय । तथाच मनु—“न यद्दे पातकं किञ्चित् क
चकारमर्हति । नास्माधिकारो यच्छेदो न यस्मात् प्रतिषेधनम्” इति । अत्र पूर्वो-
क्तं शीर्षच्छेद्यम् प्रति श्रुत्योपस्थाप्यात् काव्यजित्वा वाक्यार्थहेतुकं, शीर्षच्छेद्यस्य
जनं प्रति श्रुत्यादपरं काव्यजितम् ।

इत्थं पुनृत्यैव कृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य सर्व्यां दिशो
विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः सञ्चरितुमारब्धवान् । (६)

वाच । शम्भुः को नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति,
तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलङ्घयितुं ? (७)

चार्म । भद्रे, गम्यतेऽधुना ।

वाच । एवमसु, कठोरीभूतोऽयं दिवसः । तथाहि (त)

कण्डूलद्विपगच्छपिण्डकघणोत्कम्पेन सम्यातिभि—

र्वर्णसंसितबन्धनेः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

आयापस्त्रिरमाणविष्किरमुखव्याकटकौटल्यचः

कूजत्क्लान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायदृमाः । ८ ।

[८ । कूले (स्त्रिता)] आयापस्त्रिरमाणविष्किरमुखव्याकटकौटल्यचः कूजत्क्लान्तकपोतः
कुक्कुटकुलाः कुलायदृमाः कण्डूलद्विपगच्छपिण्डकघणोत्कम्पेन सम्यातिभिः वर्णसंसितबन्धनैः
ककुसुमैः गोदावरीम् अर्चन्ति, इत्यन्वयः] ।

(इति परिकल्प निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ॥ (थ)

(६) इतीति । इति पूर्वोक्तं वानम् उपनृत्य वाकस्वम् एव, अत्र एवमन्वेन जन-
नरनिवासा अलिलम्पेन क्रियमाचक्षन् प्रतीयते । कृपाणपाणिः कृपाणः खड्गः पाणी
द्वये यस्य सः खड्गपाणिः । 'प्रहरणार्थेभ्य परे निहासप्रार्थी भवतः' इति सप्तम्यन्तस्य
परनिपातः । पुष्पकं तन्नामकं विमानं देवयानम् । दिशः आशाः । विदिशः अपदिशम् ।
'लोकाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् क्षिया'मित्यनरः । कर्णं चि द्वितीया,
'देशकालभावाद्यगत्याः कर्णस्य आ कर्णार्था'मिति कर्णस्य आ । शूद्रतापसान्वेषणाय
शूद्रतापी तापसश्चेति शूद्रतापसः तस्य अन्वेषणम् अनुसन्धानं तर्हि तेषां कानुसन्धानार्थ-
मित्यर्थः ।

(७) । शम्भुः क इति । धूमपः यज्ञोपधनमावपानकम्पि, मित्रोपवासीत्यर्थः । तस्य
तज्जात् द्वेति, अपिचन्द्रः द्वये । नाम सञ्चावनायाम् । द्वितीयः अपिचन्द्रः सप्तम्यर्थः ।
चार्मकुर्व्यात् आगमनेन शोभयेत् ।

(त) एवमिति । कठोरीभूतः अकठोरः कठोरः भूतः इति विप्रत्ययः । चम्बुर्बः
रविमयूखैः दुग्धो जातो दिवसः । मज्जाहो वर्तते इत्यर्थः ।

(८) कण्डूषेति । कूले गोदावरीः तीरे स्त्रिताः आयापस्त्रिरमाणविष्किरमुखव्याकटकौट-

त्वच ज्ञायासु जनातपे अपक्षिरमाणा इषाद्वन्निष्कान ये विक्षिरा पक्षिषु तेषां मुखे
 चक्षुभि इत्यर्थं, व्याज्जटा आज्ञम् वक्षिरागीता कीटा जमिप्रभृतय याव्य ता, ज्ञायापक्षिर-
 मापक्षिरमुखव्याज्जटकीटा तयोक्ता त्वच वल्कजानि येषां त्रि, 'किरतेर्हर्ष'जीविकाकुलाय-
 करवेष्टिति वाच्यम् । 'अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वासीखने इति सुवाभ्यां तच्छुसुटी । येषां
 तक्षिषु कुञ्जटादयः पक्षिषु सङ्घर्षे तत्त्वग्रन्थेभ्यः सुद्रान् कीटान् चक्षुभि संगृह्य भक्षयन्ति
 इत्यर्थं । कूजत्क्षान्तकपोतकुञ्जटकुला कूजन्ति अम्वक्षान्तधुः क्वन्ति क्षान्तानां मध्याह्नमार्गच्छ-
 किरणतमानां कपोतानां पारावतानां कृकटानां चरवायुचानां च कुलानि समुद्रा येषु ते,
 मध्याह्नरविकिरतापिता पारावतादयः येषां तीरद्व माणां शाखासु निक्षीणा निद्रालसः कूजन्ति,
 तयोक्ता' कुलायद्गुना कुलायप्रधाना दमा इति शास्त्रपार्थिवादिवत् समान, पक्षिणीङ्-
 निक्षिता इवः । कच्छुर्लोल, कच्छुः कण्ड इति विद्यते यथा ते कण्डला । 'विश्रादिभ्यश्चेति,
 च । कच्छुला ये द्विपादा इक्षिणां गच्छपिच्छा कपोलभिन्ना इत्यर्थं, तेषां कवचेन
 कच्छुगिरालार्धे कवचेन य उत्कल्प सञ्चलनम तेन सन्धातिभि बाहुभ्येन स्पर्शः
 यथैव'हितवन्ने कच्छेन तापेन च मितं प्रदीकृतं वन्नेन इति येषां ते खकुसुमे निज-
 पुष्पे' गोदावरीम् तत्रासीं नदीम् चर्चन्ति पुञ्जयन्ति । कपोलकच्छुपिनयनार्थं कटं कच्छुयमात्रैः
 करिभि कल्पितेभ्य तीरतदभ्यो दिनकरकरतापप्रियिनीकृतवन्नेनानि पुष्पाणि गोदावरीं
 पतन्ति इत्यर्थं । तदाविषकुसुमस पात चर्चनमेव उत्प्रेत्यते ।

अथ इक्षवर्चनया वैदिकश्रोमणीनां गृहमीचिनां मध्याह्नकालव्रतान् प्रतीयते । कच्छुक्षी-
 व्यादिविद्येवचेन द्रव्याणां दुहृद्वशास्त्रार्थसं देहनिर्णयार्थमुपसङ्गे' तै' तत्क्षुतोपदेशनिष्ठ-
 च'व्रततया स'गृष्टे भूमिपतिभि समर्पितत्वं प्रतीयते । अमं'सितैरित्यनेन तेषां 'कवायि
 कर्मणि पक्व' इति निम्नकामनोभादितया द्रव्याणां देवताराधनतया प्रतिष्ठतप्रदानं प्रती-
 यते । ज्ञायापक्षिरमापक्षित्यनेन तेषां गृहेषु अतिथयः स्नानमागत्य भोज्यानि भुञ्जत इति
 प्रतीयते । कूजत्क्षान्तो न्यनेन तेषां मध्याह्नकालप्रयुक्तान्तिपुक्तानां शाखाधो वनानावट समाज-
 पीक्ष्य प्रतीयते । कुलायेत्यनेन तेषामनेककटुत्वभरणं प्रतीयत इति सङ्गदया दयां कुर्वन्तु
 इति । 'तस्य भवत किमापि' इत्यारम्भ 'अयमसावधायनप्रत्यङ्' इत्यन्त न अष्टावक्रप्रवेशान्
 लक्ष्यस्य सीतावनप्रापणेनालस्यस्य बीजकोटिदात् प्रतिमुखसं स्वरियम् । 'लक्ष्यालस्यस्य बीजको
 न्ति प्रतिमुखं गतम्' इति लक्षणात् । 'अप्येतत्तपोवनम्' इत्यारम्भ इष्टमष्टपदायानुसरण-
 रूपपरिचयं उक्त । 'हा राममह' इति प्रसुखनिष्ठुवनचनरूपं वक्ष्युक्तम् । 'सीताप्रति-
 क्षति' इत्यादिनानुरागप्रकाशनरूपव्रतम् उक्त । 'वयादपि' इत्यत आरभ्योपशमनात्मकं व्रतं
 उक्त । 'विष्टुष्ट वामदेवाभिमन्त्रित' इत्यारम्भ 'जनव्याज एव तपसरति'इत्यन्तेन
 अविमद्व्रताणां कीर्तनान् वर्णनं कर उक्त । इयं च निष्ठा । तदुक्तम्—'नेपथ्यात्

ततः प्रविशति सदयोद्यतखड्गो रामभद्रः । (त)
राम । रे हस्त दक्षिणं मृतस्य शिशोर्द्विजस्य ।

जीवातवे विस्त्रजं शूद्रमुनौ कृपायम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्बलमस्त्रिज-

सीताविवाशनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥ १० ॥

[१ । र दक्षिणं हस्तं मृतस्य हस्तस्य शिष्या जीवातवे शूद्रमुनौ कृपायं विस्त्रजं ।
दुर्बलमस्त्रिजसीताविवाशनपटोः रामस्य गात्रमसि, कुत तं करुणा, इत्यन्वयः ।]

पार्श्वमूलिकायस्य सूचनम् इति राघवम् । अतः उत्पन्नजालद्वारं, सा च चरन्तीत्यत्र
इवशब्दाभ्याङ्गारेण प्रतीयमाना । अथवा चरन्तीत्यत्र सिद्धवतकरणाय चरन्तीत्यर्थेऽपि
तत्सम्बन्धरूपतिथयोरिति । शाङ्ख्यविक्रीडितं रूपम् ।

(क) विष्णुः । भूतानां भाविनीनाञ्च घटनानामपेक्षयापेक्षया सच्चिदानन्दस्य विष्णु-
शक्तः । तदुक्तं दर्पणे—“इतद्विष्णुमाध्यानां कथाशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्य विष्णुश्च
आदावङ्गस्य दर्शितः ॥” तथाचविष्णु प्रबन्धे सीतानिवासणं, कुशलवयोजनं, बाल्मीकिस्त्रीपे-
क्षमपेक्षमित्यादीनामसीतानां तथा अश्वमेधाशोजनं, शम्भूकषार्थं रामागमनञ्च इत्यादीनां
भविष्यदघटनानि सशोजकत्वं ज्ञायमानं स च विष्णुश्चक्रे अत्र शूद्रं, मध्यमाभ्यामात्रेयीवास-
नीभ्यां प्रयोजितत्वात् मध्यमं मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितं । शूद्र इत्यात् इति ।

(त) तत इति । सदयोद्यतखड्गो मृतस्य उत्पन्नं खड्गो येन स आह्वितान्धादिषु,
पाठान् पश्ये खड्गोद्यत इति रूपम् । ब्राह्मणकुमारस्य सञ्जीवनानुरोधाय शम्भूकस्य विना-
शाय खड्गं उद्यतं न तु वैरप्रतिमोचनार्थम् अतः करुणामयं श्रीरामः सदयम् अस्त्रि-
जमुत्तोलितवान् इति भावः ।

(१०) र इति । र इति अवज्ञासूचकमन्त्रस्य, सीतानिवासनकरणात् अवज्ञा इति ध्येयम् ।
दक्षिणं हस्तं अपसम्बन्धजं, मृतस्य अकाले त्यक्तप्राणस्य द्विजस्य शिशोः ब्राह्मणकुमारस्य जीवातवे
प्रत्यञ्जीवनाय ‘जीवातुस्त्रिजः भण्य जीवितं जीवनीवधे’ इति मेदिनी । शूद्रमुनौ शूद्रवासी
स्मिन्मृति, मुनौनाम आचारं प्रपन्नं शूद्रं तस्मिन् शूद्रतापक्षे कृपायां खड्गं विस्त्रजं मुच्य-
पातय इत्यर्थः । ननु दोषानावे कथं प्रहरामि इत्याह—दुर्बल इति । दुर्बलमस्त्रिजसीता-
विवाशनपटोः दुर्बलं प्रहृतत्वात् दुर्बलेन वोदुं शक्यं पूर्णं इति यावत्, यो मर्भः तेन खड्गा-
ज्जिह्वा, तस्याः प्रहृतमर्भभरणसंस्थाः सीताया इत्यर्थः, तस्याः विवासने निष्वासने परस्ये परित्यागे
इति यावत्, पटं निपुणं तस्य अतिवीर्यसंयुक्तं रामस्य वृत्तस्य इत्यर्थः, गात्रमसि चरन्
भवसि ; कुतस्तं करुणा कृपा, शूद्रतापस्यै कृपा इत्यर्थः । येन पूर्वगर्भां प्रतिव्रता

अथ कथञ्चित् प्रहस्य । कृतं रामसदृशं कर्म, अपि जीवेत् स ब्राह्मण-

शिशुः १ । (द)

(प्रविश्य दिव्यपुरुष ।) जयति जयति देवः । (ध)

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारि

सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः ।

शम्भूक एष शिरसा चरन् नतस्ते

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

[११ । यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधारि असौ शिशुः सञ्जीवितः, मम च इदम् अृद्धिः । एष शम्भूक शिरसा न चरन् नतः । सत्सङ्गजानि निधनानि अपि तारयन्ति, इत्यन्वयः] ।

सीता दिव्यकुलसद्गुणारण्यं विसृज्य ता, तस्य नि सन्ध्याकालाधिकारचर्चाकारिजनप्रहारं ककुदोदयो न सम्भवतीति भावः । अत्र दयाविरहं प्रति सीताविवाहननिपुणत्वदपपदायकं विशेषव्यगत्या हेतुत्वप्रत्ययान् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्तल्लिङ्गलक्षणम् ।

(द) कथञ्चिदिति । कथञ्चित् कृच्छ्रण इत्यर्थे, प्रहस्य आहत्य । इदं चित्तं, 'दुरा ज्ञानं बध्नुं' इत्यारम्भ 'पतान्मह गकारितान् प्रयोगानुचतानि' इति तत्प्रवधान् । रामसदृशं रामस्य वृत्तस्य विसृज्यतनिर्द्विषपठौकस्य सदृशं योग्यं कथञ्च अतिनिष्ठुरं कार्यं कृतमित्यर्थे, अपि च कृतं रामसदृशं कर्म इत्यनेन न तु दशरथसदृशं कर्म कृतमिति ज्ञेयते । दशरथा हि अनुद्धिपूर्वकं यदतापसबधं कृतवान्, तथाच 'पितुं दत्तगुणं पुत्र इति न्यायिनो दोषविषय एव, न तु गुणविषय इति स्तोपालम्ब इह व्यज्यत इति वाचवमङ्गा अपि सम्भावनायाम् पात्रवचनेन सीताया निर्दोषत्वनिश्चयेऽपि फलाभाववत् अशरीरवाक्कां ब्राह्मणशिशुजीवन-प्राप्तिनिश्चयऽपि स्वीयदेवविषयसंवातापि तथा स्यादिति आशङ्का रामस्य इत्यर्थः ।

(ध) प्रविशति दिव्यपुरुषः स्वर्गीयकृतिः पुरुषः । शम्भूकशरीरं विहाय देवत्वं नेति भावः ।

(११) दत्तति यमादपि वैशङ्कतादपि अपादानं पश्यतो दत्ताभये दत्तम अभयं ज्ञेयं स तस्मिन् यमभयनिवारणे, नारायणत्वादिति ज्ञेयम् । यदवा सतस्य पुनरुज्जीवनात् यमादपि अभयदातृत्वम्, तस्मिन् त्वयि दण्डधारि दण्डं धारयति यः स दण्डधारि, तस्मिन् बन्धनार्थं कृच्छ्रणकारिणि मयीति शेषः, असौ शिशुः ब्राह्मणतनयः स ब्राह्मणः, मम च इदम् एवम् अृद्धिः विभुतिः दिव्याकृतिस्त्वामदपि सन्पदिति यावत् ।

राम । इयमपि प्रियं नः, तदनुभूयतामुपस्य तपस परि-
पाक । (न)

यत्नान्दास मोदास यत्न पुण्यास * सम्यदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तेजसाः सन्तु ते भ्रूवाः ॥ १२ ॥

[१२ यत्नान्दास यत्न मोदास यत्न पुण्या सम्यदस्य, वैराजा नाम तेजसा त लोका
ध्रुवा त सन्तु इत्यन्वय]

अथ युष्मत्पादप्रसादोपाय एव महिमा किमत्र तपसा, †
अथवा महदुपकृतं तपसा । (प)

आशङ्क्यामाह—अन्व क इति एषोऽह अन्व क तन्नाम यदतापस विरसा मूढा करणे
ततोया त तव चरणी नत तव चरणी नमामि इत्यर्थ । अत नमधातोः क्तप्रत्ययश्चिन्त्य ।
तव त्व कश्चित् समाधानं यथा— नमामि फलिनो वत्ता इत्यादि प्रयोगदर्शनात् पूर्वो-
वाच्ये नमधात् नातमाताये चकम्प क पूजार्थे च सकम्प क इत्यदीरित ननात् नन्वर्था
कम्प का इत्यादिना कश्चि क्तप्रत्यय चरणावित्यत त् क्रियाध्याहारण कम्पत्वमिति । यदथा
नमधातोर्गन्तव्यत्वस्वीकारात् कश्चि क्तभावधानम् अन्वया अत सकम्पत्तदोषो दुर्निवार ।
ननु दण्डविधानात् कथम कश्चि इत्यत आह—सत्सङ्ग इति । सतमङ्गजानि सता साधूनां
सङ्गान् ससगात् आश्रयं यानि तानि साधनसंगसम्प्राप्तानि निधनानि विनाशा अपि तारयन्ति
स सारसामरमिति शब्द पुष्पलोकान् प्रापयन्ति इत्यर्थ । अत दण्डरूपकारणात् विभूति
रूपकनोत्पत्तेर्विषयानुद्धार, स च सामान्यतः विशयसमर्थनरूपाधानरन्यासेन संसृष्ट ।
यमादपि इत्यपिशब्द न यमापन्नया यदतरवस्तुभ्योऽभयदानस्य निधनान्यपि इत्यपिशब्देन च
नङ्गत्वबलान् तारयन्तत् त्वत्वं अनुवङ्गत एव प्रतीत्या अर्थापत्तिरपि मता । वसन्ततिलक
व्रतम् ।

(न) इयमात् । इयमपि ब्राह्मणगिरी उन्नीवनम् तव च दिव्यदेहलाभ इत्युपपन्नैव
प्रियं न, अद्याक प्रीतिमात्रवदिति । तस्य दाहकस्य तपस कस्य पुण्यलोकनिवासरूपमित्यर्थः,
अनुभूयतां प्राप्स्यतामित्यर्थः ।

(१२) यजेति । यत्नं येष लोकेषु आनन्दा आत्मानुभवजन्मा कृवा मोदा दिव्यविषयानुभव
जन्मा ब्राह्मा पुण्या एतिसा सम्यद अणिमादिविभूतयश्च सन्ति, विराज ब्रह्मण्य इमे इति
वैराजा जन्म प्रसिद्धा तेजसा तज्जीवया न पुनर्भूलोकवत् पाप्मनीतिहा, ते लोका भ्रूवा
अनपायिन नित्या स्थानानि ते तव सन्तु भवन्तु विरक्तान् ब्रह्मलोके तिष्ठ इति भावः

* पुण्याभिसम्भवा इति तापि पाठः । † ननु तपस फलमिति पाठान्तरम् ।

अग्येष्टव्यो यदसि भुवने भुतनाथः शरण्यो

मामन्विष्यन्निह त्वलकं योजनानां शतानि । *

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्

क्राव्योऽध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः १ ॥१३॥

[१३ । भुवने अग्येष्टव्य भुतनाथ शरण्य (त्वमात शेष) त्वलकं माम् अन्विष्यन् योजनानां शतानि क्रान्त्वा इह सम्प्रसाद इति स तपसं सम्प्रसाद, अन्यथा चत अयोध्याया दण्डकाया वने व पुन उपगम क इत्यन्वयः]

राम । किं नाम दण्डकंयम् १ । (मवती, वनीक्य) आ । (फ)

(प) युष्मदिति । युष्मत्पादप्रसादोपाय युष्माक पाद ना शरणानां प्रसाद अनगृह एव उपाय कारणं यस्य स एष दिव्य लोकाप्रार्थनस्य स हमा साक्षात्साम् । अतः अनुग्रह विषये तपसा किं न किमप्येत्यर्थः समयस्य कः न भवदनृशरणं व मुञ्जाना इति भावः ।

(१३) तपःकर्तृकं महापकारमुपपादयति — अन्वष्टव्य इति । भुवनं लोके अन्वष्टव्यं मार्गितव्यं शब्दचमनादिभिरनुसृत्य इति यावत् भुतनाथ भुतानां प्राणिनां नाथ इति शरण्य शरण्ये साधु इति, शरण्यागतवत्सल परिपालाः अस्मि इति शेषः, त्वलकं यद्वलकं माम् अन्विष्यन् विचिन्तन् त्वलकं इत्यत्र तपः धम्मं लभतीति व्युत्पत्त्या 'धम्म' वा 'यद्वलकं' इत्युत्पत्त्यर्थं 'देव' स्तत्त्वतपस्यरूपत्वादीपापोनत्वं विवक्षितम् । योजनानां शतानि अयोध्या दण्डकायो योजनैश्चतानिचयऽपि एवमुक्तिः कृतं भुवनं लान्धं ध्यानान्तरमतः प्राप्त इति सूचयति । क्रान्त्वा सुबहुमध्वान् विलङ्घ्य पञ्च क्रान्त्वा इह अतः पञ्चवध्या सम्प्राप्तः, समुपस्थित इति यत्, यदिति सामान्यं नपुंसकस्य तवेकागमनामन्वयः स विषयप्राधान्यात् पुनि कृता, तपसा मया अनुष्ठितानां शतानां सम्प्रसादः अनुग्रहः फलमित्यर्थः अन्यथा चेत् यदि तपसाफल्यं न तदा आगमनकारणमिति न स्वीक्रियते तदा इत्यर्थः अयोध्याया सुदूरवर्ति- राजधानीतः दण्डकाया वने दण्डकारण्यं वा युष्माकं गौरवं गृहवचनम् । पञ्च भुयोऽपि, पुन इति पदेन अपुनर्वचनविशेषोक्तस्य पुनरावृत्त्याः सहचारिता । उपगम आगमनं कं कुतो भवेदित्यर्थः । एव सर्वप्रकारेणापि दण्डभवनदागमनसंभटकत्वात् तपसा प्रसाद इति भावः । अथ एकस्मिन् शरीरे अन्वष्टव्यकर्मकर्तृत्वाविषयस्य समावधानं विवक्षालङ्कारः । तथा आगमनं प्रति तपःफलस्य अनुनिर्द्देशात् काव्यलिङ्गमन्वयस्योक्तः सृष्टः । मन्दाक्रान्ताः शतम्, मन्दाक्रान्ता मभी गती त्वी ग् समुदङ्गलक्षणा

(फ) किमिति । किमिति प्रश्नः आह इति उत्तरं अन्वष्टव्यम्

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूपाः

स्थाने स्थाने मुखरककुभो भ्रातृतैर्निर्भराणाम् ।

एतं तोषाश्रमगिरिसरिदृगर्त्तकान्तारमित्राः *

संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

। १४ क्वचित् स्निग्धश्यामा अपरत भेषणाभोगरूपा । स्थाने स्थाने निर्भराणां
भ्रतृभूत मुखरककुभ तोषाश्रमगिरिसरिदृगर्त्तकान्तारमित्रा परिचितभुव एते दण्डका-
रण्यभागा संदृश्यन्ते इत्यन्वयः

अथ दण्डकैवेयं अत्र किल निवसता देवेन—(ब)

चतुर्दशसहस्राणि रक्तसा भीमकर्माणाम् ।

तथैव दूषणखरत्रिमूर्जानो रणा हताः ॥ १५ ॥

* । (दवन) भीमकर्माणां रक्तसा चतुर्दशसहस्राणि (तथा) दूषणखरत्रिमूर्जानां
तथैव रणा हता इत्यन्वयः ।

(१४) स्निग्ध इति क्वाचित् कुर्वचिदृश स्निग्धश्यामा स्निग्धाश्च तं श्यामाश्च तत्तद्वत्ता
गन्धादीनां सद्भावात् कोमलमोलनणा दृष्टिसुभगा इत्यर्थः, अपरत अन्यस्मिन् विभागे
समश्यामसित भेषणाभोगरूपा भेषणन भयङ्करं आभोगन विसारण रूपा कर्कशा
आभोग परपूर्यता इत्यमरः स्थाने स्थान पदं पदं वीसायां विलस । निर्भराणां पावत्य
वारिप्रशङ्कायां भ्रातृभूतं भ्रातृ भ्रातृ इति शब्दं मुखरककुभ मुखरा शब्दायमाना
ककुभ द्विश्रेण येष तं निनादितादृशं मुखं इति यावत्, तोषति—तोषाणि पुष्पञ्च तानि
आश्रमा तपोवनानि आश्रय पवता सखित मय गता विलासि कान्तारा अरण्यानि
यद्वा दुर्गमा पथान तं तोषाश्रमगिरिसरिदृगर्त्तकान्तारा तं मया युक्ता, सुविस्तीर्णा
इति भावः, परिचितभुव परिचिता सम्भूता ज्ञातपुत्रा इति यावत् अथ येषां तं तोषिता
ज्ञातप्रदेशा इत्यर्थः एतं दण्डकारण्यभागा दण्डकावनप्रदेशा संदृश्यन्ते अवलोक्यन्ते,
मया इति शेषः, स्वभावातिरन्तरात् । मन्दोक्ताभावात् ।

(ब) दण्डका इति । निवसता वास कुर्वता । देवेन भवता इत्यर्थः, हता इति
पश्य सख्यम् ।

(१५) चतुर्दशति । भीम भौषण कश्च येषां तेषां भीमकर्माणां क्रूरकर्माणां इति यावत्,

* गर्भकाकारमित्रा इति पाठान्तरम् ।

येन सिद्धमेवे ऽस्मिन् जनस्थाने माह्वानामपि भौहजानपदाना-
मकुतोभयः सञ्चारो जातः । (भ)

राम न केवलं दण्डकेयं, जनस्थानमपि * १ (म)

मन् । वादं, एतानि सवभूतलोमहर्षणान्मुष्पसचण्डशापद
कुलसङ्कुल-गिरि गङ्गराणि जनस्थानपर्यन्तानि दीर्घारण्यानि दक्षिणां
दिक्षमभिर्वर्तन्ते तथाहि—(य)

रक्षसा राक्षसानां चतुर्दशसङ्ख्याणि दूषणखरविमृजान् दूषण खर विमृहा विगिराश्च
न वयश्च रणं सुखार्थं निवृत्ता यथा मुहूर्ता यस्य विग्रह विमृहं इति कथन् स्यात् ।
विमिभ्यां च मुहं इति समासान् यः । इह तु समासान्निधिरभावः केचित्तु दूषणखर-
विमृहा रणं युद्धं नो हता व्यापादिता किम् इति काका योजनीयमित्युक्ता वपश्यथा
मनीषः समवयन् यद्वा समासान्निधिरनित्यत्वज्ञापनस्य कथरभिप्राय इति । अथ
पक्षेभ्यस्तत्कृतिदोषः । एकस्या इत्यनङ्गितयाया कथातासम्बन्धेन वरभिः प्रसूतं रणस्थानं
तुल्ययोगितालङ्कारः । पद्यावक्तु इत्यस्य

(भ) धीमेति । येन पूर्वोक्तनिष्ठाचरवचन इत्यर्थः अस्मिन् सिद्धमेवे सिद्धान्तान्
अस्मिन्नादिसिद्धान्तानां मनीषा च तस्य स्थाने, यद्वा सिद्धं तस्य तस्मिन् सिद्धस्य सिद्धिप्रदपुण्याचमे
वस्मिन् तपस्यतः जनस्य अचिरवचनं सिद्धिनाम् भवति तस्मिन् इति भावः । जनस्थाने
माह्वानान् अहमिव हृदयन् ये त माह्वानां तेषां भौहजानपदानां भयशूलजनानाम् अकुतो
भयं न विद्यते भयभीति यस्मिन् स तथोक्तः, निमयः सञ्चारः विहारः समनागमनमिति
धावन्, मयूरस्य सकादधश्च ति निपातनात् समासः

(म) न इति । अपिचन्दः समुच्चयः

(य) वादमिति । वादः सत्यम् । इयं दण्डका जनस्थानस्य इदमेव इति यत् तत् तस्मिन्
विशेष इत्यर्थः । 'वादः भगवन्निर्णयः इति मैत्रिणी सवभूतलोमहर्षणानि सर्वेषां भूतानां
प्राणिनां लोमाश्चकारौषि, सन्मलचण्डशापदकुलसङ्कुलगिरिगङ्गराणि सन्मलानि चित्तप्रायाश्चि
अस्मानि चन्मलान्, ज्ञानि च गानि यापदकुलानि हिंस्रश्रीवसुसूहा तं सङ्कुलानि परिस्थापयानि
गिरिगङ्गराणि गुहाजानानि यद्वा तानि जनस्थानपर्यन्तभूतानि जनस्थानस्य पर्यन्तभूतानि,
एकता जनस्थानस्य लोमाश्चकारौषि चन्मलानि । दीर्घारण्यानि अन्वायतानि वनानि दक्षिणां
दिक्षम् आवाप्तं अस्मिन् लोमाश्चकारौषि वचनं दक्षिणस्या दिक्षं प्रवर्तनं इत्यर्थः ।

* न केवलं दण्डका, किन्तु न केवलं दण्डकेयं न केवलं दण्डकारवर्तमानि पाठा

निष्कृजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोक्ष्यसत्त्वस्वनाः

स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्चासप्रदीप्ताम्बुधः ।

सौमानः प्रदरादरेषु विलसत्स्वल्पाभ्रसो यास्यथ

तृण्यग्निः प्रतिसूर्यकैरजगरस्व दद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

[१६ । क्वचित् निष्कृजस्तिमिता क्वचित् प्रोक्ष्यसत्त्वस्वना स्वच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्चासप्रदीप्ताम्बुधः प्रदरादरेषु विलसत्स्वल्पाभ्रसो सौमान यासु तृण्यग्निः प्रतिसूर्यकैः अयम् अजगरस्वदद्रवः पीयते इत्यन्वयः ।

राम पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव तृप्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

[१७ भूतपूर्वखरालयं जनस्थानं पश्यामि च, पूर्वान् तृप्तान्तान् प्रत्यक्षान् इव अनुभवामि च । इत्यन्वयः ।

(१६) निष्कृजेति क्वचित् कुतश्चिदपि निष्कृजस्तिमिता नास्ति कृजः पक्षिणा कृजनं यासु ता निष्कृजा निश्चया इत्यर्थः अत एव लिमिता निश्चलाश्च इति, विषयवद्भवस्य कर्त्तुं धारयनिर्वाहः, काचदत्तवत् प्रोक्ष्यसत्त्वस्वना प्रोक्ष्य अन्वयः सत्त्वानां प्राणिना ज्ञापदानादिति भावः स्वनां यासु ता, ज्ञापदाना गच्छनेन निगदिता, स्वच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्चासप्रदीप्ताम्बुधः स्वच्छा ननु केनापुनरुपद्रवश्च सुप्तानां गाढनिद्रतानां गभीरः भोगः शरीरं कषो वा क्षिप्तं तवा गभीरभोगानां मङ्गाकाशानां भोगः सुखं श्लाघिभूतौ पक्षिणः फलकाकयोः इत्यमरः । भुजगानां सर्पाणां श्वासे प्रवले निश्वासमाकृते प्रदीप्तं ज्वलतं सन्धुचितं इत्यर्थः, अग्निं वनान्तो यासु ता । प्रदरादरेषु प्रदराणां गतानाम् उदरेषु अभास्करेषु गुह्यमध्येषु इत्यर्थः, विलसत्स्वल्पाभ्रसो विलसन्ति विद्यमानानि स्वल्पाणि अन्वासि जलानि यासु ता तक्षोष्ठाः, सौमानः शरणाग्रालम्बय वलने इति शब्दः यासु सौमसु तृण्यग्निं पिपासुमि प्रतिसूर्यकैः कृकलासैः कृकलासन्तुष्टान् प्रतिसूर्य इति निष्कान्धशब्दः । अयम् अजगराणां सुदृढतः सर्पाणां स्वेदद्रवः स्व इत्यर्थः द्रव इति गालतचक्षाभ्राधारा इत्यर्थः पीयते, सुतरामतीव्रभीषणमिदं वनमिति भावः सम्भावोक्तिरलङ्कारः श्राद्धुल्लिखित इत्यम् ।

(१७) पश्यामीति । भूतपूर्वखरालयं भूतपूर्वं खरस्य चालयं यस्मिन् तत् जनस्थानं पश्यवच्छा प्रदेयविषयं पश्यामि विलोकयामि च, पूर्वान् तृप्तान्तान् उदन्तान् प्रत्यक्षान् पुरो वक्तव्यमानान् इव अनुभवामि च । स्मृतिवैशद्येन प्रत्यक्षीकरोमि इति भावः । अतः अतीतानां घटनानां प्रत्यक्षायनाचत्वात् भाविकालङ्कारः । पश्यामि अनुभवामि इति पदद्वयं प्रतिपाद्यदर्शनानुभवक्रिययोर्गोपपद्यमन्वयात् क्रियासमुच्चयस्येत्यनयो लङ्कारः । परे तु प्रत्यक्षानिव इत्यनेन प्रत्यक्षत्वस्य सम्भावनाया इव मध्येन प्रत्यायनात् उत्तुप्रत्या इति वदन्ति, वयम् भाविकातिरिक्तस्थले तद्विषयं स्वीकुर्मः । पश्चादन्तः इत्यम् ।

(सर्वथा प्रियारामा हि वैदेह्यासीत्, एतानि तानि नाम कान्ताराणि, किमतः परं भयानकं स्वात् । (१)

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति हा रमतवासी * खेडस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

[१८ । मधुगन्धिषु वनेषु त्वया सह निवत्स्यामि इति श्रुत्वा हा अरमत एव । तस्या स खेड तादृशः, इत्यन्वयः ।]

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

[१९ । अकिञ्चित् अपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखानि अपोहति । यो हि वस्य प्रियः जनः तत् तस्य किमपि द्रव्यम् इत्यन्वयः ।]

(१) सर्वथा इति सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रियारामा प्रिय प्रीतिकर आराम उपवन यस्या सा पक्षे आरामप्रिया । अत्र आरामशब्देन वनमात्रमेवाभिप्रेतं, हि अवधारणी । तानि पूर्वं तया सह अधृष्टितानि एतानि दृश्यमानानि कान्ताराणि अवस्थानि इदानीम् एकाकी अहं विलोकयामि । अत्र परम् अस्मादधिकं किं वस्तु भयानकं भौषणं स्यात्, अपितु न किमपीत्यर्थः । निवामितसीतस्य मे जनस्यानभक्षणं नितरां दुःखाकरमिति भावः ।

(२) तथेति मधुगन्धिषु मधुन पुष्परसस्य सकरन्दस्य इति यावत्, गन्धः अस्ति एव इति मधुगन्धौनि तेषु मधुगन्धपूर्णेषु वनैषु अवस्थेषु त्वया रामेण इति यावत्, सह निवत्स्यामि त्वां विना राजधान्यामपि स्यात् लोतसङ्घे इति भावः । एवम् उक्तं किं शेषः एव असौ सीता हा इति खेडे अरमत, आनन्दं प्रकाशितवती ममया अनुभूतपुत्र्य तस्या खेड तादृशः स इव पतिव्रताया सीताया खेड इव दृश्यते इति तादृशः सीतायां हानुवप एव इत्यर्थः । आसौ त वधूव । अत्र एकस्यैव खेडस्य उपमानोपमेयत्वात्प्राप्तं अनन्वयो, नूतनः ।

(१९) अकिञ्चिदिति । अकिञ्चित् अपि कुर्वाणः किञ्चित् अपि दुःखनाशोपायं निरति शयः । न कुर्वन् इत्यर्थः, क्षिप्तं प्रसज्यप्रतिषधनप्रापि समाप्तं इत्यर्थः, यथाह क्लमदीश्वर — इदं तु नेषाने अमायं हरमायः अकिञ्चित् कुर्वाणः असुर्यस्य इत्यादि । अकिञ्चित् अतिन्यूनमपि वस्तु मज्जोद्भासनात् वक्तव्यमात्रम् इति परः । सौख्यैर्दुःखसन्ताने अस्मादादिजनितानिच्छिन्नसुखधाराभिरित्यर्थः । दुःखानि अपोहति निरस्यति नाशयति इत्यर्थः, प्रियो जनः इति शेषः । कथमेतत् सम्भवतीत्याह — यो हीति ।

* आरमतीवासी, इतीवारमतीवासी, रमतः सीता इति पाठभेदाः ।

शब्द । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठकोमल-
च्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तैरविरलनिविष्टनीलवहलच्छायतरुणत-
रुणमण्डितानि असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि पश्यतु महानुभावः
प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि । (२)

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानोरवोक्त-

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वदन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्वल्ननमुखरभूरिभोतमो निर्भरिण्यः ॥ २० ॥

[२ इह समदशकुन्ताक्रान्तवानोरवोक्तप्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया फलभरपरिणाम
श्यामजम्बूनिकुञ्जस्वल्ननमुखरभूरिभोतमो निर्भरिण्य वदन्ति इत्यन्वयः]

यो हि यस्य प्रिय वत्सलो जन तत् तस्य किमपि अजिह्वचनीय इत्यम् । तत् इति विशेषप्राप्ता-
न्यात कौवस उपकृतिपत्त किमप्यकुञ्ज न मन्निधिमातण मुखसम्भार रितनुते इति अलौकिक
त्वम प्रियजनस्य प्रसादात् । अत्र २ स्वनाशरूपकायस्य प्रियजनानिह्य चनीयत्वरूपकारणेन
ममदशनात् च अद्यान्तरान्यामोऽलङ्कारः । किञ्चित्मुखोपायकारणाभावेऽपि तत्तत्काव्यभूतस्य
मील्ये २ स्थापोद्गमस्य निबन्धनात् विभावनापि ।

(२) तदिति । भयानकवनदशजनेव रघुवरस्य विषादाधिक्यमिति मत्वा मनोरमवन
प्रदशनेन विषादमपनेतुमाह — तदर्त्ताभात २ रासद तरुभिगमे दुर्धर्षे इति यावत्, एभि
दक्षिणा दिशमभिवलमाने दोषारण्य इत्यथ अलम निष्पृग्यजनम्, तत्तत्कथाप्रसङ्ग परिश्रिता
मिति भावः । अथति आरम्भः । मदकलात् । मदकलानां इषातिरुक्तेण नदताम् अव्यक्त
शब्दकारिणामिति यावत्, मयूराणां वदित्वा कण्ठस्यैव कोमला चिकणा क्वि कान्तिरिव क्विर्धेवा
नै तथोक्ते । पर्यन्तैः परिसरैः प्राग्गै इत्यथ । अवकीर्णानि वेष्टितानि विचिन्तनीत्यर्थः ।
आवरन्ति । अविरल घन यथा तथा निविष्टानां स्थितानां नीलवहलच्छायानां नीलवहला
श्यामप्राया ह्याया दुरति येषां तेषां नीलप्रधानकालीनाम इत्यर्थः, तरुणानां नवीनानां तरुणां
तरुणाणां वण्टे सङ्घे मण्डितानि भूषितानि तथा असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि असम्भ्रान्तानि
अभीत नि विह्वलजना सास्रधिविरङ्गात् अन्त्याकुलानि इति यावत् विविधानां स्वनासां यूथानि
कुलानि येषु तानि, प्रशान्तगम्भीराणि प्रशान्तानि निरुपद्रवाणि तथा गम्भीराणि दुरवनाह्वानि
च मध्यमारण्याकानि जनस्थानमध्यवर्तीनि वनानि महानुभाव महान् अनुभावी वस्य स
महाप्रभावी भवान् पश्यतु अवलोकयतु इत्यर्थः । स्निग्धश्यामलवनदर्शनेन आत्मानं विनोदयतु
इव इति भावः

पपिच, दधति कुहरभाजामत्र भङ्गूकयूना-

मनुरसितगुरुषि स्थानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकषायः स्थायते शङ्खकौना-

मिमदलितविकीर्णयन्त्रिनिष्पन्दगन्धः ॥ २१ ॥

[२१] अत्र कुहरभाजा भङ्गूकयूनाम अनुरसितगुरुषि अम्बूकृतानि ज्ञान दधति
शङ्खकौनां शिशिरकटुकषाय इभदमितविकीर्णयन्त्रिनिष्पन्दगन्धं स्थायते, इत्यन्वयः ।

राम । (सवापसक्तम्) भद्र ! शिवास्ते पन्थानः, देवयानं प्रति-
पद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः । (म)

(२०) इति । इह अत्र मध्यमाराधय ममदशकुलाक्रान्तवानोरबोकतप्रसवसुखमि-
श्रीतस्त्वतोया, समदे मटमनं दृष्टेरति यावत् शकुन् पक्षिभि आक्रान्ता अधुषिता
या वानीरबोध वेतस्त्वता तासा प्रसवे शकुन्नाक्रमणं ब्रल्लयते पथं, मुरभीष मन्थानि
श्रीतानि श्रीतानि स्वच्छानि विमलानि तावानि जन्मानि यामा ता तथाक्ता फलभरपरिणाम
श्यामजम्बूनिकजम्बूतलनमुखरभुरिक्तोत्तम फलाना भरव्य अतिशयस्य परिणामिन परिपाक्षिण
श्यामाना कृष्णवर्णा जम्बूना निकर्षं व लतादिपक्षितोऽप्यानिषु तलननेन प्रतिघातेन शब्दाय-
मानानि भूरीषि प्रभूतानि क्षातानि प्रवाहा यामा ता तथाक्ता निर्भरिष्य गिरिनद्य बहुलि
वेगी गच्छन्ति । अत्र पत्नीया लभं रिषीनाथ स्वभावार्णवानां स्वभावीतिरलङ्कारः ।
माकिनीकृतम् ।

(२१) इति । अत्र परस्य कुहरभाजा कुहराव विनाश भजनं ये ते कुहरभाजा
गिरिविवरचर्चिनं तेषां भङ्गूकयूना भङ्गूकाय त यवानस्येति मङ्गूकयुवान तेषां तद्वत्त्वस्य
भङ्गूकानाम् । कलाधिकमुचनय युवशब्दप्रयोगेन अनुरसितगुरुषि अनुरसिते प्रतिघाते गुरुषि
मङ्गानि अम्बूकृतानि समिष्टीवनानि रसितानि, अनकारशब्दा इति यावत्, अन्कारम्
भङ्गूकानां लब्धावसिद्ध इति ध्ययम् । ज्ञानं ब्रह्म दधति धारयन्ति । किञ्च शङ्खकौनां गज-
भक्ष्याणां लताविषयाणां शिशिरकटुकषाय शिशिर श्रीतल कटु तोष्ण कषाय सुखमि
विशेषवत्त्वस्य कर्णधारयनिवाह इभदमितविकीर्णयन्त्रिनिष्पन्दगन्धं इभं इल्लिमि
दलिताना मद्दि तानाम् अत्र एव शङ्खकौनानाम् इतस्ततो विघ्नानां युद्धीनां सशक्तदेवानां
निष्पन्दस्य निष्पत्तय गन्धं स्थायते समन्तात् प्रसर्पति, इल्लिमदशस्यप्रसारात् इति भावः ।
अत्रापि कदाचित्कालवर्षानां स्वभावात्तरलङ्कारं माकिनीकृतम् । श्लोकद्वयमितं महावीरचरितं
मासतीमाधवि च दृश्यते ।

(२२) इति । सवापसक्तम् वाच्यम् न अत्र निरापेक्षं सद्यः वर्तमानं यथा तथा इत्यर्थः,
कुहरावति कञ्चक्रियायां विशेषणम् पन्थानां भागां शिवा मङ्गलमया - भागा

अथ । यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगच्छन्मृषिमभिवाच्य शाश्वतं
पटमनुप्रविशामि । (इति निष्क्रान्तः) (व)

राम । एतत्तदेव हि वनं पुनरस्य दृष्टं

यस्मिन्नभूमि चिरमेव पुरा वसन्तः ।

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मं

सामारिकेषु च सुखेषु वयं रमन्नाः ॥ २२ ॥

२२ अद्य तत एतत् वन पुन दृष्टम् यस्मिन् पुरा चिरं वसन्त वयं स्वधर्मं रता
आरण्यका च सामारिकेषु सुखेषु च रमन्ता गृहिणश्च अभूम्, इत्यन्वयः ।

अपिच, एतत् त एव गिरयो विह्वलमधूरा

स्तान्यव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

आमञ्चवञ्चल-लतानि च तान्यमूर्नि

नोरन्ध्रनोलनिचुलानि मरिचटानि ॥ २३ ॥

[२३ । एतत् त एव विह्वलमधूरा गिरयः तानि एव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
आमञ्चवञ्चललतानि नोरन्ध्रनोलनिचुलानि च तानि मरिचटानि, इत्यन्वयः] ।

यान् विमानं प्रतिपश्यन् प्राप हि आरोह इत्यर्थः पश्यन् पवित्रं लोकं भुवनेभ्यः पृथ्वा
लोकान् गन्तुमिच्छत्य क्रियायापपदस्य च कर्मणि स्थानेन इति चतुर्थी ।

ब) यावदिति पुराणब्रह्मवादिनं प्राचीनं ब्रह्मज्ञानं अभिवाद्य प्रविशत्य ।
यावदवधारणं ज्ञातुं जित्य पटं स्थानं ब्रह्मलोकमित्यर्थः, अनुप्रविशामि गच्छामि ।

(२२) एतदिति अद्य तत एतत् वनं जनस्थानारण्यं पुन भूयो दृष्टं, वनवाससमयं
प्रथमं एतद्विहीयवारमवलोकितमिति भावः यस्मिन् अरण्ये पुरा पूर्वं चिरं दीर्घकालं
चतुर्दशसमा इत्यर्थः वसन्तं कृतमिवासा वयं स्वधर्मं स्वधर्मं वानप्रस्थोचितं धर्मं रता
स्थिता आरण्यका अरण्यसदी वानप्रस्था इत्यर्थः, च सामारिकेषु ससारसन्धिषु सुखेषु च
रमन्ता ब्रह्मज्ञा गृहस्थं मुखमपसुञ्जाना गृहिण गृहस्थाश्रमिणश्च अभूम् बभूवुम् । पिह-
नन्दश्च तपोलानुगोधनं अरण्यसमाश्रयणात् वानप्रस्थत्वं, सीतासहवासिनश्च गृहस्थाश्रमि-
भिः । भावः । अत्र वनवासरूपं किञ्चित् कायं प्रकथ्यता रामादीनां देवात् आरण्यकत्वादि-
कायिकरणात् विशेषालङ्कारभट्ट, तद्वयथा किञ्चित् प्रकथ्यता कार्यमित्यादि द्रष्टव्यं । वसन्त-
तिलकारणम् ।

२३) एत इति । विह्वलमधूरा विह्वलं शिथिलं कुर्वन् मधूरा कक्षादिना
यत् तं तच्छोभा एतत् त एव पूर्वं दृष्टं गिरयः पर्वता मत्तहरिणानि मत्तं मर्द्दन् वानाभिमुखं
प्रावन्त हरिणा भृगा यद् तानि तानि एव वनस्थलानि वनस्थलम् । आमञ्च,

मेघमालेव यन्त्रायमारादपि विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

[(२४) । यस्य अस्य आरात अपि मेघमाला इव विभाव्यते सोऽयं गिरिः प्रस्रवणः , यत्र गोदावरी नदी , इत्यन्वयः ।]

अस्यैवामीमहति शिखरे गृध्रराजस्य वाम

स्तस्याधस्तादयमपि रतास्तेषु पर्णोऽजिषु ।

गोदावर्याः पयसि विततश्यामलानोकहृन्नी-

रन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

[२५ । अस्य एव महति शिखरे गृध्रराजस्य वाम आसीत् । तस्य अधस्तात् तेषु पर्णोऽजिषु वयमपि रताः । यत्र गोदावर्याः पयसि विततश्यामलानोकहृन्नी अन्तःकूजन् मुखरशकुन रम्य वनान्तः , इत्यन्वयः ।]

वक्ष्यन्तानि आनन्दवतिमनाङ्गरा वक्ष्यन्तानि वतसन्तानि , यद्वा अशोकवशा न्ताय येषु तानि मनाङ्गरवानीरन्ताकौर्णानि , नीरन्तानि निचुनानि नास्ति रन्तम् अन्तर यथा तं नीरन्तम् । अनसन्निविष्टा निरवकाशा इत्यर्थः तदा गीता श्यामवशा निचुना व्यन्यते । येषु तानि , अमूनि सरित्तानि सरिता नदीन तानि तीरभूमय वर्तन्ते इति ज्ञेयम् । सर्वतः वर्तन्ते इति एकाक्रयया मुह्यन्त्यात एकधम्माभिसम्बन्धेन तन्मययोगिनालङ्कारः । वसन्ततिलकावतम् ।

(२४) मेघेति यथाग्रस्य प्रवर्तनीत्यर्थः आरात समीपे अपि 'आरातद्वरसमीपयो'रित्यस्य , मेघमाला मेघानां जलधराणां माला यन्ती इव पर्योधरपदात्कृतज्ञ इत्यर्थः । विभाव्यते लक्ष्यते , सोऽयं प्रस्रवणो नास्ति गिरिः जगत् , यत्र गोदावरी नदी सारतः प्रवहतीति ज्ञेयम् । मेघमालेव इत्युपमा । आरादपि इत्यपिशब्देन दूरतल्लया विभावयन्त्यानुप्राससिद्धः । अथोपति

(२५) अस्य । अस्य प्रस्रवणस्य एव महति विपुल शिखरे यद् गृध्रराजस्य गृध्राणां राजा इति गृध्रराजः जटायुः तस्य वास आसीत् । तस्य शिखरे अधस्तात् अधःपट्टे वयमपि तेषु पर्णोऽजिषु पक्ष्याणां उटजेषु पक्ष्याणां रताः उषिताः उटजस्य पक्ष्याणां रताश्चैऽपि पुनः पर्योधरपदात्कृतज्ञः । यत्र गोदावर्याः सरितः पयसि श्यामलं विततश्यामलानोकहृन्नी वितता विलीना प्रतिबलिता इत्यर्थः , श्यामलानां श्यामे पक्ष्वाः शोभमानानाम् अनेकहृन्नी द्रुमाणां चो शोभा यस्य स , अन्तःकूजन् मुखरशकुनः अन्तःकूजन् अन्तःकूजन् मुखरशकुनः शब्दायमाना पक्षिणो यत्र स रम्य रमणीय वनान्तः वनप्रदेशः । अधःपक्षिणः । मन्दाकालावतम् ।

तदत्रैव सा पञ्चवटो, यत्र चिरनिवासेन विविधविश्रम्भातिप्रसङ्ग-
माक्षिणः प्रदेशाः प्रियायाः प्रियसखो च वासन्तो नाम वनटेवता
प्रतिवसति, तत् किमिदमापतितमस्य रामहतकस्य ? सम्प्रति हि । (श)
चिराद्देगारम्भो* प्रसृत इव तीव्रो विषरसः

कुतश्चित् संवेगाच्चिहित इव शल्यस्य शकलः ।

व्रणो रुढयन्त्रिः स्फुटित इव हृन्मर्शेण पुन-

घर्नीभूतः शाको विकलयति सम्मूर्च्छयति च । ॥ २६ ॥

[२६ । घनीभूत शाक चिरात् वेगारम्भो प्रसृत तीव्र विषरस इव कुतश्चित् सवेगात्
निर्झत शल्यस्य शकल इव हनमर्शेण रुढयान् स्फुटित व्रण इव विकलयति सम्मूर्च्छयति
च इत्यन्वयः ।]

(श) तदिति । अत्रैव अक्षिण व प्रदेश यत्र पञ्चवट्याम् चिरनिवासेन चिर दीर्घ
कालेन्याप्य निवास इति चिरानवासः । इति प्रातःपराय । तत्र अतिदीर्घकालावस्थानेन
पुनरा विविधविश्रम्भातिप्रसङ्गमाक्षिण विविधाना नानाविधाना विषम्भाणा रङ्गानिर्वर्णाना
विलम्बकम्पनाम् स्पर्शन्दविहाराणामिति यावत् अतिप्रसङ्गस्य अत्याकट अतिशयस्येति यावत्,
माक्षिण उपदृष्टार प्रदेशा स्थानान्मान इति शेषः तदिति । तत् तस्मात् अयं राम
हतकस्य दभागस्य रामस्य मम इत्यर्थः इदं किम् आपतितम् उपस्थितम्, दीर्घकालवासेन
मौनया सह अतः विविधान विहारान् प्रयाणापाय अकरवम्, इदानीं तेषां विहारादीनां
अस्मरणं वनभागस्य च दर्शनं प्रियाङ्गीनस्य मं नितरामकलन्द स्यादिति भावः ।

(२६) चिरादिति घनीभूत निविडत्वमापन्न शोको प्रियाविच्छेदनस्य दुःख
चिरादनुकालादनुत्तर वेगारम्भो वेगेन जवेन आरम्भ प्रक्रिया स विद्यते अस्य । यद्वा
वेगं वेदनाग्रेप्राप्त आरम्भयति उत्तपदयतीति, वेगेन उदयमान सन् इत्यर्थः । अनेन
विषविशेषव्याप्तिः । प्रसृत शरीरावयवेषु सञ्चरित तीव्र अत्यय दुःसह इत्यर्थः, विषरस
इव विषद्रव इव, रसशब्देन विशवात्कर्षा विवक्षितः । कुतश्चिदपि यस्मात् कस्याश्चित्
अपि कारणात् कुतोऽपि निमित्तवशात् सवेगात् मघट्टनात् अक्षित कम्पित शल्यस्य
अस्त्रविशेषस्य अन्तःशरीरं प्रविष्टस्य इति भावः शकलम्बु इव । हृन्मर्शेण हृदयादि
जीवस्थाने रुढयन्त्रि रुढ उत्तपन्न यन्त्रि यस्य स हृत्पङ्कजसुख इत्यर्थः, स्फुटित विदीर्ण
व्रण इर्मम विस्फोट इति यावत्, इव विकलयति विहलयति सम्मूर्च्छयति च विस्मृतचेतस्य

तथापि तान् पूर्वसृष्टदो भूमिभागान् पश्यामि । (निरूप्य) चण्डो ।
अनवस्थितो भूमिसन्निवेशः । तथाहि । (घ)

पुरा यत्र स्रोतः पुष्पिनमधुना तत्र सरिता

विपर्यासं यातो घनविरलभाव क्षितिरुक्षाम् ।

वहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशे शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

कराति च अन्तर्गुटी नितराम अरुणद स्रोताविद्योमशक पञ्चवर्गदशजन पुन नवतामापन्न
इति भावः यत्र शाकस्य प्रसरणं तौत्रनिषवसप्रसरणात्तात्पर्यामभावनाया इवशब्दवाच्यत्वात्
उत्पन्नत्वात् । परं तु विकलीकरणसम्बद्धासाधर्म्येण तौत्रावसरसाद मादृश्याद शाकं
प्रत्ययात् मानापमा वृत्तं वयन् प्रकृतं सम्भावनाय एव शाकस्य अधिकं सङ्कल्पप्रतीतिवैशि-
ष्ट्यात् उत्तम आपापानि विकलीकरणसम्बद्धं नाक्रिययोग्यमिदं क्रियासमुच्चयमात्रं
ये तु विकलीकरणसम्बद्धं अथा कार्यकारणभावात् योग्यं न विवक्षन्ति तथा दौषकस्य मतम्
क्रियाद्वयस्य एककत्वं कत्वात् । शिखारणोरणम्

(घ) ननु शोकाद्दौषकत्वात् एतथा दशज न क्षत्र्यमित्याह—तथापि इति तथापि
शोकाद्दौषके सत्यपि पूर्वसृष्टदं पूर्वपारचितान् तान् न भ्रमं शान् पश्यामि अवश्यमेव । इत्या-
कथामि । भूमिसन्निवेशे भूमौनाम् अवस्थानां भूभागान् सन्निवेशे अवस्थानस्य वक्ष्यः अनवस्थित
वपथ्यस्य अवस्थानरूपपथात् इत्यर्थः

(२७) अनवस्थितत्वं समग्रथात्—पुरा इति पुरा प्राक् स्रोतया सङ्घे अवस्थानसमय
इत्यर्थः, यत्र सरिता नदीनां ज्ञातं प्रवाहं आसीदिति शब्दः अधुना इदानीं तत्र पुष्पिनम् तापो
स्थिततटम् वृत्तम् इति शब्दः । क्षातरुक्षा क्षितौ मज्जा रक्षन्ति यत्र । क्षातरुक्षा वृक्षा तत्रा
घनविरलभाव निर्विकृत्य विरलत्वञ्च इत्यर्थः विपर्यासं विपरीत्यं यातं प्राप्तं । यत्र वृक्षा घना
आसन् इदानीं तत्र न विरल्या यत्र च विरल्या इदानीं तत्र निर्विकृता सङ्गता इत्यर्थः वृक्षा
दौषात् कालात् समयान् पञ्च दृष्टं बहुकालमदृष्टं दृष्टम्, अथवा पञ्चमी यद्वा पुन
दशमकात्रवद्विप्रकटकात् दृष्टम् समीपस्थस्यो इति पञ्चमी वनासदमपरमन्यत वननिष-
मन्यं अनुभवामि ननु इदं पूर्वपरचितं वनमेव इति निश्चयः किं कारणमिति आह—शैला-
नामिति । शैलानां शिरोणा निवेशे अपरिवर्तितमवस्थानस्य इदमवस्था तत्र पूर्वदृष्टं वनमिति
बुद्धिं ज्ञानं प्रत्याभूयामिति शब्दः, द्रढयति दृढां करान् निश्चयज्ञानं जनयति इत्यर्थः । अत्र
पुनर्वाङ्मतिपादाद्यस्य तृतीयपादात् प्रति हतत्वापगमात् वाक्यान्वयकं काव्यलिङ्गम्, तदभिन्न-
व्यापि वनस्य तदभिन्नत्वसम्भावनाया इवशब्दः न प्रत्यायनात् उत्पन्नत्वात् शैलनिवेशरूपस्य न न
पुन्यानुभूत वनाभेदरूपमात्रस्य साधनादनुमानस्य पूर्वज्ञानादपरावर्तितात्पर्यमूलकस्य शिखर-

हन्त । परिहरन्तमपि मामित पञ्चवटीस्त्रेहो बलादपकर्षतोव ।

(सकरुणम् ।) (वृ)

यस्या ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा * स्वे गृहे

यत्सम्बन्धिकायाभिरेव सततं दोर्घाभिराख्येत ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामस्य रामः कथं

पाप पञ्चवटी विलोकयतु वा गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥ २८ ॥

[२८ । यस्या तथा सह ते दिवसा मया नीता यथा स्वे गृहे दीर्घाभिः यत्सम्बन्धिकायाभिः एव सततम् आख्येत सस्यात् नाशितप्रियतमः पापः एकः रामः ता पञ्चवटीम् अथ कथं विलोकयतु सम्भाव्य वा कथं गच्छतु इत्यन्वयः ।

क) हन्त । पञ्चवटीस्त्रेहः पञ्चवटी प्रति स प्रबलः अनुरागः परिहरन्तमपि पञ्चवटीं ग्रह्णन्तमपि माम् अपकर्षतोव परावतयतोव सा बलान् तददृशनाय प्रयतौव इति भावः सकरुणः मशोकः

(२८) यस्यामिति यस्याः पञ्चवटी स्वे गृहे यथा अयाध्यायामिव तथा सीतया सह मया ते अरणावासकालीना प्रवसन्भूता इति ज्ञातः, दिवसा नीता यापिता निरूपः प्रवसनासक्तोऽदिभिः स्वगृहस्थितायां यस्याः पञ्चवटी दिवसा अतिबाहिता इति भावः । न वै बलं राक्षसो नीता किन्तु दिवसा अपि नीता इति दिवसपटनं व्यज्यते राज्यसत्ता लोचनगुरुसाम्राज्यासराजितप्रणयपारितोषासक्तोऽपि स्वगृहान् विलम्ब्य पञ्चवटी इति ज्ञेयम् । तथा दीर्घाभिः घटनायाः बाहुल्येन दीर्घकालव्यापिनौभः यत्सम्बन्धिकायाभिः यस्याः पञ्चवटी सम्बन्धिकायाः कथा वाटा ताभिः यत्पञ्चवटीविषयकालापेक्षितं, सततं सवन् आख्येत इति वनवासान् प्रतिनिधत्वा सीतया सह यत्कथाप्रसङ्गमेव मया कालः अतिबाहित इति भावः यत्कथाभिः इत्यनुक्ता यत्सम्बन्धिकायाभिः इत्युक्ते पञ्चवटीपरिसरवर्तिनामपि रामाद्योक्तत्वं व्यज्यते । एवकारेण दागव्यापारप्रतिषेधः सूच्यते । नाशितत्वमपि उवाचान् अतः कथञ्चित् सत्यत एव, न तु तथा, किन्तु मदीयान् एव नाम इति दृष्टान्तिर्ज्ञेयः सम्प्रति अधुना नाशितप्रियतमः नाशिता विसृजिता निवासनेन नाम प्रापिता इत्यर्थः, प्रियतमा सीता येन स तथोक्तः अत एव पापं दुष्काणां रामः एकः कैवल्यः सीताशून्य इति यावत्, अथ तां पञ्चवटीं कथं कैव प्रकारेण वा विलोकयतु, सीताशक्तविल्लत्वात् कथं द्रष्टुं शक्यमित्यर्थः । सीताशून्यतिसमुद्घोषकत्वात् तस्या दर्शनं

(प्रवर्षि) शष्पक । जयति देवः । देव । भगवानगस्त्यो मत्तः श्रुत-
भवत्सन्निधानस्त्वामाह, — “परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला प्रती-
क्षते वत्सला लोपामुद्रा, सर्वे च * महर्षयस्तदेहि, सम्भावयास्मान् ;
अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपमङ्गम्याश्वमेधाय सज्जो भवि-
ष्यसी”ति । (छ)

राम । यथाज्ञापयति भगवान् ।

शष्पक । इतस्तर्हि देवः प्रवर्त्तयतु पुष्पकम् । (क)

राम । भगवति पञ्चवटि । गुरुजनानुरोधात् क्षणं क्षम्यतामस्मि
क्रमो रामस्य । (ख)

सवथा शाक्तबहिर्भूतमिति भावः तथा असम्भाव्य असमाख्य अवस्थानेन असतकृत्य इत्यथ
कथं वा गच्छतु अन्यतो यातु । इयमपि च्छराभात भावः । सा हि पूर्वं सीतासङ्गावस्थान
काले अनलमुखसन्तानहृतरासीत्, केवलावस्थानेनापि ताम् असतकृत्य अन्यतः प्रस्थानम्
अतीवगतिमिति फलिताश्च सवथा । प्रयारम्भयारब्ध एतच्छ्लोकप्रत्यन्तमनुरागप्रकाशन
विशिष्टवचनरूपं पुष्प नाम सख्यद्वसुकम् । शाट्वावक्रोद्भूतं वृत्तम्

(छ) जयतीति मत्तः मम सुखात् अनुभवतः सन्निधानं श्रुतम् आकणितं भवतः
सन्निधानं तत्तत्सामोष्यम् अत्र उपस्थितिरित्यथ येन म परिकल्पिताविमानावतरणमङ्गला
परिकल्पितानि आयाजितानि विमानात् पुष्पकान् अवतरणकालाच्चित्तधान्यदृवादीन् यथा सा,
वत्सला सङ्गवतो लोपामुद्रा सतपत्री प्रतीक्षन्, भगन्दागमनम् आशंस इत्यथ । सर्वे
महर्षयः सुनयस्य प्रतीक्षन् इत्यथ । सम्भावय आगमनम् सम्मानय । प्रजविना प्रकृतवैगवता
पुष्पकेण स्वदेशम् अद्योव्याम् उपसङ्गम्य प्राप्य अश्वमेधाय अश्वमेधं कर्तुं समापयितुमित्यर्थे,
क्रियाधीनपदव्यादिना चतुर्थी । सज्जं याग्य इत्यथ भावव्यसि ।

(क) इत इति । प्रवर्त्तयतु आनयतु, गमयतु इति यावत्

(ख) भगवतीति । भगवति साक्षात्सवतीत्यर्थः, बह्वैर्ह्यवित्तमनुजनिजिवासान् अस्या
बद्धैश्चर्यालितमिति ज्ञेयम् । गुरुजनानुरोधात् गुरुजनं माननीयां जनं अनन्यप्रसूतम् इत्यर्थः,
तस्या अनुरोधं हृन्दागमनम् इत्यर्थः, तस्यात् अयम् अतिक्रम असम्भाव्यगमनरूपं व्याख्यस्य
आचारस्य उक्तं सत्यतां सत्यताम् ।

गन् ! देव ! पश्य पश्य—

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कौञ्ज

स्तम्भाडम्बरमूकमौकुलिकुल क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिना प्रचलतामुद्भूजिताः कूजितै-

रुद्धेक्षन्ति पुराणचन्दनतस्काभ्येषु * कुञ्चीनसाः ॥ २८ ॥

[२८ । कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कौञ्जकस्तम्भाडम्बरमूकमौकुलिकुल चयं क्रौञ्चावत गिरि, एतस्मिन् प्रचलता प्रचलाकिना कूजिते उद्भूजिता कुञ्चीनसा पुराणचन्दन तस्काभ्येषु रुद्धेक्षन्ति, इत्यन्वय]

अपिच—एते ते कुहरेषु गद्गदनददगोदावरीवारयो

मेघालम्बितमौलिनीलशिखरा † क्षीणीभृतो दक्षिणाः ।

अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्गलचलत्कल्लोलकोलाहले

रुक्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्या सरित्सङ्गमाः ॥ ३० ॥

[३० । कुहरेषु गद्गदनददगोदावरीवारय मेघालम्बितमौलिनीलशिखरा एत ते दक्षिणा क्षीणीभृत अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्गलचलत्कल्लोलकोलाहले रुक्ताला गभीरपयस ते इमे पुण्या सरित्सङ्गमा वत्तल इत्यन्वय]

(२८) कूजति । कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कौञ्जकस्तम्भाडम्बरमूकमौकुलिकुल कुञ्जा लतादिपिङ्गितोदरव्याप्तानि एव कुटीरा इति कुञ्जकुटीरा, तेषु कुञ्जन विद्यमान ये कौशिका दिवाभीता पेषका तथा घटाना य योना ये घुत्कारा हुदित्यन्वयत्वा ते विद्यन्ते शेषं ते कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्तल तथोक्ता कौञ्जकस्तम्भा विसृजितेषु गच्छा, तेषाम आडम्बरं प्रपञ्चं य मूकानि । न शब्दमवस्थितानि कौशिकतासिन् इति शेष, मौकुलिकुलानि काकसमूहा यस्य स तादृश चयं क्रौञ्चावता नाम गिरि शैल । एतस्मिन् क्रौञ्चावत गिरौ प्रचलताम् इतस्ततः परिधावता प्रचलाकिना मयूराणां कूजितै केकाभि उद्भूजिता भयमापादित्वा कुञ्चीनसा सदा पुराणचन्दनतस्काभ्येषु पुराणानां प्रवृत्तानां चन्दनतद्वत्वा लब्धेषु प्रकाशेषु उद्भवेक्षन्ति कल्पन आकुलीभवन्तीत्यर्थः । “पुराणोद्भूततस्काभ्येषु इति पाठ रोद्धव्यतश्च वटप्रच चयं कौशिकादीना लम्बावतीजस्तद्वत्कारादि वचनाया वैचित्र्यात् स्वभावातिरलङ्कारः । आहू लविक्रीडितं वृत्तम् ।

* रोद्धव्यतस्काभ्यन्ति पाठान्तरम् ।

† मेघालम्बित इति पाठमिदं ।

इति निष्क्रान्ता सर्वे । (ग)

इति पञ्चकटोपनिषो नाम द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

(३०) एते हति । कुक्षरेषु मक्षरेषु मद्मदम्बदम्बोदावरीमाप्य. मद्मदम्बं अविस्पष्ट
मद्मन्ति ध्वनन्ति गोदावया। वारोचि जलानि येषां ते तद्योक्ता गोदावरीतरङ्गध्वनापूरितकन्दरा,
मेषान्धितमीनिमीनमिच्छरा मेषे पयोदे चान्धिता चाश्रिता इत्यर्थे, मीनय जिरोभागा
येषां तानि, अत एव मीनानि श्यामलानि मिच्छराणि शृङ्गाणि येषां ते तद्योक्ता, य एते दृश्य
जाना, ते अस्त्रिणा दक्षिणा दक्षिणदिशवस्थिता श्रीश्रीभूत पर्वता श्रीभन्ना इति शेषः ।
अन्तोऽन्तेति—अन्तोऽन्तव्रतिधामिन् परस्परव्रतिरोधेन सद्वृत्तम् उच्छृङ्खलं यथा तदा जलतां
कङ्कोशानां तरङ्गाणां कोलाहले जलजलमन्दे उत्ताप्ता कराणां दुर्द्वेषा इति वाच्यम् । मभीर
वयसः अनाधनखिला पुष्पा मविताः ते इमं पुष्पपरिचिताः, अवा दम्बजाना अरितुल्यजाना.
हरिताः-मदीनाः-मङ्गला. संकोशा जलमङ्गिमाता इत्यर्थे, राजाने इति शेषः । शार्ङ्गलविक्रीडितं
हृत्तम् ।

(ग) इतीति । सर्वे पण्यविविमानरचका रामशम्भुश्च ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नदीद्वयं तमसा सुरम्बा च ।)

तमसा । सखि सुरले । किमसि सञ्चरन्तेव ? । (क)

सुरम्बा । भगवति तमसे । प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्नी
लोपासुद्रया सरिद्धरा गोदावरीमभिधातुं, जानास्येव यथा बधून्वागात्
प्रभृति—(ख)

अनिर्भिन्नो गभीरत्वाद्दन्तगुणवन्मध्यधः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य कक्षो रसः ॥ १ ॥

[१ । गभीरत्वात् अनिर्भिन्नं चतुर्गुणवन्मध्यधः रामस्य कक्षस्य रसः पुटपाकप्रतीकाशः,
इत्यन्वयः]

(क) सख्येति । सुरम्बा नाम काचिद्भट्टो दागिषाव्यजनपदवर्तिनी या मोक्षपरीक्षुप्रवि-
शति । सञ्चरन्ता व्यक्ता इत्यर्थः

(ख) भगवतीति । प्रेषिता प्रेरिता सरिद्धरा सरित्तु नदीषु बरा श्रेष्ठ ताम् इति ।
बधून्वागात् बध्ना बध्नायाः जानायाः त्यागात् वञ्चनात्, प्रभृतिशब्दयोगेन पञ्चमैः । अस्मि-
न्धारम् ।

(१) अनिर्भिन्न इति । गभीरत्वात् गम्भीर्यात्, पक्षे गच्छेयवत्त्वात्, अनिर्भिन्नः अस्ति
निर्भिन्नं वदति प्रकाशे यस्य स, वदतिप्रकाशितनिष्ठ, पक्षे अविद्वेष्ट, अतएव दन्तगुण-
व्यधं चतुर्गुणवन्मध्यधः, गुदा प्रच्छन्ना वदति प्रकाशमनापयजनाया इत्यर्थः,
यना गाढा व्याधं वेदना यस्य स ततोक्त, पक्षे गुदा प्रच्छन्ना यना निविक्रम व्याधं सन्त्यजे-
यव सः । रामस्य कक्षस्य, रस इष्टजनविशेषजनस्य हृदयव्याधयः कक्षविशेषस्य,
न तु कक्षस्याह । वीर्यद्वारोद्यान्तरस्येन नायकस्य नाटकप्रकृतित्वात् प्रवचन्यास्य कक्षस्य
त्वात् । प्रियाविशेषजन शकसञ्चार इत्यर्थः । पुटपाकप्रतीकाशः महाकिञ्चलः कक्षस्तुल्यः
पक्षे पुटं तद्विद्य पाकं चोष्णादीनां सन्नापनं तेन प्रतीकाशः तुल्यः, निवृत्तजनस्य ।
'भूतदन्तवर्धं त्वमी । निभसञ्ज्ञावनीकाशप्रतीकाशोपनायक' इत्यमरः । यथा 'कक्षस्य' इति
गौरवपूर्वके स्थितं सङ्घादिकम् उपायेन कथितं भवति, किञ्चु मङ्गलोक्तिं तत्पक्षे पितृ वदितम्

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घ-
शोकसन्तानेन सम्पुत्थतितरां परस्मिणो * रामभद्रः, तमवलोक्य
कम्पितमिव मे हृदयम्, अधुना च प्रतिनिवर्त्तमानेन रामभद्रेण
नियतमेव पञ्चवटीवने बधूसङ्गनिवासविश्रम्भसाक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्याः
तेषु च निसर्गधीरस्वापि एवंविधायामवस्थायाम् अतिगम्भीराभोग-
शोकशोभसंवेगात् पदे पदे महान्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि राम-
भद्रस्य ; तद्गगवति गोदावरि । तत्र त्वया सावधानया भवितव्यम् । (ग)

इत्यनेन, तथा रामचन्द्रस्यापि प्रियावियोगहेतुक शोक अनर्घिपञ्चमानो महती वेदना
तपोति, किन्तु प्रगाढधैर्यवानित्यात वेदनायाः किञ्चिदपि चञ्चलं न भवति इति भावः ।
अत्र कदम्बरस्य पुटपाकसाध्यादेः सर्वस्यैव शब्दतः प्रत्ययात् पूर्णापमानद्वारः ।

(ग) तेन इति । तेन पुटपाकप्रतीकाशेन इत्यर्थः च किञ्च तथाविधेष्टजनकष्ट
विनिपातजन्मना तथा तादृशी विधा प्रकारेण यस्य स तथाविध तादृशः । य इष्टजन-
जनः, तस्याः शीतायामित्यर्थः, यदा तस्याः य कष्टस्य क्रशश्च विनिपात क्रशोपगम अनिष्ट
संघटनमित्यर्थः तस्यातः जन्म उत्पत्तिरिति तेन शीतानवासनसम्भवेन इत्यर्थः प्रकर्षगतेन
परा काष्ठां प्राप्तं दीर्घशोकसन्तानेन दीर्घं महान् शाट्रमवसरस्यापि इत्यर्थः । शोकस्य
इष्टविरहजनितदुःखस्य सन्तानं अविच्छिन्नं प्रवाहः तेन । वक्त्रकालस्यापि निरवच्छिन्नशोक
परम्परया इत्यर्थः । सम्प्रति अधुना अतितरां निरान्न रामभद्र परिशील्य काश्चिन्मपगत
त रामभद्रम् अवलोक्य दृष्ट्वा कम्पितामव मानाविधं दुर्घटनमागच्छा विचलितमिव मे
शोपालुव्राता इत्यर्थः । हृदयं चित्तम् । प्रतिनिवर्त्तमानेन अगम्यागमनात् गतेन ।
नियतमेव निश्चितमेव । बधूसङ्गनिवासविश्रम्भसाक्षिण इत्या भाष्येण सोतया इत्यर्थः, सङ्ग-
निवासे एकमात्रस्थाने शो विश्रम्भं प्रणय या कैलिकान्तं 'विश्रम्भं कैलिकान्तं विनाशे,
प्रचक्षतेऽपि च' इति मेदिनी । तस्य साक्षिणो दृष्टारं प्रदेशा स्थानानि द्रष्टव्या
विकीकृतितया । तेन किमिच्छा—तेन इति । तेन प्रदेशेण निसर्गधीरस्यापि स्वाभा-
विकधैर्यसङ्गप्रसापि रामभद्रस्य एवंविधायामवस्थायाम् शीताविरहेण एकाकिभ्रमणवशात्
दृष्टव्यम् । अतिगम्भीराभोगशोकशोभसंवेगात् अतिगम्भीरं दर्शित्वार आभागं प्रसव यस्य स
अलीन दुःखः, अ-शोक तेन य-शोभ-अभिभव तस्य संवेगान् प्रतिपातान्, वेगानिष्ठयान्
इत्यर्थः, यदै-यदै स्थानि स्थाने, लङ्घान् अनेवापि, प्रमादस्थानानि प्रमोदं वृद्धिविपर्ययः धैर्य-

वीचीवातेः शीकरचोदशोतेराकर्षद्भिः पद्मकिञ्चल्कगन्धान् ।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्खैरं स्खैरं प्रेषितैस्सर्पयेति ॥ २ ॥

[२ शीकरचोदशोते पद्मकिञ्चल्कगन्धान् आकर्षद्भिः स्खैरं स्खैरं प्रेषितं वीचीवाते
रामभद्रस्य जीवं तर्पय इति इत्यन्वयः ।

तमसा उचितमेव दाक्षिण्यं खेहस्य, सञ्जीवनोपायसु मौलिक
एव रामभद्रस्याय सन्निहितः । (घ)

मन्त्राः । कथमिव ? (ङ)

तमसा । श्रूयताम् ।—पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात् परि-
त्यज्य गते लक्ष्मणे मोतादेवी प्राप्तप्रसवसेदना आत्मानम् प्रतिदुःख-
युति इति यावत् । तस्य स्थानानि पदानि कारणानि शङ्कनौद्यानि आशङ्कान्ते अस्माभिरिति
अथ । तत्तत्स्थानं रामभद्रस्यान्यघटनायाः सन्भावनासत्त्वादित्यथ । तत्र तेषु रामस्य अमन-
व्याभिव्यक्त्यर्थं सावधानया अवहितचित्तया अवधानं मनसो विषयान्तरविमुक्तता । रामस्य
विपत्तिवारणविषये एकावचित्तया इत्यर्थः भवितव्यं भूयेत्

(१) ननु जलपराङ्मुखत्वात् सावधानत्वेऽपि किं स्यादित्याह —वीचीति शीकरचोदशोते
शीकरचोदेन जलविन्दुचरणेन शोते शीतले तरङ्गतुषारस्यशोतेन तदा पद्मकिञ्चल्क-
गन्धान् पद्मानां कमलानां किञ्चल्कान् केशराणां गन्धान् सौरभ्याणि आकर्षद्भिः आकृष्य
वर्द्धयित्व तथा स्वेन स्वेन प्रेषितं मन्दं मन्दं प्रेरितं वीचीवाते स्वकीयतरङ्गवायुभिः
मोहं मोहे सकलमुच्छिन्नावस्थायां जीवं जीवनं तर्पय प्रीणय यदा यदेव रामस्य मूर्च्छा
भवेत्, तदा तदैव तादृशैकरङ्गवायुभिरस्य चेतस्य प्रतिपादयेत्यर्थः । इति इत्यन्तं मोदावरी-
मभिधानं प्रेषितास्तीति प्रवेणान्वयः शीकरचोदशोतेन शैले, पद्मकिञ्चल्कगन्धान् इत्यनेन
सौरभ्यम्, आकर्षद्भिः इत्यनेन मान्दराच्च इति वायोर्गुणमयमुन्मत्तम् । सुरभिशीतलवदुवाता
अपि विरहिणामन्यकारिण इति न शङ्काम् । विरहिणा चेतस्वदशायामेव दुःखं इमे
मूर्च्छितास्तान् तु प्राणप्रतिष्ठापनकरा एव ज्ञानिनीउत्तमः ।

(घ) उचितमिति । दाक्षिण्यम् औदार्यम् खेहेन प्रियजनं प्रत्यानुकूलमित्यर्थः । राम
प्रति खेहवतीं मोतामुदा यत् तदानुकूल्यं कर्तुमिच्छति, तत्तु न्याय्यमेव, किन्तु तस्याय
विशेषप्रयोजनं नास्तीति भावः । कुत इत्याह—तु इति । तु किन्तु मौलिक एव प्रकृत एव न नु
कथमिव इत्यर्थः, रामभद्रस्य सञ्जीवनोपायं चेतस्वप्रतिपादनहेतुं सन्निहितं निष्कटवर्णीं स्थितः ।
सन्निहिता मोता, खेवं सञ्जीवयिष्यतीति भावः ।

(ङ) कथमिति कथमिव, मोहं सञ्जीवनोपायं सन्निहित इत्यर्थः ।

संवेगाद्वाप्रकाशे निश्चिंसवती, तदेव तत्र दारकादयं प्रसूता, भग-
वतीभ्यां पृथोभागीरथीभ्याम् अभ्युपपन्ना रसातलञ्च नीता । स्वस्थ-
त्वाभात् परेश च तद्धारकद्वयं तस्या, प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवो स्वय
मर्पितवती । (च)

सुरणा (नविश्वयम् ।)

ईदृशाना विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणोभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

[३ । ईदृशाना विपाक अपि परमाद्भुत जायते यत्र एवविध जन उपकरणो-
भावम् आशयति, इत्यान्वयः]

तमसा । ईदानीन्तु शब्दकृतत्वात्तेनानेन सम्भावितजनस्थानागमनं
रामभद्रं मरयमुखादुपप्लुत्य भगवती भार्गीरथी यदेव भगवत्या

(च) श्रूयतामिति किमिति पूर्ववृत्तान्तमुच्यमानस्य तत्र वाच्योक्तिपावनोपकण्ठात्
वाल्मीकि तपावनस्य आश्रमस्य उपकण्ठात् निकटान् परिश्रज्जा सौतामिति शब्द प्राप्त
प्रसववेदना प्राप्ता उपस्थिता प्रसववटना यस्या सा अत एव अतिदुःखवशात् नितालकट
प्रतिघातात् आत्मनः स्फटिकम् । तदेव निज पानकरमिव तत्र गङ्गास्रोतसि दारकादय
दारकादयो इय वानकायगल, । मृता प्रसूतवती कादिकर्षणि कर्त्तरि क्ता । पृथ्वी
भारीरथीभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्याम् अभ्युपपन्ना प्राप्ता अनुगृहीता सतीत्यर्थः, रसातल पाताल
नीता बालकाभ्यां सह सौतमिति शब्दः सत्यत्यागात् सत्यस्य दग्धस्य त्यागी यस्मिन् वयसि
तत् सत्यत्याग इव तज्ज्ञात् परेश अनन्तर वषट्पदवयव परामन्वयः । परेशेति करण द्वितीया,
सहा अपवर्गः । तस्य सौताया तद्धारकद्वयम् महर्षे प्राचेतसस्य वाल्मीकि सौपीठ इत्यर्थः ।
सुखान्धमावविषकया वही गङ्गादेवो स्वयम् आत्मना न त्वन्वहारित्यर्थः ।

(३) ईदृशाना भिति ईदृशाना इयमिव दृश्यन्ती इति ईदृशा तेषां सौतासदृशाना
विपाक इशाविषयास्त अपि परमाद्भुत परमम् अत्ययम् अद्भुत विस्मयावह जायते । कथं
निश्चायः- यत्र इति । यत्र दृशाविषयास एवावध गङ्गापृथ्वीसदृश जन उपकरणोभावम् उप
क्रियते अनेन इति उपकरणम् उपकारसाधनम् अनुपकरणस्य उपकरणस्य भाव इति उप
करणोभाव अभूततद्वाये । तत्र उपकारमव्याप्तम् उपयोगिताम् साहाय्यकारकत्वमित्यर्थः
आस्ति प्राप्नोति अत्र विपाकस्य परमाद्भुतत्वद्वय वाक्यात् प्रति उत्तरादेप्रतिपाद्यार्थस्य हेतुत्व-
प्रतीतिः काव्यलिङ्गमलङ्कारः विपाकस्य न परमाद्भुतत्वस्य विरोधान् उत्तराद्भुतत्वात्प्राप्तोपमाश्च
तन्मुख्यत्वात् विरोधाभासश्च ।

लोपासुद्रया स्नेहादाशङ्कितं तदेवाशङ्क्य सीतासमेता केनचिद्विष्य शृङ्ग-
चारव्यपदेशेन मोदावरीं विलोकयितुमागता । (क)

मरणा सुविचिन्तितं भगवत्या, राजधानीस्थितस्य खलु तैस्तौ
जन्मताम्रभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य निगताचित्तविक्षेपाः, अश्वघस्य
पुनरस्य शोकमात्रहितोयस्य पञ्चवटोप्रवेशा महाननर्थ इति, तत् कथं-
मिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वामनीयः स्यात् ? (ज)

तमरा । उक्तमेव भगवत्या भागीरथीदेव्या,—वत्से देवयजनसम्भवे
सीते । अथ खलु आयुषतोः कुशमवयोर्द्वादशजन्मसंवत्सरस्य संख्या-
मङ्गलप्रत्यिरभिवध्यते तदात्मनः पुराणव्यशुरम् एतावतो मानवस्य
राजर्षिर्वंशस्य प्रसवितारं सवितारमपङ्कतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः
पुष्पैरुपतिष्ठस्व । न च त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनोमस्मत्प्रभावाद्नदेवता

(क) अश्वघस्य राजानस्य अश्वघस्य राजानस्य अश्वघस्य शिरसि दतिधानाश्वानसमरूप
उदका इत्यर्थः । तत्र हतुना सम्भावितजनस्यानागमनस्य सम्भावितम् उतप्रचितम् अनुमितमिति
शायत, जनस्थान आगमनयस्य न सरः मुखान सरयु अयोध्यापञ्चगवाङ्गिनी नदी तस्या
मुखान उपसृत्य आकस्य परित्राय इति शायत । तद्वै रामस्य अनितमेव । सीतासमेता
जीतया समेता निमित्ता आनकीसहिता शृङ्गारव्यपदेशन शृङ्गारव्यकुलोचितस्य कश्चिद्वयस्य
अनुष्ठानविशेषस्य व्यपदेशः कृत्य तत्र कुलाचारकलन । प्रकृत्यादिभ्यश्च ति तृतीया आरभ्य ।
कविश्रीवितरणरूपवोजस्य अन्ववनात् ममसम्भिरयम् । केनचिदिदं शृङ्गारव्यपदेशन इत्यस्य
प्रस्तोताप्रीतिच्छायाचरणरूपस्य अभूताद्वयं नाम सन्धाङ्गमूलम् ।

(ज) सुविचिन्तितमिति सावचिन्तितम् सम्यक् विवेचितम् । राजधानीस्थितस्य
अयोध्यास्थितस्य तस्मै कन्येतिव्यथ वीर्याश्रय इतिवत् आश्वघस्यैः अश्वघस्य
महाराज भवकौन्त्यभ्युदयिकानि ते उन्नतिसाधकैः कार्यैः दुर्गमिषद्विशिष्टपुण्यकर्मविभि-
न्यकारैः आश्रितस्य आश्रितस्य रामभद्रस्यति शब्द, चित्तविक्षेपाः उदयतोऽऽ निगता निगता
इत्यर्थः । राजधानीस्थितस्य रामभद्रस्य राजधानीस्थितस्य निगता निगता निगता निगता
प्रवक्तु नक्तव्यं कथयन्त्यर्थः । पुनः । कान् अश्वघस्य व्यापारान्तरस्यस्य शोकसमवर्तिनीयस्य
केवलशोकसङ्घटनस्य अथ रामभद्रस्य महान् अश्वघस्य अश्वघस्य तद्वत् खलु इति अश्वघात् द्विती
मनवत्या सुविचिन्तितमिति । तत्कालात् पञ्चवटोप्रवेशेवागर्हणं इतिवत् । आश्वघनीय
स्यात् सावयितुं शक्यं आदिष्यथ ।

अपि दृश्यन्ति किं पुनर्मर्त्या इति । अहम् आज्ञापिता—तमवे ! त्वयि प्रकृष्टमेवैव बध्नीयतां जानकोति अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति—
साहसधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि । (भू)

सुखा । अहमप्यमुं वृत्तान्तं भगवत्यै सोपामुद्रायै निवेदयामि ।
रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि । (ज)

(अ)। उक्तमिति। उक्तमेवेति एवमप्युक्तयोग्यवस्थापनाय। किमुक्तमित्याह-
यदित्यादि। आयुष्यतो आयु प्रशस्तं विद्यते ययो ती आयुष्यतो तथा हादशसप्तत्यस्य
ही च दश चेति हादश सप्त्यासधिका वा दश इति हादश। हादश सप्त्यायामयद्वयोश्च
त्रयोश्च इति ज्ञात। हादशानां पूरण इति हादश। तस्य पूरण इत् इति इत्। हादश
सप्तत्यस्य इति हादशसप्तत्यस्य तस्य अन्धकाराधिहादशपूरणोभूतसप्तत्यस्येत्याह। सप्त्या
मङ्गलवन्ति मङ्गलवन्ति मङ्गलायै वयसो वतसरसप्त्यायै मङ्गलजननाय गन्धि, सर्व-
लससक्तप्रत्ययेमेदमुक्तमित्यस्य तस्यैपदुवागोचनारूपमङ्गलवत्सङ्घितसुवधारणविधिरित्यस्य।
“वतसरे वतसरं शिशुना जन्मनचम जन्मात्तसुव कृत्वा, मङ्गलाय कर्तुं परमुत्सादिना स्त्रियो
यन्ति कुवन्ति। स त स्वर वल्यदपण निस्ततोव पदेन” इति वीरराजः। अमि
वन्ति वान्ताकिमेति श्रव। तस्यैवात् तदनुष्ठानभूतस्य देवतापूजनस्य विधयत्यादित्यस्य।
आज्जन्म सप्त्या तमेत्यस्य। पुराणश्रुतं प्राचीनश्रुतं परम्परया श्रुतमित्यस्य एतावत्
इत्युक्तं सप्त्या मानवस्य वैवस्वतमनारपत्यस्य। मूर्धपूजा वैवस्वतमनस्तपन इत्याकलद्वयमान
दशरथसप्त्याश्च रामचन्द्रो ज्ञात इति ज्ञयम्। प्रसन्नितार जनयितारम् अपठताप्यात्मन अपठतो
नास्ति पाप्मा पाप येन त निर्वन्मसमन्ताविद्यादिदोषगन्धम् इत्याह। सन्नितार देव जनन
सप्त्यादिमौलाशान्तिन मूर्धदेवम्। उपतिष्ठस्य पूजय। देवपूजाश्च आज्ञमेपदम्। नन
पुत्रवयनसमये जना मानवमौक्त्य यदि रासायानवेददेशे तदा मङ्गलनयनात् अभेदित्याह न
चेत्यादि। न चेत्यस्य दृष्टान्तोक्त्यनेनात्यस्य अवनिपुत्रवर्तनीम अवने भूमि पृष्ठ
उपरिभागे वर्तते या ता भूमिगता सतीम् अस्मत्प्रभावात् मदीयवर्गभावं इत्यस्य सप्त्या
मानवा। इति उक्तमिति पूर्वशब्दस्य। अतएव वनदेवतायां सोताया भावदर्शनं समस्तसम
अह तमसा, प्रकृतप्रमा परमप्रीतिशान्तिनी वध स वा। प्रत्यक्षरी सङ्गीत अनुचरी अथ
इत्यर्थः। सा महत्या आश्रयिता अह तमसा इत्यस्य। यदादिष्टम आदिष्टम आदेशमनतिश्रान्ति
सोताया मङ्गलवन्तिमित्यस्य। अनुतिष्ठानि आचरामि सोताया सङ्गचारिणी अथः

(ज) चक्रमणि । यमु प्रताप सोतया साई आनीय्या चामननम मि
हम्यायवामि

तमसा । तदियं गोदाबरोद्धदाचिह्नम् ।— (ट)

परिपाण्डुर्दुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती विलोलकवरोकमाननम् ।

करुणस्य मूर्त्तिरथवा शरीरिणी

विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

[४ । परिपाण्डुर्दुर्बलकपोलसुन्दरं विलोलकवरोकमाननं जाननं दधती करुणस्य मूर्त्तिः अथवा शरीरिणी विरहव्यथा इव जानकी वनम एति इत्यन्वयः ।]

सुरसा । इयं हि सा ।—

‘किसलयमिव मुग्धं बन्धनादिप्रलूनं’

हृदयकुसुमशोषो दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डुं क्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

[५ । शरदिजं चर्मं केतकीगर्भपत्रम् इव हृदयकुसुमशोषो दारुणः दीर्घशोकः बन्धनात् विप्रलूनं मुग्धं किसलयम् इव परिपाण्डुं क्षामम् अस्याः शरीरं ग्लपयति, इत्यन्वयः ।]

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(ट) तदितः । तदियं सा जानी इत्युच्यते तदियं सेव आकल्यस्व जानकीत्वस्य विज्ञेय-
मेतत् । निष्क्रम्य निर्याय ।

(४) सीता विमिनष्टि परिपाण्डु इति—परिपाण्डुर्दुर्बलकपोलसुन्दरं परिपाण्डुभ्यां शोका-
भिभवान् रक्तवह्निहरभाजनादिविरहेण किञ्चित् शुभाभ्यां दुर्बलाभ्यां लज्जाभ्यां च कपोलाभ्यां
गण्डाभ्यां सुन्दरं मनोज्ञम्, विलोलकवरोकमाननम् विलोला अञ्जना, संयमनाभ्यावान्
इतस्तत् विचिता इति यावत्, कवरी केतवेशे वेणी इत्यर्थः, यव ततः । नयुतश्चेति कः ।
विलम्बिवेचीकम् आननं मुखं दधती धारयन्ती इयं जानकी करुणस्य करुणविप्रलम्बस्य
मूर्त्तिं आकृति इव, अथवा शरीरिणी मूर्त्तिमती विरहव्यथा वियोगवेदना इव वनमरुण्यम् एति
आगच्छति । अथ जानका करुणमूर्त्तितादात्म्यसम्भावनायाः शरीरिविरहव्यथातादात्म्य-
सम्भावनायाश्च इवप्रवृत्तेन प्रत्यायनात् वाच्या उत्तमैकान्तकारः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ।
एतदनुकरोति ८ या आकुलानि—

‘वसने परिशुसरे वसाना निधमक्षामसुखी धृतेकवेचि ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम टोष विरहव्रत विभर्ति ॥

(५) किसलयमिति । शरदिजः शरत्कालसमुत्पन्नः, ‘प्राण्डुः शरत्कालदिवा जे’ इति
सप्तम्याः अलङ्कारः । “सप्तम्यां ननेडं” इति सप्तम्यर्थः । चर्मः लज्जा लज्जाप इत्यर्थः, “चर्मः
स्यादातपे शोभेऽप्यमल्लेदाभसोर्वरः” इति मेदिनी । केतकीगर्भपत्रं केतका केतकीपुष्पस्य

नेपथ्य । प्रमादः प्रमादः । (ठ)

(ततः प्रविशती पुष्पावचयव्या सकलचोत्सुक्यमाकलयन्ती सीता) । (ड)

सीता । अहो, जानामि प्रियसखी मे वासन्दी बाहरदि । ठ)

[(ठ) अहो ! जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरति, इति सम् ।]

(पुनर्नेपथ्ये)

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शङ्खकोपलवाद्यै-

रथे शीलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्मै ? (ण)

[(ण) किं तस्य ? इति सम् ।]

(पुनर्नेपथ्ये)

बध्ना साहं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन दर्पा- *

दुहामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

[६ । अथ शील यः करिकरभकः सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शङ्खकोपलवाद्यैः पुरा पोषितः अभूत्, अथ सः बध्ना साहं पयसि विहरन् अन्येन दुहामेन हिरदपतिना दर्पात् सन्निपत्य अभियुक्तः, इत्यन्वयः ।]

गर्भपत्रं चमत्करवर्षि पत्रं दलमिव, हृदयकुसुमशोभी हृदयं कुसुममिव इति हृदयकुसुम-
“सुपमितं व्याघ्रादिभिः गतिः समाम् । हृदयकुसुमं शङ्खं इति हृदयकुसुमशोभी । शिनि ।
कुसुमशोभनचित्तसत्तापकं दाहकं तोत्रं दोषं शोकं दीर्घकालव्यापि मत्तुविरहदुःखं,
कल्पनात् इत्यात् विप्रलूतं हृत्तुं सुगन्धं रस्यम्, किमन्य पल्लवम् इव स्थितं, परिपाकं पाक्युत्तरं
शौमुदीपक्यायमिति यावत्, चामं लज्जाम्, अस्याः सीतायाः शरीरं, व्यपयति मलिनोक्तरोति ।
व्याचरति इति वैकल्पिकं रूपम् मानितोक्तम् । अथ हृदये कुसुमसारापात् दीर्घं शोके
जातकल्पादारोप्य अक्षतं प्रख्यात् एषदक्षविचित्रं परम्परितम्, इतलूनक्षितमयसाम्बल्य
शरीरे पाक्युत्तरादिष्वर्थं प्रतीतद्वयम् । पुनः कृतकोगर्भपत्रस्य शरीरं चमत्करं च दीर्घं शोके
व्यपनसाधव्यात् साम्प्रतीतिः उपमानरम् ।

(३) प्रमादः इति । प्रमादोऽनवधानता विधातुरित्याक्षपः । अथवा प्रमादोऽपनिष्ठापातः ।
सम्बन्धे चिह्नितः ।

(४) ततः इति । पुष्पावचयव्या पुष्पाणां कुसुमानाम् अवचयं चयने मयहे व्यथा आसत्ता
इत्यर्थः । सकलचोत्सुक्यं कलनेन शोकेन चोत्सुक्यम् उत्तकण्ठया च मङ्गलं वत्तमानं यथा तथा
आकर्षयन्ति शङ्खती प्रमादशब्दमिति शेषः ।

(३) अहो इति । जानामि मन्यं पुनर्परिचितव्यवस्थादिति भावः । व्याहरति भावते ।

(६) सीतेशी । अथ शीलः अथ सखी शीलः पल्लववृक्षाद्यः अक्षतः यः करिकरभकः

सीता । (ससम्भ्रम कतिचित् पदानि गत्वा ।) अज्जउत्त ! परिस्ताहि परिस्ताहि मम तं पुत्तम् । (अतिमभिनीय समेत्यम् ।) हद्दी हद्दी ताहं ज्जेव चिर-परिचिताहं अक्खराहं पच्चवटीदंसणेन मं मन्दभादणीं अणुबन्धन्ति । हा अज्जउत्त ! (इति मुञ्चति) । (त)

[(त) आर्यपुत्र । परिवायस्य परिवायस्य मम त पुत्रकम् । हा धिक् हा धिक्, ताव्येव चरपरिचितानि अक्षराणि पच्चवटीदर्शनेन मा मन्दभागिनोमनुबध्यन्ते । हा आर्यपुत्र ! इति स्मृ ।]

तमसा । (प्रविश्य) वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये) विमानराज, अत्रैव स्थीयताम् । (य)

सीता । (समाश्वस्य सवाश्वसोद्वासम्) अहो ! जलभरिदमेहत्यणिद-गम्भीरमंसला कुदो ए एसा भारदो निगृधोमभरन्तकखबिबरं मं पि मन्दभादणीं भक्ति उल्लावेदि ? (ट)

[(ट) अहो ! जलभृतमैव क्लान्तगम्भीरमासला कुतो नु एषा भारती निर्घोषविधियमात्र-कषाविवरां मामपि मन्दभागिनीं भक्ति उल्लासयति, इति स्मृ ।]

इतिशावक, सीतादेव्या स्वकरकलितै स्वकरच निजहृत्तन कलिते आकृते, एतेन करिशावक प्रति यवातिशयो व्यज्यते । शङ्कशोपल्लावाये शङ्ककोनां तदाख्याना गजमियाणां पल्लावायेः अग्निकलनये, तदभक्षणेति भाव । कामल वद्यातनायम् अवशब्दस्य प्रयोग । पुरा वनवास-कार्त्त पोषतो वर्धितोऽभूत् । अद्य दृश्यमान स करिकरभक्त मध्या स्वकीयभार्यया साहं सह पयसि जले विहरन् क्रीडन् अन्येन अपरेण केनचित् उद्दामेन उच्छ्वलित उद्धतेन इति यावत्, हिरदपतिना इतियूथपेन दर्पात् बलगवात सन्निपत्य कुतोऽपि खानादागत्य अभियुक्त, अभिभवाय आक्रान्त । अतः सीतादेव्या पुत्रस्वरूपस्य विनायकभावणया प्रसाद एवेति भावः । मन्दभाक्ताऽहम् ।

(त) ससम्भ्रममिति । ससम्भ्रम सत्वरम् । चिरपरिचितानि दीर्घकालोच्चारणेन अन्वेषादनि अक्षराणि आर्यपुत्र इत्येव वचां । अनुबध्यन्त अनुसरन्ति मम सुखात् प्रसरन्तीत्यर्थः । चिरा-भासवशात् सोऽयं देश इति च हेतो आर्यपुत्र इति अक्षराणि निसर्गात् एव सङ्गृह्यान् निर्गच्छन्ति इति भावः ।

(य) विमान इति । विमानराज इति पुण्यस्य सम्बोधनम् । रामस्थीतिरेवा ।

(ट) समाश्वस्य इति । समाश्वसोद्वास साध्यसेन भयेन उद्वासेन हर्षोद्वासेन च सहैति

तमसा । (सञ्जितायम् ।) अयि वत्से ! (ध)

किमव्यक्तोऽसि निनदे कुतस्थेऽपि त्वमीदृशो । *

स्नानयित्वोर्मयुरीव चोक्तितोत्कण्ठितं । स्थिता ॥ ७ ॥

[७ । अव्यक्तं कुतस्थे अपि निनदे त्वं स्नानयित्वो निनदे मयूरी इव किं ईदृशो चोक्तितोत्कण्ठितं स्थिता, इत्यन्वयः ।

तद्योक्तं, क्रियाविशेषश्चम् । स्वरश्रवणेन रामोऽयं न वेति सशये स चेत्तदागत्य परित्यक्ताया मम दशमेन क्रुद्धं स्यादिति भयेनोत्कण्ठं, यदा रामचन्द्रस्यात आगमनेन तस्य प्रजारञ्जनव्रते यद्वि क्राचितं वृष्टिं स्यादित्याशङ्कया भूतिः, असाधारणपतिव्रताया अस्या पतिमुखनि स्तवकाय श्रवणेन तत्परणदशंगलालसया च उल्लास युज्यत एवेति बोध्यम् । जलभर्तेति, जलेन भृतस्य पूर्वस्य मेषस्य कनितमिव गति तमिव गम्भीरा मन्द्रा मासला प्रभृता सृजन्तेति यावत् । एषा भारती नाचो कुत कञ्चाञ्चनादुत्पन्ना सतोत्पथ निघावति, निघोषश्च ध्वनिना मियमाण कर्णविभरे यस्यासा तद्योक्तम् । कृष्टिति द्रुतम् उच्छ्वासयति सञ्जीवयति । स्तवप्राशो मन्द- भागिनी मां हृषेत् उल्लासयतीत्यर्थः । मामप्येत्यपिशब्देन स्वस्य दुःखातिशयेन हृषासोम्यत्वं व्यस्यते ।

(ध) उक्तिरिति । चिरानुभूतेऽपि स्वर सशय इति विवक्षयेन क्लितम्, आनतेपि रामे परस्परसाक्षात्कारो न जायते इति दर्शनेन च चमत्ताभा सङ्गति मञ्जितायम् ।

(७) किमव्यक्तोऽसीति । अव्यक्तं अपरिष्कृष्टं विज्ञातमानस्वरूपे इत्यर्थः, कुतस्थे कुतोऽपि निमित्तादुत्पन्ने अज्ञातहेतुके इति यावत् । कुतो भवतीत्यर्थे “आख्याताश्च तमादय” इति व्यस्यत्य इति कालापा । अव्ययान्त्यप इति त्यप । निनदे ज्वनी “शब्देनिनादनिनदध्वनि ध्वानरवक्षणा ।” इत्यमरः । त्वं स्नानयित्वो मेषस्य ध्वनी इति शेषः । “अथ मेषो वारिवाह स्नानयित्वं खादक” इत्यमरः । मयुरीव ईदृशो एवविधा चोक्तितं सम्भ्रान्तम् उत्कण्ठितम् उत्तुङ्गकं यथा व्यापचा स्थिता अस्ति भवति । मेषध्वनिमाकर्ण्य मयूरी यथा चकिता उत्कण्ठिता च भवति, तथा त्वमपि इमम् अपरिष्कृतं विमानराजं अत्रैव स्थीयतामित्येव कस्यापि कष्टरव युक्ता कष्टमिव समुत्कण्ठिता व्याकुला च सङ्गासि इत्यर्थः । अत्र प्रकटकारणमावेऽपि चोक्तितो- त्कण्ठितत्वकार्यान्वितोर्भिभावनालङ्कारः । स च सौताया मयूरा रामं स्नानयित्वो तच्छब्दे च मेषनिनादस्य सात्वप्रत्ययात् सकललोपादानाच्च पूर्वोपमया सङ्कीर्णतया तथा जनेव राजसि तन्वीतिवत् मयूरी अस्ति त्वन्व अस्ति इति प्रथममध्यमपुरुषभेदोत् उत्पन्नागतभयप्रकृतत्वदीयः, स च ‘निनदे क्वचमव्यक्त’ इति पाठेन समाधियः । पठ्यावत्तं वृत्तम् ।

• “अपरिष्कृतनिनादं” “कुतस्थे प्रीतिरौदृशी” इति पाठान्तरम् ।

† “चोक्तितोत्कण्ठिता” इति पाठमिदं ।

सीता । भगवदि ! किं भणसि अपरिपूङ्गुटेति ? मय सख सर-
संजोएण पञ्चभिन्नाणिदं अस्सउत्तो ज्जेव बाहरदि । (ग)

[(ग) भगवति । किं भणसि अपरिपूङ्गुटेति ? मया पुन, स्वरसयोगेन प्रत्यभिज्ञातम्,
—आर्यपुत्र एव व्याहरति, इति स्मृ ।]

तमसा । श्रूयते तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थमैश्वराको राजा
जनस्थानमागत इति । (प)

सीता दिट्ठिआ अपरिहीनराजधर्मो क्खु सो राजा । (फ)

[(फ) दिष्टा अपरिहीनराजधर्मं क्खलु स राजा ।]

(नेपथ्ये) यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे

यानि प्रियासहचरस्त्रिरमध्यवासम् ।

एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि

गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

८ । यत्र द्रुमा मृगा अपि मे बन्धव प्रियासहचर (अह) यानि त्रिरम् अर्धवासम् ।
बहुनिर्भरकन्दराणि एतानि तानि गोदावरीपरिसरस्य गिरे तटानि, इत्यन्वयः ।]

(ग) भगवतीति भगवात तमसे । अव्यक्त इति तमसोक्तवाक्यस्याशमादाय सीताया
प्रश्न, अपरिपूङ्गु इति । स्वरसयोगेन कण्ठनादस्य सन्धर्केण कर्णविवरप्रविष्टेनेति यावत्,
मया प्रत्यभिज्ञातम् अह जानामीत्यर्थः । अनुभूतस्य पुनरनुभव प्रत्यभिज्ञे' ति नैयायिका ।
आर्यपुत्र रामचन्द्र एव व्याहरति भावते इति ननु अन्य इति परिसंख्या आर्यो ।

(प) श्रूयते इति । तपस्यत तपस्या कुर्वत शूद्रस्य श्रमकस्य दण्डधारणार्थम्,
दण्डस्य शिरस्कंदरूपस्य धारण विधानमित्यर्थः । तस्मै इदं इति दण्डधारणार्थम्, अथैनं सह
नित्यसमास सर्वलिङ्गता च । ऐस्साक इस्साकोरपत्त पुमानिति इस्साकुर्वन्वीयः, राजा इति
राम जनस्थानम् आगत इति श्रूयते लोकपरम्परया आकर्ण्यते इत्यर्थः ।

(फ) दिष्टेति । दिष्टा हि द्वितीयात्मप्रतिरूपकमव्ययम्, भाग्येनेत्यर्थः । स राजा राम ।
अपरिहीनराजधर्मं राजो धर्मं राजधर्मं न परिहीन राजधर्मं यस्य स ततोक्त, अपरित्यक्त-
राजकर्तव्य इत्यर्थः ।

(८) यत्रेति । येष गिरितटेष द्रुमाः वृक्षा अपि मृगाः इरिषा अपि मे मन बन्धव
सुष्ठुद आसन् इति ज्ञेयः ।

सीता (इडा ।) हा कर्धं पहादचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्राम-
दुज्जलेण आधारेण, अथ * सोम्यगन्धीराणुभावमेतपञ्चभिन्नाब्धिदी-
पञ्जउत्तो ज्जेव ता मं धारेहि । । (व)

(इति तमसामाग्निश्च मृच्छति)

[(व) हा क० प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्रामदुवलाकारेण, अथ सोम्यगन्धीराणुभाव-
मात्रप्रत्यभिज्ञात आद्यपव एव तस्या धारय इति सम ।]

तमसा । (धारयन्ती) वत्से । समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

एकव सुधिरवासीन कथादानगातकण्डूयनादिना उपकारपराग्रयतया मृगदुमादि-
वपि सुहृद्वद्विदपजाता इत्यर्थ । प्रियामहचर प्रियाया सीताया सहचर सीतासहित
इत्यर्थ । यानि गिरितटानि चिर बहु काल व्याप्य अयवात्सम अधिहितवानग्नि 'उपान्वध्याड-
वस इति कण्डूत्वम् । तानि पुनरुट्टानि एतानि दृश्यमानानि बहुनिम्भरकन्दराणि वद्वे निम्भ वा
जलप्रवाहा कन्दरा गृहाश्च येष तानि गोदावरी परिसरस्य गोदावरी परिसर पयनमूर्धस्य
स तथोक्त तस्मै उपान्विष्यतगोदावरीकस्य "पर्यन्तं परिसर" इत्यमर । गिरे ब्रह्मवशा-
व्यपवतस्य तटानि प्रख्यानि विदाल्ने इति शब्द इव द्रुमा अपि इत्यादिषु अपिशब्देन का-
कथा तत्रत्याना मुनिप्रभृतीना सचेतनानामित्यथान्तरस्य समानव्यायत आगमात् अर्था-
पत्तिरलङ्कार । वसन्ततिष्क ठगम् ।

(व) हा इति । इ कथमित्येकमव्ययम् अत्यन्तसदसूचकम् । प्रभातेति । प्रभाते ऊर्ध्वसि-
यत चन्द्रमण्डल शशिविष्य तदिषु आपाण्डुर स्थान इत्यर्थ परिक्राम क्रश दुबल सामर्थ्यशून्यस्य
तेन आधारेण शरीरस्य उपलब्धित, प्रकृत्यादिभ्यश्चोपसंख्याय मिति उपलक्षणे द्वितीया ।
अनुभाव तैन्नोविश्व एव अनुभावमात्र, सोम्य ज्ञान गन्धीर स्थिर यत अनुभावमात्र, तेन
प्रत्यभिज्ञात । अथ परिदृश्यमान जन स आद्यपव एव इति कैवलानुभावन प्रतीयत इत्यर्थ ।
पूर्वम् आकृतिवैसादनात् साऽय नवेति सन्देहाऽभवत् किन्तु पूर्वदृष्टप्रभावावलोकनात् स
एवायमिति निश्चय इति भाव ज्ञात् तस्याय रामस्य इदं क दुरवलाकनीयावस्थादर्शनेन
मूर्च्छायां भुवि पतनावातसम्भवात् ज्ञेया इत्यर्थ । मा धारय सखि तमसं । त्वं मामवलम्बक ।
मूर्च्छां प्रति सन्ध्यायेव पतनश्चक्षुषा प्राक तमसा धारयितुम् आदिष्टवतीत्यर्थ

* "अथ सो गन्धीराणुभाव" इति पाठान्तरम्

। "ता वारेदु मं पिचसङ्गी" "भववदि तमसं धारय मम इति पाठमद्वी ।

(नेपथ्ये) अनेन पञ्चवटोदर्यनेन—

अन्तर्लोनस्य दुःखाग्नेरयोद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ८ ॥

[८ । अन्तर्लोनस्य अथ उद्दामं ज्वलिष्यत दुःखाग्नेर्धूमस्य उत्पीड इव मोहः मां प्रागवृणोति, इत्यन्वयः ।]

(नेपथ्ये) हा प्रिये जानकि ।

तमसा । (स्वगतम्) इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि । (म)

सीता । (समाश्रय्य) हा । कष्टं एदं ? (य)

[(य) हा कथमेतत् इति सम् ।]

(पुनर्नेपथ्ये) हा देवि । दण्डकारण्यवासप्रियसखि । विदेहराज-
पुत्रि । (इति मूञ्चति) (र)

सीता । इहो इहो, मं मन्दभाइणि उद्दिमिष * आमोलनक्षेत्रेणोत्प्लुत्यतो
मुच्छिदो ज्वज अज्जउत्तो । हा हा कष्टं धरणोपिट्टे णिरुक्खाइणीसहं
विपल्हृत्यो । भग्गवदि तमसे । परिस्ताहि परिस्ताहि, ओवावेहि
अज्जउत्तम् । (इति पादयो पतति) (ल)

[(ल) हा धिक हा धिक मां मन्दभागिनीमुद्दिष्य आमोलनक्षेत्रेणोत्प्लुत्यतो मुच्छित

(८) अन्तर्लोनस्य अन्तर्लोनस्य अन्तर्लोनस्य कालेन प्रज्ज्वल्यमानस्य अथ अधुना
अनेन पञ्चवटोदर्यनेन हे । ना उद्दामं अग्नयनस्य अत्यक्तमिति यावत्, ज्वलन्त्यतः सन्दोषिष्य
माद्यस्य उद्दामाद्यदशनादुद्दामोद्यस्य बाहुव्यावृणोति इति भावः । दुःखाग्नेर्दुःखम्
अग्निरिव तस्य धूमस्य उत्पीड रागविव मोहः मूञ्चा मां प्रागवृणोति पूर्वं
प्रागवृणोति आच्छादयति । यथा वज्र धूमं पूर्वाविकाशतः पूर्वं तत्स्थानम् आच्छादयति तथा
दुःखजनिताद्य मोहः दुःखस्य पुणर्विकाशतः प्रागवृणोति इत्यर्थः । अथ दुःखे अग्नि
साम्यस्य समासगतत्वात् लुप्तः मोहो अमोत्पीडसाम्यस्य इवशब्दाच्छाया वाच्या उपमा ।
इति पद्यावक्रमम्

(भ) इति । हा प्रिये जानकि त्वं क्लेश इति शेषः ।

(म) इदमिति । गुरुजनेनापि अगम्यप्रसुप्तेनापि पुञ्जनेन इत्यर्थः । तत् रामस्य
मुञ्चापातादिकम् आशङ्कितम् तर्कितमित्यर्थः ।

(र) इति । दण्डकारण्यवासे तदावस्थानकाले इत्यर्थः, प्रियसखि सहचरीभावेन
महापकारकरणादिति भावः

एव, हा हा । कथं धरणीपटं निरुत्साहं निरुत्साहं विपश्यन् , भगवति तस्मै ' पारितापस्य
परिवायस्य, जीवय आद्यपुत्रम्, इति सम् ।]

तमसा । त्वमेव ननु कस्यापि सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव नियतो भवः * ॥ १० ॥

[१० । ननु कस्यापि ' त्वमेव जगत्पति सञ्जीवय, पाणि ते हि प्रियस्पर्श , तत्र एव
भव नियत , इत्यन्वयः ।]

सीता । जं भोदु, तं भोदु, जधा भगवदी भणादि । (व)

(व) यद्वत्तु तद्वत्तु, यथा भगवतो भवति, इति सम् ।

(ससम्भ्रम निष्क्रान्ता ।)

(ख) हा इति । आनीलस्रोतनीलोत्पलं जेव नीलोत्पले इव इति जेवनीलोत्पले
आनीलानो जेवनीलोत्पले यस्य स तथोक्त इत्यन्वयः । धरणीपटं
धरण्याः पृथिव्याः, पृथ्वीपरिभागं तस्मिन् । निरुत्साहं निरुत्साहं निरुत्साहं शोकाभिभवात्
उत्तमसाहस्य आभासं सत्त्वमय इत्यर्थः, तेन हेतुना निरुत्साहं दुर्बलं मोदुम् अशक्ततया विवक्ष्य यथा
व्यापका विपश्यन् पतित इत्यर्थः । निर्माणि उत्साहो योऽस्ति तत् यथा तथा निरुत्साहं
तच्च तत् निरुत्साहं निरुत्साहं निरुत्साहं, कर्मधारय सुप्सुपति वा समासः

(१०) त्वमिति । ननु भो कस्यापि । महान्स्वभावं सीते । त्वमेव तत्रैव कर्त्तव्यमेत
दित्येवकाराय । जगत्पति जगत् पति पृथिवीपालं रामचन्द्रं सञ्जीवय सञ्जीवय सञ्जीवय
सञ्जीवय सञ्जीवय कर्त्तव्यम् । अत्र श्रुति — “आनीदवात स्वधया तद्विदुः” एकं जगत्
प्रकीर्तित्वादसङ्कायम् अतो निर्यापारं तत्परं ब्रह्म स्वधया “तं विदुः स्वधया स्वाहा” इति
ब्रह्मविदुः स्वधया नमः आनीदजीवत इति । हि यत् ते तव पाणि, हस्तं प्रियं प्रीतिकरं
स्पर्शं यस्य स तथोक्तं भवतीति शेषः । रामस्य जेतव्यसम्पादनं तत्रैव सुकरं नाश्वस्य
इति भावः । अतः तत्रैव तस्मिन्नाश्वस्य तत्रैव वायं । पाणिना प्रियाङ्गुस्पर्शं एव एव सञ्जी
वनं नियतं विदुः । तत्र करस्पर्शेन रामस्य निरतिशयसुखोदयो भविष्यति, तमेव च स
त्वमेव भविष्यति, अतोऽनन्वयकस्यां मृती तद्वत्स्पर्शं एव निरता भूया इति सुरलाय ।
तत्रैव इत्येवकारिण्यं अन्वयस्यापह्नवस्य आद्यत्वात् आद्यो' परिसङ्ख्या, भवस्य अत्र नियतत्वदप-
सामान्येन जगत्पते सञ्जीवनसमर्थनात् अद्यान्तरस्यामयः । अतः सा भन्दभागिनो निवारय
परिवायस्य अन्तःसन्दर्भेण श्रद्धावासादपसम्भ्रमं उक्तं ।

(११) सीतेति । यद्वत्तु रामचन्द्रानुमतिमन्त्रेणापि तद्वत्स्पर्शं सन्नुष्टं क्रुद्धो

* “तत्रैव नियतो भव” इति पाठभेदः ।

(ततः प्रविशति भूमी निवसित साधया वीतया लघुव्रजान् ।

साक्षादोच्छासो राममद्रः ।)

सीता । (किञ्चित् सङ्घर्षम् आत्मगतम् ।) जाने पुण्योवि पञ्चाशदं भिव
जोविदं तल्लोचणाञ्जस्य * । (श)

[(श) जानामि पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं विनोक्तमाद्यस्य, इति सम ।]

राम । हन्त भोः ! किमेतत् ? । (घ)

प्रश्नोत्तनं नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पौडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतप्तजीवनमनःपरितर्पणो † मे

सञ्जीवनौषधिरसौ नु हृदि प्रमिक्तः ॥ ११ ॥

[११ । हरिचन्दनपल्लवानां प्रश्नोत्तनं नु, निष्पौडितेन्दुकरकन्दलजः सेकः नु, मे हृदि
आतप्तजीवनमनः परितर्पणं असौ सञ्जीवनौषधिः प्रमिक्तः नु, इत्यन्वयः ।]

वा भवत्वित्यर्थः । ईदृशे काले तत्र विवेचनीयमिति भावः । यथा भगवतो ऐश्वर्यशालिनो
तमसा भवति ब्रवीति तथा करोमि पाणिना प्रियस्याङ्गं स्पृशामीत्यर्थः । सञ्जीवनं सञ्जीव्य
स्वरथा सङ्घर्षमानं यथा स्यात्तथा । 'सञ्ज' मस्वरथा वेने' इति मेदिनी ।

(श) जाने इति । विनोक्तमाद्यस्य विभूषणपते रामस्य जीवितं चेतन्यं पुनरपि प्रत्यागतम्
इत्यत्र जानामि वेद्यं, ज्ञास्यज्ज्ञासादिदशनादिति भावः । लक्ष्मोदपित्री सीता वाराणस्यावतारं
रामं जगदीश्वरमिति ज्ञानात्स्व आत्मगतकथनेनाग्न्यैरुत्थत्वात् मानुषवद्व्यवहारहानिः । ननु
कथमनयो लक्ष्मीनारायणयोरपि मानुषवद्व्यवहार इति ? सत्यं जगति स्त्रीपुरुषविवाहेननवीः
जगदीश्वरयोरपि मानवाचारं सजातीयशिक्षायाः* आशुफलजनकत्वादिति ।

(घ) हन्त इति । हन्त इति सङ्घर्षकमव्ययं 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्प्रादुर्भावाद्ययो'
रित्यमरः । किमेतदित्यस्य प्रश्नोत्तनमिति श्लोकेनान्वयः ।

(११) प्रश्नोत्तनमिति । एतत् स्वर्थं किं ? हरिचन्दनपल्लवानां हरिचन्दनस्य देवतरीः
पल्लवानां किसलयानां प्रश्नोत्तनं चरितो वसु निष्पौड इति यावत्, नु किम् । चतिसैत्यकर-
त्वात् स्वर्थमिति तदा वितर्कयामि इत्यर्थः । "नु पृच्छाया वितर्कं च" इत्यमरः । नुश्चः

* श्लोकञ्च इति पाठान्तरम् ।

† जीविततरो, जीवितपुनः परितर्पणोऽयं इति च पाठान्तरम् ।

सीता । (सहायसौत्कल्पमप्रसृत्य ।) एत्तिन्नं ज्ञेयं दाहि मे बहुदरं । (स)

[(४) एतावदेव इदानीं मे बहुतरुम् । इति सम]

राम । (उपविश्य) न खलु वत्सलया सीतादेव्या अभ्युप-
पन्नोऽस्मि ? । (५)

सीता । हृद्दो हृद्दो किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि ? (६)

(क) हा धिक् हा धिक्, क्रिमिति सामर्थ्यपरो मार्गिष्यति ? इति सम ।]

राम भवतु, पश्यामि । (इति अनुदिक् अवलोकयति) (७)

सीता । भगवदि तमसे ! ओसरह्म, जइ दाव मं पेक्खिस्सदि. ततो
अणवभणुस्सादसस्सिधाणेण अहिअदरं मम महाराओ कुब्बिस्सदि । (८)

[(८) भगवति तमसे ! अपसराम, यदि तावन्मा प्रसिप्यत, तदा अनभ्युपगतसन्निधा-
नेन अधिकतरं मम महाराज कोपिष्यति । इति सम]

(६) मरीचि । सहायसौत्कल्पम्, सहायेन रामो मा प्रत्यभिज्ञातवान् इति भयेन सौत्कल्-
पेन सह वक्तृमानं यथा तथा अथवा रामस्य गात्रव्यग्रात् सत्त्वादकं, तत्र उत्कल्प्य शरीरवत्-
कृता, सहायसह उत्कल्प्य ताभ्यां सह वक्तृमानं यथा तथा, अपसृत्य दूरं गत्वा वक्तृमात्रमाहि-
त्यस्य । इदानीं निर्वासनदशायामपि राम एतं रात्र्यं वक्तृमन एतावदेव मम स्थानेन
सुखानुभवस्योक्तव्यं त्वत्तमेव अधिकतरं भक्त्यः संस्मरणमात्रेण सहसादिसुखानामत्यन्ता-
मश्रवादिता भावः ।

(७) मेति । वत्सलया सहायया सीतादेव्या न खलु अभ्युपपन्नं अनुगृहीतं किम् ?
अनुगृहीतं एव समदृशा दशमानोक्तं सहायसहृदया सुखस्यैव पाणिना मन्त्रात् सगृह-
यत्येव, अत्र काकुत्स्तराज्ञाविरतिर्न तथा प्रचोदयगम्यत, न खलु अभ्युपपन्नं किं अपि तु अभ्युपपन्नं
एव अथवा कथामितादृशसुखजनकस्यैव इति भावः । इदं इदं जगत्सन्धानात्कृतमतिवर्ण-
नाम सत्यं सुश्रुतम्

(८) हेति । हा धिगिति शोकद्योतकमव्ययम् । विवाटेन हिंसा, यस्याहं सततं
सचरिष्यां आसु स इदानीमस्मिष्यति इति शोकहेतुविरति भावः । मार्गिष्यति अविष्यति ।
रामस्याकारावभोकनात् सीताया अयं वितर्कः ।

(क) भवत्विति । भवतु सीतया अभ्युपपत्तिं तदभावी वा अस्तु इत्यर्थः । पश्यामि सुसन्नातं
निदपयामीत्यर्थः । अत्र वत्सलान्तर्गतभागवत् निवस्य मुच्यं तं अदृश्यमानोऽपि सीतावाक्-
सामञ्जसाय अनुसन्धेयः ।

(८) भगवतीति अपसराम श्यामादस्यादन्तं याम्, अण्वदेकत्वे पाणिक्

तनये । अयि वक्षे ! भागीरथीवरप्रभावात् वनदेवतानामपि
अदृश्या संवृत्तासि । (ग)

सीता । आं अयि एदं । (घ)

[(घ) आं अयि एदम् । इति सम्]

रामः । ननु प्रिये जानकी ! (ङ)

सीता । (समन्यगद्गदम्) अज्जउत्त ! असरिसं ज्ञु, एदं वक्खणं इमस्स
सुत्तन्तस्स । [हासम् ।] अहवा किं पित्ति वज्जमईं जम्मात्तरिस्सु वि पुणो
असम्मादिददुक्खइदं सणस्स मं एव्व मन्दभाइणीं उइमिस्स वक्खलस्स
एवंवादिणो अज्जउत्तस्स उवरि णिरणुकोमा भविस्सं, अहं एदस्स
इयिस्सं जाणामि, मम एसोत्ति । (च)

[च] आर्यपुत्र ! असह्यम् खलु एतद्वचनमस्य इत्यात्मनः । अथवा किमिति वज्रमयी
जम्मात्तरिणु अयि पुनरसम्भावितदुर्लभदशमस्य मामिव मन्दभागिनोऽदृश्या वत्सलस्य एववादिन
आर्यपुत्रस्य उपरि निरनुकोशा भविष्यामि, अहमेतस्य उदय जानाम ममापि एव इति ।
इति सम्]

बहुवचनम् । न अभ्यनुज्ञातं न अनुभोदित इत्यभ्यनुज्ञान तथोक्त सन्निधान समीपोपगमनम्
अभ्यनुज्ञातसन्निधान तेन समीपस्थितिहेतुना इत्यर्थः । वृत्तिरयं प्रजापुरस्त्रमाय मां वन-
वाहिनीं हतवान्, अधुना यदि तस्यानुमतिमन्तरं याह समीपवर्तिनो भवामि तदा नूनमेवाह्य-
पुत्रो मां प्रति कोपिष्यति प्रजापालनमृटिसम्भवात् । तदपसरणमेव मम वरमिति भावः ।

(ग) असीति । भागीरथीवरप्रभावान् गङ्गादेव्या वरदानमदृश्या । त्वं वनदेवतानामपि
किं वनजानुषस्य रामस्य इत्यपिष्यदाथ, अदृश्या अनन्तलोकनीया अस्मि भवसि । तत्पराम-
हर्षनानिष्टपातशङ्का न आर्या इत्यपसरणे नास्ति प्रयोजनमित्यर्थः ।

(घ) आम् इति । आरवायकमस्यय, भागीरथीवरमाहात्म्यं ज्ञात्वा इत्यर्थः । इह
भागीरथीवरस्य मन्त्रादृशत्वमस्तीति उपपद्यते अहं मापसरामोत्यर्थः ।

(ङ) ननु इति । अनुमयविशेषसूचनायं पुनरन्यु प्रिये जानकीत्युक्तम् । “प्रज्ञावधारणा-
सुज्ञाह्वययामकथे ननु” इत्यमरः ।

(च) समन्य इति । समन्या श्रीकेन प्रत्ययकोपेन वा गद्गद अथमुत्तरः तेन सह वर्ष-
मानं वया ज्ञापयाम, आसीति श्रियाया विज्ञेयस्य “मन्युर्मे ज्ञाती ज्ञधि” इति कोपः । “नह-

राम । (सर्वतो विनीक्ष्य स्निवन्दम्) हा । न काचित् भद्र । (छ) *

सीता भगवदिति तमसे । तद्वा निष्कारणपरित्यागोऽप्येतन्न एतन्न एवविधेन दंशनेन कौटुम्भी मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि । इति सम्]

[ज) भगवत तमसे तथा निष्कारणपरित्यागिनोऽप्येतन्न एतन्न एवविधेन दंशनेन कौटुम्भी मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि । इति सम्]

सम्पदपाठाये वक्ष्यते गदगद विट । गदगद स्वरभङ्ग इदं वचनं 'प्रियं जानको' इति अङ्गसूचकं वाक्यं अस्य व्यापारस्य अङ्गत्वं त्रिवासनरूपनिष्ठराशरण्यात् असङ्गं निर्वासिताया न निन्द्यासूचकसम्बन्धनस्य युज्यते न तु प्रियं इति अनुरूपं, माहात्म्यभङ्गप्रसङ्गात् महात्माना हि मनोवाक्कान्त्यम् तत्प्रेतारण्येभ्यश्च आचरन्त्यनुरूपं भवति इति । प्रजानुरक्तभावस्य अकारणमात्रं मम निवासनं कृतम्, अथवा कथमनुना मा प्रतौढक्यं विभावो दृश्यते । पञ्चानुरागः—अथवा तं वचनयो पाषाणादनिमित्तमिवात्यन्तकठिना, आर्यपुत्रं तथा पश्यन्त्या अपि हृदयस्याविदीणत्वादिना भावः जन्मानन्तरं पञ्चानुरागं जन्मानुरागं मयूरव्यसकादयश्च समस्तः । तेषु पुनं भूय असम्भावितं चञ्चलीयमत एव दुर्लभं दर्शनं यस्या सा ता तथाक्ता मन्दभागिनी दुभाग्या मांसं उद्दिश्य विषयीकृत्य इत्यर्थः । भागीरथीवरभङ्गिणा अधुना हृदयार्थं पश्यन्त्यादशनायाः जन्मानन्तरं ममेव अदृश्यता निरस्यति भवति सम्भाव्य एतदुक्तमिति भावः वतमनस्य सङ्गवत् एववादिनं उक्तसङ्गसम्बन्धनकारिण आर्यपुत्रस्य रामस्य उपरि निरनुकाशात्तदया अथवा निरनुकाशपदेन रामस्य मा अस्या हृदय मया सुक्तं कण्ठं रोदितव्यं तत् किमेव कठिना भवामोत्येव व्यज्यते अनुकोशति सुक्तकण्ठं रोदित्यनेनेति अनुकोश इत्यमरव्याख्या 'हृदयानुकोशस्य हृदयानुकोश इत्यमरः भविष्यामि । मातुह्यैव प्रियवादिनं रामं प्रातः मम निद्रयन्वहारं कथमपि नैव सम्भवेदित्यर्थः । अहं अद्य रामस्य हृदयं चित्ताभिप्रायमिच्छत्येव जानामि एव रामः मम मनोगतभावः जानातीत्यर्थः । आवासुभावः उभयार्थनोभावम् विदुः अत आर्यो कोऽपि कः प्रति विदुः न स्यात्, यत्तु मां प्रत्यनेन निष्ठुराचरणं कृतं तस्मै टरट्टट्टादिवेति सम्भावयामि इति भावः । गङ्गावरे ह्यधोधातोश्चानुसामान्यत्वात् यथा सीतायाः स्वरूपतो रामेण वञ्चनं तथा तदनुकूलवचनविषयोऽपि अनुसन्धय, अतएव समोपे वदन्त्या अपि सीताया वाक्यस्य रामेण अग्रवचनमुपपन्नम् ।

(छ) सर्वत इति । सर्वत सर्वान् दिक्षु विनीक्ष्य इत्यर्थः । स्निवन्दं निर्वन्देन

तमसा । जानामि वत्से ! जानामि । (भू)

तटस्थं नैराशादपि च कलुषं विप्रियवशात्

विद्योगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तन्निभतमिव ।

प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणं

द्वयोभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥ १३ ॥

[(१२) तव हृदय नैराशात् तटस्थम्, अपि च विप्रियवशात् कलुषं, दीर्घे अस्मिन् विद्योगे भटिति उत्तन्निभतम इव, सौजन्यात् प्रसन्नं करुणे गाढकरुणं अस्मिन् क्षणे प्रेम्णा द्वयोभूतम् इव, इत्यन्वयः ।]

‘तत्त्वज्ञानापदीर्घादंतिर्न वेद स्वावमाने’ति दर्पयोगे स्वावमानेन सह वर्त्तमानमिति समिधोदमादित्यस्य विशेषणम् । सीतामुद्दिश्यैव विनमनादपि तां निश्चेतुमशक्यत्वेन आत्मनो निष्पेक्षः । अत्र अस्मिन् स्थाने काचित् कापि न गमनीयार्थः । मतरा कुतो मे प्रिया सानेति भावः ।

(ग) भगवतीति । निष्कारणपरित्यागिनोऽपि, बिना हन्ता मा वने निष्वासयतोऽपि एतस्य रामस्य उर्वचिरेण अतर्जितोपमनेन शोकविह्वलत्वावनोक्तनेन नम हृदयस्य चित्तस्य कौटुशः किञ्चित् अनुबन्ध अवस्था इत्यर्थः । तमह न त्वानामि मय्यक् अवधारयितुं न शक्नोमि इत्यर्थः ।

(झ) जानामीति । हे वत्से सीते ! जानामि, जानामि त्वदीयं हृदयमिति शेषः, अस्वावधारणे विरक्तिः । जानाम्येव इत्यर्थः ।

(११) । किमिव मे हृदयावस्था त्वं जानासीति आकाङ्क्षायां तामिव विवर्णयति—तटस्थ-मिति । तव हृदयं चित्तं नैराशात् पुनः समागमसम्भावनाविरहान् तटस्थं उदासीनं रत्यादिभावविशेषेणानुसृतं समागमकारणानुसन्धानादौ निरुद्यमानमित्यर्थः । आसीदिति शेषः । अपिच किञ्च विप्रियवशात् निष्कारणपरित्यागरूपस्य शोकस्य हेतोः कलुषं क्रोधाविन् सुभितमिति यावत् आसीदिति शेषः । तत् दीर्घं निरवधौ अस्मिन् विद्योगे विरहदशायां भटिति द्राक् घटनेन घटनया वा सहस्रोपपन्नेन पुनः सन्दर्शनेत्यर्थः । उत्तन्निभं इव विद्यमानं क्षिप्तं निष्कामिव संतुलनमित्यर्थः । अमलकालस्यापिविरहदशामर्थं अकस्मात् राममुद्धावलोकनेन सीताया अन्तःकरणं किञ्चित् व्यविशङ्कनीयमिव ज्ञानमिति भावः । तथा सौजन्यात् अकारः परित्यागिनोऽपि भर्त्ता खेदमुचकसम्बोधनादिना ‘हा प्रिये जानकी’ त्यादिना विग्रहः कुतो तथापि हृदयं प्रसन्नं अमलकालस्य सत् सन्नुत् ज्ञातं, तथा दयितकरुणे प्रि-

राम । देवि ।

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्शः खेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति * मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ॥ १४ ॥

[(१४) खेहार्द्रशीतलः ते स्पर्शं मूर्त्तं प्रसाद इव अद्यापि मां आनन्दयति, हे नन्दिनि ।
त्वं पुनः क्वासि ? इत्यन्वयः ।]

सीता । पटे क्व दे अगाधर्तसिदसिचोहमभारा आनन्दकिस्सन्दिणो

प्रकाशकविलापादिना गाढकरुण गाढा निविडा करुणा दया समवेदनेत्यर्थः यस्य तत् प्रबलया
परं खप्रहाणेच्छया तत्रावस्य स्पृष्टमित्यर्थः । तथा जायमानैर्विविधैर्भावे स्पृष्टं तत्र हृदयं
अस्मिन् नय इदानीं प्रस्था खहेन भर्त्तरि गाढानुरागेण द्रवीभूत अनुरागप्रवाहण गलितमिव ।
अत्र तटस्थ नैराश्यादित्यनेन मान्यं विरपरिचिताम्यक्षराणीति वाक्ये सीताया अवस्था प्रति-
पादिता । तथा कल्प विप्रियवशादित्यनेन असदृश खन्वमुष्य इत्यान्त्येवहाक्वाभिमतावस्था
प्रतिपादिता । विरोग दाघऽस्मिन् इत्यनेन कथं प्रभातचन्द्रमखलत्यादिविवक्षितावस्था प्रति-
पादिता कथमित्यस्य विन्यायकत्वात् प्रसन्न साजम्यादित्यनेन अथवा किमिति वक्ष्यमी-
त्यादः प्रतिपादितावस्था दर्शिता तथा दयितकरुणेगाढकरुणमित्यनेन हा किं इदं मां
नन्दभागिनी व्याहरतीत्यादिवाक्कावचित्तावस्था प्रतिपादिता । द्रवीभूत प्रमूष्यत्वेन उत्तुमुक
यति उत्तुकण्ठित स्थितमित्यादः वाक्यप्रतिपादितावस्थोक्ता । अत्र हृदये घटनीजम्भितत्वस्य
द्रवीभूतत्वस्य च सम्भावनाया इवशब्दः न प्रतिपादनात् भावाभिमानी वाच्य क्रियात्प्रेषादयम् ।
कलुषत्वप्रसन्नत्वादौना विरुद्धाना तत्त्वान्मेकत्ववर्णनात् विप्रलम्भवैचित्र्याच्च विरोधखल्लनात्
विरोधाभासश्च । करुणे गाढकरुणत्वस्य पदार्थस्य हृदयस्य द्रवीभूतत्वं प्रति हेतुत्वोपगमात्
काव्यालङ्कारमिति प्रचोञ्जीवकम् शिखारणो नाम वृत्तम् ।

(१४) प्रसाद इति हृदयं सीता । खेहार्द्रशीतलः खेहेन प्रेक्षा आद्रः क्षिप्तः अतः
एव शीतलः तापशान्तकरः नैतत् स्पर्शं मूर्त्तं शरीरौ प्रसादः अनुग्रह इव अद्यापि न केवलं
स्पर्शक्षणे स्पर्शाभासदशाशमनीत्यपेक्षः । मा आनन्दयति प्रीणयति । पुनः किम् हे नन्दिनि ।
आनन्दविधात्रि । त्वं क्व कस्मिन् स्थाने असि वर्त्तसे । तवायमनुग्रहः स्पर्शरूपेष्वनुभूयते त्वम्
नया न दृश्यसे । अत्र प्रसाद इव मूर्त्तः इति गुणोत्प्रेक्षा, सा च भावाभिमानी, तथा
शीतलः प्रति खेहार्द्रपदार्थस्य हेतुत्वं निरूपणात् पदार्थहेतुकः काव्यलिङ्गः, स्पर्शरूपाधार-
भावेऽपि आनन्दनक्रियारूपाधेयसम्भवात् विशेषालङ्कारहेति मतम्, तदेतिषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

* “अद्याप्य वादयति मां” इति विद्याभाररुत पाठः ।

सुदा मए अज्जउत्तस्स उज्जावा, जायं पच्चएण णिक्कारणपरिचायसङ्गि-
दोवि महुमदो मे जम्भलाहो । (अ)

[(अ) एते खलु ते अगाधदर्शितखड्गसम्भारं आनन्दनिष्पन्निन सुता मया आर्यं
पुत्रस्य उज्जावा, येषां प्रत्यक्षेण निष्कारणपरित्यागशब्धितोऽपि बहुमतो, मे जम्भलाम् ।
इति सम्] ।

राम । अज्जवा कुतः प्रियतमा ? नूनं सकृत्पाभ्यासपाटवोपादानं *
एष रामस्स भ्रमः । (ट)

(नेपथ्ये) प्रमादः प्रमादः । (सीतादेव्या स्वहस्तकनितरित्वम् पठ्यते) । (ठ)

राम (सकदचौतसुक्कम् ।) किं तस्य वत्सस्य ? (ड)

(अ) एते इति । खड्गस्य अनुरागस्य सम्भारं अतिशयं अगाधं अप्रमेयं यथा
स्वातया दर्शितं प्रकटितं खड्गसम्भारं येषु त तथाक्ता आनन्दनिष्पन्निन मुखसावित्र्य आर्यं
पुत्रस्य रामस्य उज्जावा उज्ज्विलापवाक्त्राणि, मया सुता इत्यन्वयः । येषां उज्जावाणां प्रत्यक्षेण
विश्रांतिं सर्वदैव तं सुतिसपुरा आर्यपुत्रस्याज्जावा इति विश्रांतिं शक्यं सज्जातमस्य इति
शब्धितं ब्रूयितम् । निष्कारणेन अनिमित्तं य परिन्दानं वर्जनं तेन शब्धितं स तथोक्तं
जम्भलाम् मम जीवनं बहुमतं ग्राह्यतया मन्थनं पृथितं क्लेशवहुलमपि औचितं आहृतं, न
त्यक्तुं शक्यते इति भावः ।

(ट) अथवेति । कठोरगभाया सीतायाः शपदमङ्गलं मभीरारण्यं निर्गन्धसनात्
सन्दिग्धजीविताया नाक्यवागमनसम्भावनाति विवेकाटयादाह—अथवेति । सकृत्स्य सीता
विषयकमनीष्यापारस्य “सीता एव ब्रूयति एवमवाप्ति” इत्यादिपक्षं मनोवृत्तेरित्यर्थः । “सकृत्स्य
कर्म्म मानसं”मित्यमरः । अभ्यासेन पुनः पुनरावर्तनेन यत् पाटवं नेपथ्यं ‘सा मे प्रियावाप्ति
एवमीदृशं वदतीत्यादिधारणायां पटलं तदेव उपादानं कारणं यस्य स तथोक्तं भ्रमं भ्रान्तिं
जायते । पुनः पुनः सीताविषयकचिन्तायां परिशीलनेन एवविधं भ्रमं अगायासेन समुत्पन्नं
इत्यर्थः । सीतागोचरचिन्तायां सातत्यात् सर्वस्य ताम्रं पश्यामि तदालापमेव
श्रूयामीति भावः ।

(ठ) नेपथ्य इति । प्रमाद इत्यस्यार्थं प्राग्बोधितं पठ्यते वासन्त्या इति शेषः ।

(ड) सकदच इति । उत्सुकस्य भावः चोत्सुकस्य कदचोत्सुक्याभा
यतया आह्वेति शेषः । किं तरेति । तस्य करिषावस्य किं किमनितं भ

* पाटवोपाद इति कचित् ।

(पुनर्नोपेक्ष्य) ('वन्धा साईं मत्स्यसाराईं पश्यते ।')

सीता । को दाणीं अङ्घ्रिउज्जिह्वदि ? (ठ)

[(ठ) क इदाहोमभियाचाने ? इति सम]

राम । क्वासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं बधूदिनोयमभिभवति ?

(इति उत्तिष्ठति) (च)

(प्रविश्य) सम्भ्रान्ता वासन्तो । कथं देवो रघुनन्दनः । (त)

सीता । कङ्घं पिप्पसङ्घो मे वासन्तो । (य)

[(य) कथं प्रियसङ्घो मे वासन्तो । इति सम]

वासन्तो जयति जयति देवः ।

राम । निरुप्य कथं देव्याः प्रियसङ्घो वामन्तो । (द)

वासन्तो । देव । त्वर्यतां त्वर्यताम्, इतो जटायुगिरिशिखरस्वः

(ठ) इदानीं नि सङ्घातनया वनवाससमये को जन अभियोचाने नियोचाने मनुपुत्रक-
करिषावकस्य साहाय्यसम्पादनाय प्रयत्ने मयेति शब्द अङ्घो मम प्रियप्रोषितस्य तस्य रक्षायै
कमति प्रयत्नं न शक्नोमिति मङ्गल कष्टमिति भावः ।

(च) क्वासिति असौ दुरात्मा क कुत्र वसत इति शब्द बधूद्वितीय बधू भाव्या
काचित् करिष्यो द्वितीयो इत्यो परणो सङ्घाचरिष्यो त यावत् यस्य त, वन्धा साईं विचरन्-
मिति यावत् य प्रियाया सीताः । पुत्रके पुत्रान्विशेषेण प्रतिपादित अभिभवति आक्रामति ।
तमङ्ग गत्वा व्यापादयामास्यथ इति एवमुक्त्वा उत्तिष्ठति तत्तसाहाय्यायेति शब्दः ।

(त) सम्भ्रान्ति । सम्भ्रान्ता प्रियसङ्घ्या सीताया पुत्रकस्य करिषावकस्य साहाय्यका
भावेन उत्तिष्ठति । वासन्तो प्रविश्य रङ्गसूनिमिति शब्दः । कथमिति विजयद्योतकमव्ययम् । द्विष
राजा रघुनन्दन कथमवागच्छति इति आश्चर्यम् ।

(य) कथमित्यादि । अवापि कथमित्यस्याथ पूर्ववत् । अङ्घो मे मम प्रियसङ्घो
वनवाससङ्घचरौ वासन्तापि अत्र वसत इत्याश्चर्यमित्यर्थः ।

(द) निरुप्यति । निरुप्य टप्ता राम वासन्तीयमिति निश्चित्य आह्वेति शब्दः ।
कथमित्यादि वाक्य कथम्

(ध) त्वेति त्वर्यता सत्वर गम्यताम् । त्वरतर्भावे लोट् सम्भ्रमे चिञ्चनम् । कवच

जटायुशिखरिदाचनेन' इति विद्यासागरकृत पाठः

दक्षिणेन सोतातीर्थेन गोदावरोमवतीर्थं सम्भावयतु देव्याः पुत्रकं देवः । (ध)

सीता । हा ताद जटाया ! अञ्ज सुखं तुए विणा जणह्माणं । (न)

[(न) हा तात जटाया ' अञ्ज सुखं त्वया विना जनम्यानम् । इति सम्]

राम । अहह ! हृदयमर्मच्छिदः खलु अमी कथोच्चाताः । (प)

वासनी । इत इतो देवः ।

सीता । भगवदि । सञ्चयं एञ्च वणदेवदावि मं ण पेक्खदि । फ

[(फ) भगवति ' सञ्चयं वनद्वेषाणि मा न प्रचने ' इति सम्]

जनने हेतुमाह—इत इति । इत अस्मात् प्रदेशात् जटायुगिरिशिखरस्य जटायुना तदभिधानेन पञ्चरात्रेण अञ्जितपूर्वम् यदगिरे पञ्चतस्य शिखरं गृह्य तस्य दक्षिणेन दक्षिणदिग्वर्तिना सीतातीर्थेन सीताया तीर्थं जलावतार इति सीतातीर्थं 'तीर्थं योनीं जलावतारं' चेति वृत्तायुषः । येन जलावतारिण्य सीतादेवी गोदावरोमवगाहते अ, स सीतातीर्थेमिति प्रसिद्धिं मतः । तेन सीताया चटु नति यावत् । गोदावरी तदभिधाना नदी अवतीर्थं अवचक्ष्य गोदावरोज्ज्वलपदैश्च गन्वा इत्यर्थं देव्या सीताया पुत्रकं जन्मिषुष तं करिपोत देव राजा मवान् । "राजा भट्टारको देव" इत्यमरः । सम्भावयतु साहाय्यदानेनानुगृह्णातु इत्यर्थः ।

(न) हा ताद इति । श्रुत्वरश्म्युत्पन्नं प्रयुज्यत्वान् जटायुषः स तात इति सीतया मन्वोध्यते । "पुत्र्य पितरि वत्सं च तातशब्दं प्रयुज्यते ।" अथ त्वया विना तद्विरहितं जनम्यानमिदं सुखं रिक्तमिव प्रतिभाति ।

(प) अहह इति । अहह इति शोकसूचकमन्त्रः । एते कथोच्चाता कथानी 'जटायु-गिरिशिखरस्य'त्यादिनां पदानां उच्चाता उपस्थासा उच्चारणानीति यावत् । हृदयमर्मच्छिदं हृदयस्य मर्मोणि जीवस्थानानि छिन्दन्तीति तथोक्ता मन्त्रविदारका । जटायुगिरिशिखर, गोदावरी सीतातीर्थं सीतापालितकरिपोत इत्येतेषां नामश्रवणान् सीताया पितृसखस्य बहुन्तवाजस्य मन्त्रं तस्या अपि शब्देनापहरणं इत्यादि वस्तुन श्वक्तावाविभागतं शोकोदयान् कथोच्चातानां मन्त्रच्छेदकत्वमिति भावः ।

(फ) भगवदीति । न वैश्वं मनुष्या वनदेशा अपि इत्यपेक्षः । समीपस्थां राम, हृदीपोपस्थिता वनदेशता वासनी च कथं आनापन्नरमाकृष्यं नाज्जानं पश्यतीति परिज्ञाय विजिता सीता तमसां पृथ्वती—भगवतीति ।

तमसा । अयि वस्त्रे । सर्वदेवताभ्यः प्रकृतमेष्टव्यं भागीरथीदेव्याः *
तत् किमाशङ्कसे ? (ब)

सौता तदो अणुमरह्य । (भ) [इति परिक्रामत ।

(भ) तताऽनुवाच इति सम्]

राम । [पारुष्यम्] भगवति गोदावरि । नमस्ते । (म)

वामनो । [निरुप्य] देव, देव । मोदस्व विजयिना बभूवित्तीयेन
देव्याः पुत्रकेण । (र)

राम । विजयतामायुष्मान् । र

(व) अयाति । भागीरथीदेव्या गङ्गायाः सम्प्रदेवताभ्यः सम्प्रभ्यः दृष्टव्यं सर्वाभ्यः
दृष्टव्यं ऐश्वर्यं अविनाशिता प्रभाव इति यावत् । प्रकृतं उत्कृतं समधिकमित्यर्थः,
वन्न इति शब्दः । तत् तस्यान् त्वं किं कथं आशङ्कसे अथो मा पश्यतीति सद्यःकुला
भवति । उत्कृतं ऐश्वर्यालिन्या भागीरथ्या वाक्यं सन्दृष्ट्वा न कथय्य, विस्मयमव विचर,
न खलु कस्यापि दशनाशङ्कितं भावः । ऐश्वर्यं— 'अविनाशिता प्राप्तिं प्राकृत्या मङ्गिना
तथा । ईशित्वं वदित्वं तथा कामावसायित' इति । अथ प्रस्तुतोत्कर्षाभिधानरूपो-
दाहृतिरुक्ता ।

(भ) तदिति । तत् तस्यान् गङ्गावरस्य नि सन्दृष्ट्वा दर्शनीयत्वात् । अनुमराव आवा
वामनास्यो अनु पश्चात् गच्छाव । इति पञ्चमुक्ता परिक्रामत, सौता तमसा इति च शेषः ।

(म) परिक्रम्यति । परिक्रम्य गोदावरौसमीपं गत्वा इत्यर्थः । मा जलं ददातीति
गोदा नदी तामु वरीं यथा इति गोदावरी स्थायिंश्च स्त्रियामीप्सु तस्या सम्बोधने गोदा-
वरि इति । “स्वर्गेषु पशुवाग्बन्धु दिङ्मनसृषिभूजले लघादृष्टा स्त्रिया पुं सि गौर्लिङ्गं चिह्न-
सफसो” इत्यमरः ।

(य) निरुप्यति । निरुप्य स्थितोऽस्य देव देव इति शब्दे विद्वत्ति, “विवादि-
विषयं ह्ये विस्मयान्न दृष्टतीति कोषः । विजयिना जयशोकेन तं वारणजयकारिणा
बभूवित्तीयेन पत्रोसङ्करणं दद्यात् सौतायाः पुत्रकेण करिणावकं मोदस्व इत्येव आनन्दमुत्पन्नं
इत्यर्थः ।

(र) विजयतामिति । आयुष्मान् आयुर्विद्यतेऽस्य इति प्रसथायाः मनुष्यः । प्रवर्तित

सीता । अद्याहं ईदिसो एसो संबुत्तो ! (ल)

(ल) अहो ईदृश्य एव सहेतु । इति सम ।

राम । देवि । दिष्ट्या वईसे । (व)

येनोन्नच्छद्विसकिसलयस्त्रिगुणदन्ताङ्कुरेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु लवलीपल्लवः कर्णपूरात् । *

सोऽयं पुत्रस्त्व मदमुचां वारणानां विजेता

यत् कल्याणं वयमि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥ १५ ॥

[(१५) अयि सुतनु ' उदगच्छद्विसकिसलयस्त्रिगुणदन्ताङ्कुरेण यन् तं कर्णपूरात् लवलीपल्लवः, व्याकृष्ट, न अयं तव पुत्र मदमुचा वारणानां विजेता तरुणं वयमि यत् कल्याणं तस्य भाजनं जातः, इत्यन्वयः ।]

‘ जीवितं देव्या पुत्रक एव विजयता सत्तदन्विजयी भवत् विजयतामिति विपवाभ्यां जे’
विवाक्यमपदम् ।

(ल) अद्याहं इति ईदृश्य बलशालीत्यर्थः एव कर्णशावक

(व) दिक्ष्येति तृतीयान्तस्य आनन्दमुपवर्धयितुं दिष्ट्या भग्यं वईसे इति गतामि, विजयिपुत्रसम्पत्त्या त्वं अद्भुतश्रेष्ठोऽसि अगाधरोभुतामपि जानकीं लक्ष्मी-
कृत्य राम एतन् वृत्तान्तिप्रयादुक्तवान्

(१५) कथमसी सीता वईसे तत् इत्युपपन्नस्यति यथाहच्छत इत्यादि अयं सुतनु
श्रीमता तनु शरीरं यस्य सा सुतनु तस्या सम्बोधनं नदीत्यादि इत्यर्थः । “स्त्रिया
कृत्तिस्तुलान्” इत्यमरात् होषात् अपि तनुइत्येव दृश्यते इति शीरुमगादि उदगच्छ
विसकिसलयस्त्रिगुणदन्ताङ्कुरेण उदगच्छन्ती आविभवन्ती विसृज्य कल्याणस्य यानि किसलयानि
पलायि तद्वत् क्षिणी सखी दन्ताङ्कुरी दशनप्ररङ्गी यस्य स तन् उन्नीरुच्छ्र्वाणाङ्कुरात्मन-
चक्षुदन्तप्ररोधं यन् करिकरभर्जनं न तव कर्णपूरात् कर्णाभरणात् लवलीपल्लव
लवलीपल्लवविजयं तस्या पल्लवः किसलयः कर्णाभरणोक्तं लवलीपल्लवमित्यर्थः अवयवावयवि
भावकत्वमवा अपादानत्वान्निर्याह व्याकृष्टं गीक्यात् शुश्राव्यं भवत्वात् गृहीत
तः पुत्रैर्परिचितः अयं लवलीपल्लवः करिशावकः तव पुत्रः कृतकपुत्रः । मदमुचां मद
शान्त्यर्थं मुच्यन्तीति मदमुचः कृप, तथा मदकाङ्क्षा वारणानां मातङ्गानां दुष्कृत्याना-
मिति भावः । विजेता अस्मिन्विता जात इति इव । अतस्तस्य वयं स योवने कालं यत्

सीता । अविद्यन्तो दाणीं अघं दोहाउ इमाए सोअदंसणए
होदु । श ।

[(ग) अविद्यन्त इदानीमय दीघायुवनया सौम्यदर्शनया भवतु । इति सम्]

गम मखि वामन्ति । पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि
अनुशिक्षितं वत्सेन । (घ)

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः

पुष्पात् * पुष्करवामितस्य पयसो गण्डूषसंक्राम्यतः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत् स्नेहादनरालनालनलिनीपद्मातपत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

(१६) यत् स्नेहात् लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु पुष्पात्पुष्करवामितस्य पयस
गण्डूषसङ्क्राम्य सम्पादिता, शीकरिणा करेण सेक कामं विहित, विरामे पुन अनराल
नालनलिनीपद्मातपत्र धृतम् । इत्यन्वय

कान्तात् वलशालितया शतजयकरणात् अशेष मङ्गल प्राणिना रुक्म्या प्रादनीयत् न अभिहित
वम् यत् वलशालित्वद्वय मङ्गलमिति भावः । तस्य तादृशस्य कल्याणस्य भाजनं प्राप्तं जातं
मङ्गलम् । मङ्गलशालित्वस्य सन्वया अभिनन्दनीय इत्यर्थः । अतः सकिसल्यस्त्रिभूति
महासमता उपमा चतुर्थपादाय प्रति द्वितीयपादायस्य हेतुत्वप्रत्ययात् वाक्यान्वितेन काव्य-
लिङ्गशालङ्कार द्वितीयपाद पद्यस्वभाववशात् स्वभावात्तिस्य एतन्मन्दाक्रान्ता नाम ।

(ग) अविद्यन्त इति । अघं दीघायु दीर्घं दीर्घकालस्यायि आयुर्जीवनकालो यस्य
स अघं पुरोवर्ती मनः पुत्रक अनया दृश्यमानया सौम्यदर्शनया सौम्यं मधुरं दर्शनं यस्या,
अथाभूतया सुन्दरदेहया निजदयितया अविद्यन्त अविरहित चिरमिति इति यावदभवतु ।
आशीर्वादान्तरमकृत्वा सीताया निरुक्ताशीर्वादेन सुतरा विद्योगवेदना परित्यक्ता, सर्व-
सुखापेक्षया मिलनसुखस्यैव तदवयवसा समुत्कर्षप्रत्ययात् ।

(घ) मखीति । कान्तानुवृत्तिचातुर्य कान्ताया पद्मया अनुवृत्तिरन्वयानुवर्तनम् तन्निष्-
विषये यत् चातुर्यं नेपथ्ये देदृश्या वत्सेन सीताया कृतकपुष्पस्य तदपि अनुशिक्षितं
अधिगतमित्यर्थः अनयो करिदम्पत्यो क्रीडावलाकनेन सीताविरहितस्य रामस्य मनसि
मङ्गलकटाक्षमिति बोध्यम् । पश्य पश्य इति द्वे विषये वा विवक्षितम् ।

(१६) लीलिनि । कान्तानुवृत्तिचातुर्यस्य विवक्ष्येति—लीलिनि । यत् यस्यात्

नीता । भववदि तमसे ! अन्नं दास ईदिशो जादो, दे उष ण
आणामि कुसलवा एत्तिएण कालेन कोदिसा बिभ्र होन्ति । (स)

[(स) भववति तमसे । अयं तावदोदृशो जात, तो पुनर्न जानामि कुशलवो एतावता
कालेन कोदृशो इव भवत । इति सम]

सहात् प्रिया प्रत्यगुरागातिशयात् तो । सहान इति परवापि वाक्यं याज्यम् । लीलोत्खात
स्वात्मकाण्डकवलकन्देषु लीलया विलासेन अवहलया वा उत्तखाता उन्मूलिता इति यावत्,
यं स्वभावानां विसृष्टां काण्डां लब्ध्वा एव कवला गमा "शासन् कवल पुमान्
इत्यमर । तेषां कन्देषु खण्डेषु अवसानेषु सतषु इत्यर्थः स्वभावलब्धकवलदानादनन्तरमित्यर्थः ।
यथा स्वात्मकाण्डकवलानां कन्देषु खण्डेषु भक्षणाय प्रियाये दत्तेषु इत्यर्थः । पुष्पाणि विकसि-
तानि यानि पुष्कराणि पद्मानि "पुष्कं खण्डपथयो रिति मेदिनी । ते वासतस्य सुगन्धोक्तस्य
पयसः जलस्य गण्डूषसङ्गान्धं गण्डूषस्य यवता परिभासेन सुखपूरणं भवति तत्परिभाषस्येत्यर्थः ।
"गण्डूषो सुखपूरणं" इति इत्याद्यर्थः । रुक्मान्यः सुखात् । जलस्य खण्डपथयोक्तस्य गण्डूषस्य
सम्पादितः कृतः अथवा पुष्पाणि उपचययति पुष्करं गण्डूषे "पुष्कं करिष्यन्त्यायवापमासुखं
चेति विश्वः । वासतस्य सङ्गातवासस्य पयसः गण्डूषसङ्गान्धं, लीलोत्खातस्वात्मकाण्ड-
सुखपूरणं जलविकीर्णमिति तात्पर्यान्तरं । एव शोकरिषा शोकरा जलकथा विद्यन्ते यस्मिन्
तेन "शोकरोऽजलकथा कृता इत्यमर । जलविन्दुवर्धिका इत्यर्थः, करणं गृहं न सिक करिष्या
शरीरशैत्यसम्पादनाय जलनिचयं कामं पठ्यान् यथा तथा विहितं सम्पादितं कृतं इति यावत् ।
एतेन धारायन्त्रविमुक्तजलकथानुसमाधिर्व्याज्यते । विरामं संकावसाने जलातिवर्षणं प्रिया-
स्वात्मपुष्पप्रसन्नस्य इत्यर्थः । पुनः भूयोऽपि शोकरतापशान्तयं अनुरागलालनलिनीपद्मातपवम
अनुरागम् अवज्ञं सुरक्षमिति यावत्, जालं दृष्टो यस्य एतं तथोक्तं कृतुं यत् न ललितोपम
पद्मपलासं तद्वत् जातपद्मं कृतं धृतं करिष्योमल्लकोपरि विततम् एतदेव प्रियाचिन्तामुत्तमं
विधानं पुष्पमिति बोध्यम् । अथ यथायथं ललितवर्णं न तु स्वभावोत्तररुद्धात् "स्वभावोत्तररुद्धो
वासयं जातः वस्तु वक्ष्यते" इति लक्षणात् । ललितोपमातपवमिति निरुद्धपक्षः, तदनयो
सङ्करः, शब्दालङ्कारी तु कंकागुणासहस्यगुणासौ । अथ शब्दालङ्कारस्य तिर्यगगतत्वे वसाभास
जालम् । शार्ङ्गविज्ञोक्तिरुक्तम् ।

(न) भववतीति । अथ एष मे कृतकपुष्पं करिष्यात् ईदिशो जातं यौवनीचित
वज्रवत्पादिसकलपुष्पसम्पन्नं ४७५ पद्मिनी इत्येतां कालेन प्रख्यातितान् इतीति

तमसा यादृशाऽयं तादृशा तावपि । (ङ)

सीता ईदिसो ग्रहं मन्दभाङ्गो जाए ण केवलं पिरत्तरं भञ्जउत्त
विरहो पुत्तविरहोवि । (च)

(च) ईदृशी अष्ट मन्दभागिनी, यस्या न केवलं निरन्तरमाश्रयविरहः पुत्रविरहोऽपि ।]

तमसा । भवितव्यता इयमोदृशी । (क)

सीता । किंवा मए पसूदाए, जेण तादिसं पि मम पुत्तकाणं ईसि-
विरल कामल धमल दमणुज्ज नकुवांलं अणुवहमुहकाभनिविहन्निदं
णिबद्धकाभमिहण्डयं अमलमुहपुण्डरोभजुप्रलं ण परिचुम्बिदं अञ्ज-
उत्तेण । (ख)

[(ख) किं वा मया प्रसूतया यम तादृशमपि मम पुत्रयोरौषविरलकीमलधमलदमनो-
ज्ज्वलकपोलमनुबद्धमुधकाकलौबिहसित निबद्धकाकशिखरुक्कममलमुखपुण्डरीकयुगलं न
परिचुम्बितमार्यपुत्रव । इति सम् ।]

तौ मङ्गभंजौ कुशलवो कोदृशो जाती कालोचितसौम्याकारत्वलशालित्वादित्युषविधिटी जाती
नर्वात न जाने न वेद्यौत्यर्थः । अत न जानामीति वाक्यस्य तौ पुनरिति वाक्यान्तरं प्रवेशात्
गभितत्वदोषः स च खड्गविह्वलाया सीताया उक्तित्वाददोष इति ।

(ङ) यादृश इति । अथ कारशावक यादृश तौ अपि न कुशलवौ तादृशावेव जाती
यथाय दौवमकालोचितत्वशाली जात तावपि तथैवेति कल्लधर्मत्वात् न तौ असमानौ
इति भावः ।

(च) ईदृशीति अष्ट ईदृशी एवप्रकारा मन्दभागिनी दग्धशालिनी अस्तीति
शेषः । यस्या मम न केवलं निरवधि आर्यपुत्रविरह आर्यपुत्रस्य रामस्य विरह वियोग,
पुत्रविरहोऽपि पुत्रयोः कुशलवयोरपि विरहः प्रसवात् पर तयोरदर्शनात् इत्यर्थः । पतिपुत्राभ्या
दौचकालन्यापकविरहादृवाष्ट मन्दभागिनी न काचित् मादृशी दुःखशीला जगति वर्जित
इति भावः ।

(क) भवितव्यमिति ईदृशी त्वया निरन्तरमनुभूयमाना इय भवितव्यता अवश्यभाविता
नियतिरित्यर्थः । दभाग्यवशादेव तवाय पतिपुत्रविरहो जात न त्वत्त्वकात् लौकिक-
कारणान्नरात् अत नाय शास्त्रीय इति भावः ।

(ख) किं वेति । प्रसूतया प्रसूत प्रसव अस्ति अस्या इति प्रसूता । अर्थं यादृशादृक् ;
यथा अकम्पकविषयया कर्त्तुं न शक्नुमि त्वं निष्फलप्रसवकारिण्या मया किं वा फलं जातमिति

तमसा । असु देवताप्रसादात् । (ग)

सोम । भगवदि तमसे ' एदिषा अपञ्चसंसुमरणेण उस्ससिद-
पण्हदत्यणी ताणं च पिदुणो सस्सिधानेण खणमेत्तं संसारिणीं छि
संबुत्ता । (घ)

[(च) भगवति तमसे । एतेन अपत्यसंस्मरणेण उच्छ्वसितप्रवृत्तकानौ तयोश्च पितु
सन्निधानेन चक्षमाव संसारिणीं अस्मि सङ्गता इति सम]

श्रव । मयेति गम्यमानक्रियान्तरापेक्षया कथ्यत्वात् तृतीय । यत्र इह देवताकोमलधवल
दशमोऽम्बलकपोल यत्र हंतुना ईषत मनाक विरला अनतिमश्रिता कोमला
सुकुमार धवला कुन्दकोरकवत शुभा य दशना दन्ता ते उज्ज्वली द्योतमाना कपोली
गच्छी यस्व तत् तथोक्तम् । ईषदनिबिडसुकुमारशुभदन्तद्योतमानगण्डम अनुवदति, काकली
सूक्ष्म काल "काकली तु कालं सूक्ष्म" इत्यमर । उज्ज्वला इति काकली 'कीरोवदर्थे' इति
कादेश तत स्त्रिया ङोप् । काकली च विहसितश्च काकलीविहसिते, अनुवद निरन्तर
प्रवक्तुं सुगुहं सुन्दरं काकलीविहसितं यस्मिन् तत अनुवदमृगधकाकलीविहसितम् । उत्पन्न
सूक्ष्मभृशस्फटभ्रमिसुन्दरवितम् । निबिडकाकशिखरक निबिडी धृतौ काकशिखरको
काकपक्षौ 'गन्धो ति ध्यातो यत्र ततथोक्तम् । शिखरशब्देनैव इदमिहो काकशिखरक इत्यत्र
काकशब्दस्य निष्प्रयोजनत्वम् । काकपक्ष शिखरक इत्यमर अभिलक्ष्यपुष्परीकयुगल
मुखं पुष्परीकं इव मुखपुष्परीकं तथोर्यगल निम्बलमुखपद्मद्वयम् आत्यप्यत्र पत्या रामेण न
परिचुम्बित पत्य मङ्गलमुखचम्बनलाभनपालनादिना मन्त्रानुप्रसवस्य माफल्य मन्त्रत अभ्यासो
मया प्रमृता तदभावात् मन्त्रानुप्रसव केवल दुःखदं तु निरर्थक्यति भाव ।

(ग) अस्मिति । देवताप्रसादात् देवताया प्रसादात् अनुगृह्यत अस्तु । तत्र पत्या
पुत्रयो मुखपद्मद्वय परिचुम्बित अस्तु भवतु, आशिशि लोऽ देवतासन्निधौ एतद्वत् कामथी
यदचिरात् न पुत्रयो रामेण सङ्गत स्यादिति भाव ।

(घ) भगवतीति एतेन अधुनातनेन अपत्यसंस्मरणेन अपत्ययो दारकथो संस्मरणेन
चित्तया हंतुना तद्विषयकालादीन इत्यर्थ । उच्छ्वसितप्रवृत्तकानौ उच्छ्वसितो दुग्धभारं च क्षीतो
प्रवृत्तो पय चरन्ती क्षणी यस्या सा तथोक्ता । तथा पुत्रयो पितु रामचन्द्रस्य सन्निधानेन
क्षणीपावसानेन हंतुना चक्षमाव किञ्चित्कालमावर्त्तय संसारिणीं गृहस्था अस्मि भवामि
पतिपुत्रसङ्गनादीना एकवाचस्यामसं नार्हन्त्य देवान यथासम्भव तदत मे चक्षकालं जातम्
उज्ज्वलाया सीताया विवादे व्यञ्जते

तमवा । किमत्र उच्यते ? प्रभवः खलु प्रकटप्रक्षिप्तः खे इव । पर-
ञ्चेतदन्याऽन्यसंक्षेपणं पिबोः । (ङ)

अन्तःकरणस्यैव दम्पयोः खेहसंश्रयात् ।

आनन्दशब्दिकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ १७ ॥

(१७) [दम्पत्यो अन्तःकरणस्यैव खेहसंश्रयात् अपत्यमिति अयम् एक आनन्दशब्दः
बध्यते ॥ इत्यन्वयः ।]

वासनी । इतोऽपि देवः पश्यतु । (च)

(क) 'कमवति । अयस्यसंस्करणं सोतायाः प्रसृतज्ञानत्वमेव समर्थयति—किमत्रो-
च्यते इति । अत्र प्रक्षिप्तं अपत्यसंक्षेपणं किम् उच्यते मयेति शेषः । नास्ति किमपि वक्तव्यं
मन्त्रकदाचित् स्वल्पव्यक्तं तेनैव तदेदंशो अवस्यति भावः । "न चापत्यसमः खेहः" इति
वचनात् प्रसृतं अयस्य ज्ञानाश्रितं कदाप्यत्र वात्सल्यमप्यति यावत् । प्रकटप्रक्षिप्तः
प्रकटस्य उन्नतस्यैव आधिकांश इत्यत्र पश्यन् परममोक्षा, शेषावधिरित्यर्थः । सर्व्वं वादिसिद्धता-
दित्यन्तसमर्थनाय न किञ्चिदशङ्कामौल्यम् । परमं अत्यन्तं ब्रवीमि एतत् अपत्यमित्यर्थः । पिबोः
मातापितो अन्योऽन्यमयप्रवणं अन्योऽन्यस्य परस्परस्य सार्थं वार्त्तं सयोगकं, पिबो हृदये ह-
वन्धनमित्यर्थः ।

१७ । तमशर्मेव तमवो न—अन्तरिति । दम्पत्यो पतिपत्नी अन्तःकरणस्यैव खेह-
वस्तुन खेहसंश्रयात् खेहस्य प्रोक्ते संश्रयात् अविश्रान्तं अन्योऽन्यं प्रति प्रकटप्रक्षिप्तप्रवणत्वात्
इतो अपत्यमिति मन्त्रानुपपन्नं अयम् एव एक अद्वितीयं सकलविलक्षणः आनन्दशब्दः सुख-
मयशब्दो बध्यते विधाता इति । यथा अन्नाहतीर्षमतीत्यत्र अन्नफलको वास इति
वाच्यं तद्वदपि खेहसंश्रयफलकानन्दशब्दिरिति । आनन्दशब्दिरित्यत्र आनन्दपदेन वस्तुप्रकर-
व्यावृत्तिः । दम्पत्योरनपत्यावस्थायां उभयमेव उभयानुरागः निरन्तरं वर्त्तते, किन्तु
अपत्यं ज्ञाने तु एव समानाजनं तत्र विभक्त्यने अत्र एव इवोऽनन्दजनकतापत्यस्य इत्यर्थः,
यथा वृक्षवस्थितं किमपि मीनिकादिकं एकस्य जला मूलेण मानवं बध्यते, तथा विधाता
मातापितोरन्तःकरणस्यैव एतत् मन्त्राने सयोग्यं खेहमेव हृदं बध्यते इति उपलक्ष्यार्थः ।

अन्नापत्यं आनन्दशब्दित्वात्तदपत्यं प्रकृतखेहाधिक्यप्रतिपादनोपयोगित्वेन परिश्रजानात् परि-
णामान्तरात् । "विषयात्मन्यारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि । परिचासो भवेत्तुलना तुल्यवि-
कारणो विधेः" इति विवक्षितम् ।

(च) । इति इति । इतोऽपि दिशि देवः महाराजः रामः पश्यतु अतश्चेति-
यथाभानुश्रीकोक्तवाक्यार्थः कर्म ।

अतश्चमदताण्डवोत्सवान्ते

स्वयमचिरोद्गतमुग्धलोन्मवर्हः । #

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष वधूमखः शिखण्डो ॥ १८ ॥

(१८) [अचिरोद्गतमुग्धलोन्मवर्हः कदम्बे उच्छिखः मणिमुकुट इव वधूमखः स एष शिखण्डो अतश्चमदताण्डवोत्सवान्ते स्वयं नदति ॥ इत्यन्वयः ।]

सीता । (सकीर्तकावस) एमो मा । (छ)

(छ) [एष स इति समः ।]

(१८) अतश्चमिति । अचिरोद्गतमुग्धलोन्मवर्हः अचिर उद्गतानि यौवनारम्भात् नवीत-
पक्षानि सुरधानि मनीषराणि लीलानि चञ्चलानि वर्हाणि पिच्छानि यस्य स तथोक्तः । “लोन्म
चञ्चलचयी ।” “पिच्छवर्हः मणुसुहृ” इति आमरः । उच्छिखः उद्गता शिखा चला यस्य स
तथोक्तः । अत एव मणिमुकुट इव मणिमयः मुकुटः शक्रपाशिवारिदित्वाभ्यपदलोपी
समाप्तः । अन्तर्भावतिरञ्जितशिखाविजितमलकत्वात् पद्मरागमणिनिर्मितमुत्तुधारीव ।
अथवा उच्छिखः उद्गतप्रभापटनः यः मणिमुकुटः स इव प्रतीयमानः । स नीतया पुष्प-
वहितः एषः अयं पुरोवर्ती शिखण्डो कलायी मयूर इति यावत् । वधूमखः वध्वा सखा
इति “राज्ञाहं वलिभ्यश्च” इति समासान्तरात् भाग्यमङ्गलं अतश्चमदताण्डवोत्सवान्ते
अतश्चमेन चरितमदता मर्दनं मत्तजविकारणं यः ताण्डवोत्सवः नृत्यरूपः सङ्कोत्सवः “ताण्डवं
नटनं नाट्यं नाट्यं नृत्यञ्च नर्तनम्” इत्यमरः । तण्डवाः शिवानुरेण प्रीता इति तण्डवव्यादनं
ताण्डवम् । तस्य अन्तं अवसाने नृत्योत्सवः समाप्य इत्यर्थः । कदम्बे जीपङ्के कथं
काव्यनाम तत्त्वबन्धया नदति विरीतिः । मयूरी तु न नीति इति स्वयंपदेन बोध्यमिति
वदितुं । अत्र उच्छिखस्य शिखण्डिनः मणिमुकुटत्वसम्भावनाया उत्तमं आलङ्कारः । उच्छिखः
अन्तःस्वयः मणिमुकुट इव सः शिखण्डो इति व्याख्याने नृपमेव, मेषकादिभिरौज्यन्वधर्क-
काल्यान् शिखण्डिनः मणिमुकुटसादृश्यप्रतीतिरिति बन्ध्यम् । तत्कालजस्य यूनि प्रसिद्धत्वात् अत्र
कदिरवीजनामविधिं लक्षय्या अम्याधिं प्रयोज्यत्वात् निघाशंतादौषः । स च समधिके इति
पाठेन निरुद्धनीयः । इहं पुष्टिताया—“अयमिदमनुरेफतो यकारो यजि च नञी जरणाव
पुष्टिताये”ति लक्षणात् ।

(छ) एष इति । सः नखा पोषितपुष्पः एव मयूर इत्यर्थः । इवादिहक्तिः ।

• “अनुद्विगलमवर्हवत् प्रिया ते यमचिरमिगीतमुग्धलोन्मवर्हम् ।” इति पाठात् ।

राम । मोदस्व वत्स । मोदस्व । वयमद्य वत्सामहे । (ज)

सीता । एवम् मोदु । (झ)

[(झ) एव भवतु इति सम ।]

राम । भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः

प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्च्यमानं

सुतमिव मनसा त्वां वक्ष्यन्ति स्मरामि ॥ १८ ॥

(१८) [भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या मुग्धया । करकिसलयतालैः सुतमिव नर्च्यमानं त्वां वक्ष्यन्ति मनसा स्मरामि । इत्यन्वयः]

(ज) मोदस्वति । मोद-व आनन्दं कुरु यदीच्छेद विदुः इत्यर्थः । आनन्दं हेतुमाह— वयमिति । यतः वयमद्य वत्सामहे तव मन्त्रिणौ तिस्रस्तान् प्रियजनसन्निधाने एव आनन्दोदावह्य चतौ निर्भय मोदस्वति भावः ।

(झ) एवमिति । एव वामोक्तप्रकारं भवतु अद्य नृत्यतु इत्यर्थः ।

(१८) भ्रमिष्विति । भ्रमिषु मयश्च वक्ष्ये कृतं च मण्डलाकारभ्रमणं चक्रवत्सचरैषु चारभ्यः सन्तु इत्यर्थः । कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति कृता विहिता पुटयोः नेमावरणचक्षुषी चक्षुः मध्यममण्डलमण्डलाकारेण आवृत्ति आवरणं वत्सलाकारभ्रमणमिति यावत् । मयूरकृतमण्डलाकारसंस्मरणानुसारादिति भावः, यत्र तत्तथाकृतं, वचितावरणमध्यममण्डलमण्डलं चक्षुः नेत्रं प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्ति तिर्यक्संचारितं पथ्यायेण ऊह्य अथवा प्रसारितं चतुर इक्षितादिकरणनिपुणं यं भ्रूतौ तथा तान्द्रव्ये नटने मण्डयन्त्या चक्षुः कृत्वा मयूरमण्डलानुसारं चर्चामाचिपन्त्या इत्यर्थः । मुग्धया मुग्धया नृव्यदर्शनमन्त्रिणसन्निधौ इति यावत्, सीतया करकिसलयतालैः करो इत्योः किसलयपत्रवै इव तं करकिसलयवै तयोः तालैः नृव्य-गीताशव्यवच्छेदमुच्चकं कालक्रियामात्रं “तालं कालक्रियामात्रं” इत्यमरः । पाक्षितसङ्घातात्-जनितध्वनिभिरित्यर्थः, सु- पुत्र इव नत्तमानं कारणतयावृत्त्यात् वत्ससेनं संहात्रेण मनसा स्मरामि अहं चिन्तयामि मम प्रियतमापाक्षितपूर्वस्य कृतकपुत्रस्य तव दर्शनात् त्वानुष्ठितं दृष्टपूर्वं नृत्यं इदानीं मे कृतावाविभं वतीति भावः । अत्र पूर्वतनताच्छब्दसङ्घाताच्छब्दा-भवात् प्राक्तनमयूरताच्छब्दकृतं अरणाजहार, स च मयूरैः सुतस्याप्येदं प्रतीतिं उपमासङ्कीर्णः । करकिसलयसामास्य समासगतत्वं सूत्रोपमा स्तम्भावीक्ष्य । इत्थं भाषिणो जातः ।

इत्त तिर्यङ्गोऽपि परिचयमनुबध्यन्ते ।—(अ)

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्द्धितं य आसौत् ।

सौतः । [निरूप्य साकम् । सुहृ, पञ्चभिर्घाण्डं भञ्जउत्तेण । (ट)

(ट) सुहृत्प्रत्यभिज्ञातमार्थपुञ्जः । इति सम

राम । स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

(२) [कतिपयकुसुमोद्गम य कदम्ब प्रियतमया परिवर्द्धित आसौत् एव अथ गिरिमयूर देव्या (तम्) स्मरति, यत अत स्वजन इव प्रमोदमेति इत्यन्वयः]

(अ) तिर्यङ्गोऽपीति । इत्त इति हृषसृषकमन्वयस्य “ इत्त हृषेऽनुकम्पाया वाक्या रश्चविवाद्यो’ रित्यमर तिर्यग्यामय पञ्चव पञ्चिणा तत्रापि पारचय मन्वय मन्वय व्याप्त परिचय’ इति यादव पुण्येदशनादिजन्यज्ञानावश्यामन्वय अनुबध्यन्त अनुस्मरन्ति । तिर्यङ्गातीयमयूरोऽप्यय तत्पुण्य परिचयानुरूपं अस्मान् प्रति अदृशत तदतीव चित्तमिति भावः ।

(ट) निरूप्यंति निरूप्य स एवाय मया परिवाहृत कदम्ब इति निर्दिश्य तत्कालीना मन्दस्मरणात् शोकोदघात साक सवाच्यम आह इत्यर्थः काव्यपुनरा रामेण मत्त समीक प्रत्यभिज्ञात सु एवाय कदम्ब इति स्थितौकृतमित्यर्थः

२० । मयूरस्य परिचयानुरूपस्यवहार विवर्णाति—कतिपयः कतिपयकुसुमोद्गम कतिपयानि किञ्चिन् अल्पानि इत्यर्थः । कुसुमानि पञ्चाणि तत्रा उद्गम उत्तपत्तिशब्देन न तथोक्तः । इत्यस्य सुदृप्तान् विवर्णितान्यकुसुम य कदम्ब तदाख्य भञ्ज प्रियतमया देव्या सौतया परिवर्द्धितं जलसेचनादिना नृह प्राप्तं आसौत् एव अथ गिरिमयूर सौताया जलमापन्नरूपः पार्ष्ण्य मयूर अथवा गिरिप्रियो मयूर गिरिमयूर साक पार्ष्ण्यद्विवात् मन्वयपदसौपी समाम । पुनस्तत्रैव प्राक् सौतया प्रतिपालत अथ गिरिचर विवर्णितस्य । स्मरति त आतरामिव २ कदम्ब इदानीमपि प्रत्यभिज्ञानमिति । यत यस्या-हेतोः, अथ अस्मिन् कदम्ब स्वजन इव प्रमोदमेति प्रमोद आनन्दमिति प्राप्नोति आनन्दमनुबध्यन्ते एतत्कदम्बतरुसङ्गादधिकमानन्दमनुभवतोऽप्यय सौतया स्वहृदयम परिपालित्वाहमयोः कदम्बमयूरयोः कृतकपुलता ज्ञाता तत्पुण्यपरिचयकृत्या अस्मिन् कदम्ब मयूरः समधिकानन्दमनुभवति, अस्मान् इम परिहाय न च व्याजान्तरं जलमिषति इति भावः । अथ गिरिमयूरक कलजतप्रमोदरूपेण ईदृशा देवीस्मरणादनुमानात् स्वजनवर्णना ‘कति-सङ्कीर्णत्वाच्च अनुमानावधारः । अथ परिपालता ।

वामनी । अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः । (ठ)

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्त्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता तृणमदादुबहुशो यदेभ्यः

माता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

(२१) एतत्तद्वच कदलीवनमध्यवर्त्ति कान्तासखस्य न शयनीयशिलातलम् । यत्र
न स्थिता माता बहुश तृण एव्य अदात् ततो हरिणक न विमुच्यते स्म ॥ इत्यन्वयः ।]

राम । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । [इति अन्त्या कदन्नपर्वणिति] (छ)

माता । सहि वामन्ति । किं तु ए किदं अज्जउत्तस्स मम अ एदं
दमअन्तोए । हहो । हहो । मा एब्ब अज्जउत्तो तं एब्ब पञ्चवटो-
वणं, मा एब्ब पिअमहो वामन्तो ते एब्ब विविहविस्सअसाक्खिणो

(३) अर्वात् तावत् अवधारण 'यावतावच्च साकन्थेऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः ।
देव राजा भवानिति शेष आसनपर्वक उपवृत्तमित्यत्र करोतु अवरोपविशतु
इत्यत्र

(५१) एतदिति । एतत्तद्वच एतत् परतो दृश्यमान तत्र पुञ्जमध्यवर्त्ति । कदलीवनमध्यवर्त्ति
कदलीवनस्य रक्षारण्यस्य मध्यवर्त्ति रक्षावनपार्वणितलमस्य, कान्तासखस्य कान्तावा सखा
इति 'राजाङ्ग सखिष्यष्ट' इति टच्, कान्तासख तस्य प्रथमवृत्तस्य सीतासङ्घितस्येति यावत् ।
न तत्र शयनीयशिलातलं शयनाय पाषाण उक्त इति शेषः । यत् यस्मात् सीता
देवो जानकी अत्र अस्मिन् शयानुत्त शिलातले स्थिता उपविष्टा सती एव्य हरिणकैश्च
नटव्य मृगपीतव्य अन्त्या क बहुशो बहुवारान् तृण शब्ध अदात् व्यतारीत् ददौ ।
तत तस्मात् हृतो हरिणकै र्नाट मृगपीतै न विमुच्यते स्म एतत् शिलातले न परित्यक्तम् ।
अद्यापि ते चासुरासलालसया स्थानमंतत विहाय गन्तुं न शक्नुवन्तीति भावः ।
नन्तिल्लक इतिम् ।

(छ) । इदमिति । तावत् वाक्यान्वारे । इह शयनीयशिलातलं द्रष्टुं अव-
लोकयितुं अशक्यं मया न पारशीयमित्यत्र । अस्य दर्शनेन तत्कालकृतसीतासङ्घावस्थानादीनां
वृत्तावाविर्भावान् महान् मे मोक्षो जायते इति भावः । कदनं वापं मुच्यन् अन्त्यः अन्व-
स्मिन् स्थाने उपविशति राम इति शेषः ।

गादावरीकाण्णहृसा, तं एञ्च जादनिञ्चिसेसा मिअपक्खिपादवा,
सा एञ्च चाहं मम उण मन्दभाइणोए दोसप्राणं पि सञ्च' एञ्च
एदं णत्थि, ता ईदिमो जीअलोअस्स परिवत्ता । (ठ)

[(ठ) साख वासन्ति । किं त्वया क्रतुमायपुत्रस्य मम च एतद्दृश्यन्त्या हा धिक् हा
धिक्, स एव आश्रयपुत्र, तत एव पञ्चवटीवनम् सा एवाग्रशस्त्री वासन्ती त एव विविध
विश्वरूपसन्निधौ गोदावरीकाननादृशा त एव ज्ञात नावशया मृगपक्षिपादयो मैव चाह
मम पुत्रमन्धभागिन्या दृश्यमानमपि सर्वसर्वतम नास्तीति तदीदृशा जीवलाकस्य परिवत्ता ।
इति मम]

वासन्ती । सखि सीता ' कथं न पश्यामि रामस्य अवस्थाम् ? (ण)

(ङ) सखीति किं त्वया कृत एतत् शिलतल दृश्यन्त्या त्वया किं कृत आश्रयपुत्रस्य
का अवस्था कृता, पुञ्च क्रतुकार्ये स्मारयन्त्या त्वया आव सन्नेव उपाकां कृतौ इति भावः ।
विविध रूपाकारिण्य न नाग्रशस्त्री वरुणस्य दारा, एव गोदावरीकानने दृशा गोदा
वर्ष्या काननस्य वनस्य उदृशा प्रदृशा । अभिगा दान् दक्षित ज्ञातनिश्चया निगमो विशय
अमेद येषा ताल्पि शया, अभिगा दत्यथ ज्ञातम् पुत्रस्य निश्चि शया त तथाज्ञा अपत्य
निश्चि शया इत्यथ । मृगपक्षिपादयो मृगपक्षिपत्ना दृश्यमानमपि प्रत्यक्षीभूतमपि एतत् सञ्च
पञ्चवटीगोदावरीनीरस्यकाननादिकं ज्ञातं न विद्यत एव इदानी एतत् सञ्च पश्यन्त्या
मम नास्ति पुञ्च वनं कोऽपि सुखल्लग्न अत मरुपि तत् सकलमसदिव प्रतीयते इति भावः ।
इत्य निश्चिन्ना सीता आत्मानं मान्त्वयि — तद तत् तत् सञ्च एतत् सुखार्थं कनकानन्द
जनकत्वाभावात् कृती । इदृश ए प्रकार जीवलाकस्य ममस्य प्राणिवरस्य परिवत्ता
दृशाविषयस्य भवतीति ज्ञातं कालवर्षस्य सुखिन एव दृश्यन्तेऽपि सुखं प्राप्नुवन्तीत्येव
विषय एव जगति प्राणिना अवस्थापरिवत्ता म दृश्यन्तेऽपि न स्यापि शोभितव्यमिति भावः ।
अतः सुखसाधनीभूतानां पञ्चवटीप्रभृतीनां सुखजननं १०३ पात्रात्कालद्वारं, तथा नास्ती
त्येव नास्तीति प्रतीयमानाप्रत्या नदीदृश एव जीवलाकस्य परिवत्ता इत्येव पुत्रवाक्यस्य
समथनात् सामान्यं विषयसमथनद्वयोपपन्नत्वात्सुथ

(च) सखीत भागीरथीवरप्रभावादृश्या माताम हृश्या वासन्ती कथयति न तु तां
दृष्टेति बोध्यम् । ई सीते त्व यदि रामस्येदृशा दृश्या दृष्टवती तदा अवश्यानिवागत्य प्रिय
वाक्यादिभि राम समाश्रित्य तदकरणान् ल रामस्यावस्थां म पश्यासीत्येव च अथ

कुवलयदलस्निग्धैर्ददौ नयनोत्सवं

सततमपि ते स्वेच्छादृश्यो नवं नवमेव य ।

विकलकरणः पाण्डुच्छायः शुचा परिदुर्धलः

कथमपि स इत्युक्ते तस्य स्तथापि दृशां प्रिय ॥ २२ ॥

२२ [सततमपि ते स्वेच्छादृश्यः यः कुवलयदलस्निग्धैर्ददौ नवं नवमेव यः नयनोत्सवं ददौ विकलकरणः पाण्डुच्छायः शुचाः परिदुर्धलः कथमपि स इति उन्नतस्य तथापि दृशां प्रिय ॥ इत्यन्वयः]

मौता पेक्वामि सङ्घि पेक्वामि । (त)

[(तः प्रत्यक्षं च इति मम)]

तमसा पश्यन्तो प्रिय भूयाः । (थ)

(२२) रामस्यावस्थामिव विप्रणाति कुवलयति सतत निरन्तरमपि तं तव स्वेच्छया यथच्छ दृशनं काङ्क्षामात्रेण इत्यर्थः दृश्यं द्रष्टुं शक्यं ननु दुर्लभदर्शनं इति भावः यः रामः कुवलयदलस्निग्धः कुवलयस्य नोन्मीतपलस्य दलानीव स्निग्धानि मण्डपानि ते उपमानानि सामान्यवचनैर्वाति सुभासः अङ्गं शरीरं नव नव अननुभूतपुत्रं ननु द्वयान्तरं वतः सर्वदैककपमित्यर्थः नयनं तमव नयनया नयनया उत्तमस्य आनन्दं तं ददौ, जनया मम सा दृष्टान्तान् १ न २ नगनीतमस्य यः प्रतिक्षणं नेत्रनिर्वाणं व्यतिरक्तं स इत्यध्यात्मार्थः यथादर्शिनः स्वेच्छया तं वदन्त्यानां यथा तव विवरज्जनितांशकिं विकलकरणं विकलान्द्रियं 'करणं माधक' इति तन्मिमांसायां पि इत्यमरः पाण्डुच्छायः इषत्पुष्पकानि छाया मूर्त्यप्रिया कानि इत्यमरः प्रभातचन्द्रवदवदामच्छविर्दिव्यं तथा परिदुर्धलः अत्यन्तसौन्दर्यवान् स एव रामचन्द्र इति कथं अपि शङ्कयापि उन्नतस्य प्रत्यभिज्ञास्य अनुमातव्यं तथापि एव कान्याद्यपायऽपि शक्यं कान्याकारमापन्नोऽपीत्यर्थः । दृशां नैवाद्याः प्रिय प्रीतिदायकः । लोकालम्बमाध्वयवशात् सवाक्यामपि नयनाद्वादकरोऽयमिति भावः । अत्र कथमपि उन्नतस्य तस्य दृशाः । प्रत्यक्षपकार्यं ननु भूतपूर्वसौन्दर्यविकल्पासौन्दर्याभावः पर्यवसन्नस्य सत्यपि दृकाप्रत्यक्षकाव्यापत्तिरवगन्तव्यं विभावनामद इति निपुणाः । समासना लोपोपमात्कारणः । द्विवचनमस्य

(त) पेक्वामि इति प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं आध्यपतामिति शङ्कः अवधारणे विवक्तिः । अत्र रामः पश्यत्येव इत्यर्थः ।

(थ) पश्यन्तीति । सः पतिः वतसः सीतेः प्रियं दृष्टितं रामः पश्यन्ती ईशमाया भूयाः चिरं स्थायिनी सवलीकयन्ती ज्येष्ठा भगवो सह तं पुनर्मेलनं भवत्विति आशीर्वादिनः तमसा नीतां शान्त्यशमासित्यर्थः ।

• पाण्डु सीत्यस्य, इति पाठमिदं ।

सीता । हा देव्य । एमो मए बिबा, अइस्य एदेव बिषसि
सिबिणेवि केव सभाविद आसो । ता मुहुत्तकं पि जन्मन्तरादो
बिभ्र लङ्घदंसणा बाहमल्लिन्तरसु पेक्वामि दाव वच्छुल्लं
अज्जउत्तं । (द) (इति पश्यति)

[(द) हा देव, एव मया विना अहम् एतत् विना इत केन सम्भावितम् आसीत्,
तत् मुहुत्तकम् अपि जन्मान्तरात् इयं लङ्घयन्ता बाहमल्लन्तरसु प्रपन्नं तव वतसल्लसं
आर्यपुत्रम् ॥ इति सम्]

तमसा (सञ्जहास परिजय) (ध)

विलुप्तितमतिपूरैर्वाष्यमानन्दशोक-

प्रभवमवसृजन्तो दृश्योत्तानदीर्घा ।

क्षपयति हृदयेऽं सौहृदनिष्पन्दिना ते

धवलवह्निसुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

[२३ । आनन्दशोकप्रभव आतप्य विवर्णितं तथा अवसृजन्तो दृश्योत्तानदीर्घा
सौहृदनिष्पन्दिना धवलवह्निसुग्धा दुग्धकुल्येव तं तान् हृदयेऽं क्षपयति ॥ इत्यन्वयः ।]

(द) हा देव्य इति । एव राम मया वनं स्त्र-मुभवात् अहम् ए एतत् रामणा
विना न ह्यसमुभवासीत्यर्थः इति एतत् आख्यां परस्परं वदन्तौ स्त्रीतम-न-केन जनन-
स्वप्नस्य सम्भावनां विवर्णितं न कर्त्तापि विवर्णितमासीदिति अर्थः परस्परस्योपर-
वैरुक् प्रकट प्रस आसीत् न ह्यलं इह कदापि परिचया भवन्तं सर्वत्र सम्भाव्यत इत्यर्थः
अथवा स्वप्न स्वप्न अनौक्तिका अमन्त्राणां ज्ञानां अनुभूत्या विरक्तयोरावनाजोषित
धारणस्य सम्भावनायां स्वप्नपि ज्ञानासमुभवापद्य मायगच्छत किम्तु जागर इत्यर्थः । तम्
तस्यात् इदानीमिति न भवदर्थत्वान् मुहुत्तमपि अन्यकालमपि मया न बहुसमय-यापक-
दर्शनामर्शनादिति अन्यकालमपीति अपि ज्ञानाय ज्ञानार्थादिन अन्यत् ज्ञान इति
ज्ञानान्तरं तस्यादिव लब्धं प्राप्तं दर्शनं राममर्थं ज्ञाय यया सा तद्योक्ता अहं वाच्य
सन्निवृत्तावय मयमज्जस्य पतनीहमयावकाशाय वतसल्लं मा प्रत निरतिशयप्रेमज्ञानि-
आर्यपुत्रं रामं प्रीतिं पञ्चामित्यर्थः । अथवा दर्शनमावस्यव वरमानत्वादिति भावः ज्ञानान्तरा-
दिति स्वस्वलोपे कर्मस्वस्विकरणं अति पञ्चमी ज्ञानान्तरं प्राप्यव इत्यर्थः ।

(ध) सीति । सञ्जहास ममेमासु यथा म्यात्तथा । पारलज्ज आदि- उपसर्गान्
सुनीतीत्यादिना यत्न, वञ्चनावसाह इति वाक्यशब्दः

वासन्ती ।

ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुसूतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

कलमविरलं रत्युत्कण्ठाः कणन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

[२४ । मधुसूत तरव पुष्पै फलैश्च अर्घ्यं ददतु, स्फुटितकमलामोदप्राया वनानिला प्रवान्तु । रत्युत्कण्ठा शकुन्तय अविरल कल कणन्तु । अथ देवो राम स्वयं पुनः इदं वनम् आगत । इत्यन्वयः ।]

२३ । विललितमित्यादि । अतिपूरे प्रवले उच्छ्वासै प्रवाहैरिति यावत् । विललितं विगलितं विकीर्णमित्यर्थः । आनन्दगाकप्रभव आनन्दात् पतिदर्शनाद्वादात् शोकात् दीर्घं काव्यापकविरहदुःखाच्च प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तम् । यद्वा प्रभवत्वत्वादिति प्रभव कारणं, आनन्दशोकौ प्रभवौ यस्य तथाक्त युगपदानन्ददुःखहेतुकमित्यर्थः । वाच्यं अस्तुप्रवाहं च सज्जन्तो पातयन्तो मृच्छन्तीत्यर्थः । त्वण्योत्तानदीर्घां त्वण्यया अन्युत्कटदर्शनेच्छया, उत्तानदीर्घा उत्ताना विसरिणो स्फोता, दीर्घा दूरं प्रसारिता च सा तथाक्ता । तथा खेदनिबन्धनी खेद निबन्धने इति गिति । प्रभवर्धिणी प्रणयातिशयप्रकाशनीत्यर्थः । अथवा खेदस्य निबन्ध चरण स विद्याने यस्या सा मत्स्योद्य इति । धवलवङ्गलसुग्धा धवलवङ्गला येतप्राया कञ्चनानुलेपविरहादत्यन्तधवला सुग्धा मनोहारिणीति धवलवङ्गलसुग्धेति विशेषण समासः । एवप्रकारा ते तव दृष्टिं चक्षुः, दुग्धकुण्डल चौरस्य कविमा सरिदिव “कुल्याख्या कविमा सरि” इत्यमरः । धावत्यातिशयात् चौरपूर्णा कविमा नदीव जेतमानेत्यर्थः । इदर्थेण प्राणवक्त्रं पति राम खपयतीव सिञ्चतीव आद्रीकरोतीवेत्यर्थः । आदन्तान्ता पुनागमे “त्या खावनुवमा च” इति वैकल्पिको ब्रह्म । दर्शनीत्सुक्येन विस्फारिता धवलांशुजालं विकिरन्तो प्रेमाद्री तव दृष्टिं प्रिय प्रति प्रेरिता तमाप्रावयतीव, मन्वे तव नेत्रात् कापि जेतप्रभा नि स्युः रामचन्द्रे निपत्य दुग्धधारिव त खपयति इत्युत्प्रेक्षा, इटी काचित् नायिका-व्यवहारसमारोपात् समाशोक्तिशालङ्कारः, दुग्धकुण्डले वेत्यत्र धावत्यस्याभ्यादुपमा, तदीर्घा मन्दर । शब्दालङ्कारकं कानुप्रासः । इति मालिनीति ।

(२४) वासन्ती रागस्य रागोचितान् अभ्यर्थना सत्यादयति—इदलिति । मधुसूतः मधुसूतानि चरन्तीति मधुसूतः, किंप्रत्ययः । मकरन्दवर्षिणः । एतेन मधुपर्कदानमपि प्रतिपादितम् । तरव वृक्षा पुष्पे कसुमे फलैश्च अर्घ्यं पुनायेदस्य ददतु । एवं सर्वमेति वाध्यम् । पुष्पाणि सुमिष्टानि फलानि च रामाय अर्घ्यं रूपेण कल्पयन्तु इत्यर्थः । तथा

रामः । एहि सखि वासन्ति ! नन्वितः स्वीयताम् । (न)

वासन्ती । (उपविश्य साद्यम्) महाराज ! अपि कुशलं कुमार-

सङ्गमस्य ? (प)

रामः । (चक्षुतिमभिनीय ।) (क)

श्रुटितकल्पानोदनायाः श्रुटिताणि विकसितानां कमलानां पद्मानां चानोदस्य अति-
निर्गौरवः गन्धस्तेति यावत्, “चानोदः सोऽतिनिर्गौरी”त्वमरः । प्रायः प्राचुर्यं
कतुष्कमिति यावत्, श्वेत् ते तथोक्ताः विकसितारविन्दमकरन्दगन्धवन्तः वनानिशा-
चरस्त्रवाताः प्रवान्, प्रवहन्, अभ्यागतस्य रामचन्द्रस्य श्रमापनोदार्थं वीजयन्त्विति भावः ।
तथा रक्तत्वाद्याः रती श्लो-त्वां उत्त्वाद्याः पीतसुक्तां शेषा ते तथोक्ताः, यथा रत्या रामा-
ममनस्यपूतीन प्रीतिभरेण उत्त्वाद्याः उत्तमितीयोवा मकुलनयः पक्षिणः, अविरलं निरन्तरं कलम्
कलकलनपरं कृचन् कुञ्जन् । अथ श्रवणसुखोत्पादनाय मागधा इव जयशब्देनोपश्लोकय-
न्त्वित्यर्थः । इदं वनभूमि, महाराजं रामचन्द्रम् अतिथिमासाद्य कलपुष्पवनानिपक्षिजुजिता-
दिमिथ्यपहारैः परिचरन्त्वित्यर्थः । यतः अयं देव राजा रामः अयं आत्मना मनु-
पूर्ववत् पिष्टसत्त्वपालनार्थेनित्यर्थः । स्नेहया इति यावत् । अनन्यप्रेरितं सन् पुन मूयः
इदं वनम् आगतः उपस्थितः अतोऽस्याभ्यर्थेना सर्वथा कर्ष-त्वा इति भावः । अथ काव्य-
विक्रमसङ्कारः, पूर्ववाक्यानां रामागमनरूपवाक्यार्थस्य हेतुत्वोपादानात् । यथा कश्चित्
राजा रामचानीमानतस्त कश्चित् राज्ञः अभ्यर्थेना करोति, तथा वनाधिदेवता वासन्ती
अपि निजोद्देशं रामं निजसम्पत्तिभिः फलपुष्पादिभिः सेवितुम् तद्वत्पुष्पचिन्तः आदिष्ट-
स्वीति वस्तु भव्यति । हरिषी इतम् ।

(न) एहीति । सखि वासन्ति ! एहि त्वं आनन्द, मनु इतः अस्मिन् स्नाये स्वीयतामुपवि-
श्यामं लक्षेति श्लेषः । मनु-शब्दोऽयं चतुनयार्थकः । “प्रभावधारणानुज्ञानयामन्त्रणे मनु” इत्यमरः ।

(प) उपविश्येति । साद्यम् अस्तेषु सह वर्तते यत् तत् साद्यं सज्जनवनं यथा
तथा आहीति श्वेत् । अपिः प्रप्रे, अहं प्रच्छामि कुमारसङ्गस्य कुशलं महान्विति । अथ
राजस्य प्रवचनान् सोतायाच निर्वासनप्रवचनान्शु निश्चयेन नास्ति कुशलप्रश्नवाक्याः, किन्तु
पूर्वसंस्तुतानां रामहीतान्प्रवचनानां मध्ये श्वेत्तस्य सङ्गस्यैव कुशलविविधिवत्
वाक्यव्या इदमनिहितमिति रामहीतयोः कुशलनिश्चासामकत्वा श्वेत्तस्यैवकुशलप्रश्ने न दृष्टिरिति
विश्रामम् ।

(क) चक्षुतिमिति । चक्षुतिं वासन्तीवाक्यस्य अश्रवणम् अभिनीय अश्रवणकृतवा-
नाद्विद्या रामः वचनाचमाहीति श्लेषः ।

करकमलवितोषैरम्बु नोवारग्रथै-

स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुथत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ १५ ॥

[१५ । मैथिली करकमलवितोषैः अम्बुनोवारग्रथैः यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् 'अनुपपन्नं, तेषु दृष्टेषु प्रस्तरोद्भेदयोग्यः द्रव इव कोऽपि मम हृदयस्य विकारः भवति । इत्यन्वयः ।]

वासनी । महाराज ! ननु पृच्छामि,—अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य ? (व)

रामः । [स्मरन्] अये महाराजेति निष्प्रयमामन्त्रवपदं,
सौमित्रिमात्रे च वाच्यललिताक्षरः कुशलप्रश्नः, तथा मन्त्रे विदित-
सीतावृत्तान्तेयमिति । [प्रकाशम् ।] आं, कुशलं कुमारस्य । [एति
रोदिति ।] (भ)

(१५) किमिच्छा—करेति । मैथिली सीता करकमलवितोषैः पाक्षिपद्मेन द्रवैः
अम्बुनोवारग्रथैः जलतुच्छधान्यबालटयैः करणैः, यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् इक्षुपक्षिबान्
अनुपपन्नं अवर्द्धयत् । अत्र जलसेकेन तरुन्, नोवारैः पक्षिणः, आसेन सगन्धं अनुपपन्नमिति वक्ता-
सङ्गान्वयो बोध्यः । तेषु तरुशकुनिकुरङ्गेषु दृष्टेषु मयावलोकितेषु सत्सु प्रस्तरोद्भेदयोग्यः
प्रसरण पाषाणस्य छद्दे विदारणे, आर्द्रोकरणे इत्यर्थः । योग्यः यत्तः द्रव इव येनवा
प्रवाह इव कोऽपि अनिर्वचनीयः मम हृदयस्य मनसः विकारः शोकैव चेतसोऽन्वयाभावः
भवतीति शेषः । शोकशोभेण वक्ष्यन् कठिनमपि मे हृदयं तापाधिकत्वात् क्षिण्यन्नात इव
द्रवोभावनापद्यते इत्यर्थः । अत्र अम्बुप्रधतिपदार्थानां जलान्वेषिततरुप्रधतिपदार्थैः सह
वशोद्भेदमन्वयान् यथासंख्यमलङ्कारः । तथा हृदयस्य द्रवोकरणे योग्यः विकारः इति कारकस्य
हृदयद्रव इति कार्यत्वेन उत्प्रेक्षत्वात् उत्प्रेक्षालङ्कारश्च, अनयोः निधौ नैरपेक्ष्येच निवृत्तपङ्क्तयन्
संछटिः । प्रस्तरोद्भेदयोग्य इति विशेषोपादानात् हृदयं पाषाणवत् कठिनमिति स्वप्ना
व्यवृत्ते । इत्थं मास्मिन्नाम ।

(व) महाराजेति । पूर्वोक्तं रामेच न स्मृतमिति मत्वा वासनी पुनः कथयति—
महाराजेति । अपिः प्रश्ने । ननु भोः रामचन्द्र कुमारलक्ष्मणस्य कुशलं त्वां पृच्छामि, त्वया
तत्र श्रूयते इत्यर्थः ।

(भ) क्षम्यतमिति । क्षम्यतं आत्मगतं चाहंति शेषः । अयं इति विवादस्य

वासन्ती । अयि देव ! किमिति दारुणो दारुणः खल्वसि ! (म)

सीता । सखि वासन्ति ! किं तुमं सि एव्वादिणौ ? पिप्पारुहो क्व,
सख्यस्तु भज्जउत्तो, बिसेसदो मम पिप्पसहिण् । (य)

[(य) सखि वासन्ति ! किं त्वमसि एववादिनौ ? प्रियाहं खलु सख्यस्य आर्यपुत्र, विज्ञेयतो मम प्रियसख्या । इति सम् ।]

वासन्ती ।

त्वं ओवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

सम्बोधनपदम् । महाराजिति महाराज इत्यवसानपूर्वकं निष्पद्य सहस्ररहित आमन्त्रणपद सम्बोधनपदम् । महाराजिति साधारणप्रयोक्तव्यमामन्त्रणकरणान् मख्या वासन्त्या न प्रचयमात्र प्रकाशते, रामचन्द्र-रामभद्र इत्याकारामन्त्रणपदमव खेह द्योतयतीति भावः । सीमित्रिमात्रे च सीमित्रिरेव सीमित्रिमात्रं तस्मिन् केवलं लक्षणे ननु सीताया, वाच-
स्पतितात्पर्ये वाच्येन असुया खलितानि अभिष्यष्टुस्मारितानि अक्षराणि वणा यस्मिन् स तथोक्तः, वाचावबद्धकण्ठतया विशेषवर्ण इत्यर्थः । कुशलप्रश्नं मङ्गलजिज्ञासा । तथा तेन हेतुना अहं मन्त्रे मित्रिणोमि इयं वासन्ती विदितसीतावृत्तानां विदितं ज्ञातं सीताया वृत्तानां वननिवासमरूपं यथा सा तथाक्ता इति । प्राणसमप्रियसख्या निष्वासनात् मयि तत्सम्बन्धनमित्येवमस्मात् अभावः जातः, अतएव निष्पद्यमामन्त्रणं वासन्त्या इत्यर्थः । निर्वासिताया कठोरमभाया सीताया व्याघ्रादिभिर्भजिताया वा तस्या सत्युनिशयेन शोक-
जातरतया वासन्त्या लक्षणविषयककुशलजिज्ञासाधाम् असुरक्षकण्ठतया वाक्यं न प्रकाशते इति भावः । आम् इति स्त्रीकारः अव्ययम् । अरण्याय वा । लक्षणस्य कुशलप्रश्नं गृहीत्वा स्थला वैत्यर्थः । रोदिति शोकाभिभावादिति भावः ।

(म) अद्योति । इह देव राम । त्वं किं कथम् इति एव दारुणो दारुणः अतिक्रान्तिरिति वृत्तसंज्ञकम् । इत्यर्थः, असि भवसि । दारुणो दारुण इति अतिशयार्थं हि भावः ।

(य) सख्योति । अयि सखि वासन्ति ! त्वं किं कथं एववादिनौ आर्यपुत्रं प्रति कठोरभाषिणी असि भवसि, एतन्न वक्तव्यमिति भावः । कथमित्याह—प्रियाहं प्रियस्य प्रीतिकरवाक्यस्य अहं योग्यः । प्रियम् अहंतीति वा प्रियाह । अथ आर्यपुत्रं सर्वस्यैव जनस्य प्रियवचनेनावापनीय इत्यर्थः । मम प्रियसख्या वासन्त्या विशेषतः विशेषेण प्रियाहः, अथा तु निरतिशयप्रियवचनेनायं सन्नामधीनः । अथ युक्तमुक्तमिति भावः ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुबध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ २६ ॥

[२६ । त्व मे जीवितम्, त्व मे द्वितीय हृदयम् असि, त्व मे नयनयो कौमुदी, त्व मे अन्न अमृतम् इत्यादिभिः प्रियशतैः मुग्धां अनुबध्य तामेव ? अथवा शान्तम्, इह उत्तरेण किम् ? इत्यन्वयः ।]

[इति सूच्छति ।]

(२६) रामस्यातिदाबन्धले हेतुमाह—त्वमिति । हे निदेहराजपुत्रि । त्व मे मम जीवित जीवनम् असि तद्वत् प्रियतमत्वात् । तथा त्व मे द्वितीय हृदयम् असि एकमेवावधो हृदयं द्विधा स्थितमित्यर्थः । तथा त्व मे नयनयोर्नयनयोः कौमुदी चन्द्रिका असि । कौ पुष्टिव्या मोदते जनः अस्या इति कौमुदी । ज्यात्स्नावदानन्दजनकत्वादित्यर्थः । तथा त्व मे अन्नं शरीरे अमृतं सुधा असि । तदञ्जराप्रतिबन्धनं नित्ययीवनवद्भक्ष्यं । तव स्पृश ममाङ्गे अमृतधारा सिञ्चतीति भावः । अथ प्राणा प्राणा एव, हृदयं हृदयमेव, कौमुदी कौमुद्य एव, अमृतं अमृतमेव, त्वन्तु प्राणा हृदयं कौमुद्यमृतमेतत् सन्धुम्, इति प्राणायामपेक्षया वैलक्षण्यमपीति सूच्यते । देवतायाः स्त्रिया अपि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वादाह—इत्यादिभिरिति । इत्यादिभिः एवप्रकारैः प्रियशतैः प्रियाणां प्रियवचनानां नतु प्रियानुष्ठानानामिति भावः । शतैः वाङ्मूले । अथ शतशब्दाऽनन्तवाचौ—‘शतं सङ्ख्यमयुतं सर्वमानसावाचकं’मित्युक्ते । एवञ्चिह्वात्वात्वाक्यसमूहेरित्यर्थः । मुग्धा सरला अप्रजुह्वलिता बालामिति यावत् । तव क्रौर्यमज्ञानमिति वा । इयं सरलचिन्ता इत्येव त्वं तां प्रतीदृक् दृशसाचरणं कृतवान् अन्वयाः प्रागेव आत्मप्रतिकारं समया स्यादिति भावः । अनुबध्यं सन्तोष्यं चाटुवाक्ये तस्या चित्तम् रञ्जयित्वा इत्यर्थः । तामेव त्वां प्रति नितान्तिविश्रुत्या त्वदायत्तचिन्तामित्यर्थः । नतु निरुद्धाचरणेन विप्रियकारिणीमित्यर्थकारात् । निवासितवान् इति वाक्यशेषः । ईदृशनिर्द्वन्द्वस्यास्य दयोत्पादनायमेव वासनाया एवमभिप्रायेण उक्तमिति भावः । दुःखातिशयेन वक्तुमशक्यतया वाक्यशेषो न कृत इति बाध्यम् । पाषाणकठिनस्यास्य दयोद्रेकं स्यान्न वेत्याशङ्क्याह—अथवेति । अथवा किञ्चा शान्तं मम वचनं इहैव विरतं स्नातुं अत्रैव वाक्यसमाप्तिर्भवतु । इह तव सङ्निधाने उत्तरेण वाक्यसमापकेन परवर्तिवाक्येन किं किं फलं साध्यमित्यर्थः, गम्यमानसाचनक्रियापेक्षया करणे तृतीया । अतीतघटनायाः पुनः पर्यालोचनस्य निष्फलत्वादिति भावः । अथ त्वं जीवितमित्यादिवाक्ये निरङ्गकीर्णं रूपकं, हृदयस्य द्वितीयत्वासम्बन्धात् असम्बन्धं सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । तामेव इत्यस्यात् परं तां निवासितवान् इति वक्तुमिष्टस्य वाक्याशयस्य वस्तुन रामस्य निर्द्वन्द्वत्वादिरूपविशेषप्रतिपक्षम्

रामः । स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्माह्वः । सखि ! समाश्वसिहि,
समाश्वसिहि । (र)

वासनी । [समाश्वस्य ।] तत् किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन । (ख)

सीता । सखि वासन्दि ! विरम, विरम । (घ)

[(घ) सखि वासनि । विरम, विरम । इति सन् ।]

रामः । लोको न मृष्यतीति । (ग)

वासनी । तत् कस्य हेतोः ? (ङ)

रामः । स एव जानाति किमपि । (स)

अनुक्तान्निविधानासत्वेन आशेषात्कारणम् । तदेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । वसन्ततिलक
उक्तम् ।

(र) स्थाने इति । स्थाने योग्ये अवसरे वाक्यनिवृत्तिः । वासनाया वाक्यस्य
निवृत्तिः शेषः, मोक्षो मूर्च्छा च युज्यते एव इत्यर्थः । अत्यन्तश्रीकोदयादिति भावः । अथवा
वाक्यनिवृत्तिर्माह्वः स्थाने युक्त इत्यर्थः । “युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । स्थाने इति
अव्ययपदम् ।

(ख) तत् किमिति । तदिति अव्ययं पदं, तत् तदा किं भोः, अथैकं पदं प्रत्ययबोधकम् ।
ननु पृच्छानि देवेन राज्ञः भवता अकार्यं कर्तुमयोग्यं निन्दनीयं सीतानिर्वासनद्वयं कथम्
अनुष्ठितम् अव्यवहितम् । भवाङ्गशानां नैतदुचितमित्यर्थः ।

(घ) विरम इति । सखि वासनि ! त्वं विरम विरम विरता भव, कर्कशवाक्येन
आर्यपुत्रस्य तिरस्काराभिज्ञता भवित्यर्थः । विरमेति “व्यास्पृश्वी रम” इत्यात्मनेपदम् ।
निविष्टस्यात्मनस्तथावधारकाणां दुर्विद्वत्तिः ।

(ग) लोको इति । लोकः जनः न मृष्यति न सङ्गते । मम नेह सीतायाः अवस्थानं
लोकः न मृष्यति इत्यर्थः । इति अस्माद् हेतोः । “इति हेतुप्रवरचप्रकाशादिसमर्पित्वि”त्यमरः ।
नवा अकार्यमिदमनुष्ठितमित्यर्थः ।

(ङ) तदिति । तत् सीताया, गृहावस्थानावज्ञानम् । कस्य हेतोः केन कारणेन ।
प्रजाजानमभिजते किं कारणमित्यर्थः । केन हेतुना पतिव्रताया अपि सीतायाः गृहावस्थानं
प्रजाभिर्नीतुमोहितमित्यर्थः ।

(स) स एव इति । स एव लोक एव प्रजापुत्र एव किमपि अनिर्बन्धीय कारणं
जानाति । सीताया गृहावस्थानं प्रजानि, कथं न मृष्यते तत्कारणं ता एव ।

तमवा । उचितस्तदुपासकः । (६)

वाचनी ।

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं

किमयमो ननु चोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिषोद्धयः

कथय नाथ कथं वत मन्यसे ॥ २७ ॥

[२७ । अयि कठोर । ते यशः प्रियम् किल, ननु अतः परम् किं चोरम् अयम् अस्मि ? (यत्) हे नाथ । हरिषोद्धयः तस्या विपिने किमभवत् कथय । वत कथं मन्यसे । इत्यन्वयः ॥]

शेता । तुमं ज्ञेय्य सहि वासन्दि दाहणा कठोरा च, आ एव्यं पञ्जलसर्पं पद्विर्त्तं पदोवेसि । (च)

[(च) त्वमेव सहि वाससि । दाहणा कठोरा च, या एव आर्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि । इति सम् ।]

(६) उचित इति । तदुपासकः तस्य लोकास्य उपासकः तिरस्कारः उचितः आद्यः । अमूलकनिष्ठाप्रचारेण कृतापराधः प्रकृतिवर्गः एव दृश्यनीयः न तु निरपराधाः शैता इति भावः ।

(२७) अयौति । अयि भो कठोर । निहुर । ते तव यशः कीर्तिं प्रियं वृद्ध, ननु पोष्यवर्गप्रतिपालनादिक, किल सम्भावनायाम् । अयं भावः — प्राचसमायाः पतिव्रतायाः प्रियायाः परित्यागेनापि प्रकृतौनामनुरञ्जनेनानुपमं यशः स्यादिति मत्वा त्वया शैता निर्वाञ्छिता, किन्तु त्वया तन्नासादितम्, एतेन कीर्त्ताञ्जनप्रयासलोऽयैव जातः । ननु भो राजन् । अतः परं प्रिय-तममर्थपदो निर्वासनोपज्ञाकीर्त्तौ पर अधिकं गृहतर चोर दाहकम् अयम् अकीर्त्तिं किम् अस्मि अपितु नाकोऽव । अनेन वृक्षसेन कर्मणा ते यादृशी अकीर्त्तिरित्यज्ञा ततोऽधिकतरा-कीर्त्तिर्न सम्भवेदित्यर्थः । अयमस्य कारणमाह—हे नाथ हे जगत्पते । हरिषोद्धयः हरिणाः कुरङ्गा इव इव इवो यस्या तद्योक्तायाः अपलनेनायाः सरलायाः शैतायाः विपिने निविहाराख्ये किम् अभवत् असङ्कायायाः तस्या किं उक्तं कावल्या जातेति यावत्, वत खेदे, अहो कथं मन्यसे तव त्वं किं सम्भावयसि तत्कथय त्वमेव वृद्धि । जगतां नाबोऽपि त्वं गर्भभारालां निरपराधाः पतिव्रताः पत्नीः सङ्कायविरहिते चोरे अख्ये परित्यज्य कनपि तस्या रक्षणीयां न कृत-वान्, अहो मे नैहुयं विचारमूढत्वमेति भावः । अतः यशः कामनया कृतेन शैतामिर्वाञ्छनेन यथो नामूतः प्रत्येत चोरः अयम् एवेति आरब्धस्य वैश्रव्यः अनर्थकः च उतपत्तिः इति विषमासङ्कारः । च च हरिषोद्धयः इति सुहोपमया संकुण्ठते । उक्तं हुतविश्ववित्तं, 'हुतविश्ववित्तमाह नभो भरो' इति अचक्षान् ।

(च) त्वमेवेति । अतिदाहणा कठोरा च अस्मि । आर्यपुत्रः पुत्रः शीतोदीपनी

तमसा । प्रचक्ष एवं व्याहरति शोकस्य । (क)

राम । सखि । किमत्र मन्तव्यम् ? (ख)

वस्त्रैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयोव मृदुबालमृणालकल्पा *

कव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

[२८ वस्त्रैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे परिस्फुरित-गर्भभरालसाया तस्या ज्योत्स्नामयी मृदुबालमृणालकल्पा अङ्गलतिका नियतं कव्याद्भिर्विलुप्ता । इत्यन्वयः]

हावणा निहृया । तथा एतादृशदृशदर्शननापि निदयव्यवहारात् कठारा कठिनहृदया च भवसि । या त्वम एव उक्तप्रकारं विलपन्ती कथयन्ती परिदेवयन्तीत्यत्र, प्रदीपयसि शाकादि मेति शेषः । निहृत्वाचरं पीडयसीत्यर्थः ।

(क) प्रचक्ष इति । प्रचक्ष त्वा प्रति वामन्या अकृतिमङ्गल एव शोकस्य तव निर्व्यामनात् खेदस्य एव रामनिर्भक्षणरूपं वाक्यं व्याहरति इति । न तु खेदस्य वामनो एव वदतीत्यर्थः । त्वयि प्रकृतप्रसन्नतायां शोकोदयाच्च ते प्रियसखी वामनो इत्यत्र कर्कशवाक्ये राम निर्भक्षयतीति भावः । अत्र प्रचक्षशोकयोर्व्याहरणसम्बन्धऽपि तत् सम्बन्धादतिशयोक्तिरङ्गहारः, स च तुल्ययोगितासङ्कीर्णः ।

(ख) सखीति । अथ सीताया दृष्टं वार्तावधे किं मन्तव्यं किं चिन्तनीयमस्ति अपितु किमपि नास्तीत्यर्थः । यत् यत् युक्ताभिरवधारितं मया प्रागेव तत् सर्वं निश्चितं निमित्तं ।

(२८) तत् किमित्याह—वस्त्रैकैति । वस्त्रैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे, एकहायनवर्षं यस्य स एकहायन । “सत्सुरी वतसुरीऽब्दो हायनोऽस्त्री शरतं समा” इत्यमरः । तस्मात् सीता एव हरिश्च एकवर्षवयस्कं यं कुरङ्ग इरिणं तस्यैव विलोमं विशेषेण चक्षुषी दृष्टी नेव यस्या सा तथोक्ताया भयचकितहरिणीवक्ष्यपलायिताया निरुपेक्षस्य नपि हरिचमयनं श्रेयवद्भाषा भयोत्पन्नो सविशेषचक्षुः भवति, अतस्त्वसा एकहायन इति विशेषणस्योपसर्गत्वम् । तथा परिस्फुरितगर्भभरालसाया परिस्फुरितेन स्पन्दमानेन गर्भस्य भरीव भारीव गौरवेण इति यावत्, अल्पसा मन्दरा मन्दगमना तस्या प्रहृष्टगर्भ-

सीता । अज्जउत्त ! धरामि एसा धरामि । (ग)

[(ग) आर्यपुत्र ! धिये एसा धिये । इति सम् ।]

राम । हा प्रिये जानकि ! कासि । (घ)

सीता । हही हही ! अज्जउत्तो वि प्पमुत्तकण्ठं * रोइदि । (ङ)

[(ङ) हा धिक् हा धिक् ! आर्यपुत्रोऽपि प्रमुत्तकण्ठं रोदिति । इति सम् ।]

तमसा । वत्से ! साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि खलु दुःखितैर्दुःख-
निर्वापणानि । यतः—(च)

भारवशात् चलितुमसमर्थाया इत्यर्थः । तस्या सीताया ज्योत्स्नामयीव ज्योत्स्नया निर्मिता इव
अत्यन्तविशदा सुकुमारा चत्यर्थः । तथा मृदुबालमृणालकम्पा मृदु कोमलं बाणं
अपरिणत नवजातमिति यावत् । यत् मृणालं विष तस्मादौषदूना इति मृदुबालमृणालकम्पा
अनिकोमलनवीमनलिननालतुल्या इत्यर्थः । अङ्गलतिका सुटा लता इति कृतिका अङ्गं कृतिका
इव इति अङ्गलतिका टेंडवल्ली अश्वत्थान्तिकासाम्यम् । क्रव्याद्भि मासभोजिभि राखसादिभि
नियत निश्चित विलम्बा भक्षिता । हिस्वे निशाचरैव्याघ्रादिभिर्व्या सा नून खादिता, मथैत्यवधा-
रितमित्यर्थः । ३५ प्रकरण उपायापायेणशब्दाभ्या कार्यसम्भवप्राप्ताया प्रतिपादिता । अत्र
ज्योत्स्नामयी वत्येतोत्प्र चा, वलोकहायनकुरङ्गविलोहदृष्टे तथा मृदुबालमृणालकम्पा अङ्ग-
लतिका इत्यत च लुप्तोपमा । वसन्ततिनक हसम् ।

(ग) आर्यपुत्र इति । एसा इयमह सीता धिये अवतिष्ठे, ननु मियेका । अहं ज्ञानादि-
नं व्यापादिता इत्यर्थः ।

(घ) हा प्रिये इति । हे जानकि 'जनकनन्दिनि' । त्वं क कुत असि वर्त्तसे कुत गता
वा असि ।

(ङ) हा धिक् इति । हा धिक् इत्यव्ययम् । "हा विषादसुगर्तिसु ।" "विज्जिभंते-
सुगमिन्दो" रिति चामर । आर्यपुत्र अपि ईदृग्भैर्यवान् रामचन्द्रोऽपि का कथा कथाव-
चखलानां इत्येवार्थः । प्रमुत्तकण्ठं प्रमुत्त अप्रतिबद्ध कण्ठं यस्मिन् तत् यथा ज्ञानवा,
रोदिति, सञ्चरारटति । जितान्त्रपेयगाभौयशाली आर्यपुत्रोऽपि यत् प्राज्ञतज्जनवत् सञ्चैः रोदिति
तत्पक्षे अत्र दुर्निब र शोकावेग जायते तत्र मम अतिशयेन कष्टमुत्पादयति इति भावः ।

(च) वत्से इति । साम्प्रतिकमेवैतत् एतत् प्रमुत्तकण्ठरोदन साम्प्रतिकमेव युक्तमेव

* पदयो इति पाठभेदः ।

पूरोत्पीठे तङ्गागस्य परोवाह प्रतिक्रिया ।

शोकशोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ ३८ ॥

[१८ । तङ्गागस्य पूरोत्पीठ परोवाह प्रतिक्रिया, तथा शोकशोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते । इत्यन्वयः ।]

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलीकः । (क)

“युक्ते हि साम्प्रत स्थाने” इत्यमरः शीतनस्य युक्ततामाह—न खितैरिति न खिते सञ्जात दुःखैर्जने दुःखनिवापणानि दृष्टानि निवाप्यन् प्रशस्यन् अभिरिति दुःखनिवापणानि निवापने साधनानि इत्यर्थः, कर्त्तव्यानि विधयानि । दृष्टितैर्जने रोदनात्मिना न खस्य लाघवं कर्त्तव्यमित्यर्थः । मुक्तकण्ठरोदनस्य शोकलाघववृत्तता वक्ष्यमाणदृष्टान्तापेक्षासेन समश्रयितुमाह—यत इति । यत यत्काङ्क्षतो ।

(२८) पूरोत्पीठ इति । तङ्गागस्य सरोवरस्य ‘पद्माक्षरमङ्गागोऽस्ती कामार सरसी सर इत्यमरः । पूरोत्पीठ पूरेण प्रतिबद्धितजनप्रवाहं उत्पीड सत पूरस्य जलोष्कासस्य उत्तपीठ पूरोत्पीठ तस्मिन् इति वा । जलाच्छ्रुत्वातिशयं जान इत्यर्थः परोवाह प्रणाली खननादिना जलनि सारण प्रतिक्रिया प्रतीकारः प्रणालीखननं आतस्त्रिजलमसृज बहिः स्नय्य दीर्घिकादिक रक्षान् अन्यथा बहिताम्बराणि तत्रभूमिं विदाप्य विन त सनत आप्रावयेदिति भावः । एव हृदयं चित्तं शोकेन अभोष्टविनाशजन्यं खलं शोभं विन कृतं जान अथवा शोक-शोभे शोकाधिक्यप्रयुक्तप्रकृतिविपर्ययासे प्रलापे परिदेवने ‘प्रलापे परिदेवनं मित्यमरः । प्रमुक्त कण्ठरोदनैरित्यर्थः । मनुष्यान्तरेवित्य वकाराद्यः । धार्यते रक्षान् स्थिरौक्षयते । अन्यथा शोकावेगेन पुनर् हृदयं क्षथितं सत दुःखभावसङ्घर्षेण विरुद्धं भवति अतः प्रलापान्निभिः शोकस्य लाघवमापाद्य हृदयं अवस्थापयितव्यमिति फलितम् । ततः सोताशोकेन राघवस्य शीतनं युक्तियुक्तमिति भावः । अतः तङ्गागस्य रक्षणे हृदयस्य च सन्धारणमिति एक एव धर्मः गम्य-साधो वाच्यदृष्टं पृथक्निर्द्देशान् प्रतिवक्तुं प्रमादद्वारं ‘प्रतिवक्तुं प्रमादं साध्यासाध्ययोग्यसाध्यधो । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक् इति विज्ञेयः । स च प्रलापैरेव इत्य व कारेण उपादानरम्यपोदनस्य चक्षते प्रतीत्या आर्थपरिमण्यासङ्कोचं शक्यशोभं हृदयस्य प्रकाशे साधारणरूपप्रस्तुतात् सामान्यात् रामस्य प्रलापे हृदयसन्धारणस्य प्रस्तुतस्य नम्यत्वात् अप्रस्तुतप्रदर्शना च ।

(क) विशेषतः इति । बहुतरप्रकारकष्टं बहुतर प्रकार विधा दीयां तन् बहुतरप्रकारं नानाविधं कष्टं ज्ञेयं यत्र स तथोक्त जीवलीकः रुदार जगदिति यावत् च जीवलीकः रामभद्रस्य अन्वापिचया विशेषतः आधिक्यं नानाप्रकारकष्टदायक इत्यर्थः

इदं विश्वं पान्थं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्मः क्लमयति । †

स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदव्याप्यच्छामो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

[३० । असिथक् न मनसा इदं विश्वं विधिवत् पान्थम्, घर्मं कुसुममिव प्रियाशोको जीवं क्लमयति । स्वयं त्यागं कृत्वा विलपनविनोदोऽपि असुलभः, तत् अद्यापि उच्छ्वानं भवति, ननु रुदितं लाभं हि ॥ इत्यन्वयः ।]

राम । कष्टं भोः कष्टम् । (ज)

(३०) जीवशाकस्य वननरकटन्व दृश्यते'दमिति । इदं विश्वं जगतं अभियुक्तेन अभिनिवेशवता सावधानेनति यायत, विधिवत् यथाशास्त्रं पान्थं रक्षणीयम् । अन्वया नानादोषोत्पातं भ्यात् । एतत् तस्य दुष्करं यत् प्रियाशोकोऽप्युत्तमानरुदयाऽयं महता यत्नेन शोकं लघुकृत्य दुःखरामिना जगतोऽयं यदातः घर्मं निदाघतापं सुकामान् कुम्भम इव पुष्पं यथा तथा प्रियाशोकं प्रियाया सोताया शोकं निरन्तरमनुभूयमानविरहदुःखम् । जीवं जीवनं क्लमयति म्लपयति अवसादयतीति यावत् । एव स्वयमात्मना त्यागं परिवर्ज्यं कृत्वा विलपनविनोदं विलपनं उच्च रादनादना विनोदं सोताविरहयोकापनीदनं न स्वस्य लघुकृतमित्यर्थः । असुलभं दुर्लभम् । आत्मनः व कृतसोतापरित्यागं तदर्थं रुदन्त्यं मा विलास्यं लोकं किं वचनातीति भङ्गती लज्जं व तत् परिपश्यतीति रादितुमपि न शक्नोतीति भावः । तत् तस्मात् अन्यत् शोकप्रकाशकररादनामश्रुतात् । अथ अस्मिन् अर्धेन अस्माकं समाप उच्छ्वासं शोकप्रकाशं भवति, रुदितं शोकप्रकाशस्वरूपं रादनं लाभो हि लाभ एव भवति रामस्येति शेषः । एवविधक्तं शब्दं जीवनं यापयतोऽपि अस्व इदानीमपि प्राणधारणं यस्याहवति तस्मात् सोता उच्चं क्रन्दनं महोपकार एव इति भावः । ननु अवधारणं । अतः प्रियाशोकं घर्मस्य जीवं कुसुमस्य स्वपनमाधर्मोऽयं सात्यादेः प्रतीतिरूपमा रुदितस्य लाभतया परिणते परिणामस्येति वदन्ति । शिखरिणी इत्यम् । 'संरुद्रन्किन्ना यमनसमलागं शिखरिणी'ति लक्षणात् ।

(ज) कष्टमिति । भो वासनि । कष्टं कष्टं अतीव कष्टं दुःखं अनुभवानीत्यर्थः । इदानीमनिर्वचनीयासङ्गं क्लेशमनुभवामीति यावत् । कष्टं कष्टमिति अतिशयाच्च विज्ञप्तिः ।

† म्लपयति इति पाठान्तरम् ।

इक्षति हृदयं गाढोद्देगो द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्ममच्छेदी न क्लमति जीवितम् ॥ ३१ ॥

[३१ । गाढोद्देग इदं दक्षति द्विधा तु न भिद्यते, विकल कायो मोह वहति चेतनां न मुञ्चति । अन्तर्दाहं तन् ज्वलयति, भस्मसात् न करोति । ममच्छेदी विधिं प्रहरति, जीवितं न क्लमति ॥ इत्यन्वयः ।]

श्रीता । एवम्येदम् । (भ)

[भ] एवमिदम् । इति सप्त ।]

(३१) तत्कष्टप्रकारमेव विवर्णाति—दक्षति इति । 'गाढ' अतितोत्र उद्देगं श्रीता विरहदुःखं हृदयं दक्षति आमर्दयति । गाढोद्देगमिति पठ्य गाढं उद्देगं यस्मिन् तत् हृदयस्य विशेषतः, तत् दक्षति अन्तर्दाहोर्भवति । तु किम् द्विधा न भिद्यते द्विधा द्विप्रकारेण न भिन्नं भवतीत्यर्थः । तेनोद्देगेन न विरगणोक्तयत्नः वा । इदं दक्षत्य द्विधा भिन्नत्वे नेह्यं तु क्लमं भवेत् इति भावः । तथा विकलः शकलः वक्रलौकृतः कायः देहः, मोहः मूर्च्छा वहति भग्नते, क्षयित् कश्चिदिति शब्दः । क्लमं चेतनं चेतन्यं न मुञ्चति एकान्तं सत्यां न परिहरतीत्यर्थः । तथा सति नेह्यं स्वानुभवं आदत्तं भावः । तथा अन्तर्दाहः अन्तः हृदयस्थान्तरे दाहः शोकसन्नापः तन् दहं चेतनं प्रदीपयति, किन्तु भस्मसात् काश्चिन् भस्मसात् न करोति न जलयति, भस्मसात् न प्रापयति । तथा क्लमं दाह्याभावात् शोकात् वपश्यन्त्यादिति भावः । तथा ममच्छेदी मम क्लमं शान्तं स हृदयस्थविदारकः अहन्तु इति यावत्, विधिं देव 'विधिं धानं दहं च दहनम् । प्रहरति आह्वयित् पौडयति, किन्तु जीवितं प्राप्नोति न क्लमति न क्षमति । निरन्तरं अमृता ममप्रीतामनुभवामि प्राप्नोति न यान्ति प्राप्नोति ममकलेशानामेवावसानं व्यादिति भावः । सर्वप्रकारसुखलशरहितस्य मानाविधेः शब्दशोकदुःखनिषेधितस्य मम जीवनाच्छ्रुत्यैव सत्यं यं याति फलितम् । अन्तः दक्षति हृदयं द्विधा न भिद्यते इत्यादिषु वाक्येषु हृदयदलनाददपकथितवस्तुसदृशानां द्विधा भदनादीनां वस्तूनां व्यपेक्षणात् परिसंख्यानद्वारः । गाढोद्देगादिप्रयुक्तहृदयदलनादिरूपकारणसमेति द्विधा भदनादिस्वाभाव्याभाववचनात् विशेषातिरिक्ति कश्चित् । हरिश्चोक्तम् ।

(भ) एवमिदं दक्षति । अथा 'इक्षति हृदयं' मित्यादि बहुधा तदिदं एवम् इत्यनेन, ज्वलयतीत्यर्थः । अथापि दहं ज्वलयतीति भावः ।

राम । हे भवन्तः पौरजानपदाः ! (ज)

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत

स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।

चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिभ्रमयन्ति माम्

इदमशरणैरद्याप्येव प्रसीदत इत्यतः ॥ ३२ ॥

(३२ । देव्या गृहे स्थानं भवतां न अभिमतं किल तत शून्ये वने तृणमिव परिचिताः, न चापि अनुशोचिताः । (इदानीं) चिरपरिचिताः ते ते भावाः मां परिभ्रमयन्ति । अशरण्ये इह दृश्यते, अद्यापि एव (युय) प्रसीदत ॥ इत्यन्वयः ।)

(ज) हे भवन्तः पौरजानपदा इति । पुरं भवा पौराः पुरवासिनः जनपदं भवा जनपदा दशवासिनः प्रजावगाः भवच्छब्दप्रयोगात् प्रजावगं प्रति विरागं सूच्यते ।

(३२) न किलति । देव्या सोताया गृहं समं वर्तमानं स्थानं अवस्थितिं वास इति यावत्, भवता युष्माकं न अभिमतं भवाङ्गनानुभाति किल । रक्षोगृहादिताया सोताया गृहं भवन्तः नानुमतवन्तः इति मया न भवतां श्रमम् । तत तस्माद्धृता शून्ये विज्ञाने वने विपिने तृणमिव अमारशुष्कघामादिद्रव्यमिव त्यक्ता निवासिता सा सोतति शेषः । न च अनुशोचितापि परित्यक्ताया अस्या कृतं मया पश्यात्तापोऽपि न कृतं इत्यर्थः । तदर्थं मनुतापप्रकाशऽपि च दृष्टं भवतां विरागभाजनं स्यामिति भयनति भावः । किन्तु इदानीं अथना । चिरपरिचिता अतः पञ्चवट्या पुत्रवस्थानं समुत्ता दीघकालनिवासनं सोता सहवासं साविष्टं ते ते भावाः पदायां सारञ्च न काननपरिवृष्टादयः । 'पदार्थो भावः सूच्यते इत्यमरः । मां परिभ्रमयन्ति सोतास्त्राण्यजनकतया व्याकुलौकुर्वन्ति मोहयन्तीति यावत् । अत एव अशरण्ये नास्ति शरणं रक्षिता यथा ते तथाक्ते । 'शरणं गृहपरिचिता' इत्यमरः । रक्षकरहितैः उपाश्रयशून्यैरित्यर्थः । अस्माभिरिति शेषः । इह दृश्यते इत्यन्वयः । अद्यापि अस्मिन्नपि काले एव अनेन प्रकारेण समं रोदनवाधां भक्तवत्यर्थः । प्रसीदत युय प्रसन्ना भवतः सोतापरित्यागानन्तरं समं तापशान्तये युष्माभिरिति काऽपि सान्त्वनाप्रयोगः कृतः किन्तु अथना अवसन्त्यन्ता तच्छोकलाघवाय मया किञ्चित् दृश्यते तत् अल्पं युष्माभिरिति भावः । यथा इदानीमपि प्रसीदत सोता स्वतां न अतः युष्मादनुशोचिता प्रत्यानीयते इति व्याख्येयम् । अतः सोतायाऽप्यागदपकारणी सति अनुशोचनरूपकलातुल्यचे-
रिंशेषीत्यनुवादः । स च तृणमिव लुप्यमानः सहोच्यते । अशरण्ये, दृश्यते इति वाक्यन्ये

तमसः । अतिगम्भीरमापूरणं ॥ शोकमागरस्य । (ट)

वामनी । देव । अतिक्रान्त धैर्यमवलम्ब्यताम् । (ठ)

राम । सखि । किमुच्यते धैर्यमिति ? (ड)

देव्या शून्यस्य जगती द्वादशः परिवतसरः ।

सुप्तं मोतति नामापि । न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

[३३ । देव्या शून्यस्य जगत् द्वादशः परिवतसरः मोतति नामापि लप्तम् । राम च न जीवति इति न ॥ इत्यन्वयः ।]

अद्याप्यव प्रसौढत इति वाक्यान्प्रवशादप्यवसत्काराधिक्यात् उपमानस्य लिङ्गतया न गर्भिततादाय, 'गर्भितत्वं गुणं कारीति' उपपत्तिकारोक्तं तन्मसितमौता न्यक्ता इत्यत्र न चोपमागतमप्यप्रकृतादाय 'लङ्गमस्या तमदः, प उपमानोपमयता विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमययोरिति टन्त्यावाच्याक्तं स हि इ माव अवलम्ब्य इत्यादि स्वयमुदाजहार इति । एत एवैषो नाम ।

(ट) अतोना । शोकमागरस्य शोक एव रागर टन्तरत्वात् समुद्रः । तस्य आपूरणं परिपूर्णता आभाग इत्यर्थः अतः गम्भीरं अमरम अन्विगुणमात्रं वा ।

(ठ) देवतः अतिक्रान्तः अतोना मोतति न मनादत्रियस्य अथ चित्तस्य स्थिरता अवलम्ब्यता आश्रयता, गतस्य शब्देना नाम्नी । मन्वाचित्तमवलम्ब्यत्यर्थः । अन्यथा केवलं कष्टानुभव एव फलमिति भावः ।

(ड) मर्यादति । किमुच्यते धैर्यमवलम्ब्यतामिति त्वयः किमुच्यते । धैर्यावलम्बनस्य पराकाष्ठा मया दर्शिता अवलम्ब्यता धैर्यमवलम्ब्यता मादृशमर्थं भावः । नात्र मत्स्वीतसाहचर्येण इति तात्पर्यम् ।

(३३) आश्विनः शैत्यानन्धनः दृग्गतिः २२० दानः देव्या मोतया शून्यस्य विरहितस्य जगतः विशुद्धं भूतमस्ति २२१ द्वादशः द्वादशानां पूरणं 'तस्य पूरणं इत्' । परिवतसरः मन्वत्सरः वषट् इति शब्दः । मोतान्ध्यामनमसयादृशपथान् द्वादशः वतसरः गता इत्यर्थः । अतएव मोतान् नामापि का कथा तस्या मोनन्ध्यामोशान्ध्यादौ नामित्यपरेष्टे । आख्यापि लुप्तं प्रकटम् । दीर्घकालात्कृमान् इदानीं कर्त्तापि तस्या नाम मोक्षार्थं इति भावः । तथापि राम न जीवति न प्रकृतिः इति न अपितु जीवत्येव, 'सुश्रव्यानिधनित्तन दो नर्था इत जीवमाभासस्य सभावनाशामपि तदभावात्

॥ अतएव इति विद्यासागरधृत पाठः । (अतएव इति आदर्शः) ।

↑ प्रकटमिव नामापि इति पाठान्तरम् ।

सोता । मोहिदक्षि अज्जउत्तस्स एदेहिं वप्पणेहिं । (ठ)

[(ठ) मोहितास्मि आद्यपुत्रस्य एतेवचन । इति सम ।]

तमसा । एवं वत्से । (ण)

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहाद्रीः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराश्चरोतन्ति सविषास्त्वयि ॥ ३४ ॥

[३४ । स्नेहाद्री शोकदारुणा एता वाच प्रियतमा न । एता सविषा मधुन धारा त्वयि श्रोतन्ति ॥ इत्यन्वयः ।]

राम । अयि वामन्ति । मया खलु—(त)

जीवनाभावोऽन्याय इति व्यज्यत । स ताविरहिता ऽ नृश उतमरान प्राणान धारयामि ननु तस्या शोकेन मृत । ने किं सम न कमीमानिचिनी ऽ नृश ललण ? सौताशोकेन यदधुनापि जीवामि तदेव निरतिशयधैर्यं समं भवति । अतः जीवनधारणरूपकार्त्तभङ्गा गम्यमानप्रमत्त भवति । त्वत्त्वन्ममप्रतीते पश्यायात्कृतमन्त्रा प शोके एता भङ्गा गम्यमानाभधीयन्' इति भवन्त्यात् । स व विलुप्तमिति उापन्त्या सो एता न पश्यन्त्यापि प्रीतोपस्य रामजीवनाभाव प्रीतकस्य सत्त्वऽपि तदभाववशेनात निश्वसन् च मम गतः

(त) मोहितास्माति । आ पृथक् रामस्य एकरूपप्रकारेणैव शब्दस्यत्यादिर्यचने वाक्ये मोहितास्मि मोह प्रापितास्मि आत्मानं प्रति अनुरागदृशनादानन्दन तस्य च निवृत्तिशय शोककातरत्ववृद्धा दृष्टेन च अहं मोहमुपगतंति भावः

(ण) एवमिति । इ वत्से सोते एव त्वथाक्त मन्यमिति स्वीकार्यामित्यर्थः ।

३४ । मोहितास्मोति सौतावाक् समथयति नैता इति स्नेहाद्री स्नेहेन प्रेक्षा आद्री सिक्ता शोकदारुणा शोकेन टारुणा निम्नरा छत्रगविदारका एता रामाक्ता वाच वाक्यानि न प्रियतमा न एकान्ततो हृद्या भवन्तीति ऽथ यत एता वाच सविषा विषयुक्ता मधुन चोदस्य धारा त्वयि श्रोतन्ति खलु यथा मधुधरा माध्यास्त्वभावत्वान् प्रियत्वादपि विषमस्युक्ततया सञ्जाविष्मापित्यो भवन्ति—तथा तव पत्युरिमा वाच अतिगाढप्रेमनिष्पन्दिन्य अपि दुःसङ्गशोकाविभावकत्वान् तव हृदये कामपि वेदना जनयन्त्य मोहं वितनिनुसारभक्त इति सरलार्थः । अतएवात विष्वप्रतिविम्बभावेन असम्भवस्तुसम्भवरूपा निदर्शनालङ्कारः । तथा स्नेहाद्री अपि शोकदारुणा इति विरोधाभासश्च ।

(त) अयीति मया इति शोकस्यक्रियाया कथपदम् । अयीति स्नेहयितव्यं सम्पादनं खलु वाक्यान्कारे निधये वा

यथा तिरश्चीनमन्नातशब्धं

प्रत्युप्तमन्तः सविषश्च दंशः ।

तथैव तोव्रो हृदि शोकशङ्क-

र्मर्माणि क्लन्तवपि किं न सोढः ॥ ३५ ॥

[३५ । अत्र प्रत्युप्त तिरश्चीनम् अन्नातशब्धं यथा सविष दंशश्च तथा तोव्र , मर्माणि क्लन्तम् हृदि निबद्ध शोकशङ्क मया किं न सोढ ॥ इत्यन्वयः ।]

सौता । एब्बं ह्मि मन्दभाङ्गो पुणोवि आभासआरिणो अक्ख-
उत्तस्स । (थ)

[(थ) एवमस्मि मन्दभागिनो पुनरप्याशासकारिणो आर्यापवस्य । इति सम ।]

राम । एवमतिनिष्कम्पस्तन्धितान्तःकरणस्यापि मम संस्तुत-
वद्भुतरप्रियवस्तुदर्शनादुद्दामोऽयमावेगः * । तथाहि—(द)

(३५) यथेति । अत्र हृदये प्रत्युप्त निवृत्त तिरश्चीन वक्त्र अन्नातशब्धं त्वत्तदनुक्त निभं दुःसह्यत्ननाप्रदं ज्ञेयं यथा, सविष विषमम्पक्त अत्र शरीरे विष विसर्पणम् इत्यर्थः । दंश सर्पादिर्दंशनं यथा, तथा तद्वत् तोव्र अन्य य मर्माणि जीवस्थानानि क्लान्तं क्लिन्तम् सन् हृदि हृदये प्रविष्ट शोकशङ्क, निजितायमकौलमडाश शोक मया किं न सोढ अपितु सोढ एव । अतोपमा यीतो । तथा शोकशङ्क इति उपक अर्थापत्तिश्चेति । तद्वैतेषा सहूर । उपैन्दुवनेन्दुवज्जनिषण्डोपजातिवृत्तम् ।

(थ) एवमिति । मन्द भाग मन्दभाग म अस्मि अस्या इति मन्दभागिनो दुर्भाग्या पुनः नृप अपि आर्यापुत्रस्य रामस्य आशामकारिणो क्रोधदायिनो भवामिति ज्ञेयः । मनुजस्य एवास्मी दाबणं दुःखमनुभवतौत्यर्थः ।

(द) एवमिति । एव इत्य, निष्कम्पस्तन्धितान्तःकरणस्यापि निर्गन्ति कम्प अस्मिन् यजिन् तत् यथा स्यात्तथा तन्धित पर्यवस्थापित अत्र कारण हृदय येन स तथोक्तस्तथा बहुविधयत्नसम्पादितार्थस्य इत्यर्थः । मे मम अय आवेग शोकशोक संस्तुतवद्भुतरप्रियवस्तु-
दर्शनात् संस्तुतानां परिचितानां वद्भुतराणां नानाविधानां वद्भुता पदाणां सरित्शेषतत्त्व-
विहङ्गकुरङ्गकुङ्करीणां दर्शनात् अवलोकनान् उद्दाम अनियन्तश्च दुर्वार इति बाबन्,
जात इति शब्दः ।

* अथायमावेग इति विद्यासागरवृत्त पाठः

लोकोलोकाद्भुमितकारलोकाद्भुत्तन्मार्ग

यो यो यज्ञः कश्चमपि मयाधेयते नं तन्मन्त्रः ।

भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति वलात् कोऽपि सेतोविकार-

स्तोयस्वेवाप्रतिष्ठतरयः सैकतं सेतुमोचः ॥ ३६ ॥

[३६ । मया लोकोलोकाद्भुमितकारलोकाद्भुत्तन्मार्गं य यः यज्ञः कश्चमपि यत्नः आधीयते । कोऽपि सेतोविकारः अप्रतिष्ठतरयः तोयस्य ओवः सैकतं सेतुम् इव तं तं भित्त्वा भित्त्वा वलात् प्रसरति ॥ इत्यन्वयः ।]

सीता । एदिषा अज्जउत्तस्य दुम्मारदावपारभे च दुक्खसंकोहे च पफ्फुरिद्विषमदुःखं विष पाकम्मिदं मे हिमपं । (ध)

[(ध) एतेन आर्यपुत्रस्य दुर्भारदारुणारभे च दुःखसंकोचे च प्रस्फुरितनिजदुःख-
निवाकम्बितं मे हृदयम् । इति सन् ।]

(३६) शोकस्य उद्दामत्वं दर्शयति—लोकोलोकेति । लोकोलोकाद्भुमितकारलोकाद्भुत्तन्मार्गं लोकात् अचलादुन्नोत्तं अतिचञ्चलं यथा तथा भुमितानि आलोकितानि व्याकुलानि यानि करणानि इन्द्रियाणि तेषाम् उज्ज्वलस्य उद्रेकस्य उज्ज्वलत्वस्य इति यावत्, कश्चमार्गे निरोधार्थः ; कश्च इत्यत्र कश्च इति पाठे लोकोलोकात् अतिचञ्चलं यथा तथा भुम्बिः उद्विग्नः यः कश्चः प्रियजनवियोगजन्यदुःखातिशयः तस्य उज्ज्वलं अतिवृद्धिः तस्य कश्चन निवारणं तदर्थम् । अतिप्रवृद्धस्य शोकावेगस्य निरोधार्थेनित्यर्थः । मया यत्नः हृदये यो यो यावान् यवः प्रयासः कश्चमपि कटेन आधीयते क्लिष्टते । कोऽपि अनिर्वाचनीयप्रभावः दुर्भारप्रसर इत्यर्थः । सेतोविकारः हृदयावेगः । अप्रतिष्ठतरयः अनिवारितवेगः तोयस्य जलस्य ओवः पूरः राशिरिति यावत्, सैकतं सिकतारचितं बाहुकामयं सेतुं आनिम् इव तं तं यवः भित्त्वा भित्त्वा अथं अथान्य विफलीकृत्य इत्यर्थः, वलात् प्रसक्तं प्रसरति वल्लिवद्विभो भवतीत्यर्थः । विष-
विरुद्धदुःखस्य कश्चिदपि दूरीकरणार्थं सर्व्व एव मे प्रयत्नो व्यर्थो भवतीत्यर्थः । उज्ज्वलदो-
वेगनिरोधने सैकतसेतुवन्मनसि उद्दामशोकावेगविशुद्धिकरणस्य सामर्थ्ये मे प्रयत्नः अकिञ्चि-
करो भवतीति भावः । अत्र तीव्रप्रवाहेन उच्च विकारस्य सेतुना च उच्च वलस्य उज्ज्वल-
प्रवयात् उपमासङ्कारः, च च शोकसम्पन्नहेतोः सर्व्वपि तद्विषयकार्य्येण भित्त्वा प्रसरणस्य
निबन्धान् एकविध-विशेषोक्त्यनुमाचितः । अन्धाकाशादर्थः— 'अन्धाकाशा सुभी दूरी दूरी
ग्लसुद्रर्तुसाराः ।'

(ध) एदिषेति । एतेन उज्ज्वलानेन दुर्भारदारुणारभे च, दुर्भारः निवारयितुमशक्यः
अतएव दावः तीव्रः भारश्च उपलब्धः सक्तं च लवीकः तेन अचलिविषयदुःखमप्युप-

वासनी । [स्रगतम्] कष्टमभ्यापको देवस्तदन्यतः क्षिपामि तावत् ।
[प्रकाशम्] चिरपरिचितानामेतेषां जनस्थानभागानामवसोक्तेन
आत्मानमानन्दयतु † देवः । (न)

राम । एवमस्तु (प) । [इति उवाच परिक्रान्तिः ।]

सीता । सन्दोषाद्यो ज्ञेय दुःखस्य प्रियसखीविनोदनीपाया इति मन्वते ।
इति मन्वेदि । (फ)

[(फ) सन्दोषना एव दुःखस्य प्रियसखीविनोदनीपाया इति मन्वते । इति सन्]

वासनी । देव, देव !

इत्यर्थः । दुःखसंश्लेषेण शोकावेगेन । प्रकुरितमिदं दुःखं प्रकुरितं उत्तररामोक्तं नवीभूय
प्रकाशितमिति यावत्, दुःखं यस्य तत् तथोक्तं मे मन उदय आकम्पितं इव वेपते इव ।
अनीतप्रेषात्कारणं सच पदार्थहेतुककाम्यमिहानुप्रापितम् ।

(न) कष्टमिति । देव कष्टं केश अभ्युपगम्य प्राप्तम् । अथवा कष्टं हा दुःखम् ।
देव राम अस्मि सख्यताभावेन आपन्नं नितान्तं दुःखोदनात् विपन्न इत्यर्थः । तत् तस्मान्
रामस्य दुःखसंश्लेष-संश्रितत्वादेतो अन्वत अन्वत्वा दिशि, अन्वत्विन् विषये वा, क्षिपामि
आक्षयामि, रामस्य कष्टमिति शेषः । अथवा क्षिपामि रामम् अन्वत् नयामि । तावत् इति
वाक्यान्तरम् । प्रकाशं यथा स्थानं याच्छेति शेषः । 'सख्यशान्त्यं प्रकाशं स्या' इति दर्पणः ।
चिरपरिचितानां पूर्वसंस्तुतानां एतेषां पुराचरिणां जनस्थानभागानां जनस्थानस्य एकदेशानां
अवसोक्तेन हर्षेण आत्मानं चित्तं विनोदयतु आनन्दयतु इत्यर्थः ।

(प) एवमिति । एवमस्तु, त्वया यदुक्तं तदेव भवतु । तवामितमिवाह करोमीत्यर्थः ।
इति एवमस्तु परिक्रान्तिं पादविषेपं करोति ।

(फ) सन्दोषाद्यो इति । प्रियसखीविनोदनीपाया प्रियसख्या वासन्त्या विनोदनी
आनन्दोत्पादनस्य उपाया प्रसवा जनस्थानां हर्षणोदप्रकारा इत्यर्थः । दुःखस्य कष्टस्य
सन्दोषना एव उदोषना एव भविष्यति इति शेषः । मया इति मन्वते । अथवा जनस्थानां हर्षणं
रामस्य प्रियविनोदनीपाया इति वत् प्रियसखी मन्वते तत् तस्या आन्तरिकं, पूर्वव्यापारसमुद्-
कारकत्वात् तद्वचोक्तं दुःखजनकमिवाह भविष्यतीति भावः । अस्मिन् पक्षे "प्रियसखी"
इति कर्तृपदम् । अत्र विनोदनीपायस्य दुःखसन्दोषनरूपविषयकत्वात्पक्षे विवक्षाकारः ।

अस्मिन्नेव क्षतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेष्वपि :

सा ईसेः क्षतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीरोधसि । ‡

आयाग्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बह्वक्षया

कातर्यादरविन्दकुङ्कुलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥ १७ ॥

[१७ । त्वत्सर्गदत्तेष्वपि अस्मिन् एव क्षतागृहे अभव । सा गोदावरीरोधसि ईसे क्षतकौतुका चिरमभूत् । आयाग्या तथा त्वां परिदुर्मनायितमिव वीक्ष्य कातर्यात् अरविन्द-कुङ्कुलनिभो मुग्ध प्रणामाञ्जलि बह्वक्षयः ॥ इत्यन्वयः ।]

(१७) वासना रामचित्तविमोदनाय तस्य इष्टिमन्त्र आलयितुमभिप्रेति—अस्मिन्निति । त्वत्सर्गदत्तचण तस्या सौताया मार्गे पथि दत्ते निश्चिते ईष्ये नेत्रे धेन स तयोक्त । कदा सा आगमिष्यति इत्येतत्सुक्तेन तस्या प्रत्यावृत्तिपथं विलोकयन् अस्मिन् एव सम्यक्प्रतिपत्त्येव नाभ्यस्तित्ववकारार्थः । क्षतागृहे बह्वीनिकुल अभव आसीत् । अथवा अस्मिन्नेव क्षतागृहे त्वत्सर्गदत्तचण्डालम् अभव इत्यन्वयः । क्षातु गोदावरी गताया सौताया विलम्बनसङ्गमान सदागमनप्रतीक्षया तत्पथप्रेरितनेत्र आसीदित्यर्थः । किन्तु सा जानकी गोदावरीरोधसि गोदावत्या नद्या रोधसि तीरे 'कुल रोधस तीरस्य प्रतीरस्य तटं निषि'ध्यमर । ईसे, क्षत-कौतुका क्षत कौतुक जनक्रीडादिना कौतुहलं यथा सा तयोक्ता सती । 'कौतुहलं कौतुकस्य कुतुकस्य कुतुहल'मिति आनर । 'रम्यवस्तुसमालोके लोभता क्षातु कुतुहल'मित्याहकारिका । चिर दीर्घकालं अभूत् स्थितवता, ईसानीं नानाविधक्रीडावलोकनकौतुकात् विलम्बे इत्यर्थः । तत आयाग्या गोदावरीगोदादानच्छत्या तथा सौताया त्वां भवन् परिदुर्मनायितमिव परिदु स्थित मनो यस्य स परिदुर्मना स इवाचरति इति परिदुर्मनायित 'कर्तुं क्वच सखीपथे'ति कथङ्कानात् क्षप्रत्ययः । कालविलम्बानात् खेदाकुलितचित्तमिव वीक्ष्य इहा कातर्यात् दुःखाकुल-चित्ततया, विलम्बवशात्त्वन्कोपाशङ्काजनितभयविह्वलतया वा । निजापराधं बुद्ध्वा चित्तिदीन-भावेनेत्यर्थः । अरविन्दकुङ्कुलनिभ पद्मकारकसङ्घस्य मुग्ध मनोहर । प्रणामाञ्जलि प्रणामाद्य रामस्य दुःखजननापराधात् क्षापकर्मज्ञापनाय इत्यर्थः, अञ्जलि करतलद्वयसंयोजनद्वय, दक्ष परचित क्षत उक्त च 'अञ्जलि परमा मुद्रा चिद्र दीव्यमसादिनी' । अजानत्या नद्या विलम्ब' कत्वा अपराधं क्षत, तं क्षमस्व नाथ इति क्षत्वा शिरसि अञ्जलिपुटं न्यधादित्यर्थः । अस्मिन्नेव इत्यवकारत आनामरम्यपोकनप्रत्ययात् प'रसंख्या, परिदुर्मनायितमिव इत्यस्य उपमानार्थं उन्मेष्या कथं उपमावाचकत्वात् इवमन्वयश्च अस्मादवगर्ह्यत्वात् । निभमन्वाद्गुपनामरस्य । अभावीति-रित्यपि परे । शाईलविह्वीकृतं उक्तम् ।

सीता । दाहयासि सखि वासन्ति ! दाहयासि, जा एदिहिं
हिममममगूढसकचद्वेषिहिं पुणो पुणो मं मन्दभादणीं अज्जउत्तं वि
सन्दावेसि । (व)

[(व) दाहयासि सखि वासन्ति । दाहयासि, या एतेहं दहममगूढसकचद्वेषिणे. पुनः
पुनर्नो मन्दभागिनीमर्थ्यपुत्रमपि सन्तापयसि । इति सन् ।]

रामः । चण्डि जानकि ! इतस्ततो दृश्यसे इव, न चानुकम्पसे । (भ)

हा हा देवि ! स्फुटति हृदयं कंसते * देहवन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वालाभि ।

सीदन्त्ये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वक्प्लोहः स्वगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥

[३८ । हा हा देवि । हृदयं स्फुटति, देहवन्धः कंसते, जगत् शून्यं मन्ये, अविरत-
ज्वालम् अन्तर्ज्वालाभि । सीदन् विधुरः अन्तरात्मा अन्धं तमसि मज्जतीव । प्लोहः विष्वक्
स्वगयति, मन्दभाग्यः कथं करोमि ॥ इत्यन्वयः ।]

(इति मूर्च्छति ।)

(व) दाहया इति । हृदयस्य मर्मस्थि जीवस्थाने इत्यर्थः, यत् गूढं निह्नातं मन्धं
बहुः तत्सदृशैः एतैः तत्तत्स्थानप्रदर्शने. पुनः पुनः मां आर्यपुत्रम् सन्तापयसि । अतएव
मं दाहयासीति मनोव्यते । विरक्तिर्देह्ये ।

(भ) राम । चण्डि । अयि चण्डि, अतिमयकीपने, कठिने इत्यर्थः । 'चण्ड-
स्वभावकीपन' इत्यमरः । एतेन ईदृशीमवस्थां गतेऽपि मयि कथं न ते अकारणपरित्यागव्य-
कीपोपपन्न इति व्यज्यते । जानकि जनकपुत्रि ! जानकीत्वत्प्रा. परमदयासुजनकरात्रपुत्रा-
कषिर्दं निर्द्वन्द्वं कोषितमिति व्यन्यते । मया पुनस्तं दृश्यसे त्वन्मयि न अनुकम्पसे साक्षादिव
मधुराभापाहिनिः प्रीत्यविधुरं मां न सात्वयसि अतस्त्वनतीवकीपना इत्यर्थः । प्रणारब्धमानु-
रोधेन कथा त्वं निर्वाचिता त्वन्मय तद्वपराधेनैव मां प्रति कीपकतुषा भवसीति न युक्तम् इति
भावः । आनीरबीवरप्रभावात् निखिलजनादृश्यापि सीता रामौ च 'दृश्यसे' इति बहुक्ता तत् नियत-
सीतानवचित्वा मया आन्निदिरिति बोद्धव्यम् । अतएव इवमव्येन सत्भावना कृता ।

(३८) हा वीति । हावैति सीदन्त्येकमन्वयम् । उ देवि सीते हृदयं - न टति

गीता । इही इही पुणोवि प्पन्नुडो अज्जउत्तो । (म)

[(म) हा चिक् ! हा चिक् ! पुनरपि प्रवृद्ध आर्यपुत्रः । इति सम् ।]

वासनी । देव ! समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

गीता । हा अज्जउत्त ! मं मन्दभाइणीं उहिसिअ सअलजीअ-
लोअमङ्गलाधारस्स जअल्लाहस्स दे वारं दारं संसइदजीविददाअणो
दसापरिआमो त्ति हा इदंनि । (य)

[(य) हा आर्यपुत्र । मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य संसलजीवलीकमङ्गलाधारस्स ते
जअल्लाभस्स वारं वारं संशयितजीवितदाअणो दशापरिआम इति हा उतामि । इति सम् ।]

(इति मूर्च्छति ।)

तत्र शोकेन विदीर्यते । देहवत् शरीरावयवसम्बन्धस्थानं संसति विशीर्षो भवति ; मांस-
पेयादिसङ्घितानि हस्तपदादीनि शिथिलवन्थानि नानिमानौव भवन्तीत्यर्थः । इदं जगत् सुवर्ग
युज्यं विजगं सर्वथा वासानङ्गे युज्यपदस्य अभावानुवीगिरूपार्थे प्रसिद्धत्वात् । मन्थे अनुभवामि ।
अविरतज्वालं अविरता अविश्रान्ता ज्वाला शिख्यासन्ततिर्यङ्मिन् कर्मणि तदपवा त्यासत्वा अन्त-
रदये ज्वालामि सन्नापननुभवामीत्यर्थः । अविरतज्वालमितिपदं जगदित्यस्य विशेषणं वा । इदं
जगत् अविरतज्वालं अग्निपरीतमिव मन्थे इत्यर्थः । तथा लौदन् ज्ञेयपरम्परानुमयैव नितरां
दोन विधुर शोकेन कातर मी मम अन्तरात्मा जीव अन्थ अन्थयति अन्थं करोति वत् तत्
अन्थं तजिन् अन्थे अन्थकरणे गाढे इति यावत्, तमसि अन्थकारि मज्जतीव लीयते इव,
योकात्माकारावच्छविकाशी मी जीवात्मा इति भावः । तथा मोहः मूर्च्छां विषयं खलत्वात्
खलपयति आच्छादयति । 'समन्ततस्तु परितः स्रम्यती विष्मन्निवदौ'त्यमरः । मम चैतन्यशक्ते-
रिरीषापनेन वस्तुदर्शनं प्रतिवच्छेदीत्यर्थः । मन्दभाग्यः दुर्भाग्यः कर्त्तुं कर्त्तुं केन प्रकारेण
करोमि प्रावधारयामिति शेषः । कर्त्तुं किं करोमीति वा, नितान्ताचलतया किमपि प्रतिकर्त्तुं
न शक्नीमीत्यर्थः । यथा कर्त्तुं करोमि किं करोमि उदयस्त्रीटादि निवारयामि, उत त्वदानमनार्थं
लोकाननुभवामि, अथवा तान्निवृत्तं त्मानमेवामि इति भावः । अत्र एकजिन् शोकदव-
कार्ये वज्रानां कारणाणां सहावात् संसृज्जदाखडारः, एवं मन्दभाग्यः कर्त्तुं करोमीति वाक्यार्थः
प्रति पूर्वपूर्ववाक्याणां हेतुत्वेनोपादानात् आत्मलिङ्गवाक्यकारः । अर्थं तमसि मज्जतीव, जगदिह
युज्यं मन्थे इत्युभयत्र वाच्योन्नेया इति एतेषां सङ्करः । मज्जाहान्ताउत्तम् ।

(न) इहीति । पुनरपि मूर्खोऽपि आर्यपुत्रः रामः प्रवृद्धः मोहं प्राहः ।

(य) अज्जउत्तेति । मन्दभागिनीं दुर्भाग्यां मज्जं उहिसि अलसीजन्यं सअलजीवलीक-

तनवा । वत्से ! समाश्रसिहि समाश्रसिहि, पुनश्चत्पायिष्यमर्थं
एव सञ्जीवनोपायो रामभद्रश्च । * (र)

वासनी । कथमस्यापि नोच्छसिति, हा प्रियसखि सोते । कासि,
सम्भावयाम्मनो जीवितेश्चरम् ।

सीता । (ससम्भ्रममुपसृत्य वृद्धि ललाटे च स्मृति) (ल)

वासनी । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः । (व)

राम । आश्लिष्यन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-

रन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून् ।

मङ्गलाधारस्य सकल जीवलोका जगत् तस्य यन्मङ्गलं तस्य आधारस्य आश्रयस्य सर्वदा
निखिलप्राणिनां हितामुष्ठानात् निभुवनशुभकारस्य इत्यर्थः । ते तव, जन्मलाभस्य लब्धस्य जन्मन
कर्मनिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् । बार बार भूयोभूय । संश्रितजीवित
दास्य जीवति नवति सन्देहकोटिमापन्न जीवितं प्राप्ता यस्मिन् स तथोक्त अतएव दास्य
भवद्वर, विशेषचयो अन्तरस्य विग्रह्यत्वविवक्षया कर्मधारयनिर्वाहः । दशापरिणाम
दशाया अवस्थाया परिणाम विपाक परिवर्तनमिति यावत् । इति हेतो मातुर्दृश्य पुन
पुन मूर्खोपमनास्तेषोरित्यर्थः । कृता विनष्टा अस्मि भवामि । प्राप्तेनरस्य रामस्य भ्रमं प्राप
सम्भवकारनोद्धतुत्पादयता देवेनाहं नाशितास्मीत्यर्थः ।

(र) वत्सेति । पुन भूय पूर्ववदित्यर्थः, त्वत्पायिष्यमर्थं तव पाणिना करिष्य,
पादौर्वा स्वयं रामाङ्गे सवीन एव सञ्जीवनोपाय सञ्जीवनस्य प्रत्युज्जीवनस्य उपाय इत्युक्त्यर्थः ।
तव करण्येनैव रामस्य मूर्खोपमनिवृत्तित्वर्थः ।

(ल) कश्चनिति । अस्यापि अस्मिन् अचेऽपि कश्च केन हेतुना न उच्छसिति संज्ञा
कर्मते । आत्मन, काल जीवितेश्चरं प्राप्त्वात्वं रामं सम्भावय सम्भावित कुब । करण्येन
चित्तव इत्यर्थः । सीता प्राक् ललाटस्य इति अभ्याहार्यम् । ससम्भ्रमं सत्वर उपसृत्य रामस्यान्तिकं
गता वृद्धि ललाटे च स्मृति रामस्तेति शेषः ।

(व) दिष्ट्यति । दिष्ट्यति कर्मसूचकसम्ययः, प्रत्यापन्नचेतनं प्रत्यापन्ना पुन प्राप्ता चेतना
संज्ञा केन स तथोक्त, प्रतिफलसंज्ञा रामभद्र रामचन्द्र जात इति ज्ञेयः । विशेषप्रसन्नमकरिष्य
वत् राम, सचित्तनोऽनवतदवाकाशं नष्टं भाग्यमिति भावः ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकक्षा-

दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥ ३८ ॥

[३८ । संस्पर्शं पुनरपि अकक्षात् अन्तर्वां बहिरपि वा शरीरधातून् अन्तर्गतये प्रसीदे आलिप्यन् इव जीवयन् आनन्दान् अपरविधं मोहं तनोति ॥ इत्यन्वयः ।]

(आनन्दनिमोक्षिताश्च एव) सखि वासन्ति ! दिष्ट्या वईसे । (श)

वासन्ती, देव कथमिव ? (घ)

राम । सखि ! किमन्यत्, पुनः प्राप्ता जानकी । (स)

(३८) आलिप्यन्निति । संस्पर्शं कोऽपि अनिवचनीय करसंयोगः । पुनरपि मूर्खोऽपि अकक्षात् अतर्कितं यथा स्नातया अन्तर्वां अन्तःस्थितान् बहिरपि वा बहिःस्थितान् अपि सकक्षानेव शरीरधातून् “रसाद्यक्मासमेदोऽस्त्रिमज्जगन्नाश्च धातवः” इति सुस्रुत । शरीरस्य दंष्ट्रा धातून् पुटिजनकान् त्वस्य दोमज्जास्त्रिमज्जतीन् दीक्षीपचयकरपदार्थान् अन्तर्गतये सुधासहस्रे अन्तर्गतयेरित्यर्थः, चिन्मय इत्यादिवदत्र स्पर्शिकी मयट् । प्रसीदे प्रकृष्टी क्षेप यैस्ते प्रसीदा ते क्षेपसाधनद्रव्यै क्षेपने आलिप्यन् इव अन्तर्गतधारानिर्निमित्तम् इव जीवयन् समुच्छासयन् चैतन्यं सन्दाहयन्नित्यर्थः । आनन्दान् आह्लादसमुत्पादनात्, ईती आलीप्ते वा पश्यन्ती । अपरविधं अपरा अन्वा विधा प्रकारो यस्य स तथोक्तः तं अन्वप्रकारं दुःखान्त्व मूर्च्छातिरिक्तं मोहं मूर्च्छां जङ्गतां तनोति विस्तारयति कुर्वते इत्यर्थः । अत्र मोहस्यापरविधत्वात्तन्मोहोऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरक्षकारः । आलिप्यन्नित्येति क्रियाजत-वाचानुमेया च, तद्वन्मयी. सखि । प्रकृष्टीक्षीकृत, ‘प्रकृष्टीक्षी मनी मनी ग्’ निष्क दशमी ।

(श) आनन्देति । आनन्दनिमोक्षिताश्च एव आनन्देन व्ययंज्येन आह्लादीन निमो-क्षिते सुदृष्टे अचिन्तये मेमे यस्य स तथोक्तः सन् एव, राम. आह्विति मेव । दिष्ट्या वईसे भाग्येन इति ज्ञातुम् । अक्षयिन्नाक्षयविशेषस्य प्राप्ते पाटकादौ ‘दिष्ट्या वईसे’ इत्यादि प्रयोग इत्यति । अत्र इति ज्ञाते विद्यादिना इष्टार्थोपादानुसरणान्वाकारेण ज्ञातः ।

(घ) देव इति । ई देव । कथमिव, कथमहं दिष्ट्या वईसे । यदुक्तं त्वया दिष्ट्या वईसे इति तस्य कः अभिप्राय इत्यर्थः ।

(स) किमन्यदिति । अन्यत् अपरं चिं प्रवीणीत्यर्थः । रामः खलु इति ज्ञाते च स्नेयायाः करण्येन स्नेयतामानतेति निश्चित्य हर्षप्रकाशान् वासन्तीं प्रति दिष्ट्या वईसे इत्युक्त-वान् । वासन्ती पुनः तानपश्यन्ती कथं रामवचनं प्रतीवान्, अतएव देव कथमिवैवोचत् इति सम्दर्भाच्च ।

राम । सखि ! कुतः प्रलापाः ? (ख)

गृहीतो यः पूर्वं परिषयविधौ कङ्कषधर-

चिरं स्नेच्छास्पर्शैरमृतमिश्रैर्यः परिचितः । #

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जेव दाणिं सि तुमम् ? (ग)

[(ग) आर्यपुत्र । स एव इदानीमस्मि त्वम् ? इति स्मृ ।]

राम । स एवायं तस्मात्तुङ्गिनकरकौपम्यसुभगो †

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥ ४० ॥

[४० । पूर्वं परिषयविधौ कङ्कषधर यः गृहीतः, अमृतमिश्रैः स्नेच्छास्पर्शैः च चिरं परिचितः, तुङ्गिनकरकौपम्यसुभगः ललितलवलीकन्दलनिभः, स एव अयं तस्माः पाणिः मया लब्धः ॥ इत्यन्वयः ।]

(इति गृह्णाति ।) (च)

इव बह्व इव संयोजित इवेति यावत्, मे मन इत्तं करः स्त्रियन् स्नात्स्विकमावीद्रेकान् चर्मात्त* सन् निःसङ्गविपर्ययः नि सङ्गः कातर यथा ज्ञातया विपर्ययः अकृतामापन्नः स्वभावप्रभुत इत्यर्थः । राममरीचोपरिपतित इति वा, अतएव चक्षुः इव व्यन्द्मादि-
स्वभावादि अक्षमः सन् इव वेपने क्षम्यते । वक्ष्येपलक्ष्यन्तु उद्गन्तुं हितायां द्रष्टव्यम् । उक्तिरिदं स्वमतवद्बोध्यम् ।

(ख) किमिति मर्त्येच्छेददाहयैरेभिः प्रलापैरिति वाङ्मनीवाक्पक्षे उत्तरमाह—सखि कुत इति । कुतः कस्मात् गृहीतोः प्रलापाः । 'पुनःप्राप्ता जानकौ'त्यादि मे वचनानि त्वया कथम् अनर्थकानि मन्थने । न हि प्रलपामि सत्यमेव पुनः प्राप्ता जानकौति भावः ।

(ग) गृहीत इत्यादि स्त्रीकाराद्येति विशेषवशाज्ज्ञात्वा सीता रामरूपमर्थे तुहा पाह—
अज्जउत्तेति । इदानीम् अपुनापि त्वं स एव सखि वाक्ये मां प्रति ते यादवमुरादादयः वाक्यं
अपुनापि तव तथैव विद्यमाने न किञ्चिदर्थवत्त्वं लक्ष्यते, मनः तु दुर्भाग्यादिविषयं दुर्द्वेषा वर्धते । अत्र
ने नास्ति कोऽपि दोषलेश इति भावः ।

(४०) पुनःप्राप्ता जानकौति स्ववचनस्य सत्यतां प्रतिपादयितुमाह—गृहीत इति । पूर्वं
पुरा वाक्यकाशे इति यावत्, परिषयविधौ विवाहवर्कचि । कङ्कषधरः कङ्कषस्य मङ्गल-
स्वस्य धरः हृतवेवादिफलकङ्कषधरः । 'कङ्कषं करशृङ्गायां स्वमन्त्रस्वीरपी'ति मेदिनी ।

* सुधादूतैः पादैः इति च कथितम् ।

† तुङ्गिनमिन्दरीपल इति पाठमेव ।

सीता । हद्दी हद्दी अज्जउत्तपफंसमोहिदाए पमादो क्खु मे संवुत्तो । (छ)

[(छ) हा धिक् । हा धिक् । आर्यपुत्रस्यर्मोहिताया प्रमाद खलु मे सङ्ग । इति श्रुम् ।]

राम । सखि वासन्ति । आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्वसेन परवानस्मि, तत्त्वं तावदेना धारय । (च)

य पाणि कर मया गृहीत इत । तथा य पाणि कर अस्तमिशिरे सुधावदतिशीतमे तदन्तं सुखकरे सन्नापहरेश इति यावत्, स आर्यो सख इच्छया इच्छामात्रेण इत्यर्थः । ये स्वर्गां ते अनियमये स्व्यैरिति यावत् । शिव दोषं कालं व्याप्य परिचितं सन्तु आसीदिति श्रव । सीताया पाणिरयम् इत विशेषेण अवगत इति भावः ।

उत्तरार्द्धेन राम आभिप्रेतार्थमुपसङ्हरति—स एवायमिति । मुहुनि करणीयसुभन मुहुनिनामो हिमाम्बरकाया वर्षोपलाना च यत् शीपय्य साहस्य 'अवस्थापयन् नोहार सुधारमुहुनि हिमम् । वर्षोपलाना करका' इति चामर । तेन सुभन सुन्दर शीतल-चर्मोपलवत् सन्नापहर सुखकरं इति यावत् । तथा, सखितत्त्वबन्धकन्दलनिभ ललितेन मुकुमारेण लवण्या इत्यविवक्ष्य कन्दलेन नवादुरं च सङ्ग । निम्बलमात्र । 'कन्दल विषु कपोलेऽप्युपरग नवादुर' इति मदिनी । अयम् एव स एव पूर्वपरिचित एव जलम् इत्येवकारार्थः । तस्या सीताया पाणि इत मया लब्ध गृहीत । अनुभूतपूर्वस्पर्श इत्यादिसङ्कलनवृत्तवत् तस्य सीताया एव कर मया लब्ध इत्यर्थः । अत्रोपमास्तुहारः । पूर्वार्द्धे एकाग्रोर्ध्वशब्दे सीतापाणिरामरूपानेकाग्रोर्ध्वमादधेयं च । 'मन्दै लभावादेकाग्रं सुको-ऽनेकार्थवाचन'मिति लक्षणात् । शिखरिणी इतं शिखरिणी रमी जमी भवो गृहमुद्धा', इति लक्षणात् ।

(च) इतीति । राम इति उक्त्वा सीताय करं गृह्णाति च ।

(छ) इति आर्यपुत्रस्यर्मोहिताया आर्यपुत्रस्य स्वर्गेण मोहिताया विस्तृतं सङ्गाथा, शास्त्रिकभाषावर्धेन मोहमुपगताया मे मनः प्रमादः अनवधानता संज्ञा जातः । अथ ह्यहम् अवहितः प्रियायां न्युग्रामे तदा नार्थं मनः करं चर्तुं शक्तं यादिति भावः । 'प्रमादोऽनवधानता'त्वमर । प्रमादः अनिष्टमिति वा, कतः आर्यपुत्रवृत्तकथाया मे अपहरणमवकाशमिति ।

(च) सखीति । आनन्दनिमीलितेन्द्रिय आनन्देन सीतासामञ्जस

गतानि

वासनो । कष्टमुन्माद एव । (छ)

सीता । (ससम्भ्रममाक्षिप्यापसर्पति ।) (ज)

राम । हा धिक् प्रमादः, हा धिक् प्रमादः । (झ)

करपङ्कवः स तस्याः सहसेव जडाञ्जलुः परिभ्रष्टः ।

परिकल्पिनः प्रकम्पो कराभ्याम स्खिद्यतः स्खिद्यन् ॥ ४१ ॥

[४१ । जङ् प्रकम्पो स्खिद्यन् तस्या करपङ्कवः, जङ्गात् परिकल्पिन स्खिद्यत मन करान् सहसा परिभ्रष्ट ॥ इत्यन्वयः ।]

सुदृष्टानि स्वस्वविषयपश्ये असमर्थानि इन्द्रियाणि करचरणादीन् यत्न स तथोक्त, अहं साधसेन भयेन, यथा कर्वातिशयसमुद्भूतेन वैकल्प्यम् । शङ्कारजेन भयेन इति वा । 'भौतिर्भौ साधसं भय'नित्यम् । बहुकालात् पर भाग्येन मया सीता प्राप्ता यदि मा पुनरपसरति इति भिया इत्यर्थः । परवान् परतन्त्र अभिभूत अस्मि भवामि । "परतन्त्र पराधीन परवा-प्रायवान्"नित्यम् । तन् तस्मात् भयाभिभूतेन मया दृढं धर्तमशक्नोताहेतो एना मया शिथिलभावेन धर्ता सीता त्वं चारय दृढम् आदत्स्व । बहुकालात् पर दुर्लभं प्रियाख्यं सुख-मनुभवतो मं सर्व्वाख्येव इन्द्रियाणि नितरामवशानि संज्ञानि तस्मात् नाहं प्रियतमां धार-यितुमशक्नोति इति भावः ।

(छ) कष्टमिति । उन्माद एव मतिभ्रष्ट एव जातः रामस्येति शेषः । अतएव कष्टम् एतादृग्वैयवतोऽप्यस्य यत् उन्मत्तता तदतीव दुःखाय इति भावः । उन्मत्तो यथा अग्रत्यची-भूतमपि जनः प्रत्यक्षवदति तथायमपि सर्व्वासाध्वानितागमनामपि सीतां प्रत्यक्षीकृत्यैव स एवाय पाचिर्लब्ध इत्यादि वाक्यं व्याहरतीति उन्माद एवास्य प्रकाशते इति ।

(ज) ससम्भ्रममिति । ससम्भ्रमं सत्वरम् आक्षिप्य रामपुत्रं करं निरस्य अपसर्पति दूरं गच्छति सीतेति शेषः ।

(झ) हा धिमिति । हा धिक् इत्यव्ययम् आतिशये दिक्किति । प्रमादः मनोभ्रमवधान-तेत्यर्थः । अन्यथा कथं करमाङ्गस्यापसर्पुं शक्नुयादिति भावः ।

(४१) स्त्रीप्रमादमेव समर्थयितुमाह—करपङ्कव इति । सर्व्वा सास्त्रिकभावोदया-दिति हेतुवचनान्वयः । जङ् अवश्यं व्यापारयितुमशक्यं प्रकम्पो अशक्यं कम्पमानः, स्खिद्यन् अर्थात् तस्या सीतायाः स' वृत्तपूर्वः करपङ्कवः, करक्रियवत् जङ्गात् अवशात् दृढभावेन यद्यथाचानात् प्रकल्पिनः अतिशयं वैयमानात् स्खिद्यत खेदात्तान् मन करान् सहसा दृढात् परिभ्रष्ट विभ्रुतः स्खलित इति यावत् । अनेन स्त्रीकेन उभयोरपि समाङ्गः सास्त्रिकधिकारः

सीता । इहो इहो अज्जवि अणवत्थिदत्थिमिदमुद्धवूखत्तचचषो
अ पज्जवत्थवेदि अत्ताण्णधं । (ज)

[(ज) हा धिक् हा धिक् । अद्यापि अनवस्थितस्मितमूढचूर्णव्रणयो न पर्यवस्था
पयत्नामानम् । इति स्मृ ।]

तमसा । [सङ्कटहासकौतुक निर्वर्ण्ये] । (ट)

सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वक्ता ।

मदप्रवाग्धः प्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकोऽ ॥ ४२ ॥

[४२ । तमसा प्रियस्पर्शेन सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी मदप्रवाग्धः प्रविधूतसिक्ता
स्फुटकोरका कदम्बयष्टि इव जाता ॥ इत्यन्वयः ।]

प्रादुर्भूत इत्यवगम्यते । अत्र 'सन्ध स्त दोऽय रागाश्च स्वरभङ्गोऽय वेपथुः । वैवर्ण्यमसुमलय
इत्यष्टौ सात्त्विका ज्ञेया' इति सात्त्विका गुणा । अत्र करस्य परिध्वजनं प्रति जङ्गलादीनां
हेतुत्वावगमनात् काव्यलिङ्गमङ्गारः । परस्परस्पर्शेन हयोरेपि सात्त्विकभावो जात इति वस्तुना
वस्तुभूतिः । आर्या जाता ।

(ज) इहोति । अद्यापि अधुनापि अनवस्थितस्मितमूढचूर्णव्रण अनवस्थिते
चक्षुषी करस्य जनात् व्याकुलतया चक्षुरे । कामिने निस्पन्द मूढे चक्षुषी विषयवद्भासमर्थे
कलां दिवि सीता द्रष्टव्येति निर्वेतुमशक्ने इति यावत् । चूर्णंती सीतान्धवर्णाभितलत
आवर्तमाने नवने नैव यस्य स तथाक्त सन् आत्मानं चित्तं न पर्यवस्थापयति प्रकृतिसंज्ञं
करो न शक्नोति । मलसम्बन्ध पुनरकम्पाप्राप्तात् रामस्य नैव कदाचिच्चक्षुषी कदा वा निचक्षुषी
कदाचिद्वा मूढे विषयवद्भासमर्थे कदाचिद्वा आवर्तमाने जाते इति भावः । युगपत् अतस्तुषा
नवस्मानमसम्भवात् चक्षुषेर्देहिन तत्समावेशो बोध्यः ।

(ट) सङ्कटेति । स हेन प्रेक्षा हासिन कौतुकेन हर्षेण च सङ्क वत्तमानं यथा तथा
निर्वर्ण्यं सीतां दृष्ट्वा चाहेति शब्दः । कम्पासङ्कपादा सीताया दुःखदर्शनात् खेदः, सीता
कर्मणैव रागाङ्गं स्पृहा करमात्राभापयतेति हानः, पुन स्पर्शनेच्छायां सत्यामपि न शक्नोतीति
चौतुकम्, एव तमसाया सङ्कटहासकौतुकानि युगपज्जातानि इति बोध्यम् ।

(४२) तमसा सीतायाकान्तुसाक्षिकोमवस्थां विदध्वाति—सखेदंति । वक्ता जानकी
प्रियस्पर्शसुखेन प्रियका भर्तुः रामस्य स्पर्शेन सत् सुखम् जानन्द तेन हेतुना सखेदरोमाञ्चित-
कम्पिताङ्गी रोषां बोधान् चक्षु उद्वन इति रागाश्च स जात एवामिति रोषः । रागा-
दिभ्यादितवत् । कुहेन चर्चनशीलं सङ्क वत्तम् इति सखेदंति, ८ तानि

सीता । [लगतम्] अहो ! अवश्येन अत्ताणएण लज्जाविदम्भि
 भवज्ज्ञेय तमसाए, कित्ति किंन एसा मणिसिद्धि एसो दे परिचाओ
 एसो च हिमसासज्जोत्ति । (ठ)

[(३) अन्वये । अवशेन एतेनात्मना ज्ञानादितात्त्विक भगवत्यात्मसंज्ञा, किमिति
 किञ्च एषा संसृति—एष ते परित्याग एष च हृदयासङ्ग इति । इति सूत्रम् ।]

राम । [सर्वतोऽवलीक्ष्य] हा कथ नास्त्येव, ननु अकस्मिन्
वेदेहि । (७)

गमाक्षितानि पुनःकृतानि कल्पितानि वेपमानानि च अङ्गानि करचरवायचरवा यस्या सा
तथाक्ता सती, चञ्चलपङ्क्तुपुलकाक्षितसकल्पगोचर्यथ । मद्भवाश्च प्रविधूतसिक्ता मद्भवा
वायुना नवैरशोभि प्रथमैर्व्याधिकैजलविन्दुभि यथाक्रम प्रतिधूता कल्पिता सिक्ता चादौक्षिता
च सा तथाक्ता वायुना चाकल्पिता नवोदकेन सिक्ता इत्यर्थः । स्फुटकारका स्फुटा विकसिता
कोरका कुल्लशा यस्या सा तथाक्ता । स्पष्टोद्गमसुकुला कदम्बग्रष्टि कदम्बशाखा इव जाता
वतते च । कदम्बग्रष्टिरित्यत्र घटपद काष्ठघातनाशम् उपमानिङ्गसाम्यनिर्वाहाय वेति मन
व्यम् । यथा वायुना कल्पिता वर्षोदतिन्दुसिक्ता विकसितकलिका कदम्बशाखा शोभते प्रिय
स्य जम्बानन्दन इव सौतापि तथति स्फुट एवावतोपमानङ्कारः । स च मद्भवाश्च प्रतिधूतसिक्तेति
यथासंख्यानङ्कारेण सङ्कीर्त्यते । इतस्तुपजातिः, सा चेन्दुवर्गोपेन्दुवर्गानिश्चयवपेति ।

(७) अङ्गद्वै—इति । अवयवमङ्गद्वै एतेन आत्मना स्वीयेन अवयवेन चैतुना भगवत्या तमसया लज्जापितायि लज्जां प्रापितायि सलज्जोक्तताम्योति यावत् । अनेन रामेभ्यः त्वं निर्दयं परित्यक्ता, त्वन्मु अस्मिन्नोदगनुरक्ता यदस्याङ्गस्य रंमामेभ्यः रोमाञ्चितताम्योति विवक्षा च जाता इति भावः । एष अयं ते परित्याग निर्वासनम् एष च ते हृदयस्य आसङ्ग आसक्तिमिथं प्रत्यनुराग इति यावत् । न खलु परित्यक्ताया अकारणपरित्यागिनं भर्तारं प्रति ईदृगनुरागो युज्यते मानावलम्बनस्यैवैकित्यात् । कथं वा निर्वासितापि त्वं तत्समीप गता कथं वा प्रतिनिवृत्तेति युवयो परित्यागानुरागद्वैरक्षिप्तकरत्वमेवैति भावः । इति धृतम् एवा तमसा किं मन्स्यते मनसि करिष्यति । आद्यैरिमानमवलम्बनस्य तमसा वाङ्मिद्विषयित्वमित्यपहसिष्यतीति भावः ।

(७) श्रुति । सर्व्वत सर्व्वान्मु दिक्षु विलोक्य दृष्ट्वा प्राप्नोति देव । कश्चनिति
सम्भावनाधनमव्ययम् । नास्ति च अस्मिन् स्थाने सोता न विद्यत एव । नन्विदमुच्यते, ननु भी
मकश्चन निर्दोषः, वेदेषु विद्वद्भिराजयति । त्वं क्वासीति वक्ष्यमाधेनाम्यम् ।

सीता । सखम् अकरुणस्त्रि, जा एवंबिधं तुमं पेखन्ती णं धरामि
ज्जेव जीविदम् । (ङ)

[(ङ) सख्यमकरुणस्त्रि, या एवंबिधं त्वा पश्यन्ती धराम्येव जीवितम् । इति
सम् ।]

राम । क्वासि देवि । प्रसीद, न मामेवंविधं परित्यक्तमर्हसि । (ण)

सीता । अह् अज्जउत्त बिबरीदं बिध एदं । (त)

[(त) अयि आर्यपुत्र । विपरीतमिवेदम् । इति सम् ।]

रावन्ती । देव ! प्रसीद प्रसीद, स्वेनैव लोकोत्तरधैर्येण
संस्तभयामिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं, कुतोऽत्र मे प्रियसखी
सीता ! (थ)

(ङ) सखमिति । अकरुणा निर्दयास्त्रि सख्यम् एतत् युक्तमुक्तं त्वया । या अहम् एवं-
विधं शोकविधुरं त्वा प्रेक्षन्त्या पश्यन्ती जीवितं प्राप्ताम् धरामि एव बिभर्षि एव न तु त्वयामि
इत्येवार्थः । अत एवाकरुणास्त्रीत्यर्थः । भर्तुरेवविधदस्त्रादशंमाहाय्याया कल्युषेव श्रयामिति
भावः ।

(ण) क्वासिति । हे देवि सीते, त्वं क कस्मिन् स्थाने अस्ति वर्तसि । एवंविधम् ईदृशं
शोकार्तं मां परित्यक्तुं न अर्हसि युज्यसे । पतिव्रतायासबाधुना शोकातुरमश्वरथं मां विहावाप्यत्र
ममनमनुचितमिति भावः ।

(त) अह इति । आर्यपुत्र । एतत् त्वया यत् उक्तमिवंविधं मां परित्यक्तुं नार्हसीति
वचनं तदितत् विपरीतमिव विप्रतिबिम्बमिव भाति । नार्हं त्वां त्यक्तवती त्वमेव मामन्याशीरिति
तव वचनं न युक्तमिति भावः । विपरीतमिवेत्यत्र इव-अन्तेन प्रियं प्रति पतिव्रतायासखा विनय-
मयतां शोचते, वास्तवं विपरीतमिवैतद्वचनं तथापि विपरीतमिव इत्युक्तम् ।

(थ) द्वेति । द्वेन । महाराज । त्वं प्रसीद । प्रसीद प्रसीद इति अनुनये शिष्यवचनम् ।
स्वेनैव कोन कस्मीयेन एव न तु कस्याप्युपदेशजनितेन इत्यवकारार्थः । लोकोत्तर-
धैर्येण लोकेष्व उत्तरम् अधिकम् इति लोकोत्तरं सर्वलोकोच्चातिगं यत् धैर्यं निर्बिकारचित्तत्वं
तेन । अतिभूमिं गतः भूमिं सीमानम् अतिक्रम्य गतः वर्द्धितं परसीमानत इत्यर्थः । विप्रलम्भः
कहलविप्रलम्भः प्रियाविद्योमज्जशोक इत्यर्थः । अत्र स तद्योक्तम् आत्मानं विस्रं संस्तभय पश्य-
न्नापव प्रकृतिर्हं कुह इति भावः । अथ धैर्यावस्थानमनकरिण शोकात् स्थिरता
नोपस्थानकरिण उक्तवैदिति भावः ।

राम । व्यक्तं नास्ति, कथमन्यथा वासन्ती अपि तां न पश्येत् ।
अपि खलु स्वप्न एव स्यात् ? न चास्मि प्रसुप्तः, कुतो वा रामस्य निद्रा !
सर्वथा स एवैव भगवान् अनेकवारपरिकल्पनानिर्म्मितो * विप्रसन्धः
पुनः पुनरनुब्रूयति माम् । (द)

२

(द) व्यक्तमिति । व्यक्तं स्पष्ट निश्चितमित्यर्थः, नास्ति सीतेति शेषः । निश्चितमेव
सीता न वसन्ते । अन्यथा सीताया विद्यमानत्वे वासन्ती अपि अतिमाहात्म्याश्रिणी
वनदेवता वासन्ती अपि, आस्तां तावदन्य साधारणी जन इत्येतेषु । सख्य आनिश्वस्य
वनदेवताया प्रमितिप्रकर्षे विभाव्य वासन्तीत्युक्तम् । कथं न पश्येत् द्रष्टुं न शक्नुयान् । तत्
सीता नास्त्विति भावः । एव योग्यानुपपत्त्येन सीताया नास्तित्वं निश्चितं पूर्वव्ययंनस्य
अनल्पत्वमौमांसते,—अपि खलु स्वप्न एव स्यात्, अपि सन्भावनाया, खलु बाष्पावहारे,
एव सीताकरस्यर्शानुभवः स्वप्न स्वप्निकज्ञानं स्याद्वेदिति सन्भावना । यथा एव
सीतास्यं स्वप्न स्यात् स्वप्नव्योत्पादिन किमु । स्वप्नव्योत्पादा हि “सन्धे छटिराहति”
इति स्वप्नमात्रात् तत्पुत्रपुत्रानुभाव्यतत्पदार्थेऽहतिः परमात्मकज्ञानप्राप्तयेति । विस्तर-
कृत्तमौमांसाया द्रष्टव्य । स्वप्नं प्रति सुप्ते कारणादाह—न चासीति । अहं
सुप्तं निद्रितं च न चास्ति । तदुपपादयति—कुत इति । रामस्य मनस्यर्थः, स्वप्नः
निद्रा कुतः कस्यात् सन्धेत् “अनिद्रं सततं राम” इति सीताविद्योगे रामस्य निद्रा
नासीति प्रसिद्धमिति भावः । अत एव कथं मे स्वप्न, निद्रितावस्थायामेव स्वप्नदर्शनं भवेत् ;
‘स्वप्नो निद्रासुपेतस्य विषयानुभवो हि यः’ । नत्वन्वयेत्यर्थः । पर्यवसितमाह—
सर्वथेत्यादिना । स प्रागनुभूत एव ननु नूतन इत्येवकारार्थः । अनवान् अवष्टमवष्टनापटुत्वात्
माहात्म्याश्रिणी । अनेकवारपरिकल्पनानिर्म्मित, अनेके वाराः तान् व्याज्य वा परिकल्पना
चिन्ता तथा निर्मितं उत्पादितं विप्रसन्धं वचनं विसंवाद इति यावत्, “विप्रसन्धो विसंवादः”
इत्यमरः । “वचनं चातिसन्धानं व्यक्तीकं स्यात् प्रतारकम् । विप्रसन्धो विसंवादो विप्रज्ञापक
कोत्ति” इति उज्जयिष । पुनः पुनः वारंवारं माम् अनुब्रूयति अनुसरति । इयं सीतेति
वहुवारं प्रवक्षित आसन्नित्यर्थः । मनः वासन्त्याद्यानुपपत्त्यादिना अभावेन स्वप्नानुपपत्तेः
सर्वप्रकारेणापि सीतास्यंनं अनल्पमिति भावः । सुष्ठु सीतासनामनविषयकभावनाया
तदङ्गस्यर्शदिराणापादीनाञ्च आनेन अलीकमपि सीताङ्गस्यर्शदिवं प्रत्यक्षमिवानुभूयते ।
पूर्वज्ञः संस्कारः पुनः पुनश्चिन्तावशात् चाव्यवधानमपि अनुभवपदवीनवतरीति

सीता । मए खेब दादुषया विप्रलब्धौ अप्पलत्तो (ध)

[(ध) मयैव दादुषया विप्रलब्ध आर्यपुत्र । इति स्मृ]

वासन्ती । देव ! पश्य पश्य । (न)

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्वायसोऽयं रथः

पश्येते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्काशेषाः खराः ।

खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वङ्गन्

अन्तर्ध्याकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्यादरिः ॥ ४३ ॥

[४३ । जटायुषा विघटित पौलस्त्यस्य अय कार्वायस रथ, पश्य पुरतः पिशाच वदना कङ्काशेषा एते खरा, इतः परि खड्गच्छिन्नजटायुपक्षति (सन्) ज्वलन्तीं सीता वङ्गन् अन्तर्ध्याकुलविद्युदम्बुद इव द्याम् अभ्युदस्यात् ॥ इत्यन्वयः ।]

कल्पनाया अचिन्त्यशक्तित्वम् । अत एव वस्तुतः अप्रत्यासन्नाया अपि सीताया स्पर्शसुखं मनः कृदर्थे कल्पनामगत्या प्रादुर्भूतमिति कल्पितार्थः ।

(ध) मए खेबेते । दादुषया निर्दयत्वान् कुर्याद मया एव बहुश्लक्ष्णपया नत्वन्वेन केनचित् कारणेन आर्यपुत्र राम विप्रलब्धः प्रसारितः । नाथ कल्पनावगमादुपपन्नो विप्रलब्धः । मनः कल्पमादेवास्त्रेवविधावगत्या जाता, अयन्तु सामपश्यन् स्वप्नादि नामाकारवत् कल्पने इति भावः ।

(न) हेवेति । पश्य पश्य एवं राजन् त्वं पश्य अवलोकय वस्तुमात्रज्ञोऽकीर्तवाक्यः कार्यः । पश्य पश्येति विषय विवक्षितः ।

(४३) पौलस्त्यस्यति । जटायुषा जटायुनामशकुनराजेन, अथ छात्रे सान्ता उकारान्ता जटायुवन्द्यो दृश्यन्ते । तत्र प्रमाद्य—“जटायुस जटायुषे”ति विरुपकोचः । विघटितं भग्नं अयं दृश्यमानः, उदृश्यसमपंकमिदं, पौलस्त्यस्य पुलस्त्यस्यापत्यं पौलस्त्यं तस्य पुलस्त्यनप्तुः रावस्त्यस्य कार्वायसं ज्ञाप्य अयसः कालवर्गेन लौकिकं निर्मितं इति कार्वायस रथं ज्वलन् विधेयसमपंकमिदं, पुरता वर्तते । पुरतः अन्धकारमयत एतं दृश्यमाना, पिशाचवदना, पिशाचानां वदनानि इव वदनानि येषां तं तपोक्ता उपमानपूर्वपदो बहुवीरिचरत्तरपदलोपः । विजितमाचलमिति अत्राति वा इति पिशाच, प्रवीररादित्यान् साधुः । कङ्काशेषा, अस्त्रि पञ्जरनामावमिश्रा, खरा अश्वतरा रावचरयवाहा, पतिता वर्तन्ते, तान् पश्य । तथा खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिः खड्गेन अधिना हिंसा कर्त्तता जटायो नाराजस्य पक्षति, पक्षमूर्च्छं येन स, तथोक्तः, जटा पक्षमूर्च्छमेव आधुर्यक, तथा जटायुः ।

सीता । [सभयम्] अजस्रसन्त ! तादो बाबादीषदि, अहञ्च
अबहुरिषामि । परित्ताहि, परित्ताहि । (प)

[(प) आर्यपुत्र । ताता व्यापाद्यते, अहञ्चापक्रिये, परित्ताग्रस्त्र, परित्ताग्रस्त्र । इति सम् ।]

राम । [सवेगमुत्थाय] आः पाप ! तातप्राणसीतापहारिन् !

क यासि ? (फ)

वासन्तो । अयि देव राजसकुलप्रलयधूमकेतो ! अद्यापि ते
मन्यविषयः ? (ब)

भगवाद्वातात् कुप्रत्ययः । पक्षस्य मूलं पक्षति । खड्ग न हिमा जटायां पक्षतिर्मेव स
तथात्त अरि तव मृतु रावण खड्गानीं ज्वलन्तीं दीप्यमानां काशरक्ता सीतां बहन्
धारयन् अन्तर्बाहुलविद्युत् अन्त मध्य व्याकुला चञ्चल कुरङ्गी विद्युत् तक्षित यस्त स तथोक्तः ।
अनेन रावणव्यर्जदोषा नास्तीति सूचितम् । अन्तु द इव मेव इव इत अस्मात् स्नानात् दान्
आकाशम् अन्तुदस्तात् उत्पत्तात् अस्माभिर्पूर्वकस्य तिष्ठतत्पतनार्णोऽवाचकत्वदोषः । केचित्
अभि 'उदस्तात्' इति पदद्वयमात्मनः । अभि अविद्यमाना भौ यस्मिन् कर्मणि तद्वद्व्या
तथा, 'उदस्तात्' इति क्रियाया विशयवचम् । एतन्मते नास्ति अवाचकत्वदोषावसरः । पुरा
किन् सस्यासिबेधधारी रावण जानकी गृहीत्वा रचनाकाशमार्गेण मनुमारुहे, जटागुलद्वयोक्त
यस्मिन् रावणस्य रथ वधस्त, रावणस्य कपटयुक्तन तस्य पक्षद्वय हिम्वा सीतां हतवान् इति
रामायणी वाचा । ब्रह्मचरचतुर्वर्णानसमुपलब्ध पुलकस्य पुत्रा विशयवा तस्य पुत्रो रावण इति
रामायणी दृष्टव्यम् । अत्र पिशाचवदना इति सुतोपमा अन्तरित्वादिना सीतायां विद्युत्-
साहचर्यस्य रावण अन्तुदस्ताह्वयस्य च प्रत्यधात् उत्पत्ता । इत शार्ङ्गविक्रीडितम् ।

(प) अजस्रसन्त । तात नद्यस्य दशरथस्य मितलेन पिङ्गकस्य जटागु व्यापाद्यते
इत्येते रावणमेति मेव', अहञ्च अपक्रिये । अतएव इ आर्यपुत्र । तं मां तातं जटागुवच
परिवायस्त, सम्भूमि दिवङ्गति । अतिसुन्धा सीता वासन्तीरायां कुला रावणस्य अतीतमपि
'अटितं तात्कालिकमिव मन्त्रमाना मयकम्पिताङ्गी विपत्प्रतीकाररश्मि रामं सम्बोध्य जटागुव-
चाम्बनस्य मार्गं याचते क इत्यर्थः । अत्र विकृतिनामा अभिचारिभावी निर्दिष्टः ।

(फ) आ इति । आ कोपार्थमव्ययम् । पाप कर्त्तव्यं दारापहरणान् पापसम्भावः ।
तातप्राणसीतापहारिन् । तातस्य जटायां प्राणा-तान् सीतायां हर्त्तुं शीलनस्य स तातप्राण-
सीतापहारो तत्कर्मोपधेः । क यासि कुत्र गच्छसि । तातं निहन्त सीतायां हत्वा पदान्
पदनपि गन्तु न शक्नोतीति क्रोधवशान् आत्मस्थेव रामस्त्रीति । अत्र रोचसमन्वयवचनार्थं
तोटकनाम सव्यङ्ग्यमुक्तम् ।

वीता । अहो उच्यन्ति अग्निं संवृत्ता । (भ)

[(भ) अहो । उच्यन्ताऽऽदि सवृत्ता । इति सम्]

राम । अन्वर्थ एवायमधुना प्रकापो वर्तते । (म)

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरे *

विमर्देर्वीराणां जगति जनितात्यद्भुतरसः ।

(व) अर्थात् । राक्षसकुलप्रलयधूमकेता धूम केतुरस्य इति धूमकेतु 'अन्युत्पातो धूमकेतु' इत्यमर राक्षसानां कौजपानां कुल वश तस्य प्रलय विनाश धूमकेतु उत्पात यद्विविधं तस्य सम्भावन यथा राक्षसकुलप्रलय धूमकेतुरसि राक्षसकुलदाह प्रलयानल सङ्घट्ट इत्यर्थः । यथा धूमकेतानाम् कस्याचदुपातयद्विदादय जगति मारामथाद् नानाविधम् अमङ्गलं ज्ञातुं, तथा रामचन्द्रस्य उत्पत्त्या निखिभस्य राक्षसकुलस्य अयकपममङ्गलमभूत् इति भावः । ज्ञातवान् रामचन्द्र राक्षसकुल अमङ्गलसूचनामवदति रामायण द्रष्टव्यम् । अद्यापि अधुनापि निखिभराक्षसकुलचय सत्याप, त राक्षसानलस्य तव मन्वावयथ, मन्वो क्रोधस्य 'मनुर्दुह्य ज्ञातो क्रुधो'त्यमर । विषय पात्रम् अस्तीति शब्दः । अधुना मान्यव त काधावकाश इति काका अस्त्वते । अत्र राक्षसकुलप्रलयधूमकेतुरित निरुद्ध कैवल्यरूपकमलद्वारः ।

(म) अहो इति । अहम् उच्यन्ता उच्चादरागयक्षा ममता ज्ञाता अस्मि भवानि । अहमन्वया अतीतविषयं श्रुत्वा आर्यपुत्र मन्वाय परित्रायस्व इत्यादि प्रलपामीति भावः । उच्चाट विना चिरातीत रावणजटायुसवाद वर्णमानत्वप्रतीतेरसम्भवात् उच्यन्ताकीर्ति नीलोत्थिरिति ।

(म) अन्वर्थ इति । अन्वर्थ अनुगत अथ यस्य स तद्योक्तं यथाय साधक अपरिह्राय्य इति यावत्, एव अधुना इदानीं प्रलाप वर्तते । इदानीं मन्वसबाहुसुख्य इवा मन्वस जन्मान् इत्यर्थः । यथा इदानीं प्रलाप रादनादकमव अन्वर्थ अथ प्रयाजनम् अनुगत इत्यन्वर्थः । अस्मिन्नवस्थान्तर प्रलाप एव जितरामप्रयोजनीय इत्यर्थः । अथवा "वा पाप" तातप्रावृष्टीतापहृदिम्" इत्यादि लक्षणापत्त्याः पुत्र अन्वर्थ एवास्तीत् तदानीं तद्व्यापारस्य वास्तवत्वात्, अधुना तादृशवाक्यप्रयोग प्रलाप एव निरपेक्ष एव 'प्रलापाऽनर्थक वचः' इत्यमरः । भवतीति शब्दः । तद्वदनाया अतीतत्वादिति भावः । अन्वर्थ इत्यत्र अन्व एवावगन्धुना विषयेशो वर्णते इति क्वचित् पाठः । तत्र अन्व एव पुत्रस्योताविद्यामाहिलस्य एव विपक्षः लीताविद्यामरूपविपक्षः इति व्याख्ययन् ।

वियोगो मृग्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

कथं तूष्णीं सद्यो निरवधिरिदानीन्तु विरहः । ॥ ४४ ॥

[४४ उपायानां भावान् अविरतविनोदव्यतिकरं वीराणां विमर्शं जगति जनिताम् इतरम मृग्याः स वियोग रिपुघातावधि खलु अभूत् इदानीं तु निरवध विरहः कथं तूष्णीं सद्यः । इत्यन्वयः]

(४४) प्रकापस्य उपपत्तिर्नैव दर्शयितुमाह—उपायानामिति । उपायानाम् उपेयत्वं चासागन्तं यथा एभिरित्युपाया माधनान् तथा मोतोद्धारसाधनसेनासन्नाहसेत्बन्धादीनां भावान् सत्त्वात् विद्यमानत्वात् च वरतविनोदव्यतिकरं अविरत निरन्तरं य विनोद विरह दुःखापनोद तस्य व्यतिकरं मन्थकं येषु ते । युष्मादिभ्यापरिषु चित्तव्यासङ्गात् विचारित-विशगदुर्ध्वरित्यर्थः । वीराणां शराणां कपिरासनां, जघनघ्नमनुसुयोबादीनां वा, विमर्शं सयान्श्यापः जगति भूवनं जनिताम् इतरम जगति उत्पादितं अन्यदुतरस्य अतिमहान् अद्भुतं अद्भुतनामा रम येन स तथाक्तः । यथा जगतः अन्यदुतरस्य वीररममशरक्षीं येन स तथाक्तः । उग्ररसादद्भुतरमस्यापत्तिरिति रमविद् । तदुक्तं 'हास्या भवतु शृङ्गारान्धकथा रीटकश्चैव अद्भुतश्च तथा वीराबाभस्ताश्च भयानकः' इति । मृग्यायां मृग्यं मनोह्ररं चावधौ यस्याः सा तथाक्ता । तस्याः आरुनेमायाः स्रोतायाः वियोग विरहः रिपुघातावधि रिपुघातशतया घात विनाश अवधि अन्तः सीमेति यावत्, यस्य स तथाक्तः अभूत् आसीत् । खलु निश्चयः । तदानीं वियोग रावणसङ्घारपर्यन्त एव आसीदित्यर्थः । रावणवधानन्तरमेव मोताप्राप्तं मन्त्रावनीयत्वादिति भावः । तु किन्तु इदानीं पतत्काशवर्षो विरहः स्रोतायाः वियोग निरवधि असीत् अमलकालाव्याधौ पुनश्चोत्पन्नासम्भवादिति भावः । अतएव कथं केन प्रकारेण तूष्णीं जीर्यं सद्यः साट् अक्ष्यं स्यात्, तदानीं मोतोद्धारसाधनादीनां विद्यमानत्वात् युष्मादिकार्येभ्यः साक्षात्चित्तत्वात् विरहस्य च रावणवधावधिकत्वादिनापादिकमज्ञत्वात् तूष्णींमात्रम्, अधना तु नतममागमाभावात्साध्याम्भिरुत्पन्नत्वात् विनोदनादिभिरेव चित्तं विनोदयामि ननु तूष्णीं स्यात् अज्ञोमीति भावः । अथ पुष्पविरहापेक्षया वर्त्मनोविरहस्य आधिक्यवर्धनात् व्यतिरेकः विरहमतनिरवधिलक्ष्यं पदार्थमन्याः हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमन्तरात् । वियोगमध्ये विद्यमाने पुनर्विरहपदोपादानात् "अक्षुब्धसिद्धतद्विज्ञासिद्धिप्रसूना" इत्यादिबलं पुनरुक्ततादीव । स तु मया इति समाधाय । शिखरिणी इत्यम् ।

सोता । खिरवधिति हा इदम् मन्दभाङ्गी । (य)

[(य) निरवधिति हा इताञ्चि मन्दभागिनी । इति मम ।]

(इति रोदिति ।)

राम । हा कष्टम् ! (र)

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा

प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गे यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं ननोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये क्षासि भोः † ॥ ४५ ॥

[४५ । यत्र मे कपीन्द्रसख्यमपि व्यर्थं, हरीणां वीर्यं वृथा, जाम्बवत अपि प्रज्ञा वृथा, पुत्रस्य वायोरपि गति न, यत्र विश्वकर्मतनय नन अपि मार्गे कर्तुं न क्षम, भो प्रिये सौमित्रे अपि पत्रिणाम् अपिषये तत्र क क्षमि ॥ इत्यन्वयः ।

(य) निरवधिति । निरवधि मि न । एष अवधि यत्र यस्य स तथोक्तः, यावज्जीव भावी । इति एतत् सूत्रव्यर्थः । मन्दभागिनी दुभाग्या इता विनष्टा अस्मि भवामि । अस्य विशेषस्य निरवधित्वात् प्रत्याशाः क्षिप्रति तात्पर्यम् । वीर्यपुत्रस्येव मुखात् चावधौर्ध्विरङ्गस्य निरवधित्वस्येव तात् पुनरवधौर्ध्वतमेतन्नाऽऽ मे सकलमुखात् विदुषा चतो दैविन मन्त्रेण इताञ्चि, औषणात् मरुतेष्व मे वर्धमिति भावः

(र) कृति । हा खट्वेऽन्ययम् कष्टं चतौव दुःखम् अनुभवामीति शेषः । इदानीन्तनविशेषाप्रतिविधेयतया तत्प्रवृत्तकष्टं असह्यमित्यर्थः ।

[(४५) तद्वैव विदुषीति—व्यर्थमिति । तत्र यस्मिन् प्रदेशे मे मम कपीन्द्रसख्यमपि कपीनां वानराणां इन्द्र कपीन्द्र सुग्रीव मेन वानरपतिना मख्य मेवौ अपि व्यर्थं विदुष्यमप्यना तन्माहात्म्यज्ञानपकारित्वात् तद्व्यत्यक्त्युद्योगेन ज्ञातमित्यर्थः । तथा यत्र च हरीणां वानराणां वीर्यं वर्णं वृथा मुधा निरर्थकमित्यर्थः । वानराणां वलीनाधुना सीतासमागमस्याभावात्तद्व्यत्यक्त्येवमिति भावः । यत्र जाम्बवत अपि तदाख्यस्य भङ्गुवपते अपि प्रज्ञा वृद्धि इष्टित्वस्य । ननीवी जाम्बवानपि पञ्चावलीन कमण्डपाथं कर्तुं न शक्नुवादीति भावः । यत्र च वायो पवनस्य पुत्रस्य जन्मन अपि न गतिः, नननोपाय नास्ति । जाधारक-दुर्ममऽपि प्रदेशे यस्यानायामममनयाग्यता विद्यते तस्यापि सीताहारवार्धनिदानो जन्मना-

मीता बह्वृ मन्त्राविदङ्गि तं पुर्व्वविरहं । (ल)

[(ल) वरमानिताखि त पुर्व्वविरहम् । इति सम् ।]

राम । सखि वासन्ति । सुहृदामिदानीं दुःखायैव रामस्य दर्शनं कियच्चिरं त्वा रोदयिष्यामि तदनुजानोहि मां गमनाय । (व)

मीता (मादग तममामवलम्बा) भग्गवदि तमसे । गच्छदि ज्जेव अज्जउत्तो । (श)

[(श) भगवति तमसे । गच्छत्यवाप्यपुन । इति सम् ।]

मन्त्रादिति भावः । तथा यत्र च विन्त्रकम्पनः । विन्त्रकम्पश्च देवशिष्यिनः तनयः सुतः जलः अपि का कथा अन्वस्यत्यपेक्षं । माग पयान सेतुप्रभृतिकः कर्तुः विरचयितुं न शक्नोति यत्नः । अगाधसागरे सेतुनिष्ठातुर्जलस्यापि शेषः गमनापायः नामोत्थः । मीमिव अपि इन्द्रः विजयिसुरासुरमासकारिभेषनादस्यापि निरन्तरतिदः साध्यसाधनस्य लक्षणस्य अपि । अपिब्रह्मात् स्वस्यापि इति कैचित् पवित्रा वायानाम् अपिषयः अगोचरः तत्र कः कुतः प्रदृशे भो प्रिये । जानकि । त्वं अस्मि वर्त्तसं त्वाकान्तरः गतायास्तव मर्त्तमङ्गद्विरपि साधनेनास्ति पुनः प्राप्ताश्रितिः वर्त्तमानावरहस्याप्रतिविधयत्वमिति भावः पुर्व्वविरहावर्त्तमानविरहस्याः भिक्षावृत्तिरेकाकङ्काः व्यङ्ग्यः । अत्र कपीन्द्रसख्यव्यर्थत्वादीनां विधेयविधया उपक्रमवात् मौमिरेरपोत्थः वाक्यः तदुभङ्गाच्च विधयाविमर्शदीप्तानुप्रासितभग्नप्रक्रमतादीषु । मौमिरेरपि यत्र नो जगत्तिरिति च समाधेयम् । गार्हन्विकोक्तिरुक्तम् ।

(ल) वरमानितेति पुर्व्वविरहः रावणापहरणजनितं विरोगः वरमानिताखि आश्रित्वेन स्वीकारिताखि । पुर्व्वविरहस्तु रावणवधावसानः एवासौदित्यनुभूयमानस्य विरहस्य निवर्धित्वेन ततो दः सङ्कल्पितम् ।

(व) सखीति । इदानीं अधुना सुहृदा बन्धुना रामस्य मनः दर्शनं साक्षात् कारः दुःखायैव दुःखमप्यादायतमेव, नतु पुर्व्ववदानन्दाय भवतीति श्रवः । दुःखितः हृष्टः तदाभ्यां चापः दुःखिना भवन्तीत्यवर्गैश्च स्वभावसिद्धत्वादिति भावः । तत् तस्मात् रामदर्शनस्य दुःखजनकत्वात् कियच्चिरं कियन् वरहस्य व्याप्य अत्र त्वा रोदयिष्यामि ब्रह्मदयिष्यामि । अङ्गुलान्तरतरदुःखानुभवार्थमेव विधाना सृष्टः, तत् यावज्जीव दुःखः सङ्घिष्यः । मन्त्राव्यादाद्युप्रासकमपि विरः दुःखसङ्कटं न युक्तमिति भावः । अतः गमनाय व्यामानाय ननु मामनुजानीहि ।

(श) सोऽनेमिति । उदगेन रामस्य मननवाक्यवचनात् वितपाचक्ष्मणः सङ्क

१ तद्विदं कियच्चिरं त्वा रोदयिष्यामि इति पाठान्तरम् ।

तमसः । वत्से । समाश्वसिहि भमाश्वसिहि, ननु आवामपि
आयुष्यतो कुशलवयोर्वर्षवर्द्धनमङ्गलानि ॥ सम्पादयितुं भागीरथी
पदान्तिकमेव गच्छावः । (ष)

मौता भगवदिति । पसीद, खणमेतत् वि दाव दुःखं जणं
पेक्खामि (स)

(स) भगवति । प्रसीद, खणमात्रमपि तावत् दर्शय जनं पश्यामि । इति मम ।

राम । अस्मि चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे — (इ)

वर्त्तमानं यथा तथा । आहति जंष । इ भगवति तमसे । आर्यपुत्र राम गच्छति एव,
ननु अद्यमपि विलम्बे इत्येवकारणं ईदृशी दूरदृष्टान्तिनी अत्र यत् बह्वक्षयं आर्यपुत्रं
दृष्टमपि न शक्नोतीति भावः ।

(ष) वत्से इति । ननु इत्यनुमये । आयुष्यतो आयु जीवनकाल विद्यते
अनयोर्विषयायुष्यतो तयो दीर्घजीवनयो कुशलवयो तदाख्येमेव पुत्रयो । वर्षवर्द्धन
मङ्गलानि वर्षस्य जीवनकालस्य वर्द्धनं तत्र तस्य मङ्गलानि तन्निमित्तानि जन्मनिषिद्धानि च
साकं श्रेयसिदेवतासंनसङ्गलसाधनकर्माणि सम्पादयितुं निम्नारयितुं भागीरथीपदान्तिकमेव
भागीरथ्या गङ्गाया पदयो चरणयो आत्मक समीप गच्छावः । भागीरथ्या सम्बन्धोत्तमाय
इत्यस्ति । रामस्य प्रस्थानेन लघोक्तमपि दृष्टं कुशलवयोर्दृष्टेनेन लघयितुं शक्यमिति ।
अथवा पुत्रसुखच्छावलोकेन इतोऽप्यधिकसानन्दमनुभवितुं शक्यमिति भावः ।

(स) भगवदिति । भगवति तमसे । प्रसीद त्वं मा प्रातः प्रसन्ना भव, किञ्चित्
विलम्बैव गङ्गासमीपं गन्तुमिच्छामि अतस्त्वमनुकम्पया विलम्बा मामनुरोधान्तर्यं । विलम्ब
इतुमाह—अणमात्रमिति अणमात्रमिति अणकालमपि न्याय्यं दृष्टं दृष्टं अतिकट्टं
देवताप्राधान्यादिना विषयसमासाध्यकत्वात् इत्यर्थः, अन्त्ये यं न तद्योक्तं न जनं आर्यपुत्र
मित्यर्थः । पश्यामि प्रेक्षे । आर्यपुत्रस्य दर्शनं प्रकटपुष्पपरिपाकं बह्वक्षयकारकं अतः न
दृष्टुं अद्यमपि विलम्बे, त्वं तन्मार्गं श्रेयं भावः अत्र रागवाक्छान्तौ मौताया तस्मिन् न जाना
तदीवमृत्तवतीत्यमः ।

(इ) अस्मिति । आस्मान् स्वयमेव मानयितुमाह—अस्मिति । किञ्चेति आर्यं
अश्वमेधाय अश्वमेधं यज्ञं कर्तुं सहधर्मचारिणी सह पत्न्या साकं यथा या मा

सीता । (सात्कन्यावपम्) अञ्जउत्त ! का सा ? (ख)

[(ख) आर्यपुत्र का सा ? इति सम् ।]

राम हिरण्यमयी सीतायाः प्रतिज्ञतिः । (क)

सीता । (साङ्काम साक्षम) अञ्जउत्तो दाणीं सि तुमं । अञ्जहे
उक्त्वाणिदं दानीं मे परिचायलज्जासर्गं अञ्जउत्तेष । (ख)

[(ख) आर्यपुत्र इदानीमाम त्वम् । अहो । उत्प्लान्तिदानीं मे परित्यागलज्जा
श्लक्ष्माय्यपुत्रवत् । इति सम्]

तथाका सहस्रशिखी भाव्याख्यानगता अस्ति विद्युत् । अश्वमेधनिष्पातकतत्त्ववती जाया
सीत भाव

(ख) अञ्जउत्तात् उत्कम्पन । कमलन पुनराप दारपरिचय कृत' इति
व्याकुलताया इत्यर्थः, आद्यपय रामवचनाकथन च सह वक्तुं यत् तथोक्तं रामवाक्यमव
मनपत्यर्थ इत्यर्थः, अह इति शब्धः । मा तव सहस्रशिखीविवोत्पद्य । का किनामधया कुतश्चा
वा इत्यर्थः । रामस्य आत्म च त्याजिवाक्यश्रवणं पुन परिचयसम्भावनाया निष्कासताया
आप सपत्नीभावे सादुनयक्रुवानाया सीताया आत्मारयम्, सपत्नीभयानु खोजानाजौवनस्याद्योति
प्रसङ्गमवाप्त भावः ।

(क) 'हिरण्यमयी' । 'हिरण्यमयी सुवचनमयी' हिरण्यस्य विकाराद्ये भवति रूपम् ।
सीताया प्रतिज्ञातं प्रतिमूर्तिम् अस्ति च अश्वमेधाय सहस्रशिखीविवो न हिरण्यमयी सीताया
प्रतिज्ञात इति रामस्य पुन वाक्यम् मुख्यया सहस्रशिखी सीताया निष्कासनात्
तन्नामासम्भवनं मुख्यालम्भात् प्रातिनिधिरूपं शास्त्रानुमोदतत्वात् सुवचनमयी सीताप्रतिमूर्तिं प्रति
निधीकृत्य अश्वमेधयज्ञानुष्ठानमिति बोध्यम्

(ख) अञ्जउत्तति । उत्प्लान्ति उत्प्लानेन अलक्ष्य च सह वक्तुमानं यथा स्थापना
आहेति शब्धः । आर्यपुत्र इदानीमास त्वम् 'स्वापञ्चतुरनुपाश्रिताऽन्धया' इत्युक्तरीत्या एकद्वार
प्रतल तवेदानीमव प्रकाटतमिति भावः । अहो आनन्द त्वया अधुना इदानीं मन सुवचनमयी
प्रातिज्ञति प्रातिनिधीकृत्य इत्यर्थः । उत्प्लान्ति उत्प्लानित अक्षरपितमिति यावत्, परित्याग-
लज्जाश्लक्ष्णं परित्यागं वन निष्कासनरूपं वञ्चनेन या लज्जा तदा सैव श्लक्ष्णं बहु
तत्तथाकम् । सीता साधुजीवात् लोकं प्रस्थापयितुं दुर्जनेन प्रवर्तितकौलीनाया, अपि सीताया
सुवचनमयी प्रतिज्ञति वक्तुं सहस्रशिखीविवो कृतवान्, अतएव लज्जायां कामपि कारण
नास्तीत्यर्थः । एतस्यां मुख्यया सीताया अवाक्यत्वे तत्प्रतिनिधिरूपं अवाक्यत्वं ज्ञातुं,
किन्तु रामस्य तत्प्रतिनिधिकरणात् सीताया पवित्रता जगति विविता आसीत्, सीता च

राम । तत्रापि तावद्वाच्यदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि । (ग)

सीता । धृष्ट्या सा, जा अज्जउत्तेण बहुमणाभदि, जा अ अज्जउत्तं
विनोदयन्तो आसाणिवन्धणं आदा जीअलंअस्स । (घ)

निरातशयदुःखितापि रामस्यैतद्व्यापारश्रवणादात्मन निहाय मन्थमाना कथाश्रुत समाश्रिता
जानति भावः ।

(ग) तत्रासीति । तत्र सीताप्रतिजनौ आप वाच्य अक्षुभि दिग्धम् उपचित वस्तु नम
विनादयामि प्रीत्यशाम विभक्तदुःख करामाति यावत् । वाक्तावकसीताया अप्राप्तौ अमत्या
त्वर्थमय्या तस्या प्रतिज्ज्ञतावेव दुःखास्तुपूणमयम विनादयामोत्वथ । एव च सीतामातृकृत
रश्मिपक्षध्वन्यभारिणीत्वमात्रवाक्यम्, मुख्यत्वे चक्षुःश्रवणादभेदात् सूचितम् । अत्र “आस
अदानीमश्रमधाय सहजश्रीधारणा विहरन्मया सीतया” प्रतिज्ज्ञतिः । “तत्रापि वाच्यदिग्ध
चक्षुर्विनोदयामि” इति रामस्य क्रमादुद्वाच्यमाश्रयारण्य व्याख्यात्वर्थे स्यात् सीतावाक्य
सन्निवेशयता कविना अलंकारातिशय प्रकटीकृतः । भागीरथीवरमहिम्ना सीताया वाक्य
रामो न शब्दाति, किन्तु तत्रापि तादृशवाक्यविश्रामात् अथ सीतारामयो परस्परवाक्य
इव परस्पर प्रतिभातात् महत्त्ववेभबभूतरीतिर वचननैपुण्यमत्र प्रतीयते ।

(घ) धनंति । सा विहरन्मया सीताया प्रतिज्ज्ञति धन्या पुण्यशालिनी भवत्यति
धन्या धनसम्पदायप्रत्ययः । प्रशंसनीयति यावत् । या प्रतिज्ज्ञात आत्यपुनश्च रामचन्द्रस्य
बहुमन्त्रे आद्रियते या खलु चक्षुर्विनोदनकृतुत्वप्रयुक्तवर्णमालावययौक्ययत् सा
प्रतिज्ज्ञतिधन्यत्वथ । या च प्रतिज्ज्ञात आत्यपुन विनादयन्तो विभक्तदुःख कुर्वन्ती सती
जीवलाकस्य प्राक्प्रगत आशानिवन्धन निवध्यत अनेनात् निवन्धन कारण आशया निवन्धन
आशानिवन्धन जाता । भाव्यावरचितस्य रामस्य पुनश्च हृदयस्थती प्रजापुष्पाणां या आशा
तस्या कारवाभूता बहुमन्त्रथ । यहा या हि रामस्य जीवनप्रत्याशङ्कितान् जीवलाकानामपि
व्यजावययकप्रत्याशङ्कनुजाता, जीवात् राम जगत् महानात् पश्यत् इति या रामस्य जीवन-
राश्री सा जीवलाकस्य बहुकल्याणप्रत्याशङ्कनुभूतत्वथ । प्रियपत्नीवरस्य रामस्य वाचप्रत्या-
श्रवणादानीमाप्रकारवैराग्यसम्भावना जीवलाकानां प्रागासीत्, इदानीं विहरन्मया प्रतिज्ज्ञितवती
बहुमन्त्रे, अतो जीवलाकानां तदाशङ्कापननात् रामस्य मातृक्याश्रयमाश्रयः । सा जाता
इति वार्थः । सा आशानिवन्धन जातत्व निवन्धनपदस्य विषयत्वात् उद्घर्षः वन्ध
माश्रयात्कति नियमात् जातति स्त्रीत्वम् । तत्र आश्रयात्पदस्य प्रधानक्रिय

तमसा । (सञ्चितकङ्कास परिचयम् ।) अयि वत्स ! एवमात्मा
सूयते । (छ)

सीता । (सलज्जनधोमुखी खगतम् ।) परिहसिदस्मि भयबदोऽयम् । (च)

[(च) परिहसिताञ्च भगवत्या । इति सम् ।]

वासनी । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति
पुनर्यथा कार्यहानिर्न भवति तथास्ताम् । (छ)

सीता । पङ्क्तिं दास्ये मे वासन्तो संयुक्ता । (ज)

[(ज) प्रतिकूला इदानीं मे वासन्तो सहता । इति सम् ।]

(छ) असीति । सञ्चितकङ्कासं परिचय्य सीताया धन्या सेवादिवान्तरात्मा
कौतुकेन जितं ईषडास्यम् अपत्यभूतायास्तस्या दुःखदर्शनात् अह । तथा ईदृशीं प्रतिपरायणां
सीतां विहाय तन्प्रातःकृतिं बहुमन्यमान यज्ञमारभते रामचन्द्र इति श्रीकादम् । ततः कितञ्च
कञ्चन हास्यं ते तथोक्ता ते सह वर्तते यत् तथोक्तं यथा स्नातया परिचय्य सीताम् आलिङ्ग्य
आह । अयि सीत ! एवम् अनेन प्रकारेण आत्मप्रतिभूतिप्रशसनेन आत्मा कृत्यते
श्रुतिविषयोऽस्ति प्रशस्त त्वयेति शब्द । स्वप्रतिभूतिप्रशसनं निजसौन्दर्यादिप्रशसनं
मेवैति भावः ।

(च) परिहसिदस्मीति । लज्जया सह वर्तमानं सलज्जं, अथ सुखं यस्या सा
अधासुखी सती । सीता आह्वेति शब्दः । भगवत्या माहात्म्यावालिन्वा तमसया परिहसिताञ्च
उपहसिता भवामि । अन्वया कञ्चसुखत आत्मा कृत्यते इति अतः तमसा मानुषहसतीत्यर्थः ।
उपहासाद्येत्वादिक इत्येति सकर्त्तव्यः ।

(छ) महानयमिति । अथ व्यतिकर एव समानमनस्यमनसि वायत्, अस्माकं सम्बन्धे
महान् अतीवप्रसादः अनुसृष्टः । आत्मना एव अथ अस्माभिः सह तव सम्बन्धेन सुतरामनुसृष्ट-
फलमित्यर्थः । पुनः किन्तु गमनं प्रति राजपुरप्रस्थानविषयं तथा येन रूपेण आनितेन कार्येण
कर्त्तव्यञ्च हानिलोप्य अतिरिति वायत्, न भवति तथा तदेव रूपम् आत्मा भवतु । अमनस्येन
यदि कार्यहानिं ज्ञानं तदा नास्मिन्नमनावज्ञानात् अनुसृष्टसि इति अनुजानीहि ना
गमनावेति राजवाक्यस्योत्तरमित्यर्थः ।

(ज) पङ्क्तिं इति । इदानीम् अनुना वासनी तदास्या वन्द्यता मे मनःप्रतिकूला
विरोधिनी रामस्य मनमनुजानती इत्येनविधौत्पादनात् मे अर्पितं हस्तवतीत्यर्थः । इत्येन
रामदर्शने सीताया नन्दतीत्या वर्तते इति व्यज्यते इति वस्तुना वस्तुभिः ।

तमहा । वक्षे ! एहि गच्छावः (भ)

सीता । (सकटम्) एवम् करिम्ह । (ज)

[(ज) एव कुर्वे । इति सन्]

तमहा । कथं वा गम्यते, यस्मास्तव—(ट)

प्रत्युत्सवेव दयिते त्वयादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपर्यैर्नैराकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

[(४६) दयिते प्रत्युत्सव इव त्वयादीर्घस्य यस्या तव चक्षुषः, आकर्षं, मर्मच्छेदपर्यै नैराकर्ष्यते ॥ इत्यन्वयः ।]

(भ) वक्षे इति । वक्षसे सीते । एहि त्वमागच्छ । गच्छाव भागीरथीपदानिक याव , आवागमिति शब्दः ।

(ज) सकटमिति । सकटं कटनं दुर्लेभं सह वर्तते वनघोरम आह । एव कुर्वे भागीरथीपदानिकमिव गच्छाव । यतो राम इतो गच्छति तदत्र स्थित्वा किं करोमि, त्वदुक्तं शिवायुना करोमीति सीतायाः कातरौत्तरियम् ।

(ट) कथमिति । कथं केन प्रकारेण वा त्वया गम्यते गन्तुं शक्यते, सम्प्रति तवाम्बुजं मममनसीव कटकरमिति भावः । तत्कारणमेव दर्शयति—यस्मास्तवति; वक्ष्यमाचक्षीर्षे इत्यन्वयः ।

(४६) प्रत्युत्सव इति । दयिते वक्षसे रामचन्द्र प्रत्युत्सवेव निश्चातस्य इव कोलितं क्वेति यावत्, इत्युत्पन्ना । त्वयादीर्घस्य त्वया निरन्तरदर्शनं चाक्षतया दीर्घस्य दीर्घोन्नतस्य प्रसारितस्य, वक्ष्याव चक्षुषः मममनस्य ज्ञाताधिकवचनम् । मर्मच्छेदपर्यै मर्मच्छेद एव परं प्रधानं शेषां तैश्चक्षीर्षे, चक्षुषश्चाक्षजननेः हृदयविहारकैरित्यर्थः । वक्षे आवासेः चेष्टामिरिति यावत् । आकर्षं आकर्षं रामावलोकात् आकर्षणे न समाप्यते न अवसाप्यते न निवर्त्यते । त्वं रामचन्द्रदर्शने नितरामासत् नवन सकारिबर्तवितुं हृदयविहारकप्रबलं परास्ति चक्षुष्यं तद्दर्शने विहाय गन्तुं नोत्सहमे इत्यर्थः । साहसिनायामिह हृदयं विहीयते माहजनायावत् कुर्वन्वापि त्वया आनिनीमायावन्मोकाश्रमे निवर्तवितुं न शक्यते, तस्मात्तया त्वया कथं गम्यते इति पूर्वोक्तं इत्यन्वयः । एतावता कार्त्तिक्यापि तव चक्षुषः कार्त्तिक्यापि कार्त्तिक्यापि न सन्तुर्वा जाता, यद्विती मममनसीव दुःखकरमिति भावः । अथ दयिते चक्षुषः प्रत्युत्सव इत्येवमावा इत्येवमावायाम् आवागमिनामिनी वाया क्रियोत्सवकारः । एवम् म ।

सीता । यमो यमो अपूर्वपुष्पजनितदंशनायं पञ्जउत्तचरच-
कमलायं (ठ) । (इति सूचंति)

[(ट) यमो यमोऽपूर्वपुष्पजनितदंशनायं चार्थ्यपुष्पचरचकमलानां । इति सम ।]

तमसा । वक्षे ! समाश्रसिद्धि समाश्रसिद्धि । (छ)

सीता । (समाश्रय्य ।) किञ्चिद्विरं वा मेघान्तरेष पुष्पिमाचन्द्रस्य
दंशणं । (ठ)

[(ट) किञ्चिद्विरं वा मेघान्तरेष पुष्पिमाचन्द्रस्य दंशणम् । इति सम ।]

(ट) यमो यम इति । अपूर्वपुष्पजनितदंशनाया अपूर्वः उत्कृष्टः पुष्पैः सुलसैः जनितं
उत्तुपादितं दंशणं साक्षात्कारं येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । चार्थ्यपुष्पचरचकमलानां चरचानि
कमलानीति चरचकमलानि चार्थ्यपुष्पस्य रामचन्द्रस्य चरचकमलानि तेषाम् । यत्र “चतुर्थ्यं
पक्षी”ति सूत्रं न मनःशब्दयोरेव प्रसज्यमानचतुर्थ्यं पक्षी गौरवाद्ब्रूतम् । यथा प्राकृते चतुर्थी-
स्थाने पक्षी, द्विवचनस्य च बहुवचनत्वम् । सुप्तोपमावहारः । प्राक्तनजन्मवृत्तिरसाधारण-
पुण्यैरेव श्रीरामदंशनस्य क्षामात् इह जन्मनि तादृशपुष्पासम्भवसम्भावनायां रामदंशने पुनर्नराश्रमात्
सूच्यं इति बोध्यम् ।

(छ) वक्षे इति । समाश्रसिद्धि त्वमाश्रया भव, त्वया शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ।
यमानुमये चिन्तितः ।

(ठ) किञ्चिद्विरमिति । सीता समाश्रय्य तमसायास्यात् संज्ञां लभ्या प्राप्तिरिति शेषः ।
नाटकादी चक्षे चक्षे सूच्यं जायते तत्त्ववादीषु समाश्रसिद्धीति वक्ष्यन्ति आशासवचनेनैव
सापेक्षमिति, तन्मन्त्रे सूच्यं यं सूच्यारोमविलक्षणं कापि द्रष्टृचित्तमन्तर्धारिणी कविचालरीति
मिथ्यान्तरेष मेघस्य आच्छादकस्य जलदस्य चन्द्रस्य चरचक्षेत्रेण अपसरणेन वा पुष्पिमाचन्द्र-
दंशनं पुष्पिमायाः तन्नामक-तिष्ठापुदितस्येत्यर्थः । चन्द्रस्य विषयः दंशनं किञ्चिद्विरं किञ्चन
कालं व्यास्य वा भवेत् अत्यल्पकालेन भवेदित्यर्थः । यथा सान्द्रनीचावरणात् अर्थं विमुक्तः
पुनरपि जलदहन्तेनाग्निप्रयागं पूर्यमन्त्रकः ब्रह्मचरः अत्यल्पकालेन जलैर्हृष्यति तथा-
निरवधिद्वितीयोन्मादरितदंशनः द्रष्टुद्रष्टावपुष्पवक्षेण अर्थं लब्धसाक्षात्कारः प्राप्तेर्बोधि-
मं पुनर्मयमयोरविषयतां लब्धम् अत्यल्पकालेन कालं भवा इह । अतएवाभावस्तुत-
विषयान् प्रस्तुतविषयस्य लभ्यत्वान् अस्तुतप्रत्यक्षावधारः ।

तमसा । अहो संविधानकम् । (च)

एको रसः कव्य एव निमित्तभेदा-

त्रिचः पृथक् पृथगिवाच्यते विवर्तान् ।

आवर्त्तबुद्दतरङ्गमयान् विकारान्-

नभो यथा सन्निभमेव तु तत् समथम् * ॥४७॥

[४७ । एक एव कव्य रस निमित्तभेदात् भिन्न पृथक् पृथक् इव विवर्तान् आश्रयते । यथा नभः आवर्त्तबुद्दतरङ्गमयान् विकारान् (आश्रयते), त तत्समथम् एव सन्निभम् ॥ इत्यन्वयः ।]

(च) अहो इति । अहो इति आश्चर्य्येऽव्ययम् । संविधानकं वचनवैचित्र्यं अपूर्वकपकं विवक्ष्यनीयमित्यर्थः । विविधाना घटनावलीना देशकालाद्यावस्थानिर्देन भिन्ना-
नामपि एकार्थप्रतिपादने प्रवर्थायितव्यम् । यथा भिन्नाभामपि ग्रहाराद्याव्याहृतादीनां रसानां भावानां व्यभिचारिणाञ्च अहिनी रसस्य कव्यविप्रलम्ब्य अङ्गत्वमित्यर्थः ।

[(४७) तद्दिवाङ्—एक इति । एक एव कव्यः अनुकार्यरामादिगतेऽजमविदीन-
दुःखजन्मदुःखातिशयः । कव्यविप्रलम्बाख्य रसः, रसमेव व्याप्य इति रसः काव्यानुजीव-
नाभ्यासरसवशविशदीभूतवर्त्मनीयतन्मयीप्रवचयोग्यसामाजिकमनोसुखरभावमानतया निर्भरा-
नन्दसंविद्रूप इत्यर्थः । निमित्तभेदान् निमित्तानां कारणानां आलम्बनानां विधानानां
व्यभिचारिणाञ्च भेदान् पार्थक्यात् व्यञ्जकविभावादिबिम्बितिविशेषादिति यावत्, भिन्न
विविधत्वेन प्रतीयमानः सन् पृथक् पृथक् इव नानाप्रकारान् इव विवर्तान् परस्परविलम्ब-
ग्रहाराद्यात्मना परिणामान् । “व्यत्यक्तपरिचामः स्थाविरर्त्त” इति कपिल । विभिन्नकथान्
परिचामान् आश्रयते अवलम्बते । तत्पतः अमिहोऽपि बहुधा रूपभेदानापद्यते इत्यर्थः ।
तत्तदुद्दीपनीयोहिततत्तदाभिचारिसंसर्गेण एकोऽपि कव्यविप्रलम्बो भिन्नभिन्नतया प्रतीयते
इति निर्गन्विताय । यथा अस्मिन्नाहं वरिष्ठः कव्यो रसः अवस्थाभेदान् ग्रहाराहुत-
जालीतनुकमिच्छेदवहाकोपायाकारेण विवर्त्तित इति । तथाहि—सीतायाः ‘नय’, ‘स्नेह
दाहका’ इत्यादी विषादः, ‘ताडो बाबाडोचरी’त्यादावुन्मादः, ‘निरवधि ति’ इत्यादी दैव्यं,
‘बहुनचाविदहो’त्यादी मतिः, ‘नञ्जहि ज्यं’ इत्यादी चीतनुक, ‘पक्षी च’ ‘मिन्वादी चर्च’,
‘उन्वाविद’मिन्वादी धृतिः, ‘परिउसिदहो’त्यादी कम्पा, ‘पक्षिन्वा’ इत्यादी चक्षुषा, ‘बनो
वन’ इत्यादी निर्व्येदः, एवमेतैर्व्यभिचारिभिः पृथक् पृथक् संयुक्ततया कव्यविप्रलम्बः पृथक् पृथक्

इति तत् समथम् इति पाठान्तरम् ।

गान । अयि विमानराज ! इतः इतः ।

(इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।) (त)

तमसावासन्वी सीतारामौ प्रति । (घ)

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्त्रहिधाभिः

स च कुलपतिराव्यम्बुधरां यः प्रयोक्ता ।

इव प्रतीयते, वस्तुतस्त्वेक एवेत्यर्थः । अत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धमदाहरणमवतारयति—आवर्त्तं इति । यथा अश्व जल वायुचौभादिनिमित्तवशात् आवर्त्तं बुधुदतरङ्गमयान् आवर्त्तं अभोधमि बुधुद कुड्मलाकारजलसंस्थानविशेषं तरङ्ग ऊर्ध्वं ते तथोक्ता तद्रूपा आवर्त्तं बुधुदतरङ्ग मया तान् विकारान् रूपमिदं अवस्थान्तराणि इत्यर्थः । आश्रयते अवलम्बते प्राप्नोतीत्यर्थः किन्तु तत् समय सकल आवर्त्तादिकं सलिलं जलमेव । अत्र विकारशब्दं विवर्त्ताच्चैकं पुनरुक्तिनिरासार्थं प्रयुक्तं । तथा एक एव कदम्बो रस अवस्थामिदं इतिहासश्लोकं निर्व्वेदादिकपतां भजने, परमाद्यंतस्तु स एक कदम्ब एवेत्युपमानाद्वार इति वाच्यम् उपमानिहस्य यथाशब्दस्यान्वयापरिकल्पनाया अन्वय्यत्वादिति । वसन्ततिलक इत्यम् । अन्नाम्ना यथा इत्युक्ता पुन सलिलमेव इति सलिलशब्दोपादानात् पुनरुक्ततादोषः । तथा “एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावण प्रत्यभाषत” इतिवत् अत्रापि अन्ना यद्यन्वयाशब्दस्य प्रकृत्य सलिलमेवेत्युक्ते भयप्रकृततादोषश्च । सलिलमेव इत्यत्र पटाशालरतादात्म्यान्वयाद्वदनस्य प्रतीत्या परिमख्या आर्धौ ।

(त) अर्हति । विमानराज ! विमानानां व्योमयानानां राजा इति ‘राजाश्च सखिभ्यश्च’ इति टच् । तस्य सम्बोधने रूपम् । सर्व्वेषां व्योमयानानां मध्ये पुण्यकस्य प्राधान्या- विमानराजिति सम्बोधनमस्येति । इत इत एर्हति शब्दः । अथवा अस्मिन्नपि पथि त्वया गन्तव्यम् दीवशान्तादस्मिन् रामेन सचेतनवद्वावहारं कृतं । इति उक्त्वा सर्व्वे उत्तिष्ठन्ति स्त्र्यस्त्र्यस्त्र्यप्रधानायेत्यर्थः ।

(घ) तमसावासन्वी सीतारामौ प्रति तमसा सीता प्रति वासन्वी च रामं प्रति आह इति यथासंस्थेमान्वयो बोद्धव्यः ।

[(४८) अवनिरिति । अवनि पृथिवी अमरसिन्धु अमराणां देवानां सिन्धु सरित् “देवेन्द्रविश्वेदेऽन्वी सिन्धुर्ना सरिति स्त्रिया”मित्यमरः । नङ्गा, अस्त्रहिधाभि अस्त्राकं विधा इव विधा प्रकारा वाक्तां तथोक्ताभिः । अस्त्राद्वशीभिः सार्धं सह, अत्र तमसापथे सुरणा गोदावरीप्रकृतिभिरित्यर्थः । वासन्वीपथे अन्नाभिर्ह्वयताभिः सहित्यर्थः । अम्बुधरां वेदेषु प्रयुक्तेभ-

स च मुनिरनुयातादन्वतीको वशिष्ठ-

स्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

[४८ । अत्र नि अमरसिन्धु अस्त्रविधाभि सार्धं, हृन्दसा य प्रयोक्ता स कुलपति, अनुयातादन्वतीक स च मुनि वशिष्ठ भूयसे मङ्गलाय त्वयि भद्रं वितरतु ॥ इत्यन्वयः ।]

(इति निष्क्रान्ता सर्वे ।)

इति कायानाम तृतीयोऽङ्कः । (४)

अन्वतीश्च अन्यवामित्वर्थः । य प्रयोक्ता आद्य प्रथम अवतारयिता स च कुलपति मुनीनां दम्पसाहस्यस्त्रादिना प्रतिपालनपूर्वकमध्यापयिता वाक्कीकृतः । अनुयातादन्वतीक अनुयाता अनुगता सहचारिणीत्यर्थः, अदन्वती यस्य स तथोक्तः । न दृष्टसेति कः । यद्वा अनुयाता अनुगता अदन्वती यमिति बहुव्रीहिः । शेषादिभावेति कप् न कपोति इत्यप्रतिषेधः । अदन्वतीसहित स च प्रसिद्ध मुनि मगनशील वशिष्ठ भूयसे प्रभुताय मङ्गलाय कल्याणाय त्वयि भद्रं तेन वितरतु प्रयच्छतु । अत्र गर्भबीजस्य अविशेषीवितरणरूपस्योद्देशना दाधेपी नाम सव्यङ्गसुक्तम् । राश मङ्गली जाते तदधीन जगती मङ्गलं भवतीति भावः । अत्र भद्रवितरणरूपस्य एकस्य क्रियारूपस्यैव अत्र निष्प्रतिषेध आशीर्वादीपकस्य प्रकृतेः सव्यङ्गानुव्यययोगितालङ्कारः । अत्र मालिनी नाम ।

(८) अहङ्गाया सीतायाश्चायावदन्तप्रताया ३४ प्रवेशनादहङ्गाय कायति नाम कल कविना ।

इति तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतस्तापसी । (क)

एक । सौधातकं । दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य
समधिकारभरमण्योयता भगवतो वाष्पोकैराश्रमपदस्य । तथाहि,—(ख)
नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-

पोतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पथ्याप्तमाचामति ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिंसतः

कर्कशफूलमिश्रशाकपचनामोदः परिलीयते ॥ १ ॥

[(१) तपोवनमृगः सद्यः प्रमनाप्रियापोतात् अभ्यधिकम् उष्णमधुरं नीवारौदनमण्डं
पथ्याप्तम् आचामति । सर्पिंसतः भक्तस्य स्फुरता गन्धेन मनाक् अनुसृतः कर्कशफूलमिश्रशाक-
पचनामोदः परिलीयते । इत्यन्वयः ।]

(क) तापसी । तपःशीली इी प्रविशतः रङ्गभूमिर्नामिति शेषः ।

(ख) एकः तापसश्चोरन्वतरः तापसः आहिति शेषः । सौधातकं । सौधातकिरिति
तापसधारकस्य नामिति बोध्यं, तस्य सन्बोधनम् । सुधातुरपस्य पुमान् इति सौधातकि
सुधातुरकञ्च । चकारादिभ्यः अपत्यार्थे सुधादृशब्दादिभ्यः अकञ्चान्तादश्च इति । अद्य भूयिष्ठ-
सन्निधापितातिथिजनस्य भूयिष्ठः बाहुल्येन सन्निधापितः सत्पुण्यापितः अतिथिजनः अन्वागत-
भाक् यजिन् तद्योक्तस्य बहुभिरतिथिभिः समाबोक्तस्य भगवतो ज्ञानशक्त्यादिपूर्वस्य वाष्पोकैः
प्राचेतसस्याश्रमपदस्य आश्रमस्थानस्य समधिकारभरमण्योयता समधिकेन भूयसा चारुशेष-
आतिथ्यसम्पादनार्थमायोजनेन रमण्योयता सौन्दर्यमिति यावत्, दृश्यतां त्वयानलोक्तवान् ।
अद्य भगवतः वाष्पोकैराश्रमे अनेके अतिथयः समागताः, तेषामातिथ्यविधानार्थं विशिष्ट उद्योगो
विद्यते, अतः आश्रमवासिनः ज्ञया भोग्यपेयादीनाञ्च प्रापुष्ये किञ्चिद्विशिष्टमपि परिलिख्यते,
तदिदमाश्रमपदं आकृत्य प्रतिभाति इति निर्मेत्वितार्थः ।

(१) तामव विदधामि—नीवारौदनेति । तपोवनमृगः आश्रमस्य हरिश्च, तपोवनपद्वि-
नमस्य लोकसन्निधानेऽपि निर्भोक्तता व्यज्यते । सद्यः प्रसूताप्रियापोतात्—अद्य सद्योपपन्नं दृष्ट्वाति-
शयद्योतनावैम् प्रसूते । कर्तारि ज्ञप्रत्ययः । सद्यः सपदि प्रसूता अपत्यं प्रसूतवती या प्रिया
जगो, प्रसवकटेनातिपिपासाकुलीति भावः । सद्यः प्रसूता इति सुपसुपा समासः, ततः सद्यः,

सीधा । आचदं अणज्जाधकारणं सविसेसभूदं अण्ज जिह्-
कुञ्चाणं * । (ग)

[(ग) आगतमनध्यायकारण सविसेसभूतमय और्ध्वकुञ्चानाम् । इति स्मृ ।]

प्रस्ता चासी प्रिया चेति कर्मधारय । अतः पु ब्रह्मवप्रतिषेधश्चिन्त्य । “अपूरणीप्रियादिषु”
इति निषेधस्य बहुव्रीहिसमास एव विषयः, कर्मधारय तु “पु बल्कलधारयजातीवर्द्धौघेषु” इति
पूरणीप्रियादिव्यप्राप्तः पु ब्रह्मवो विधीयते इति दीक्षितः । कश्चित् शाब्दिकान् यत् अपूरणी
प्रियादिव्यति पु बन्प्रतिषेधः, कर्मधारयेऽपि स अबाधः प्रवर्तते इति वदन्ति । तथाच
क्रमदीप्तस्य सूत्रं “पु बन् प्रियादी” इति कर्मधारयेऽपि एतत् न निरवकाशमिति । अन्ये तु
‘प्रस्तप्रिया’ इति पाठमात्मनः । कातन्मतेऽपि पु ब्रह्मवप्रसक्तिरिति अतः प्रतिषेधश्चिन्तनीयः
इति दिक् । तथा पीतात् आ दृष्टानिष्ठने परिपीतात् । क्लृप्तोपि पञ्चमी, पानं प्राप्य इत्यथ ।
भावे क्तः । यथा अचिकार्यवृत्त्याने पञ्चमी । अथवा कर्मार्थः क्तः, प्रस्ताप्रियापीतात् मन्त्रः
इत्यधिक अवशिष्टं मन्त्रं यथा आचामति इत्यर्थः किंवा सद्यः प्रस्ताप्रियापीतादिति हेतौ
पञ्चमी, सद्यः प्रस्ताप्रियाकृतकपानादुक्ता अत्यधिकः । पुर यथा भवति तथा सद्यः मधुरस्य
इत्यर्थः । अथ सद्यः प्रस्तमन्त्रमन्त्रं इतु उच्यते हि प्रस्तमन्त्रमन्त्रोत्तरतोदपरिहारकम् । प्रिया
पीतात् च मधुरत्वे इतु अतएव मधुरत्वात् प्रियाजनवती, अन्यथा तस्य माधुर्यात्प्रियाचारात् वैकृत्यं
त्यटसीवात् वीरराघवा । अत्यधिकम् अतिरिक्तं पीतावशिष्टमित्यर्थः । सद्यः ईदम् सन्तत
मधुरं स्वादु च तत् तथोक्तं जीवार्द्रोदनमन्त्रं “सत्वरसाय मन्त्रमस्त्रिधा न् मासराचामनिष्ठावा
मन्त्रं मन्त्रसमुद्भवम्” इत्यमरः । जीवार्द्रोदनस्य जीवारं धान्मविशेषं तत्सम्बन्धोदनकावत्स्यं य
मन्त्रं सन्निभूतद्वयविशेषं तन्निष्ठावमिति यावत् पठ्यात् प्रचुरं यथा तथा आचामति पियति ।
अचिरप्रस्ततया प्रियायाः पठ्यासम्पादकारस्यावग्रहकत्वात् अक्षयजनं तां प्रथमं पश्यन्तिता पद्यात्
स्वयं पियतीत्यर्थः अनेन प्रचुरोदनपाकाऽपि गम्यते । अपिपत इतस्तत्सम्बन्धः । अन्तस्य
अक्षयः स्वरता प्रसर्पता मन्त्रेण सौरभ्यं मनाक् ईदम् अनुसृतं अनुगतं तत्सङ्घितं इत्यर्थः ।
किञ्चित् घृताक्तावनश्चुक्तं इत्यर्थः । अक्षयः फलमिश्रयाकपचनामोदः कर्कश्या फले वदरोपले
मिश्रस्य वाक्कास्यं यत् पचनं पाकः तस्य चामोदः मन्त्रः परिसीर्यते । अथ नमस्य सद्यः प्रस्ताया
तत्पद्याय पठ्यात् मन्त्रपानरूपेण निष्ठावचामोदप्रसाररूपेण कार्येण च कारवभूतस्य बहुबन्धुपाक-
रूपमद्योत्सवव्यापारस्य भग्ना प्रथयान् पठ्याद्योक्तालङ्कारः ।

(ग) आचदमिति । प्रथमतापचनं सीवातक इति सर्वोध्यं नाच

तीव

प्रथमः । (निष्पन्न) अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुः सीधा-
तके । (घ)

सीधा । भो भाण्डाग्रज ! किं नामधेयो एषो महान्तस्य त्वनि-
रसस्यस्य धुरन्धरो अस्मि अदिधो आग्रदो ' ? (ङ)

[(ङ) भो भाण्डाग्रज ! किं नामधेय एष महतः स्वविरसायस्य धुरन्धरोऽयं अतिवि-
रागतः । इति सन् ।]

भाण्डाग्रज ! धिक् प्रहसनम् । नन्वयमृष्यशृङ्गाश्रमादसन्धतीपुर-

इत्यनुक्ता सीधातकिरिति नाम्ना निर्दिष्टं कुर्वन् कवि नामैकदेशेनापि नाममात्रस्य ग्रहणमिति
न्यायात् सीधेत्येकदेशमात्रमुक्तवान् । अथ जीर्णं कृशानां जीर्णं स्रष्टुं कृशं भुविर्गन्धो वैषा-
मिति वा “ कृशं गन्धो भुविर्गन्धो कठिनश्मसुक्तैतवे ” इति मेदिनी । यदवा कृशं दारिका
इत्यर्थः, पञ्चमश्मसुक्तमिति उक्तानामित्यर्थः । आगत आगमनं सविशेषभूतं विशेषेण सङ्गं वर्तते
इति सविशेषं तद्वृत्तमिति सविशेषभूतं समधिकम् अगम्यायकारण अगम्यायस्य स्वाध्यायविरते,
कारणं हेतु आतमिति शेषः । उक्तानामतिथीनामागमनमयं सविशेषमगम्यायकारणमित्यर्थः ।
यस्य कस्याचिदपि आगमनेन स्वाध्यायविरतिर्भवेत् अत्रिद्वन्द्वतमानामेषामागमनात् अथ तेषा-
मातिथ्योपकारकसामय्यसम्पादनादिकार्यव्ययतया नाम्नाकमगम्यायनावसरो वर्तते, गुरवोऽपि
तेषामभ्यर्चनादिव्यासक्ततया नाम्नाकमगम्यायपठितुम् अवसरं प्राप्नुवन्ति, इदं नाम्नाकमतीव सुप्रभातमिति
भावः । उक्तानामित्यनुक्ता जीर्णं कृशानामित्युक्ती सोपहासियमुक्तिरिति प्रतीयते ।

(घ) अपूर्व इति । सीधातके । गुरुषु पूजनीयेषु आग्रतेषु अतिविषु ते सर्वे कोऽपि
अनिर्यधनीयः बहुमानहेतुः बहुमानसादरस्य हेतुः कारणं जीर्णं कृशं रूप इत्यर्थः । तथाहि
जीर्णं कृशानामित्यनेन तेषां निर्देशात् पाठप्रतिबन्धकत्वसमुत्प्रेक्षयाच तेषु महान्तमादरं व्यनक्ति
इति सोपुष्टमोक्तिरियम् ।

(ङ) भो भाण्डाग्रजेति । महतः, अतिविपुलस्य स्वविरसायस्य उद्भवसमुद्भवस्य “ सार्धो
वचिस्समूहो व्याप्य सङ्घातमावर्ते ” इति मेदिनी । धुरन्धरः पुरं धरतीति धरते, स्वर्णपात-
नात् । अग्रवी, किं नामधेयं किं नामधेयं नाम यस्य सः, किमभिधानं । एषा उद्भवव्यासां
मध्ये अग्रवीरयः क इत्यर्थः । अत्रापि स्वविरसायस्य धुरन्धर इत्युक्तिरुपहासजनिका माननीयानां
उक्तानां श्रेष्ठोऽयं क इत्यर्थः बहुमुचितत्वादिति बोध्यम् ।

स्वताम् महाराजदशरथस्य दारान्विहाय भगवान् वशिष्ठः प्राप्तस्तत्
विनिर्णयं प्रकथयति ? (च)

श्रीशः । 'हुं' वशिष्ठो । (छ)

[(छ) 'हुं' वशिष्ठः । इति स्मृ ।]

भाष्यः । अथ किम् ? (ज)

श्रीशः । मए उण जाविदं, वग्घो वा विघो वा एसो णि । (झ)

[(झ) मया पुनर्जातं, व्याघ्रो वा ह्यो वा एषः । इति स्मृ ।]

भाष्यः । आः किमुक्तं भवति ? (ञ)

श्रीशः । तेण परावडिदेण ज्जेव सा बराइथा क्कहाण्णिआ मङ्-
मङ्गाइदा * । (ट)

[(ट) तेन परापतितेनैव सा बराकिका कल्याणिका मङ्मङ्गाविता । इति स्मृ ।]

(च) विनिति । प्रकथनं उपपादं चिक् नर्चितमित्यर्थः । 'हुं' प्रत्युपपन्नं निन्दितमिति भावः । चिक्कन्दोरी द्वितीया । कथमित्याह—नमिति । मनु जी अर्थ एवः भगवान् माहात्म्यावासी वशिष्ठः स्वनामप्रसिद्ध अवि अदभ्यतोपुरस्तात् अदभ्यत्वा वशिष्ठपत्न्या पुरस्तात्ताम्, अदभ्यतो पुरस्तात् अववर्तिनी वेषां तानिति वा । दारान् भाष्याः 'अविहाय आश्रित्य तन्निवामको भूत्वा इति यावत्, प्राप्तः उपस्थितः । महाराजदशरथस्य दारान्विहाय राजविविधतामेव तेषामपि जनानां माननीयता दर्शिता । तत्तस्मात् किं कार्यं त्वनैवम् अन्येन प्रकारेण प्रकथयति उपपादसाक्षं वदति । जगदभ्यस्त्य मुनिवरस्यास्य तद्विशिष्टतानास्य परिहासो न युज्यते इति भावः ।

(छ) हुमिति । हुमिति प्रप्रेऽप्ययम् । 'हुं' स्थात् प्रवृत्तिकर्तव्यो'रित्यजयः । जहतः स्वविरसायस्य पुरन्दरीऽर्थं किं वशिष्ठ इति निष्कृष्टार्थः ।

(ज) अथ किमिति उक्तित्युचकर्मकमव्ययम् । 'हुं' इति भावा । अर्थं वशिष्ठ एवेत्यर्थः ।

(झ) मए इति । पुनः किन्तु मया ज्ञातं वृत्तम् एव आगतः जनः व्याघ्रः भार्गवः वा ह्यः 'सुदृष्टावव्याघ्रविशेषः वा 'ह्यः' आपदकाकयो'रित्यजयः । सुदृष्टस्यविशेषः कक् इति कक् । 'कीकलीकालीनी ह्यः' इत्यमरः । पञ्चमस्तुवपुतररीमाततकाय एवः प्रथमं व्याघ्री ह्यो वा इति ज्ञातं मदीत्युपहासः ।

(ञ) आ इति । आ इति कोपार्थमव्ययम् । 'आसु' स्थात् कीपयी १ ।
किमुक्तं त्वनेति भावः । तद्वैद्वजं वाक्यं नर्चितं स्मृतम् । प्रकाशं वशिष्ठमपि तत्तुप ॥

* येन...सा बराइकविता कल्याणी मङ्मङ्गाइदा इति पाठोभारम् ।

भाषा । समासो मधुपर्क इति धाम्नाय बहुमन्थमानाः श्रौमियाय
अभ्यागताश्च वसन्तरीं मङ्गोर्ध्वं वा मङ्गाजं वा निर्वपन्ति गृहमेधिनः,
तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति । (४)

(४) तेन इति । यतः, तेन स्थाविरेव परापतितेनैव उपस्थितनामिकेव ननु किञ्चिद्विधम्
इत्येवार्थः । वराहिका दीना, सुदृढवाक्स्वरचवाचामर्थ्यान् श्रोत्रा प्रतिशूचयैवा कल्याहिका
वत्सवरी 'कल्याणी मापवर्णी जी'रिति राजनिबन्धः । यदा कल्याहिकानामधिया, मङ्-
मङ्गाविता मङ् मङ् इति शब्देन चर्मिता भविता च । अस्यां चर्मणेन यः शब्दः ससुतपद्यते
तस्मानुकरणेनार्थः शब्दः ससुतपद्यः मङ् इति अव्यक्तशब्दस्यानुकरणं ततः कृतचर्मणान् मङ्
इति णाच् शब्दः, मङ् मङ्गा करोतीति लोडितादिङान्धः णच् इति णच्प्रत्यये मङ्मङ्गाव इति
नामधातोः चर्मणि ऋप्रत्यये सिद्धमिदं पदम् । अतो नवा व्याघ्रादियन् रोमाकृतदेहत्यादान्त-
नामिकं वसन्तरीभक्षणाच्च व्याघ्रादित्वेन समिद्धते, नाव श्रोऽपि दोष इति भावः ।

(४) समास इति । समासो मधुपर्क इति मांसेन सङ्घर्षेण इति समासः । मधुनः
पर्कः सच स मधुपर्कः, मधुना पृथ्यते इति वा मधुपर्कः । "दधि सर्पिर्जलं चीदं विता चेत्तैव
पचमिः । शोचते मधुपर्कस्य शर्मदेवीचतुष्टये ॥" इति । तन्महाराजते तु—“आजं दधिमधुभिर्न
मधुपर्कं विदुर्गवा” इति । “पिबदेवतातिचिपूजायां पद्यं हिंस्यात् ।” “मधुपर्के च यज्ञे च पिब-
देवतकर्मणि । चतैव च पद्यं हिंस्यान्त्यथेत्यत्रगीत्यनुः ॥” मांसेन सङ्घटितो मधुपर्कः चतिस्र्यै
देवः इति एतत् आचार्य आचार्यते अभ्यस्यते इत्याचार्यः आङ्गुर्थेकान् कावतेरिकाभ्यामेति
चक्षि दपम् । विदं बहुमन्थमाना । सादरं अनुवर्त्तमानाः वेदानुशासनं गृह्याना इति वाचत् ।
गृहमेधिनः गृहेह्यैरिर्मेधने सङ्गृह्यन्त इति गृहमेधिनः गृहस्थावमिवः जनाः श्रौमियाव अशीत-
वेदाय ब्राह्मणाय, तद्गृहचमनाह देवतः—“एकां शाखां सकल्या वा बहुभिरङ्गीरणीय वा । चट्-
चर्मणिरतो चित्रः शीपिको नाम धर्मवित्” ॥ इति । शब्दः अशीते इति श्रौमियः । पक्षे ह्याश्वः ।
ह्यशोऽशीते इत्यर्थे श्रौमियन् इति निपात्यते, नकारः स्रारथः । श्रुतिमयीति इवः, श्रोवादेश-
नामादित्वादिति आवापाः । यदा श्रुतेति चर्मोपार्कवासेन इति श्रौमो वेदः मासुडिति नः,
श्रौम वेति अशीते वा श्रौमियः 'ठचेवादिनि' रयः इति वोपदेवीया । अभ्यागताश्च चतिस्र्यै
वत्सवरीं अथववस्थां जीवन्तं मङ्गोर्ध्वं मङ्गागुचा इति समासान्तङ्गु, इवमं वा, अथवा
मङ्गाजं मङ्गान् श्रानं वा निर्जपन्ति श्रोत्रार्थे प्रयच्छन्ति, तं हि इत्येव ससु गृहस्थानां धर्मः
इति धर्मसूत्रकारा धर्मशास्त्रप्रणेताः शब्दादयः समामनन्ति वदन्ति, हि यतः शास्त्रकाराः
श्रौमियावाभ्यागताश्च मङ्गोचमङ्गावत्सवरीचामन्वत्सवान्तरं धर्मं समामनन्ति, चतस्र्याभा-
वश्च वदितव्यं ननुर्धेवा समासो मधुपर्को इत्यः, तेनापि वत्सवरी भविता । धर्मसूत्र-

श्रीधः । भो विन्मिहीदोऽसि । (ङ)

[(ङ) भो निगृहीतोऽसि । इति सम् ।]

भाष्ठा । कथमिव ? (ट)

श्रीधः । जेष आश्रयेषु वसिष्ठमिच्छेसु वच्छदरी विससिदा, अथ
एव पञ्चाशदस्य राएसिणो जणस्य भयबदा वन्मीएव वि दहि-
मकुडिं एव विन्वन्तिदो महुवको, वच्छदरी उष विचज्जिदा । (ष)

[(ष) धेन आगतेषु वसिष्ठमियेषु वत्सतरी विचक्षिता, अथ रथ प्रत्यागतस्य राजर्षे-
र्जनकस्य भगवता वक्षीकिना दधिमधुभिरेव निर्वर्णितः मधुपर्कः, वत्सतरी पुनर्विच्छटा ।
इति सम् ।]

भाष्ठा । अनिहत्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्थन्ते । निहत्तमांससु
तत्रभवान् जनकः । (त)

कासकारचरिति । अथ वसिष्ठ — “अद्यापि ब्राह्मणाय राजन्नाथ वा अध्यागताय वा
महोद्यं वा महोजं वा पञ्चदेवमस्यातिथ्य कुर्वन्तीति ।” कवी तु मधुपर्के पशुहिंसा निषिद्धा,
प्रमाचान् मन्वादी द्रष्टव्यम् ।

(ङ) भो इति । निगृहीतं त्वं मया पराजितं असि भवसि । अथा निगृहीतः
पराभूतः सपञ्चसमर्थमधिपुर इति यावत्, यतो मधुपर्कागुरोर्धेन जीवर्हिंसा न आचार्यः,
तथात्र मर्त्यैव तदनुष्ठानं स्यादिति भावः ।

(ट) कथमिति । कथमिव केन प्रकारेणाहं त्वया पराजितोऽर्षीत्यर्थः । जयैव
ब्राह्मणमाश्रयं ततोपकासबाधं दूषितं तथापि अहमेव निगृहीतस्तथेति खोड्यन्ते च
निवृत्तः तत्र तुष्यते इति भावः ।

(ष) जेषेति । भाष्ठाग्रस्य निरुद्धप्रकारं विवेकेनाह—येनेति । धेन उतुना ।
वसिष्ठमियेषु ब्रह्मर्षियेषु वसिष्ठेषु आगतेषु आगमसुपगतेषु सन्तु । वत्सतरी गोवन्तु
विचक्षिता अथ हिंसायामिच्छस्य रूपम् । व्यापादिता निहता समांसमधुपर्काद्येति शेषः ।
किन्तु अथैव अजिह्वं वाचनि नतु हिमालये । एतेन ब्राह्मणैर्विष्कतिरपाजता । प्रत्यागतस्य
सपञ्चितस्य राजर्षेर्जनकस्य भगवता पितृव्यब्राह्मिना वक्षीकिनापि धेन वसिष्ठाय समांस-
मधुपर्को दत्तत्वेनापि मन्वादीनां जन इत्यपेक्षया । सम्यग्बेदविदा अध्यात्मनसा नापीति
वा । दधिमधुभिरेव दध्ना मधुमिव मधुपर्कः, अथ बहुवचनेनाभ्युपगमः यही
श्रीधः । पुत्रीवशादविशेषः निर्वर्णितः सत्यादिनः । पुनः किन्तु वत्सतरी ।
वत्सतरी मधुपर्कं न हस्यत्यर्थः । न विचक्षितेति यावत् ।

वीधा । किं निमित्तम् ? (घ)

[(घ) किं निमित्तम् ? इति सम् ।]

भाष्यः । स तदेव सोतादेव्याः तादृशं देवदुर्विपाकमुपगृह्य
वैखानसः संवत्सः, तद्यास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रहीपतपोवने तप-
स्तप्यमानस्य । (द)

वीधा । तदो किंति चापदो ? (घ)

[(घ) ततः किमिति चापतः ? इति सम् ।]

(त) अनिष्टतेति । अनिष्टतमांसानां न निष्टतं मांसं लब्धव्या मांसभोजनाय वीधा इति
तथोक्तानां मांसभोजिनां जनानां, सन्त्ये गृही । एवं कस्य मधुपर्कं मांसदानद्वयं विधिं
मन्वन्ते ब्राह्मणकारा इति शेषः । “समाखी मधुपर्क” इति श्रुतिः । मांसाभिदानपरत्वेनाव-
धार्यते न तु मांसाभोजिदानपरतयेति, अतः श्रुत्यन्तरेण मांसदाननिषेधे सत्यपि मांसाभोजिपर-
तया सा बोध्या । तु परन्तु तद्वचनान् पूज्यः जनकः वैदिकः निष्टतमांसः परित्यक्तमांसभोजनः ।
अतएव बाष्पीकृता मांसाग्निने वज्रिष्ठाय समाखी मधुपर्को दत्तः परित्यक्तमांसभोजनाय तु
जनकाय वैकुण्ठदधिमधुभिरेव मधुपर्को दत्त इति “समाखी मधुपर्क” इति श्रुतेर्न कश्चित्
विरोधः । तत्त्वज्ञानं त्वया ब्राह्मणविचारं पराजितोऽस्मि त्वयैवाविहितब्राह्मणतन्त्रे वैकुण्ठ-
वृद्धित इति भावः । भोजनाय मधुपर्कादौ मांसाग्निने दत्तस्य मांसभोजनाय दीपत्रयवाग्नि-
होमं तदुक्तम् । प्रमाणं मन्वादिधर्मशास्त्रे द्रष्टव्यमिति ।

(घ) किमिति । किं निमित्तम् ? राजर्षेर्जनकस्य मांसस्यापि किं कारणम् । जनकः
केन हेतुना मांसं न भुञ्जते इत्यर्थः ।

(द) स इति । स जनकः तदा एव सीतानिर्वाणमसनकादि एव तादृशं तत्पवित्रं
अतिशौरतरमित्यर्थः । देवदुर्विपाकं देवस्य भाग्यस्य दुर्विपाकं दुर्विचरितं दुष्टपरिचात्मनिधि
यावत्, सीतावननिर्वाणमदनमित्यर्थः । उपसृत्य लोकपरम्परया आकर्ष्यं वैखानसः वानप्रस्थः
“वैखानसी वनैवासी वानप्रस्थश्च तापस” इति विप्रः । संवत्सः जातः । सीताविजयदुःखान्
गृह्यं परित्यज्य चरकृतवस्तुलमाश्रितवानित्यर्थः । तथा अपिच । चन्द्रहीपतपोवने चन्द्र-
हीपात्मक कलाचिद्वहीपविशेषस्य प्रदेशस्य वा तपोवने तपसी योग्ये चरत्येवात्रने इति वाच्यम् ।
तपस्तप्यमानस्य “तपस्तपःकर्ष्यस्येति” आत्मनेपदम् । तपसां कुर्वतः यस्य जनकस्य कतिपये
संवत्सराः किरणो वर्धराः अतीता इति शेषः ।

(घ) तदी इति । ततः तस्मात् चन्द्रहीपतपोवनात् किमिति किं निमित्तं कलादेवीनां

भाषा । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतसं ब्रह्मम् । (ग)

श्रीशः । अपि अयं सम्बन्धिनीभिः समं संवृत्तं वे दंस्यं च
वेति । (प)

[(प) अपि अयं सम्बन्धिनीभिः समं संवृत्तस्य दर्शनं न वेति । इति सन् ।]

भाषा । सम्बन्धेव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौमल्यायाः सङ्गमं
भगवती असन्धतो प्रहिता । यत् स्वयमुपेत्य वेदेनो ब्रह्मस्य इति । (फ)

श्रीशः । अथा एदे त्यगिरा परस्परमिच्छिता, तथा अन्ये वि बहुकीर्तिं
समं मिलिष्य अचञ्छाभमङ्गसव' खेयता सन्भावयेत् । (व)

[(व) यथा एते स्मिराः परस्परमिच्छिता, तथा वयमपि बटुकैः समं मिलित्वा
अचञ्छाभमङ्गीकृत्यं खेयताः सन्भावयामः । इति सन् ।]

(इति परिच्छान्तः ।)

(ग) चिरन्तमेति । चिरन्तनप्रियसुहृदं चिरं भव इति चिरन्तनः । चिरन्तित्ववशात्
स्तुत्तुत् । सु भोजनं हृदयं यस्य सः सुहृत् । चिरन्तनं पुरातनं बहुकालीनं प्रियसुहृदं
हृदयवन्तुं प्राचेतसं वाचीर्त्तिं ब्रह्मं साक्षात्कारम् । जनकः अजात इति वाक्येषः ।

(प) अपीति । अपि, प्रप्ते । अयं सम्बन्धिनीभिः वैवाहिकीभिः रावणमाहभिः समं
सह, अयं जनकस्य दर्शनं साक्षात्कारः संवृत्तं संजातं नवा इति एतत् इच्छामीत्यर्थः ।

(फ) सम्बन्धेवेति । सम्बन्धेव अच्युतेव भगवता ऐश्वर्यशालिना वशिष्ठेन वदाम्येव
जगत्पिता । अयं आत्मना "अयमात्मने"त्यमरः । उपेत्य आगत्य वेदेनः विदेहाधिपतिर्जनकः
ब्रह्मस्यः असन्धोऽनीयः इति वक्तुम् एतत् यच्च कथयितुं देव्या राज्ञाः कौमल्यायाः रामनातुः
हृदयार्थं समीपं भगवती माहात्म्यावती असन्धतो तत्पत्नी प्रहिता प्रेषिता । अच्युतेश्च सम्बन्धिनीभिः
साक्षात्कारो भवेत्येति, ननु इतः प्राक् ज्ञात इत्यर्थः ।

(व) अभेति । यथा एते इमे स्मिराः इहा जनकादयः । परस्परमिच्छिताः अन्योऽन्यं
सङ्गताः यथा वयमपि बटवः वायसाः बटुकैः अन्यैर्बालकैः सह मिलित्वा खेयताः लीलनाः
कृत्यः "बाल्येवो मागवा वाकः क्षिप्रतो बटुरित्यपि" इति अमरशब्दावली । -- गङ्गनदीश्वरं
अचञ्छाभं पादनिषेधदिनेनो मङ्गीकृत्यं आनन्दः तं सन्भावयामः चा' नन्भाव-
दिवसवामि क्षामायां परमानन्दानुभवः चिरद्विहः, अच्युनापि तस्य च इति
अचञ्छाभं सङ्गितम् । श्रीशः सङ्गितम् । श्रीशः सङ्गितम् । श्रीशः सङ्गितम् ।

भाषा । तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजविर्ज्जनकः प्राचेतसवशिष्टा-
वुपास्य सम्प्रति आश्रमवर्द्धिर्ह्यनुसमधितिष्ठति, य एवः ।—(भ)

इति निव्यानुपक्षेण सीतायोक्तेन तप्यते ।

अन्तःप्रसूतदहनो * ज्वलन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

[(१) अन्तःप्रसूतदहनः ज्वलन् वनस्पतिरिव एव इति निव्यानुपक्षेण सीतायोक्तेन
तप्यते । इत्यन्वयः ।]

(इति निव्यान्तो ।) (स)

विष्कम्भकः । (य)

(भ) तदयमिति । तदयं स चासी अयं चेति तदयं स. अस्माभिः दृष्टपूर्वः सर्वं
पुरोवर्तीति तदवन् । ब्रह्मवादी ब्रह्म वेदं वक्तुं शीलमस्य इति ब्रह्मवादी “वेदसत्त्वं तपो ब्रह्म
ब्रह्मा विश्वः प्रजापति”रित्यनरः । पुराणराजविः पुराणः पुरातनः प्राचीन इति यावत्, स चासी
राजविर्चेति यो राजा सन् अविषत् आचरति स राजविर्चेति । जनकः प्राचेतसवशिष्टो
वत्सीविश्वविष्टो उपवास्य अभिवादनादिभिरभ्यर्च्य सम्प्रति आश्रमवर्द्धिर्ह्यनुसम
धितिः वर्द्धिर्ह्यनुसमधितिः कस्यचित् तरोमूर्त्तं तलदेशं अधितिष्ठति, अधिपूर्वातिष्ठतिः अधि-
शीङ्क्षासामित्यादिना अधिकरकस्य कार्यत्वम् । इत्यमूले तिष्ठतीत्यर्थः । य एव इत्यस्य वक्ष्य-
माचक्षीकीक्तेन तप्यते इत्यनेनान्वयः ।

(१) इतीति । अन्तः प्रसूतदहनः अन्तः अन्तरे प्रसूतः परिव्याप्तः दहनः अन्तः
वक्ष्य स तादृशः अन्तर्गतोऽनुपावकः ज्वलन् दीप्यमानः वनस्पतिः शमीतदः इव वनस्य पतिरिति
पारस्करादित्यान् सुट् । “अपुण्यां कनकलो ये ते वनस्पतयः कृताः” । “वनस्पतिर्ह्यनुसमे”
इत्यनरः । य एव राजविर्ज्जनकः । इति इदमे निव्यानुपक्षेण निव्यं निरन्तरम् अनुपक्षेण
अक्षेण विद्यमानेन इति यावत् । सर्वदा अनुभूयमानेनेत्यर्थः । सीतायोक्तेन सीतायाः योक्तेन
सापवादचिरनिर्व्याजमज्जदुःखेन तप्यते सत्यस्येति प्रीयते । यथानामतवज्जिना शमीतदः सर्वं
दहति तथावन्निधि सीतायोक्तेन निरन्तरं सनाप्यते इत्युपमा । अन्य इत्याशान्तरात् वज्रे-
भावात् अथ वनस्पतिवत्त्वः शमीतदपरः । तेन वनस्पतिविशेषे वक्ष्ये अधिवेकस्य वनस्पतिनाम-
स्योक्त्यादयं विशेषविशेषत्वयो दोषः । ज्वलन्निव शमीतदरिति पाठेन स समाधीतः । अथ
ताप-साधकं इव ज्वलतो वनस्पते. साध्यादिः जनके प्रत्ययात् उपमासद्वारः ।

(न) इतीति । इत्युक्ता निव्यान्तो सीतायाः अभिवादनो रङ्गशून्यः वर्द्धिर्ह्यनुसमधितिः ।

(ततः प्रविशति जनकः) (८)

जन ।

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन मङ्गता

विविक्तस्त्रीत्रेण त्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुर्धारावाही नव इव चिरैषापि हि न मे

निज्जन्तम् मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

(३) अपत्ये यत् तादृक् दुरितम् अभवत्, मङ्गता त्रीत्रेण त्रणितहृदयेन तेन विपन्नः पटुः धारावाही चिरैषापि नव इव क्रकच इव मर्माणि निज्जन्तम् मे मन्युः नहि विरमति । इत्यर्थः ।]

(४) विपन्नश्च इति । अहादौ भूतभविष्यता कथायां संक्षेपेन निदर्शकद्वयी नाटकाविवेच । अत्रचनूक्तं च त्र "तदेव सोताद्व्यासादृशं देवदुर्बिपाकसुपसृत्य वैश्वानरः संहृत्तः ।" इत्याद्यतीतकथायां, तथा "संप्रत्येव भगवता वसिष्ठेन" इत्यादि वर्तमानकथा-यां च विष्णुनारायणौ मध्यमपाशाभ्यां सीधातकिभाष्यायनाभ्यां प्रयोजितत्वात् युद्धो विपन्नश्च इति शेषं "जन्मेन मध्यमाभ्यां वा पाशाभ्यां सम्प्रयोजितः । युद्धः स्वादिति विद्वन्नाद्योक्तेः ।

(८) तत इति । रङ्गभूमिमिति शेषः ।

(९) अपत्ये इति । अपत्ये कन्यादपे तो के सन्तानभूतायां सीतायामित्यर्थः । यत् तादृक् तत्राविषयतिहास्यं दुरितं पापं जन्मान्तरीयपापजन्मनिष्ठासनरूपं दुःखम्, यदा दुरितं त्यजनं निष्ठासनरूपः अग्निरापात इत्यर्थः । अभवत् । मङ्गता अतिविपन्नेन, त्रीत्रेण दुर्मेष्टेन, त्रीत्रेण, त्रणितहृदयेन त्रयं सञ्जातोऽस्येति त्रिणितं सञ्जातमत्र हृदयं यस्मात् येन वा, तद्वीक्षेन निमिन्नहृदयेन व्यथयता पीडयता सन्नापयतेति यावत् । तेन दुरितेन दुष्टि-विपन्नपातकपेक्षेत्यर्थः । विपन्नः हृदये हृत् निर्हितः, पटुः प्रवहः हृदयोन्मथने चलः । धारावाही धारवा अविच्छिन्नप्रवाहश्च निश्चितायभागेन च बहति प्रचरतीति धारावाही निर-नरनमुधुवमानः सर्वदा वर्तमानः चिरन्तव्यत्वात् जितधारावाही च । चिरं ३ ति-रुचकमन्वयमेतत् । अपवर्गे जातायाः कुतीयायाः कुक् । मङ्गता काशीन अतीति-त-त्यर्थं नूतन इव बहुकाशान्वयेऽपि अनन्दीभूत इति भावः, क्रकचः करचक इव कर-

कष्टम्, एवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराकसान्त-
पनप्रभृतिभिस्त्वपोभिरात्तरसधातुः अनुपयुज्यमानो न अद्यापि मे
दग्धदेहः पतति । 'अभ्यतामिस्त्रा हि असूर्या नाम ते लोकास्तेभ्यः
प्रतिविधीयन्ते ये आत्मघातिन' इत्येवमृषयो मन्यन्ते । अनेकसंवत्सरा-
तिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावनास्यष्टनिर्भासः † प्रत्यय इव
दाक्ष्यो न मे दुःखसंवेगः प्रशम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे
देवि सीते ! ईदृशस्ते निर्माणभागः परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्द-
माक्रान्दितुमपि न शक्यते । हा हा पुत्रि ! — (ल)

पत्रम्" इत्यमरः । (करात इति भाषा) मर्त्यांश्च जीवनस्थानानि निजगतं हिन्दुं विदारयन्
इति यावत्, मे जन मन्यु, शोक, नहि विरमति न निर्व्याधं याति । निखिलमपि वस्तुजात
कालेन विलुप्तं भवेत्, अयन्तु सीताशोकः प्रतिदिन नूतनतामापद्यमान इव मां निरन्तरं भ्रष्टं
दहति न किञ्चिदप्युपशमं यातीति भावः । अत मन्वी क्रकचसाध्यादिः इवमन्येन प्रत्ययात्
पूर्वोपमासङ्कारः तथा नव इवेति वाक्या गुणोत्प्रेक्षा इत्यनयो रङ्गाभिभावसङ्करः । जिह्वारिषो
हसम् ।

(ल) कष्टमिति । कष्टमित्यव्ययम् अष्टौ दुःखमित्यर्थः । एवं नाम इत्थंप्रकारेण
जरसा बाह्वङ्केन दुरासदेन दुरभिमवेन सीदुमशक्यं न दुःखेन च सीताविद्योगजेनेत्यर्थः । भूयः
पुनरपि पराकसान्तपनप्रभृतिभिः पराको द्वादशाङ्गोपमासाध्यव्रतविशेषः । सान्तपनं
द्वादशाध्यव्रतविशेषः । पराकस सान्तपनञ्च ते पराकसान्तपने ते प्रभृती आदौ येषां तै-
सधीकैः । "यतात्मनोऽग्रमसस्य द्वादशाङ्गसमभोजनम् । पराको नाम कृष्णोऽयं सर्वपापाप-
नोदनः ॥" "क्रुशोदकञ्च गोचीरं दधि मूलं शतद्वयतम् । प्राश्नापरैऽङ्गुपवसेत् कृष्णं सान्तपनं
चरन् ॥" इति याज्ञवल्क्यः । तपोभिः नानाविधकृष्णसाध्यैर्धोपमासादितैः । आत्तरस-
धातुः आत्ताः षट्कोताः शोषिताः रसा रक्तादयः द्रवाः धातवः शरीरपोषकाः त्वस्वे दोमज्ज-
प्रभृतयः यस्य स तपोक्तः । शरीरचयकारिणा बाह्वङ्केन अतितीक्ष्णं शोकसत्यापिनं विविधै-
रुपवाससाध्यव्रतैश्च नितरां जीवः अपटुश्च अतएव अनुपयुज्यमानः कश्चिन्नपि राज्यशासनादि-
व्यापारे अनर्हः सर्वथा अकर्मेच्छ इत्यर्थः । अयं मे दग्धदेहः, इतद्दहयमितिवत् निन्दायां
दग्धवद्भ्यः । अद्यापि न पतति न विशीर्यते न मण्डलीति यावत् । हर्षेण मे शरीरधारणं क्लेश
परम्परासमुभवतो ईदृश्यं विनाश एवेदानीं त्रैयानिति भावः । ननु ईदृं तवेदंशी अनारब्धा

† प्रतिक्षणपरिभावनायां स्वष्टनिर्भासः इति विशासागरसम्मतः प्राठः ।

अनियतवदितस्मिन् विराजत्-

कतिपयकीमलदन्तकुण्डलसाधम् ।

वदनकमलकं शिशोः क्षरामि

खलदसमक्षसमञ्जः * जम्बितं ते ॥ ४ ॥

विदाकृष्टैव क्रियतामित्याह—अन्त्यादि । इति यत् ये जना आत्मजन्तु आत्मानं हन्तुं शीघ्रमेवां ते तथोक्ता भवन्तीति शेषः । तेभ्यो जनेभ्यः तान् पातयितुं क्रियार्थं चतुर्थी । अन्त्यानिवा अन्धं करोतीति स्मृतात् पञ्चादित्वादिति । तमिषस्य समूह इति तानिचं ततः अन्धं तानिचं येषु ते तथोक्ता अन्धतमामया अन्धकारपूर्णां ते प्रसिद्धा असूर्यां नास्ति सूर्यः सूर्यांशोऽपि येषु ते सूर्यांशोऽकश्या सर्वांशोऽकरुहिता इत्यर्थः, नाम असूर्या इति नास्तीति विज्ञाताः शोकाः भुवनानि नरकविशेषा इत्यर्थः । “लोकान् भुवने जने” इत्यमरः । प्रतिविधीयन्ते निहिंशन्ते विधानेति शेषः । ये केचिदिहात्महत्यां कुर्वन्ति ते मरणादूर्ध्वं सूर्यांशसम्पर्क-सूत्रेऽतिसिन्धिरास्ते दुर्गमे चोरे कुलचित् भुवने आपापञ्चयाजिवसन्ति इति भावः । इत्येवम् ऋषयः वर्धमानास्त्रयेतारं भुनक्तुं मन्त्रेण वदन्तीत्यर्थः । अथ राजसूयसंज्ञितोपनिषत् प्रमा-णम् ।—“असूया नाम ते शोका अन्धेन तमसाहताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के आत्महन्तो जनाः” इति । सुतरां चोरतरजरकपातभयात् न आत्महत्वानपि कर्तुं शक्यते इति श्रव्यम् ।

कार्त्तिकं तवापि शीघ्रचक्षो भविष्यति किं परितप्यसे इत्यत आह—अनेकेति । अनेकसंवत्स-रतिसंज्ञेऽपि अनेकेषां वङ्गनां संवत्सराणां वर्षाणाम् अतिसंज्ञेऽपि अत्यधे सत्यपि इति चक्षुषपरि-भावनाच्छटनिर्भासः, अथे अथे इति प्रतिचक्षं प्रतिमूर्धसं या परिभावना परिचिन्तनं तथा स्पष्टं, सुख्यः निर्भासः अथभासनं प्रकाश इति शब्दत्वं, यस्तु च तथोक्तः । चिन्तायाः नेरनाभ्यात् उदये सर्वदा वर्त्तमान इत्यर्थः । प्रत्यय इव नूतन इव दाहक मर्त्यक्षेत्री दुःखसंवेगः, दुःखस्य शोकात् संवेगः उच्छ्वासः, न प्रशान्तिरिति न शान्तिम् आपद्यते न विरमतीत्यर्थः ।

अपि मातः दीव्यजनसम्भवे यक्षभूतिसमुत्पत्तेः सती जानकि । ईदृश एवमकारं शोचनीय इत्यर्थः । ते तव निष्कांशमानः खट्विफलं परिचयः विपर्ययसं प्राप्तः । त्वान्नस्य दोषबाधश्चेतुक-त्वादिति भावः । येन निष्कांशभावेन ईतुना कञ्चया सख्यन्तं खैरम् इच्छातुदपं सुतकच्छ-नित्यर्थः । आत्मन्दिनुमपि रोदितुमपि न शक्यते । सापवादं परित्यक्तायास्तु तत्र रोदितुमपि जिज्ञेसीत्यर्थः । तदुच्यते वदित्वापि दुःखमारं लघुं कर्तुं न शक्नोमीति । ना पुन इति अत्र वदन्नाचक्षोकेनाश्रयः । हास्येति दुःखसूचकमन्ययम् । पुनः

[(४) हा हा पुत्रि । शिशोः तैः अनियतवदितकितं विराजन्कतिपयकीमकदनकुम्भ-
नार्यं स्वसदसमकसमञ्जस्वितं वदनकमलकं करामि । इत्यन्वयः ।]

भगवति वसुधरे ! सत्यमतिदृढासि । (व)

त्वं वङ्गिर्मुनयो वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदुः

माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुदेवः स्वयं भास्करः ।

विद्यां वागिव यामसूत भवती तद्वत्तु या देवतम्

तस्यास्व' दुहितुस्तथा विग्रसनं किं दास्येऽन्वयः ॥ ५ ॥

[(५) त्वं वङ्गिः मुनयः वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च, यदि वा रघोः कुलगुरुः देवः स्वयं]

(४) अनियतेति । (हा हा पुत्रि ।) शिशोः शैशवे स्त्रितायास्ते तव अनियतवदितकितं
वदित रोदनं च कितं मन्दहास्यञ्च इति वदितकिते अनियते अनिर्दिष्टे चक्षुरे वदित-
किते च तत्तथोक्तं, निमित्तं विनैव कदा वा वदद् कदा वा हसन् च, शैशवे रोदनहासयोः
विमपि कारणं न विद्यते इति भावः । विराजन्कतिपयकीमकदनकुम्भनार्यं दन्ताः दन्तानाः
कुम्भला कोरकर इव तेषां चराणि दन्तकुम्भलायाणि विराजन्ति श्रीमन्मानानि कतिपयानि
कियन्ति चक्षुर्जीव्यैः । कीमलानि सुकुमाराणि दन्तकुम्भलायाणि वकिन् तत्तथोक्तं कीमल-
कुम्भकोरकारवद्वयमनोहरदन्तैः श्रीमन्मानम् । तथा स्वसदसमकसमञ्जस्वितं स्वसत्
समयवर्चोहारवसामर्थ्यविरहात् विशीर्षाचरन् चक्षुर्वर्चमिति यावत्, चक्षुःकसम्पन्नं चक्षुः
पूर्वोपरसङ्गतिरहितं तथापि मञ्जु मनोहरं सुतिमधुरं जल्पितं भावितं वकिन् तत्तथोक्तं वदन-
कमलकं वदनं कमलमिव तत्, अनुकम्पायां च, करोमसुन्दरमाननं करामि तत्कक्षापूर्थं
चिन्तयामि । जातायास्ते मनोहरमाननं ममापुत्रायै मेवपदावदुर्मिव प्रतिभाति, त्वं पुत्रः
काशीति भावः । अथ शैशवावस्थायां स्वतो जातभाववर्चनवैचित्र्यात् जलानोत्तरवहादरः ।
तथा वित्तीयवृत्तीयप्राप्त्योर्लुप्तोपमाद्ययम् इत्येवानङ्गाङ्गिभावेन सहारः । मन्दावहादरसु विकाकु-
ण्ठसु । पुष्पिताया हसन् । अस्मिन्पुत्रपङ्कतिरभिज्ञानमकुलसि तथा—“वाचस्पत्यदन्तकुम्भ-
ननिमित्तहासै”रित्यादिः ।

(व) भगवतीति । भगवति वसुधरे । वसुनि रत्नानि धारयति वा हा वसुधरे । संज्ञायां
भट्टजिधारिद्वितपिदम इति चक्षुःप्रत्ययः । ई मूतवाचि । त्वं वसु' निधितं वसिष्ठदा
वसिष्ठदिना वसिष्ठः । अथ “यो वा विभक्तिं चाङ्गि' तथैव भूत्यात्मने जनः” इति प्रमाणं
दृष्टव्यम् । तव वसुधरेत्यवयववैयर्थ्येन पुत्रीनामोऽन्वयविहितर एवेत्युपाख्यो व्यवहति ।

(५) वसुधरेत्याया वसिष्ठत्वं वृत्तवैयर्थ्येन—प्रमित्यादि । त्वं विदुः प्ररीरभूता

भास्कर यस्या माहात्म्या विद्, वाक विद्यामिव मयती याम् असूत, या तद्वत् तु देवता तस्या
दुःसुत तथा विद्यसुत दारुणे । त्व किम् अमृष्यथा । इत्यन्वयः ।]

(नेपथ्ये) इत इतो भगवतीमहादेव्यौ । (श्र)

जनक । (दृष्ट्वा) अये । गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवती
अमृष्यती । (उत्थाय) कां पुनर्महादेवीत्याह । (निदृश्य) हा ! कथं

अतिप्रभाववती भवती, वञ्चि अतिप्रभाववान् देव पावक , सुमय तपोवलात् विकालज्ञा
वशिष्ठवाक्योक्तिप्रभृतय स्रवय । तथा वशिष्ठगृष्टिणी पतिव्रतायणी सर्वज्ञा अमृष्यती, गङ्गा
च विलोकपावनौ भागौरथौ च यदि वा तथा रघो कलगरु रघुर्गङ्गादिपुरुष द्वेव
होमिवाली माहात्म्यावान् स्वय साक्षात् भास्कर सूर्यश्च यस्या सीताया माहात्म्या चारितोत्
कर्षं अमानुषत्वं वा, विद् जानमि । अत्र त्व च स च ते च सा च सा च स च इति ते,
त्वदादीनां मिव सखीकौ यत् पर तच्छिष्यत इति यच्छन्दस्य शिष्येनावस्थानात् क्रियापदे प्रथम
पुरुषवचनचनम् । यथा विदुरित्यस्य विभक्तिवचनविपरिणामेन योजना । अत्र भूम्यादीनामथो
ऽन्वयनिरपेक्षप्रामाण्यप्रतिपत्त्यश्च क्रिदैक्यवाकरणादितरित्यत्र न मध्यमपुरुष प्रयुक्तः । अतएव
पुरुषवचनविपरिणामेन भिन्नानि वाक्यानि कचित्, “युगपद्वचने पर पुरुषाणां”मिति
कान्तस्मृत्येव मध्यमपुरुषप्राप्ती प्रथमपुरुषविभक्तियागाद्युक्तसंस्कारत्वदोष बहन्ति, तदेतत्
सुखीभिर्भिभाष्यमिति । विद्या वागिव वाक भारती “ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी
सुरज्यती”त्वमर । विद्याम् इव वाक उपनिषदाणी ब्रह्मज्ञानम् इव इति वा । भवती न यां
सीताम् असूत जनयामास, पर अयत् तव सर्वस्यापित्वत्वं कदाशमपि स्थितत्वादिति साक्षा
दित्यर्थः । शुचि गताया निर्द्वेषित्व प्राप्ताया अप्रिपराचया त्वत्समच्च निर्द्वेषित्वेनावधारिताया
इत्यर्थः । तस्या तादृश्या असौकिकपुण्यशालिन्या दृष्टित् कन्याया सीताया तथा तथा नैन
प्रकारेण विजयन स्यापादन चारित्र्यदोषापवादेन निर्जने बने असहायाया पुण्यगर्भाया वर्जनेन
विनाशमिति यावत् अयि दाक्षे निजरे त्व किं कथं नैन प्रकारेण वा अमृष्यथा मोदवती ।
निरपराधाया स्वसुताया सापवादवर्जनेन विनाशसङ्गनात् त्वमतीव दृढासीति भावः । अत
त्वमश्रुतिपदाद्येषु बहुषु प्रकृतैषु एकस्या एव वेदनक्रियाया सम्बन्धात् तृण्ययोगिता तृतीयपाद
वाचा मङ्ग इत्यादि विद्याया मङ्ग च सीताया साय्यादे इवशब्दतः प्रत्ययान् उपमा, अमयो
परस्परानपेक्षत्वात् सृष्टिः । शुचि गताया इत्यादिना तादृशविद्यसुतसङ्गकार्यादितोर्विद्वत्स्य
निषत्त्वानात् विभावना सङ्गनाभाववती सद्भावेऽपि तद्विपरीतनिबन्धनान्तिव्याप्ति इति
लब्धेऽनङ्करय । इति ब्राह्मणविकीर्तितम् ।

(श्र) इत इति । भगवतीमहादेव्यौ अमृष्यतीकौशल्ये । यस्यामस्यां
दिशि आगच्छत युवामिति मेव । सम्पत्तिं विदन्ति ।

महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी प्रियसखी मे कौशल्या । क एतत्
प्रत्येति सैवेयमिति । (ष)

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैवा ।

कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमङ्घो विपाकः ॥ ६ ॥

[६ । इयं दशरथस्य गृहे श्रीर्यथा (तथा) आसीत् अथवा उपमानपदेन किम्,
सा श्रीरेव एषा । वत कष्टं (सा) दैववशेन दुःखात्मकं अन्यत् इव किमपि भूतं जाता ।
अङ्घो विपाकः । इत्यन्वयः ।]

(ष) अये इति विवादाद्यर्थमन्ययमेतात् । गृष्टिना तन्नामधेयेन कञ्चुकिना उपदिष्ट
मानसार्गा, उपदिष्टमानं निर्दिष्टमानं मार्गं पन्था यस्या सा तथोक्ता । महाराजदश-
रथस्य धर्मपत्नी धर्मस्य पत्नी अन्धत्वादिवत्तादर्थ्यवहीसमासः । सहधर्मिणी मे मनः प्रियसखी
कौशल्या । सा एव दृष्टपूर्वा एव इयम् इत्येव कः को जनः प्रत्येति विवक्षितं न कोऽपीत्यर्थः ।
शोकैर्न जरसा च विह्वताकारतया मेवेयं कौशल्येति प्रत्येत् न शक्नोमीत्यर्थः ।

(६) आसीदियमिति । इयं एषा पुरोवर्तिनी कौशल्या दशरथस्य गृहे भवने श्री
राजलक्ष्मीर्यथा राजलक्ष्मीरेव आसीत् । सकलसौभाग्यस्य साधयित्री देवता इव परमादरिणी
आसीदित्यर्थः । वा अथवा इयं श्रीरेव राजलक्ष्मीरेव आसीत्, अस्या राजलक्ष्मीर्नासीत् ।
उपमानपदेन उपमाद्योतकेन भेदबोधकेन यथाशब्देन “तद्विज्ञत्वा सति तद्वत्तुभ्यो धर्मवत्त्वं
उपमानत्वं”मिति लक्षणादुपमानोपमेययोर्भेदो बोध्यः । किं किं प्रयोजनम् अपितु किमपि
नेत्यर्थः । सर्वथा राजलक्ष्म्या सहाय्या अभेदात् भेदाभावेन उपमाया अनवकाशात् उपमा-
वाचकस्य यथाशब्दस्थानवकाशः । वत हा कष्टं दुःखं सा एषा सा दशरथगृहराजलक्ष्मी एषा
कौशल्या दैववशेन प्रतिकूलभाग्यपरिणामात् दुःखात्मकं दुःखमिव आत्मा स्वभावी यस्य तत्
तथोक्तं, शेषादिभाषा इति ख । “आत्मा यतो धृतिर्बहिः स्वभावी ब्रह्मवर्षः च” इत्यमरः ।
दुःखलक्षणेन किमपि अनिर्वचनीयम् अन्यत् इव अन्यप्रकारम् इव लोकाविलक्षणं भूतं जन्तु-
विषेण जाता सम्पन्ना “भूतं आसीदियमासीदौ जन्तोः क्लेशे विषृज्यते” इति मेदिनी । उद्देश्य
प्राधान्यात् जातेति क्लृप्तक्रियापदं विधेयेन अन्वहितपदेन न सम्बध्यते । उद्देश्यविधेययो-
रङ्गेश्वरचणनाख्यातत्वेति काशिका । तत्राख्यातत्वेति प्रधानक्रियाया इत्यर्थः । अङ्घो विपाकः
आचर्यरूपं दशापरिणामः । इयं राजलक्ष्मीरपि अपुमा सैव न वेति परिचितुमशक्या

अथमपरः पापो दशाविपर्यास । (स)

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तिं मङ्गोत्सवः ।

क्षते चारमिवासङ्घं जात तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

[७ । य एव मे जनः पूर्वम् मङ्गोत्सव इव आसीत्, तस्य एव दर्शनं क्षते चारमिव असङ्घं जातम् । इत्यन्वयः ।]

(तत् प्रविशति अन्वयतो कौशल्या कञ्चुकी च ।)

अथ । ननु ब्रवीमि—द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष वः कुसगुरो-
रादेशः, अतएवाहं प्रेषिता, तत् कोऽयं पदे पदे महान् अनध्य-
वसायः ? (ह)

विष्णुकृतिर्जाता, तन्मध्ये देववशात् जीवानां दशापरिवर्तनं अतीवासर्ग्यकरमिति भावः ।
अथ यथा श्रीरिति श्रीतो तुल्यम् । श्री एवेत्यत्र श्रिया भेदे अभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः ।
द्वितीयाहं तु बाष्पोन्मेषा इत्येषा स्मृतिः । वसन्तान्तर्गतं ज्ञातम् ।

(स) अथमिति । अथ वर्तमानं कौशल्यासाक्षात्काररूपं अपरं अन्वयविधौ सीता
विशेषजन्यचिरशोकावस्थायां अन्वयप्रकार इत्यर्थः । पापं पापजनितं पापमेव दुःखं
शोकश्च कारकमिति भावः । दशाविपर्यासं दशायां अवस्थायां विपर्यासं परिवर्तनं मनः
जातमिति शेषः । अधुना तु शोकान्तं मे शोकात्तायां कौशल्यायां दर्शनात् सीतामुत्तम-
वर्णानादादिश्रवणाच्च पूर्ववस्थानांऽनिर्वचनीयां शोचनीयावस्थां जायते इति भावः । यथा
निरपराधसीतापरिवर्जनकारिणः रामचन्द्रस्य जननीत्वादस्यां दर्शनं नितरां विधादजनक
विसर्जनव्यापारकारक इति फलिताय ।

(७) दशाविपर्यासमेव विवक्ष्यति—य एवेति । य एव कौशल्यारूपं जनः पूर्वम् सीताया
निर्व्यासनात् प्राक् दशरथस्य जीवितावस्थायां मे मनः सम्बन्धं मूर्त्तं शरीरं मङ्गोत्सवं निर्भरा-
नन्दसन्दीहं आसीत् । यस्य जनस्य दर्शने प्राक् हृदयं कोऽप्यनिर्वचनीयं चानन्दप्रवाहं
समुत्प्रेक्षितो बहुषेत्यर्थः । इदानीमधुना तस्यैव जनस्य कौशल्यायां इत्यर्थः । दर्शनं साक्षात्-
कारं । क्षते अस्त्रादिभिः क्षिप्तं अवयवे व्रथादी वा चारं सङ्घमिव असङ्घं सोढुम् चरन्त्यम्
अतीव क्रोशयार्हं जातं सङ्गतम् । या एव द्रवी कौशल्या मे सकलसुखनिदानमासीत्, सैवा
धुना दुःखकारकमिति दशाविपर्यासः । अतः पूर्वार्धे कौशल्यारूपे जने मृगं वसन्त्या
वनाया इव व्रज्याभावेऽपि गम्यताम् प्रतीयमानोत्पन्नं वा, द्वितीयाहं तुल्यम् च दर्शनं
अतस्तद्व्यापारसङ्ख्यादि इव व्रज्यावस्थान् इत्यनयोः सङ्घट्टिः ।

(८) नन्विति । ननु इति सम्बोधनायैकमव्ययम् “प्रज्ञाव्यापारवानुज्ञानयामनये ननु”

कचुको । देवि ! संस्तव्यात्मानम्, अनुबध्यस्व भगवतो वशिष्ठ-
स्यादेशमिति विज्ञापयामि । (च)

कीश्या । ईरिसे काले मिहिलाधिबो दृष्टव्योत्ति समं ज्वेव
सब्बाइं दुक्खाइं समुबभवन्ति । ण सक्खणोमि उब्बत्तमाणमूल-
वन्धनं * हिअअं अवत्याबिदुं । (क)

[(क) ईदृशे काले मिथिलाधिबो द्रष्टव्य इति समम् एव सर्वाणि दुःखानि समुद्भवन्ति ।
न शक्तामि उद्भवमानमूलवन्धनं छदयमवस्थापयितुम् । इति सम् ।]

इत्यमर । ननु भो कीशख्ये । ब्रवीमि अहं वदामि त्वाप्तिमि शेष । स्वयम् आत्मना
उपत्य समीपे गत्वा वैदेहं विदेहदेशाधिपतिं जनकं द्रष्टव्यं त्वया साक्षात्कर्तव्यं, इति एष
एवप्रकारं व युष्माकं कुलगुरो, वशिष्ठस्य आदेशः, आज्ञा, अतएव अस्मात् कारणादेवं त्वया
स्वयं साक्षात्कर्तव्यत्वादेशेत्यर्थः । अहं प्रणिता युष्मत्कुलगुरुणा त्वदन्तिकं प्रेरिता । मननस्या
यद्वातिशयार्थमेवान्तरं परिजनं विहाय तेनाहं प्रणिता, एवञ्च एकाकिन्यात्वं मननानर्हत्वात्
सङ्गपरः अप्यहं सम्बन्धोऽस्म्येति भावः । ततः तस्मात् गुरोरादेशेनानुब्रूयौद्यताहती, पदे पदे
प्रतिपदचपे कोऽयं कोदृशः अयं महानध्यवसायः अत्यन्तानुसाह । स्वल्पमन्तिकमणौघे ईदृशे
गुरोरादेशं कथं त्वं कतिचित् पदानि गत्वैव स्थाने स्थाने अवस्थाय अयं नञ्जेन अमभिमर्तं
प्रकाशयसौत्यर्थः । त्वच्छेत्तादेशं न प्रतिपालये, तदा स नितरां कोपिष्यतीति भावः । ननु
ब्रवीमि इति वचनेन प्रागपि बहुशं मननाशमनुब्रूयमिति बोध्यते ।

(च) देवीति । ऊ देवि । राज्ञि कीशख्ये । विज्ञापयामि निवेदयामि अहमिति शेषः ।
आत्मानं चित्तं स्वल्पं पश्यन्स्वापयं छदयस्व शोकावेगं धैर्येण स्वयम् इत्यर्थः । भगवतः महा-
महिमशालिनं वशिष्ठस्य युष्मत्कुलगुरो, आदेशं स्वयमुपेत्य वैदेहदर्शनरूपम् अनुबध्यस्व
प्रतिपालय त्वमिति शेषः । इत्यहं विज्ञापयामीत्यन्वयः ।

(क) ईरिसे इति । ईदृशं कालं निजवैधव्यसीताविवासनादिनितानाहुः समये मिथिला-
धिप, राज्ञः प्रियसुहृत् वैवाहिकः जनकः द्रष्टव्यः त्वया साक्षात्कर्तव्यं इति अस्माद्धेतोः ।
समसं व युगपदेव तुल्यरूपमेव वा सर्व्वाणि सक्खणानि दुःखानि सीताविवासनात्मवैधव्य-
जातानि कष्टानि समुद्भवन्ति मनसि प्रादुर्भवन्ति, तस्य दर्शनात् एकदैव सर्वप्रकारदुःखानि
छदयं आविर्भूय मां पीडयन्तीत्यर्थः । अतएव उद्भवमानम् उच्छिन्नप्रायं मूलवन्धनं मूलस्य

इति उद्भवमानमूलवन्धनम् इति क्वचित् पाठः ।

५६। अत्र कः सन्देहः ? (ख)

सन्तानवाहीन्यपि मातृवाणा दुःखानि सहन्नुविद्योगजानि ।

दृष्टे जने प्रियसि दुःसहानि स्त्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥ ८ ॥

[८ । मातृवाणा सहन्नुविद्योगजानि सन्तानवाहीनि अपि दुःखानि प्रियसि जने दृष्टे दुःसहानि स्त्रोतःसहस्रै इव संप्लवन्ते । इत्यन्वयः ।]

कीदृश्या । कष्टं वच्छाए वच्छाए एवं गदे तस्मै राएसिणो मुष्टं दंशेह ? (ग)

[(ग) कथं वत्साया वच्चा एव गते तस्य रात्रौ मुष्टं दंश्याम ? इति स्मृ ।]

प्रकृतस्य यथास्थानस्थापनहेतुभूतस्य बन्धन नियन्त्रण यस्य तत्तथोक्तं उदयम् अवस्थापयितुं स्वीयमापादयितुं न शक्नोति । दुःखितस्य सुहृद्दर्शनान्मोदीभूतमपि दृष्ट्वा पुनर्नूतनं सन् नितरां व्यथयति तदङ्गनिदानो कुलगुराराटशदाप जनकं द्रष्टुं नास्ति इत्येव मीमांस्यसाय इति ।

(ख) अत्रिति । अत्र अस्मिन् जनकदर्शनेन युगपत् सख्यदुःखादवविषये इत्यर्थः । सन्देहः संशयः कः कोऽपि सन्देहो नास्तीत्यर्थः । अधुना तत्र जनकदर्शनमतीव दुःखजनकमिति भावः ।

(ग) जनकदर्शनस्य दुःखजनकत्वमेव प्रतिपादयति—सन्तानवाहीन्यपीत्यादिभिः । मातृवाणां मरणात् सहन्नुविद्योगजानि सतां शोभनानां परमप्राप्त्यादानां बन्धूनां स्वजनानां “बन्धुस्वजना समा” इत्यमरः । प्रथमाप्यदापत्यादीनां प्रयोगात् चिरकालं जायते यानि तानि तथोक्तानि । अत्र सत्पदेन दुःखातिशयं सूच्यते । सन्तानवाहीनि अपि सन्तानेन चोरया अविच्छिन्नेति यावत्, कोऽपि शीघ्रं येषां तानि तथोक्तानि निरवच्छिन्नानि, सख्यपि निरन्तरमनुभूयमानदुःखस्य कालेन लाघवसम्भवेऽप्यप्यर्थः । दुःखानि प्रियसि प्रियतमे जने दृष्टे सति, दुःसहानि स्त्रोतुम् अङ्गानि असह्यानीति यावत्, सति । स्त्रोतःसहस्रैरिव स्त्रोतसा प्रवाहायाः सहस्रैः असह्यप्रवाहेरिवित्यर्थः, संप्लवन्ते उच्छूलन्तः । स्वजनस्यायतं रक्षदानुभूयमानं प्रवक्ष्येति दुःखप्रवाहं नितरां स्फोटं सन् असह्यधारं प्रोच्छूलतीति भावः । अतस्तथोक्तं सममेवेति वचनं सत्यमिति व्यर्थं । अत्र दुःखदुःखात् सहस्रैः संप्लवन्तसम्भावनाया इवशब्दं वाच्यत्वात् वाच्यमावाभिमानि कथं प्रवक्ष्यामि, तथा अन्वोदयं सागरजलानोर्विष्णोः व्यथयति । अनुदयं यथा कालिदासस्य “स्वजनस्य हि दुःखमयता विवृतहारनिबोधजाः” ॥२॥ इन्द्रवज्रा इति शब्दचतुष्टकं प्राक् ।

(ग) अहमिति । वत्साया वच्चाप्यदाया वच्चा, वत्साया, स्त्री, ४ गते

अ० । एष व ग्राध्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्भवः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ८ ॥

[८ । जनकानां कुलोद्भव एष व ग्राध्यसम्बन्धी । याज्ञवल्क्यो मुनि यस्मै ब्रह्म पारायणं जगौ इत्यन्वयः ।]

कौशल्या । एषो सो महाराजस्य हृदयानन्दो बह्मज्ञ ए बह्म ए पिदा राणसो, कह्यो हही सम्भाविदन्ति अश्वत्थिदमहसवे दिवसे।
हा देव । सम्बं एव तं णत्थि । (घ)

[(घ) एष स महाराजस्य हृदयानन्दो बह्मज्ञ इति । पिता राजर्षिः, हा धिक् हा धिक् सम्भाविता अस्ति अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे हा देव ! सर्वमेव तच्चास्ति । इति मन् ।]

इत्यप्रकारे दशाविपर्यये जातं सतीत्यर्थः । तस्य राजर्षे जनकस्य सम्बन्धविषयमात्रं बहो । तेन राजर्षिर्बोध्यं कथं केन प्रकारेण सुखं दर्शयामि । मातापि अहं अकारणवधूत्यामोदवीजिनं पुन निवर्त्तयितुं नाशकमिति लज्जया जनकं सुखं दर्शयितुं कथं यत्नोतीति भावः ।

(८) एष व इति । जनकानां विद्वद्भिराहुः उद्भवतोद्भवः कुलस्य वैजस्य उद्भवः उद्भवपुरश्चरः जनकवञ्जातस्य इत्यर्थः । एष पुरोवर्ती राजर्षिः जनकः व पुष्पाक्षः ग्राध्यसम्बन्धी ग्राध्यः ग्राह्यः आदरणीय इति यावत् । सम्बन्धी वैवाहिकः वर्त्तते इति शेषः । याज्ञवल्क्य इति नाम्ना प्रसिद्धः वेदपारंगामी सांज्ञताकारः मुनिः यस्मै राजर्षये 'क्षिप्रया यमभिप्रैतौ'ति संप्रदाने चतुर्थी, यस्य शिष्यार्थमित्यर्थः । ब्रह्मपारायणं पारस्य अन्तस्य अन्तर्गमनमिति पारायणं ब्रह्मण्य वेदस्य पारायणं साकल्येन वेदाध्ययनमित्यर्थः, अहमेव मुमैव अन्तर्वधिकाशयब्रह्मत्युक्तपरमात्मप्रतिपादकवेदान्तभागमिति यावत् । 'हाकस्मात्तद्वचने गारायकपरायण' इत्यमरः । जगौ गीतवान् । मुनि उपयुक्तपार्श्वं गत्वा यस्मै सन्त्य वेदस्य दिदिश याज्ञवल्क्यो स नूनं पवित्रतमस्य च सम्बन्धितया भवन्तोऽपि माननीया नीरक्षिताश्च इति भावः ।

(घ) एष इति । महाराजस्य हृदयस्य मे भर्तुः हृदयानन्दः हृदयम् आनन्दयतीति तथोक्तः । आह्लाददायकः । यथा कुत्रापि खीतायाः पिता जनकः राजर्षिः जनकः । हा धिक् हा धिक् हा कष्टमित्यर्थः । अनुपस्थितमहोत्सवे न उपस्थितः खीताविवाहनाम् विषयं नतमहोत्सवे आनन्दान्तिमयं यस्मिन् स तस्मिन् दिवसे दिने सम्भावितास्ति सम्भावितास्ति जनकराज्ञेन दर्शनवानिति शेषः । इह अहमेव आनन्ददायकजनदर्शनशीलं वृक्षदायक-

जनक । (उपसृत्य ।) भगवति अरुन्धति ! वैदेहः सीरध्वजोऽभि-
षादयते । (छ)

यया पूतश्वन्यो निधिरपि पवित्रस्य मङ्गसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतमः ।

त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा

जगद्वन्द्यां देवोमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

[१० । पूर्वेषाम् अपि गुरुणा गुरुतम ते पति पवित्रस्य मङ्गस निधि अपि यया
पूतश्वन्यः खलु जगद्वन्द्यां देवीम् उषसम् इव त्रिलोकीमङ्गल्या भगवती त्वाम् अवनितललोलेन
शिरसा वन्दे । इत्यन्वयः]

मीयेति भावः । हा देव अहम् ! सर्वमेव सकलमेव तत् पुरातनमानन्दजनक मी दुर्गं गतम् । क
वा महाराज दशरथ, क वा सा सम्भावितसम्भवाः सीता इति भावः । सर्वमेव तन्नामि इति
सन्दर्भेण दशरथस्य सीतायाश्च अभावेनेव सर्ववस्तुभावकथनेन दशरथे सीतायाश्च सर्वत्वप्रतीत्या
तरीरत्यर्थं खेडी व्यञ्जित । केचित् व्याचक्षते—सर्वमेव अस्मि मङ्गोत्सवजनक सकलमेव
वस्तु अस्मि, किन्तु तत् सीतारूप वस्तु नामि इति । अग्रे भाग्य यद्वाजर्षिं सम्प्राप्त किन्तु
तदामननजन्यमङ्गोत्सव क गत । ख इदानीमेव सम्भावयिष्यति, मङ्गोत्सवकारिण केऽपि न
सन्तीति निश्चयः ।

(छ) भगवतीति । वैदेह विदेहदेशीय सीरध्वज सीर इत्य ध्वज चिह्न यस्य स
लाङ्गलचिह्नः । सीरध्वजनामा इत्यर्थः । अभिषादयते प्रथमति त्वामिति शेषः । “सीरोऽकं
हृत्पयो पुंस्त्रि” इति मीदिनी ।

(१०) अभिषादने हेतुमात्र—यथेति । पूर्वेषां प्राचीनानाम् आद्यानां गुरुणा
पुत्र्यानाम् सप्तर्षीणाम् अपि मध्ये गुरुतमं श्रेष्ठं ते तव पति भर्ता वसिष्ठ । पवित्रस्य
स्वतो विशुद्धस्य लोकापावनस्येति यावत्, मङ्गस तेजसः ब्रह्मवर्चसः निधि निधायते अस्मिन्
इति निधि आश्रयः सन्नपि यया त्वया पूतश्वन्यं पूरं पवित्रम् आत्मानं मन्थते इति पूतश्वन्यं
सप्तर्षिरेष्टस्य लोकापावनस्यापि वसिष्ठस्य यस्यास्ति संसर्गान् पवित्रतातिशयो जायते इति भावः ।
तादृशीमतिपवित्रां देवीं उषसम् इव उषः कालाधिक्यानीं देवतामिव ‘उषा’ नी
देवते’ति शीघ्रतः । प्रातः सम्यादिदेवतामिवेत्यर्थः, जगद्वन्द्यां त्रिलोकपुण्यां
वशावां लोकानां समाहारः त्रिलोकी समाहारविशी स्त्रियानीप् । विभुव- त्यां
कञ्जुवाचवाधनतत्प्राज्ञः । उक्तविशेषवस्तुसुवसि अपि योज्यम् । भगवतीम् ईश्वर्यवतीं त्वामिति

अथ । परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम्, अयं त्वां पुनातु देवः परो-
रजाय एष तपति । (च)

जनकः । आर्य्यं गृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापालमातुः ? (छ)

कञ्चुकी । (स्वगतम्) निर्विशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्मः । (प्रकाशम्)
राजर्षे ! अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तारामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि
त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवोम् । रामभद्रस्यापि † देवदुर्नियोगः
कोऽपि, यत् किल समन्तात् प्रवृत्तवीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा
नाम्निपरिष्कृष्टिमप्यल्पकाः प्रतियन्ति इत्यतो दारुणमनुष्ठितं देवेन । (ज)

अथ । अवजितललोक्षेन भूमितलस्पर्शचक्षुर्लक्षेन भूमितलावनामिनेन इति यावत्, शिरसा मूर्ध्ना
वन्द्य अभिवाद्ये चक्षुर्मिति शेषः । अथ पवित्रस्य महसः, निधिरिवादिना सूर्यस्यापि उषःपक्षे-
र्बोध इति श्लेषात् उषसमिवेत्यनेन उपमासम्बन्धश्च श्लेषः उपमा च । इत्थं शिक्षरिच्योति ।

(च) परमिति । ते तव परम् उत्कृष्टं ज्योतिः, तेन, ब्राह्मणेनः प्रकाशताम् आवि-
र्भवतु । ब्रह्मज्योतिःसाक्षात्कारो भवत्वित्यर्थः । तथा परोरजाः, राजानः रजोगुणात् परः
परवर्णो राजदन्तादित्वात् परशब्दस्य पूर्वनिपातः । अयम् एषः जनप्रकाशकः, देवः सविता
य तपति जनान् विहासयतीत्यर्थः । त्वां पुनातु पवित्रो करोतु । अहन्त्या अभिवादानादिना
प्रीताय जनकायामीष्टतमम् आशीर्वाद्द्वयं दत्तम् । वचननिर्दिष्टमन्त्राः ब्रह्मज्ञानपराकाष्ठां
दातयतीति ।

(छ) आर्य्येति । गृष्टिरिति कञ्चुकिनी नाम । अपि प्रभे । प्रजापालमातुः प्रजा-
पालयतीति प्रजापालः तस्य मातुः जनन्याः कौशल्यायाः कुशलं किम् ? वर्तते इति शेषः ।
कौशल्याया राममातुर्वैत्यगुह्या प्रजापालमातुरित्युक्त्या प्रजानामनुरक्षणार्थं निरपराधां सकलदोष-
रहितां परिपरायणामपि धर्मपत्नी यः, अक्षेपेन सापवादं त्यक्तमर्हति स खलु नितराम् अचक्षेयः
गन्धर्वसम्बन्धात् कौशल्यापीति व्यज्यते । यदा अनेन कुशलप्रश्नेन एवं दुःखिनी कियच्चिरं
जीवियति इत्यपि व्यज्यते ।

(ज) स्वगतमिति । स्वगतम् आत्मगतम्, आर्हति किंवायाः, विशेषमिति । निर्विशेष-
मिति । निर्मासि विशयो यस्मात् तत्तद्योक्तं निरतिशयं समधिकमित्यर्थः । अति-
निष्ठुरम् अतिशयकर्कोशश्च यथा स्वातन्त्र्या उपालम्भाः स्मः तिरस्कृताः वयमिति शेषः ।

† परो रजसाम् इति पाठान्तरम् ।

‡ रामभद्रेत्यापि समन्तात् प्रवर्तितवीभत्सकिंवदन्तीकाः.....दारुणमनुष्ठितमिति
विशयाद्यं रङ्गतपाठः ।

जनकः । आः । कोऽयमग्निर्नाम अस्मत्प्रसूतिपरिषोधने ! कष्ट-
मेवंवादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः परिभूयामहे । (भ)

पूर्ववत् “मित्रसखि” इत्यात्मन्यपूर्वककुशलप्रश्नाकरणात् साक्षात् कौशल्यामपृष्टा मां प्रति
“अपि प्रजापालमातु कुशलमिति सोऽनुष्ठानवचसा तस्या कुशलप्रश्नाच्च रामविषया वयम्
चतौच निर्मल्लिता इति भावः । प्रकाशं सख्येष्टास्य यथा स्यात्तथा आह । राजर्षे भो ईदृङ् ।
अनेनैव अकारणसौतामिर्वासनजनितेन एव मम्युना शोकेन चिरपरित्यक्तारामभद्रमुखचन्द्र
दर्शनां मुखं चन्द्र इव इति मुखचन्द्र रामभद्रस्य मुखचन्द्र रामभद्रमुखचन्द्र तस्य दर्शनं
रामभद्रमुखचन्द्रदर्शनं चिर दीर्घकालं स्यात् परित्यक्त रामभद्रमुखचन्द्रदर्शनं यथा तां
ततोक्तां सौतापरित्यागजन्येन शोकेन कौशल्या रामस्यापि मुखं नाप्याप्यवलोकयतीत्यर्थः ।
अतएव अतिदुःखितां सञ्जातदुःखा सौतारामशोककातरामित्यर्थः । दीर्घां राज्ञीं कौशल्यां
दुःखितितुं न शक्यं न युज्यते । एवं दुःखितां दीर्घां त्वमिति पदवाच्यैर्निर्भर्तृस्य
जनं च्छां कर्तुं नाईसीत्यर्थः । रामभद्रोऽपि न ते निर्भर्तृसमीप इत्याह—रामेति, कोऽपि
अनिर्वचनीयं देवदुर्निर्गोप्यं देवस्य पुष्पांशुहितकनकं अहटापरमात्म, ए दुष्ट निगोप
निगोपनं प्रेरयामिति यावत् । यत् यस्मात् देवदुर्निर्गोप्यादित्यर्थः । समन्तात् सञ्चासु दिक्षु
प्रवृत्तवीमल्लिकिवदन्तीकाः प्रवृत्ता प्रचारिता बोभक्षा जुगुप्सिता किम्बदन्ती जनापवादं येभ्य ते
ततोक्ताः । अथवा अकारणवैरादित्वात् सुद्रवित्वा पीरजानपदा पुरवासिन देशवासिनश्च
जनाः, अस्तिपरिदुःखमपि अस्तिपरीक्षोत्तीर्णतया प्रमादितनिर्दोषत्वमपि न प्रतियोगि न विना
सुखि । अस्तिना परिजायिता सौतेति सुखापि अयद्दधाना नितरा निन्दनीत्यर्थः इति वाक्य
समाप्ती “इति शत्रुप्रहरणप्रकाशदिसमाप्तिवि”त्यमरः । अत यस्मात् पीरजानपदानाम् अप-
वाददानाहेतोः । हाहच सौतामिर्वासनरूप अतिमयानक कथं अनुष्ठित आचरित रामेवेति
क्षिप्तः । नास्म्य रामक कोऽपि क्षीय दुर्निर्गोप्यैरनुष्ठायसमन्विताश्च कारयामिति भावः ।

(क) आ इति । आ, इति कोपार्थमन्ययम् । अस्मत्प्रसूतिपरिषोधने अस्माकं प्रसूते
दुःखितुः परिषोधने पवित्रतासम्पादने कोऽयं अग्निर्नाम । यत्त्वयोक्तमस्तिरिति नाम वक्ररिति
ख्यातः । तेजोविशेषः क, अपितु अशानिजाया प्रज्ज्वलितमस्य सम तनयाया पवित्रीकरणे न
कोऽसीत्यर्थः । एवंवादिना जनेन, अर्थां सौताया परिदुःखिरिति वदता कच्छुकिना रामपरिभूता
अपि रामेव परिभूताः परित्यक्तोपेयं सौतामिर्वासनान् तिरस्कृताः अवमानिता अपि
न परिभूयामहे निर्भर्तृसिताः कः । निर्दोषाया अपि मे तनयाया अपि - ३५
वर्ज्यमाना तस्मा जगत्कलसम्पत्तयान् अहर्वापि रामेवावमानिताः, परन्तु अपि न
व्यदिता दीर्घं दुःखीकृत्यता पुनरपि विधेयेव तिरस्कृतोऽस्मीति भावः ।

अथ । (नि. प्र.) एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति परिलघूनि
अक्षराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से । (अ)

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत्तिष्ठतु तथा
विशुद्धेरुत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रैण वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः ॥ १ ॥

[११. (त्वम्) शिशुः वा मम शिष्या वा यदसि तत् तथा तिष्ठतु । विशुद्ध. उत्कर्षः
त्वम् तु मम भक्तिं द्रढयति । शिशुत्व स्त्रेण वा भवतु, ननु जगता वन्द्या असि । गुणेषु गुणाः
पूजास्थानं लिङ्गं न वयस न । इत्यन्वयः]

(अ) एवमिति । एतत् कौऽयमाग्रनामोऽत भवता यदुक्तं तदेवमेव सत्यं खलु । अहमपि
भवद्भक्तं समर्थये । वत्सा प्रति सीताविषये अग्निरिति अक्षराणि, “अग्नि” इत्याकारवर्णाः
“लाघवापवादशब्दाः” इति यावत् । परिलघूनि अतिशुभानि निरुद्धानीति यावत् । सीतया
मङ्गलं अग्रं शूलनायां पवित्रतायैव सेवायै विनिश्चयते नत्वप्रितस्या इत्यर्थः । अतः सीता इत्येव
पर्याप्तं सीता इति नामोच्चारणेव पर्याप्तं समधिकं यथेष्टितम् । “कामं प्रकामं पर्याप्तं
निकामिष्टं यथेष्टितम्” इति श्रुतिः । वत्ससीतयोः पावनत्वे समकालात् प्रत्युत सीतायाः प्रकर्षात्
सीताशब्द एव परिपूर्णः । सीताया एतादृशो पवित्रता जगति प्रसिद्धा, यत् सीतेमुच्चारणादिव
यातृणां दृढये तस्याः लोकविलक्षणः पवित्रतातिशय आभिर्भवति न खलु तत् प्रतिपद्ये
अन्यादिभिः किमपि प्रयोजनमिति भावः । हा वत्से इति वक्ष्यमाणोक्तौ केनान्वयः ।

(११) शिशुरिति । हा वत्से सीते । त्वं मम सन्त्यजे शिशुत्वात् अत्यवस्थां वालिका
वा अस्ति, शिष्या सदसतोः उपदेशार्हा वा । नाहं यस्मिन्नेति बोध्यम् । शिष्यत्वात् वा अस्ति
भवति इति यावत्, शिशुत्व शिष्यात्वञ्च तत् तथा तेन प्रकारेण तिष्ठतु । आसा तावते न्यून-
वयस्य शिष्यात्वं वेत्यर्थः । तु किमु शिशुः पवित्रतायां निर्दोषताया इति यावत्, उत्कर्षः
अतिरेकः अतिशयः त्वयि विषये मम भक्तिं पूज्यानुरागम् । पूज्येषु अनुरागो भक्तिः । पूजनीयत्व-
ज्ञानं द्रढयति दृढां करोति वर्ययतीत्यर्थः । तथाकारस्यैव त्वां देवीं भावयन्त्यादिरमेव मे
त्वयि भक्तिरासीदिति नामोऽतः पवित्रतातिशयदर्शनात् सर्वे भक्तिः अतिनिश्चया भवतीत्यर्थः ।
शिशुत्व ईश्वर स्त्रेण ‘स्त्रीपुण्यां नृकुञ्जौ’ इति स्त्रीशब्दात्तत्, स्त्रीत्वं वा तव भवतु अस्तु,
ननु तावतापि वन्द्यत्वद्वयमिति भावः । तथापि न शिशुः स्त्री अपि सती जगतः लोकस्य
वन्द्या पूजनीया अस्ति, भवति ननु खलु । तथाहि—गुणाः पातित्रत्वसीतीत्यादयो पर्यायाः गुणेषु

कौशल्या । अहो उन्मीलन्ति वेश्याभ्यो । (८)

(८) अहो उन्मीलन्ति वेदना । इति सम ।]

(इति मूर्च्छति ।)

जनक । हा कष्टं । किमेतत् ? (८)

अरु । राजर्षे । किमन्यत् ? (९)

स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसा
स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरिऽस्मिन्नथ खलु विमूढा तव सखी

पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

[१२ । सुहृदि त्वयि दृष्टे स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजनं न च दिवसां, तदखिलं स्मृतावाविर्भूतं अथ अस्मिन् चार विपाके तव सखी विमूढा खलु । पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं भवति हि । इत्यन्वयः ।]

अहिसाशीचमस्तयमित्याद्युक्तगणवत्सु विषयं पुनाख्यानं पुनाया अयाया ख्यानं आनन्दम् । गुणा एवान्वयव्यतिरकाभ्यां पुनाप्रयोजका इत्यर्थः । न च लिङ्गं स्त्रीत्वपु स्वादिकं यथा जटोपवीतादिचिह्नम् अकारइय प्रत्यक्प्राधान्यार्थम् । तथा वयं अन्यत्रयस्व प्रवयस्व व न पुनाख्यानम् इति योजना, भवेदिति शब्दः । “स्त्रीपुमानित्यनास्येवा इति हि भङ्गित सता”मित्युक्तात् त्वं शिशुरपि पवित्रतादिगुणोत्कर्षेण मम पुन्यासीति भावः । अथ सामान्यं विश्वसमर्थमरूपोऽद्यान्तरन्यासोऽनङ्कारः । तथा गुणा पुनाख्यानं लिङ्गं वयो न इत्यनेन लिङ्गवयसो पुनाहेतुत्वव्यपीडनात् शब्दोपरि संख्या इति अनयोरेकगतिभावः सङ्गरः । शिखरिणी इत्यम् ।

(८) अहम् इति । वेदना शोकव्याया उन्मीलन्ति उद्भवन्ति सीताया गणयामाकर्षणान् तद्विरहदुःखानि पुनर्भवोभूय मा व्यथयन्ति इति भावः इति मूर्च्छति एतदुक्ता कौशल्या मोहं जाटयतीत्यर्थः ।

(८) उति । हा कष्टं अहो अतीव दुःखम् । किमेतत् एतत् कौशल्याया मूर्च्छितत्वं किं कौडशम् । कथमित्यु मूर्च्छतीत्यर्थः ।

(९) राजेति । अन्यत् किं अन्य प्रकारं कं ऽस्मिन् । इयं मूर्च्छः प-
रित्यर्थः ।

(१२) मूर्च्छाकारणमिवाह—स इति । सुहृदि मित्रसखे त्वयि भवति दृष्टे साक्षात्-
जनं इति । स राजा दशरथः तत् सौख्यं सुखमेव सौख्यं स्वार्थं अन्यप्रत्ययः । तत्

जनक । हन्त हन्त सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः, यस्मिन् दृष्टान् प्रियसुहृदः प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि । (ठ)

स सम्बन्धी श्लाघ्य प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयम्

स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

शरीरं जीवो वा यदधिकमतो वा प्रियतमो

महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद्दशरथः ॥ १३ ॥

[१३ स श्लाघ्य सम्बन्धी, असी प्रियसुहृत्, तच्च हृदय, स च साक्षादपि चानन्दः, निखिलं जीवितफलं शरीरं जीव वा यतो वा यदधिकं तदासीत् प्रियतमं श्रीमान् महाराजः दशरथः मम किमिव नासीत् इत्यन्वयः ।]

अनुभूतपूर्वसौख्यं सुखप्रवाहः स च शिशुजनं रामसीतादि ते च दिवसा तं अनुभूतपूर्वां सुखमया दिवसा दिनानि तन् अखिलं, तदिति ननु सकैकशेषत्वान्नपु सक्तम् । 'नपु सक्ता नपु सक्तयोर्नपु सक्तमेकवचः' इति । अतः आभिर्भूतं अरण्यपथादुत्तमं । तन् सकलं अतिविषयीभूतमित्यर्थः । अथ अरण्यादनन्तरं अस्मिन् घोरे भीषणे विपाके दशाविपर्यये अतः सतीति शब्दः । पूर्व्यावस्थायां वर्तमानावस्थायाच्च अन्तर्धानमित्यर्थः । तत्र सखी कौशल्या कौशल्या विमूढा मोहमापन्ना । वर्तमानावस्थायां अतः सङ्गतया युगपदवस्थादयं अतः समोऽस्तीति भावः । इति यस्मात् पुरन्धीणां पातिव्रत्यादिगुणानुष्ठानात् स्त्रीणां 'पुरन्धी सुचरिता न सती साध्वी पतिव्रता इत्यमरः' इति हृदयं कुसुमसुकुमारं पुष्पमिव कोमलं तीव्रदुःखा-सङ्घिष्ठं इत्यर्थः । भवति । पतिपरायणा कुत्रस्त्रियं खलु पर्यायेणातिदुःसङ्घट्टा विवेगं सोढुं न शक्नुवन्ति, अतएव तत्र दर्शनादयं पूर्वतनसम्बन्धकारावस्था अतः शोकात्तां जरातुरा विधेयं मूर्च्छिता न च कारवान्तरमिति भावः । कौशल्यायाविमोहकपु विवेकं प्रति पुरन्धीणां चित्तस्य अतिकोमलत्वरूपेण सामान्येन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेण अर्थान्तरस्यासौलभ्यकारं कुसुमसुकुमारमित्यपमया सङ्कीर्णः । शिखरिणी इत्यमरः ।

(ठ) इमेति । अत्र विषादे इत्येति विवक्षितं । सर्वथा सर्वप्रकारेण च सृज्यते अतिनिष्ठुरं सङ्घतं अस्मि भवामि । यच्च योऽहं चिरस्य दृष्टान् अतिपूर्वमवनीकितान् पूर्वपरिचितानित्यर्थः । प्रियसुहृदः दयितवन्तोर्दशरथस्य दारान् भार्या 'भार्यां जायां पुंस्त्विति दारा' इत्यमरः । प्रियसखी कौशल्या स्निग्धं सखेहं न पश्यामि । अतोऽहं निष्ठुर इति भावः ।

(१३) स इति । स दशरथः मम श्लाघ्य आदरणीयं प्रशंसनीयं सम्बन्धी वैवाहिक आसीत् । असी दशरथः प्रियसुहृत् परमं वन्धु आसीत् । तच्च हृदयं स दशरथः हृदयं मम द्वितीयं हृदयम् इवासीत् तदिति विधेयप्राधान्यात् जीवत्वम् । स दशरथः । साक्षाच्छब्देनानन्दवृत्तावाप्तत्वात् कोपो व्यावर्तयते । साक्षात् कृत्स्नमानं चानन्द

कष्टम्, इयमेव मा कौशल्या । (ग)

यदस्याः पत्युर्वा रक्षसि परमं दूषितमभू-

दभूधं दम्पत्योः पृथगङ्गमुपालभ्यविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तन् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्ध हृदयम् ॥ १४ ॥

[१४ । अस्या व पत्यु रक्षसि यत् परमं दूषितमभूत्, अयं पृथक् उपालभ्यविषय अभूवम् । तदनु प्रसादे कोप वा मदधीनं विधे अभूत् । वा तन् स्मृत्वा अत्र यत् हृदयम् अवस्कन्धं हृदति । इत्यन्वयः ।]

आनन्दस्वरूपम् आसीत् । अपिच किञ्च निखिलं सकलं जीवितफलं प्राप्तावस्थया फलं भोगापवर्गादिरूपप्रयोजनम् आसीत् । यथा कथञ्चानभक्तिरूपं जीवनप्रयोजनम् । अकारः पूर्वसमुच्चायकः । वा किञ्च स मे शरीरं देहं 'दुर्लभो मानुषो देह' इत्युक्तत्वात् सकलवर्त्मसाधनं शरीरस्याभूदित्यर्थः । स जीवो वा जीवनं वाभवत्, अथ जीवात्मा अङ्गुष्ठान्विशिष्टं चैतन्यम् आसीत् । तस्य हि ज्ञानानन्दमयत्वात् प्रेमानन्दत्वम् । अतो जीवादधिकं समस्तकल्याणगुणान्वतोदधिलेनानन्दमयत्वेन च प्रकृतं प्रियतरं प्रियो जीवः प्रियतरं ब्रह्म तथाविधं यत् पर्वब्रह्म तदभूत् । यदा ततोऽधिकं तेभ्य हृदयादिभ्यः अधिकम् उत्पन्नं यत् किमपि प्रियतमम् अभूत् । ततोऽधिकं शरीरजीवात्मा यत् शरीरं तदव्याप्तौदितं वा । अतएव प्रियतमं सकलानां प्रियवस्तुनां प्रधानं श्रीमान् राजलक्ष्मीसम्पन्नं मङ्गलान् दशरथः मम किमिव मासीत् अपि तु मम सर्वमिवासीदित्यर्थः । लोके सम्बन्धिमृष्टाशानां तत्प्राप्तत्वं अस्य तु सर्वदा सर्व-विषयमिति भावः । अतानन्दस्य प्रत्यक्षत्वान्नन्वपि तत्सम्बन्धोक्तं अतिशयोक्तिरुल्लङ्घारः । आनन्दजनकस्य आनन्दरूपताप्रकाशेन हेतुहेतुमदमदप्रतीत्या अभिधाहेतुरलङ्कार इति वा । एवं तच्च हृदयं इत्यादौ रूपकं काव्यलिङ्गस्यालङ्कारः, शिखरेष्वी प्रतप्तम् ।

(ग) कष्टमिति । सा पूर्वहृष्टा प्रियसखी कौशल्या इयमेव एषेव । प्रथमसाक्षात्-कारकमये शोकपामाङ्गतया सेधं भवेति सन्देहो जात इति भावः ।

(१४) यदस्या इति । अस्या सम्मुखवर्तिन्या कौशल्यायाः पत्युर्व्या अस्या एव पत्युर्दुर्लभ-रक्षस्य च रक्षसि गुह्ये रतो वा निर्वर्जनव्याप्ते वा 'रक्षसात् रते गुह्य' इति मेदिनी । ' क । विजगच्छन्नि' शब्दाश्चाक्षरार्थः' इत्यमरः । यत् परमं अतिशयदूषितं दूषण-निवर्धनं । अभूत् । तदर्थमहं दम्पत्यो जायापत्यो जाया च पतिश्च इति ज-ज्ञाया इत्यादौ जन्मादौ वा निपात्यते । "दम्पती जन्पती भार्यापती" इत्यमरः । 'अथ पृथक् स्वतन्त्रं यथा तथैव उपालभ्यविषयः । उपालभ्यन्ति निरङ्कारस्य विषयं प्राप्तम् अभूवम् ।

पर। हा कष्टम्। अतिविरहिदहनिष्ठासन्निधुरं हृदयमस्माः। (त)

जनक ! हा प्रियसखि !

[इति कमण्डलूदमेव सिध्यति ।] (ब)

कणुकी । सुहृदिव प्रकाटय्य सुखप्रदः

प्रथमनिवारसामनुकूलताम् ।

[illegible]

(व) रीति। हा अष्ट पदो दुःखम् । अतिथिरनिरुद्धनिवाकनिर्गुरं कतिथिरं
 वृद्धमर्थं वया आनया निवद्धा पारद्धा निवारितनतव इति वाच्यम्, निवाचाः आनयावत्
 सुखमनिरुद्धनिवाकनिवद्धा इत्यर्थः । यस्मिन् तत्त्वोक्तम् चतस्रं निर्गुरं कतिथिरं निर्गुरं
 कठोरं इदं निवर्णम् । अथा नीयव्यावा इदं वयःकथं नीयव्यावा तावत्तन्म
 निवाचानानपदोपात्तं अथा इदं निवर्णमप्येव इत्यर्थः । निवर्णं निवर्णः, इदं निर्गुरं
 नीयव्यावात्तम् ।

[illegible]

पुनरकाण्डविवर्त्तनदाख्यो

विधिरहो विमिनष्टि मगोरजम् ॥ १५ ॥

[१५ । विधि. प्रथमं सुष्ठुदिव एकरसाम् अनुकूलतां प्रकटय्य सुखप्रदः पुनः यही ।
अकाण्डविवर्त्तनदाख्यः (सन्) मगोरजं विमिनष्टि ॥ इत्यन्वयः ।]

कीमल्या । (संभां लभ्या) हा बच्छे जाणव ! काहिं सि ? सुमरामि
दे विधाइलच्छीपरिगृहेकमण्डपं पप्फुरन्तसुखविहमिदमुहसुखपुण्ड-
रिषं पापपुरन्तकोमुदचन्दवन्दिभासुन्दरेहिं अक्केहिं पुणोवि मे
जादे । उज्जोएहि उच्छृङ्गम् । सन्वदा महाराजो भवति,—एवा
रघुकुलमहत्तराणं वड्ड, अन्हाणं उण जणभसम्बन्धेण दुहिदिभा
एवम् । (द)

[(२) हा बच्छे जानहि । कासि, करामि ते विधाइलच्छीपरिवृहेकमण्डपं पप्फुर-
न्तसुखविहमिदमुहसुखपुण्डरीकम्, पापपुरन्तकोमुदचन्दकासुन्दरेहिं पुनरपि मे जाते
जयीलसीवड्डम् । सर्वदा महाराजो भवति,—एवा रघुकुलमहत्तराणां वड्ड; अन्हाणं
पुनर्जनसम्बन्धेन दुहिता एव । इति सन् ।]

(१५) सुष्ठुदिवेति । विधिः देवं “विधिभिंधाने देवे वे” इत्यन्तः । प्रथमं पूर्वं आकाण्डात्
अनवाक्यवर्त्तनमित्यर्थः । सुखप्रदः आनन्ददायकः सुष्ठु निवन् इव एकरसाम् एकः केष्वः
कुःकुलान् इत्यर्थः । रघुः सुखासाहः यमं ताम् अविच्छिन्नसुखसमाननिर्भरां केष्व-
सुखमयीमित्यर्थः । अनुकूलताम् कूलम् अनुगतः इति अनुकूलः तस्य भावः अनुकूलतां ताम्,
आनुकूल्यं योग्येणैतुमुत्तमिति यावत्, प्रकटय्य आदिभ्यश्च निरन्तरसुखप्रदः सन्नित्यर्थः ।
यही वत पुनः पुनः अकाण्डविवर्त्तनदाख्यः अकाण्डे अगवसरे ‘आख्योऽखी इत्युदाहार्य-
वर्त्तनचरवाभिपु’ इत्यन्तः । अकाण्डेन निर्निमित्तेनेति वा । योग्ये वाक्ये समये इत्यर्थः ।
विपरीतैव व्यसपरिपाकेन परिवर्त्तनेन प्रतिकूलोत्तराचनेत्यर्थः । अकालम् कपालपरिवृष्टेनेति
यावत् । दाख्यः दूरः सन् मनोवर्त्तं मनसः उदयस्य वर्त्तं पीकाम् विमिनष्टि विवेकेष वड्डसि ।
पूर्वे सुष्ठुदाखी विधिरिदानीमवच्छेदं वदामीत्यर्थः । अतः क्रमेण विधेरनुकूलताप्रकटनमनोवर्त्त-
नचरवाभिपुवर्त्तनचरवा पर्वोदाख्यः सुष्ठुदिवैत्युपमया जहीत्यर्थः । इति ॥

(१६) वैवि । संभां वैतन् लभ्या प्रायः कीमल्या वाहिमि कीमन् । यही-
जयी जानहि ! अं अजिन् पवि पुन वत्तंसे । ते तव विधाइलच्छीपरिवृष्टे, अकाण्ड-
परिवर्त्तन अकाण्डाः बीजावाः परिवर्त्तः बीजावाः आरवमिति यावत् । देव वर्त्तं कूलं ‘एके

ब्रह्मणी । यथाह देवी । (च)-

पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत् प्रियो विशेषेण सुबाहुमनुः ।

बधूचतुष्केऽपि यथा हि शान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥ १६ ॥

[१६ । पञ्चप्रसूतैः अपि राज्ञ सुबाहुमनुः विशेषेण प्रियः आसीत् । शान्ता यथा हि प्रिया तनूजा, बधूचतुष्के अपि सीता तथा एव (आसीत्) ।] इत्यन्वयः ।]

सुखान्वयैवला' इत्यमरः । मन्थनं भूषणं यस्य तत् । विवाहकाशीनया नैसर्गिकशोभया जनिता चर्या शोभा परिभूतासीदित्यर्थः । प्रक्षुरच्छुद्धिद्वितितमुन्मत्तपुष्करौकं प्रक्षुरता विकसतां सुतेन उज्ज्वलेन हसितेन क्षिप्तेन मुग्ध सुन्दरं मुखं पुष्करौकनिवेति तत्तथोक्तम् अन्नन-
क्षमसम् चङ्गं करानि चित्तयानि । आक्षुरतः कौमुदचन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैः आक्षुरतौ प्रकाश-
माना कौमुदचन्द्रस्य शरत्कालीनस्य इन्दोः चन्द्रिका ग्योतुका तद्वत् सुन्दरैः मनोज्ञैः सन्ध्या-
चक्षुः अथयैः । जाते वत्से । उत्सृष्टं कौञ्ज उद्योतय शोभय । महाराजः ह्यमरवः चर्यया
चर्यंजिन् काखे भवति वदति, अतीतसामीप्ये वर्त्तमाना । एषा सीता रघुकुलनक्षत्रराजा रघोः
कुले बन्धे ये महत्तराः अतिशयेन महानः इति महत्तराः मनुप्रभृतयः मान्वाः पूर्वतनाः पिङ्ग-
पितामहाः तेषां बधू सुबा, पुनः किन्तु अस्माकं मन इत्यर्थः । जनकसम्बन्धेन जनकेन सह
बन्धुत्वसम्बन्धेन दुहितेन कन्यैव, अभिन्नद्वयस्य जनकस्य कन्या सीता ममापि कन्यैव
इत्यर्थः । महाराजः एतद्वचनोक्त्यर्थः । अथ सुप्रपुष्करौकमित्यत्र चन्द्रिकासुन्दरैरित्यत्र च
सुतोपमावधारः । चन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरित्यत्र पुनरुक्तता-दोषः, चन्द्रिकापद्मेन सहस्रगोपी
चन्द्रपदं पुनरुक्तमित्यवगत्यम् ।

(च) यथेति । देवी कीमत्या यथा यत्प्रकारम् आह ब्रवीति तत् सत्यमित्यर्थः ।

(१६) कीमत्यावाक्येन समर्थयितुमाह—पठेति । पञ्चप्रसूतैः ब्रह्मणे वाचा, ब्रह्मणः
अपत्यानि, बाहुबलान् कार्येषु क्तिन् । पञ्च पञ्चसंख्यकाः प्रसूतयः यत्र सतीत्यस्यैव,
गामादवस्यारः पुनः शान्ता कन्येति पञ्च । सुबाहुमनुः सुबाहुनाथः राक्षसस्य शत्रुः
विजिता राजः विशेषेण अन्येभ्यः आधिक्येन प्रियः शीतिदायकः केहाप्यदमित्यर्थः । एतः,
ह्यमरवः सुबाहुमनुचित्येन रामस्य शीर्षातिरेको द्योत्यते, तेन च राज्ञः अविशेषक्तिः
आसीत् । तथा शान्ता शान्तानुष्ठी कन्या यथा बाहवी प्रिया मेनात्यदम् आसीत् । बधूचतुष्केऽपि,
अतः शरिण्यवनमेति चतुष्कः बधूनां चतुष्कः इति बधूचतुष्कः सचिन्, निहारणे ब्रह्मणी,
सीमाधिक्यचतुष्केऽपि अत्र राज्ञः जनकस्य तनूजा, दुहित्या सीता कन्यैव मित्राः आसीत् ।
अत्र तनूजा सीतेत्येव जनकस्य दुहित्या सीताया एव तनूजायां शान्तावतीति व्यक्तम् ।

जनकः ! हा प्रियसख महाराज दशरथ ! स्वमखि सर्वप्रकार-
हृदयङ्गमः कथं विचार्यसे ? (न)

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुरासं जगं

सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तद्याविधोऽप्यपहतः सम्बन्धबीजञ्च तद्

घोरैऽस्मिन् मम जीवलोकनरके पापस्य धिग् जीवितम् ॥ १७ ॥

[१७ । सम्बन्धे कन्यायाः पितरः जामातुः आसं जगं पूजयन्ति किल । मयि नै तत्
आराधनं विपरीतम् एव अभूत् । तद्याविधः त्वं कालेन अपहतः, तत् सम्बन्धबीजञ्च
(अपहतम्) । घोरैः अस्मिन् जीवलोकनरके पापस्य मे जीवितं धिक् ॥ इत्यन्वयः ।]

अपत्येषु मध्ये राज एव राज्ञः परमखे ह्यल्पदम् आसीत् बधून् च सीता आनामन् मियतन
आसीदित्यर्थः । अत्र आसीदित्येकस्याः स्त्रियायाः सुबाहुसीतादपपदार्थदेवेन प्रस्तुतेन सम्बन्धान्
सुख्यवीजितासङ्कारः, स च उपमया सह्यीयः । उपजातिङ्गमम् ।

(न) हेति । एवम् इत्थं सर्वप्रकारहृदयङ्गमः सर्वैः प्रकारैः चर्चैः हृदयङ्गमः हृद-
प्रकवाप्यदम् अस्ति ज्ञमित्यर्थः । कथं केन प्रकारेण विचार्यसे मया त्वं विहृतो भवसि कचनपि
नेत्यर्थः । अहो त्वं मे ईदृशः प्रीतिप्रद आसीः यत् बहुकालावधेऽपि विहर्षं न वल्लोमीति
भावः ।

(१७) कन्याया इति । सम्बन्धे कन्यावरसम्बन्धे वैवाहिकसम्पर्के इत्यर्थः । कन्यायाः
पितरः जनकः जनकाच्च आसीत्यवर्णाः जामातुः वरस्य “वरो जामातरि श्रेष्ठे देवतादिरजीविते”
इत्यनन्तरः । आसं सन्निहितं बन्धुं जगं पित्रादिपरमासीदवर्गमित्यर्थः । पूजयन्ति किल सम्भाव-
नीति प्रविद्धिः अस्तु । अस्तीति सम्भावनायां “वातांसम्भावयोः क्विप्” लभरः । तदावाचनं
तत्पुत्रजगं अस्ति विपरीतमेव अभूत्, तत्पुत्रजगमस्तिवचनपुत्रजगं प्रतिस्तीर्णं जातमित्यर्थः । तथा
सम्बन्धे आरवीरस्मिन् वैवाहिके सम्पर्के जाते मयि कन्यामपितरि ते जामादपितुः तत्र आरा-
धनम् अर्चनं विपरीतं कीदृच्छीत्यननुदमेव अभूत् । मयेव अर्चनीयस्य सम्मानार्थितवान् तत्तु
हानाभिहारीतिविद्वद्भवेत्यर्थः । तद्याविधः तादृशः सकलगुणाधारः दशरथैतासं कालेन
हृतामीन दुरतिजनैव हन्येन वा अपहतः लोकात्तरं गतः । अपिरत्र निन्दायाम्, ईदृशजग-
दुदर्थं कायस्य भिन्नाग्रजमिति बोध्यम् । ‘वर्णास्तुचयप्रपञ्चासम्भावने’ श्लोकीः ।
सम्बन्धबीजं तु तथा तत् सीतादर्थं सम्बन्धस्य वैवाहिकस्य बीजं निति
सुखं, कीदृशपहतमिति विद्वद्विपरिचयिनाम्बः । न केवलं सकल-
आरंभेनैव कालेनापहतः, वा अस्तु आरवीः वैवाहिकसम्बन्धोः हेतुकृता ह्यपि सीता

जीवन्ना । जादे जावद ! किं करोमि, इदमवस्थेन वदितुमशक्य-
विचरं इदजीविदं मं मन्दभादर्थी य परिचराम् । (क)

[(व) जाते जावदि । किं करोमि, इदमवस्थेन वदितुमशक्यं इदजीविदं मां मन्द-
भादर्थी न परिचरामि । इति वत्]

अथ । आश्वसिहि राजपुत्रि ! बान्धविश्रांतेऽप्यस्यस्ये कर्त्तव्य-
एव । अथ किं न करोसि,—यदवोचद्वचनद्वयानि शुभाङ्गं कुलपुत्र-
स्तुपञ्चातमेव, किन्तु कस्याचोदर्थं भविष्यति । (क)

आश्वेनापञ्चता, अथो दृष्टेऽपि वाच्येति भावः । अतएव अस्मिन् जीरे अस्मिन्-
दुःखजनकत्वात् दास्ये जीवलीकनरके जीवानां लोकं शुभं च एव नरकः, जीवलीकः
नरक इति वा तस्मिन् संसारस्यैव निरये पापस्य पापिहस्य यथा भूतमप्यस्यांशमिहैव-
भूतदुरितमपुनरस्य मन जीवितं प्राप्तात् शिक् प्राचधारयं विविति वाचत, ईदृशं जीवितं
किमजीविनिवर्धः । अवाहयस्य सुखदः नरकात् दुहितुचेद्वचनद्वयपाकाभरं इदं जीवसि
तस्ये दुष्कृतस्य फलम् । अथे दानीं भवतुप्राप्तभावेऽपि यम लोकागरे यज्ञातः अथ यज्ञ-
कापि मदीयजीवनयोमिदुरितमतिवध्यत्वमिति भावः । अथ जीवलीकनरके इत्यत्र दण्डोपपत्तीः
अथैवद्वाराद्वारः । आश्वसितीकृतं वचनम् ।

(व) जादे इति । जाते वत्सु जावदि । अहं किं करोमि । जीवनापन्न एव
अस्मिन् दुःखजननीकारोपायः किन्तु च मन न चटते इत्यर्थः । इदमवस्थेन वदितुमशक्यं
इदं च दुर्लभेन वदुकावस्थाविना वचसीयेन मन्त्रवद्वचसीयेन वदितः मिथ्याः यः मन्त्रः
संवीतः तेन विचरं किं न मनुमचनम् इदं एतस्ये मन इतजीवितस्येव दण्डोपपत्तौ च
नयनकिर्त्तौ दुर्मात्रां मां न परिचरामि न सुचति । तवाभावे जीवस्य ईदृशत्वात् इदं
इतजीवितमिदं वत्सुनिवर्धमेव, किन्तु न वचमजीवि भवः ।

(क) ई राजपुत्रि जीवन्ने । आश्वसिहि आश्वसता भव जमिति श्रेयः । अस्मिन्
अवस्थेन मन्त्रे मन्त्रे वाच्यविधानः वाचावात् चतुर्णां विधानः विचरं चतुर्विचरमिदम् इति
वाचत, अपि कर्त्तव्यः । अस्मिन्तोदनं न करीष्यमिदं । तेन हि मनुमचनम् इदं वचनम् ।
अथ नरक—शुभाङ्गं कुलपुत्रः अस्मिन् चतुर्विचरके मन्त्रावस्थेन इति प्राचते मदीयं
तवद्विचरमनुमचन इत्यर्थः । अथ अथोचद्वचनद्वयानि शुभाङ्गं कुलपुत्र-
स्तुपञ्चातमेव इति वचनम् । अथ किं न करोसि ? इदमवस्थेन वदितुमशक्यं
इति वचनम् । अथ जाते जावदि मं मन्दभादर्थी य परिचराम् इति वचनम् ।
किन्तु कस्याचोदर्थं भविष्यति इति वचनम् । अथ अथोचद्वचनद्वयानि शुभाङ्गं कुलपुत्र-

स्मिन्नाः । अथवादि ! अदिकन्तो मधोरहो * । (व)

[(व) मधपति ! अतिज्ञानी मनोरथ । इति कम् ।]

अथ । तत् किं मन्थये राजपुत्रि ! नृपोद्यं तदिति ? नदीदं
सुचमिषे अन्धया मन्थयं, भवितव्यमेव तेन । (भ)

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।

भद्रा ज्ञेयां वाचि सख्यीनिष्पन्ना

नेते वाचं विभ्रुतां व्याहरन्ति ॥ १८ ॥

[१८ । आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारा तेषु संशयः ना भूत् । एषां वाचि
भद्रा ज्ञेयाः विपन्ना हि ; एते विभ्रुता वाचं न व्याहरन्ति ॥ इत्यन्वयः ।]

निम्नतरः । अनिश्चयि सत्यतत्काले, अन्धयज्ञयज्ञसम्पादनार्थं तदाग्रमगतो वसिष्ठः सीताजीवा-
कुलां जीवन्मानिदमाह अ, —भद्रे पुत्रपूर्वोत्पन्नानि च वधुः द्रष्टव्योति । सुनिवाक्य
कर्मिणा कार्यकलात् अदन्तरी जीवन्मानि च सात्वयतीति बोध्यम् ।

(व) मधपति इति । मनोरथ 'अभिलाष अतिज्ञाना' अतीतः नष्ट इत्यर्थः । अथ-
वाकुलं वने निवसिताया सीताया अमावात् तत्पुत्रदर्शनाभिलाषो नै कष्ट इति भावः ।

(भ) तदिति । हे राजपुत्रि अविशकुमारि जीवन्मन्थे । तत् तज्ज्ञात् अतिज्ञानी मनो-
रथ इति ज्योतिषाद्येतोरित्यर्थः । तत् तदा वा । तत् पुत्रतत्कुलमुरीत्यर्थं अतीतं अथा
निष्ठा कथ्यते इति अथोपपदान् वदे' अप् । निष्ठावाक्यं किं मन्थये अथवावति ।
हे सुचमिषे अन्धयज्ञयज्ञसुवीतपत्रे । अतः प्रायते' इति अथः' अन्धयापत्यमिति अथिष्ठः अन्ध-
यज्ञे भेः । तज्ज्ञातीया जीति अत्रिया पत्रे अत्रियाजी अन्धयज्ञिवाभ्यां वा इति आर्वे चापुम् ।
तु'वीते सु अत्रिजी । इदं मुद्रवाक्यम् अन्धया अन्धवर्णारं निष्ठाभूतमित्यर्थः, नहि नैव जन्तवम्
वाक्यद्वयं भवेति शेषः । तेन मुद्रवाक्येन भावितव्यमेव सत्येनावज्ञायावमेव । पुत्रत-
त्कुलमुरीत्यर्थं निष्ठावाक्यानां सुनीनां वचनं कदापि वितर्कं न अभिष्यतीति निश्चितमेव, तं
अन्धमेव पुत्रपूर्वोत्पन्नां कुलां द्रष्टव्योति भावः ।

(१८) ब्राह्मणां अन्धवादिनमेव व्यनक्ति—आविर्दिति । आविर्भूतज्योति-
षां भद्रा ज्ञेयाः विपन्ना इति वाच्यम्, ज्योतिः ब्राह्मणं तैवः शेषां ते त

विषये वक्ष्यते । तत्र चाकर्षणम् ।] (न)

जनकः । अथ खलु मिष्टानन्धाय इत्युक्तं खेलां वदन् नृपः
कलः । (य)

जीवन्त्या । सुखसोखं दाव बालनथं होदि ।

[निरूप्य] अहम् । एदाचं मज्जे को एसो रामभइलच्छीपरि-
सोहिदेहिं सावइसुखललिदेहिं अह्मेहिं अह्माचं सोमचाई
सौदसावेदि ? (र)

[(र) सुखप्रदीप्तं तावद् वाक्यं भवति । अहो । एतेषां मज्जे क्व एव राक्षस-
सञ्जीवरिचोभितेः सावदसुखललितैरङ्गैरङ्गाकं सोचनानि शीतयन्ति ? इति वचः ।] ..

इदमेतानां ब्राह्मणानां विप्राणां ये व्याहाराः उक्तयः । बहुवचनं तदीयवर्त्मवासिनामधि-
शानाभ्यप्रतिपत्त्यर्थम् । तेषु वाक्येषु संशयः सत्यं निष्ठा वा भवेदिति सन्देहः ना स्तु न चक्षु-
तयेति शेषः । हि यस्मात् एषां ब्राह्मणानां वाचि वाक्ये । अतैकवचनम् तदीयं वक्तुमिच्छन्ति
वचनं नाप्रमाचमिति बोधनार्थम् । भद्रा कल्याणी यथासंख्यः । लक्ष्मीः अचित्तवाच्यव्यभि-
चिन्ता संशया चक्षोति जेवः । 'सत्यतिः श्रीव लक्ष्मीये'त्यमरः । अचिच इति ब्राह्मणाः
विभ्रुता अचक्षुषीं निष्ठाभूतामिति यावत्, वाचं वाक्यं न व्याहरन्ति न कथयन्ति । यत्र
तादृशानां ब्राह्मणानां व्याहारेषु संशयाभाववदकार्थं प्रति कारवत्त अविभ्रुतत्वात् समर्थकत्वा-
विन्यासात् कारवत्त कार्यसमर्थनरूपोऽपान्तरस्यासावकारः । आभिनी इत्यम् ।

(न) विषये वेदरचनाख्याने । कलकलः कोलाहलः अहूदिति शेषः । सर्वे लक्ष्यः
जनाः चाकर्षयन्ति उद्दीयाः सन्तः तं कोलाहलं ग्रन्थन्ति ।

(य) अहेति । कथमयं कोलाहल इति विचारवन् तत्कारवत्सुपपन्नमिति—अवेति ।
मिष्टानन्धायः मिष्टानां वेदविद्यां चमन्धायः अज्यवनाज्यापनाभावः । 'वारण्ययावती' र्वीणां
शेषः उपरिहृतः । ते मिष्टा ब्राह्मणा जेवाः सुतिप्रलभ्यतेतवः ॥ इति वसिष्ठविरचिता ।
मिष्टानन्धमन्त्रब्राह्मणभावा इति वा । 'चमन्धायो दयमाने' इत्यनेन अमरः वेति
मनुवचनान् अजसमानम् दयमानाकार्थं लभ्यन् । इति हेतुः उदयं उदयं उदयं उदयमिति
यावत्, खेलां श्रीकृष्णं वदन् ब्राह्मणवासवानां कथयतः । अथ खलु वसिष्ठजीवानामनन्तम्
अज्यवन्निवर्ति' लभमानाः वाचकाः खल्वन् कोलाहलं कुर्मः श्रीकृष्णमिति भावः ।

(र) सुखेति । वाच्यं तैजसे सुखप्रदीप्तं सुखेन नृपस्यैव 'श्रीकृष्ण' वाच्यम्, अस्मिन्

चर । [अपवाक्यं सङ्घर्षोत्पत्त्यं समतम्] इदं नाम तन्नागीरघोनिवेदित-
रङ्गत्वं ' कर्षावृत्तं, मत्वेवं विद्मः कतरोऽयमावुचतोः कुम्भ-
कवयोरिति । (क)

जनकः । कुम्भकयदसङ्खिन्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
मृदुपरिवर्धं पुष्पन्त्रीकः श्विवेव सभाजयम् ।

तन्वीकं भवति । मैत्रेय इति विषयविशेषाविरहात् येन केनापि कारणेन वाचका उक्तव-
ननुभवमिति, अत एव अपवाक्यभावात्सुखं सममानाः क्रीडन्तीति भावः । अनेन "इदो जघो दुःख-
मतामि मृदुत्वे" इत्युक्तमङ्गमिन्द्रा व्यन्यते । निरुद्ध इह । राममद्रस्तक्षीपरिमोमितिः राम-
मद्रस्तक्षीरामचन्द्रस्तक्ष । अत्र तक्षीपदेन मेघवत्सु मृदुत्वोक्तं व्यन्यते । या तक्षीः दीप्तोभा
तया तत्तुल्यत्वात् मोमवैलम्बः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । परिमोमितिः मूषितिः सावत्थ्यमुत्प-
त्तिरितिः अपवत्त्वेन वीरवेन सह वृत्तमेव खानि सावत्थ्यानि प्रसंसनीयानि मृग्धानि "वीरवं
कादवत्तथः" इति उक्तमुच्यते । मनोहराणि च खानितानि सुन्दराणि च तैः तपोनीः चक्षुः
अववर्धः अकाङ्क्षमपि निःसम्बन्धानाम् अपीत्यपेरथं । कोचनानि मेवाणि जीतकवति इवैव-
मुत्पन्नं वीर्यवतीत्यर्थः । एतेषां वाचकानां मध्ये अयं कः किं नामधेयः कुतश्चो वा एव वाचकः
इति चोक्तत्वात् निश्चयात् ।

(क) अपवाक्येति । अपवाक्यं कीदृश्यादीनामज्ञायमानमुच्यते "तद्विदपचारितम् । रङ्गं
वदन्त्यस्य वराङ्गस्य प्रकाशते" इति साहित्यदर्पणे । सङ्घर्षोत्पत्त्यं उच्यतेः इदमाभातु गीतिः, उत्पत्त्या
विषयविशेषावः । ततः उच्यते उत्पत्त्या च ताभ्यां सह यथा कालाया अपवत्तवी
कमत्तं वाचकतम् आह इति शेषः । इदं नाम भागीरथीनिवेदितरङ्गत्वं भागीरथा
वृत्त्या निवेदितं कथितं रङ्गत्वं गुणविवरणं यस्य तत् तपोक्तं ' कर्षावृत्तं कर्षयोः अवचवीः
अवचम् अवचमुच्यम् आनन्ददायकम्, अतएव रूपकालङ्कारः । इदम् एतत् तत् वचनं राम-
चन्द्रस्तक्षीरामचन्द्रं वाचकम् । अत्र वाचकावचवीरमेदविवचया इदं तदिति मृदु' उक्तमिदं ।
इदं कम् अर्थः कः भागीरथीनिवेदितरङ्गस्तक्षी कर्षावृत्तकल्पस्य वचनकारेण इत्यर्थः कुम्भ-
कवयोरुचयः । तु विन्दुः, आवुचतोः दीर्घजीवनयोः कुम्भकवयोर्लम्बे च । १८ः
कीदृशमेव न विदुः न ज्ञानीनः । भागीरथीवचनामुपपादयति इत्यर्थेन १९ः
कुम्भकवयोरेव वचकम् इति जानाति, विन्दुः शान्तदर्शनम् कुर्वी वा वयो वाचकः । २०ः
पारविन्दु' न क्रीडन्तीति भावः ।

पुनरिव शिशुभूतो * वत्सः स मे रघुनन्दनो

भटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥ १८ ॥

[१८ । कुबलयदलश्यामखिग्ध शिखण्डकमख्यन पुष्पाश्रीक श्रिया वटुपरिवर्द समा-
जयन् इव पुन शिशुभूत स मे वत्स रघुनन्दन इव दृष्ट सन् भटिति कोऽयं दृशो अमृताञ्जनं
कुरुते ॥ इत्यन्वयः ।]

कधुकी । नूनं चन्धियज्जवारी दारकोऽयमिति मन्ये । (व)

जनक । एवमेतत् । तथाहि,— (श)

(१८) कुबलयति । कुबलयदलश्यामखिग्ध कुबलयस्य इन्द्रीवरस्य पद्मस्येति वा हर्षं
पद्म तदन्तु श्याम मेचक तथा खिग्ध मरुणस्येति तथोक्त पद्मपलामसुकुमारवाग्निः ।
शिखण्डकमख्यन शिखण्डका काकपत्ता काकपत्त शिखण्डक ” इत्यनर । मख्यन मुखं
यस्य स तथोक्त, काकपत्तधारी । तथा पुष्पाश्रीक पुष्पा पवित्रा श्री शोभा यस्य स तथोक्त
पवित्रलक्ष्मीक । समासान् कप्रत्यय वैकल्पिक । श्रिया शरीरकान्त्या वटुपरिवर्द वटुना
ब्राह्मणबालकानां परिवर्दं सभाम् । “समन्था परिवर्द्धोऽपी सभासमितिष्वह” इत्यनर ।
समाजयन् शोभयन् इव अलङ्कृष्विभ स्थित इति शेषः । पुन भूय शिशुभूत कौमारमापन्नः
स मे मम वत्स पुत्रक रघुनन्दन राम इव क अय बालक दृष्ट विनोदित सन् भटिति
श्रीम दर्शनसमकालमेवेत्यर्थः । दृशो नेतयो अमृताञ्जन अमृतेन सुधया अञ्जन विलेपनं
अथचमिति यावत्, कुरुते, यदा अमृताञ्जनम् अमृतमयमञ्जनं तद्धि शीतलत्वादिभिरतिरमणीयमिति
कविसमयप्रसिद्धिः । अमृतेन चक्षुषौ लिख्यतीत्यर्थः । अत एवात्र प्रतीयमाना श्रियोत्-
प्रेक्षालङ्कारः । तथा समाजयन्निव पुन शिशुभूतो रघुनन्दन इव इत्यत्र बाष्पकविवोत्प्रेक्षा,
कुबलयदलश्यामखिग्धति लुप्तोपमया ससृज्यते । करिषी इत्यम् ।

(व) नूनमिति । अयम् एव सम्मुखवर्ती दारक बालक, चन्धियज्जवारी ब्रह्म वेद,
तत्परितु शीलमस्मेति ब्रह्मचारी नवोपनीत गुरुकुली वक्त्रं धेदमयीवान् इत्यर्थः । तदा
अमृतापत्यम् इति चन्धिय स चासी ब्रह्मचारी वेति स तथोक्त । नूनं निश्चितं भवेदिति मन्ये
अथ सम्भावयामि अनुमिनोमीत्यर्थः ।

(श) एवेति । एतन् त्वया वदुक्तं तत् एवम् इत्यनेव सत्यमित्यर्थः ।

भूला इति पाठभेदः ।

चूडापुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूषीदयं पृष्ठतो

भस्मस्तोमपविवल्लाङ्घनसुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकम्

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवल्यं दण्डं तथा पैपलम् । २० ॥

[२० । पृष्ठतः अभितः चूडापुम्बितकङ्कपत्रं तूषीदयं भस्मस्तोमपविवल्लाङ्घनम् उत्तरः, रौरवीं त्वचं, मौर्व्यां मेखलया नियन्त्रितं माञ्जिष्ठिकम् अधोवासश्च, पाणौ कार्मुकम्, अक्ष—सूत्रवल्यं तथा पैपलं दण्डं धत्ते ॥ इत्यन्वयः ।]

भगवति अरुन्धति ! किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति ? (घ)

(२०) तदेव विवक्ष्यति—चूडति । अथ बालकः पृष्ठतः अभितः पृष्ठस्थोभयोः पार्श्वयोः चूडापुम्बितकङ्कपत्रं चूडाभिः शिख्याभिः लम्बमानकेशाद्यैरित्यर्थः । पुम्बितानि स्पष्टानि बाणानां मूलदेशे गतिवैचित्र्याय निवेश्यतां कङ्कस्य तदाख्यपञ्चविंशस्य पत्राणि यस्य तत् तथोक्तम् । तूषीदयम् इषुधियुगलं “तूषीपासङ्गतूषीरनिषङ्गा इषुधिर्दयो” रित्यमरः । लम्बमानशिखिसंघ-
सायकसुलतूषीरयुगलमित्यर्थः । तथा भस्मस्तोमपविवल्लाङ्घनं भस्मना ओमं पुञ्ज एव पवित्रं
मिध्वं लाङ्घनं चित्रं पुञ्जं वा यस्य तत्तथाक्तम् । भस्मस्तोमेन पवित्रं लाङ्घनमिति वा । उत्तरः
वक्षःस्थलम् । तथा रौरवीं रुरो मृगस्येयम् इति रौरवी ता त्वचं अर्धं उत्तरीयभूतं स्वर्गचर्म-
त्वं; । मौर्व्यां मुर्वायाः दण्डविंशस्य इयम् इति मौर्वी तथा यथा धनुर्गुणरूपया मेखलया काश्या
परिधेयवस्त्रवस्त्ररज्ज्वा इत्यर्थः । नियन्त्रितं कटिदेशे नवगुणं माञ्जिष्ठिकं माञ्जिष्ठारामेष रक्तम्
अधोवासः अन्तरीयकं च परिधेयवस्त्रमस्ति यावत् । तथा पाणौ कृष्णं कार्मुकं धनुः अक्षसू-
त्रवलयम् अक्षाणां अपार्थं सूत्रेषु स्फाटिकादीनां बलथ बलथोक्तताक्षसूत्रम् उपमालिकावल्लभमित्यर्थः ।
तथा पैपलम् अन्तर्गुणशस्त्रारचितं दण्डं ललाटसंस्थिता यष्टिश्च धत्ते विभर्ति । वामे धनुः दक्षिण-
मक्षिण्ये उपमालां दक्षिणपार्श्वं दण्डश्च धत्ते इत्यर्थः । चित्रैरेते, अथ अतिशयब्रह्मचारीति
प्रतीयते । त्वत्कार्मुकयोर्धारणं अविश्यामचित्रम्, रौरवत्वगादिकधारणम् अविश्यामचित्र-
चित्रं यथाह भनुः—‘कार्णरौरववासानि अमाणि ब्रह्मचारिणः’ इति । ‘अतिशयस्य तु मौर्वी ज्या’
इति च । पैपलदण्डोऽपि अविश्यामचित्रं एव, यथाह गौतमः—‘देवपालायां ब्राह्मणस्य दण्डा-
वस्त्रस्य पैपली शेषः’ इति, शेषे अतिशयः । अथ धत्ते इत्येकया क्रियया अनेकेषां कर्मतयाभिस्तन्व-
न्नात् तुल्ययोगितालङ्कारः, स च गद्यभागसम्पर्के च उक्तलिङ्गद्वयेन कथितः अतिशयब्रह्म-
चारित्वनिश्चयाविदकत्वात् अनुमानसङ्कोचः । शाङ्ख्यविश्वोदित इत्यम् ।

(घ) भगवतीति । भगवति अरुन्धति ! अयं बालकः कुतः

आगतो

† दण्डोपरः पैपल इति कश्चित् पाठः ।

अथ । अद्यैव वयमप्यागताः । (स)

जगन्महोदधे ! अतोव मे कौतुकं वर्तते । तद्भवन्तं
वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ । इमञ्च बालकं ब्रूहि,—केऽप्येते प्रवयसस्त्वां
दिदृश्व इति । (ह)

कञ्चुकी । यदाज्ञापयसि । [इति निष्क्रान्तः ।] (ञ)

कौशल्या । किं भणध, एवं भणितो आगमिष्यदिति । (क)

[(क) किं भणध, एवं भणित आगमिष्यतीति । इति सम् ।]

अथ । भियोत वा सद्वृत्तमोदशस्य निर्माणस्य ? (ख)

वा इति अव्ययात् त्यपप्रत्ययः । इति अस्मिन् विषये किमुत्प्रेक्षसे मन्त्रिषु । अस्य बालकस्य
परिचयं कश्चिदनुमातुं शक्नोषि चेत् ब्रूहीति भावः ।

(स) अयेति ! वयमपि अद्यैव यस्मिन्नेवास्मिन् युयम् आगताः, अतोपस्थिताः । तस्मादस्या-
पूर्वदृष्टस्य परिचयं न निश्चिनुम इत्यर्थः । क्लृप्तास्य परिचयगोपनं कृतम्, मिथ्याकथनमिवा
इमं न जानीम इत्यनुज्ञा अद्यैवागता इत्युक्तम् ।

(ह) आयेति । गृष्टिरिति कञ्चुकिनी नाम तस्य सम्बोधनम् । मे मम अतोव
सविशेषं कौतुकं कुतुहलं वर्तते । तत् तस्मात् कारणात् गत्वा बालाकिमनौपमिति शेषः ।
भगवन्तं माहात्म्यशालिनं वाल्मीकिमेव नान्यमित्येवाद्यैः । पृच्छ अस्य परिचयादिकमिति
शेषः । इमञ्च बालकं एतं समीपागतं शिशुं च ब्रूहि कथय, एतै केऽपि अपरिचिताः प्रवयसः
प्रकृतं वयो येषां ते तथोक्ताः अतिबुद्धाः त्वां दिदृश्वः द्रष्टुमिच्छन्वः इति पदस्य ब्रूहीत्यने-
नात्वयः । त्वां केऽपि स्त्रिविरा द्रष्टुमिच्छन्ति माननीयप्राचीनानां त्वद्दर्शनाभिवाधं पूरयितुमना-
गच्छेति भावः ।

(ञ) यदिति । यत् आज्ञापयसि आदिशसि तदहं प्रतिपादयामीति शेषः । इति
निष्क्रान्तः इत्येव सङ्गा निष्क्रान्तः रङ्गाक्षयादङ्गितः ।

(क) किमिति । एवं भणितः जनकादेशेन कञ्चुकिना उक्तः स बालक इति शेषः ।
आगमिष्यति इति अथ एष्यति किम् ? किं भणत अयमागमिष्यति न वेति विषये सूयं किं ब्रूय
इत्यर्थः । यथा एवं भणितः प्रवयसस्त्वां दिदृश्व इत्युक्तः सन् आगमिष्यति किं मन्त्रिषु ।

(ख) भियोतेति । ईदृशस्य एवंभूतस्य लोकोत्तरस्येत्यर्थः । निर्दोषस्य विधानां सर्वत्र
निर्भीतस्येत्यर्थः । लज्जामिहितो भावः इत्यवत् प्रकाशते इति । यथा निर्भीयते यत् तन्निर्भीयं
कर्त्तव्यं पृष्टं, कथय्यतो वदन्मिष्यते । एतादृशवीत्याकारस्य बालकस्येत्यर्थः । सदृशं

कीदृशः । [निरूप्य ।] कञ्चं सविषयं निशामिदगिट्टिवचनो विस-
ज्जिदहमिदारणो इदो अहिमुहं पसरिदो ज्जेव सो बच्छो । (ग)

[(ग) अथ सविनय निशामितगट्टिवचनो विसर्जितदिदारक इतोऽभिमुख प्रसृत
एव स वत्स ॥ इति सन् ।]

जनकः । [चिर निर्वर्ण्य ।] भोः किमप्येतत् ! (घ)

महिष्कामेतस्मिन् विनयशिशुतामोन्धामसृणो
विदग्धेर्निर्वाह्यो न पुनरविदग्धेरतिशयः ।

मनो मे सम्मोदः स्थिरमपि हरत्येव बलवान्

अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

[२१ । एतस्मिन् विनयशिशुतामोन्धामसृण विदग्ध न पुन अविदग्धे निर्वाह्य
महिष्काम् अतिशय एतस्मिन् (वर्त्तते) । परिलघु अयस्कान्तशकल अयोधातु यद्वत्
(तथा) बलवान् सम्मोद स्थिरम् अपि मे मन हरति एत ॥ इत्यन्वयः ।]

आशुभौलं सदाचार इति यावत् । किं भिद्येत वस्तुष्येत कथमपि नत्यथ । कर्मकर्तारि
यथाकामेपदे । यथाकृतिसात्र गुणा वसन्तीति वचनमवितथमिति भावः ।

(ग) निरूप्यति । निरूप्य दृष्टः । निशामितगट्टिवचन गटे कञ्चुकिन वचन इति
गट्टिवचनं निशामितम् आलापित गट्टिवचन यन स तथोक्त । अम आलोचने इत्यस्य स्थानस्य
निष्पन्नविषयात् निशामितमिति अन्यथा सिद्ध्यात् इव स्यात् विसर्जिता परित्यक्ता अविदारका
मुनिमुमारा येन स तथोक्त स वत्स इत अस्या दिशि अभिमुखम् अस्माक सम्मुख प्रसृत
एव प्रसृत एव । कञ्चिवचनश्रवणमात्रेण अथ बालक सविनयमित आगन्तुमारभते न
च अचमपि विवक्ष्यते इति भावः ।

(घ) चिरमिति । चिर निर्वर्ण्य चिर बहुसमय व्याप्य निर्वर्ण्य सविशेष विलोक्य ।
भो इति कीदृश्यादीना सम्बोधनम् । एतत् किमपि, एतत् वस्तुमात्र किमपि अपूर्वमित्यर्थः ।
यथा एतत् शिष्यत्वं किमपि अनिर्वचनीय वस्तु इत २ ।

(२१) तदीयं श्रावणं विवक्षोति—महिष्कामिति । एतस्मिन् शिष्यो विनयशिशुतामोन्धाम
महत्तमः विनय नमना ज्ञानशौनवयोऽहज्जनसन्निधौ स्वनिकर्षणपर्यवसायवस्थानमिति यावत् ।
शिष्यता मैत्र्यं मौन्धं सौन्दर्यं आज्ञावमिति वा, ते मसृण, श्रद्धा पौरुषादीना विदग्धे,
सूक्ष्मदर्शिनि निर्वाह्य निर्वर्ण्य अथ पुन किन्तु अविदग्धे अनिपुणे नयेतु
महत्तम इत्यर्थः । महिष्कां प्रकटज्ञानतेज प्रकटिशुभादिमाहात्म्यानाम् त्वर्षं
आधिक्यमिति यावत् । वर्त्तते इति शेषः । परिलघुः अन्योऽपि अयस्कान्तः । अस्मान्

[प्रविश्य लघु खगतम्] अज्ञातनामक्रमाभिजनान् पूज्यान्पि नः स्मृतः
कथमभिवादयिष्ये । [विचिन्त्य] अयं पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः
श्रूयते । [सविनयमुपसृत्य] एष वो लघुस्य शिरसा प्रणामपर्यायः । (ङ)
परम्यतीजनकी । कल्याणिन् ! आयुष्मान् भूयाः । (च)

तीर्थाकर्षकमविशेषस्य शक्यत्वं खण्ड्यं 'भित्तं शक्यं खण्ड्यं वा' इत्यमरः । यद्यत् यथा
अयोधान् लौहं कुरति आकर्षति तथा बलवान् प्रबलं मङ्गानिति यावत्, सम्भेदः, एतद्वालक
दर्शनजनितानन्दं मे मम स्थिरमपि निश्चलम् अपि विषयस्वनासक्तमपीत्यर्थः । मङ्गान्ति कुरति
एव आकर्षत्येव । मादृशस्यापि चित्ताकर्षणाग्राह्यं अनिर्बन्धनीयमङ्गिमशाली बालकोऽयमिति
भावः । अत्र विनयशिश्रुतामौग्धगणानामेकदा समुच्चयात् समुच्चयः । द्वितीये पादे परिसंख्या ।
उत्तरार्द्धे श्रौती उपमा च, स्थिरमपि कुरति इति विरोधः, मङ्गिनातिशयस्य असाधारण्यत्वात्
कालभेदेन आभासत्वम् इति विरोधाभासः । तदेतेषां मिथोऽनपेक्षया स्थितैः संख्यैः ।
शिखरिणी इत्यम् ।

(ङ) प्रविश्येति । प्रविश्य रङ्गभूमाविति शेषः । खगतम् आत्मगतं यथा तथा चाङ्गिति
शब्दः । पूज्यान् अपि ज्ञानवयोद्वहताया अभिवादानाङ्गान् अपि । अज्ञातनामक्रमाभिजनान्
नाम अभिधानं क्रम नमस्कारपौर्वापर्यप्रकारं सत्काराद्यानुपूर्व्यमिति यावत् । अभिजनः वक्ष्य
इति नामक्रमाभिजना न ज्ञाता नामक्रमाभिजना यथा ते तथोक्तास्तान् एतान् स्मरितान्
इत्यर्थः । स्मृतं स्मृत्य स्मनुद्वा निश्चित्य इत्यर्थः । कथं केन क्रमरूपप्रकारेण अभिवादयिष्ये
नमस्कारिष्ये । एते खलु मे पूज्या इति सामान्यरूपेण मया स्मृतं नुद्वाते, किन्तु एषां मध्यं कस्य
किं नाम, कीं वा वक्ष्यमर्थादया अथ कीं वा ब्राह्मणः, कीं वा अमियः इत्यादि विशेषपरिचयम्
अविदित्वा केन क्रमेण केन प्रकारेण वा एतान् प्रणमामि, येन मे अभिवादाने पौर्वापर्यात्मिकम-
विरुद्धप्रकारो न स्यादिति भावः । विचिन्त्य अथ तद्विषयं मनसा पर्यालोच्य चाङ्गिति शब्दः ।
अथ पुनरिति । पुनः किन्तु अथ प्रकारः, मनसा उद्भावित एव कस्यः अनुष्ठानविशेष इति
यावत्, अविरुद्धः, अविरपरीतः लोकतः, शास्त्रतत्वागङ्गबोधः इति यावत्, सामान्यरङ्गविषयकप्रणाम-
करणरूप इति भावः । 'सभायां प्रत्येकं न नमस्कुर्यात्' इति गीतमन्त्ररचनिसङ्गमिति । इति
अथ प्रकारः इत्यर्थः । वृद्धेभ्यः प्राचीनगुरुभ्यः श्रूयते । वः युष्माकम् एषः प्रणामपर्यायः
प्रणामानां नमस्काराणां पर्यायः, क्रमं यथापूज्यम् अभिवादनमिति यावत् । अहं युष्मानभि-
वादये तत् खलु युष्माभिः पर्यायेण गृह्यतानिति भावः ।

(च) कल्याणिन् इति । हे कुलजिन् ! त्वम् आयुष्मान् प्रमत्तजीवितः, दीर्घजीवीत्यर्थः ।
भूयाः भव ।

कौशल्या । जाद । चिरं जीव । (छ)

[(छ) जात । चिरं जीव । इति सम् ।]

अहं एहि वत्स ! [इति लवसुसङ्गे कृत्वा स्वगतम् ।] दिष्ट्या न केवल-
मुत्सङ्गचिरात् मनोरथोऽपि मे सम्पूर्णः । (ज)

कौशल्या । जाद ! इदो बि दाब एहि । [उत्तमङ्गे कृत्वा] अस्मिन्ने ण
केवलं दरबिणसस्तणीलुप्लसामलुज्जलेण देहवन्धेण कबलिदार-
विन्दकेसरकसाभकण्ठकलहंसणिणाददीहरदीहरेण सरेण अ राम
भद्मणुहरदि, णं कठोरकमलगब्भपक्खलो सरोभपप्फंसोबि तादिसो
ज्जेव वच्छसि । जाद पेक्खामि दाब दे मुहचन्दम् । [चित्रकमुत्तमस्य
निदप्य सबापाकृतम्] राएसि ! किं ण पेक्खसि, णित्ठं णिबुविज्जमायं
से मुहं वच्छाए वद्धए मुहचन्देण संवददि ज्जेव । (झ)

[(झ) जात । इमोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं दरविकसग्रीलोत्पलश्यामलोऽज्जलेन
देहवन्धेन कबलितारविन्दकेसरकवायकण्ठकलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण स्वरेण च रामभद्रमनुहरति,
ननु कठोरकमलगर्भपक्खल शरौगन्धर्शोऽपि तादृश एव वक्ष्यस्य । जात । प्रेक्षे तावत् ते
मुहचन्द्रम् । रात्रौ । किं न प्रेक्षसे, निपुण निदप्यमाणम् अथ मुखं वक्ष्याय वध्वा मुहचन्देण
संवदति एव । इति सम् ।]

(ज) एहीति । वक्षः । एहि त्वं मम समीपम् आगच्छ । इति एवमुक्त्वा लवम् उल्लङ्गे
क्रोडे कृत्वा उत्तोल्य स्वगतम् आहूति क्रियते । दिष्ट्या भाग्येन केवलं एकः मे उत्सङ्ग
क्रोडः न पूर्णः, किन्तु चिरात् बहुकालात् पर मनोरथोऽपि सीतातनयं क्रोडे करिष्या-
मीत्यभिप्रायोऽपि सम्पूर्णः परिपूर्णो जातः । शिशोरस्यावयवशेनेन मम क्रोडज्वलं परिभारं,
सीतापुत्रसुसङ्गे कृत्वा कदाहं सुखिनी स्वामिति बहुकालं मनसि पोषितोऽभिभावः अथ परिपूर्णं
इति सरलार्थः ।

(झ) आहिति । हे जात वक्षः । इतः अपि अस्मिन् समीपं क्रोडे इत्यर्थः । एहि
आगच्छ । केवलं ममवत्या अहमवत्या एव क्रोडे चिरं न स्यात्तस्यम्, किन्तु सः क्रोडेऽपि अथ
जीवितान् । उल्लङ्गे कृत्वा क्रोडमारोप्य । दरविकसग्रीलोत्पलश्याम मनाक्
विहसत् उत्तोलत् सन् नीबम् उत्पन्नम् इन्दोवरमित्यर्थः । ईवदिव तदिव
श्यामलः नीबकः तेन उत्पन्नः तपोत्तेन दीहवन्धेन शरीरघटनेन अथ पानकः केवलं

जनकः । पश्यामि सखि ! पश्यामि । (ज)

कौशल्या । अग्नौ उन्मत्तोभूतं विप्रं मे हिचक्षं, किम्वि चिन्तयन्तो
बहु विप्लववदि । (ट)

[(ट) अग्नौ उन्मत्तोभूतमिव मे हृदयं, किमपि चिन्तयत् बहु विप्लवपति । इति सम् ।]

रामभद्रं रामचन्द्रम् अनुहरति अनुकरोति इति न, अपितु कवलितारविन्दकैसरकषाय-
कण्ठकलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण कवलिता मलिता ये अरविन्दानां पद्मानां कैसराः किङ्कल्काः
'किङ्कल्कः कैसरोऽस्त्रिया'मित्यमरः । तैः कषायः रक्तः सुमधुर इत्यर्थः । कण्ठः लज्जयया
तद्गतः स्वरः यस्य स चासौ कलहंसश्चेति तथोक्तस्य अव्यक्तमधुरध्वनेः राजहंसस्य निनादः
ध्वनिः इव दीर्घदीर्घः दीर्घप्रकारः, प्रकारे गुणवचनस्येति द्वित्व कर्मधारयबहुवचरेष्विति
मयलोपः । तेन अतिदीर्घेण स्वरं कण्ठध्वनिना अपि रामभद्रम् अनुहरति अनुकरोति ।
अस्य बालकस्य देहः रामभद्रदेहसदृशः कण्ठस्वरोऽपि तादृश एवेत्यर्थः । किञ्चास्य शरीरस्य
देहस्य स्पर्शः अपि रामभद्रगात्रस्पर्शानुरूप एव, तथाहि—कठोरकमलगर्भपञ्चालः कठोरस्य
पूर्णावयवत्वात् दृढस्य यः कमलस्य पद्मस्य गर्भः अन्तर्गतपत्रं तदिव पञ्चालः सुकुमारः, पद्मस्यपद्मात्
सिंहादिभ्यश्चेति लज्ज । अतिकोमलत्वाद्दन्तुरत्वाच्च पद्माभ्यन्तरदलानां स्पर्शोनेत्रलोकां स्पर्श इव
सुकुमारः, तददसौ सुकुमार इति पञ्चालगन्धेन लज्जयामूलया व्यञ्जनया उपस्थाप्यते । ईदृशः
शरीरस्पर्शः अपि वत्सस्यास्य रामभद्रगात्रस्पर्शतुल्य एवेत्यर्थः । जात वत्स ! ते तव सुखचन्द्रं
तावत् निपुणं मेले अहं पश्यामि ! शत्रुक अधरनिजदेशं उन्नमय मुखदर्शनार्थमुत्तोल्य,
निरुध्य सम्बगवलीक्य सवाप्याकृतं वाप्येव इवांसुणा आकृतेन अभिप्रायेण च सह वर्तते
यतथोक्तम् आह राजर्षे हे राजर्षिजनक ! किं न मे चसे त्वं किमेतत् बाबलीकयसि । निपुणं
सावधानं निरुध्यमाणं निरोत्थमाणं अस्य मुखं वत्सायाः सीतायाः सुखचन्द्रेण सह संवदति एव
सदृशीभवति साध्यं प्रकटयति । न किमपि वैषम्यं दृश्यते इत्येवकारार्थः ।

(ज) अयि सखि कौशल्या ! पश्यामि अस्य शिशोर्मुखमहं सादरमवलोकयामि ।
अमादराद्विरक्तिः ।

(ट) अग्नौ इति । अग्नौ इति खेदेऽव्ययम् । मे मन हृदयं चिन्तन् उन्मत्तोभूतमिव
अनुमत्तम् उन्मत्तं भूतम् इति उन्मत्तोभूतम् अमृततडावे चिप्रवयः । विधानमिव । सीताया
रामचन्द्रस्य आश्रयस्थानसीतादृश्यमस्मिन् बालके दृष्ट्वा नाहं चित्तं स्मिरोकर्तुं शक्नोमि
अतएव किमपि अनिर्वाच्यं चिन्तयत् विभावयन् सत् बहु ज्ञानाविधं विप्लवपति परिदेवयति ।

जनकः । [निरूप्य ।] (३)

वत्सायाश्च रघूदहस्य च शिशवस्त्रिभिरभिव्यज्यते

सम्पूर्णप्रतिविम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।

सा बाणो विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ

हा हा दैव किमुत्पद्यैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥ २२ ॥

[२१ । वत्साया रघूदहस्य च सम्पूर्णप्रतिविम्बिता अस्मिन् शिशौ अभिव्यज्यते इव । निखिला आकृतिः सा एव द्युति सा बाणो स सहज विनय स एव पुण्यानुभाव अपि असौ । हा हा दैव । पारिप्लव मम मन उत्पद्ये किम् धावति ॥ इत्यन्वयः ।]

असम्पूर्णसम्भाव्यश्च किमपि वस्तुसुपक्रमते इत्यर्थः । आकारस्यानुमनस्य सौताया पुत्र इति मे चित्तं प्रकाशयतीति भावः ।

(३) निरूप्यति । निरूप्य विशिष्टेषामुक्त्युक्तं बालकमिति शेषः ।

(२२) वत्साया इत्यादि । अस्मिन् शिशौ बालके वत्साया सौताया रघूदहस्य च रघुकुलश्रेष्ठस्य रामचन्द्रस्य च सम्पूर्णप्रतिविम्बिता एव प्रतिविम्ब प्रतिष्ठाया अस्ति अस्मिन् इति प्रतिविम्बी, तस्य भावः तत्ता, सम्पूर्णं समया चासौ प्रतिविम्बिता चेति तत्तद्योक्ता समयकालि-
नता अभिव्यज्यते स्पष्टं लट्यने इत्यर्थः । “प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतिघातना प्रतिच्छाये”-
त्वमरः । तच्चाह सैवाकृतिः सा एव सौतारामयोऽन्या एव निखिला सर्व्वा आकृतिः
अवयवसंस्थानविशेषः । अस्य बालकस्येति शेषः । एव द्युति देहकालि सैव तयो सहस्री
एव । तथा बाणो कण्ठस्वर इत्यर्थः, सा एव तत्सम्बन्धिना एव सहजः स्वाभाविकः विनयः
प्रत्ययः स एव तयोरनुरूपः एव । तथा पुण्यानुभावोऽपि असौ पुण्यं पावनं अनुभावः तेजो
विशेषः, अपि च समीचीनव्यवसाय इति यावत्, असौ सौतारघूदहस्य एव । अदूरविप्लव
बाणोऽहं शब्दः । “अनुभावः प्रभावे च सताञ्च मतिनिशये” इत्यमरः । यथा सैवाकृतिः सा
द्युतिः अस्मिन् शिशौ सम्पूर्णं यथा तथा प्रतिविम्बिता प्रतिफलिता सती अभिव्यज्यते । ततः
सा बाणो विनयः स एव पुण्यानुभावः अपि असौ अभिव्यज्यते इत्यनेनावयव इति कैचित् ।
प्रतिविम्बिता इवेति पाठः । साधोयान् मन्यते, तथात्वे सम्पूर्णं प्रतिविम्बिता अस्मिन् शिशौ कथं
वत्साया रघूदहस्य च समर्थं साहचर्यं अभिव्यज्यते इत्यर्थः । प्रतिविम्बितामिव व्यनक्ति—सैवाकृतिः
रित्यादिनेति । हा हा दैव असौ भाग्यं पारिप्लवं अचल “अचलं तत्र वपरिप्लवं”
इत्यमरः । मम मनः किं किमर्थम् उत्पद्ये उन्मत्तिं अचलम् । इत्यर्थः ।
धावति अचलकिञ्चित् भवति । सौताया अभावात्तदप्यनुत्पत्तेर्भित्तान्तात् ॥ अथ आकृतिः

कौशल्या । अथि दे मादा, सुमरसि वा तादं । (उ)

[(उ) अलि ने माता, अरसि वा तातम् । इति सम ।]

नव । नहि नहि । (ढ)

कौशल्या । तदो कस्य तुभं । (ण)

[(ण) तत कस्य त्वम् । इति सम ।]

नव । भगवतो वाल्मीकेः । (त)

कौशल्या । अइ जाद ! कहिटब्बं कहेहि । (थ)

[(थ) अयि जात । कथयितव्यं कथय । इति सम ।]

नव । एतावदेव जानामि । (द)

सौसाहस्र्यात् सीताया एव पुत्र इति मे मनः । चिन्तयत् सन् व्याकुलीभवतीति भावः । अत्र प्रसिद्धार्थत्वात् तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । श्लोकेऽस्मिन् अवगताकृतिकान्यादीनां भेदेऽपि सीतागमनिष्ठाकारादिभिरभेदेनाध्यवसायान् अतिशयोक्तिरुत्तरः । परे तु तदाकृति-सदृशकृत्याद्यर्थे वाक्यार्थपर्यवसानात् निदर्शनाद् दृश्यते । अभिव्यज्यते इत्येकत्रियया आत्मत्वादी-नामनेककर्तृणां सम्बन्धान्त्ययोगिता चेति । मन उत्पत्त्यै धावति इत्युक्तिभङ्गा सीतायाः प्रागेवाभावात् कथं तत्पुत्रः इति गम्यार्थस्याभिधानात् पर्यायोक्त्यालङ्कारः, तदेतिर्था सदृशः । गार्हस्वविप्रौहितं हतम् । 'रूपं तदोगस्वि तदेव बोध्यं तदेव नैसर्गिकमुत्पन्नतत्त्वम्' इति वसुधैरे-ऽस्यानुदयः श्लोकः ।

(उ) अतीति । ते तव माता जननी अलि विद्यते किम् ? तासं जनकं वा अरसि ? तातश्च किमसि इत्येव प्रश्न एव भङ्गा कृतः ।

(ढ) नहीति । अवधारणे द्विरुक्तिः । मे माता नास्ति नवा तासं अरानीत्यर्थः ।

(ण) तदो इति । तदा पिवीवभावं त्वं कस्य केन रञ्जितः सन् बह्वंसे इत्यर्थः ।

(त) भगवत इति । अहं भगवतो वाल्मीके, वाल्मीकिसम्बन्धेन, स खलु भगवान्-ममाभिरक्षिता इत्यर्थः ।

(थ) अइ इति । अथीति कोमलसम्बोधने, जात वत्स । अकथितव्यं वक्तव्यं कथय वदित्वमिति शेषः । गम्यया पृच्छते तच्छानासि चेत् व्युत्पन्नमभिप्रेक्ष्य न कश्चित् गोपयेति भावः ।

(द) एतावदेव । एतावदेव एतत्पर्यवस्यैव जानामि, अत्रेतदधिकं ननुपरिचयं जानामीत्यर्थः ।

[नेपथ्य ।] भोः भोः सैनिकाः ! एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञा पयति,— न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रमितव्येति । (ध)

अदम्यहीजनकैः । अये ! मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतो वत्सश्चन्द्रकेतु-
रस्य द्रष्टव्य इत्यत्रो सुदिवसः । (न)

कौशल्या । दृक्कलकवणस्म पुत्तको आणवेदिन्ति अमिअबिन्दु-
सुन्दराइं प्रकवणइं सुणाअन्ति । (प)

प) वनगलनप्रपत्य पुत्तको न आरयन्तीत्यस्य विन्दुचन्द्रकवणवणवणि अयन्ते ।
इति सम ।]

नव आर्य्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ? (फ)

(ध) भो इति । हे सैनिका, सेनासट्टा एष अयं कुमारश्चन्द्रकेतु तन्नामधेयः
लज्जबाह्वज इत्यर्थः, आज्ञापयति आदिशति । केनचित् पुत्राक सन्ध केनाप आश्रमाभ्यर्णभूमिः
आश्रमस्य तपोवनस्य अभ्यर्णा निकटवर्तिनौ भूमि प्रदेश तपोवनसमोपदेश न आक्रमितव्या
न प्रवेष्टव्या नावरोहव्या इत्यर्थः । अमिपुत्रादर्थेन तत्रप्रचये सिद्धमभ्यर्णमिति । बाह्याकि-
रूपोवर्णं प्रविश्य तद्वलताटीना पालितपत्रपत्रिणाश्च किमप्यनष्ट न कर्तव्यमिति भावः । सुने-
ननुमानार्थेनिसुक्तम्

(न) अये इति अय इति साधारणोऽनिर्दिष्टजनसम्बोधनम् । मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गात्
मेध्यास्य यस्मिन्स्य कश्चमेध्यास्य इत्यर्थः । अश्वस्य रक्षा रक्षणं तस्या प्रसङ्गात् अवश्या
तुरोहयत्यात् स्तब्ध ट विचरतीत्यस्य यज्ञाङ्गभुतस्य वागिन रक्षणायामत्यर्थः । उपागतः
अत्रोपस्थितः वत्सश्चन्द्रकेतुः तदभिधानं लक्षणात्मज अय द्रष्टव्य अस्माभवीषितव्य इति
श्रुतिः अत्रो सुदिवसः सीमास्थम् । प्रियजननृपमण्डितात् शासनमम दिन मास, यदय
तद्वाच्यमतः सुप्रभातमिति भावः ।

(प) वन्देति । वत्सलक्षणस्यापि कुमारस्य समारम्भमन्त्रे अचिरसमागतव्यति यावत्,
सौमित्रेरपि पुत्रकः चन्द्रकेतुरित्यर्थः । आज्ञापयति सैनिकान् आदिशति इति एतानि अवस-
विन्दुसुन्दराणि अवसतव्य विन्दवः कथा इव सुन्दराणि मधुराणि सुतिमुभ- पुत्रानौ-
त्यर्थः । अचराणि पात्राणि युक्ते मयेति शब्दः । पौत्रस्थाधिपत्यस्य कस्य
मितरामानन्दो न जायते इति भावः ।

(फ) आर्य्य इति । चन्द्रकेतुर्नाम चन्द्रकेतुरिति नामाख्यातः एष अयं कः कृतव्यः ?

जनक । जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ? (ब)

नव । एतावेव रामायणकथापुरुषौ ? (भ)

जनक । अथ किम् ? (म)

नव । तौ कथं न जानामि ? (य)

जनक । तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजसन्दर्भकेतुः । * (र)

नव । ऊर्मिलापुत्रस्तिर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दोहितः । (ल)

अरु । [विदस्य] आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन । (व)

(ब) जानासीत । दाशरथी दाशरथस्याप्ये पुमांसोऽस्ति दाशरथी रामलक्ष्मणौ जानासि त्वं न किमिति काका याजनीयम् ।

(भ) एतावति । एता दाशरथी रामलक्ष्मणौ एव नत्वन्तौ रामायणकथापुरुषौ रामायणकथाया वाचाकिञ्चतरामायणनामाख्यानस्य पुरुषौ नायकौ प्रधानपुरुषौ किम् ? अत्रापि काका किमिति प्रश्ना व्यज्यते ।

(म) अथ किमिति स्वीकाराशयकमयम् । एतौ एव रामायणकथापुरुषौ इति स्वीकारार्थं द्योतयति । तदत्र इत्यर्थः ।

(य) तावति । तौ आनन्दव्यङ्ग्या रामलक्ष्मणौ कथं कथं हनुना न जानामि न वदति । प्रतिप्रश्नलानमानो एता कथं ज्ञातम् । रामायणकथानायकत्वाद्धोतरामायणोऽहनेतौ जानाम्यवश्यम् ।

(र) तस्यति । तस्य दाशरथ्य स्वनामप्राप्तद्वय लक्ष्मणस्य आत्मजः, तनयसन्दर्भकेतुः ।

(ल) ऊर्मिति । तर्हि तदा लक्ष्मणात्मजत्वं सत्यं ऊर्मिलापुत्रं ऊर्मिलाया तदा-
ख्याया लक्ष्मणपुत्रा पुनर्गर्भजातमनयः । मैथिलस्य मिथिलाधिपस्य जनकस्य राजर्षे-
र्दोहितः रचितं ऊर्मिलाया अपत्यं पुमान् इति दाति ।

(व) विदस्यति । विदस्य मध्यम इति सत्त्वा "मध्यम स्यादहङ्कारः" मित्यमरः । अहङ्कारो
आदयनमन आनन्दमन लवेन कथाप्रावीण्य कथाया रामायणाख्यानं प्रावीण्यं हङ्कृतं विचक्षणत्वम्
अभिज्ञानं यावत् । आविष्कृतं प्रकाशितम् अन्तर्गतं, पिता, मातामहस्य च यथावत्
परिचयदानादयं रामायणकथायां अतीवामिष्ट इति मन्यते ।

* तत् कथं न जानासीत्यपि कथं वदति ।

जनक । [विचिन्त्य ।] यदि त्वमौदृशः कथायामभिन्नस्तदब्रूहि तावत् पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेयानि अपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानि ? (श)

लव । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः । (ष)

जनक । किं न प्रणीतः कविना ? (स)

लव । प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येकदेशः मन्दर्भान्तरेण रसवानभिर्नयार्थं कृतः, तच्च स्वहस्तलिखितं मुनि-
भगवान् व्यसञ्जगरतस्य मुनेर्होष्यतिक्रमस्वकारस्य । (ह)

(श) यदिति । याद त्वं कथायां रामायणाख्यानं दृष्ट्वा एवविधं अभिन्नं विष-
यम्, अस्मिन्ति श्रयः । ततस्तदा पृच्छाम त्वामिति श्रयः । तावत् वाक्यालङ्कारं तथा दश-
रथात्मजानां दशरथस्य राज्ञः तनयानां केषु केषु किन्नामधेयेषु दारेषु कस्या कस्या
पुत्राभिरन्यथ किन्नामधेयानि किन्नामधेयं यथा तानि तद्योक्तानि अपत्यानि सन्ताना-
प्रसूतानि उत्पन्नानि । अत्राकस्मिन्नायमवयवा कर्तारः कः । तदब्रूहि त्वं कथयस्वन्वयः । यद्यपि
दशरथात्मजपरिचयदानप्रसङ्गान् अभ्यासि पित्रा नामादिकं वदतु, तदभिप्रायश्च जनकेन पृष्ट-
इति भावः ।

(ष) नति । अयं भवता पृच्छामानं दशरथात्मजानां सन्ततिविवरणरूपं कथा-
प्रविभागं आख्यानस्य अथ अस्माभिः अन्यत्र वा अस्माद्व्यतिरिक्तं जननं वा न श्रुतपूर्वं पृथ-
क्श्रुतं इति श्रुतपूर्व्यं नाकथितं । यद्यिदं दशरथात्मजानामुत्पत्तिविवरणं भग-
वतोपनिषत् स अथ अस्माभिरन्येन वा न श्रुतं इत्यर्थः । अतः भवतः प्रश्नस्यापि दातुं न
शक्नोमीति भावः ।

(स) किमिति । कविना वाग्राकिना किं न प्रणीतं एव न विरचितं एव, दशरथा-
त्मजापत्यविवरणप्रबन्धं किं न रचितं ? अथवा रचितस्यैव न श्रुतं इत्येवकारात् । यथा
किं न प्रणीतं प्रबन्धं किं नोक्तं किमिति वा न प्रकाशितं न आविर्भूतं नाभ्यापितम् ।

(ह) प्रणीतं रचितं न तु प्रकाशितं अस्माभिरन प्रकाशितं कविनेति श्रयः । तस्य
एव दशरथतनवानां सन्ततिविवरणमित्यर्थः एव यथा तस्य रामायणस्य कोऽपि अङ्ग-
द्वयोऽत्र इति वा । स च समस्ताह वन्यमाख्याननाटकावक इति श्रयः
आख्यप्रवर्णनविरक्तदृश्यप्रवन्धरूपकपदेषु वा प्रवन्धप्रवन्ध अन्वयेन कर्माद्यन्तु प्रव-
 ।

जनकः । किमर्थम् ? (छ)

नव । स किल भगवान् भरतस्तमसरोभिः प्रयोजयिष्यतीति । (क)

जनकः । सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् । (ख)

नव । महती पुनस्तस्मिन् भगवतो वाल्मीकेरास्या । कैवाचिदन्ते-
वासिनां हस्तेन तत् पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितम् । तेषामानु-
यात्रिकश्चापपाणिः प्रमादापनोदनार्थमस्मद्भ्राता प्रेषितः । (ग)

रसवान् कव्यादिरसवत्तल अभिनयायः अभिनतु याग्य सात्त्विकाङ्गिकादिचतुर्भिर्भाभिन्व-
प्रकाशः अथ अभिधेय यस्य तथोक्तं कृतं इति भावः । किमर्थं कामभिनयाहं दृश्यकाव्यं
कृतमित्यर्थः । समयं रामायणं खलु श्रव्यकाव्यरूपेणोपनिबद्धम्, परन्तु तदन्तर्गतसीतानिर्व्या-
सनादिपुनर्जन्मपर्यन्तागमादथ किमपि सरसं दृश्यकाव्यं कविना व्यरचि इति निष्कर्षः ।
तस्य सन्दर्भं स्वहस्तलिखितं निजकरणे लिखितं प्रकाशयमानं नतु शिष्यादिनापि लिखितवान्
एवम् तस्य सन्दर्भाशस्य गोपनीयत्वं सत्यम् । मुनिर्वाच्योक्तिः । तीर्थविक्रयसूत्रकारस्य तीर्थ-
विक्रयं दृश्यगीतवादिनस्य, नृत्य सुरजोदि तत्र भव तीर्थं वयः अथा चक्षुर्विक्रं, तीर्थोप-
लब्धितं विक्रमिति तीर्थविक्रमिन्त्यमरटीकायां महेश्वरः । 'तीर्थविक्रं दृश्यगीतवाद्यं नाञ्जलिदं
वयः' इत्यमरः । सूत्रकार आश्रयकार तस्य दृश्यगीतवादिनशास्त्राचार्यस्य भरतस्य आचार्य-
तामशास्त्राचार्यत्वमूलजन्यदायव्यतिरिक्तभरतनामकस्य मुनेः सकामे व्यसृजत् प्रेरधानात् ।

(छ) किमर्थं किमर्थोजनम् । कथं तं सन्दर्भं भरतसमीपे व्यसृजत् इत्यर्थः ।

(क) स इति । स भगवान् एतदर्थमासीत् भरतः तदभिधानतीर्थविक्रशास्त्राचार्यः ।
तं अभिनयाहं सन्दर्भाशम् । अपरगोभिः अभिनेत्रीभिर्देवनागोभिः प्रबोध्यकगोभिः । प्रबो-
जयिष्यति अभिनेष्यति इति एतदर्थं व्यसृजदिति सम्बन्धः ।

(ख) सन्धिमिति । इदं त्वयोक्तं सर्वं सफलं प्रचीतस्मात्प्रकाशयन् प्रबन्धान्तरेण च विधानं
भरतं प्रति प्रेषयन् आकृतकरं गूढार्थकम्, यथा आकृतकरं कौतुहजनकम् । अत्र कस्यापि
आश्चर्यजनकव्यापारस्य विद्यमानत्वादेव तुनि स्वहस्तेन लिखित्वा संगोप्य तन्त्रं भरतानि
व्यसृजदिति भावः ।

(ग) महति । तस्मिन् सन्दर्भे । आस्त्राचार्यस्यसूत्रकारकृष्णा आदरातिशयः इत्यर्थः,
यत्र इति यावत् । यतः कैवाचित् अन्तेवासिनां अन्ते वसन्ति ये ते अन्तेवासिनः शिष्याः ।
अथवासवासिषु अस्त्राचार्येण कृतम् । इत्येव करेण । तत्पुस्तकं अभिनेयार्थकं

कौशल्या । जाद ! भादादि दे अत्थि ? (घ)

[(घ) जात । भातापि तेऽस्ति । इति सम ।]

लव । अस्ति अर्थः कुशो नाम । (ङ)

कौशल्या । जेहोत्ति भण्णिदं होदि । (च)

[(च) ज्यष्ठ इति भणित भवति इति सम ।]

लव । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण स किं जयायान् इति । (छ)

जनक । किं यमजावायुमन्तो ? (ज)

लव । अथ किम् ? (झ)

तं हृन्दन् भरताश्रमं प्राप्तं भरतस्य आश्रमं तपोवनं प्रति प्रविष्टं भरतम् तेषाम् अन्तर्वासिनाम् आनुवातिकं अनु पद्यात् यावा गमनं प्रयाजनसम्भत्यानुयायिकम् । अनुचरं आपपादि कामुक्कधर । प्रसादापनादनाद्ये प्रसादस्यानवधानता । अपनादन् निरसनं दूरीकरणम् अथ प्रयोजनं यस्मिन् कस्यापि तदथा तथा अनवधानाज्यविपरिग्रहार्थं मन्थ्यम् । अन्तर्दृष्टता मनःसङ्कोचं प्रेषितम् ।

(घ) जादिति । अथि वस्तु । त तव भाता सङ्गादव अपि किं अस्ति वर्तते ।

(ङ) अस्तौनि । आथ पूज्य । एतन् ज्यष्ठत्वं व्यज्यते । कुशो नाम कुश इति नाम्ना प्रसिद्धः । मे भाता अस्तौत्यर्थः ।

(च) जेहोत्ति । ज्यष्ठ जयायान अयज इति भणित उक्तं भवति । आथ इति विशेवणात्तस्य ज्यष्ठत्वं प्रतीयते इत्यर्थः ।

(छ) एवमिति । एवमेतत् भवत्या यदुक्तं ज्यष्ठ इति तत् सत्यमन्यथ । प्रसवक्रमेण प्रसवस्य मातृगर्भात् बहिर्भवत्यस्य क्रमं पञ्चाप्यर्थः एतन् स कुश मे मनः जयायान् अयज । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तिः । किन्नातं निश्चयः । यमसाधारणपूर्वजानुजत्वयवस्थापकजनपुत्रत्वं ज्येष्ठ इति भावः । जनमानपूर्वेष्वथ पृष्ठं अन्तर्प्राप्तस्यान्तर्यं यमजयान् तु निष्पन्नप्राप्तस्यादिति ज्ञानम् ।

(ज) किमिति । आयमको दोषजीविनां युवानित्यर्थः । किं यमजो युष्मजातो ।

(झ) अर्थकिमिति । एवमेतदित्यर्थः । अर्थकिमित्येकं श्लोकात् पदम् ।

कुशत्वमेति नामाकारणं यमजत्वञ्च रामायेत्यथ यथा—

यस्यायोः प्रथमं जातं स कुशेऽसंभवसङ्गतम् ।

निष्कार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यर्थः ॥

जनक । कथय कथाप्रबन्धस्य कोट्टयः पर्यन्तः ? (ज)

मा । अनीकपीरप्रवादोद्दिग्धेन राज्ञा निर्वासितां देवयजनसम्भवां सीतादेव्योमामन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये परित्यज्य लक्ष्मणः प्रति-
निवृत्त इति । (ट)

कीर्गत्या । हा बच्छे मुहचन्दमुहि ! को दाणिं दे कुसुमभूदस्य
शरीरस्य देवदुर्विनासपरिणामो एआणोआए णिबड्ढिदो । (ठ)

[(३) हा वनसे मुग्धचन्द्रमुख । क इदानीं ते कुसुमभृतस्य शरीरस्य देवदुर्विनास-
परिणाम एकाकिन्या निपतितः । इति सम् ।]

ययाररज एवामीन् नवनन ममा हत ।

निष्कार्ज्जनौयो हडाभि नाखा म भरिता लवः ॥

एवं कुशलवौ नाखा यमौ तौ संवभूवन्तः ।

भगवन्कृतनामानौ सुखिनावच्छयो च तौ ॥

(ज) कथयेति । कथाप्रबन्धस्य रामायणकथायाः प्रबन्धः रचना इति यावत्, तस्य
रामायणकथाप्रबन्धस्य कोट्टयः कियान् पर्यन्त सीमा अवसानमित्यर्थः । जनकस्य लवः प्रति
पुनः पुनः प्रश्नकारणम् रामायणकथाप्रसङ्गेन यद्यपि निजविवरणमात्रं वदेत्, तदाप्यं सीतापुत्रो
न वेति सन्देहजिरासार्थमिति बोध्यम् ।

(ट) अनीकेति । अनीकपीरप्रवादोद्दिग्धेन अनीकः मिथ्याभूतः यः पीराणां जग-
वर्तिनां प्रवादः दोंषादीपयमित्यर्थः । पीरजनैः उत्थापितः सीताप्रवादः इति यावत् । तेन
उद्दिष्टं व्याकुलः सम्भ्रान्तः, तेन राज्ञा मृपेण रामचन्द्रस्य निर्वासितां वने परित्यक्तान् । आसन्न-
प्रसववेदनाम् आमन्ना निकटवर्तिनीं प्रसवस्य गर्भमोचनस्य वेदना यातना यस्याः सा तां
देवयजनसम्भवा यज्ञभूमिसमुत्पन्नाम् एकाकिनीम् असहायां देवीं सीताम् अरण्ये वने परित्यज्य
विहाय लक्ष्मणः सीमिति प्रतिनिवृत्तः अयोध्यां प्रस्थितः । इति एष कथायाः पर्यन्त इति
शोभना ।

(ठ) इति । हा खेदः । वत्स पुत्रीभूते ! मुग्धचन्द्रमुखि मुग्धः सुन्दरः यच्चन्द्रः
स एव मुखं यस्याः, अयि तद्योके । कुसुमभृतस्य कुसुमेः तुल्यं इति नित्यसमाहः । पुष्पवत्
अस्मिन्कुमारस्य एकाकिन्याः एकलिकायाः ते तत्र शरीरस्य अवयवस्य कः अनिर्वचनीयः
भयावहः देवदुर्विनासपरिणामः देवस्य भाग्यस्य दुष्टः अशुभफलोन्मुखीभावः विनाशः व्यापारः
तस्य परिणामः फलोपघातः परिपाकः दुष्टः विद्यासी यस्मिन् स चासी परिणामवेति स तथोक्तः
देवस्य दुर्विनासपरिणामः स तथोक्त इति वा । निपतितः जातः । एतादृश्यां निष्कर्णारण्ये
का निपतिर्जाता असी दुर्भाग्यं ; सुखदुःखयोक्तव्यतन्नाम् देवमेवापि कथयदिति भावः ।

जनक । हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवच्च नवच्च घोरं

ताञ्च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

कव्याङ्गेषु परितः परिवारयत्सु

सम्प्रसूया शरणमित्यसक्तत् स्मृतोऽस्मि ॥ २१ ॥

[२१ । त्वया नवच्च घोरञ्च परिभवम्, प्रसवकालकृता ता व्यथा च अवाप्य कस्याद्-
गमेव परितः परिवारयत्सु सम्प्रसूया शरणम् इति नूनम् असक्तत् स्मृतं अस्मि ॥ इत्यन्त्य ।]

नव । [अदभ्यती प्रति ।] आर्य्ये ! कावेती ? (उ)

नव । इयं कौशल्या, अयं जनकः । (ट)

(२१) नृवमिति । हा वत्स ! हा पुत्रि सीते । त्वया नव नृतनम् अननुभूतपूर्वं च घोरं दुःखं च परिभवं तिरस्कारम् अकारणनिर्वासनजन्यमवमाननमित्यर्थं । तथा प्रसव-
कालकृता प्रसवस्य गर्भसोचनस्य काले समये कृताम् उपपन्ना प्रसवकालिनं कनितामिति वा,
तां प्रसिद्धा व्यथा वेदना च अवाप्य लब्ध्वा कव्याङ्गेषु कव्यम् आनिबन्ध्वा ददमीति कव्याद-
आननासभोजनं आपदादयः तेषां गथा मङ्गा तेव परितः सम्प्रसूया परिवारयत्सु वेष्ट-
यत्सु सत्सु । त्वदभ्यवसार्थं परिमृशनीकृत्य व्याघ्रवत्सु सम्प्रसूया सेव्यो भूतया सत्या अस्मि
अहं शरणं रक्षक भो जनक कालसि मामितो रक्षेत्युक्तेत्यर्थं । नूनं निश्चितम् असक्तत् वारं
वारं कृतं, चिन्तितः अभवम् । अस्मि भवामि इति वा । निर्वृत्तारण्य प्रसववेदनाभिभूता
व्याघ्रादिहिंस्रवचनेतिता नितरां भूता त्व रक्षितारं मा सन्वीध्य नूनं भृशं क्रन्दितवतीत्यर्थं ।
जनी मयेव उपस्थितेव मातापितरौ आरूढ्य रोदन्तीति प्रसिद्धिः । सीतायां शरामात्रकत्वान्
तां जङ्गलान् परित्यज्य केवलं पितरम् एवमात्रुहावेति मन्यमाना । अचावापेत्येकया क्रियया
परिभवस्यघोरमिदमन्त्यान् तत्त्वय्योगितालङ्कारं 'पदार्थानां प्रसूतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
एकधर्माभिसम्बन्धः, शास्त्रात् तत्त्वय्योगिते'ति दर्शनीकृतं । अतः पदार्थानामिति बहुवचन-
मतमिति वीक्ष्यम् । अरवस्य वासवत्वादुत्प्रेक्षाव्यक्तकनपदस्य विद्यमानत्वेऽपि मातृग-
प्रेक्षालङ्कारः तादृशसम्भावनाभावादिति । वसन्तित्तक इत्यम् ।

(उ) अदभ्यतीमिति । प्रतियोगात् कर्मप्रवचनीयत्वे द्वितीया । अदभ्यती लट्योक्तस्य
काष्ठेति शेषः । किमाह—एतौ काष्ठेति ? एतौ पुनर्वर्णिनी सीतानिमित्तं द्विती
नामपि तातिमर्षं विज्जानी इमी कृतव्यो किनामानी वा इति लभस्य प्रश्नः ।

(ट) इवमिति । इवम् एवा कौशल्या कोशमरान्नन्दिनी मङ्गाराः अथवी
राममाता, अयं जनकः विदेहाधिपतिः राजर्षिर्दिति ।

नव । [सबन्मानखदकौतुक पश्यति ।] (ण)

जनक अहो दुर्मर्यादता दुरात्मना पौराणाम्, अहो रामस्य
राज्ञः चित्रकारिता । (त)

एतद्द्वैशसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः ।

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरस्त्रापेन शापेन वा ॥ २४ ॥

[२४ । एतत् वैशसघोरवज्रपतनं शश्वन् उत्पश्यत मम क्रोधस्य चापेन शापेन वा
धक् इति ज्वलितुम् अवसर ॥ इत्यन्तर]

(ण) सबन्मानति । सबन्मानखदकौतुक बहमानन एकव राघवस्य माह्वान् अन्यत्र
शश्वत्वाच्च गौरवेष खदेन अनयो विषमभावदृशनाच्च खन, तथा पठितरामायणकथानायकस्य
राघवस्य मातृ शश्वत्स्य च प्रत्यक्षावलीकनान् कौतुकेन च सह वर्त्तमान यथा स्यात्तथा पश्यति
अवलीकयति ।

(त) अहो इति । अहो इति इय खदाधिवर्गातकम् । दुरात्मना दुर्मर्यादा पौराणां
पुराविजयानां दुर्मर्यादता दृष्टा मर्यादा येषां न तथाक्ताक्षया भाव तत्ता, उल्लङ्घित-
लोकाचारत्वं, दुरात्मना पाराणामतदतीवाभ्यास्य यत् निर्दोषायामपि राजमहिम्ना
दोषमाराध्य एतन्मनयेमत जनयामासु । राज्ञ रामस्य चित्रकारिता चित्रं सहसा चित्रित-
कृतु शीलमस्य तस्य भाव तत्ता आवस्यकारिता । राज्ञा खलु सदृशदिविषयेव सज्ज-
काव्यम्, रामस्तु पाराणाम् अलीकापवादाकण्ठमात्रमव गुरुजनमनपेक्ष्यैव सहसा सीतां
निज्वाहितवान्, तन्महद्विवाक्यमस्यति भाव ।

(२४) तन्मर्यादाविनश्यकारण्यो रामस्य पाराणाञ्च यथाविधि शासन कर्तव्यमित्याह—
एतादृश एतत् सीतानिवासनरूप वज्रसघोरवज्रपतनं विगच्छति हिगच्छति इति विगच्छ-
घातक तस्य कस्य इति वज्रस हनन-तदव घोर दारुण वज्रस्यारणे पतन तीक्ष्णपात,
अकाण्ड वज्रपातोपममतत महाम्बसमनित्यर्थः । शश्वत् पुन पुन चविश्रान्तमिति यावत्,
“सुख पुन पुन शश्वदभौल्लससकृत्समा” इत्यमर । उत्पश्यत निरन्तरम् अवलीकयत
मम, क्रोधस्य कोपानलस्य चापेन मारकधनुषा शापेन अनिष्टोपधायकसङ्कल्पविशेषेण वा
अभिसम्पातदानरूप उपपाद्यमिति यावत् । धक् इति धक् इत्यव्यक्तानुकारत्वं शब्दं कृत्वा
ज्वलितुम् अवसर समय प्राप्तकालता इति यावत्, उपस्थित इति शब्दः । मम राजर्षित्वादिति
भाव । अत्राकाण्डशब्दस्य कालायकत्वात् ‘काण्डसमयवेलासमयेषु’ इत्यनेन ज्वलितुमित्यर्थ
उत्पन्नः । यथा वाक् धक् इति शब्दं कृत्वा ज्वलति तथा ममापि क्रोधवज्रकार्यं

कोशया । भयवदि । परित्ताहि, परित्ताहि, पसादेहि कुबिदं
प्राप्तिं । (य)

[(य) भगवति । पारवायस्व परिवायस्व, प्रसादय कपित राजाधम् । इति सम् ।]

अथ । एतद्धि परिभूताना प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्वपत्यं रामस्ते पात्याश्च कृपणाः प्रजा ॥ २५ ॥

[२५ । परिभूताना मनास्विनाम् एतत् हि प्रायश्चित्तं राजानां राम ते अपत्यम्,
कृपणा प्रजा च पात्या ॥ इत्यन्वयः]

कारिणा सरामपाराणां दहनाय ज्वालन् समथ प्राप्तं समत् ॥ एव साधनं विद्यते
अविद्यमानां प्रथमसाप, अत्ययसम्पत्त्या तप प्रभावात्पन्नं सापथ्यं एताभ्यामन्तान् दराचाराण्
निपातयामीति भावः । अतोपमानस्य वज्रधन्व ज्वालनस्य उपमंय क्रोध उपचरित अतएव
उपमयनापमानस्य निगोणत्वादतिशयाक्ति, तथा वैश्वसं वज्रपतनत्वारापात्रिरङ्गं रम्पकस्थानद्वार ।
शोकस्यास्य पराईमय (२६) द्रष्टव्यम् ।

(य) भयवदीति । परिवायस्व राज्ञे क्रोधानलादश्च इत्यथ सम्भ्रमं हिंस्त्रि ।
कुपितं क्रुद्धराजाय जनक प्रसादय प्रसन्नं कुरु, अन्यथास्य कापानलनाम्नाकं सख्यं भस्मोभवि
ष्यतीति भावः ।

(२५) एतादृति । परिभूताना विमानिताणां परवमानानां इत्यथ मनास्विनां
ब्रह्मक्षिप्तानां साधूनामित्यथ । एतत् सापथ्यद्वयं सापप्रदानं वा प्रायश्चित्तं क्रोधप्रतीकारः ।
यद्वा परिभूताना मनास्विना जनानां च तप मनः प्रायः वाप्यन् एतत् दृष्टं भवतीत्यथ ।
परावमानिता तेजस्विना जना प्राप्य एव प्रकारेण क्रोधप्रतीकारं कर्तुमोक्तं इति भावः ।
निर्होषाया सौताया निज्वालेनैवावमानितं जनकं निमरा कुपितं सन् चापेन सापेन वा
तत्प्रतिकर्तुमिच्छति इति यत् सख्यं मनास्विस्वभाव एव इति भावः । यद्वा परिभूतानां
कुक्षितकान्धानुजानां निज्वालावमानितानां मनास्विनां मङ्गलमनसा एतत् दृष्टं चापेन सापेन
वा दण्डविधानमेव प्रायश्चित्तं दीपमसाधनम् अनौकपीरजनापवाहेन प्रसादवशात् राम
सौतां निज्वाले साधुभिर्नितरा निभत्सित एव, तर्वापि भवन्तं गुह्यजना गतं तिरस्कुन्वन्ति
तदेव तस्य रामस्य मङ्गलं प्रायश्चित्तं जातम्, अवमानितस्य गुह्यजनस्य इत्यर्थः इति
भावः । किन्तु हे राजन् । हि यस्मात् रामस्य अपत्यं मन्त्रानकस्य धार्पि स
अत्यन्तम् । तथा कृपणा दीना सुद्रा इति यावत्, प्रजा प्रकृतिपुत्रा रक्षणीया
भवन्ता इति शब्दः । न हि वाच्यवर्णनं सापदानेन वा विनाशनीयं इत्यर्थः । अथ पुन्या न अपत्य-

जनक । शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत्पुत्रभाण्डं हि मे ।

भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ २६ ॥

[२६ । वा रघुनन्दने तदुभयं शान्तम्, तत् मे पुत्रभाण्डम्, पौरः जनः भूयिष्ठद्विजबाल-
वृद्धविकलस्त्रैणश्च ॥ इत्यन्वयः]

[प्रतिग्य सन्धाना वटव ।] कुमार ! अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूतविशेषो
जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः । (६)

तां मगस्त्रिसामान्यान् प्रसूतस्य जनकस्य प्रतीतेरप्रसूतप्रशंसालङ्कारः । उतराहं तं काव्य-
लिङ्गम् । इत्युभयोः सङ्गरः । पथ्यावक्तुं इत्तम् ।

(२६) शान्तमिति । रघुनन्दनं रामचन्द्रे तदुभयं चापधारणं आपदानञ्चेत्यर्थः । शान्तं
विरतम् अन्तः । एतद्वत् रामे न प्रयोक्तव्यम् । हि यत् तत् रामचन्द्र इत्यर्थः । विधेयप्राधान्या-
त्तदित्यत्र क्लृप्तम् । मे मम पुत्रभाण्डं पुत्र एव भाण्डं मूलधनं पुत्रभूतरामात्मकमूलधनम् ।
“स्याद्वाण्डमश्वभरणेऽसत्तं मूलवर्णिगधने” इत्यमरः । पुत्रस्थानीयतया रामो अवध्य एव इत्यर्थः ।
को नाम निजं मूलधनं यत्र नयेदिति भावः । तथा पौरः जनः पुरवासिवर्गश्च भूयिष्ठद्विज-
बालवृद्धविकलस्त्रैणश्च भूयिष्ठा वृक्षला द्विजा अवध्या ब्राह्मणा वाला शिशवः निरपराधा
अतएव स्नेहाङ्गा इति भावः । अत्रा प्रवयसः कार्यासमत्वादनुकम्पाङ्गा इति भावः ।
विकला दुर्लभपदार्थवयवहीना खञ्जकलादयः सर्वथा पालनीयाः । स्त्रैण स्त्रीसमूहः अवध्य
इत्यर्थः यस्मिन् स तथोक्तः । अतएवात्रापि पुरवासिवर्गे मिथ्याकिंवदन्तीप्रवक्तृकैः दृष्टाहोऽपि
तदुभयं शान्तम्, अत्रानेके अवध्याः सन्ति तन्पाल्या एव मे इति भावः । यद्वा हि यतः भूयिष्ठ-
द्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः अकारिणः रामः समुच्चयते, तदुभयं पौरजनरामा-
त्मकयोर्विभक्तं मे पुत्रभाण्डं पुरात्मकमूलधनवत् मम सख्यधीयं तत्तस्मान् शान्तं क्रोधेन ज्वलित्वा
अर्प्य, स्वेय्ययोः तदर्थं दहकात्तरवगन्तव्याः । क्रोधः न कर्तव्यः इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
शाईलविश्रोक्तिर्न तत्तम्

(६) प्रविशति । सञ्चान्ता सत्तरा व्याकुला इति यावत्, ‘सञ्चमस्तरया वेने
भूषास्यानविपय्ये’ इति मेदिनी । वटवः ऋषिकुमाराः प्रविशन् रत्नभूमिमागत्य वक्ष्यमाण-
माह्वरिति शब्दः । कुमारः लवः । अश्वोऽश्व इति वीक्षायां द्विवक्तिः । अश्व इति प्रसिद्धः ।
कोऽपि अस्माभिरदृष्टपूर्वः इत्यर्थः । भूतविशेषः, भूतेषु प्राणिषु जिज्ञेहः प्रसेदः प्राचिसेदः ।
जनपदेषु लोकान्तरेषु कोसलादिदेशेषु इति वा । आरण्यकत्वादिबन्तः । श्रूयते श्राव्य-
क्षेत्रविषयो भवति, लोकपरम्परया श्रद्धां च अश्वी नाम अविज्ञानरसौति अस्माभिराकर्ण्यते

नव । अथ इति पशुसमान्नाये साध्यामिके च पठ्यते, तद्वृत्त
कोट्यः १ (ध)

वठव । श्रूयताम् ।

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च धृनोत्यजस्रं
दीर्घशीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शयास्थितिं प्रकिरति शक्त्यष्टकानाम्भ्रमात्रान

किं वाख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेष्टेष्टि यामः ॥२७॥

[२७ । पश्चात् विपुल पुच्छ वहति, तच्च अजस्र भवति । स दीर्घशीव भवति । तस्य
चत्वार एव खुरा, शयास्थितिं, आसमात्रान शक्त्याष्टकान् प्रकिरति, आप्याते वि वा
स पुन दूर व्रजति, एष्टि एष्टि याम ॥ इत्यर्थः ।]

इत्यर्थः । स सुतपुत्र अथ अथ अभुता इदानीं अस्माभिः तावत् प्रत्यक्षोक्तं अन्तो प्रति
इति प्रत्यक्षम् अन्त्योभावं समाप्तान् अन् । प्रत्यक्षम् अन् अस्मति अर्शसादित्वाद्, ततः,
अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं कृत इति चिन्त्यम् अन्त्योषयोक्तम्

(ध) अथ इति । पशुसमाधाय पशुद्वयकयागप्रतिपादकवेदभागे, साध्यामिके
युद्धशाले च अथ इति अथ इति शब्द पठ्यते । ततः तस्यात् वृद्धि कथय कोट्यः स पशु ।
पशुनामप्रतिपादकशाले धनुर्वेदादियुद्धशाले च अथ इति कथितं साम्यं पश्यरक्षि इति
ज्ञायते, स कदापि न दृश्यते ततः कोट्यः किञ्चनपथः, किञ्चनोऽयमिति वक्ष्ये इत्यर्थः ।

(२७) तमव वक्ष्यति—पश्चादिति । स अस्माभिर्दूरं अथ पश्चात् पशुमानन्दे
विपुलं वृद्धं पुच्छं लाङ्गुलं वहति धारयति । वनमधिवकोऽयमुभयतः पुच्छं इत्यारण्यवास
नामुदपेक्षं व्याख्यातं पश्चात्पुच्छं, अथवा पुच्छस्य पश्चाद्वृद्धनाम्बिचारान् । विपुलं
मित्यनेन खल्व्याहति । तस्य हि पुच्छं गोवृद्धाकृतं भवति एव च वल्लभाविशेषणानां
तस्माधारण्येऽपि न दोषः । तच्च पुच्छं अजस्रम् अनारतं धनोति चालयति, तथा स
दीर्घशीव आयतकच्छो भवति । तस्य अथवा खुरा शफास्त्वार एव नाधिका
इत्यर्थः । स शयास्थितिं बालस्थानि अस्ति भवति । आसमात्रान् अतफलप्रमाणान् शक्तान्
पिच्छकान् पुरीषपिच्छान् प्रकिरति विसृजति । किं वाख्याते आप्याते ततः भ
विंवा प्रकृत्यर्थः । स अथ दूरं व्रजति गच्छति, एष्टि एष्टि अ
विदति । याम वयम् अष्टदृष्ट्यं तद्वत् गच्छाम । अन्त्यो इत्येकक
इति-

[इति उपस्थानिने हस्तयोश्चाकर्षणि ।] (न)

नव । [सकौतुकापरीधावनयम् ।] आर्याः । पश्यत पश्यत, एभिर्नीतो-
ऽस्मि । [इति त्वरित परिक्रामात्] (प)

अदन्वतोजनकी । पूरयतु कुतूहलं वत्सः । (फ)

कौशल्या । भगवदि । जानामि, एदं अणालोचयन्ती य जीवामि
बिभ्र, अदो अस्तदो भविष्य पेक्वन्त दाव गच्छमाणं दीहाउम् । (ब)

[(ब) भगवति । जानामि, एतमनानोकयन्ती न जीवामीव, अतोऽन्यतो भूत्वा
पश्यामन्नावहच्छन्त दोघायुषम् । इति सम् ।]

पर । अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते । (भ)

प्रभृत्यनेकक्रियान्तरात् दीपकान्तरात्, स चाममातानित्युपमादिभि सङ्कीर्यते । मन्दा
क्रान्ता व्रतम् ।

(न) इतीति । इति उपस्थान्य नवान्तिके गत्वा अग्निने उत्तरीयसमचर्माणि हस्तयो
करद्वये च धृत्वा आकर्षयति अश्वदर्शनाथ सत्वरौकुञ्चनि वटव नवमिति शेष ।

(प) सकौतुकिति । सकौतुक परोधविनय कौतुकम् अश्वदर्शने कौतूहलं उपरोध
सहचरगणानुलोचरूपी निजच्छायापात बलात् क्रियमाणत्वात् । विनय गुरुजनेषु नम्रतादि-
खाधुव्यवहार, बालकै सह गन्तुमनुमतिप्राप्तयन्ति यावत् । तै सह वर्तमान यथा स्नात्
तथा आह । ई आर्या भो पुन्यतमा । पश्यत पश्यत यूयम् अवलोकयत एभिर्बालकै-
र्नीतोऽस्मि युष्मद्गौरवभङ्गभयात् नाह गन्तुमिच्छामि, किन्तु वटुभिरेभिर्बालादाकृष्य जीवे,
तदनुमन्यतामित्यर्थ

(फ) पूरयत्विति । कुतूहलम् आत्मन अश्वबलोकनकौतुक पूरयतु वत्स नव ।
अश्वटिष्ठस्य चेत् एभि सह गत्वा दृश्यतामिति भाव ।

(ब) भगवदीति । एत नवम् अणालोकयन्ती अपश्यन्ती सती अह न जीवामि
इति जानामि मन्त्र, एतम् अष्टदा अणमपि स्नात् न शक्नोतीति भाव । अन्यतो
भूत्वा दर्शनयाग्यदेशे गत्वत्यर्थ । दीघायुष चिरजीविनमेव गच्छन्त सहचरे सह यान् बालकं
पश्यामि । तावदाक्यालङ्कार ।

(भ) अतीति । अतिजवेन अतिशयवेगेन दूरं विप्रकटं पश्यामन् अतिक्रान्तं गतं
चपल सत्वरगति स बालक त्वया कथं दृश्यते द्रष्टुं शक्यते, नेत्रविषवातिक्रान्तात् कथं
न बालकं द्रष्टुं शक्नोषीत्यर्थ ।

कचको । (प्रविश्य) भगवान् वाल्मीकिराह—ज्ञातव्यमेतदवसरे
भवन्निरिति । (म)

जनक । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवति श्रुत्वन्ति ।
सखि कौशल्ये ! आर्य्यं गृष्टे । स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं
पश्यामः । (य)

[इति निष्कान्ती ब्रह्मवर्गे] (४)

वटव । पश्यतु कुमारस्तदाश्चर्य्यम् । (म)

नव । दृष्टमवगतञ्च नूनमाश्नन्निधिकोऽयमश्च इति । (व)

वटव । कथं ज्ञायते ? (श)

नव । ननु मूर्खाः । पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे । किं न पश्यथ,

(म) कचुकिलवश्या तृप्तम् । प्रविश्याहेति शब्दः । भगवान् पित्र्य्याम्नित वाल्मीकि
प्राचेतस आह ब्रवीति, एतत् अस्य बालकस्य ववरणं अवसरे योग्यं समये ज्ञातव्यं मया
सर्वं युष्माभि र्वेदितव्यं, तत् कश्चित्कालं लभ्यतामिति भावः ।

(य) अतीति । एतत् युष्माभिर्ज्ञातव्यं कुमारव्याप्त्यं जन्मादिसकलविवरणम् एत-
द्वाल्मीकिवचनं अतिगम्भीरं गृह्यते किमप्युपलभ्यमिति वा कस्याथ पुनर् किं नाम इत्यादिकञ्च
अतिगम्भीरम् अस्य न गृह्यते अत्र किमप्यनिर्वचनीयरहस्यं विद्यते, तदेव भगवतो वसुदे
ज्ञातव्यमित्युक्तमिति भावः अतएव स्वयमेव ननु प्रतिनिधिभिः । गत्वा ततस्समीपमुपस्थाप्य
भगवन्तं प्राचेतसं वाल्मीकिं पश्यामः । तस्य ज्ञानं मत्तः जानीम इत्यर्थः ।

(४) इतीति । ब्रह्मवर्गे ब्रह्मणा जनकादीनां वर्गं सङ्गृह्य इति एवमभिधाय निष्कान्तं
रत्नालयादहर्गते ।

(म) पश्यत्विति । कुमारी भवान् तत् आश्चर्य्यम् अत्ररूपं चित् वस्त्वित्यर्थः । इति
निश्चितं पश्यतु अवकाशयतु । अदृष्टपुण्यत्वादयमत्र वटुना विषयः जनयतीति भावः ।

(व) दृष्टमिति । मया दृष्टम् अवलोकितम् अत्ररूपं वस्तु अत्रविषयोक्तमित्यर्थः ।
तथा अवगतञ्च ज्ञातञ्च नूनं निश्चितम् अयमत्र आश्चर्य्यमिति ५ । नवस्य
आश्चर्य्यमात्रं तत्रात्मकयज्ञस्य प्रभवतीति वा इत्यादिनिधिका अत्रनिधयज्ञस्य । मया
नृणामित्यर्थः ।

(श) कथमिति । कथं केन प्रकारेण ज्ञायते ज्ञायते अयम् आश्चर्य्यमिति ?

प्रत्येकं शतसंख्याः कबचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च रञ्जितारस्तत्प्राय-
मेव बलमिदमपि दृश्यते, यदि इह न प्रत्ययस्तद्वत्त्वा पृच्छत । (घ)

४८४ । भोः भोः । किंप्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यटति ? (स)

४८५ । [सस्पृष्टमात्मगतम् ।] अये ! अश्वमेध इति विश्वविजयिनां
क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रियपरिभावो महान् उत्कार्षनिकषः* । (ङ)

[नेपथ्यं] अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥ २८ ॥

(घ) नन्विति । न न भो मृखा बालिषा “मूर्खं चैवेयबालिषा” इत्यमरः ।
तत्काष्ठं अश्वमेधप्रकरणं अश्वमेधप्रतिपादकश्रुतिभागे वा । पठितमेव मया युष्मभिः अश्व-
मेधप्रकरणमिति शेषः । तथापि मयि प्रप्रकरणाद्युपाक मूर्खत्वं प्रकाशते इति भावः । किं
न पश्यथ युयम् एतत् किं नावलोकयथ, प्रत्येकम् एकमेकं प्रति प्रत्येकं शतसंख्या, शत संख्या
यथा ते तथोक्ताः कबचिनः वस्त्रवन्तः दण्डिनः दण्डवन्तः निषङ्गिणः तुषीरवन्तः सुवस्त्र-
मन्त्र्यैश्च हनप्रत्ययः । रञ्जितारः रञ्जका वस्त्रे इति शेषः । तत्प्रायमेवेदमपि तेषां प्रायः
प्राप्यं यत्र तत्तत्प्रायम् इदमपि एतत् अनौकमपि दृश्यते । अश्वमेधप्रकरणेऽस्माभिर्यथापीत-
तादृशमेवैतत् बलं दृश्यते इत्यर्थः । अतो मयानुमीयते अयमाश्वमेधिकोऽश्व इति । यदि
चेत् इह मयि महाक्वो इत्यर्थः । न प्रत्ययः न विश्वासः अभवत् तत्तदा गत्वा पृच्छत,
वाचीकिमिति यद्वा अश्वरत्नज्ञान इति शेषः । महाक्वो यदि युयं न विश्वसित तदा मुक्-
पृच्छत इत्यर्थः ।

(स) भो भो इति । चन्द्रकेतुसैन्यसम्बोधनमेतत् । किंप्रयोजनं किंप्रयोजनं यत्न-
सं तथोक्तं, किंफलकं अश्वं परिवृतं रञ्जितं परिगतं सन् पर्यटति विहरति ।

(ङ) सस्पृष्टमिति । सस्पृष्टम् अनागते वस्तुमीच्छा स्पृष्टा तथा सङ्घं वर्तमानम् आत्मगतं
स्वगतमाहुति शेषः । अश्वमेध इति अश्वमेधनामकं यज्ञ इति विश्वविजयिनां विश्वं सुवर्णं
विजितुं शीलं देवा तथा क्षत्रियाणां बाहुजानां सर्वक्षत्रियपरिभावो सर्वान् क्षत्रियान् राज-
वंशान् धर्माभावयितुं शीलं यस्य स तथोक्तः सकलराज्यजुलपरिव्रजनकः ऊर्जस्वलः बलिष्ठः
महान् समधिकः उत्कार्षनिकष उत्कार्षस्य श्रेष्ठत्वं निश्चयः परीक्षास्वल्पम्, उपादियैलक्ष-
णापकप्रकारविशेष इति यावत् । अश्वमेधे हि क्षीरलं सार्वभौमसौभाग्यकारिणं तदनुज्ञातृणां
तस्य यज्ञस्य च सम्प्रदायान्विति भावः । ‘राजा सार्वभौमीऽश्वमेधेन यजेते’ति ।

* उत्तुर्कार्षनिकर्ष इति पाठान्तरम् । निष्कर्षः निर्हारचनिकर्षः ।

[२८ । सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विष अथम् अथ इय पताका अथवा वीर-
चोषणा ॥ इत्यन्वयः ।]

अथ । [सव्यथमिव] अहो ! सन्दोपनानि अक्षराणि । (छ)

वटव । किम् उच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः । (क)

२८ । बटुभिर्ज्ञातव्यविषयं चन्द्रकेतुमनिका नेपथ्याटारयमम् इति । सप्तलोकैक-
वीरस्य सप्तसु भूरादिव लोकेषु एक अद्वितीय वीर इति तस्य “भुभुव स्वमहयैव
जनय तप एव च । सत्यलोकस्य सप्तैते लोकान् परिकीर्तितान् ।” सप्तसु लोकेषु एकः वीर
इति तद्विस्तारं इत्यादिना उत्तरपदद्विगु । इह विपदतनपुरुषस्यानिष्टत्वात् सप्तावयवा लोका
इति प्राक्पार्थिवद्विजात् समास, तेषु एक वीर इति नव्या यदा सप्तावयवेषु लोकेषु
एकवीरस्य एकेषु प्रधानेषु वीरयात पराक्रमत इति एकत्वात् तस्य । मध्यपदलोपिसमास ।
पादादित्वं वा वीरैक इत्यापत्तिवारणाय एकस्य वीरव्यतीति विग्रहाऽङ्गीकृत । यदा मत्त
च ते लोकान् इति दिक्संख्य सप्तार्थाभिहितं गुणम् । सगन्दाऽयम् । दशकण्ठकुलद्विष दश
दशसंख्यका, कण्ठाः वीरा यस्य स तथाक्त, रावण इत्यर्थः । तस्य कुल ईदृष्टिं दिनसि
इति दशकण्ठकुलद्विष तस्य रावणवशान्मृतयितुं रामस्य अथम् अथः आत्मनिधिको घोटकः ।
इय पताका सप्तभुवनविजयप्रापिका वैजयन्ती । यदा इयम् अथ इत्यर्थः । विजयप्राधान्यात्
जीव पताकात्वं विधेयम् । अयमात्मनिधिक अथ एव पताका विजयध्वज इत्यर्थः । अथवा
वीरचोषणा अथवा पूर्वोक्तातिरेकस्य वीरचोषणा वीर इति जगदाकर्षणानुक्रमन्यापार ।
सप्तलोकेषु रावण, अद्वितीयवीर इति स्थापयितुम् अथमत्र पश्यतीत्यर्थः । अथ सप्तलोक-
जयिनी रावणस्य जित्वात् राम, अद्वितीय, वीर इति शङ्काशक्तमूला वस्तुध्वनि । अथपताक
एव वीरचोषणा इति ताभ्यां भेदे अभेदारापादतिशयोक्तिरन्वयः ।

(छ) सव्यथमिवात् । व्यथया रामात्कथंश्रवणजन्यपादया सह वचने इति सव्यथम्
इव अर्जितं शब्दः । सन्दोपनान् श्रोतुं क्रीडापादकानि अक्षराणि वधाः । अथमत्र इत्युक्त-
मात्रं तेजस्विनामतीव दुःसङ्गमिति भावः ।

(क) किमुच्यते इति । किमुच्यते अस्माभिः अथ किं वक्तव्यं तत्र स्थितोक्तुं शक्यते
इत्याह—कुमार इति । कुमार, अथ, प्राज्ञ, पण्डित खलु अस्माकं वन्द्य मध्ये ख एव
विशेषाभिप्रायः स एव उत्तमावयवोत्तर दास्यतीत्यर्थः । लवस्य प्राज्ञत्वम् । वेलासा-
जिवाद्याभिप्रायं यत् आत्मनिधिकोऽयमत्र इति दृष्टिमात्रं वाक्यमर्थदिति । त इति,
किं प्रयोजनीयमत्र इत्यादि यद्विनिश्चयते तस्य तात्पर्यं परिकल्पयितुमशक्यं । तत आहः ।
कुमारो अथ, खलु प्राज्ञ, मत्ते एव एवास्म्य तात्पर्यमवगतवानिति भावः ।

१५ । भो भोः ! तत् किमञ्जलिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धतमुद्धोष्यते । (ख)

[नेपथ्यं] अरे ! महाराजं प्रति कुतः अञ्जलियाः ? (ग)

बन्धुः । धिक् जाह्नवान् । (घ)

यदि ते सन्ति सन्धेव केयमन्या विभोषिका ।

किमुक्तैः सन्निपत्यैव पताकां † वो हराम्यहम् ॥ २८ ॥

[२८ । यदि ते सन्ति सन्तु एव, का इयम् अन्या विभोषिका, उक्तैः किन्, अहं सन्निपत्य एव वः पताकाम् हरामि ॥ इत्यन्वयः ।]

(ख) खे भो इति । भो भोः सैनिका । तत् तस्मात् पृथ्वी इयम् पृथिवी किन् अञ्जलिया अञ्जियरहिताः । यत् यस्मात् एवम् इत्थं उद्धतं सगर्वम् उद्धोष्यते प्रख्याप्यते । यतः युष्माभिः उक्तप्रकारेण रामस्याहितोद्यवीरत्वमुच्चैः सदर्पं चोच्यते, तन्मध्ये इयं पृथिवी अञ्जियरया इति । तत्र मन्वतां, पृथिव्यामत्र वीरा अन्येऽपि वर्चसो, अतः युष्माकमेतत् सगर्ववचनं न बोध्यते इति भावः ।

(ग) नेपथ्ये इति । अरे इति खेदश्रव्यामन्वये । महाराजं प्रति रामचन्द्रं प्रति कुतः अञ्जलियाः विद्यन्ते इति शेषः । रावचञ्जलियिनी राघवस्यानिके कुङ्क के पुनः अञ्जलियाभिमानिनी वीरा विद्यन्ते यदेव सगर्वमुच्यते इति भावः ।

(घ) धिमिति । जाह्नवान् असनीत्यकारिणो मूर्खान् युष्मान् धिक् निर्मङ्गवानि । “निहीनोऽपसदो जायः कुङ्कलयेतरश्च सः ।” “जाह्नोऽसनीत्यङ्गारी सा” इति चामरः । सैनिकानां जाह्नवस्तु रे इति निरुद्धसन्धोषनपदप्रयोगादिति बोध्यम् । वीराणां तारतम्य-मनुष्यैव एते सैनिकाः यदीदृशं साहचर्यम् उद्धोषयन्ति तदीते निन्दनीया इति तात्पर्यम् ।

(२८) यदीति । ते राघवाः गीरवात् बहुवचनम् । सप्तशौकिकवीरा रावचञ्जलियो राम-चन्द्रा यदि चेत् सन्ति विद्यन्ते तर्हि सन्तु तिष्ठन्तु तावत् । तेषां स्थिती नः का चतिः अङ्घ्रिती वा केति भावः । युवा ते अतिवीराः अञ्जलियाः सन्ति सन्तु एव । किन्तु इयम् एवा अन्या अन्यदपि अप्राप्ताधिकीत्यर्थः, विभोषिका भयप्रदर्शना का, विपूर्वाहोधातीर्थेचि पर्णावाह-योत्सिषु त्वत् इति व्युत्पत्त्यर्थः । किमिदं भयप्रदर्शनमित्यर्थः । महाराजानां तेषां नाम सुलेव नाहं विभोषीति भावः । उक्तैः किं एवमन्योऽन्यं प्रति वागाङ्कुरैः किन्नवीजनम् । निजोद्य-प्रकाशकैर्व्याप्यै, नास्ति किमपि कलं कार्यैरेव दशैधितम्यमित्याह—सन्निपत्यैवेति । अहं सन्नि-

† ‘एनिरधुना तां पताकां हरामि वः ।’ ‘हरसन्धायां (अरेः मदीयेः वाद्यैः सम्बन्ध-वाधा यस्मात्तामित्यर्थः) पताकां वो हराम्यहम्’ इति पाठमिदं ।

भो भो बटवः ! परिहृत्य लोष्टेरभिन्नतो नयत एममखम् । एव
रोहितानां मध्ये प्ररक्तचरतु । (ड)

[प्रविश्य सकोषदर्पे. वृत्तः १] धिक् चापलं, किमुक्तवानसि, तोष्णानोरसा
आयुधीयन्नेष्यः शिशोरपि हृतां वाचं न सहन्ते, राजपुत्रसन्दकेतु-
ररविमर्दनः आकृष्टशरासनः सोऽप्यपूर्वार्थस्य दर्शनकौतूहलाक्षितद्वयो
न यावदायाति तावत् त्वरितमनेन तरुगङ्गेनापस्पर्गम् । (च)

एव एव वेगेन धावित्वा एव न किञ्चित् विवर्धयति एवार्थं । युष्माकं व. सेनिकानां पताका
विजयवैजयन्ती इरामि बहाम् गृह्णामि शक्तायेद्वक्तुं तामिति भावः । अत्रार्थोपतिरुद्धारः ।

(ड) भो भो इति । डं बटवः । यय परिहृत्य अथ परिवेष्ट्य लोष्टेः स्तम्भम् ।
प्रसरत्सर्वेषां अभिन्नत ताडयन् एमम् अथ नयत आम्सामिमुखं चालयत । एतः अथ
वराकः सुदः, अथ इति शेषः, रोहितानाम् आम्सम्यानां सुगविशेषाणां मध्ये चरतु धमत् ।

(च) धिगिति । चापलं चपलता धिक्. बालमुलभचापस्थेन यदेनमथ लोष्टेनाङ्गु-
लैर्गुलिच्छेदि एतत्ते आचल्य निन्दामोक्ष्यं किमुक्तवानसि परितः लोष्टेरभिन्नत इत्यादिकं
किं कथितवान् अस्ति त्वम्, नैतद्वक्तव्यमित्याह—तीक्ष्ण इति । हि यस्मात् तोष्णानोरसा. तोष्णा
तयाः क्रोधाभाता नोरसा केहरहिता, केवपि प्रपद्यमनमुच्यमानाः ।, ततः कन्धधारयः ।
आयुधीयन्नेष्यः, आयुध्यते अनेनेति आयुधम् । आयुधेन व्यग्रहरति इत्यायुधीया, योऽगार
तेषां शेषः, संवाः पतिभोजनिकप्रशस्त्रधारिसमुद्गा. शिशोरपि बालकस्यापि का कथास्येषां
प्रवयवाम् । हृतां सुदृषां वाचं वचनं न सहन्त न समन्त । तदेवैव वचनं सुत्वा बालकं
कुत्रापि चरिमर्दना. त्वा न समन्त तेषां नास्ति ते मोक्ष इति भावः । अरविमर्दनः शत्रुदमनः,
आकृष्टशरासनः अधिन्यकार्मुकः सोऽपि अस्माकं सेनापतिर्न प्रख्यातः राजपुत्रः वृत्तमवः
सन्दकेतुः अपि, अपिचन्दन वै केवलं वीर्यवान् सेनिकाः अथ समागतता, किन्तु सेनापति-
सन्दकेतुरपि अस्मैव राजत इति व्यज्यत । अपूर्वस्य अत्यास्य-
दर्शनकारणस्य वनस्थानस्य दर्शनेन अवलोकनेन आक्षिप्तम् आकृष्टं दृश्यं मनः । यस्य स तथोक्तः
वर्तते इति शेषः । यावत् नायाति स नागकति तावत् अनेन तरुगङ्गेना गङ्गमण्ड-
मेवार्थप्रतीतो तद्वपदं वनस्य निविडत्वद्योतनार्थं तेन पलायनस्य सुखेन निविडत्वव्यपन्न-
लोभस्यार्थः । त्वरितं शीघ्रं यत् गमनं तन । त्वर्धातोः क्तः पक्षे लृप्तम् । लायधम् ।
वराकारकं सेनापतिरागत्य ईदृशं वाक्यं श्रुत्वा तदा महानमर्थः स्यात् । तस्य जीवन्
रक्षतेति भावः ।

वटव । कुमार, कृतमनेनाखेन, तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधौयश्रेण्यः, दूरे चाश्रमपदमितस्तदेहि हरिणप्लुतेः
पलायामहे । (क)

नव. । [स्मितं कृत्वा] किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि ! (ज)

[अनुरातोपयन् ।]

ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-
मुन्नारिघोरघनघघरघोषमेतत् ।

घासप्रसक्तहृसदन्तकवक्त्रयन्त्र-

जृम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चापम् ॥ ३० ॥

[३०. ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्रम् उन्नारिघोरघनघघरघोषम् एतत् चापम्
घासप्रसक्तहृसदन्तकवक्त्रयन्त्रजृम्भाविडम्बिविकटोदरम् अस्तु ॥ इत्यन्वयः ।]

(क) कुमार इति । अनेन अश्वेन अश्वहरणेन इत्यर्थः । कृतम् अलम् अश्वहरणं कृतं कर्तव्यमित्यर्थः । अश्वसाय्य किमपि नास्तीति गम्यमानसाधनक्रियायाः करणत्वम् । अज्ञानादेव वयमत्र प्रवृत्ताः इति भावः । कृत इत्याह—यतः, विस्फुरितशस्त्राः विस्फुरितं बिलसन् शस्त्रम् आयुधं येषां तथोक्ताः विकसितास्त्राः आयुधौयश्रेण्यः शस्त्रधारिसमूहाः कुमारं त्वां त्वं तज्जयन्ति भर्तृसयन्ति भयं प्रदर्शयन्ति । आश्रमपदं तपोवनञ्च दूरे वर्तन्ते स्मैव शेषः । तत्तत्काटिह्रि आगच्छ हरिणप्लुतेः हरिणस्य यात्रां पुतानि अधूमित्यग्नगमनानि तच्छब्दगमने-रिति यावत् । हरिणवदुल्लङ्घनगमनैः पलायामहे अपसर्पामः आश्रमस्य दूरत्वेऽपि वानात्मनः पलायनं वाय्वीकरिषि मातुं न शक्नोति, तदेवमर्थं विहाय सत्वरं प्राचरन्त्याहम् आश्रमं शान् इति भावः ।

(ज) किमिति । शस्त्राणि सैनिकानामिति शेषः । विस्फुरन्ति किं बिलसन्ति किं-नामपदमव कोपसम्भावकम् । न भेतव्यं तत्प्रतिविधानं मयापि कियते इति श्लोः । अनुरातोपयन् कर्मणं व्यायुक्तं कुर्वन् सन् वक्ष्यमाणम् आह्वेति शेषः ।

(३०) अश्वरथकान् विस्फुरितशस्त्रान् अवलोक्य तां शङ्कामुत्पन्नमवलम्बन्ते—
येति । ज्याजिह्वया ज्या मीरीं जिह्वा रज्ज्वा इव तथा, “मीरीं ज्या जिह्वीना गच्छ” इत्यमरः । बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्रं बलयिते ‘वेष्टिते बलशालाकारं गमिति वा । उत्कटे भवद्वारे कोटी अथभागी एव दंष्ट्रं दन्ती यस्य तथोक्तम् । भववाहिवाविषः मीरीं रज्ज्वा दीर्घां रज्ज्वा यथा लीम्बान् उल्लङ्घयन् विमालीं मीदिनीं दन्तीं च अग्नं स्पृशति तथाच मी

[इति यद्योचितं परिकल्प्य निष्क्रान्ताः सर्वे] । (भ)

इति कौशल्याजनकयोगो नाम चतुर्थोऽङ्कः । (अ)

बापोऽपि जिज्ञाकारया मीमांसा सम्यकोक्तिरूपदत्तवशं स्पृशतु इति भावः । निरन्तरं बापं
 वश्यं इति फलितम् । तथा सङ्गारिचोरचनचर्चरचोचम् सङ्गारो उत्पद्यमान चोरः भीम
 चनस्य मीमांस इव चर्चर इत्यन्वक्तुं योषि भजि बल्य तनयोक्तम् । यथा चोरं चनस्य इव
 चर्चरचोचम् सङ्गारि उत्पादयत । चनं साम्नी योष इति वा । एतत् इदं नम बापं धनम् ।
 बासप्रसक्तहसदन्तकवज्रयन्त्राविकल्पिकटोदरं चासि जनतः कवलीकारश्च प्रसक्तम् उद्युक्त
 हस्तं भक्षणाद्वादिनाह्वयं कुर्वन् यत् क्लृप्तकस्य यमस्य वक्तुम् आननं तदेव क्लृप्तं तस्य कृपा
 व्याधानं तद्विकल्पि तदनुकारि विकटोदरं विकटं विषमम् उदरं मध्यं यस्य तनयोक्तम् अन्त
 मवतु ; लब्धवसितुमुद्यतस्य प्रचुरतरभक्ष्यवस्तुलाभात् कृताह्वयस्य यमस्य सुखं यथा व्यानं
 भवति तद्यार्थं मी बापः प्रचुरसैनिकशरणाप्राप्ता विपलायतमध्यं भवत्वित्यर्थः । समयमेतत्
 सैन्यमखलं चापेनैव विनाशयिष्यामि इति भावः । अथ व्यागिह्वया वनयितेत्यादिषु सुसोपना-
 लङ्कारः । चापेनेतत् सैन्यमखलं विनाशयिष्यामीति वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारिषु वस्तुभजि ।
 शार्ङ्गप्रसक्तहसदन्तक इत्यसौपमालङ्कारिषु च कालस्य जगत्प्रवाससम्बन्धेन तत्कल्पमयीतिः अति-
 शयोक्तिरलङ्कारो भवति । अष्टालङ्कारास्तु लोकानुप्रासश्चतुःषोडशादयः । अथ विद्यमानोऽपि
 दुःश्रवणदोषी वक्तुः क्लृप्तत्वात् गुण्ये भवति, तथाहि—‘वक्तुं लोचकं युक्ते तथा चाप्ये ससुहृते ।
 वीद्वासी तु रसिद्रवणा दुःश्रवत् वृक्षो भवे’ इति विद्यनाथवचनात् । अथ वीरोरसः, चोक्तोग्रवः,
 रीतिव मौढीति । इतं वस्तुमतिक्रमं नाम । वीरोरसदोषकस्य श्लोकस्यास्य वस्तुमतिक्रमा
 चान्दसा विरचनं न ललीचोपनिमित्तं ध्येयम् ।

(भ) यद्योचितमिति । उचितम् अनतिक्रम्येति यद्योचितं लबायोग्यम् यद्युक्तं
 निष्क्रान्तरीचमुत्तराख्येत्यर्थः । सर्वे लवप्रभृतयः अन्तर्गतसैनिकाश्च निष्क्रान्ताः वङ्गालयाचक्षिमेताः ।

(अ) इतीति । इतिशब्दः समाप्तार्थकः, “इति हेतुप्रकरणप्रवृत्तौ दिसमाप्ति-
 नि” लङ्कारः । कौशल्याजनकयोगो नाम कौशल्याजनकयोयोगः सैखनं यव स तनोक्तः नाम
 कौशल्याजनकचोम इति प्रसिद्धः चतुर्थः तथैव अङ्कः परिच्छेदः सङ्ग्रहः इति शेषः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

[शेषे] (क)

भोः भोः सैनिकाः ! जार्त जातमवलम्बनमस्माकम् । (ख)

नख्ये त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान-

व्यावल्पात्प्रज्वनवाजिना रथेन ।

उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः

श्रुत्वा वः प्रधानमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

[१ । ननु एव चन्द्रकेतुः वः प्रधानं श्रुत्वा त्वरितसुमन्त्रनुद्यमानव्यावल्पात्प्रज्वनवाजिना रथेन उद्धातप्रचलितकोविदारकेतु उपैति । इत्यन्वयः ।]

(क) शेषे विशरचनास्थाने ।

(ख) भो भो इति । अस्माकं सैनिकानाम् अवलम्बनम् आश्रयः सहाय इति यावत्, जार्तं लम्बनं, कर्षं विद्वत्ति । त्वरितोऽङ्गाः सैनिकाः 'अस्माकमन्त्रकेतु' रथकं प्राप्य कर्ष-मिर्भरमानसाः परस्परमन्त्रदम्बः नान्यधुनास्माकं किमपि भयं रक्षितासी समगत इति ।

(१) तदवलम्बनमेवाह—नख्ये इति । ननु भोः सैनिकाः एवः अयं चन्द्रकेतुः अस्माकं सेनापतिः लक्ष्मणतमयः चन्द्रकेतुनामधेयः महावीरः । अस्माकं प्रधानं युद्धं केनचित्पुनि-वाल्केन सह अचरन्ति यद्धं संवत्समिति श्रुत्वा आकर्ण्य त्वरितसुमन्त्रनुद्यमानव्यावल्पात्प्रज्वन-वाजिना त्वरितेन त्वरन्ति तेन त्वरितं कृतं यथा ज्ञातं तथा वा, सुमन्त्रेण तन्नामप्रसिद्धेन रघुकुल-सारधिप्रवरिण नृपमानाः प्रेम्णसायाः व्यावल्गनाः शीघ्रं यावन्तः प्रज्वनवा जतिविज्याग्निनः वाजिनः इष्टाः यथा तेन तादृगेन रथेन सन्धनेन करधेन । 'तादृशं रथमादत्तं इत्यर्थः । उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः उद्धातेन निष्पन्नतरण्यापो रथस्य त्रैविचातेन प्रचलितः कुतः कम्पितः कोविदारकेतुः कोविदारोऽप्युच्चनिर्मितभजनख्यो यस्तु व तथोक्तः । 'रथस्यभजन-काठनिर्मितं' इति वा । 'कोविदारस्यपि काञ्चनारकं मूर्ध्नि विचित्रं विचक्षणं' इति इत्यादि । 'कोविदारि चमरिणः कुहलो युवपुष्प' इत्यनरः । तादृशचन्द्रकेतुः उपैति आगच्छति । अस्माकं युद्धासां श्रुत्वा मेरिरथवाथे समरक्ष्मिं सत्वरम् आगच्छतीत्यवलम्बन-मस्माकं सम्पति जातमित्यर्थः । अत्र प्रज्वनत्वं प्रति व्यावल्गनस्य पदार्थस्य हेतुमान् पदार्थ-भेदकं काव्यनिरूपणकारः, तथा चन्द्रकेतुः 'कोविदारकेतु'रित्यवलम्बनवाङ्मय इत्यनयो-

(ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्यादि* सादभूतद्वयं सन्मनचन्दकेन ।) (ग)

चन्द । आर्य्य सुमन्त्र । पश्य, पश्य । (घ)

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यम्बुख्यौ-

रमवरतनिगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

समरग्रिरसि चक्षत्पञ्चदृष्टसूनाम्

उपरि भरतुषारं कोऽप्यथ वीरपोतः ॥ २ ॥

[२ । कलितकिञ्चित्कोपरज्यम्बुख्यौ चक्षत्पञ्चदृष्टं यद्य कोऽपि वीरपोतः समरग्रिरसि
रमवरतनिगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण चक्षत्सूनाम् उपरि भरतुषारं किरति । इत्यन्वयः]

रथीन्वानयैकस्मात् संछटि । ये तु यमके प्रकरणनियमं समाद्रियन् तेषां मते प्रकरणाभावात्ताम
व्यवसाहकारं, परं अन्वयानुप्रास एव । भां भो इत्यादिकथन्दकेतुपर्यन्तं सन्दर्भं विस्मय
वदर्थोपपेक्षयुक्तिका नाम । 'अन्वयवर्णिकान्त्ये तु वनाद्यस्य चलिता' इति साहित्यदर्पणः ।
प्रवर्षिणी इत्यम् ।

(ग) तत इति सुमन्त्रसारथिना सुमन्त्र सारथि ततः यज्य तेन रथेन । धनु
ष्यादि धनुः सात्तुं क पाथी इत्यस्य स व्यतिकरणा वक्तव्यम् । 'प्रहरणार्थेन परे
निष्ठासम्पत्नी' इति सम्पत्त्यन्तस्य परानपातः । सादभूतद्वयं सन्मनः असंख्यनागरिकयोर्दुःखं
कष्टकस्य सुनिवेशधारिणः शिशोर्युद्धदंशनादङ्गतम् आश्रयम् । तन्मरणात्मस्य नवस्य त्वाभ्याम्
द्वयं आनन्दान्तिशयः । तथा असौख्यसंयातुं सन्मनः त्वरा एभिः सह वर्तमानं स तथोक्तः ।
चन्दकेतुः प्रविशति रत्नालयमिति उच्यते

(घ) आर्य्येति । पितामहसारथित्वनाम्य सुमन्त्रस्य गौरवादाख्येति सम्बोधनं बोध्यम् ।
यस्य पश्येति द्वयं विधायै च द्वित्वम् । द्वयं विधायकारणञ्च पूर्वमेव व्रीकम् । अन्वयस्यास्य
क्रियापदस्य वक्ष्यमावञ्जीकेन मनस्यम् ।

(२) किरतीति । कलितकिञ्चित्कोपरज्यम्बुख्यौ कलितेन आक्रमेण सञ्जातेन किञ्चि
त्कोपेन ईदृशस्युक्ता रथ्यन्ती कोटितद्वयमाना मुखस्याननस्य श्री शोभा यस्य स तथोक्तः ।
वीरस्य रघुञ्जलवीरवातासङ्घिचतया । वीरा इति नापरवीरवाटः अमले । अतः प्रत्यर्थिनामकिञ्चि
त्करत्नात् किञ्चित्कोपः इत्युक्तम् । चक्षत्पञ्चदृष्टं चक्षन् चक्षितम् । कल्पमेन
चक्षन्ना पञ्च दृष्टा यस्य स, चक्षितपञ्चमिदं चक्षकः, यथा चक्षन्ती चक्षन्ता पक्षि
विकारि इत्यस्य रूपम्) दृष्टा वक्षन्वरचिताख्येयं यस्य स । कोऽपि च १। अर्थः

आश्चर्यम् ! आश्चर्यम् !! (ङ)

मुनिजनमिश्रुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दक्षितकरिकपोलयन्त्रिटङ्कारघोरं †

ज्वलितशरसङ्घः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

[३ । नव अप्रसिद्धं रघुवंशस्य प्ररोह इव मुनिजनमिश्र, एक, सर्वतः, सैन्यकाय दक्षितकरिकपोलयन्त्रिटङ्कारघो- ज्वलितशरसङ्घः, मे कौतुक करोति । इत्यन्वयः ।]

वीरपोत वीरमिश्र । समरशिरसि युद्धक्षेत्रे अनवरतनिगुञ्जन्कोटिना अनवरतं, सक्तं दद्यात् तदा निगुञ्जन्त्यो शब्द कुञ्ज्यौ कोटी अथपामौ यस्य तत्तथाक्तेन गुञ्जाकर्षणवृद्धादौ- टङ्कतेन कार्मुकेष्वधनुषा, करणं दृतीयौ । अमृताम् उपरि अस्त्राक, सेनानां उपरि शरतुषा- शरसुधार इव तन् । बाणवर्षे किरति क्षिपति । हिमनिन्दुवर्षेचवदतिमैरकाशेष्व- बाणान् वर्षतौल्यं । यथाहि शिलासम्पातो लोकान् विकलयति तथास्य बाणवर्षेण इत्यर्थः । "अवश्यावस्तु नोद्वारसुधारस्तुहिमं हिम"मित्यमर । अथ रज्यम्पुत्रयोः कार्मुकेष्वधनुषं पञ्चचुड इत्यन्ते, शरसुधारमित्यनेन च तद्विलत शरबाणयुक्तस्य ज्वलितारस्य मेवकिशोरस्य सान्ध्य व्यज्यते । अथ इत्यनुप्रासश्चेकानुप्रासाद्यालङ्कारा । शरतुषारमित्यत्र नृपता । नास्मिन्नुपपन्नम् ।

(ङ) आश्चर्यमिति । एकस्य बालकस्य बहुभिर्योवृत्ति सङ्घ ईदृशं युद्धमेवास्तीवाहुत- मित्यर्थः । विरक्तिश्चात्र विद्यते ।

(३) किमहाङ्ग—मुनिजनैति । नव, नूतनः अप्रसिद्धः लोके अविख्यातः अनुपपितावयव- रघुवंशस्य रघुकुलस्य प्ररोहः, अङ्कुर इव अथ मुनिजनमिश्रः एव अविज्ञातः । प्रवेष्टे रघु- वंशीयबालकादने तथा वीरत्वविकाशोऽपरेषां न सम्भवति इति नव इत्याख्येन्यत्र नृपार्थः । अस्मि- नाधेन च आत्मनस्याहं, कौतुकजननेन च वीरोत्साहः सृज्यते । एवः सङ्घातस्य, सर्वतः सर्वस्मिन्, सप्तत्यासि । सैन्यकाये-सिनायां समवेताः सेनाः तेषां कायः तस्मिन् कैव- ल्ये समये सैनिकव्यूहः । चिनोतैर्बलि काय इति अन्यत्र पाठः । दक्षितकरिकपोलयन्त्रिटङ्कारघोरं दक्षितानां मर्हि-तानां करिकपोलानां दक्षिणसङ्घातानां च अन्वयः साध्यादयं तेषां टङ्कारेष्वटं दमिति भयङ्करशब्देन वीर भीमं यथा स्मृतंवा ज्वलितशरसङ्घः ज्वलितशर-

सुमन् । आयुषन् ! (च)

अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

[४ । अतिशयितसुरासुरप्रभावं तथैव तुल्यरूपं शिशुमवलोक्य कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथ धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि । इत्यन्वयः ।]

उद्धीपिताणि शराणां बाणानां सहस्राणि यस्य स तथाक्तः, सुतोष्णशरनिर्करनिर्लप्यं सप्त वारचमखद्विषां विपाटयन् सकलसैन्यसत्त्वान् समुत्पटीक्य अस्मां सुानकुमारं मे मम कौतुकं कुतूहलं विजयमित्यर्थः । करोति जनयति । बालस्यास्य अद्वय रथकोशस्य दृष्टा अद्वयतीव विचित्रोऽस्तीत्यर्थः । बालकोऽप्ययं यत् एकैको बलसैनिकः सह रथ निर्भयं लोकातिशायि शौर्यं प्रकाशयति, तदेव महदाश्चर्यमिति भावः । रघुवशस्य प्रसङ्ग इत्यतः वक्ष्यते कुलं दृष्ट्वा काविविशेषश्च इति अर्थद्वयसमावेशं रूपकालङ्कारः नव ६६ इत्याद्यञ्जन लवस्य रघुकुलाङ्कुर तथा सत्त्वावनात् उत्पन्ना च लवस्य रघुकुलाङ्कुरतायां प्रकृतत्वेऽपि बलुसन्निधयाभावान् साध्यत्वमेषां इति । तथा कौतुकोत्पत्तिं प्रति दलितकरोत्यादि पदार्थस्य हेतुत्वात् तस्य च पदार्थं मतत्वेन साध्यलिङ्गम् । मालिनी इत्यम् ।

(च) आयुषन् इति सूत्रस्य सुमन्तस्य रश्मिं चन्द्रकेतुं प्रातः आमन्त्रयपदम् । 'आयुषन् रश्मिं सूतः ।' इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् । सुमन् सारथिः । च आयुषन् दीर्घजीविन् कुमार इति वल्लभाद्येनान्वयः ।

(४) अतीति । अतिशयितसुरासुरप्रभावं सुरासुराशयेति सुरासुरा देवासुराणां विरोधसाक्षात्तत्वात् अहिनकुलमिति वत् न समाहारश्च । तेषां प्रभावः पराक्रमः । अतिशयितः अतिक्रान्तः सुरासुराणां प्रभावो धेनो स तादृशः त देवासुराधिकपराक्रमं तथैव तुल्यरूपं खानाकारं रघुकुलबालकवत् आकारपराक्रमवन्मित्यर्थः । शिशु इति बालकं अवलोक्य दृष्ट्वा । कुशिकसुतमखद्विषां कुशिकस्य सुतं विश्वामित्रं तस्य मखं यज्ञं विचित्रं ये ते तेषां विश्वामित्रयज्ञविद्यातज्ज्ञानां भारिवादिवाचसानां प्रमाथे मर्दये । धृतधनुषं कान्तधनुषं रघुनन्दनं रामचन्द्रं स्मरामि । आकारेण पराक्रमेण चायं बालकः रामान् परिभातेति भावः । पुरा शिवः विश्वामित्रः यज्ञद्विषां रथसां वधाय राजानं दत्तं 'मचन्द्र' खतवीर्यं विनायेति रामायणी कथा । अत्र सहस्रवस्तुकारत्वात् तथा सुरासुरप्रभावमिदमवलोक्येऽपि तत्तुल्यत्वात्कैरतिशयोक्तिः, तुल्यरूपमित्युपमा, पदतत्त्वानुपमा भावेन सहस्रः । इत्यनेन पुष्पिताया नाम ।

पञ्च । इमन्त्वे कमुद्दिश्य † भूयसामारम्भ इति हृदयमपन्नपते । (ह)

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुरत्-
करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालेर्बलेः ।

कणत्कनककिङ्किणीभनभनायितस्त्रन्दने-

रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

[५ । समरभारभूरिस्फुरत्करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालेः कणत्कनककिङ्किणी-
भनभनायितस्त्रन्दनेः अमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरे, वनेः अयं एककः शिशुः आवृतः हि ।
इत्यन्वयः ।]

(ह) इममिति । तस्मिन् इमं एकम् अप्रत्यायं उद्दिश्य शत्रुत्वेन लट्पीकृत्य भूयसां
वद्वनां अस्त्रतृणचौराणां सैनिकानां आरम्भं संशामोदयः इति उच्यते, मे मन हृदयं चित्तं
अपन्नपते लज्जते, मायं धर्मसंशयः इति लज्जितोऽस्मि । वीरा हि तुल्यतया पुष्पमाना एव
वीरत्वगर्वमन्यादृतं रक्षन्ति—न ते पुनरेकस्य विपक्षस्य विरुद्धतया वद्वनां योधनं युक्तं मन्यन्ते
तेन हि वीर्यापकम् इति लज्जा । अनेनास्त्रतृणचौराणां दीर्घकालं विशोरस्य च सर्वान्ति-
शायिणीयं व्यज्यते ।

(५) अयमिति । समरभारभूरिस्फुरत्करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालेः समरस्य युद्धस्य
भारे अतिशये अतिभौषणसंशयान्वयापारे । भूरि प्रचुरं यथा स्नातया स्फुरन्ति शीघ्रमानानि
करालानि भयदराणि, कराः कन्दल्य इव इति करकन्दल्यः ताम्रिः गुच्छतुल्यैर्बिज्जालैः करैः
इत्यर्थः । कलितानि गूढीतानि शस्त्रजालानि प्रहरणसमूहाः शेषां तैलपीकैः । तथा
कणत्कनककिङ्किणीभनभनायितस्त्रन्दनेः कणन्यः भनन्यः याः कनककिङ्किण्यः स्वर्णनिर्मित-
चुदचष्टिकाः “किङ्किणी चुदचष्टिका” इत्यमरः । ताम्रिः भनभनायिताः कणभनम्
इत्याकारमन्यस्तम्बं कुर्वन्तः स्त्रन्दना रथा शेषां तैलपीकैः । तथा अमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैः
अमन्दानाम् अधिकाणां मदानां दानजालानां दुर्दिनं शेषां ते प्रभूतमदवारिवर्षिणः इत्यर्थः ।
यद्यपि “मेषाञ्चरेऽङ्गि दुर्दिन”मित्यमरोक्तिस्तथाप्यत्र लक्ष्यतया वर्षाचार्यं बोध्यः । यथा
अमन्दमद एव दुर्दिनं शेषां ताडयः ये विरदाः वीरदो हन्तो शेषां ते विरदाः कलिनः
वारिदाः मेषा इव शेषां तैलपीकैः बलैः सैन्यैः अयं एव विद्वः एकाकी अकृपावः विद्वः
मानकः आवृतः अवच्छिन्नः परिवेष्टित इति यावत् । एकाकी विद्विर्भाषाय इतिपीठक-

† मन त्वेकमुद्दिश्य इति पाठान्तरम् ।

समनः । वत्स ! एभिः समस्तैरपि किमस्य, किं पुनर्थ्यस्तैः ? (ज)

चन्द्र । आर्य ! त्वर्थ्यताम् त्वर्थ्यतामनेन हि महानाश्रितजन-
प्रमाथोऽस्माकमारब्धः । (झ) तथाहि — (ञ)

आगुञ्जद्विरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराधातमुज्जृम्भयन् ।

वेत्तद्भैरवरुणमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवः

तप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकोर्यमाणा इव ॥६॥

[६ । अथ बीर आगुञ्जद्विरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरम् अमन्ददुन्दुभिरवैराधातम् ज्यानिर्घोषम् उज्जृम्भयन् वेत्तद्भैरवरुणमुण्डनिकरैर्वीरो भुवः तप्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकोर्यमाणा इव विधत्ते । इत्यन्वयः]

रक्षपदातिप्रभृतिसकलसाधनसम्यग्ज्ञानम् अस्माकं सन्धानानाम् अयमारब्धं अतीवानुचितं इति भावः । अथ सुतोपमानहारः । पृथ्वो वृत्तम् ।

(ज) वत्स ! एभिरिति । वत्स इति छिन्नेच्छीमलसम्बाधनम् । समस्तैर्जितैरपि एभिः सेनिकैः यस्य बालकस्य किं किं कर्तुं शक्यम् । पुनः किन्तु व्यसैः पृथक्भूतैः । एकैकशः युद्धप्रवृत्तैः किन् अपितु किमप्यनितं स्थापयितुं न शक्यते इत्यर्थः । तथाहि मिलिता अपि बहुसैनिका यस्मान्नितोद्येयं विधातुमसमर्थास्तैः एकैकशः कथमनितमाचरन्तु इति भावः । अयम् एक एवास्माकं समस्तसन्धानां विनाशे समर्थ इति भावः ।

(झ) आर्येति । त्वर्थ्यता त्वरा क्षियता सत्वरं यथा त्वत्त्वतामित्यर्थः । हि यतः अनेन बालकेन अस्माकं महान् अत्यन्त आश्रितजनप्रमाथ आश्रिता जना तेषां अस्मदुपगौविजनानां अस्मत्पौत्रपौत्रसन्धानमित्यर्थः । प्रमाथं विमर्दं- मारयामिति यावत्, आरब्धं प्रक्रान्तम् । तेषां रक्षार्थमवश्यं मया तव जन्मस्यम्, अतः सवयं यथा चालयेति भावः ।

(ञ) तथाह तन्नाश्रितजनप्रमाथप्रकारमवाप्य जानीहीत्यर्थः ।

(६) आगुञ्जद्विति । अयम् बीर गुर्वसुनिबालकः । आगुञ्जद्विरिकुञ्ज-
कुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं आगुञ्जताम् यस्य ज्याकर्णवटद्वारयवधः । । निरि-
कुञ्जकुञ्जराणां निरे पर्येतस्य कुञ्जा, लतादिपिहितस्थानानि करिषा
घटानि त्रेवीभिः विस्तीर्णं, समधिकम् उत्पादितं, कर्णधः । ज्वरः बीडा
धनं च ततोक्तम् । वत्स भणुटद्वारमाकर्ण्य भवनातिकर्णं नदतां पार्वत्यजानां चोत्-

सुमन् । [सगतम् ।] कथमीदृशेन सह वत्सल्य चन्द्रकेतोर्हन्वसन्म-
हारमनुजानीयाम् । [विचिन्त्य ।] अथवा इत्साकुण्डहृदयाः खलु वयं,
प्रत्युपस्थिते † च का गतिः ! (ट)

कारिण कर्षीं बधिरौ भवतः इति भावः । यदा आगुञ्जदगिरिकुञ्जकरचटायै भववशात्
गञ्जं न कुर्वतां पर्वतगुहावर्तिगजानां पङ्क्तये विषीषं दत्त कार्यञ्चरं नृपचपीषा रीण स
तथोक्तः तम् । अमन्ददुन्दुभिरवै अमन्दैः अतिशयितैः दुन्दुभीनां रचवापविनिवासां
रवै नादे करवे आभातं सभन्तात् परितः कृतं बहुलौकतमिति यावत्, व्यानिर्घोषं व्यायाः
गुणस्य निर्वोषं शब्दस्य शिखिनीशब्दम् उच्छ्वस्यन् ससुप्तपादयन् सन् विह्वलभैरवच्छन्मुष्-
निकरैः वेङ्गता भूमौ लुठतां भैरवाणां भौवणाणां दण्डानां कवन्मानाम्, “कवन्धः कप्यते हृद्य”
इति कृतायुधः । अपमूर्खक्रियायुक्तकलेवरायाम् इत्यर्थः । सुखनिकरैः मलकसमूहैः भुवः
भूमिभागान् इत्यर्थः । दृष्टव्यालकारालवक्त्रविषयसम्याकीर्ष्यमाणा दृष्टवतः प्रभूतभक्त्यभिव्यञ्ज-
नपरितमस्य कालस्य कृतान्तस्य यन् करालं भौवणं वक्त्रं सुखं तस्य विषये भुक्तावविष्टैः “विषहो
यज्ञग्रेवभोग्रग्रेवयो” रित्यमरः । व्याकाट्यमाणा समाच्छाद्यमाना इव विषये करोति ।
पृथिवीं यस्मिन् प्रवृत्तस्य समधिकभोगनेन परितमस्य शमनस्थानमगह्वरात् गतिं अस्मत्
पञ्चोयसैव्यजिरोभि रचभूमिरियं समाच्छन्नव प्रतिभाति, तत् सत्वरं प्रतोकारञ्चरवाव यातव्यं
मयेति भावः । अत्र व्यानिर्घोषस्य पार्ष्वत्यकारिकर्षणञ्चरोत्पादनसम्बन्धेऽपि तद्व्यवस्थीकृते-
रतिशयोक्तिः, वाचा क्रियोत्प्रेक्षा चालङ्कारः । आगुञ्जदित्यत्र स्थितिबिह्वतादीव, गुञ्जन्तस्य
भ्रमरादीरेव नियमात् । आगुञ्जदिति पाठेन स समाधेयः । केचित्तु “आगुञ्ज”दित्यनुवाचोप-
जीवकतया दोषं न प्रमादयन्ति । शार्ङ्गलविक्रीडित इत्यम् ।

(ट) कथमिति । ईदृशेन अतिप्रबलपटाक्रमणेनेन लवेन सह चन्द्रकेतोः हन्वसन्महारं
हन्वस्य लभयोः सम्पर्कारं युञ्जन् एकस्यैकेन सह प्रवृत्तमित्यर्थः । कार्यं रीण प्रकारिण अनुजानी-
याम् अनुमन्येव । सकलसैव्यप्रमाद्यिनामेन सह हन्वयुगे यदि विपत्तिः कादिति भावः ।
एतेन लवेन सह युगे सति चन्द्रकेतोरेव पराजयसम्भावना इदं सूचते । विचिन्त्य
विचिन्त्य । अथवा पञ्चानन्दे वयम् इत्साकुण्डहृदयाः खलु इत्साकुण्डां यद्वै हृदयाः इहमाव-
गताः, वयम् इत्साकुण्डशीवदशरथसालये सारथ्येन जीवनम् अतिवाञ्छितवन्तः । अत एवां
यद्वरोति सर्वबाधिशया इत्यर्थः । प्रत्युपस्थिते च हन्वसन्महारं समापतिते च सति

चन्द्र । [सविस्मयलम्बासम्भ्रमम् ।] धिक् प्रतिनिवृत्तानि सर्वतः सेव्यानि मम । (ठ)

समन्तः । [रघवेगमभिगीयः ।] आयुषम् ! एष वाग्विषयीभूतस्ते स वीरः । (ड)

चन्द्र । [विस्मृतिमभिगीयः ।] आर्य्य ! किमस्य नामधेयमाख्यात-
माख्यायकैः । (ट)

इन्द्रयुद्धार्थिनि का वतिः क उपायः, गच्छन्तराभावात् अस्य इन्द्रयुद्धे मयानुमतिर्दातव्येत्यर्थः ।
अविवाचां संयामनिवर्तनं जानता मया कथं इन्द्रयुद्धार्थी कुमारः धर्मशास्त्राचारमार्गाद्विचार्यते,
मध्यस्थित्यर्थं तत् भवत्विति भावः । एतेन इत्याकुञ्चयोगात् सति युद्धार्थिनि प्रतिपद्ये युद्धा-
पराजित्युक्तता लभ्यते, स एव च धर्मः क्षत्रियाणाम् ।

(ठ) सविस्मयलम्बासम्भ्रममिति । लम्बा इत्ययुद्धदर्शनाद्विस्मयः, स्वपत्नीयाणामेकेन बालकेन
सह युद्धे पराभवात् अस्मा, तेषां साहाय्याय सम्भ्रमः । त्वरा, ते सह वर्तमानं यथा स्यात्
तथा, चन्द्रकेतुराहिति शेषः । सर्व्वतः सर्व्वतोभावेन सर्व्वान् दिक्षु वा प्रतिनिवृत्तानि परा-
जुद्धीभूतानि मम सेव्यानि धिक् निन्दामि इत्यर्थः । अथवा सर्व्वतः सर्व्वेभ्यः प्रदीयान् इत्यर्थः ।
ते वनं आसन् तस्मात् । एकेनैवार्थकेणाख्यातसैनिका, पराजिताः इत्यतः कापुरुषा निर्भर्त्तुं सनीयाः
अविवाचां युद्धपराजुक्तता निन्दनीयेति भावः ।

(ड) रघवेगमिति । रघस्य स्मृन्मस्य वेगं जवम् अभिगीय माग्नेन दग्धयित्वा सर्व्वेन
रथं आकलित्वेत्यर्थः । आयुषम् ई दीर्घायुचन्द्रकेतो । स वीरः अस्माकं सेव्यानां पराजिता
अवीरः ते तव वाग्विषयीभूतः वाचां गोचरीभूतः जातः सर्व्वेन रघवास्त्वान् निवृत्तवर्त्तिनया
संस्मापनीयः संवृतः । पूर्वं दूरदेशस्थायितया परस्परजापनमशक्यमधीहिदानीं तत्समीप-
वर्त्तिनेन वधिष्टं अस्मावितुं शक्नोषीति भावः । अथवा ते तव वाग्विषयीभूतः— त्वं समाश्रित्य
इतः पूर्वं मया सह वाचमरचयः, स वीरः अतिसमीपे दृश्यत इत्यर्थः । अतः इदानीं वधिष्टं
अस्माकवादिकं कुर्वन्वेति फलितम् ।

(ट) विस्मृतिमिति । विस्मृतिं विस्मरणम् अभिगीय विस्मयमुत्पन्नवयवभावं दग्ध-
विज्ञां आहूति शेषः । सर्व्वस्य वीर्यात्कथं च इन्द्रियाणां विस्मयमिति । अकारणमिति
ध्येयम् । आर्य्य ई मानव सारथी । आख्यायकैः इतिः पुस्तकान्तेभ्यः । अस्मिन् किं
नामकेन किं नाम आख्यातं कथितम् । तत् यदि मवान् ऊरति तदा ५ । अतनामधेयम्
सहस्रापकादुदीयत्वमिति भावः ।

सुमन्त्रः । वक्ष ! लव इति । (ण)

चन्द्र ।

भो भो लव महाबाहो किमिभिरुव सैनिकैः ।

एषोऽङ्गमेहि मामिव तेजस्तेजसि ग्राम्यतु ॥ ७ ॥

[७ । भो भो महाबाहो लव । तव एभिः सैनिकैः किम् ? एवः अङ्गम्, मामिव एहि, तेजसि तेजः ग्राम्यतु । इत्यन्वयः ।]

सुमन्त्रः । कुमार ! पश्य पश्य—(त)

व्यपवर्त्तत एष बालवीरः पृतनानिर्मथनात् त्वयोपहतः ।

स्वमयिक्त्रवादिभावस्त्रीनामवमर्दादिव ह्रस्वसिंहशावः ॥ ८ ॥

[८ । एवः बालवीरः त्वया उपहतः (सन्) स्वमयिक्त्रवात् इभावस्त्रीनां अवमर्दान् ह्रस्वसिंहशावः इव पृतनानिर्मथनात् व्यपवर्त्तते । इत्यन्वयः ।]

(ष) वक्षेति । हे वक्ष चन्द्रकेतो । लव इति लव इत्याकारं लव इत्येतदुक्तवाक्यम-
वर्णयन्महारेव अस्य ज्ञान, आख्यातमाख्यायकैरिति शेषः ।

(७) भो भो इति । हे महाबाहो । महानो बाहू भुञ्जी यस्य तस्य सख्योचनम् ।
महावीरलक्षणावतया आजानुलम्बिभुजैति यावत् । हे महाबाहो लव । तव एभिः सैनिकैः
मैनासमवायैः किं किम्यद्योजनं तवासङ्गतया अकिञ्चित्करैरेतैर्युद्धं न शोभते इति भावः । एवः
अङ्गम् अयमङ्गमस्मि तव योग्यं प्रतियोज्ञा इत्यर्थः । मामिव एहि युद्धार्थे मम समीपमेवागच्छ ।
मत्सैर्योग्यैः सैन्यैः सह त्वया योद्धव्यमित्यर्थः । तेन किमत आङ्—तेज इति । तैवः तव
भुजवीर्यप्रभावः तेजसि मम पराक्रमे ग्राम्यतु शान्तिं गच्छतु । निर्भीकं यातु । एतान् अङ्ग-
तनान् सैन्यसङ्घान् पीडयन् नेतुं स्वर्गं वचो बभूवमर्हसीति भावः । 'महाकाव्येन चरति
विश्वम्' इति कथितम् । सावट्कमिदं वचनम् । अत्र तेजःशब्दस्य द्विवचनं वङ्गप्रत्ययेन
पराक्रमवङ्गोर्भेदे अनेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिरलङ्कारः । सैनिकसमवायानां निष्पत्तौलभ्यत्वात्
प्रति महाबाहुपदार्थस्य हेतुत्वात् तस्य च पदार्थगतत्वेन काव्यलिङ्गमपि । पञ्चावकं ह्यङ्गम् ।

(त) कुमार इति । भो कुमार चन्द्रकेतो ! पश्य पश्य विश्वे दितं, वक्ष्यमाणावन्वयः ।

(८) वक्षेति । एव अयं बालवीरः बाहूबाहो वीरयेति वः- शिष्टः शूरः मया
उपहतः "भो भो लव" इत्युक्तपदेन युद्धार्थमाचारितः सन् ह्रस्वसिंहशावः शिखरिणीदीपकः
इव जगद्विद्भवात् शेषवर्ज्यजम्, स्वस्योपि वक्षन्ती । शेषव्यभिचारकर्मण्यर्थः । इति-

[ततः प्रविशति त्वरितोद्धतक्रमो खडः ।] (ब)

खडः । साधु, राजपुत्र ! साधु, सत्यमैष्वाकः खल्वसि ; तदयं परा
गत एवास्मि । (द)

[नेपथ्ये महान् कलकलः ।] (घ)

खडः । [सावेगं पराहृत्य ।] कथमिदानीं भग्ना अपि प्रति-
निहृत्य युद्धाभिसारिणः पर्थिवष्टभ्य निप्लन्ति मां चमूपतयः ! धिग्
जाह्नवान् ! (ग)

बलीनाम् दम्भानां इक्षिणाम् चावलम्ब्यः श्रेष्ठयः तामासु अवमहान् महानात् निर्मोचनादिति
वापत्, वृत्तानिर्ध्वजानां वृत्तानां संस्थानां निर्मोचनं तस्मान् संस्थसङ्घविनाशान् व्यपवर्त्तते
निहन्वान्छतोत्थं । यथा बलवर्धितः सिंहमावकः मीनवर्धितं सुता गजेभ्यः समचिह्नबलमपरां
प्रतिपक्षं मन्वमानः तमाक्रमितुं करियूथमर्हन् पर्थिवन्थ तदभिसुखं चावति, तद्यथामपि बलवृद्धः
कुमारः तत्तद्वत्सावलीपादान् सुता वृद्धसैन्यसकरादवाग्निरन्व तवामितुख्यं चागच्छतोत्प-
नार्थः । इति त्वं पश्य पश्येति सन्त्य । “बभूव कुरुते चमध्यर्त्ति न हि गोमायुक्तानि केशरी”
इति वृद्धयम् । अत्र हर्मिहजावलायाटीः बालवीरादौ प्रत्ययात् उपमानाकारः । मासुभारिषो
हन्तम् । औपच्छन्दिहमिन्त्यस्य नामान्तरम् ।

(ब) तत इति । त्वरितोद्धतक्रमः त्वरा जातास्व इति त्वरितः सत्वरः उच्चतः खडगैः
क्रमः पादविधेयः खड्गः स तथोक्तः खडः प्रविशति रङ्गालयमिति श्रेयः । त्वरा वीरबलीकादान्
उच्चतक्रमेव प्रतिपक्षव्यापटम्भवाङ्मयवत्तान् तुल्यप्रतिपक्षत्वामपरितोवाह इति भावः ।

(द) साध्विति । हे राजपुत्र ! साधु त्वं युक्तः खल्वनुतिष्ठसौत्वध्याहायेतिवासा
विशेषवत् । इमे हितम् । तुल्यबलवीरकामादानन्देनैतदुक्तमिति बोध्यम् । खल्वं तथ्यं
उच्च निहितम्, अतिवचवतीऽपि मी म्यर्हवाहनादिति भावः, ऐष्वाकः ऐष्वाकीरपत्न्यं पुत्रान्
इति ऐष्वाकः ऐष्वाकुर्वन्तोत्थः असि मवसि ; ऐष्वाकुर्वन्तीवानुपमैव त्वं व्यवहरतीति भावः ।
सत्यवान् महाह्रमाजितपराक्रमशूरपुरुषवत्तामादिभ्यः । अयम् अस्मि पयोऽहम् अस्मीत्यर्थेऽव्ययम् ।
पराजितः एव अस्मन्मोपसृजित एव । अयुना महा सद्यः यथावन्ति वोढुमर्हतीति खडोम-
न्वत्कावली स्वकारः ।

(घ) नेपथ्ये इति । महान् मूवान् कलकलः कवविध्वजावजिहानां सै- गडवः
मवतीति श्रेयः ।

(ग) सावेगमिति । आवेगेन खडैति सावेगं खोत्काहं पराहृत्य भूयः

अयं शैलाघातस्तुभितवङ्गवावक्तादुतमुक्-

प्रचण्डक्रोधादिभिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।

समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः

पथोराशेरोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ८ ॥

[८ । समन्तात् उत्सर्पन् अथ घनतुमुलसेनाकलकलः प्रलयपवनास्फालितः पथोराशेः शोषः इव मे शैलाघातस्तुभितवङ्गवावक्तादुतमुक्प्रचण्डक्रोधादिभिर्निचयकवलत्वं व्रजतु । इत्यन्वयः ।]

[इति परिक्रामति ।] (प)

शैलाभिमुखीभूशैल्यर्थः । भद्रा मया निर्जिता, युद्धात् परास्तुष्टा अपीत्यर्थः । प्रतिनिहत्य पुनर्मम सख्युद्धीभूय युद्धाभिसारिण, पुनः संयामाभिलाषिणः सन्तः चमूपतयः सेनापतयः कां पथ्यवटभ्यः समन्तात् वेष्टयित्वा लव्यीकृत्य इति वा, यथा सामर्थ्यसूरीकृत्य । निजनि प्रहरन्ति अतः कान्मान् नौचान् एतान् धिक् निन्दामि । मया पराजिता अपि एते वन्तः निर्लज्जाः पुनर्मानाक्रान्तिमुद्यताः तर्ह्येतान् नौचान् चमूपतीन् धिक् । मानापमानजानामावादिषां आकलनमिति ।

(८) अयमिति । समन्तात् सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु उत्सर्पन् उद्विग्नम् सर्वं दिशो व्यापुनन् इत्यर्थः । अयम् एव अथवाशेरोधः घनतुमुलसेनाकलकलः घनः निविडः तुमुलः सङ्कुलः भीषण इत्यर्थः । सेनाकलकलः सेनानां कोलाहलः । प्रलयपवनास्फालितः प्रलयस्य युगावसानस्य पवनेन बाधुना आस्फालितः उद्वेलितः पथोराशेः क्षानरण शोषः जलप्रवाहः इव मे मम शैलाघातस्तुभितवङ्गवावक्तादुतमुक्प्रचण्डक्रोधादिभिर्निचयकवलत्वं शैलानां समुद्रमध्यलीनानां पर्येतानां आघातेन सङ्घर्षेण मन्दराद्रिसङ्घट्टितैरेति वा कुलितः आक्रोहितः सम्दीपित इति यावत्, यः वङ्गवावङ्गदुतमुक् अतरीतुल्यकिर्गैतवक्रिः वाङ्गवानल इति यावत् स इव प्रचण्डः चमूवः यः क्रोधः शोषः स सर्वार्थैः ज्वाला अग्निज्वाला इत्यर्थः । 'ज्वालाभासी ननु'सर्चि'रित्यमरः । तस्य निचयः सङ्घः फलः यथा क्रोधादिभिर्निचयस्य कोपाग्निज्वालासङ्घस्य । कवलत्वं बाधुत्वं मलयमिति वाच्यं, व्रजतु यातु । यथा महाप्रलयकालीनपवनोद्वेलितः समुद्रप्रवाहः तद्वन्मैतप्रलयाघातेन सम्दीपितवाङ्गवाग्निज्वालाभिः सङ्घट्टैर्वा शोभं नीयते, तथा युगलाघः अयं शैलकोलाहलः मम कोपेन अवाह्यं जलं शैल्यते इत्युपमाधः । अशोपनासह्यारः । एतेन च सङ्घट्टेन सर्वानिधान् जैनिकान् विनाशयानीति वस्तु व्यस्यते, इत्यसह्यारस्य चमूवमिति । इति

चन्द्र । भो भोः कुमार ! (फ)

अत्यद्भुतादपि गुणातिशयात् प्रियो मे
तस्मात् सखा त्वमसि यन्मम तत्तवेव ।

तत् किं निजे परिजने कदनं करोषि
नन्वेव दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

[१० । (भो भो. कुमार ।) त्व अत्यद्भुतादपि गुणातिशयात् मे प्रिय सखा असि, तस्मात् तत् मम तत् तव एव, तत् किं निजे परिजने कदनं करोषि ? ननु एव चन्द्रकेतु तव दर्पनिकषः । इत्यन्वयः ।

विषयः श्रीरामः । मुनिः अयोः ऊचः निवेद्यः कुमारः मन्त्रः । तस्मात्प्राप्तवानो बलिः जगद्गुरुमारे, ततः भगवान् ब्रह्मा बलवान्मुखं तस्य स्थानं समुद्रजलमन्त्रकत्वा च कल्पयामास इति वीराचक्षी खया ज्ञातव्या । शिखरिणी तलम् ।

(प) इति परिक्रामति । इति एवमुक्त्वा परिक्रामति सैन्यकलरबोपुत्रमाद्यं सत्वरं धारयतीत्यर्थः ।

(फ) भो भो. कुमार ! हे लव इति परिधान्यः ।

(१०) अत्यद्भुतादिति । त्वम् अद्भुतान् अतिशयाद्यर्थजनकान् एकव्यापि तैःसख्य-
सैन्यमिन्द्रादिभिः विजयकरादित्यर्थः । अपि, अद्भुतास्तपूष्वादिति वा । तथाहि यद्यपि वीराः
परीक्षां कीर्त्यं न सङ्गते परं परान् वीर्यावदातान् प्रतिपद्यतया लघुकार्त्तुं यतन्ते तथापि
तस्य मुहुरिदं सुस्थ इति ज्ञेयमिति यत्त्वं मे प्रियं सख्यति भावः । गुणातिशयात् गुणानां
वीर्यावदादीनाम् अतिशयादाधिक्यात् हेतोः । त्वं मे मम प्रियं बलवान्-नीतिकरं सखा
समवाची बन्धुः अस्मि । “अन्त्यामसङ्गो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियो भवेन्निर्गमं
समप्राप्तः सखा मतः” इति । तस्मात् सखित्वाहेतोः यत् मम तत् तवेव, मदीयं यद्यप्य
तत्तदीयमेवैत्यर्थः । आरब्धो समप्राप्तत्वेनाभिन्नत्वादिति भावः । तत् तस्मात् तव मम आभिन्न
आदित्यर्थः । निजे आरब्धे परिजने योऽन्तरगो अनुचरनय इति यावत् । कदनं किं कथं
कदनं पिनङ्गुलं समनमिति यावत्, करोषि कथं भवान् परिजनान् हंसीत्यर्थः । आनुचर-
विश्वंशर्त्तं मितात्मननुवितमिति भावः । निर्यापयन्निवासनकदनव्यापादनानि त्वत्त्वानीति-
उक्तानुचः । ननु श्रीः एव यद्यं चन्द्रकेतु, अहमित्यर्थः । तव दर्पनिकषः ॥ मि-
कषस्तव निषक्तः मित्रवीर्यः परीक्षाकालमित्यर्थः । तदा सङ्गं दुष्प्रमाणं ॥ अर्थः,

लव । [सहस्रसंज्ञं पराहव ।] अहो महाशुभावश्च प्रसन्नकर्कशा
वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्त्तनकुलकुमारस्य । तत् किमेभिः एनमेव
तावत् सभावयामि । (ब)

[पुनर्नेपथ्य कलकल ।] (भ)

लव । [सक्तीधनिर्वेदम् ।] आः कदर्यितोऽहमेभिः वीरसंवादविघ्न-
कारिभिः पापैः । [तदभिसुख परिक्रामति ।] (न)

सफली निष्फली चेति प्रतीयताम् । मन्थ एषोऽह चन्द्रकतु तव गर्व्यं खर्वोऽकरोमीति भावः ।
अन चन्द्रकेतो निक्षपत्वारोपस्य प्रकृतदर्पपरोक्षोपयोगित्वात् परिचामानद्वार । सखित्वस्य
पदार्थस्य विभेदचक्षणा यन्मनस्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमपि वदन्ति ।
वसन्ततिलका इत्यम् ।

(ब) सहस्रसंज्ञमिति । तुल्यबलवीरसाभन इव, युद्धार्थं सन्धुम त्वरा, ताभ्यां सहति
सहस्रसंज्ञम् यथा तथा पराहव चन्द्रकेतो सन्धुख गत्वा आह्वेति शेष । अहो चिन महाशु-
भावश्च महान् अतिप्रयत्नित अनुभाव प्रभाव यस्य स तस्य विकर्त्तनकुलकुमारस्य विकर्त्तन
सूर्य तस्य कुलं वंश इति विकर्त्तनकुल सूर्यवंश तत्सन्धुख कुमार बालक तस्य सूर्यवज्रोत्पन्न-
बालकस्य चन्द्रकेतोऽरित्वर्थः । प्रसन्नकर्कशा प्रसन्ना आहो कर्कशा चेति विभेदचक्षणात् ।
केहार्हां पदवा शैत्यर्थः । सखित्वकरणात् प्रसादनमोहारा वीरत्वप्रकाशात् कठोरा चेति
वाध्यम् । वीरवचनप्रयुक्ति वीरस्य शूरस्य वचनानि वाक्यानि तेषां प्रयुक्ति प्रयोग वीर-
जनोपयुक्तवाक्यकक्षणमित्यर्थः । एकस्मिन्नैव वाक्य प्रसन्नता कार्कश्यं शैत्याख्यम् । तत् तस्मात्
एभि एतै असहस्रै अतितुल्यै सैन्ये किं किं प्रयोजनम्, एषां पराजयेन नास्ति मे किमपि
पीडनमित्यर्थः । एनं वीराभिमानिन चन्द्रकेतुमेव मत्वन्त सैन्यमित्येवार्थः । सन्धुखयानि
सन्धानयानि रथकान्धवा इति शेषः । शूर शूरान् शीर्ष्यैव सन्धानवेदिति भावः । तावदिति
वाक्यालङ्कारे ।

(भ) पुनरिति । पुन शब्द कलकल कोलाहल सुत सैन्यानामिति शेषः ।

(न) सक्तीधेति । सक्तीधनिर्वेदं क्रीडेन भयानामपि सैनिकानां पुन पुन आह्वनयान्
उपस्थितेन कोपेन निर्वेदेन युद्धा अध्येते जानाकानितुनिष्कनीति आह्वनयनवा
सह वरंजानं यथा तथा आह्वेति शेषः । आ इति क्रीडश्चक्षणमन्त्रं ‘आह्व कान्
कोपपीडयोऽरित्वरः’ । वीरसंवादविघ्नकारिभि वीरैश्च शूरैश्च चन्द्रकेतुना सह वः संवादः
पुत्रालाप तस्य विघ्नं प्रतिबन्धं कुर्वन्ति ये ते लवीकै, यथं कीलाहलकरणात् नाहं

५८ । आर्य ! दृष्टतामेतद्दृष्टम् । (य)

दर्पेण कौतुकवता मयि बहसस्य

पश्चाद्बलेरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

वेधासमुद्गतमरुतरस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

[११ । कौतुकवता दर्पेण मयि वरुणस्य बलं पश्चात् अनुसृतं उदीर्णधन्वा अथ
वेधासमुद्गतमरुतरस्य माघवतचापधरस्य मेघस्य लक्ष्मीं धत्ते इत्यन्वयः]

आर्षाव्ययेन वीरेण सहस्रापनुमात भावः । एतत् एतत् पाप पापस्य सन्निकः । कदयित कुतः
खित आर्यं सुदुर्योधनैकै सह युद्धरूपा विषया यस्य स कदय कदर्थं कृत इति स्थानात्
कदर्थेभ्यस्तान् कान्धश्चि त्त । विदुस्मिन् अस्मिन् ग्रीष्म । तदभिमुखं तथा काकाकनकारिणां
लेखानाम् अभिमुखं सम्मुखं परिक्रामति यावति । न खलु पुनः पुनरपि सुद्रावान्
चाकनश्चोदुः शक्नोति सज्जानमैमानं समुल्लस्यमानमीति श्रावः ।

(५) आर्येति । भा आर्यं पूज्यतमं शरण्ये । एतत् इदं दृष्टव्यं दर्शनयोग्यं
अथ स इतस्ततो यावन्परं विजयनीयमाचर्य दृष्टव्यताम् भवतीति श्रवः ॥

(११) दृष्टमथ विदुषोति—दर्पेण कौतुकवता चन्दकेता सामर्थ्यदर्शनकुतूहल-
मुक्तं कौटुकस्य वीरत्वमिति विज्ञातु कौतुकान्वितमन्वयः । दर्पेण गर्वेण हतुना मयि चन्दकेतां
नवकस्य विहितदृष्टिं मदभिमुखं प्रधावित इत्यर्थः, तथा पश्चात् पृष्ठदेशे बले मदीये लक्ष्मी-
अनुसृतं, अनुधावितं, उदीर्णधन्वा उदीर्णं अनुयन् स उत्तोलितकार्मुकः । अथ खलु ।
पश्चात्समुद्गतमरुतरस्य वेधा विषकारणाद्वनं प्रतिगुलयादिंश्च पर्यायेण पर्याकुलं
अवता इति यावत्, भवता वायुना तरुणस्य आनितस्य माघवतचापधरस्य मेघवत इन्द्रस्य
इदमिति माघवतं तत्र तत्र चापं अनुयति माघवतचापं तद्वरतीति तद्योक्तस्य मेघस्य
वार्धिकापवीधरस्य इन्द्रधनुर्लान्धस्य मेघस्यत्वम् । लक्ष्मीं शोभां सादृश्यमिति यावत्, धत्तं धार-
यति । पूर्वदिग्वायुना पश्चिमदिशि प्ररितं पश्चिमवायुना पूर्वदिशि आनितं इन्द्रधनुः शीमेति
मेघः तथा शीमेति तथापि नवनोरदृष्ट्याम् अनुधितचापं बालका लवः श्येनं लघुल-
वर्धनं नां प्रति अथन् आगच्छन् पृष्ठतः आक्रमिष्य शैमिवानं यावत् च
तथा शीमेति इति शरत्कार्यं । अतएवास्य व्यवहारं विषयाय ५ । दर्प-
कौतुकवीरव्यावृत्तयाम् आनानाविधव्यसृज्यमानं दर्पेण कौतुकवतामेतत् श्रवम् । अथ

समम् । कुमार एवेनं द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु केवलं परवन्तो
विश्रयेन । (२)

चन्द्र । भो भो राजानः ! (ल)

संख्यातोतेर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्यैः पदाता-

वत्त्रैकस्मिन् कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।

काशज्येष्ठैरभिनववयःकाश्यकाये * भवन्ति-

यीऽयं वक्षो युधि परिकरस्तेन वो धिग् धिगस्मान् ॥१२॥

[११ । संख्यातोते, द्विरदतुरगस्यन्दनस्यैः कवचनिचितैः काशज्येष्ठैः भवन्तिः एकस्मिन्
मध्यचर्मोत्तरीये पदाती अभिनववयः काश्यकाये च (नाम्नि) युधि यः अयं परिकरः वक्षः
तेन वः धिक् (तथा) वक्षान् धिक् । इत्यन्वयः ।]

अथस्वल्पो कथमन्यो भवे इति वस्तुमन्वन्वोऽसम्भवं तत्तत्प्रोक्तिं वल्प्रोक्तिमिति साहस्यमाशिप-
तोति निदर्शनात्प्रहारः । मेघ माघेति हेतुानुप्रासः इत्यमरः संसृष्टिः । वसन्ततिक्का इत्यम् ।

(१) कुमार इति । कुमारः भवान् एव नत् माहशोऽन्यः इत्येवकारार्थः । एनं
कुमारं क्व द्रष्टुं जानाति इह । याथार्थेन ज्ञातुमर्हति अपि, इत्यर्हं सम्भावयामीत्यर्थः ।
वीर एव वीरस्य चरितं ज्ञातुमर्हति नत् दुर्व्यवहारचरितमिति भावः । तु किन्तु वयम् अह-
निचर्यः, वास्तव्यात्मिकभाववाङ्मयान् बहुत्वम् । विक्रयेन अस्माक्यैकाग्र्यावलीकृतादुत्तरस्तेन
परवन्तः पराधीनाः जाता इति ज्ञाय । चन्द्रकेतुरवाप्य सामर्थ्यादिकं परिमातुं जानाति,
अहं केवलम् अनीकिकतायामानीक्य किक्तं न्यविमूढं द्विषोऽयं दानवोऽयं वेति निचेतुमपि न
शक्नोमीति भावः ।

(ल) भो भो राजान इति । अत्ररक्षबाध चन्द्रकेतुसहयादिनां राज्ञां सम्बोधनमिदम् ।
राजान इत्यनेन तेषामुत्कर्षकरं सम्बोधनञ्च वक्ष्यमाणप्रोक्तार्थे उपयुज्यते ।

(१२) संख्यातोतेरित्यादि । संख्यान् असतीताः इति संख्यातोताः 'द्वितीयाश्रितातोते'त्यादिना
समासः । तैः चसंख्यैः संख्यातुमशक्नोति यावत् । द्विरदतुरगस्यन्दनस्यैः द्वौ रदौ द्वौ द्वौ
ते द्विरदौ दानिनः तुरगाः चत्वाः, तुरोपपदान् नमेरुं इति ऋः । स्यन्दना रवाद्यं सत् द्विरदतुरगः
स्यन्दनं सेनाज्ञानात् समाहारैकवचनम् । तस्मिन् तिष्ठन्तीति तयोक्तैः । तथा कवचनिचितैः,
कवचेन वर्तमाना निविताः आहतदेहाः तैः धारवाचपिहितैः कवचरचितसाधैरित्यर्थः । काशः
ज्येष्ठैः काशीन सनवेन ववसेति यावत्, ज्येष्ठाकोर्वोऽधिकैः अवन्तिः । एकस्मिन् अतिथीये चक्षुः

कथं । [उचोभम् ।] कथमनुकम्प्यते नाम । [विचिन्त्य] भवतु ।
कालहरचप्रतिषेधाय जूषकास्त्रेण तावत् सैन्यानि सन्तश्चयामि ।
[इति ध्यानं नाटयति ।] (व)

कथं इति यावत्, पदातो पादचारिणि । पदध्यामतीति इति पदाति पादस्थोपपदान् अतने
इच्छीवादिष्व पादस्य पदादेशश्च । तथा मेध्यचर्म्मोत्तरीये मेध्य पवित्रं “पूत पवित्रं मेध्य
नि” इत्यमरः । चर्म्म अजिनम् उत्तरीयं प्रावारं यस्य स तथोक्तमस्मिन् अक्षयमेव कोमलाजिन
माचाच्छ्रमणे चरंरचितकाये इत्यर्थः । अभिनववयस्य काम्यकाये अभिनवेन बालकत्वादि-
नज्जेन वयस्य जीवनकाक्षेन काम्य कमनीय अतिवयसकोमल काय शरीरं यस्य तस्मिन्
बालकत्वादतिव्यतिरिक्तदेहे बाबाचातासुहे इत्यर्थः अथ अस्मिन् कुमारि त्वे युधि युद्धविषये
वः चर्म्म परिकरं उद्यमं वरुणं कृत इत्यर्थः । तेन हेतुना व युष्मान् भिक्क अस्माव्ययुद्धपठत
त्वादनुष्माकमतीवाचर्यपरता, तज्जगुसमोया ययमित्यर्थः युष्माकं मेना तदङ्गमपि निन्दनीय
अवासीत्यर्थः । अस्मत्स्येयानां दृढवन्ध्याहतदेहानां दृढत्वमापन्नानां दृढाङ्गानां कालहरबा
दृढानां युष्माकमस्मिन् अतिकोमलाङ्गं सहायसम्पन्नोन्ने बालके बह्वेवरेतया युद्धोद्यमं अतीव
निन्दनीयं युष्मत्स्यैव धादङ्गमप्येति सरलाये । अन्धकेतीरेत्यादिनां प्रति स्मरन्तोयरात्रनिन्दया
हेतुत्ववत्त्वान् बाष्पाचंहेतुर्वा काव्यलिङ्गम् । सख्यातीतेरित्यादीनां राजविशेषत्वानां साभिप्रायक
तया परिकरं वदन्ति । उभयपक्षयो अतिवैषम्यात् नाथ युद्धसमुद्यमं शोभते इति
विषमावधारो व्यप्य ।

(व) उचोभमिति । ओमेव अन्धकेतीरेष्वननुभवान् चित्तवास्येन सह वर्तत इति
मनोक्तम् आहूति मेव । कथं केन हेतुना अनुकम्प्यते ऽप्यने नाम नामिते कोपेऽन्यम् ।
“नाम प्राक्काव्यवत्वात्प्रोपननमुत्तरे” इत्यमरः अथवा न सवन्मपि मा प्रति कथमस्य
वशावकाशो दृश्यते । मन दोष्यं चामाह परितोर्ध्वनोत्यथ । नाहम् अनया सदृशया वाचा
तुभ्यानि परं जिह्मेतीति भावः । विचिन्त्य किञ्चित् विवक्ष्य वाहं भवतु चक्षुः । मयि सदृशो
निष्ठो वाचं भवतु मैत्रेय मे क्लिप्त्यायाति याति वेति भावः । कालहरचप्रतिषेधाय कालस्य
अनवकाशं करुणं शीघ्रं विवक्ष्यन् तस्य प्रतिषेधाय निवारणाय सुदृष्टेभि सैन्ये सह युद्धेन यत्
इवा कालकर्तव्यं तस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । जूषकास्त्रेण जूषकास्त्राणां अस्त्राणां प्रयोगेति
तावत् सैन्यानि इमानि इवाकाव्यवित्तव्यजनकानि वनानि सप्तशतानि मोहयामि निष्ठोद्यमानि
करीमि इति यावत् । जूषकास्त्रप्रयोगेताम् योषाम् निद्राभिभूतानि च आपारान्
निःशब्दान् करीमीत्यर्थः । तस्यैव इवाकलवयापनं न पुनर्मविश्वतो इति एव
विचिन्त्य । ध्यानं कृष्णकाव्याणां प्रयोगमन्वचिन्तनं नाटयति अभिनवः ।
इतीत्यर्थं ज्ञापयामि ।

सुमन्तः । तत् किमकस्मात् अस्मत्सेव्यघोषः प्रशस्यति ? (प्र)

नवः । पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् । (घ)

सुमन्तः । [ससम्भ्रमम् ।] वत्स ! मध्ये कुमारिणानेन जृम्भकास्त्र-
मामन्त्रितम् । (स)

चन्द्रः । अत्र कः सन्देहः । (ङ)

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च

प्रचिहितमपि चतुर्थस्तमुक्तं हिनस्ति ।

अथ लिखितमिवैतत् सैन्यमस्पन्दमास्ते

नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

[१३ । तामसो वैद्युतश्च भीमो व्यतिकर इव प्रचिहितमपि यत्तुक्तं चन्द्रः हिनस्ति ।
अथ एतत् चक्ष्यन्ते सैन्यं लिखितमिव आसौ, नियतं अमितवीर्यं जृम्भकास्त्रं जृम्भते । इत्यन्वयः]

(प्र) तदिति । तत् तदा अकस्मात् उठात अस्मत्सेव्यघोषः अस्माकं सेव्यानां यस्मान्
घोषः कोलाहलः किं कथं प्रशस्यति विरमति ? नूनं कश्चिदाकाशिको विपत्त्यातः, येन एवं
सैनिका निवृत्तकोलाहला, संवृता इति भावः ।

(घ) पश्यामीति । एतं इमं प्रगल्भं सगव्यं साहचर्याकप्रयोगिभ्यं चन्द्रैतुं पश्यामि,
इदानीमस्य शौर्यवीर्यपरीक्षां कर्तव्या, नेति जृम्भकमन्त्रिताः योधाः इदानीं कालक्षेपं कारयितुं
शक्नुवन्तीति भावः । सप्रगल्भमिति पाठे तु प्रगल्भशब्दस्य धर्मपरतया सप्रगल्भशब्देनैव
प्रगल्भतायुक्तबोधनात् साधुत्वमिति ।

(स) समम्भ्रममिति । समम्भ्रम् सत्वरं यथा स्नातं तथा पाह । अनेन एतेन कुमारिण
मुनिवाक्येन जृम्भकास्त्रम् आमन्त्रितं मनोहारचतुर्वर्कं आहृतं प्रवृत्तमित्यर्थः, इत्यर्थं मन्त्रे ।
अथवा अथमकस्मात् सेनाकलकलः प्रशस्यतीति भावः ।

(ङ) अनेति । अत्र अस्मिन् जृम्भकास्त्रामन्त्रणविषये कः सन्देहः संशयः नूनमनेन
जृम्भकास्त्रे आस्माकं सेव्यानि मोहितानि, नाप्यत्र सन्देह इत्यर्थः ।

(१३) जृम्भकास्त्रप्रभारं श्रुत्वं समवेदयति—व्यतिकर इति । भीमः अमानकः तामसः
तामसः अन्धकारकायम् इति तामसः तमःसन्ध्या, वैद्युतश्च विद्युतः तद्विजः अर्थ इति वैद्युतश्च
विद्युतसन्ध्या च व्यतिकर इव सन्ध्याः सन्ध्या इव तप्तसङ्कितोरिकदा संयोग इत्यर्थः । अत्र
अवस्थापतीः तमसोऽपरीक्षित समानकल्य सत्कारणात् उक्तप्रकारः । तमसोऽप्य सुवक्त्राधिकृतं
निमित्तं इति उक्तम् । इत्येवम् इह पाठे इह सैन्यवर्गे प्रचिहितमपि चन्द्ररितमिवान्वयः ।

समयः । कुतः पुनरस्य जृम्भकानामानमः स्यात् ? (क)

अत्र । भगवतः प्राचेतसादिति मन्व्यामहे । (ख)

राशोभूतानीति यावत्, यानि, तमासि तिमिराणि तानीव ख्यामानि ज्ञानानि ते, तद्योक्तैः ।
 “उपमानानि सामान्यवचनै”रिति समासः । सूर्यविरचसम्पर्कवृत्ततया गाढान्वाराच्छ-
 रसातलनिकुञ्जमिलीनमिविज्ञानकारसमूहमेव कैरित्यर्थः । तथा उत्तमकुण्डलद्वारकूटकपि-
 ष्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः उत्तमम् अपि सन्नापितत्वादुत्तमम् अतएव कुण्डलं तेजिष्ठं सन्दीप्यमानं यत्
 आरकूटं वातुविज्ञैव पितृलमिति यावत् । ‘रोति, स्त्रियामारकूटो न स्त्रिया’मित्यमरः ।
 ‘रोति’ स्त्रिया स्यन्दप्रचारयो पितृले लोहकिष्टे चे’ति मेदिनी । तस्य यत् अस्मिन्
 पिङ्गले ज्योतिः सति तद्वत् ज्वलन्ती दीप्यमाना दीप्तिः क्वचि देवां तै’ तदीयैः । वज्रि-
 नाश्वर्षेणुत्पापितस्य पितृलस्य प्रभासदृश्यपिङ्गलवर्णं जृम्भकनामाश्वैः । अत्र सन्नापि
 कपिष्ववर्षोपमाने प्रसिद्धे काञ्चने यत् पितृलस्यैव वर्णितं जृम्भकाश्वस्य, तदन्वयां कपिष्व-
 वचनानामपि तेनैव पादव्यनामाश्वयितुम्, द्रवीभूतानां स्वर्वाणां तेजसि यथा कोकिल-
 प्रतीतिर्न तथा द्रवीभूतस्य पितृलस्यति दृश्यम् । कस्याचपकठोरभैरवमदृष्टाः कलक-
 मल्लवः दिनचपस्य पुनस्य य. चाद्यप. अदसान तस्मिन् महाप्रलयकाले इत्यर्थः । ‘सन्नापः
 प्रचयः कल्पवृक्ष कल्याण इत्यपी’त्यमरः । ‘कल्प. नास्ते विधी व्याधे संवर्ते मल्लवी द्विषे’
 इति मेदिनी । कठोरा चतिरुवा प्रचक्षाः भैरवा भोषवाय ये मरुतः वायवः तैलं कल्पि-
 विचिन्तानि तद्योक्तैः । युमानकाश्वप्रचयप्रभञ्जनवाचित्वे । मीलन्नेवचङ्कित्कणारकूट-
 मोलनः प्रकाशमाना, मेधा कल्पवर्षजोभूता यदु तानि । तथा तद्विद्विः कणाराणि कपिष्वमि-
 कुण्डराणि, ‘अथ कुण्डरं यद्विर विल’मित्यमरः । मल्लराणि देवां तानि ततो मीलन्नेवचङ्कित्क-
 तानि तद्विद्वि कणारकूटराणि चेति तैलद्योक्तैः । अथवा मीलन्नेव चिन्नेव कल्याणितः कल्पि-
 कणाराण्येवादि । मेघसम्पर्कवृत्तजोभूतमाने, विद्युत्प्रभातपिङ्गलमल्लवैव । मीलन्नेवचङ्कित्क-
 विन्नाश्वैः, विन्नाश्वानामपि स्य कूटैः शिखरैः ‘कूटोऽप्यी शिखरं यद्व’मित्यमरः । इव वज्रः
 आकाशम् अवाकोयते आकाशतः । अथ सन्नापनमयाः प्राधान्यात् वाच्योत्प्रेषेति तैलिक-
 वस्तुतया प्रचयस्याधीनमनतः पर्येतोक्त्येवादिः शालग्रहसिद्धादयस्त्रिभुवनमानीकमेति ४
 शार्ङ्गवधिवीक्षितं वस्तुम् ।

(क) कुत इति । कुत, कस्याभ्यासम् पुनः अथ अथवा कृष्णवर्णां जृम्भकानामानम-
 यान् आनमः प्राप्तिः स्यात् सन्नापित् । एतद्वचनः सन्नापि विचारितव्यमित्येवमनन्, अथवा
 कल्याण प्राप्तवानिति न यथा ज्ञातमित्यर्थः ।

उभयम् । नास्व व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । यतः, (ग)

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वान् कौशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे व्यवस्थिताः ॥ १५ ॥

[(१५) । एते कृशाश्वतनया हि कृशाश्वान् कौशिकं गताः । अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे व्यवस्थिताः । इत्यन्वयः ।]

(ङ) भवेति । प्राचतसात् प्रचतसाऽपत्यं पुमानिति प्राचतसं वाञ्छीकृतिं तस्यान् जृम्भकाश्वानामनं स्वस्येति शब्दः । इति १८ मन्वाभङ्ग अनुभवान् ।

(ज) नेति । अस्त्रेषु विषये अस्त्रं वाञ्छीकृतिं व्यवहारं शिष्येभ्य उपदेशं आत्मना वा प्रवीणं न आसीति शब्दः । अतः त्वन्मतरौत्या एतदागमनं न घटते । विशेषतः विशेषरूपेण जृम्भकेषु जृम्भकास्त्रेषु अस्त्रं व्यवहारो नास्तीत्यर्थः । जृम्भकास्त्राणां प्राचतसादमेनागमनं इति विशेषतो न घटते एवेत्यर्थः । अगस्त्यं प्राचतसस्य धनुर्वेदिशास्त्राभिज्ञतावानपि तं न बुद्धयिवावा सत्यनध्ययनस्य कुनचित्प्रद्वियासनपत्यस्य आश्रयत्वात् तच्चोक्तिं सङ्गता । तदत्र एवमपि व्याख्या सम्भवति, यत् अस्त्रेषु विषये अस्त्रं व्यवहारं प्रशिक्षि न आसीति, तच्चाह— केऽपि प्राचतसं धनुर्वेदव्यवहारे न प्रमथयन्तीति भावः । पराशर्यैवम् । तत्संस्कृतस्यानां जृम्भकास्त्राश्वानादधिगमं स्वस्य कथमाप न सम्भवेदिति भावः ।

(१५) तदर्थं प्रतिपादयितुमाह—कृशाश्वति । एते जृम्भकान्बर्द्धवताविधेया जृम्भकाश्वानाम् वा कृशाश्वतनया कृशाश्वस्य प्रजापते तनया कृशाश्वनाम्ना मुनिना प्रथमं सुपयसिता इत्यत्र । कीति प्रसिद्धौ । तस्यान् कृशाश्वान् कौशिकं विश्वामित्र गता आश्रिताः । अथ अनन्तरं तत्सम्प्रदायेन तस्य कौशिकस्य सम्प्रदायेन सम्प्रदीयत इति सम्प्रदायं मुक्तपरम्पर्योपदेशं तं विश्वामित्रोपदेशनस्यार्थः । रामभद्रं रामचन्द्रं व्यवस्थिता रामभद्रमाश्रिता, रामभद्रस्य व्यवहारयोग्या एव इत्यत्र । एते इत्यादिपदानां जृम्भकाश्वपरतावानाप विधयस्य कृशाश्वतनयत्वस्य प्राधान्यात् पुस्तयोगा न दुसुह । अथवा तेषां पुनर्बर्द्धवताकृतया तत्तदभिप्रायकं, प्रवीणा न विदुः । कृशाश्वदिपुत्राचमुनीनां तद्विषयेष्वन्यथा कृशाश्वान् काशिकं कौशिकाश्च रामभद्रमुपसंक्रान्तानो विस्तारविषयं तथा प्राचीनतया तद्व्यवहारस्यैव इति भावः । अथ जृम्भकाश्वरूपकं शाश्वतं विक्रीचरतया पर्यावाच्यहारः । कृशाश्वत्तमाश्रितं पुनः प्रवीणान् कश्चिं स च तत्कार्येति धटिन् समर्थः ।

चन्द्र । अपरेऽपि परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं हि सर्व-
मन्मदृशः पश्यन्ति । (घ)

सुमनः । वन्द्य ! सावधानो भव, परागतः प्रवीरः । (छ)

कुमारः । [चन्दोऽन्यं प्रति ।] अहो प्रियदर्शनः कुमारः ।

[सञ्जोहानुरागं निर्वर्ण्य] (च)

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिविडबन्धः परिचयः ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

[१६ । एतस्मिन् दृष्टे यदृच्छासंवादः किमु, गुणानाम् अतिशयः किमु, जन्मान्तर-
निविडबन्धः पुराणः परिचयो वा विधिवशात् अविदितः कः अपि निजः सम्बन्धः किमु, (वतः)
मम हृदयम् अवधानं रचयति । इत्यन्वयः ।]

(च) अपेति । अपरेऽपि मयदुक्तेभ्यः चन्दोऽपि न केवलं ज्ञानादधीनिकरानमद्रा इत्यर्थः ।
परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः परमम् अधिकम् उपचीयमानं सर्वमानं यत् सर्वं यत्नम् अर्थं
तेज इति यावत्, यथा सर्वं सत्त्वगुणं, तस्य प्रकाशः आविर्भावी येषां ते तथोक्ताः आनुक्त-
सम्पत्प्रकाशाः, योगाभासमैरन्वर्थाद्रजससोऽभिभवेन प्राप्तसत्त्वगुणैकप्रकाशाः इति । सर्वेष्व-
दृशः सर्वान् मन्त्रान् पश्यन्ति ये ते तथोक्ताः वेदादीनां मन्त्राणां सर्वेषां शास्त्रात्कर्तारः ।
योगिनः स्वयं हि आत्मनैव सम्प्रदायव्यतिरेकेणापि विदन्ति । योगिनः सत्त्वप्रकाशपरिदृष्टात्मनी
निष्ठस्मिन्निर्द्वन्द्वराचं जगत् करतलगतकुसुमयपल्लवदयस्योक्तयन्ति, अतो यवका मङ्गलैः प्रायेतदा-
युक्तास्मान्मे नास्ति काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

(छ) वक्षेति । सावधानो भव अवधानं ईदृि इत्यर्थः । अहं पराजयावाप्तरचकाय च
एकावचिचो मय इत्यर्थः । प्रवीरः प्रकटः वीरः यूरः स लव इत्यर्थः । परागतः अनुपस्थितः ।
यतोऽवनामनिनुमानच्छति अतः, यमलसेन तथा स्नातव्यमिति भावः । चन्दो वा प्रियदर्शन
वापुष्येन तत्पुत्रेणानां प्रभावसम्भवात् इत्यर्थः ।

(च) अहो इति । अनाद्यर्थे अहोमयः । प्रियदर्शनः प्रियं प्रीतिकरं स्वर्गं लब्धं च
तथोक्तः कुमारः लवः चन्द्रकेतुवः । सञ्जोहानुरागं निर्वर्ण्य केकेन चन्दोर्नन्दोऽपि अनुपस्थित-
वापुष्ये च लवः सर्वमानं यथा कायंवा निर्वर्ण्य लवः आसीति शेषः ।

(१६) यदृच्छेति । एतस्मिन् कुमारः लवः चन्द्रकेती च । दृष्टे चन्दोर्निष्ठे सन्धि-

सुमन । भूयसा जीविधर्म एवः, यद्भूयसयो कश्चित् क्वचित् प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं वा † चक्षूराग इति तमप्रतिबंधेयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति । (छ)

यद्व्यासवाद यद्व्यासा दैवगत्या चैतु विना इत्यर्थः, संवाद समागम किमु, यदा यद्व्यासा दैवेन संवाद समागमो यस्य स तथोक्त । यदा यद्व्यासा संवाद स'दृश्यं यस्य । रामादिगुण जयैरेकैव इति हृदयम् । तथाविध गुणानामतिशय गुणानां कुमारद्वये अनुभूयमानानां श्रीश्रीवीर्यादीनाम् अतिशय आधिक्य किमु । वा अथवा पुराण प्राक्तन जन्मान्तर निविक्रम्य अन्तर् जन्म इति जन्मान्तर मयूरस्यसकादयेति समास । तस्मिन् अन्त्यस्मिन् जन्मनोत्पत्त्यै । निविक्र हट वन्ध वन्धनं संश्लेषण यस्य स तथोक्त पारचय सत्त्व वासनेति यावत् । अन्त्यजन्मन्त्यज हृदये हटमादट प्राक्तन परिचय इत्यर्थः । वा पञ्चान्तरे अथवेत्यर्थः । विधिवशादैवनिबन्धनम् हेतोः । 'विधिवधान देव' अ'त्यमर । अविदित अज्ञात काऽपि निश्चेतुमशक्य अचिदपि । निज आत्मीय सम्बन्ध स्वजनसम्बन्ध इत्यर्थः । किमु किम् ? मन हृदय चित्तम् अवधान प्रकाशवृत्तिभावम् एकाग्रमिति यावत्, रचयति जनयति अन्वचिन्ता परिशीलनोऽहमेकान्तमनानुरक्तो भवामीत्यर्थः । यदा यत एव ततो न हृदयं कर्तुं अवधानं व्यापारान्तरादित्य रचयति कारति । अथवा एतस्मिन् हट सति मन हृदय कम्प गुणातिशया द्विगु अवधानम् अवहितं रचयति कारति । कथमिमं कुमारमवलोकयतो मे हृदयमन्वचिन्ता विनिवृत्तमेकान्तमनानन्दितमवहितम् भवति । किमु कारजन्य दैवप्रचोदितो नामास्य रत्नवीर्य हर्म्यलाल, किमु वास्य गुणातिशयप्रयुक्तो मोह जन्मान्तरे वा तत्त्वानेन मे प्रगाढ परिचय आसीत् शैवेदीनां प्रगाढसंस्कारसमुद्भावितस्मृतभावान्तराधिक्यता ? किमुन दैवविपव्यासिना नमिज्जात कथन सन्निकट स्वजनसम्बन्ध ? तद्वनमव कणाव्यासधारणन कारजन भाव्यम्, यमेव वदिरविकलोऽप्यन्तर्विकल सहसा सहसाऽपि अन् प्रतिभावजन समुत्थितवपुर्कोटिक संक्षयस्य निवर्जन पर्ववसानामावात हृद मशयावहार अनुपपादस्य पुत्रपादवधप्रति हतु त्वनोपपन्नात् काव्यलिङ्गमश्वद्वारय अनवोक्तत्वदीयय पुन पुन किमुपदप्रयोगात् । विवक्षित्वी इत्यम् ।

(१) जन्मान्तरजातपरिचयकारण परवानपि कवीनां निबन्ध यथा—'मनो हि जन्मान्तरवृत्तिप्रभम्' ।

(२) 'तच्छेता करति मूलनवीधवूय भावस्मिराचि जनमान्तरसोह' ।

च ।

(छ) भूयसीति । भूयसा बाहुवचन एव अयं जीविधर्मः न

वर्ष

चङ्केतुः पञ्चपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि खेहात्मकस्तनुरन्तर्भाषां चि सीव्यति ॥ १७ ॥

[१७ । यः पञ्चपातः 'चङ्केतु' तस्य प्रतिक्रिया नास्ति । स हि खेहात्मक' तनुरन्तर्भाषां चि सीव्यति । इत्यन्वयः ।]

स्वभाव इत्यर्थः । यत् कस्यचित् जनस्य कश्चित् क्वचित् जने रसमयी 'चतुरागान्तिका प्रीतिः' इति जायते यत् कश्चित् पश्यतः कस्यचित् चित् प्रीतिस्त्रिगुणं भवति स एव जीवितस्वभाव इति भावः । अत्र प्रीते, रसमयत्वव्यवस्थापनादलौकिकतापि प्रतिपाद्यते, तत्र अलङ्कारोक्त-रसव्यवस्थापयित्वा चनेनेव व्यक्तीभविव्यति । प्रथमदर्शन एव प्रेमप्रवृत्तयस्तस्य कुपचिदलङ्कारान् समालोच्य चारुचमाह—यतेति, यत्र प्रीतौ तारामैवकं तारयो, कनोनिवयोः, मित्रस्वभावः मैवकं 'तारकालो कनोनिव' इत्यमरः । सख्यम् अन्योऽन्यतारकातेजःसख्यकंजनिव्यर्थः । वाच समुच्चये । चचुराग इति चतुर्धाः अन्योऽन्यमैवयो राग चतुराग इति लौकिकानां लोकहस्तान्तरविदाम् उपचार व्यवहारः । तथाहि—लौकिकाचारपारङ्गमानामैव प्रीति तारामैवकं चचुराग इति निर्दिश्यन्ति । सख्येव दर्शनेन कश्चित् प्रति कस्यापि हृदयमनुरक्तं भवति, स खलु प्राथिना स्वभाव एव । तारामिवकम् एव तारामैवकमिति वा । यद्धि जीवाः परस्परं चतुस्तारकातेजःसख्यकंमैवैवैव रागवन्तो जायन्ते, चतुर्धा रागश्च तदैव व्यवतिष्ठति, तत एव तां प्रीतिं तारामैवकं चचुरागो वेति प्रेमतत्त्वाभिज्ञा । कथयन्ति, इत्यते चैवं संसारी प्रवचसंजनी वदुषा इति । चचुराग आदरादोक्तम् । तं प्रेमाद्य प्रथमम् अप्रतिपक्ष्येयं प्रतिपक्ष्यतुल्य इत्यतया समवधारयितुमशक्यम् । अनिवार्यं निवध्यते अनेनेति निवध्यम् कारणं, नास्ति निवध्यम् यस्य त तथोक्तम् चङ्केतुकं स्वत उत्पन्नम् आननन्ति कथयन्ति प्रेमतत्त्वज्ञा इति शेषः । प्रेमा ना मित्रता इति प्रेम खं इ' इत्यमरः । ईदृशं प्रेम वैवादिचैवरेण्यया जायते, अतो निर्निमित्तमैवेदमिति भावः ।

(१७) तदर्थं विवरयति—चङ्केतुरिति । चङ्केतु, अकारणः उपकारादिकमनपेक्षैव जायमानः यः पञ्चपातः पञ्च पातः पञ्चपातः पञ्चाश्वसम् आशक्तिविधेय इत्यर्थः, आशोद्यत्वप्रतिस्वयानमूलकानुकूल्यरूप इति यावत् । तस्य प्रतिक्रिया प्रतीकारः निवर्तकव्यापारः नास्ति । कः रचयिष्येवमनरेव असुखयमानो हि तादृजः प्रवचः कथमपि न निवारयितुं शक्य इत्यर्थः । हि वक्ष्यात् स तथाविधः आशक्तिविधेयः । खेहात्मकः खं इ एवात्मा खरूपं यस्य तादृजः प्रीतिस्वरूपः तनुः सन् चतुर्धा चि सीव्यति हृदयसन्निधानानि लीक्यति वदुषाति । उभयोर्हृदये हृदये प्रेमस्त्रेण संवच्य दली-करीतीत्यर्थः । अप चारुचि चारुचमैवमैवयोऽन्योन्यायोऽवधारः । अङ्किरव्य-

कमारी । [यन्त्रोद्भवम् उद्दिश्य] ।

एतस्मिन् महर्षितराजपट्टकास्ते

मोक्षध्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्ती मम परिरञ्जनाभिलाषात्

उष्णीशतपुलकावाद्यमङ्गमा स्ते ॥ १८ ॥

[(१८) मन्त्रविराजपट्टमाले एतन्मिन् शरीरे सायका कथमिव मोक्षत्वा । परि-
 दम्भमालिङ्गात् यत्प्राप्नोति मम चक्षुः उन्मीलितपुलककटम्भमाले । इत्यन्वयः ।]

जिह्वाभ्यान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना

अज्ञोऽपि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धविमुखं मामुच्यतेऽप्यायुधे

बौराबां समयो हि दाक्षरसः खेडकर्म बाधते ॥ १८ ॥

[(१८ । किन्तु आत्मानकठोरतेनाहं शब्द' विना का नाम गति । तेन शब्देन
 अपि किं वक्ष्य ईदृशः विषयः न जायेत । आद्ये चरते अपि युद्धविमुखं माम् पश्यन् किं
 वक्ष्यति । हाहकारः वीराणां समग्र' अहङ्कार बाधते । इत्यन्वयः ।]

निवृत्तं परम्परितद्वत्तच, खेदं तनुज्जारोपं पन्थासाक्षिं अन्तर्गन्तं च पुण्यं जनेभ्यः
हन्तव्यमिह चारोपप्रत्ययात् ।

(३८) एतच्चिन् इति । मद्यचित्तराजपट्टकामे पट्टे राजेति राजपट्ट नीलरक्तपट्टयुक्तः, मद्यं कप्रीनीति खन्तान् मद्यचमयन्तान् कर्मचिन् इति मद्यचित्तम् । मद्यचित्तं त्र्यम्बीकृतं यत् राजपट्टं तद्वत् कामे कोमले मनोहरे । राजपट्टं हीरकादिमणिभेदो वा । एतच्चिन् कप्रीरं देहे कामकाः मयाः कचमिव केन प्रकाशितं वा मोक्तव्या निवेष्टव्या नयेति मेषः । खन्तान् कोमले मनोहरेकान्तमिवादिनि चच्चिन् टेके वलकटिगमिमिताया वाया कचमपि निवेष्टुं न शक्यते इति भावः । वल्यं मरीरकं प्राप्ती चासाहने सतीत्यर्थः । परिरम्भवाभिजायान् कतिरक्तवत् चच्चिन्नक चमिन्नायं मृदा तस्मान् के हासिहनेकावधानात् जन चङ्गं मरीरकं कप्रीकृतपुष्पकचमयन्तं कप्रीकानि पुष्पकानां कदम्बानि चच्चिन् तत्तपोक्तमिति विवक्षितः । कदम्बानि कप्रीकृतानि, कदम्बानि कदम्बं कदम्बकुसुमाकारम् उन्नीयान्पुष्पकं चतस्रं कदम्बं कुसुमकं कप्रीमलानम् इति वा । चामे वचंते । वल्यं दण्डनलाचरीयं केचिन् - चित्तमभिजायी जगदी चच्चिन् चामे वी हृदः मरान् प्राप्तितुं चामोतीति भावः । चामि चामोतीयं राजपट्टकान्तमयम् सतीयमानद्वारः । चच्चिन् वी हृत्तम् ।

मुमन्त । [लव निर्गम्य काशमात्मगतम् ।] हृदय । किमन्यथा वरि-
कम्पसे ? (ज)

मनोरथस्य यज्ञोजं तद्देवेनादितो हृतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसूनस्यागमः कुतः ॥ २० ॥

(१८) किञ्चित् । किन्तु परन्तु पूर्वोक्तात् अन्वयित्वं । अथ देवैः शरैरेवैष्या न
जायते स्वर्थं तथापीत्यर्थः । आकाशकटोरनेत्रमि आकाशं प्राप्तं कटोरं तीक्ष्णम् उन्नमिति
यावत्, तेन पराभिभवमसामर्थ्यं येन तस्मिन् । अत्रमिधान्नयज्ञेन मम प्रतिपन्नमुने अस्मिन्
लवे । “भो भो लव महाबाहो” इत्यादिना युद्धार्थं स्वर्वापूर्वसामकवेन ज्ञानाद्भक्तितुल्यते
अन्वयेति शेषार्थः । अस्मिन् विना शरनिक्षेपमन्तरैव का नाम, ‘नाम सन्धावन्ध्या’, नति., कः
उपायः । अस्मत्साधनकयुद्धादिते किं स्वर्तन्त्रमिति न किमपीत्यर्थः । ननु शरीरस्त्रीभ्रातृभ्रातृ-
रीधेन अस्मत्साधनं क्रियतमित्यत्राह—अस्मेवेति । अस्मिन् अस्मिन् ईदृश एव विधिष्वीर्ष्यवीर्ष्यमासी
महावीर विषय जोषर प्रयोगस्यान न जायते न भवेत्, तेन अस्मेवापि चायुधेन कश्चिं, किं
फलं लाभ्यते । यदीदृशेन लोकोत्तरवीर्ष्यमात्रिना वीरैव सह न युज्ये, तदा अस्मे-
व अन्वयेदिति भावः । तर्हि लोकोत्तरवीर्ष्ययोः प्रावत्यदीर्ष्यत्वविचारैव अस्मदीयान्तर-
सारैव अस्मिन् विषये सामप्रयोगं क्रियतमित्यत्राह—उद्यतेऽपीति । चायुधे अस्मे उद्यते कां
प्रवर्तमानमिति अपि न केवलं योऽपि ज्ञतोद्यमे, अस्मत्सुतोऽपि प्रवर्तमानमपि इत्यपरिहारः । अस्म-
दित्युक्तं अस्मिन् साक्षं संशयान्तरं परास्मत्तु नाम् अयमेव, तिष्ठन्तु तावदन्ते, ननु अस्मत्सुतोऽपि इत्यपरिहारः । अस्म-
दुत्तम एव इत्यर्थः । किं वक्ष्यति । निश्चितं मां भीरु दुर्मेतं कायुधैर्बलं संकते इत्यर्थः । अतः
युधे कुत अस्मत्सुतोऽपि इत्यत्राह—वीराणामिति । इति यतः दादरसः दादरसः मित्रः
मित्रर इति यावत्, रसं लोच्यस्वरूपं यस्मिन् स तथोक्तं वीराणां दुराणां कनकः चापतः
‘कनका अपवाधारकालसिंहानसन्निधे’ इत्यमरः । अस्मे अस्मे अस्मे अस्मे अस्मे अस्मे
परिपाटीमिति यावत्, बाधते निवर्तयति रुच्योति यावत् । अस्मात्परवावाक्यद्वारा, स य
सामान्येन विमिश्रमयनरूपः । आहूतविस्तीर्णतं इत्यम् । अतः अस्मत्सुतोऽपि प्रवीणावर्ष-
प्रतीतिर्हि अस्मत्सुतोऽपि विमिश्रमयनरूपः ।

(ज) अत्रमिति । साक्षं अस्मेव सह इति साक्षम् अत्रमिति विस्तृत्यर्थः । ‘अतः साक्षं सह
पु’ति लोचनसुवि शोचते’ इति मेदिनी । अतः निर्गम्य विमिश्रं हरेत्तत् । आकाशं अस्मत्सु-
ताह—इदमेति । अथवा अस्मत्सुताह अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्
आकाशमस्मत्सुताह अतः इति किं अतः परिपक्वतं विमिश्रं, यदा ते अस्मत्सुता लोचनसुवि अस्मिन् ।

. [(२० । मनोरथस्य यत् बीजं, तत् देवेन आदितः जतम् । जतायां पूर्ववृत्तायां प्रसन्नस्य कुतः आननम् । इत्यन्वयः ।]

अ० । अक्षतरामि आर्य्य सुमन्त्र ! स्वन्दनात् । (भ्र)

सुमन्त्रः । तत्त्वस्य हेतोः ? (ज)

अ० । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति, अपिच खलु आर्य्य ! आत्मधर्मः परिपालितो भवति । न रथिनः पादधारमायोभयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ! (ट)

(२०) रामापत्यप्रकारकत्वनाया अनौचित्यं प्रतिपादयति—मनोरथस्य अविद्यमानाकल्पनिष्ठरामापत्यत्वस्य, लघोऽयं रामस्यापत्यमौद्गम्यमित्यास्य इति यावत्, यत् बीजं बीतत्वं कारणं तत् कारणं देवेन प्रतिज्जलादृष्टेन आदित आदौ पूर्वमेव गर्भिणीदृष्ट्यायामिवेति भावः । इतः विनाशितं द्विजन्तुसङ्गं बने भर्ता निर्व्यासिता आपन्नसत्त्वा बीता कथमपि जायसीत, तत् कथमयं तद्वर्जः इति उच्यते इत्यनेति भावः । तदेव दृष्टान्तेन विशदीकरोति—अतावमिति । अतायां कस्याचित् व्रतत्याः पुर्व्वलूनाया आसीद्विज्ञाया सत्यां प्रत्यक्षं पुत्रस्य अभवः उत्पत्तिः कुतः कस्यात् कारणाद्वेदिति उच्यते । यथा कुसुमोद्भूतान् प्राक् विज्ञायां अतायां तदुत्पत्त्यभिज्ञाव, तथा प्रागेव विनष्टायां बीतायाम् अयं तदपत्यत्वाभिज्ञाव इति विश्वप्रतिविम्बभावादेन दृष्टान्तालङ्कारः ।

(भ्र) अवेति । आर्य्य भो ! माननीय सुमन्त्रसारथे । स्वन्दनात् रथात् अक्षतरामि भूमी अक्षरीकामि अकल्पमिति शेषः । अन्दकेतो, सुमन्त्राज्ञाप्रार्थनार्थमियमुक्तिः ।

(ज) तदिति । तदक्षतरस्य कस्य हेतोः किमर्थं त्वमक्षतरितुमिच्छस्योऽर्थं ।

(ट) यत इति । यतः अस्यात् कारणात्, मनः स्वन्दनावतरकस्य इदमेव कारण-
निर्णयः । तत्कारणमेव कथयति—अयमित्यादिना । अयं वीरपुरुषः महावीर्य्यसम्पन्न
सह सखः तावत् भूम् पूजितः सम्पन्नः, सम्पन्नः भवति । एतेन पादधारिणा साङ्गे पादधारि-
वीर्य्यमवा बीतत्वं तेनौद्भवपरिहारादस्य गौरव व्यादिति भावः । अपिच सिद्धं न वैषम्यस्य
वीर्य्यं अथवा कारणमनौद्भवः । खलु निश्चये । आत्मधर्मः अवाचानमयमिति ज्ञानः स आसी
कथ्येति तबीजः, अक्षपातोः किञ्चिद्वदिति सिद्धम्, ततः अतस्मादयमे इति अदित्युत्पत्त्या
मण्डलीः कथमयः, इति अयः, ततः अयः । अविधाचारः प्रतिपालितः रजि मादुत इति
वाप्यम्, अवति । रथादक्षरीयं भूमिभेन सह भूमितत्त्वस्य मनः पुत्र ॥ आचारस्य
अक्षरीयारवा आदिमि भावः । ननु क्विदौद्गम्येयं आत्मधर्मं इति आदिमि
अर्थे ये मानवस्ये इवाह—नेति । रथिनः स्वन्दनादृष्टा बीजाः पादधाः पादधायां जाय

सुमन् । [सगन्तम्] कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽस्मि । (ठ)

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाप्यनुष्ठानात् साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

[(२१ । मादृशः कथं न्याय्यमनुष्ठानं प्रतिषेधतु, कथं वा साहसैकरसां क्रियाम् अपि अनुष्ठानात् । इत्यन्वयः ।]

चन्द्र । यदा तातमित्रा अपि पितुः प्रियसखं धर्मार्थसंशयेषु चार्थ-
मेव पृच्छन्ति, तत्किमाख्यौ विन्दुशति । (ड)

अनर्थं यत्नेति विवक्षितम् । पदाति योऽत्र न चायोधयन्ति नाभियुज्यते न युध्यन्ते शास्त्रविदः
शास्त्रं विदन्ति ये ते तयोक्ताः स्वधर्मप्रतिपादकार्यशास्त्रज्ञाः सन्वाहयः “रथो च रथिना
साहं पदातिश्च पदातिना । कुञ्जरस्थो गजस्थेन योज्यो भगुनन्दन ॥” इति चतुर्थमेषितान्-
तमिः । परिभाषन्ते उपदिशन्ति वदन्ति । रथिना पादचारिणा सह योऽनुमनीषितान्
भूयस्वतरणं भूयस्वरोहणेनैव च पादचारिणा सह युक्तेन चानधर्मोक्तं महावीरसम्मानञ्च च
परिरक्षन्तात् मे निर्वन्ध इत्यर्थः ।

(ठ) कष्टमिति । कष्टां क्लेशकरीं दशाम् अवस्थाम् अनुप्रपन्नः प्राप्तः अस्मि, इहावीं
कर्त्तव्यावधारणाद्यनतया व्याकुलो भवामीति भावः ।

(२१) तद्विवाह—कथमिति । मादृशः सुहाचाराभिन्नः मनुष्यस्त्वयिः जनः कथं केन
प्रकारेण न्याय्यं न्यायात् अनपेक्षं यथाशास्त्रमित्यर्थः । अनुष्ठानं रथादवतरणवत् कार्यं शक्ति-
वधतु निवारयेत्, महिषजनस्य शास्त्रानुमोदिते कर्त्तव्ये अननुमोदनम् अनुपिबन्धितम् ।
तन्मया चन्द्रकैतोः रथादवतरणं निषेधुं न शक्यते इति भावः । तर्हि अनुमन्तौ पादचारिण
योऽनुमिताह—कथमित्यादि । साहसैकरसां साहसम् अविवक्ष्यकारित्वम् उद्वेगकारित्वमिति
यावत् । तदेव एषः सुख्यः रथः युद्धप्रवर्त्तकोऽनुरागविषयो यत्र तां क्रियां रथादवतरणवत्
कार्यं वा कथं केन प्रकारेण अनुष्ठानात् अनुमन्तेन अनुमन्तुं शक्यताम् । यदि चन्द्रकैतुः
रथादवतीक्ष्य युद्धकारणात् नाहं निवारयामि तर्हि महावीरिणामैवात्र पराजयः दशावस्थायासीति
शङ्कापि मादृशः अनिष्टाचाराभिन्नो जनः कुमार् न्याय्यवाचकत्वमे निविध्य विहितानुष्ठान-
प्रतिबन्धवर्जितेन प्रत्यवायी वा कथं भवामि, तद्विधिमिवेकवीरैस्तत्परावधारणाद्यनतया विवर्त्त-
व्याकुलोऽस्मीति भावः । अतएव ह्येवं कष्टजनिकेति बोध्यम् ।

(ड) यदेति । तातमित्राः नैमिषि युध्यमादाः पितरः रामचन्द्रवधतयः अपि अस्मि

उक्तम् । आयुषम् ! एवं यथाधर्ममभिमन्यवे । (ठ)

एष सांघातिको न्याय एष धर्मः समातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

[(२२) एष सांघातिकः न्यायः, एष समातनः धर्मः, रघुसिंहानाम् इयं वीरचारित्र-
पद्धतिः । इत्यन्वयः ।]

चन्द्र । प्रतिकूपं वचनमार्थस्य । (ण)

इतिहासं पुराणेषु धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघुणाञ्च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

विशेषतः अपीति अपिग्रन्थार्थः । पितुः प्रियसखं तेषां जनकस्य दशरथस्य प्रियं मित्रम्
आर्यं आर्यं भवन्तम् एव जानन्तम् । धर्मार्थसंग्रहेषु धर्मार्थवीर्यनुष्ठेयसन्देशेषु शास्त्रविहिताचार-
रूपस्य धर्मस्य तथा धर्मस्य कर्तव्यस्य च संग्रहेषु सन्देशेषु सत्तु पृच्छन्ति जिज्ञासन्ते, सन्देश-
निवारणाय भवतोऽभिमन्युं चपेक्षन्ते अपिवाचारेषु धर्मार्थेषु भवतोऽतीव वैचक्षण्यमिति भावः ।
तत् तदा सम्यगपि अतिविषयवानामकालातपादानां संग्रहनिरासकत्वेऽपि इत्यर्थः । आर्यः
भावः भवान् किं कथं विवक्षति विवक्षति, भवाद्भवत्यतिविदुषः अथ किं विमर्शयन्मति नार्थं
मुदुहः प्रश्नः उत्तरं भवानिमन्युमनुमन्यतमिति भावः ।

(ठ) आयुषमिति । एवं रघादवतरण यथाधर्मं धर्मम् अभ्यतिष्ठन्ति यथाधर्मं
धर्मोक्तधीरितं यथाचारवृत्तमिति यावत्, अभिमन्यसे इच्छति । रघादवतीर्य सत् वीरु-
मिच्छति तत् साधिति भावः ।

(२२) तदीय इत्येवम्—एष इति । एष, अथ सांघातिकः संघातः भवः संघातसम्बन्धी
न्यायः मित्रः रक्षितः पादचारित्रिः सङ्गमुद्राकरचरप इति सांघातिकशास्त्राभिमन्य एवेत्यर्थः ।
एष समातनः भावनः धर्मः आचारः अत्रिदवीर्यहीनश्च एवाचारः चिरं प्रतिपासितः । इयं
रघुसिंहानीति निमित्तं रघुसिंहानां रघवः सिंहा इव ते तेषां रघुकुलश्रेष्ठानां पुराणां वीर-
चारित्रपद्धतिः वीरचारित्रस्य वीरजनोचिताचारस्य पद्धतिः पद्याः 'पद्धतिः पङ्क्तिवर्त्मनो'रिति
विहिती । वीरव्यापारपरिपाटीति यावत् । एतेनैवाचारवर्त्मना रघुकुलवीरपुरुषाः सत्वरणे
केनैवाधिक्येन तातपाहादीनामभिमन्यता नितरानाहता एवेति भावः । अथ एतत्पादाधिक्यं
अर्थवत्त्वं विवेकतया अनेकवचनेन सांघातिकस्यादिना प्रस्तुतेन अभिमन्यन्तान् तुल्य-
कृतितान्तराः ।

(२३) इतिहासः । आर्यस्य धर्मवीरस्य भवतः वचनम् "एष इत्यदि-
न्यायं धर्ममनु वचनम् वीर्यमिति यावत् । भवाद्भवानां आर्यं इति अथ
एष-आयुषमिति भावः ।

[(२३ । भवन् एव इतिहासं पुराणं च धर्मप्रवचनानि च रचन्ता कुलक्षितिं च जानन्ति । इत्यन्वयः ।]

सुमन्तः । [सञ्ज्ञेहासं परिष्वज्य] (त)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

वत्सस्य वक्ष कति नाम दिगन्धमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरहस्तं

दिष्ट्या गतं दधरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

[(२४ । हे वक्ष, इन्द्रजितः निहन्तुः वत्सस्य ते पितुः अपि जातस्य कति नाम धमूनि दिनानि । तस्य अपि अपत्यं वीरहस्तमनुगच्छति । दिष्ट्या दधरथस्य कुलं प्रतिष्ठां गतम् । इत्यन्वयः ।]

(२३) अनुकूपवचनप्रयोगे हेतुं दर्शयति—इतीति । भवन् एव नाम्ने इत्येवकारणैः । इतिहासं पुराणं रामायणभारतादिकम् । “धर्मार्थकाममोक्षावाप्तुपदैश्च समन्वितम् । पुराणकथाश्रुतमितिहासं प्रवचते” । पुराणं पञ्चलवचान्वितं शास्त्रम् । “सर्गैकं प्रतिसर्गैश्च वक्षी मन्वन्तराणि च । धर्मानुचरितैश्च पुराणं पञ्चलवचम् ॥” धर्मप्रवचनानि च धर्मोः कर्मात्मनाम् निष्कर्मैर्मित्तिक्कादयः प्रोचन्ते एमिरिति करवाविकरवयोरेति श्रुट् । मन्वर्द्धकृति-शास्त्राधीत्यर्थः । तथा रचयाम् इत्याहुकुलोत्पन्नानां कुलक्षितिं* वंशमवर्द्धयाम् आचारमिति यावत्, जानन्ति विदन्ति । अतएवानुकूपं वक्तुमर्हन्ति भवन् इति भावः । अत्र जानन्तीत्येवमित्यादाः कर्मतास्तन्मन्त्रेण इतिहासादिषु चलेषु सम्बन्धात्प्राप्तयोनिताकाराः । भवन् एव इत्येवकारण-वचन्यपोहनात् परिसंख्यायि प्रोच्यते । पय्यावक्तुं इत्यम् ।

(त) सञ्ज्ञेहेति । सञ्ज्ञेहासं ज्ञेहेन वाक्येन चलेषु आनन्त्याहुवा कृत् वर्यमानं यथा तथा परिष्वज्य चन्द्रकेतुमालिङ्ग्य सुमन्त आश्रित्य ज्ञेयः ।

(२४) चन्द्रकेतोः आश्रयार्थानुपालनप्रवृत्तिमवबोधयन् समुद्यः सुमन्तः ज्ञेहे हे भवन् इति—जातस्येति । अपि वक्ष चन्द्रकेतो ! इन्द्रजितः कुले द्वैवराजस्यापि अजितः सैन्यमालम्ब्य निहन्तुः व्यापादयितुः ब्रह्मण्य मेमाद्यस्य विजयोः ते तव पितुर्जनकाय सञ्चरन् अपि जायते कल्पः सत्यं सतो वा । धमूनि जनान् आरभ्य अद्यावद्विद्वानि दिवसाः कति नाम स्त्रियन्ति वक्ष्यन्त्यामीत्यर्थः । वक्षस्य सञ्चरन्त्यस्य मन्त्रात् मन्त्रं तत्सम्बन्धिनानि मन्त्रप्रवृत्तिविधानीत्यर्थः, कति नाम अतीतामीति ज्ञेयः । तस्यापि चमत्प्रवचनः शिवोरपि सञ्चरन्त्यस्य* मन्त्रः चन्द्रकेतुरित्यर्थः । वीरहस्तं दधरथोविद्याकारं अनुगच्छति अनुगच्छन् प्रतिपन्नमिति कुलक्षितिं

चन्द्र । [सकटम् ।]

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

[(२५) रघुज्येष्ठ अप्रतिष्ठ न कुलस्य का प्रतिष्ठा इति दुःखेन न अपरं नय पितरं तप्यन्ते । इत्यन्वयः ।]

सुमन । अहह ! हृदयमग्निदारणानि एतानि चन्द्रकेतोर्वचनानि । (थ)

वप । इन्त ! मिथीकृतो रसक्रमो वर्त्तते । (द)

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुपोद्रे कुमुदिनी

तथैवास्मिन् दृष्टिर्भ्रम कलहकामः पुनरयम् ।

यावत् । दिष्टा भाग्येन दशरथस्य कुलं यथा प्रतिष्ठां वशसन्तानजनिता प्रसिद्धिं स्थायित्वम् अभिव्येष्टमिति यावत्, गतं प्राप्तम् । इतोऽन्यत् किं न आनन्दकारणमस्तीति भावः । अथ लक्ष्मणस्यादिवसनात्तत्पदवस्तुवर्येणैव भग्नं अन्तर्हितबोराचारस्य चन्द्रकेतोरतिशयलप्रकटनात्पथ्याथोक्तोद्धारः, स च अस्मिन्पादाद्य प्रति पूर्वपादाद्यानां पुनृतान् वाक्यान् हेतुककाम्यं लिङ्गानुप्रासितः । इत्थं वसन्ततिलकम् ।

(२५) अप्रतिष्ठ इति । रघुज्येष्ठ रघुपुत्रज्येष्ठ तस्मिन् रघुवर्षाग्रिष्ठे राक्षसप्रतिष्ठे नास्ति प्रतिष्ठा वेद्यस्थितिः यस्य तस्मिन् प्रतिष्ठासम्पादकापत्त्यर्थेन सति न अस्माकं कुलस्य गोचस्य का कौटुम्भी प्रतिष्ठा स्थितिः इति अनेन दुःखेन सकटं हेतुना न अस्माकम् अपरं रामचन्द्रान् अन्ये पितरं भरतलक्ष्मणवत्सु । तप्यन्तः मनसापः प्राप्नुवन्ति । कुलज्येष्ठस्य सकल-मुखाकरस्य रामचन्द्रस्यानपत्यत्वं सत्यस्यपि तत्कनिष्ठानां भरतादीनामपत्यं नु अस्मात् रघुवर्षस्य प्रतिष्ठा न स्थापनीयमिति सन्भाव्यते इति भावः । रघुज्येष्ठस्य अप्रतिष्ठत्वपदाच्च विशेषणस्य प्रतिष्ठामावप्रयोगकतया प्रतीयत इति पदाद्यहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

(थ) अहहेति । अहहेति श्लेशरूपकमव्ययम् । एतानि इतः अव्ययवहितपूर्वमेव कश्चिदपि चन्द्रकेतोर्वचनानामन्यस्य वचनानि वाक्यानि हृदयमग्निदारणानि हृदयस्य मन्त्रं सन्निधानं दायित्वे एभिरिति दारणानि भेदनाति, अर्थानि वचनानि सुता हृदये मन्त्राणि च किरीटिका इत्यर्थः ।

(द) इमेति । इमेति इषे । 'इन्त इषेऽनुकम्पाया'मित्यमरः । कादाद्यः ।
निर्वाक्यः पथ्याथः मिथीकृतः मिलितं वात्सल्यवीररसयोरेकस्य सनाथः । इत्थं वपुः
वर्त्तते । कदाचित् वात्सल्यरसस्य विभावः कदाचित् वा वीररसस्येवार्थः ।

अथत्कारकूरकृष्णितगुणगुञ्जदगुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोन्मथरसः * ॥ २६ ॥

[(२६) इन्दो समुपोढे कुमुदिनौ यथा आनन्दं व्रजति, मम दृष्टिं चञ्चिन् तथा, पुन कलङ्काम अथ बाहू अथत्कारकूरकृष्णितगुणगुञ्जदगुरुधनुर्धृतप्रेमा विकचविकरालोन्मथरसः । इत्यन्वयः ।]

चन्द्र । [अवतरन] आर्थ्य । सावित्रसन्दर्भेः अभिवाद्यते । (ध)

(२६) तदेव प्रोक्ताह—यथेति । इन्दो चन्द्र समुपोढे उदिते सति, कुमुदिनौ कुमुदती यथा यदन् आनन्दं विकाशमित्यर्थः । व्रजति प्राप्नोति । चन्द्रोदये कुमुदिनौ यथा प्रफुल्लता जायते । चञ्चिन् कुमारे मम दृष्टिं नेत्रं तथैव तददव आनन्दं व्रजति प्रीतिमप्लवृत्तां यातीत्यर्थः । कुमारमिमं दृष्ट्वा मे आनन्दातिशयो जायते इति भावः । पुन किन्तु कलङ्काम' कलङ्क विरोधं सयाम कामयन् य म तथाक्त, समरामिनाषीत्यर्थः । अयम् एव मम बाहुः भुजः, अथत्कारकूरकृष्णितगुणगुञ्जदगुरुधनुर्धृतप्रेमा अथत्कारेण अथ अथेति अग्निना ज्ञूर्न् अतिकर्कशं यथा तथा कृष्णितं शाब्दतः यो गुणं मौर्वीं तेन गुञ्जन् शब्दावसानं यत् नृप मङ्गलं धनुः कार्मुकं तस्मिन् धृतं कृतं प्रेम प्रणयं यद्व्याकाङ्क्षादयो धेनुः स तथोक्तः । तथा विकचविकरालोन्मथरसं विकचं सुव्यक्तं विकरालं भयङ्करं 'करालो दगुरे तुङ्गे भीषणे अभिधीयते' इति मेदिनी । उन्मथरसं रौद्ररसयोगेन समुहृतं रौरसं यच्चिन् स तथोक्तश्च जात इति शेषः । इमं मनोहररूपं कुमारं दृष्ट्वा मम नेत्रद्वयं परमानन्दं लभते, किन्तु मे बाहुरनेन सह युद्धार्थम् अविरतं ज्यायां व्याप्ताख्येन आनेन दिक्चक्षुषास्माभ्यां बाहून् निषेमुमभिलषति तथैव रतिक्रीडस्थायिकयोः शृङ्गारवीरयोर्मेलनादस्योर्मिनीकृतत्वमिति सङ्गच्छते । "पु भाव मनसा ययु" इति व्याधेन कुमुदिनौ दृष्टानाम् शृङ्गारोत्पत्तिरिति बोध्यम् । अत्र उपमा इत्यनप्रासश्च । 'रसस्योक्तिं स्वशब्देन स्थायिसंचारिणीरपी'ति दर्पणीमेव रसवतः स्वशब्दोक्तिदोषः । गुञ्जदगुरुधनुरित्यत्र ध्यातिविरहतादोषं भमरादिष्वेव गुञ्जन्तस्य प्रविष्टत्वात्, दोषपरिहारस्तु गर्जन्तप्रभृतितादृशशब्दपरिवर्तनेन कर्त्तव्य इति । शिखरिणी इत्यम् ।

(ध) आर्थ्येति । अवतरन् रथाश्चन्द्रकैतुरिति शब्दः । आर्थ्येति सुमन्मुखं लब्धोपनम् । सावित्रं सवित्रं सूर्यस्य अपत्यं पुमान् इति सावित्रः सूर्यवंशीयः चन्द्रकैतुः अहमित्यर्थः । अभिवाद्यते प्रणमति भवन्मिति शेषः । अत्र सावित्र इति विशेषबोधादानात्मनस्तस्य गौरवातिशयं द्योतयति सैवकस्य मङ्गलं सैवकस्य मङ्गलं सुतरां भवत्येवेति बोध्यम् । अग्निजनः प्रजापतेर च मनस्कारस्य नियमः ।

* विकचविकरालोन्मथरसः इति पाठान्तरम् ।

समम् । अजितं पुण्यमोजस्वि काकुत्स्थस्येव ते महः ।

त्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

[(२७) शाश्वत देव वराह काकुत्स्थस्य इव ते अजित पुण्यम् अजस्वि मह त्रेयसे परिकल्पताम् । इत्यन्वयः ।]

अपिच । (न)

देवस्यां सविता धिनीतु समरे गोत्रस्य यस्ये पिता

त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुर्यस्ये गुरुणामपि ।

ऐन्द्रं वैष्णवमग्निमाकृतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते

देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ध्याघोषमग्नौ जयम् ॥ २८ ॥

[(२८) य ते गोत्रस्य पिता देव सविता (न) त्वा समरे धिनीतु । य ते गुरुं अपि नृपः मैत्रावरुणि (स) त्वां अभिनन्दतु । अथ ऐन्द्रं वैष्णवम् आप्रिमाकृतं सौपर्णम् अग्नौ ते अस्तु, रामलक्ष्मणधनुर्ध्याघोषमग्नौ जयं देयात् एव । इत्यन्वयः ।]

(२७) अजितमिति । शाश्वत सनातन उत्पत्तिविनाशरहित । 'शाश्वतस्तु भुवो नित्यं सनातनसनातना' इत्यमरः । वराह गृहीतवराहरूप एव विष्णु काकुत्स्थस्य इव ऐश्वर्यात्म्यं पुरश्चर्याभिधानस्य सुप्रसिद्धस्य राज्ञ इव त तव अजितम् अप्रतिहतम् अच्युतमभिभूतं पुण्यं पावनं 'पुण्यं धर्मं मनोऽर्थं च पावने च प्रकीर्तित' इति विश्वः । अोजस्वि बलिष्ठ मह तेजः 'अजस्रतुल्यवतीजसो' इत्यमरः । त्रेयसे कल्याणाय । तादृशं चतुर्वीर्यं । परिकल्पतां सम्पद्यतां कल्पनाभावा इति शेषः । पुरा इष्यदपिण्ड इन्द्रस्य ककुद्दमावच्छाज्यन्ते सह युध्यमानस्य इत्याहुः कुलीहमवस्य पुरश्चरस्य देहं भगवान् विष्टं क्षीरजसा आपूर्य देवासुरसमरे यथा विजयं हसवान्, तथा अस्मिन् युद्धे स भगवान् ते क्षरीरं निजमहसा बलिष्ठ विधाय तुभ्य विजयं कदातु इत्यर्थः । अतः वराहपदीपादाभिन भगवतः सामर्थ्याधिक्यं प्रतीयते वराहावतारेणैव तेन जलबाधेनमया भूमिबद्धतेति तस्य वीर्यातिशयो बोध्यः । अथवा वराहदेवस्य प्रथमदैत्यहिरण्याक्षिभ्रमेणादिवीरत्वात् तत एव अथ साधनं युज्यते । यदा सूर्यवशीयान्ने गन्धोपासका इति वराहपदीपस्यासौ बीजम् ।

(न) अपि चेति । अपि च अन्यच्च न केवलम् अजितः न वरुण-
नाथमदीत्यर्थः ।

(२८) देव इति । यस्मै तव गोत्रस्य त्रैलोक्यं 'अथवासीऽप्यवी रंजी बीज' इति अमरः,

नव । कुमार । अति हि नाम शोभये रथस्य एव ; कृतं कृत-
मत्थादरेण । (प)

चन्द्र । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु । (फ)

नव । आर्य्य ! प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् । (व)

कुलम् 'ग्रीवं कुलाचयो'रित्यमरमिदिनीकारौ । पिता जनक 'अग्निदुश्च' ; अग्निः इव वंश उत्पन्न इत्यर्थः । स देव अविता सूर्यः त्वां समरे रथे धिनीतु ग्रीवस्तु अक्षसि विजयं दत्त्वा वंशयतु इत्यर्थः । तथा यस्मै गुरुणां पूजनीयानां पितादीनाम् अपि गुरुः कृण्वे च तैमानवस्य' मित्रस्य वरुणस्य तौ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वे इत्यानङ् । तथौरयमित्यर्थे वल्लेहमिति 'अप्रमत्त' । एकस्मिन् काले मित्रस्य कल्याणारे च वरुणस्य पुत्रत्वेन अस्मैय सन्ना । वशिष्ठ अपि त्वां नन्दतु आशिषा सर्वव्ययतु, तस्याग्नीर्वाटवलीन तव जयोऽस्तु इत्यर्थः । पुनर्वाक्पारमेष्ठिनाद्योऽयम् । अथो ऐन्द्र इन्द्रस्य इदमित्येन्द्र माघवतं विश्वोरिदं वैश्वं नारायणसम्पत्तिं आग्निमादतम् अग्निं च मरुचेति देवताद्वन्द्वे इति आगच्छि अग्निमादतौ तथोपिदमित्यग्निं उभयपदशब्दि, "इदृशी" इति इदृशमिति उत्तरपदे अग्ने रिदादौ च आग्निमादः सिद्धम् । वज्रिबाहुसम्पत्तिं इत्यर्थः । तथा सीपये सुपर्णस्य गदकस्य इदं सुपर्णो गदत्मान्, गदत्मान् गदकस्यार्थो वैमतेष्व खड्गेश्वर । नामान्तको विश्वरथ सुपर्णं पन्नमात्रेण इत्यमरः । मादत्तमन्त्रं बीजं कर्म ते तव अस्तु । अथतापहरचक्राक्षौ इन्द्रे नाशनिना ताक्षितस्याप्यस्य पञ्चच्छेदो माभूदित्यस्य सुपर्णनामाप्रवृत्तिरिति पौराणिका । तथा रामलक्ष्मणधनुर्गर्वाद्योवमन्त्रं, रामलक्ष्मणयो राघवसीमिन्द्रो वतुवो कार्ण्यं जयो धे ज्ये मौर्ध्वी तयो घोष टङ्कार एव मन्त्रं जयं दद्यात् पितरतु । 'अव्यर्ध्वीर्ध्वयो-रामलक्ष्मणयोर्धनुर्गुणनिनादो यथा सर्व्वेव विभवति, त्वमपि तथा जयी भव । तथोरिव ते सामर्थ्यमस्तु इति भावः । तव इन्द्रादीनां तेज इव तेज अस्तु इति विष्ण्वतिविष्ण्वनामवोधनाग्नि-दर्शनालङ्कारः । तव प्रीत्यनादिक्रियायां वज्रनां योगपदप्रतीतिं समुच्चवाचङ्कार इति 'वैशित्' । मादत्तविश्वीकृतं इत्यम् ।

(प) कुमार इति । रथस्य अन्तर्माघस्थित एव त्वम् अति अतिशयेन हि निवर्तितं शोभते नाम इत्यर्थं सन्भावयामीति । अतः अत्थादरेण रथावतरणरूपवृत्तानामवर्धनेन कृतं कृतम् अलमलम् सञ्चरी रित्येवमन् । अत्थादर न कार्य्यं रथाददेनैव भवता दीक्ष्यमित्यर्थः ।

(फ) तर्हीति । तर्हि नम रथावस्थानं चेतवानिमते तदेवम् । अलङ्कृतम् अपि गङ्गाम् भाव आनयं नक्त च ताडयन् भवान् अपि अस्मत् परं रक्तम् अलङ्करीतुं चादीक्ष्येन बीजमस्तु । अनादित्यवर्धनीयैवकालादीहृदयेन रथं दद्यात्तर्हि अलङ्करीतुं भवतीति भावः ।

(व) अर्य्योऽयम् । अर्य्यः अर्य्यः अर्य्यः अर्य्यः, रामपुत्रं राघवकुमारं अलङ्कृतुं अर्य्योऽयम् अनादीकम्

समन्तः । त्वमप्यगुरुद्वयस्य चन्द्रकेतोर्वचनम् । (भ)

नवः । को विचारः स्वेषु उपकरणेषु । किन्तु परम्यसदो वयमन-
भ्यस्तरघचर्याः । (म)

समन्तः । जानासि वक्ता ! दर्पसौजन्ययोर्गोचरितमौरयितुम्, यदि
पुनरीदृशं त्वामैक्षाको रामभद्रः पश्येत् तदा अस्य स्नेहेन हृदय-
मभिभन्देत् । (य)

नवः । आर्य्य ! सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । [मलयजनिव] (र)

पारोक्ष्य । चन्द्रकेतुजतसख्यसम्बन्धात्तस्य गुरुत्वं लवस्यापि सुमन्त्रे गुरुत्वव्यवहारज्ञेन सुमन्त्रे,
आर्य्येति सम्बोधनम् । राजपुत्रमिति विशेषणमात्रेण चन्द्रकेतोरुपस्थापनात् अयं राजपुत्रः रक्षा-
नृपेवैव वृत्ते अभ्यस्य चतः पञ्चपादकारेण कटातिशयो भविष्यतीति रथारोपणे हेतुरभिप्रेयते ।

(भ) लमिति । त्वम् अपि चन्द्रकेतोर्वचनं "महाभागोऽन्यथा" मित्यादि वाक्यं अनुदध्यस्व
न उपैष्यस्य । यदि त्वं रथमारोहसि तदा एवमपि रथमारोपयामीत्यर्थः ।

(म) क इति । स्वेषु आत्मौघेषु स्वसम्बन्धिषु इत्यर्थः । उपकरणेषु संयामोपकरणौ-
भूतेषु वस्तुषु रथादिषु निजव्यवहार्ये रथादुपकरणे व्यञ्जकसुमित्यर्थः । क. विचारः वितर्कः ।
आत्मनः व्यवहार्यद्रव्यव्यवहारविषये श्रद्धां कोपि विचारारवहारः कोऽन्या व्यञ्जकसु शक्यते इति
भावः । किन्तु परम्यसद परस्मै वने लोदन्ति वसन्तीति तथोक्ता जनवास्तिन वयं, अकारः
रथान्ते बहुत्वम्, बहुमित्यर्थः । अतएव अनभ्यस्तरघचर्यां, रथस्य चर्यां रथचर्यां न अभ्यसा
विचिता रथचर्यां रथारोहचक्रात्मनादिव्यवहारः यैस्ते तथोक्ताः । रथारोहपादौ न वयमुपदिष्टा
तत् क्रुमारस्य वाक्यं प्रतिपाद्यितुं नाहोमीत्यर्थः ।

(य) जानासीति । दर्पसौजन्ययोः गर्वविनययोः गोचरितम् उपयुक्तं दर्पोचितं सौजन्यो-
चितमेतत्तुल्यं । ईरयितुं वक्तुं जानासि शक्नोषि, स्वेषु उपकरणेषु को विचार इत्युक्त्वा ते मङ्गल-
सौजन्यं प्रकाशयते । रथिनः रथं विनापि यादुमर्हन्तीत्यन्तर्गतगुणवचनं ध्वनितः । एतन्मैव ते
वाक्कोन हर्षः सौजन्यस्य प्रकटितम् इत्यर्थः । यदि पुनः किन्तु चेत् ईदृशम् एवं दर्पसौजन्यादि-
सङ्कलनवीरगुणभूषितं त्वाम् ऐक्षाकः इत्याकुक्कुलभूषणं रामभद्रः पश्येत् विलोकयेत् तदा तर्हि
अस्य रामस्य हृदयं चित्तं स्नेहेन प्रेक्षा अभिभन्देत् परितृप्तं भवेत् । ४२- श्रीहवीरतायां
अतिशयेन प्रसिद्धस्य वंशधरतया रामभद्रस्यात्मनो वराहिल्लासाङ्गं दृष्ट्वा स
शिरसां प्रीतिभाषयित्वा, वीरा हि वीरं सुजनं सम्माननाः परितुष्यन्तीति च ।

(र) आर्य्येति । स राजर्षिः सङ्कलनसंयमादिगुणयोगात् आर्यक-५. वृषतिः स
रामचन्द्रः कुम्भः सम्पन्नः बाहुरिति बावन्, श्रूयते रामावककथावान् इति शेषः । सङ्कल-

वयमपि न खल्वेवं प्रायाः क्रतुप्रविधातिनः

क इह च गुणैस्तं राजानं न वा बहुमन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारसुरङ्गमरक्षिणां

विक्रतिमखिलज्वालेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥ २८ ॥

[(२८ । वयमपि न खलु एवं प्रायाः क्रतुप्रविधातिनः, इह च क वा तं राजानं गुणैः न बहुमन्यते । तदपि सुरङ्गमरक्षिणां स खलु व्याहारः अखिलज्वालेपप्रचण्डतया मे विक्रतिम् अकरोत् । इत्यन्वयः ।]

चन्द्रः । [सञ्चितम्] किञ्च भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः । (ल)

निव एव सुजनस्यापि रामस्य यज्ञियाद्वावरोधाधत्वाचरणात् सञ्चितमिव यथा तथा बह्वन्मात्र-
माहेति शेषः ।

(२८) ननु सुजनस्य तु रामचन्द्रस्य तु यज्ञियाद्वावरोधस्य दीर्घान्वातुङ्गान् गुणात्मन्यन्तान्
चित्तमित्याह—वयमपीति । वयमपि एवं प्रायाः प्रायेण बाहुल्येन एवम् इत्येव प्रायाः सुपुंस्येति
समासः । ईदृशा क्रतुप्रविधातिनः क्रतु यज्ञः प्रविज्ञकीति तथोक्ताः ‘यज्ञः समोऽभ्यरो बावः
सप्ततनुर्मेखः क्रतु’रित्यमरः । मखविध्वंसिनः सङ्गततय दुरक्षिमा इत्यर्थः । न भवान् इति
शेषः । भवानो वा अन्यान् प्रति ताडयति, रामरानं प्रति तु नैवेत्याह—क इह च इति ।
च किञ्च इह जगति कः को जगत् तं राजानं रक्षकः तं रामचन्द्रः गुणैः सौजन्यबोध्य-
बोध्यदिभिः सत्कर्षाधायकैः धर्मैः न वा बहुमन्यते न आद्रियते, अपितु सर्व एव तदनुच-
नचाकृष्टा तं प्रशंसन्ति सुतरां वयं तं सर्वथा बहुमन्यमाने न क्रतुदेविचः, नापि रामदेविच
इत्यर्थः तर्हि कथं तदन्वावरोधेन विरोधः क्रियते इत्याह—तदपीति । तदपि तथापि
रामस्य बहुमानास्पदतया तेन सङ्घः विरोधाचरन्त्यान्याय्यत्वेऽपीत्यर्थः । सुरङ्गमरक्षिणां सुरङ्गम-
यज्ञियाद्वावरोधिकां रक्षकाणां स व्याहारः “वयमत्र पताकियम्” इत्यादि वचनम् । अखिल-
ज्वालेपप्रचण्डतया अखिलानां सकलानां ज्वालाणां राजानानाम् आलेपेन अवमानेन अवदधेति
यावत्, हेतुना प्रचण्डतया अतिभोवन्ततया सुदुः सङ्गतयेति भावः । खलु निश्चितं मे नूनं विक्रतिं
प्रेतसोऽन्यापत्तिं कोपमित्यर्थः । अकरोत् जगदामासः । इदमेवावधारणकारणमित्यर्थः ।
निखिलवीरजनावशात्सर्वकवचानां शीघ्रेणावः सुरङ्गमः मयावदह इत्यर्थः । नच निरुद्धोदीर्घ-
वशादिदमाचरितमिति भावः । अत्राप्युक्तेन क इह गुणैस्तं राजानं न बहुमन्यते इति
शालाव्यवचनेन प्रस्तुतस्य अवलम्बे प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसासङ्गः । अर्थापत्तिश्च, तदनयोः सङ्गरः ।
उरिणी इत्यम् ।

(ल) किञ्च इति । तत्राप्यप्युक्तवर्षेऽपि तास्य पिङ्गलापीवकः श्रेष्ठतास्य रामचन्द्रस्य

वयः । अस्मिन्नात्मर्षी मा भूदा, एतत्तु दृष्टव्यम्,—दातां हि राघवं राजानं शृणुमः, स किल नात्मना दृष्यति, नाप्यस्य प्रजासु हस्तत्वं आयते ; तत् किमस्य मनुष्या राक्षसीं वाचं वदन्ति । (व)

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुत्तमद्वयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्घृतिः ॥३०॥

[(३०) ऋषयः उत्तमद्वयोः वाच राक्षसीम् आहुः । सा सर्ववैराणां योनिः, सा हि लोकस्य निर्घृतिः । इत्यन्वयः ।]

यः प्रतापः प्रभावः कोषदण्डं तेजः इत्यर्थः । 'स्यात् प्रतापः प्रभावश्च योजनः' कोषदण्डज-
मिवत्वरः । तस्य सत्कर्षेऽपि अतिशयेऽपि विषये भवतः, अमर्षः असङ्गिच्छता । रामचन्द्रस्यापि
प्रज्ञासीत्कर्षवचनं मत्तो निश्चयं किं न सोढुं शक्नोति इत्यर्थः । वः पाशपतं शरासनं सावह्वलं
वैर्घ्र्यं, मिश्रवन्निष्पातपीरुधं सकलसुराणां पराभवितारं दशाननं शमनसदनं लक्ष्मणमासु ;
वक्ष्याम्यपि वीरवृत्तविशेषानसाधारणान् जगति विस्तारयामासु, तस्यापि तदाविषय्य तात-
पादस्य स्पर्धं न लक्ष्ये इति परो दासहेतुरेवेति भावः ।

(व) अस्मिहेति । इह अस्मिन् रामप्रतापोत्कर्षविषये अमर्षः असङ्गमन् अस्तु भवतु
काङ्क्षा न वा भवत्वित्यर्थः । एतत्तु दृष्टव्यम् इति किन्तु एतत् इदं वक्ष्यमाणं दृष्टव्यम्
श्रानुमिच्छामि । राजानं वृषति राघवं रामचन्द्रं, हि निश्चये, दातां गिरवद्वारमेव
दक्षिणवज्रबौलं गुह्यवन्तम् एव शृणुमः । लोकमुखात् आकर्षणम् । स किल, किञ्चेति
वाचां वा 'वाचां सन्नाययोः किञ्चै'त्यमरः । स रामचन्द्र आत्मना स्वयं न दृष्यति श्रद्धावतीति ।
अस्य रामस्य प्रजासु प्रकृतिवर्गेषु अपि हस्तत्वं अद्वह्वरित्वं न जायते अस्य प्रजा अपि न
दृष्टव्यलील्यर्थः । प्रधानानुयायिनो जनव्यवहारा भवन्तीति न्यायान् राक्षः सीमांस्त्वान् प्रजानामपि
तत्तु कुतरां विदुमीवेति भावः । तत् तज्यात् रामस्य तत्प्रजानाञ्च अद्वह्वरित्वमर्थः । अत्र
राघवस्य मनुष्याः अविज्ञताः पुत्रवाः सेनिका इति यावत् । किं कथं राक्षसीं सर्वव्यां वाचं
वदन्ति लक्ष्मणवनि ।

(३०) राक्षसीं वाचं विदुतीति—ऋषय इति । ऋषयः सर्वज्ञा मुनयः । उत्तम-
द्वयोः उत्तमः उत्तमः उत्तमः उत्तमः मादकद्रव्यं वा प्रमत्तः हस्तः धनादिना गर्भितः तौ तयोः
वाचं विदुं राक्षसीं राक्षसीचितां मूरां अतिशयं वाचराम् आहुः वदन्ति । सा 'वाक्'
सर्ववैराणां सर्वेषां सर्वप्रकाराणां विरोधानां योनिः कारणम् । तथा स । तं
लोकस्य जनस्य निर्घृतिः निर्मिता अतिः यथाः सा अस्माद्विहाती हे । पा
उत्तमः । 'आद्वह्वरीयु निर्घृति'रित्यमरः । 'अविमयीं वृत्तानाञ्च वृत्तानाञ्च वृत्त-
वृत्तः ।

‘इति च का शं निन्दन्ति, अथेतरासमिदुवन्ति । (अ)

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्सख्यीं

कीर्तिं सते दुष्कृतं या हिमन्ति ।

साक्षाप्येतां मातरं मङ्गलाना

धेनुं धीराः सृष्टतां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

[(३१ । या वाक् कामान् दुग्धे, चलन्ती विप्रकर्षति, कीर्तिं सते, दुष्कृतं हिमन्ति, धीराः सृष्टतां तां वाचि एता वाच मङ्गलाना धेनुम् आहु । इत्यन्वयः ।]

उपिषेति रमसः । ईदृशीं गर्भितां वाचं सुलेख्यं लोकाः कुडाः सन्तो वैरतुष्यन्ति तथा च वाचा सर्वविधमयम् चटते इति भावः । अत्र सा इति पदप्रतिपाद्यायां राचकां वाचि निष्कृतिस्मादोपात्त रूपकादकारः । ‘सा सर्ववैराचां कीर्तिरित्यनेन तत्र सैवानां तादृशवाचो-
नाहं कुडाः अन्तर्गतुरङ्गमवदन्ति इति ‘सा हि लोकस्य निष्कृतिरित्यनेन—सृष्टान् निष्कृ-
त्योः परित्यज्य अकालेन समाश्रयिष्यतीति च वस्तु व्यन्यते, तेन वस्तुना रूपकादकारेण व्य-
न्यस्यति ।

(अ) इति हेति । इति हेत्येकमर्थमयम् । “पारमार्थ्योपदेशे कादौतिस्त्विति प्रामा-
न्यमर । अत्यन्ततार्थक्यम् । ता राचसीं वाच निन्दन्ति अ, अथेति । विप्रवाच्यारणे, इतरां
वत्समावाप्तुं अन्तां राचसीभिस्तां वाचम् अभिदुवन्ति प्रमदन्ति अ, अथय इति शेषः । पञ्चपावाः
वाचः सकलवैरकारवतया नितरामलक्षणीयरूपतया च पुरावा अथयतां परिवर्त्ता भद्रां सृष्टीं
व्यावृत्तुमुपदिशन्तीत्यर्थः ।

(३२) तान् इतरां वाच विहस्योति—कामानिति । या वाक् कामान् अभिधावात्,
मनीरचानिति वाचत, दुग्धे प्रपूरयति । वया वाचा कीतारः प्रीताः सन्तः मङ्गलप्रदानम्
पूरयन्तीत्यर्थः । तथा चलन्तीं निष्कृतिम् अयम् विप्रकर्षति निराकरोति दूरीकरोतीत्यर्थः,
सर्वसमकारवत्यादनङ्गलपरवत्या नाशयतीति भावः । कीर्तिं सते सते जनकति, दमनं दमनम्
साधनः सर्वत्र प्रमदन्तीति भावः । दुष्कृतं पापं हिमन्ति नाशयति, तादृशसमूहिकं कुडा-
भारतादिवन्तं पापमपि सामर्थ्यादिति भावः । तामेतां मङ्गलानां समाश्रयं सर्वविधमङ्गलानां
मातरं जनयित्रीं निष्कृतिरकालाचभूतानित्यर्थः, सृष्टतां सन्ता प्रियाय, ‘सृष्टं सृष्टीति, अस्तु
प्रियसत्वे वचस्येति इति अन्वयः । वाचं वाचीं धीराः भ्यामनीयाः मिहाहः वेदं आचक्षते
कामधेनुवत् सकलानीकवाचिनीम् आहुः इवन्ति, कामधेनुविषं सृष्टतां वाक्, अथयन्तीति,
जनयति सृष्टीयति । अत्र दुग्धे विप्रकर्षतीत्याद्यनेकविधतां हेत्येकमर्थमयम्, अथय-
त्यकारः । तथा तां वाचं धेनुनाह्वयित्वा धेनुवत्सलं वेदं आचक्षते, अथयन्तीति, अथय-
त्यो निदर्शनमिदम् । अक्षिणी इत्यर्थः ।

समकः । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्नेवासी वदति
अयमभिसम्पन्नमार्घ्यं संस्कारेण । (घ)

अथ । यत् पुनश्चन्द्रकीतो ! वदसि,—किञ्च भवतस्त्रातप्रतापोत्-
कर्षेऽप्यमर्ष इति ; तत् पृच्छामि,—किं व्यवस्थितविषयाः क्षत्रधर्मा
इति ? (च)

समकः । नैवं खलु जानासि तं देवमैच्छाकं, यदेवं वदसि ; तद्वि-
रम विरम अतिप्रसङ्गात् । (छ)

(घ) परिपूतेति । प्राचेतसान्नेवासी प्राचेतसस्य वात्सीके अन्नेवासी शिष्यः परिपूत-
स्वभावः परिपूतः अतिपवित्रः स्वभाव चरित यस्य स तथोक्तः निर्मलचरित्रः अयम् एव
चन्द्रकीतः कथं आर्वेच अविजगोचरेण । अभ्युपपन्नमार्घ्येण इति कश्चित् पाठः, तत्र अत्यन्ता
कठिनीय इति अर्थः, कर्त्तव्य । संस्कारेण वासनया ज्ञानविषयेण व्युत्पत्त्यति यावत्, अभि-
सम्पन्नम् अनुगतं संयुक्तं वचनमिति शेषः । वदति वक्ति । अनेन अविवाक्यवत् सयुक्तिकं
स्वरस्यज्जनादुपसृतञ्च वचनम् उच्चाव्यते इत्यर्थः ।

(च) यत् पुनरिति । हे चन्द्रकीतो ! त्वं यत् पुनः वदसि कथमसि तातप्रतापोत्कर्षे-
ऽप्यमर्ष इति, रामचन्द्रस्य प्रभावविशालवशेऽपि किञ्च भवतः, अमर्षः अस्ति अस्तीति यत् मां
वदसीत्यर्थः । तत् तस्मात् पृच्छामि त्वा जिज्ञासे—क्षत्रधर्मा, क्षमस्य राज्ञस्य धर्माः शौर्या-
दयोः सुखाः किं व्यवस्थितविषयाः, व्यवस्थितः निर्दिष्टः विषयः, आश्रयः, येषां ते तर्जनीकाः,
रामचन्द्रनामनियताधिकारवशा इत्यर्थः । अत्रजातेः शौर्यप्रतापादयः क्षमायाः किं कुचकित्
निर्दिष्टे धर्मे देवे कासी वा विभिन्ना व्यवस्थिताः, रामादी शौर्यादोनां क्षमधर्माणाम् उत्कर्षे
क्षमपि पुनश्चानरे किं तेनाम् अतिमयो वर्त्तितुं नाहंति ? इति सरलायः ।

(छ) नैवेति । खलु निश्चये । ऐच्छाकम् इच्छाकारणत्वं पुनान् तम् इच्छाकृत्यमोहनं
देवं रामान् “राजा भट्टारको देव” इत्यमरः । तं रामचन्द्रं न जानासि एव चलोकिकशौच्य-
व्यवधानिकाचारं तं रक्षयति रामं त्वं नूनं न वेत्सि । अत्राने हेतुमाह—यदिति । यत् वक्ष्या-
मीति : एवम् इत्थं प्रवक्ष्यं वदसि भावसे । रामस्य काकोतरशौर्यादिकं त्वं यदि जानीषाः
क्षमा नैवं खदसि यत्तुं शक्नुयाः । सर्वथा अपरिचय एव तवैहवप्रान् भावः ।
अङ्गुलिकेन्द्रार्थे विद्याज्ञानविकसितमाहेतीः अतिप्रसङ्गात् अगिहप्रस तं प्रति
अर्पयित्वा विहीनैवासाकम्परेदवावधीवतिरेकान् विरम विरम, अङ्गुली । तादृश-
व्यवस्थान्तरेण नान्यथा त्वमेतत् खदसि यव, न मोक्षते अतः तस्याविहती अर्थवर्षः ।

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोज्ञायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमर्मे नैवं निर्वक्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

[(३२) त्वया सैनिकानां प्रमाथेन ओज्झायितं सत्यम् । जामदग्न्यस्य दमर्मे एवं निर्वक्तुं न चर्हसि ॥ इत्यन्वयः ।]

नव । [वदाम] आर्य्य । जामदग्न्यस्यापि दमनः स राजा
इति—कोऽयमुच्चेर्वादः । (च)

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्य्यं द्विजानां

वाङ्मोर्वीर्य्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रयाही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन् दाम्ने का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३३ ॥

[(३३) एतत् सिद्धं यत् द्विजानां वीर्य्यं वाचि (स्तुतिम्) । यत् तु वाङ्मोर्वीर्य्यं

(३२) सैनिकानामिति । सैनिकानाम् अस्माकं तुरङ्गरक्षिसैन्यानां प्रमाथेन विनर्द्धनं पराजयेन हेतुना त्वया ओज्झायितम् ओजस्विनेवाचरितं ओजस्विता प्रदर्शिता इत्यर्थः । सत्यं नियतमेव । यत् त्वमवदाम्यो वामकोऽपि अस्मात्सैन्यसङ्ग्रामं जिगयिष तत् तवातुल्यवीर्य्यं प्रस्थापयति नाम्न्यत्र सन्देहः । किन्तु तथापि जामदग्न्यस्य क्षत्रियकुलानाकस्य जनदधिपुत्रस्य परशुरामस्य अवितीयवीरस्येत्यर्थः दमने विजेतरि राम एवम् ईदृशं सन्देहं “किं व्यवस्थितविषया अत्र चर्हसि” इत्येवप्रकारमि-त्यर्थः । निर्वक्तुं निर्वृत्तुं ओजस्विन भाषितुमित्यर्थः, न चर्हसि अतीतिः । यः खलु निःसततत्वं क्षमानकारिणः परशुरामस्य विजेता, तस्य शीघ्रादयं अलक्षणीं नूनं सम्बन्धित्वत्वा एवेति भावः । ओज्झायितमिति ग्रीष्मादेरभूततद्वापि इत्यनेनात्मनः, श्रीकौण्डिन्यो वापि सख्यति सख्योप ततो भावे ज्ञा, ओजस्विनापि त्वया कायस्मिन् सत्यमेव सैनिकानां प्रमाथेन हेतुना ओजस्विना ज्ञातमिति न ते स्वाभाविकमोजस्वित्वमतो वीर्य्येण रामकण्ठः इति कटाक्षनिवेपोऽनुचित इत्ययमर्थोऽभूततद्वाविविहितेनायप्रत्ययेन सम्बन्धितः । इति केचित् । अत्र ओज्झायितमित्युपमा, सा च कण्ठप्रत्ययसमुत्पादिता, ‘वाधारे कर्णविविधे द्विविधे च क्वचि क्वचित् । कर्णसर्गोर्ध्वमुखि च्छादिर्ध्वं पञ्चधा ततः ।’ इति दर्शयत्युत्पत्त्या ।

(च) आर्य्येति । वदाम सीपहासं यथा तथा अहम् । स राजा रामकण्ठः जामदग्न्यस्यापि ब्राह्मणस्य परशुरामस्य अपि दमनः विजेता इति अस्मात् वीरोः कार्यं वेः शीघ्रतः उच्चेर्वादं प्रदर्शयामासम् । ब्राह्मणकुमारस्य तस्य पराजयेन सा वा रामस्य दमनविषयवैयर्थ्यं कापि शैत्यार्थः ।

ननु । को हि रघुपतिचरितं मद्भिमानम् न जानाति, यदि नाम किञ्चिदज्ञातमस्ति, अथवा श्रान्तम् । (ख)

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु, किं वृक्षंते *

सुन्दर्यौदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके मद्भान्तो हि ते ।

यानि त्रीण्यपरासुखान्यपि † पदान्यासन् खरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिन्नो जनः ॥ ३५ ॥

पुरुषरूपेष्वपि । यस्य नवान्तोऽप्युपपन्नं यतोपि भगवान् सर्वशक्तिसम्पन्नः भगुनन्दन परशुराम अपि न वीर न शूर वीरत्वन न गच्छ इत्यर्थः । य किं सप्तज्ञत्वं, अविशङ्क्यं मुन्युत्थितार ज्ञानमन्यमपि वीर न मन्यते स नूनम् अलौकिकशक्तिसम्पन्नः कोऽपि द्विवीरि-विशेषोऽथ भूतनि मनुष्यपदमास्थापानिष्पन्ने इत्यर्थः च किञ्च य पर्याप्तसप्तभुवननाम-दक्षिणानि सप्तानां भुम्भुवस्वरादोना भुवनानां समाहारः सप्तभुवनं, पर्याप्ता "ज्ञानं प्रज्ञानं पर्याप्तं यद्येस्मिन्"मित्यमरः । इत्थां परंपूषा सप्तभुवनस्याभय भयनिवारणं तदेव दक्षिणा प्रत्युपकारनिरपेक्षं स्वाभ्युदयमुद्दिश्य दानं येषु, यथा दक्षिणा यथाज्ञे प्राज्ञायेभ्यो दीवदानं कार्यसाधनार्थं गोहिरण्यादिकं, अत्र दक्षिणाजन्तस्य दानमिति लाक्षिकोऽर्थः । अथयस्य दक्षिणादानम् इत्यर्थः । अभयमेव दानमिति वा तांति तथोक्ताणि । अक्षिप्तलोकाश्चकलरावच्छस्य सप्तभुवनसूक्तानां सप्तलोकवाग्निनामभयदायकानोक्त्यर्थः । यथा पर्याप्तं यत् सप्त भुवनानाम् अभयं तत्र दक्षिणानि अनुकूलानि मिषुषानि वा । पुण्याणि पवित्राणि शास्त्रचरितानि तातस्य ज्येष्ठदातव्यं रामचन्द्रस्य चरितानि आचरणाणि शुभकार्याणि न वैद न बहुमन्यते ; तन्मन्ये नूनमयं विधाटुविहितं नूतनो भूतविशेष इति भावः । तद्वर्त्तनं कष्टं किञ्चिन्नृत्तिर्भिक्षेति तात्पर्यम् । अत्र रामचरितलक्षणात्पूर्णा जगदभवदानमेव दक्षिणेति वर्णनादरूपकालङ्कारः । तथा प्रतीदमानं लवस्यामभिज्ञतादिकं भग्नमरेचामिच्छितमिति पर्यायीतनलङ्कारश्च । भगुनन्दनोऽपि इत्यपि शब्देन अनुवृत्तं तदन्वजनानां सुतरां वीरत्वाभावरूपत्वात् अर्थोपनिरपि । वसन्ततिलकं तत्तम् ।

(ख) क इति । रघुपते रामचन्द्रस्य चरितम् आचरणं कश्चेति शङ्कते, मद्भिमानं च प्रशङ्काकार्यं च । कोहि न जानाति कः जनः किं निश्चितं न वेति अपितु सर्वे एव जानातीत्यर्थः । यदि यद्यपि नामेति कुतसादृशकमन्यवम् । यथा यदि नामेति किन्तु इत्यर्थः । किञ्चित् ईदृशं वक्तव्यं वाच्यं रघुपतिचरितस्य किञ्चित् कुतश्चित् कथ्यमस्ति इत्यर्थः । अथवा यथाचरितं मन्त्रं तत् निष्ठसम् अथ तच्चरितालोचनेनास्तिमन्यर्थः ।

* वृक्षंते इति कश्चित् पठः ।

† अक्षुणीभवति इति पाठान्तरम् ।

[(१५) उवाच ते न विचारणीयचरिताः, तिष्ठन्तु, किं वर्यते । सुन्दरीदम्ने^१ अपि
चक्षुष्यवशः ते हि लोके मदान्तः । खरावीधने दानि मीथि चपराङ्मुखानि अपि
पदानि चासन् ; इन्द्रसुनिधने यदवा कीदृशं तच्च अपि जगः अभिन्नः । इत्यन्वयः ।

(१५) तत् कथं नाखोचनीयमित्यत आह—उवाच इति । उवाचः प्रत्ययः स्वविरा इति
यावत्, ते रामादयः न विचारणीयचरिताः विचारणीयं सत् असत् वा इति समाखोचनीयं
चरितं कथं वेदां ते तथोक्ता न भवन्ति, वर्यीयसां तेषामाचरणस्याखोचनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
अतः तिष्ठन्तु चासताम् । किं वर्यते वर्यनीयं किमस्ति, वर्यनायान् दोषोद्घाटनमेव स्यादिति
आद्यां तावत्तदर्थम् । बालकेन मया वयीव्रह्मस्य तस्य चारित्रविचार, न कार्य इति भावः ।
सुन्दरीदम्नेऽपि सुन्दर्य जन्मतमश्रुस्य स्त्री पत्नी ताडका, तस्मा दम्ने इमे कृतेऽपि स्त्रीहत्या-
जमित्तमहापातके कृते सत्यपीत्यर्थः । चक्षुष्यवशः अखण्डं सम्पूर्णं यत्र कीर्तिर्येषां ते
तथोक्ताः । ते हि रामादयः लोके भुवने मङ्गलम्, गुरव पुञ्जभीषा इति यावत्, स्त्रीहत्यादप-
नर्हितं कथं कृतवतीऽपि तस्य बन्धो न मलिनभीतं, न वा गौरवहानिरिति सोपहासोक्तिः । तथा
खरावीधने खरस्य खरेव सङ्ग वा चावीधने युद्धे 'जन्मसावीधनं युद्धं प्रथमं प्रविदारण'मित्यमरः ।
वानि मीथि चपराङ्मुखानि चरितुम्भानि अदर्शितशक्तानि अपि पदानि, अत्यन्तासतो भूत्वा
खरः कृतः, तदा रामः पादतयं निहत्य तं जघामेति प्रसिद्धिः, पञ्चभङ्ग-^२आहूयेपा^३ चासन्
अभवन् । रामस्येति शिवः । अपिच, वा अथवा, इन्द्रसुनिधने इन्द्रस्य शक्रस्य सूनः पुत्रः
शक्र बालिनः वानरराजस्य निधने विनाशने यत् कौशल नेपथ्यं चातुरीति यावत्, अन्तर्धानं
पूर्वकस्यदपन् इत्यर्थः । सुवीथि सङ्कारब्धसयामि बालिनि प्रच्छन्नेन रामेन यत् वाचपातः
कृत इत्यर्थः । तत्रापि तस्मिन्नपि गौरजननर्हिते गौरवापकर्षके रामाचरिते जनः खोचः अभिन्नः,
इत्यतः सर्वे खोचः जानातीत्यर्थः । न केवलं रावचवधेन रामस्य भुवनभारहरणजन्मवशः एव
जनी जानाति, ताडकावधखरचमरबालिधनहत्तानानपि जानातीत्येतरर्थः । अत्र ताडका
वधविषु रामायणप्रमाणमनुसन्धेयं, यथा—“नहि ते स्त्रीवधकृते दृष्टा कार्या नरोत्तम”
इत्यादि । “विक्रमः स कृतो वाचैः खरो रामेन संयुते” इत्यादि । रावचः वाचसोपावकाशो
मङ्गल न भवति तथोपन्यापतत्वं खरं दृष्टावासतो भगव्योपापरो न सादिति खरचरीरि तदुचिर-
यसमिवा च विनाचि पदानि अरितपदस्याहो वाचं सन्दर्भेन दृष्टतोऽपासपत्तं ; अनेन महावशत्वं
खरस्त्रीकृतम् । अथानु चास्मरचार्यमेव रामः विनिपदादपकर्षकं कृतवानिति ।
तस्य खरावीधने रामः पञ्चादितयान् इति कटाक्षितवानिति वीध्यन्, अत्र
कीर्तिर्येषां कर्त्तव्यमिति । तथा स्त्रीहत्या अष्टदुष्टादिकं च गौरव्यातीव नर्हितम् ।
आदरभक्तवशमेव । अन्यगौरवमिवा कस्यामुपयोगितया च तानि न दर्शिताणि । अन्य

चन्द्र । आः तातापवादभिरुमर्थ्याद ! अति हि नाम प्रगल्भम् । (ग)

लवः । अये मय्येव भुङ्कुटीधरः संवृत्तः । (घ)

सुमनः । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथाहि—(ङ)

चूडामण्डलवन्धनं तरलयत्याकृतजो वेपथुः *
 किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमकाशकृताकृतवितयोर्भङ्गेन वक्रं भ्रुवो-

चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥ ३६ ॥

[३६ । आकृतजं वेपथुः चूडामण्डलवन्धनं तरलयति स्वयं कोकनदच्छदस्य किञ्चित् सदृशे नेत्रे रज्यतः, वक्रं अकाशकृताकृतवितयो भ्रुवोर्भङ्गेन उत्कटलाञ्छनस्य चन्द्रस्य सदृशमवक्रस्य कमलस्य च कान्तिं धत्ते । इत्यन्वयः ।]

वक्रमिदं रामदोषस्य तिष्ठन्वित्यनेन विशेषप्रतिपत्तये निवेधाभावावगमहिंषिपाकक्षयः ।
 शार्ङ्गलविस्तीर्णितं वृत्तम् ।

(ग) आ इति । आ इति श्लोचसूचकमस्य “वासु स्यात् कोपपीडयो”रित्यनरः ।
 तातापवादभिरुमर्थ्याद । तातस्य ज्येष्ठतातस्य राममद्रस्य अपवादेन जुगुप्सवा भिक्षा कष्टिता
 मर्थ्यादा सहाचारवृत्तिर्भवेत् तत्सम्बोधनम् । रामभद्रविषयदीपादीपेतिपातिक्तासहस्रपावारः ।
 मिश्रवनविख्यातमाहात्म्यस्य रामचन्द्रस्य तिरस्कारात् बालकस्य लवस्य नर्त्यादायङ्गुलिमिति
 बाध्यमिति भावः । अति हि नाम, हि शब्द अपवादेन “हि हितावधारणे” इत्यनरः
 नास्ति श्लोचोपगमे, “नामप्राकाशकस्याप्यश्लोचोपगमजुत्सवो”रित्यनरः । अति हि अत्यन्त-
 मेव प्रगल्भस्य विगल्भस्य, राममवशायात्म्यस्य प्रकटवलीलार्थः । अचिरादेव लयेतुमर्ह-
 न्मूर्धनं मया कर्तव्यमिति भावः ।

(घ) अये इति । अये इति अवश्यासूचकसम्बोधनम् । मय्येव साक्षात् सहाचर्यम्
 विमर्शने मज्जादीर्घशालिनि मयि एव भुङ्कुटीधरः कोपपयुक्तबभ्रान्वितस्तुम्बः संवृत्तः आहः ६
 भ्रुवोः कुटीरि भुङ्कुटी तस्मात्तरः इति विग्रहः । अयं कुंहादीनामिति कथ्यम् इति अये शब्दः ६
 भुङ्कुटीत्यपि भवति । पुंसत्वेत्यादि मया एकेनैव निर्गन्धितानि इति प्रत्ययबोधनमपि निर्देष्ट-
 व्यमिति यत् कुम्भं तत् सदृशैव ते सादृशकतायाः सहचरितं कथं दास्यतीति भावः ।

(ङ) स्फुरितमिति । अनयोः कुमारयोः लवस्य चन्द्रस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य कोपेन कोपितं स्फुरितम्
 आबिभूतं मयि ततः । अनयोरीत्यं श्लोचः सहाचर्ये लवर्थाः । इदं हि विवेकादयति—सहाचर्यमिति ।

* श्लोचोद्भ्रान्तभृङ्गस्य लवः कुम्भोद्भ्रान्तभृङ्गस्य चन्द्रः इति अन्वयः ।

कुमारी । सङ्ग्रितो विमर्दश्चमा भूमिमवतरावः । (च)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (ङ)

इति कुमारविक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः । (ज)

(६६) ऋषेति । आकृतजः आकृतादभ्योऽन्यविमर्दनाभिलाषात् जायते वक्ष्योक्त । 'आकृत' स्वादिप्रमाय' इति कलायुधः । परस्परपराजयानिप्रायश्रुतिर वेपथुः क्षण्य, चूडा-
मण्डलवन्धनं चूडामण्डलस्य शिक्षासमूहस्य "शिक्षा चूडा केशपाशो"त्यमरः । नन्वन संयमने
तरलवति चक्षुः करोति स्त्रीधातिप्रयवशादनयोः मुहूर्तौ मुहुरः कल्प्येते इत्यर्थः । कौकनद-
हस्य कौकान् चक्षुषाकान् नदति नादयतीति कौकनदम् । तस्य कौकनदस्य रत्नोत्पलस्य
द्वयस्य द्वयस्य 'रत्नोत्पलं कौकनदम्' 'दलं पत्रं हृदं पुमा' इति चामरः । किञ्चिदीषत् सङ्ग्रहे
मुच्ये कर्मान्वयः ईषद्भक्तं नेत्रे नयने स्त्रियम् आत्मना स्त्रीधोपगमात् इत्यर्थः, रक्ष्यतः रक्षीभवत् ।
समावादीषद्भक्तवर्णे जनयोर्नेत्रे कोपवशात् अतिमात्र रक्तिमानमापद्यते इत्यर्थः । तथा वक्तुम्
जनयोः सुखं ज्ञात्वाख्यायामिकलम् चक्राच्छ जनवसरे ताच्छवितयोः स्वल्पम् । उत्तुचिप्रयो-
रित्यर्थः । श्रुयोः भङ्गेन पृथग्भावेन भयङ्कर्यां भृकुट्या इत्यर्थः । उत्कटज्वाल्मनस उत्कटं
सुखकं क्षम्यन् न कलङ्क यस्य स तथोक्तस्य "कलङ्कादौ ज्वाल्मनस्य चित्रं क्षण्य च लक्ष्यम्"
नित्यमरः । प्रकटाक्षस्य चन्द्रस्य विधौ । उदधामण्डलस्य च उत्तुधानां उपरि पतनम् अङ्गा-
भ्यनरा क्रमं तथोक्तस्य कमलस्य पद्मस्य कान्ति शोभा धत्ते धारयति । जनयोराननस्य
चक्षुःपद्मवर्णं चक्षुःकर्मानिवास कलङ्कभ्रमरवत् भान्ता इति शयम् । अत्र उत्कटज्वाल्मनस
विधौः प्रकटवितचक्रस्य पद्मस्य च या कान्ति, तच्छ्रवणी कान्तिरिति विन्यसतिविन्यभावावगमा-
दङ्कभ्रमरवत्स्वल्पेन निदग्धानाद्वारः, तथा विच्छित्तवशाद्भक्तनेत्रादिभिर्लिङ्गैः साध्यस्य
कीयस्य ज्ञानात् अनुमानालङ्कारः, जनयोरङ्गाङ्गिभावसद्वारः । अनुमास्य । आहू-
यिणीकृतं वचनम् ।

(च) सङ्ग्रितः । तस्मात् उच्यते । विमर्दश्चमा युद्धकर्षयोऽप्यौ भूमिं स्थापनं चव-
त्पराजः नष्टावः—परस्परविक्रान्तानावेतौ कुमारी युद्धं कृत्वा तदनुकूलं ज्ञानं विमनिवधः
कृत्यः ।

(ङ) इतीति । सर्वे गटाः निष्क्रान्ताः रङ्गावयववर्गिताः ।

(ज) इतीति । कुमारविक्रमो नाम कुमारयोः क्षयस्य चन्द्रकेतोव
ररात्मनः
कम लक्ष्मीकृतः । कुमारविक्रम इति नाष्ठा वक्षिणः । पञ्चमः च १ परिच्छेदः
पञ्चमः । 'इति कुमारविक्रमकर्मोदिकनामिच्छि'त्यमरः ।

अष्टोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति विमानेनोत्प्लेन विद्याधरनिघ्नम् । (क)]

विद्याधर । अहो खलु अनयोर्विकर्तृनकुलकुमारयोः अकाण्ड-
कलहप्रचण्डयोः उद्योतितचाक्षलक्ष्मीकयोः अद्भुतोद्भ्रान्तदेवासुराधि-
विक्रान्तचरितानि । तथाहि—(ख)

प्रिये । पश्य पश्य—(ग)

भयङ्करणितकङ्कणकणितकिङ्किणिकं धनु-

ध्वं नदगुरुगुण्ठाटमोज्ज्वलकरालकोलाहलम् ।

(क) ततः इति । युद्धस्य दृश्यत्वप्रतिपक्षात् विष्णुभक्तिं तदाह—विद्याधरनिघ्नम्-
नित्यादिना । उत्प्लेन रवादिखचितत्वात्तथा किरणेन उत्प्लेन दीप्तमानं तेन विमानेन
भ्योऽनयानेन विद्याधरनिघ्नम् विद्याधर कामचारी देवयोगिविशेषः । विद्याधरी च विद्याधरस्य
विद्याधरी तयोर्निघ्नं युग्मम् इति एकत्रापि प्रविशति रङ्गभूमिमिति शेषः ।

(ख) अहो इति । अहो आश्चर्यम् । अकाण्डकलहप्रचण्डयोः अकाण्डे अनेकसरे वः
कलह विवादः तेन प्रचण्डो भोग्या तयोः अभयोरप्येकत्रैव वासवद्विपुलस्यैरेव क्रूरयोः
अकारणसमरप्रवृत्तयोरित्यर्थः । अकाण्डादुत्प्लेन सयामिष भोग्योऽविति वा । उद्योतितचाक्ष-
लक्ष्मीकयोः अनामामिषम् इति चातो उद्योतिता उद्योपिता चातो अविद्युत्तुल्यलक्ष्मिणी लक्ष्मी-
श्री आभा यद्योऽभा, तौ तद्योऽनी तयोः, समाप्तानकप्रत्ययः । प्रकटितश्रीर्ध्वलक्ष्मी, विश्वैक-
कुलकुमारीयोः विकर्तृनकुलस्यैव 'विकर्तृ' नार्कसारंस्वमिहिरावचपूषः' इति सूर्यस्यैवैव अमरः ।
कुलं यम् तज्जातकुमारी वालकी तयोः सूर्यवशीयवाल्मीकी अद्भुतकुलयोः अद्भुतकुल-
देवासुराधि अद्भुतेन अद्भुतरसेन उद्भवात्ना विक्रान्त चक्रिरा देवा असुराश्च ये तानि लक्ष्मीकानि
विक्रान्तचरितानि विक्रान्तगुणानि विक्रान्तलक्षणप्रयोगा इत्यर्थः । अक्षौहिण्यक्षौहिण्यक्षौ-
हिन्योः पराक्रमनालीक्य देवा असुराश्च विक्रान्तेन परपक्षा जाता इत्यर्थः । अथाहि तं
विक्रान्तप्रकारमेव जानीहि ।

(ग) प्रिये इति विद्याधर्या, लक्ष्मीधरम् । अहं एवमेव किञ्चित् प्रियम् ।

तत् प्रवर्त्तताम् अनयोः प्रवीरयोः अनवरतम् अविरलकलित-
विकचकनककमलकमनीयसंहतिः अमरतद्वतवपुमन्निमुकुलनिकर-
मकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः । (ग)

विद्याधरी । ता किंस्ति उष अश्राव्यविप्लुरिदतङ्किच्छटाकङ्कारं
विष अम्बरं भस्ति संवृत्तं । (घ)

[(घ) तत् किमिति पुनरकाण्डविष्क रिततङ्किच्छटाकङ्कारमिव अम्बरं भट्टिति संवृत्तम् ।
इति सन् ।]

विद्याधर । तत्किञ्च खलु अद्य ! (ङ)

मिति अद्यत्तानुकरणादुक्तिं शब्दात् डाचि हित्वे दुन्दुमा, तत् लोडितादिडाकम्भः कम्पु श्रुति
कथप्रत्यये दुन्दुमाश्रयति नामभातो भावः क ।

(ग) त इति । तत्तन्नाम् प्रवीरयोः प्रकण्वोद्यथो अनयोः कुमारयोः उपरोति शेषः ।
अविरलकलितविकचकनककमलकमनीयसंहति अविरलानि सान्द्राणि प्रचुराणि कलितानि
सुन्दराणि मनोहराणीति यावत्, विकचानि विकलितानि यानि कनककमलानि ऐमसरोरुहाणि
तै कमनीया मनोहरा संहति समूह यस्य स तथोक्तः । तथा अमरतद्वतवपुमन्निमुकुल-
निकरमकरन्दसुन्दर अमरतद्वतां सुरपादपाना मन्दारादीनां तद्वतानि मनोहरानि यानि
मन्निमुकुलानि मन्निमयकलिका तेषां निकरस्य समूहस्य मकरन्दे, पुष्पवत् मधुभिः सुन्दरः
मनोहर पुष्पनिपात सुरतद्वप्रसूनवटि अनवरत निरन्तरं प्रवर्त्तताम् आरम्भतां विषीकला-
नित्यम् । हेवा अपि दुन्दुभिवाटनादिभिर्यत् आनन्द प्रकाशयति, तद्वत्तानिरपि
पारिजातकुसुमसङ्घातयुक्ता पुष्पवटिरनयोदपरि कर्त्तव्येत्यर्थः सर्वलोकानिमन्दवीयावैरी
इति भावः ।

(घ) ता इति । तत् किमिति प्रश्ने अव्यय पदम् । पुनरित्यदस्यै 'तुल्यवचने
भेदे' इत्यन्तरः । अकाण्डविष्क रिततङ्किच्छटाकङ्कारम् अकाण्डे असमये अनवरतं विष्क रितव्यम्,
विजृम्भितानां तङ्कितां विद्युतां छटाभिः दीप्तिभिः कङ्काणं पिङ्गकम् अम्बरम् अकाण्डं अक्षिप्तं
छटात् सञ्चलं जातम् । कथमकलादाकारं पिङ्गकवत् छटते इति विद्याधरीः प्रश्नः ।

(ङ) तदिति । तत् किं तु अद्य तु किमिति प्रश्नार्थः प्रत्यक्षः । तत्के च अद्यः
माचवाक्यवदेनाच्यवः । तच्च वाक्यवत् माच्यवमिति प्रत्यक्षमस्ति । तद्वत्, अद्यः

त्वाद्वयम्भूमिभान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

[१ । त्वाद्वयम्भूमिभान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः पुटभेदः (किं तु जातः) । इत्यन्वयः ।]

[विचिन्त्य] आं ज्ञातं, वस्त्रेण चन्द्रकेतुना प्रयुक्तमस्त्रमाग्नेयं,
वस्त्रायमग्निच्छटासम्पातः । सम्प्रति हि,—(च)

वाक्यम् । उज्ज्वलः ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः पुटभेदो गु इति द्वितीयं वाक्यम् । अथवा
एकविधैर्दृश्यम् ।

(१) ललाटस्थमेति । त्वाद्वयम्भूमिभान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः त्वद्विचक्षण्यं इदं त्वाद्
माहर्षं वक्त्रं कुन्दाक्षं शाश्वतं तस्य भूमिः आवर्त्तनं तथा भान्तः आवर्त्तितं सञ्चालितं, यो
मार्त्तण्डः सूर्यः तस्य ज्योतिः प्रभा तद्वत् उज्ज्वल भास्वरः । ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः
ललाटस्थं भास्वरं, नीललोहितस्य कक्ष नीलं केशेषु लोहितः इति नीललोहितः तस्य
विषयः चक्षुः शिवः इतीयनेनमित्यर्थः । तस्य पुटभेदः पुटयोः आचरणयोः भेदः उन्मेषणम्
उन्मेषः इति यावत्, अथ किं जातः । जगतसंहारार्थं किं इदस्य ललाटस्थितं इतीयं
मैत्रेयमुक्तं तस्मात्प्रित्ताप्रित्ताकलापः विचक्षण्यं आलोच्यस्त्रिदशदिग्यस्य तैलः पुन इव
जगदिदं वसितुं नमोमन्त्रं समुद्रासयति किम् ? इति सन्देहः । अतएव अत्र कुमारद्वय-
प्रमुखास्त्रमासु हरनयनार्थिः संशयात् शुद्धसन्देहालङ्कारः । अग्नेयं पुरातनी वार्त्ता यथा—पुरा
विश्वं सूर्यस्याग्निदुर्ध्वं तैलः आसीत्, तत् विचक्षण्यकन्या सूर्यपत्नी संज्ञा सोदुं न शक्नात् ।
अथ विवाहदिवसानुसारं सूर्यस्यानुमत्या च द्विजिन्यो विचक्षण्यो निजशाश्वतं सूर्यमन्त्रं
विधाय सुहृदावर्त्तयन् तस्य तैलोलायव क्रतवानिति मार्कण्डेयपुराणम् । विषयः नीललोहित
इति शब्दः आचरणाय सन्देहात् यथा—‘नील येन ममाङ्गं तु रक्षात् लोहितं विधा ।
नीललोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

(२) विचिन्त्येति । विचिन्त्य सविशेषचित्तवाच्यार्थं चाहेति शेषः । आं ज्ञानम्
आग्नेयं आचरणमन्त्रं ज्ञातं यथा दुर्ध्वं, वस्त्रमाचवाच्यार्थः कर्णः । यत्किञ्च जेहान्द्वेन
चन्द्रकेतुना वाचवाच्येन प्रयुक्तम् उन्मेषणं आग्नेयम् अग्निः देवता अस्मिन् सर्वज्ञप्रित्तादिभिः
उन्मेषणः इति उक्तम्, अग्निदेवतम् अस्मिन्मन्त्रः । यस्य अस्त्रम्, अस्त्रम् एव इत्यन्तः
लोहितच्छटासम्पातः अग्निः शटाः व्याघ्राः तावां उन्मासः वस्त्रः अग्निः । हि
सुवर्गं सुवर्गं सुवर्गं वस्त्रमाचवाच्यार्थः ।

अवदग्धकर्बुरितकेतुचामरे-

रपयातमेव हि विमानमच्छलेः ।

दधति ध्वजाङ्गशपटाच्छलेष्विमाः

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

[४ । सम्प्रति अवदग्धकर्बुरितकेतुचामरेः विमानमच्छलेः अपयातम् एव हि । इत्याः शिखाः ध्वजाङ्गशपटाच्छलेषु क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं दधति । इत्यन्वयः ।

‘आश्चर्यं’ प्रवृत्त एवायम् उच्चण्डवज्रवल्कावस्फोटपटुः * उत्-
सर्पिस्फुल्लिङ्गगुरुः उत्तालतुमुल्लेखान्ज्वालासम्भारभैरवो भगवान्
सर्ववृधः । प्रचण्डस्यास्य सर्वतः सन्तापः । तत्प्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूर-
मपसरामि । [तथा करोति] (५)

(४) अवदग्धति । अवदग्धकर्बुरितकेतुचामरे । केतवचामराणि बालव्यजनानि चेति
केतुचामराणि अवदग्धानि प्रायेण घृष्टानि प्रारब्धदाहानि इत्यर्थः । अतएव कर्बुरितानि
श्वन्योक्तानि, कर्बुरशब्दान् तत्करोतीति व्यक्तात् कर्मणि क्तप्रत्ययः । केतुचामराणि येषां
ते, ‘चिब’ किञ्चोरकत्वावशवलेताश्च कर्बुरे’ इत्यमरः । ‘आग्नेयास्त्राग्निस्फुल्लिङ्गस्यार्त्तं प्रासञ्जी
हन्थानि अतएव विचित्रवर्णानि येषां ध्वजचामराणि जातानि तद्योक्तैरित्यर्थः । विमानमच्छलेः
देवशानसमुद्भूतैः सम्प्रति अपयातमेव अपस्तमेव पलायितमेवेति यावत् । रथावलीकनवीरुच्छी-
नामतामसमरकिन्नरादिदेवयोनीनां विमानानि अग्निशिखापातघृष्टानि दूरं गतानीत्यर्थः । इत्याः
एताः शिखाः ज्वाला, ध्वजाङ्गशपटाच्छलेषु ध्वजानां केतुदस्थानाम् अक्षुभानां ध्वजद्वारा
स्थापितानां सुषोणां ‘वस्त्रस्थानो मतोऽक्षल’ इति इत्यायुषः । ‘बहुषोऽक्षी कपिः शिखा-
मित्यमरः । पटाच्छलेषु वस्त्रप्रानेषु चणं मूर्ध्नि व्याप्य कुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं कुङ्कुमस्य
कुसुमकुसुमस्य कुरवं रञ्जनं कुङ्कुमरागेव रञ्जनम् इति यावत् । तस्य विभ्रमं बीमां ‘श्रीभाषेऽपि
प्रयुज्यन्ते कञ्चीः प्रोः कान्तिविभ्रमा’ इति इत्यायुषः । दधति धारयन्ति । अग्निशिखादग्ना
ध्वजाङ्गप्रानभागाः कुङ्कुमरागरञ्जिता इव चणं श्रीमन्ते इत्यर्थः । अथ विद्वर्जनाच्छाद्यः
मक्षुमापिषी इत्यम् ।

(५) आश्चर्यमिति । उच्चण्डवज्रवल्कावस्फोटपटुः उच्चण्डमान् अतिभीमवान्

* वज्रवल्कावस्फोटपटुतरस्फुल्लिङ्गविक्रान्तिः इति विशालनरहरः वाङ् । वज्रकुङ्कुम-
स्फोटपटुः अचक्षुः शिखरुषः इति च कश्चित् वाङ्मयवरम् इत्यादिः ।

विधाधरो । दिष्टिषा एदेव विमलमोक्षिभक्तसोदससिखिह-
मसिचर्मसखिष बाहदेहपुष्पेव चानन्दमन्दमुल्लिहधुसन्तोषणाए
मे चन्दरिदो ज्येव सन्दावो । (ज)

[ज । दिष्ट्या एतेन विमलमौक्तिकफलश्रीतलविश्वमखनानां सलन नापदेहपुष्पेन
चानन्दमन्दमुल्लितधुसन्तोषणाया मे चन्दरित एव सन्ताप । इति मम् ।]

विधाधर । अयि किमत्र मया कृतम् ? अथवा—(भ)

वयस्यस्यानां कृद्विशेषे दानाम् चवस्कोटे दहने मेदम इत्यर्थः । पटु समर्थः । यदा वयस्यस्याव-
स्कोटपट्टे, चवनिभक्तवत् प्रबल । उत्सर्पिष्कुलिङ्गगद उत्सर्पिभि उद्वृच्छति स्म लिङ्गे
अपि कश्चि युद्ध, मङ्गलम् । तथा उत्तामत्सुललेलिङ्गानज्वालासम्भारभैरव उत्ताला ताल
सुतुङ्गाना इत्युत्ताला इतस्तत् प्रसरन्त्य इति यावत् । अथवा उत्ताला अतिदुर्घर्षां तुमुलं
ककुब्धं यथा तथा लेलिङ्गाना भञ्ज यसमान् या ज्वाला अर्द्धि तासां सन्धारिव ससुष्टेन
भैरव, मङ्गलम् । भगवान् माहात्म्यशाली उद्यम्युध बलि प्रहत एव प्रज्वलितुमारब्ध एव ।
अस्य अष्टे सन्ताप प्रचक्ष् अतीव प्रबल सुदु सह इत्यर्थः । सन्त्यत समन्तात् सन्त्यासु दिष्ट
प्रसरतीत्यर्थः । तत् तस्मात् हेतो प्रिया विधाधरीम् अष्टेन निजदेहेन व्याख्यात बाहव दुर्ग
विश्रमस्तस्यान् अपसरामि गच्छामि यतोऽप्रिमन्ताप अतिकोवच प्रियाया अङ्गम् अत्यर्थं
वीर्यवति । तत् स्थानमिद परित्यज्य सत्वर पलाये इत्यर्थः ।

(ज) दिष्टेति । दिष्टेत्यानन्दे । विमलमौक्तिकफलश्रीतलविश्वमखनानां सलन सुक्ता
एव मौक्तिकाणि तानि फलानि इति मौक्तिकफलानि विमलानि सन्त्यानि विद्यमानि यानि
मौक्तिकफलानि तावीर श्रीतल विश्व दहन्तारहित मखच द्रव्य भांसल खलव स तथोक्त
तेन, एतेन चतुर्मुखत्वेन नापदेहपुष्पेन नापद्विधाधरस्य दृष्ट शरीर तेन य ज्येव तेन ।
चानन्दमन्दमुल्लितधुसन्तोषणाया चानन्देन स्पष्टसुखजन्माह्लादिन मन्दं लीक यथा तथा
मुल्लिखति मुद्रिते चंती इत्यस्य, चलन्ती लोचने नयने यस्या तथोक्ताया, मम सन्ताप
अश्रिज्वालाजलनितनामसंस्पर्शः चन्दरितः एव दूरीकृत एव तत्करोतीति व्यासादन्तराह्वात्सुख
व्यापक कर्त्तव्यं तत्रत्यम् । प्रियाहेनाप्यादनाश्रितसन्तापकर्मभावात् विधाधरो सुख
कलमन्तर्हीति भावः

(भ) १ अवीरि । अवि विरि । अज अजिन् तप तापनिवृत्तिविष १म् ?
अवीरिद्विषाः । प्रयाधि तं सुखमनुभवतीत्यावर्त्येति भावः ।

अकिञ्चिदपि दुर्बाणः सोऽस्मैर्दुःखान्प्रयोजति ।

तत्तन्म किमपि दुष्णं यो हि यस्य त्रियो जयः ॥ ५ ॥

[५ । अन्यदीऽस्य द्वितीयाहं द्रष्टव्यः ।]

विद्यापरी । कङ्कमविरलबिलोलपुष्पान्तबिज्जुलदाबिलासमण्डिदेहिं
मत्तमोरकण्डसामलेहिं पोथ्यरौप्यदि गङ्गाथलं जलहरेहिं । (अ)

[अ । कथमविरलमिनीलधूषंदिद्युज्जता विलासमश्नुतेमंसमयूरकच्छ ख्यामसैरासीर्यते
नमःखलं जलधरे । इति सम ।]

विवाधर । इत् इत् कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः खलु भयम् ।
कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसम्पातैः प्रशान्तं पावकास्त्रम् । (४)

विद्याधरी । पिप्प' मे पिप्प' मे । (ठ)

[(४) प्रियं मे प्रियं मे । इति सम् ।]

(५) अक्षिषिदिति । आकोऽथ द्वितीयाऽव्याख्यातः, तत्र पुनर्न्यास्यावते ।

(ज) कङ्कमिति । अविरलविलोचनं च विद्युज्जताविलासमस्थितैः अविरलं वसन्तं विलोकावच्छला, चूर्णन्य, अस्थिराय या विद्युज्जता तच्चिह्नमिति तादात्म्यविलासेन विज्ञाप्येन आभिर्भावतिरोभावेनेत्यर्थः, मण्डितै शोभितै । तथा मत्तमधूरकण्डमानमलैः मत्ताः सुरदीप्ताच्छा-
युक्ता ये मधूराः वरिष्ठे ते वा कच्छा इव मन्ददेशा इव म्मानमला मेषका, तैः जलधरैः शैलैः
ममःकालम् आकाशमच्छल कचम् चकचाम् । आसीर्यते आच्छाद्यते । कचं इडादतिनिविष्टैः
कचवर्धनैः नभोमच्छलमासीर्य शब्दप्रपञ्चाविलासश्च दृश्यते इत्यर्थः ।

(ट)। इमेति। इषायेकमव्ययेतत्। इषातिथये तस्य दिवसतिः। कुमारस्य-
प्रयुक्तवाक्यान्प्रभावः स्वल्पम्। कुमारस्य लयेन चन्द्रकेतुप्रयुक्ताये वाक्यप्रभावनशाव निश्चितं
यत् वाक्यान् बहवदीयताकम् अस्मिन् प्रायुधं तस्य प्रभावः सामर्थ्यं सखु चर्चं निश्चितं जगद्वर-
प्रभावः। वाक्यान्प्रयोगान् इत्यर्थे मेघानामागत इति। अथिरस्यवृत्तवादिधाता-
वृत्तस्यप्राप्तिः अथिरस्य यथा तथा प्रवृत्तानि निरन्तरं प्रादुर्भूतानि वाणि वारिधाराणां
जगदव्ययातां वृत्तवाचिद्विधारावमृष्टा। ते, पावसास्त्रम् पावसः दीवता अस्मिन् पावसं जग-
तदस्मिन्नेति स्माराः। प्रायेजम् अस्मिन् प्रायुधं जग प्रभावं निष्ठापितम्। जगज्जगत्प्राप्ति-
मन्त्रज्ञान् वारिधाराप्राप्तिः प्राये वाक्यप्रभावः विनाशित इत्यर्थः।

(३)। पिबमिति। जीवन्मूलापराधनाये वाक्यमिदं यत् किं किं योमिदं
जातं, उच्यतेति चेदिति। नाथे वाक्यमपराधनायाः विनाशो विनाशो विनाशो
प्रयत्नोति भावः।

विद्याधरः । इत्य इत्य ! भोः !! सर्व्वमतिमात्रं दोषाय, यत् प्रबल-
वातावबिम्बोभगम्भीरगुणगुणायमानमेघमेदुराश्वकारगौरम्भुनिबद्धम् *
एकवारविश्वसन्नविकचविकारालकालकण्ठकण्ठकन्दरविवर्त्तमानमिव
सुगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्व्वद्वारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं
प्रवेपते † । (छ)

(छ) । अथ समुपस्थितेऽपि लवप्रयुक्तबाहुवास्त्रेण कृताशनीपश्ये प्रपञ्चाश्वकारवीर-
जोद्धृतवन्धनमिवीचमात्रः पृथ्वीविपातमाशङ्कमानो विद्याधर सातिशयधारापातभौषधं मेघ-
मेदुरमन्त्रं जलदवस्त्राच्च निर्व्वर्णयति—इत्त इत्तत्वादिना तथाच शङ्कासमुद्दिष्टसम्भू-
तासिद्धवन्धनार्थं विवक्षित । सर्व्वं सकल वस्तु हि वा अहित वा इत्यर्थः । अतिमानम् अति-
अधिकान्ताम् अमानम् अतिमात्रम् अत्यादयः कालाद्यर्थः । इतीयया समस्येन इति, कैश्चिच्च अति-
आत्मा जाता वैनेति प्रादिभ्यो चातुजस्येत बहुत्रोद्गतिरिति तदन्ति । परिमाणवद्विभूतम् अपरि-
मितम् इत्यर्थः । दोषाय अनिष्टाय भवतीति मेघ तथाहि—हितमपि वस्तु परिमाणवद्विभूतमिव
सिन्धुनामं मातृवाचानमिष्ट कठोरमुत्पादयति तथाच श्रूयत—“सर्व्वमत्यन्तगर्हित”मिति ।
यदे तु अति अतिरिक्ता अधिका इत्यर्थः । मात्रा परमाण इत्यर्थः, यस्य तत् अति-
मानम् अतिरिक्तम् अत्यधिकम् इत्यर्थः । दोषाय भवतीति । इदमेव वन्द्यमात्रवचनेन
अनर्क्येति—वदिति । यत् यस्मात् कारणात् प्रबलाना तरस्त्रिनाम उच्छृङ्खलं प्रवहमानमित्यर्थः ।
बातानां प्रमत्तानां या चावलम्ब्य समुद्रा तासां चोमेव चाकनेन अभिधातेन उत्त-
कटताकृतेनेति वायत्, गम्भीरं मन्द मांसलमित्यर्थः, यथा ज्ञात् तथा गद्यगुच्छाशमानाः
मुच्यन्तेत्यन्तं ध्यानं कुर्व्वान्ता आमन्दं गर्ज्जन्त इति यावत्, ये मेषा लवप्रयुक्तबाह-
वाकावन्धूता जलधराः तैः मंदुराणि निर्व्विहानि यानि अन्यकाराणि तमासि तै, गौरम्भुं
परिव्याप्तं निरन्तरासलित्यर्थः, यथा तथा निबद्धम् आक्रान्तम् इति वन्द्यमात्रस्य भूत-
जातमिति पदस्य विभेदवत्, तथाच लवप्रयुक्तबाहुवास्त्रेण कृता अलधराः विम्वृङ्खलं
प्रवहन्तिः प्रमत्तमैः सुतरामभिव्यक्तमाना, सुगभीरं गर्ज्जन्ति, तेषु गम्भीरमारुहितैरन्वर-
कण्ठं निरवकाशं परिव्याप्तं भूतजातस्य सहसा तिमिरोपहतं तस्य कार्य्यमूढस्य अवतिष्ठत
इत्यर्थः । अथिच एकेन वारिच एकेनैव कालेन प्रथमचेष्टयेव इति तात्पर्य्यम् । विचल्य भुवनस्य
कण्ठं काटः काकवलीकरवत् इत्यर्थः । तस्मिन् विकचः व्यादातेन विक्षारितः विकारावः

* गौरम्भुनिबद्धमिति विद्याधररघुत, पाठः ।

† निबद्धमिति पाठमेव ।

साधु वक्ष्य चन्द्रकेतो ! साधु, ख्याने वायव्यास्त्रमोरितम्, यतः—(ठ)

विद्याश्रत्येन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

महाशौच विवर्त्तानां त्रापि विप्रलयः कृतः ॥ ६ ॥

श्रीवचः कान्तकण्ठस्य शितिकण्ठस्य संहारसमुद्यतस्य रुद्ररूपिणो महेन्द्ररस्येत्यर्थः । यः कण्ठः स एव कान्द्रं महागहरं तस्मिन् विवर्त्तमानं रुद्रस्य यावद्विष्टाविभासेन भाव्यमाद्यम् इवेति । तत्राङ्गि—सम्प्रति तथा भुवनमवतिष्ठते यथा जगद्विष्णुसंपरायणो भूतभावो लीलावसानमिव कमतः सन्पादयितुमुद्योगो गतः, तस्य च जगद्व्यासार्थं विस्फारितविशालमुखस्य ग्रीलद्वरी-
गृहप्रचण्डे कण्ठस्थान्तरं जीवजाः यास्येष्टापरेकामितं विवर्त्तत इत्यर्थः । अपि च युगान्ते युगावसाने प्रलय इत्यर्थः । यः योगः चित्तवृत्तिनिरोधक्यं कर्म तथाच “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति प्राप्तस्तत्त्वम् । स एव निद्रा तथा निरुहानि समाहृतानि सव्यांश्च सकलाणि दाराणि सुखश्रीवाचिप्रभतीनि यस्य तथाभूतस्य नारायणस्य भगवतो महाविष्णोः सद्देहे कृषी निविष्टं प्रविष्टम् इव । तथा च महाप्रलये महाविष्णुः क्षान्तस्य वसिष्ठस्यैव इतिमन्तुर्लोक्यो कर्मन् निर्बन्धवीजवृत्त्याको, जीवजातं च पुटान्तर्गतमिव तस्य महाश्यागवृत्तस्य निवृत्तसर्वदारे ब्रह्माण्ड-
भाण्डे सद्देहे निवोद्य निवृत्तमवतिष्ठते, साम्प्रतमपि जीमूतात्मकारनिर्वकायि ब्रह्माण्डकण्ठे चोरविक्षतिमवाप्नुवति जीवाः सर्वतो बाधबाण्डकान्तोपद्रवपरिमृष्टाः, तथा कान्तयन्ति वत् क्षिप्रमनकाष्ट विवृतमनप्रवणो विवृतला प्रवृत्तं ब्रह्माण्डविचक्षणं रौद्रमाननं व्यादाव जनद्वयावसक्तो गतः, सर्वे च जीवाः सुतरा तदाकर्षणवसक्तमजस्रतः कण्ठमह्वरमजस्रं सर्वकाले, क्षिप्रत महाप्रलये प्रलयसामरतरङ्गैरतिमात्रं समुत्पादितविषम्यांश्च त्वक्तपथ्यांश्च जनकत्ववाधे निवृत्तक्षान्तवृत्तिसन्मानस्य भगवतो महाविष्णोर्ब्रह्मद्वारात्वं निविशते समवसिष्ठं जगत्, कृतः परितो विजोर्ब्रह्मकारविभ्रमेरवलीर्षाणि भुवनानि भूयो वारिधरधारासारेः परिभूतो वसुन्धरा मेघकल्परेवकल्पसरा बाष्पाविषोभःप्युदका च सुहृन्नेन समजनि कृत जीवा मन्त्राणाः सुतरा परिकल्पन्ते इत्यर्थः ।

(ठ) क्वाञ्जिनि । हे वक्ष ! वसुन्धराभ्राजमचन्द्रकेतो ! साधु भद्रं त्वया जीवकमनुत्तमिति भावः । कृपातिवधे चिन्तयन् । ख्याने युक्तं, वायव्यास्त्रमोरितं वायुदेवतस्य वायुधम् ईरितं निश्चितम् । लवमेवितवायव्यास्त्रनिवारणार्थं त्वया वत् वायव्यास्त्रं प्रेरितं तत् युक्तमीक । वयोचित्तास्त्रवीगादिव तव साधुकारित्वमिति भावः ।

(६) तद्देवाङ्क—विद्येत्यादिना । यतः यस्मात्, विद्याश्रत्येन तत्त्वमस्यादिवाक्यविरहित-
ज्ञानवृद्धयेन, ‘व-पुस्तकसंप्रधारणं विद्ये’ति ब्रह्मरार्थः, तत्पुण्येन इति वा, मरुता वायुना

[(६) विद्याकल्पेन मरुता भूयसाम् अपि मेषानां विवरणानां ब्रह्मवि इव ज्ञापि विप्रलयः कृतः । इत्यन्वयः ।]

विद्याधरो । साह ! को दाणिं एसो ससम्भमुखितकरव्भमिदपट-
कच्छलो † दूरदो ज्जेव मधुरवचणपडिसिद्धजुब्बवावरो एदानं
कुमारानं चत्तरम्भि विमाणवरं भोदरावेदि । (६)

[(६) नाथ ! क इदानीमेव ससम्भुसोतचित्तकरवभितपटकाच्छलो दूरत एव मधुर
वचनप्रतिबिम्बबुद्धव्यापार एतयोः कुमारयो चत्तरं विमानवरमवतारयति । इति सम् ।]

कवी, भूयसां बहुतराणां मेषानां वादव्याम्वसतुद्वतानामित्यर्थः । ब्रह्मवि—‘वसी वा इमानि
श्रुवन्नि ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञातानि जीवन्ति सन्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्तं तद्वद्व’ इति
श्रुतेः । विविधेष्वसंख्येयं कूटस्थः चेतस्ये विवरणानामिव अधिष्ठानविषयसत्ताकव्यावहारिकव्य-
वहृदिविकल्पानामिव विप्रलयः निवृत्तिः कृतः । इदं चार्हतप्रक्रियायां व्याख्यातम् । परमाद्यसु
विद्याकल्पेन दर्शनसमानाकाराविच्छिन्नकृतिसन्तानात्मकसहिष्णुसिद्धमन मरुता, ब्रह्मवि
निष्कलचेतनाचेतनयोरेके समस्तव्यावहारिके जीमति माराधये, विवरणानामिव विविधयो-
भूतविद्विद्वद्वारकविलसवविचारभूतदेहेन्द्रियादीनामिव विप्रलयः कृतः । कलदुपादानस्य
ब्रह्मणः कार्यत्वविवृतनामरूपवृत्तवृत्तवृत्तानिकलय एव तत्पुण्यकृद्विषयिकवभूतजीवस्य
जीवः । स च ‘तमेवं विदित्वा—’ इत्यादिसुतिभिः ज्ञानसाध्य इति । एवमुक्तिः ब्रह्मैव सन्
ब्रह्मावेति इत्युक्तेः । अथार्थं सरसार्थः—इवा सद्वपुरीषपदस्यमेव ज्ञानमस्यादिमहावाक्यस्य
उततत्त्वमसीत्यनया चरुविद्युद्ब्रह्मज्ञाने अस्तुत्यग्रे सतिनामात्मनोपस्य जगत्प्रपञ्चस्य वृक्-
सत्त्वाविषयको वीर्यः विलीयते, आगतिकं ज्ञानमन्तर्हितं भवति केवलं सर्व्वेण ब्रह्माकारं ज्ञानं
अवभासते, तत्रात्र चन्द्रकेतुप्रयुक्तस्य वायव्याख्यस्य प्रभावेण स्वप्नेरितवायव्याख्योपस्यमेवब्रह्म
अपि कुमापि अन्तर्हिताः ; सुप्रसन्नं जलोमण्डलस्य दृश्यते सन्पति भुतजातं निर्मेयं सन्प-
निति भावः । अथार्थी जीती च उपमा ।

(७) नाडित । एव दूरे दृश्यमान. अथ क. किमभिधानं कुबली वा ससम्भु-
सोतचित्तकरवभितपटकाच्छलः ससम्भुसंख्यं यथा तथा उतचितः सजीवितः य
करः कुवाः तेन ऊर्ध्वप्रसारितपाणिना अलितः सञ्जातितः पटकाच्छलः पटकाच्छलं बलस्य
अक्षयः प्रानदीशः जैन स तवीकः संधाननिरतयोः कुमारवी चत्तराकर्णवार्धं पुत्रं
निषेवुजानः दूरतः निषेधवाक्यप्रवासासम्भवद्वया ऊर्ध्वदेहेन्द्रियितकं १०० सञ्जा-

[वगाधर । [हरा] एष शम्भूकवधात् प्रतिनिष्ठतो रघुपतिः । (थ)

शब्दं महापुरुषसंविहितं निघ्नम्य

तद्गौरवात् समुपसंहृतसम्पहारः ।

शान्तो लवः प्रणत एव च चन्द्रकेतुः

कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राक्षः ॥ ७ ॥

[(७) महापुरुषसंविहितं शब्दं निघ्नम्य तद्गौरवात् समुपसंहृतसम्पहार लवः शान्त चन्द्रकेतुश्च प्रणत एव । सुतसङ्गमनेन राक्षः कल्याणमस्तु । इत्यन्वयः ।]

लघुञ् रश्मिचर्तकं हि पताकासञ्चालनमिति सामरिकविधानम्बरवादिनि भावः । अद्यापि त्रैजयन्तीसञ्चालनेन युद्धव्यापारविरतिरीतिर्जगति सर्वत्र विलसति । अन्ये एषा प्राचीनाद्यै-
वर्धप्रचलितपद्धतिरेवाधुनिकैर्योद्धुभिः अनुसृता इति । दूरतः एव विप्रहृष्टव्यानादेव मधुर-
वचनप्रतिबिम्बपुद्गल्यापार मधुरैव वास्तव्यपूर्णैः प्रेम्नमयेनेति यावत्, वचनेन वाक्येन प्रतिबिम्बः
‘न्यायितः’ युद्धव्यापार मयावकस्योद्यम इति यावत्, धेन च तथोक्त । एतद्योर्द्वयमानवीः
कुमारयोर्लवचन्द्रकेतो’ एतरे मध्यद्वये विमानवर येष्टं व्योमशानं पुष्पवाक्यम् अवतारवति
अवरोपयति । ‘व्योमशानं विमानोऽस्मीत्यमर । ‘वरो ज्ञानातरि येष्टे देवतादेरभीष्टिते’
इति सिद्धिर्वा ।

(थ) एव इति । एव’ अय रघुपति, रामचन्द्रः शम्भूकवधात् शम्भूकस्य तन्नामप्रतिबिम्बस्य
तत्प्रेक्षणः उच्यते नृपात् कथं चिन्त्यं कृतमर्थः । प्रतिनिष्ठस्य आगतः । :

(७) शब्दमिति । महापुरुषसंविहितं महान् पुरुषः महान् पुरुषः तेन चतिजयमुपवाहिन्या
रामेण संविहितम् अभिहितम् उच्चारितं शब्दं वाक्वा रवाविरतौ भवतमिति विवेकवचन-
मिच्छार्थः । विमलस्य सुता तद्गौरवात् तस्य पुरुषस्य रामस्य गौरवात् मुदलकोधात् महानुभवे
‘कान् बहुमानातिशयान् इत्यर्थः । समुपसंहृतसंपहार, समुपसंहृतः कर्मण् परित्याक्तः सम्पहारः
युद्ध धेन च तथोक्तः, लव शान्तः शान्तिमापन्नः महानुभावस्य वचनगौरवात् पुद्गल्यापारं विहाय
विनीत संगत इति भावः । चन्द्रकेतुश्च प्रणत एव पुष्टं व्याख्या रामचरचतुर्थे पक्षिः लव्
प्रचलाम एव । सुतसङ्गमनेन सुतयोः पुत्रयोः कुलसंबन्धीः सङ्गमनेन समाससम्बन्धेन ताभ्यां
मेखयेन इत्यर्थः । विद्याधरेण ज्ञातवान् सुतोक्तिः । राक्षः रामचन्द्रस्य सत्त्वात् महान् अस्त्र
भवत्, ज्ञानिवि लोद् । अत्र वीरोक्तिस्तुष्टावका अवचनप्रतीकोपपत्तीरेव अस्याप्या राक्ष-
पिक्ववरतिशुद्धिर्वाक्येन च नम्रमित्युक्तम् । अस्त्रवतिर्वाक्यं उक्तम् ।

तदितस्तावन्निर्गच्छावः । (त)

[इति निष्कान्ती (ष)]

विष्कम्भकः (द) ।

— • —

[तत प्रविशति रामो लवः प्रणतशब्दकृतश्च (५)]

राम । [पृथक्कादवतरन् ।] (न)

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।

तुद्दिनशकलशोतलेस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

[८. दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेता। सरभसम् एषि, हठ परिणामम्, तुङ्गि
मङ्गलश्रीतै तव चङ्गे मम चितदाह अपि ग्रामम् उपयातु। इत्यनयः ।]

(त) । तन् तस्यान् इत च्यान् प्यानान् निर्गम्यान् प्रतिष्ठाप्य चत्वारो वाचवीरि-
 क्षत्रिभिरनया स्थितयोः पदेषां विग्रहं हृदयभानप्रकाशव्याचानप्रसङ्गान्, चत्वारो तन् तस्यान्
 विरोचय्य विद्यामान् इदानीं पुनर्बुधोद्यमस्य चमत्कारेण हर्षम् । युद्धदर्शनबाल्येन एव
 विद्याधरोत्सृज्योत्सृज्योत्सृज्येन तत्रावध्यानादिति भावः ।

(ब) । इतीति । इति उक्तप्रकार उक्ता निष्पत्तौ रक्षावशाद्वर्जितौ विद्याधरवृत्तौ इति ज्ञेय । नाटकं साक्षात्पृष्ठदर्शनमिवैवात कविना विष्णुशङ्कर विद्याधरयुगलमवतारितं तैरेव वस्तुविवर्य वर्जितं तद्वत्त्वमेव य निष्पत्तौ तदिति ।

(द)। विष्णवेति। मन्त्रमाध्या विद्याधराभ्यां प्रयोजितत्वात् पृथोऽयं विष्णवश्च
अथ इत्यनेन कुमारयोः युगविवक्षया। वनिष्णवमाध्यां ताभ्यां चह वामस्यान्वायादीनां कथा-
श्रानां निदर्शकत्वम् अकननमिति। नक्षत्रनक्षत्रम्।

(ब) । तत इति । विद्याधरमिच्छन्मित्रमनाम्नः स्वः प्रवृत्तः रामचन्द्रवरदामि-
वानुजयं चन्द्रेणैव प्रविशति रक्षाकल्पमिति शेषः ।

(न) । पुण्यशक्तिः । राज पुण्यज्ञान पुण्यज्ञानविमानान् अक्षरम् अवरोहन्
 ह्यन् वल्लभावमाप्तिं प्राप्तिमाप्नुय ।

(८) दिनवर्षेति । दिनवर्षाकुपवन्द । दिनवर्षास्य कर्त्तुं वंश' तथा चन्द्र इत्याह-
 वंशः तत्पञ्चमीधने ई मयैवंशाह्वारजनक चन्द्र इति । सरनसं
 वशा तथा 'रजसी वैतकुर्वी'रिति श्रियः । सुवेनम् एव जगन्नी
 'जगत्स्य चाविष्म मातिमि शेव' । तुहिनवकषयतीतैः तुहिनस्य भक्त्या ॥११॥ सुखायि तवत्

चन्द्रकेत । अभिवादये । (प)

राम । [उल्हास सह हास परिचयः ।] अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्र-
धरदेहस्य ? (फ)

चन्द्र । कुशलमस्युत्तमिदं प्रियदर्शनस्य तवस्य साभाभ्युदयेन ।
तद्विज्ञापयामि,--मामिव विशिषेण वा मत्तः शिवेन चक्षुषः ॥ पश्यतु
असुं महावीरप्रकाण्डं तातः । (ब)

श्रीमन्मानि हिमानि तैसाद्योक्तं तव अङ्गे देहे मम चित्तदाहः चित्तस्य उदयस्य हासः सन्नापः
अपि अमं प्राप्तिं निर्वाचम् उपयातु प्राप्नोतु न केवलं तवानिहनाम्ने गात्रदाहं ज्ञापयितुमः-
सन्नापोऽपि इत्यपिब्रह्माद्यैः । सूर्य प्रति चन्द्रत्वाभावेनास्य तं प्रत्यपि चन्द्रत्वमाधिक्ये पश्य-
वत्यति । अतएव ममापि चित्तदाह इत्युक्तिः सगच्छति । ममापि एवमव्यक्तसन्नापस्यापीति वा ।
अनेन सहस्रभागानुपापविचयापि क्षतापस्याधिक्यं गम्यते । अत्रापिब्रह्मस्य चित्तदाह इति
वर्तेनाम्ये इति न केवलं गात्रदाहः चित्तदाहोऽपीत्यर्थान्तरापत्तेः अर्थावगिरनकारः ।
उपमा च । पुष्पिताया उतम् ।

(प) । अभिवादये प्रथमानि भवन्मिति हेतुः ।

(फ) । उल्हास इति । उल्हास पादयोः वतितं चन्द्रकेतुमुनीस्य सखेहासं केहेन
सह वर्तते इति तथोक्तम् अस्मं यकिन् तत् अथवा केहेन ज्ञातम् अस्मं तेन सह वर्तमानं अथवा
तथा हान्दाक्षुपातं यथा तथा परिचयः आलिङ्गादिति शेषः । दिव्यम् अस्मं आयुधं तस्य धरः
इति दिव्यास्त्रधरः, यो देहस्य सत्तमायुधधारिणः तव शरीरस्य । दिव्यास्त्रधरः देहः वस्येति
वा । तव अपि नाम कुशलं नम्रत्वं किम् ? अपिः प्रप्रे, नाम सन्नापनायाम् । पुत्रे अस्मा-
द्यानि दिव्यास्त्रधरस्य तव देहः न अतः कश्चित् ?

(ब) । कुशलमिति । अत्युत्तमिदं अत्युत्तमं अतिविशयावहा क्रिया संश्रमस्यापारी
वत्य तथोक्तस्य प्रियदर्शनस्य प्रियं प्रीतिकारं दर्शनं यस्य निवर्गहीनकारणस्य तवस्य साभाभ्युदयेन
नामः एवाभ्युदयः तेन प्राप्तिसम्बद्धा कुशलं मम नम्रत्वं वर्तते निवर्तयेद्वैदिकस्यैवमुच्यमानस्य
जनस्य प्रभिरत्यन्तं किमप्यं नम्रत्वं उच्यते इति भावः । तत् तस्मात् मम प्रियसखत्वादेतोः
अस्मत् पतं महावीरप्रकाण्डं महान् वीरः इति महावीरः प्रथमः महावीर इति महावीर-

रामः । [लवं निदध्य] दिष्ट्या अतिगन्धोरमधुरकल्याणाकृतिरयं
वज्रको वज्रस्य † । (भ)

जातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

चाजो धर्मः त्रित इव तनुं ब्रह्मकोपस्य ‡ गुप्ते ।

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुचान्म-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ८ ॥

[८ । लोकान् जातुं कायवान् परिणतः अस्त्रवेदः इव ब्रह्मकोपस्य गुप्ते तनुं त्रित
रामः धर्मः इव सामर्थ्यानां समुदयः इव गुचानां वा सञ्चयः इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः
आविर्भूय स्थित इव । इत्यन्वयः ।]

वज्राक्षं वज्रहासचमैरुति समासः । 'मत्तज्ञिकः मत्तर्षिका वज्राक्षस्तुदतज्ञी, प्रमत्तवाक्-
चाक्चमूली' इत्यमरः । मातु इव विद्येवैव आधिक्ययुक्तं न मित्रेण मत्तसमयेन को वज्रपुटेव चतुषा
मैत्रेव पश्यतु चावीकयतु । वा अथवा मत्त मत्पेक्षया विद्येवैव आधिक्यं न प्रेमस्निग्धचतुषा
अनुं कुमार् पश्यतु । तात ज्येष्ठताती भवान् इति विज्ञापयामि अहं मांभवे ।

(भ) । लवमिति । रामः निदध्य विद्येवैव लवं दृष्ट्वा । दिष्ट्या हृदये अतिगन्धोर
मधुरकल्याणाकृतिः अतिगन्धोरा शान्तीयुग्ययुक्ता चन्द्रपुष्पा मधुरा हृदा कल्याणी मत्तसमयो
अकृतिर्लूतिरेका व तत्कोकः । अयं एवः वज्रस्य लव वयसः वयसि तुल्ये इत्यर्थः । अथ
इति वयसः ब्रह्मन् । अतस्त्वानिवासुं को वज्रपुष्पावमवकोकयावीति भावः ।

(८) तदेव विश्रुति—जातुमिति । लोकान् जगन्ति ब्रह्म भुवमानि मातुं रचितुम्
अथवापातात् पातुं कायवान् मूर्तिमान् परिणतः कृतर्दहपरिवहः सत्वृतः अस्त्रवेदः अनुज्येद
इव । ब्रह्मकोपस्य ब्रह्म वेदः 'त्रिदशार्ज' तपो ब्रह्म इत्यमरः । तर्देव कोपः रजराशिः 'कोपी
ऽजी-ऽजसवी अफन्पिधानिर्घोषदिश्ववी' इत्यमरः । इति ब्रह्मकोपः तस्य । ब्रह्माक्षयेति वा ।
मुनी रजराशे वेदवयस रजस्य रजार्थे ब्रह्माक्षय वा रजार्थे तनुं देवं त्रितः आश्रितः गृहीतः
अतः अविद्यल वर्यः श्रीश्रीः इव । सामर्थ्यानां ब्रह्मोनां समुदयः समवायः समूहः इव ।

† अतिगन्धोरकृतिरयं इति विद्यावामरपुत्रः पाठः ।

‡ ब्रह्मकोपस्य इति पाठाकरम् ।

नमः । अहो ! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः । (म)

आशासखेऽभक्तौगामिकमाकम्पनं भवत् ।

प्रकटस्त्रेव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चारः ॥ १० ॥

[१० । आशासखेऽभक्तौगाम् एकं महत् आत्मनः प्रकटस्य धर्मस्य मूर्त्तिसञ्चार प्रसाद इति । इत्यन्वयः ।]

गुणानां श्रेयसीत्यादीनां सञ्चयः साकल्यम् इव आकारविशेषमवलोक्य एकस्य श्रेयसीदृष्टव्यं-
गुणनिबद्धः समुद्रितो वा इति सम्भावयामि । अथवा जगत्पुण्यनिष्ठावरानिः निर्नीवते तस्मि-
रिति निष्ठावानि जगतां भुवमाना पुण्यानां सुकृतानां निष्ठावानि इति तथोक्तानि तेषां
पुण्यजनककार्याणाम् । निष्ठावपदस्य भावसाधने तु जगत्पुण्यनिष्ठानि पुण्यानि निष्ठावानि
कर्मावीर्यं, कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशने इति न्यायात् । ‘रामि समूहः आदिभूय
शरीरं परिगृह्य स्थित इव । अयं नमः स्वतेजसा तथा प्रतीयते यथा अक्षविद्या शरीरं
परिगृह्य लोकरचचाये विहरति वेदकोषरचाये वा आनन्दार्थं । समवतीर्थः, मूर्त्तिमान् वा
वृत्तिसमवायः । गुणसम्पदायां वा जगतां पुण्यप्रचरो वा गृहीतदेह इति लघो महातेजाः
गहनधीरः । पुतलकोकचरिति निष्कर्षः । अतीतप्रचापकस्य समवेशान्मात्रोत्पन्नं आनन्दारः ।
अधूतोपमैति दृश्यो । मन्दास्मान्मा इत्यम् ।

(म) अहो इति । अहो आश्चर्यम्, अयम् एव महापुरुषः प्रकटयेद्यः पुण्यानुभावदर्शकः
अनुभावश्च प्रभावश्च दर्शनश्च साक्षात्कारयेति अनुभावदर्शने पुण्ये पवित्रे अनुभावदर्शने कल-
तलोकाः । ‘अनुभावः प्रभावेऽपीत्यमरः । अद्यमतीवोत्तमतेजाः दर्शनवाक्यं कृतविक्रयेऽहो
निदानमित्यर्थः ।

(१०) महापुरुषत्वमेव दर्शयति—आशास इति । एव महापुरुषः । आशासखेऽ-
भक्तौनां आशासः परित्याग्नं इवाभाव इति वा, कंठः प्रपद्य भक्तिः पूज्येण चतुराजः, तेषां
एकम् अचित्तोऽयं सुख्य महत् विपुलम् आत्मन्यम् आचारः प्राप्तमिति यावत् । अयं महापुरुषः
प्रसादो नास्तीति यस्मिन् आनुभावेन अपरिचितानामपि जनानां नमःसु प्रपद्यमर्थं अकिङ्कर्ष
भावं विहासखोपजनयतीत्यर्थः । कट्टेऽस्मिन् स्वयमेव जनः भक्ताः प्रतीभवन्ति, कोपप्रकाशः
आनन्दस्य जायते इति भावः । तथा अयं प्रकटस्य कृतकस्य, लोकोचरस्येति यावत्, प्रपद्य
सुकृतस्य मूर्त्तिसञ्चारः मूर्त्त्या देहेन सञ्चरति इति मूर्त्तिसञ्चारः शरीरे प्रसादः प्रसन्नता इव कैमल-
मिश्र, स्मित इति शेषः । उक्तं “रामो विवर्धमान् अर्थः” इति । प्रपदस्वरूपकर्मसुख-
यथापुत्राद्यमानः मनःप्रसादः शरीरमाश्रित्य वद्विः स्मित इव इत्यर्थः । रामी तादृशवत्प्रसाद-
सम्भावनात् कृतप्रसादकारः । आशासादीनां कृतनमित्येव रामी अद्यतवा पञ्चाङ्गनाम्नकारः ।

प्राख्यैश्चम् । (य)

विरोधो विद्यान्तः प्रसरति रसो निर्हतिघन

स्तदोद्यत्वं कापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

भट्टित्वस्मिन् दृष्ट किमपि परवान्मि यदि वा

महावर्त्तसौर्ध्यानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ ११ ॥

[११ अस्मिन् दृष्ट विरोध विद्यान्तः, निर्हतिघन रस प्रसरति तत् प्रीत्यै कापि व्रजति, विनय मां प्रह्वयति, भट्टिति किमपि परवान् अस्मि, यदि वा तौर्ध्यानाम् इव महतां क अपि महावर्त्तः अतिशयः । इत्यन्वयः]

राम । तत् किमिकपद एव दुःखविश्राभं ददाति उपखेद्यति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम्, अथवा खेद्य निमित्तसम्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् । (र)

(य) प्राख्यैश्चमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । वक्ष्यमाणं श्रीकृत्त सख्यै विषयकरमित्यर्थः ।

(११) तदेवाह—विरोध इति । अस्मिन् महापुरुषस्य रामे दृष्टे अवलोकिते सति विरोधः वैर विद्यान्तः विरतः, निर्हतिघन निर्हत्या चानन्देन घनः स्यात् । रसते स्नायते इति रसः अपराकाशभासत्वरूपः अनुवाग इति यावत्, प्रसरति आविर्भवति उच्छ्वसति । निविद्धा मन्दपूर्यमाणद्वयम् उल्लेखयति इत्यर्थः । तत् शुद्धमालीय विदुषम् प्रीत्यै दयाभिमानहेतुकं प्राख्यैश्चम् कापि कुवापि हेतुं व्रजति गच्छति विनोयते । तथा विनयः महाजनसन्निधौ स्नाप-
कर्मणुसम्मानरूपः सा प्रह्वयति मनयति अस्मादात्मनाऽपहृत्यैव मां विनवीकरोतीत्यर्थः । किमपि कथावृत्तोरित्यत्र अस्मिन्वचनोप इति वा, परवान् परतन्म अस्मि भवानि, महात्मानमेतं दृष्ट्वा मादृशान्मनि प्रभवामीत्यर्थः । यादृ वा अथवा तोषानां मन्त्रादिपावनसन्निधानां पुण्य-
क्षेत्रादीनामिव महतां महात्माना महावर्त्तः महान् अथ मूर्त्यै यस्य स अमूर्त्यः कोऽपि श्रीकृ-
त्तः निर्धैतुमगच्छ अतिशयः अनुकर्षं महिमांस्तैक वसेति इति शेषः । यथा भार्यावशादि-
पुण्यतीर्थदर्शनेन च्छानसम्प्रीकृतमहात्मावशादतिदुर्बिभीता पापान्मान अपि निष्पादा हन्त-
स्तपुषीका भवन्ति, तथा महापुरुषाश्चामपि दर्शनात्प्रीका भवन्ति यथा अभिमानादिरहिताश्च-
जायन्ते इत्यर्थः । अथ हि चानन्दः परवर्त्ता इति सावकै एवस्मिन् विरोधविद्यासाक्षी सख्यै-
प्रसरतीत्यादिना कारवान्तराद्यापि तन्कारणादानां समुच्चयमेव । अस्मिन्पञ्चार्थेण सामान्येन-
अर्थविचारकः समवेतान् चर्चान्तरावसेद स च तौर्ध्यानामिवैश्वर्यम् त्रिधाविधी-
कृतम् ।

(र) तर्हि । तत् किमिति मन्त्रवचनैस्तदवयवम् । एवमेव तन्मन्त्रवचनै-

अतिव्रजति पदार्थानाम्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्त्रोदये पुच्छरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुद्धते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥ ४

[१२ । आन्तरः कोऽपि हेतुः पदार्थान् अतिव्रजति । प्रीतयः बहिरुपाधीन् न खलु संश्रयन्ते । पतङ्गस्य उदये पुच्छरीकं हि विकसति, हिमरश्मौ उद्धते चन्द्रकान्तः द्रवति च । इत्यन्वयः ।]

गुण्ये उच्यः सपदि च कृते" इति वृत्तायुधः । युगपदेव समकालमेवेति यावत्, दुःखविनाशं, दुःखस्य निवृत्तिं ददाति करोति तथा कुतोऽपि कथादपि अनिर्वादितात् निर्बलमशक्तात् निमित्तात् कारणात् अन्तरात्मानम् अन्तरवत् उपकेदयति के इपरवत् कहेति कुसरो-
ऽवमिति शेषः । अथवा पूर्वोक्तपद्याभावे । के इव, चकार समुच्चये । निमित्तसम्यक्प्रेमः व्यपेक्षया सङ्ग कर्तते इति सम्यक्प्रेमः निमित्तेन कारणेन सम्यक्प्रेमः इति तथोक्तः हेतुसापेक्षः । के इः किमपि निमित्तसम्यक्प्रेम एव जायते इति सत् शोकवचनं तत् एतत् विप्रतिषिद्धं विद्वत् व्याख्यानं, किमपि वाचं कारणं विनापि च इः जायते, अथवा कथमसौ वृत्ता मनः के इतिर्भाव इति भावः । वृत्ता के इव निमित्तसम्यक्प्रेमयेति विप्रतिषिद्धम् एकाव्यवहारायोग्यम् । अथमहं—
के इत्यं न निमित्तसम्यक्प्रेमस्यैव निमित्तानपेक्षयापि के इव दर्शनात् । तथाच यावत्सु, के हेतु निमित्तसापेक्षस्य व्यवहारे विप्रतिषिद्ध इति ।

(१२) उक्तमेवार्थं शीघ्रेण व्यनक्ति—अतीति । आन्तरः अन्तर्भवः अन्तःकरणवर्तीयः, यावत्, कोऽपि अनिर्वाच्यः हेतुः पदार्थान् वस्तुनि अन्तरिन्द्रियादिबहुबहुनिमित्तैः । अति-
व्रजति अन्तोऽन्तरात्तान् के इत्येव अन्तोऽन्तं सन्निविष्टान् करोति । अन्तर्भाषिभूतार्थोऽहं भावः । कर्त्तरि कर्मव्यतिहाराभावात्तान्नेपदम् । प्रीतयः प्रेमाः अन्तरावुद्धत्वस्योपपत्तिः, के इव, बहिरुपाधीन् वाङ्मन्यकान् पुनस्तत्कालमादिवाङ्मन्येवव्यवहारप्राप्तौत्यर्थः, "उपाविर्धर्मविनावां कुटुम्बव्यावृत्ते कस्य विमेषे पुंसि" इति मेदिनी । न संश्रयन्ते न, अथवन्ते खलु निवर्तं, न शीत्याह्वलेनापेक्षते इति यावत् । याज्ञीः पुनस्तत्कालम-
प्रवृत्तिभिर्निमित्तैः प्रोदितं उत्पद्यते केनापि अनिर्दिष्टेनान्तरिक हेतुना वा जायते इत्यर्थः । तदेव समर्थयति—निवेद्यतीति । हि वयः पुच्छरीकं पत्रं पतङ्गस्य स्येव 'पतङ्गः' एषः-
स्येवोदितवयः । उदये वृद्धाये इति विकसति क्लृप्तं । तथा चिमरश्मौ विनाः शीतलः, रश्मयः शिरसा मला तपोके चन्द्रे चक्षते इति अन्तरात्तः तदाव्यवहारविधिः, द्रवति, च विकसते मलकस्यान्तं वेति । वया स्यान्तमन्तरीकस्येव पत्रं किमपि वाचं कर्त्तव्यं विद्वत्

वच । चन्द्रकेतो ! क एते ? (ल)

चन्द्र । प्रियवयस्य ! ननु तातपादाः । (व)

वच । ममापि तर्हि धर्मस्तथैव, यतः प्रियवयस्य इत्याद्यः ; किन्तु चत्वारः खलु भवतामिर्व्यपदेशभागिनः तत्रभवन्तो रामायण-
कथापुरुषाः, तद्विशेषं ब्रूहि । (श)

विवक्षति चन्द्रकान्तनामा मन्त्रिमहेश जलनव सरति, तथा ममाप्यस्मिन् कुमारि बहिर्निमित्त-
जनरेदेव क्वे वाविर्भाव इति सरलाय । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरासा-
वर्धनः । इतीदमनुपपादार्थयोर्विन्ध्यतिविन्ध्यभावप्रत्ययान् दृष्टान्तालङ्कारेण सङ्गर इति परै
वदन्ति । भाजिनी इत्यम् ।

(ल) चन्द्रेति । ॐ चन्द्रकेतो । एते के गौरवाद्बहुलम्, अथ क इत्यर्थः । एव साक्षात्
इत्यनामः लङापुरवचः किं नामा कुतन्वी वेति श्रुतीत्यर्थः ।

(व) विधेति । प्रियवयस्य वयसि भव वयस्यः समानवयसः संसृतिं यावन्, प्रियवयस्यो
वयस्येति तत्त्वान्वोधने । ननु भोः तातपादा, पुत्र्यतमा ज्येष्ठताता । पादशब्दः पूज्यतमत्व-
योतवः । अत्रापि बहुवचनं गौरवान् ।

(श) ममेति । तर्हि तदा तव तादपादायेत तदैवार्थः । अत्रापि न केवलं तव ममादीत्यवि-
श्वस्यार्थः । अर्थतः अर्थेण लोकाचाररूपेणैवार्थः । पुत्रीदिति वा, तथैव तातपादा एव, यत्
वक्ष्यान् हेतोः प्रियवयस्यः प्रियसुहृन् इति एवम् आत्मा ज्ञवीचि, त्वं मा प्रियवयस्य इत्यात्मन्यदीत्यर्थः ।
निमग्नं पिता कस्य पितेति आकाशायनर्थः—स्वपितृविषये यादृशननुवर्तनं तादृशं निमग्न-
विषयकं भवति चेन्नसि कल्पते इति । वयस्यसम्बन्धेन हेतुना तव पित्रादिषु गुरुजनेषु ममापि
पित्रादिसम्बन्धोऽप्येव, एवं च स महत्त्वार्थहेतुकपितृत्ववानित्यर्थः । इत्येव लौकिकाचारः ।
किन्तु परन्तु एवंव्यपदेशभागिनः व्यपदिष्टान्ते ज्ञायन्ते अमेनेति व्यपदेशः संज्ञा, एवम् इत्थं
व्यपदेशं भजन्ते वेति तत्कीर्त्ता तत्रभवन्ता पुत्रनीया रामायणकथापुरुषा रामायणकथानायका-
न्तम विशिष्येण वर्णिताः ; यथा एवं व्यपदेशस्य तातपादशब्दस्य भागिनः स्वागिनः । मातो हि
स, अतः मातो ज्ञानी, तातपादशब्दस्य वाच्यतया स्वागिनः, अर्थमत्यायनत्वाच्छब्दस्य वाच्यत्वेण
वाचकत्वात् । चत्वारः खलु भवता तातपादा इति सम्बन्धवन्ता, तातपादवाच्या इति यावन्,
चत्वार एव । तत् तत्तान् विशेषेण तेषु चतुर्षु मध्ये कतमोऽयम् इति यावत्तर्कं यथा
कातवा भूहि कथय । यथा तद्विशेषं तातपादत्वसाधारणं प्रसिद्धत्वं ।
रामायणकथापुरुषाणां प्रधानतयाचत्वार एव तव पित्रपत्नीयाः । कानामर्थः
कथय इत्यर्थः ।

चन्द्र । ननु ज्येष्ठतातपादा इति ज्ञेयं हि । (ष)

श्वः । [लोकासम् ।] कथं रघुनाथ एव ! * दिव्या सुप्रभातमय,
यदयं देवो दृष्टः । [सविनयकीतुक निर्गण्यं] तात ! प्राचेतसान्नेवासी
जयोऽभिवादयते । (स)

रामः । [लोकासम्] आयुषन् ! एषो हि । [लोकेन परिचयः ।] अयि
वत्स ! कृतं कृतमतिविनयेन, अनेकवारमपरिज्ञेयं परिचयजम् । (ङ)

परिचयकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।

मन्दयति चन्द्रचन्दननिखन्दजङ्गलम् अर्थः ॥ १३ ॥

[१३ । परिचयकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमार चन्द्रचन्दननिखन्दजङ्गलम्, 'सं
सृणम्' मन्दयति । इत्यमरः ।]

(ष) नमिति । ननु भो श्व ! एते ज्येष्ठतातपादाः, कथं ज्येष्ठतात इत्यर्थः ।
इति इदम् अर्थे हि त्वं जानीहि ।

(स) लोकासमिति । लोकासम् अहं वर्तमानं लोकासं लोके यथा तथा आसीति
शेषः । कथं किं रघुनाथः रघुपतिः रामचन्द्र एव, न अयिन् तदर्थः भरतादिः इत्ये-
कत्वार्थः । दिव्या इत्येव । अयं सुप्रभातं प्रोभनं दिनसुकुम् । यन् यथाहेतोः अर्थ एवः
देवः, भगवतो विष्णोरवतारत्वादेषा देवत्वम् । दृष्टः नवा दृष्टात् कृतः । प्राचेतसान्ने-
वासीति वाक्यं अर्थं ज्ञातं तस्मात् सुप्रभातमय इत्यवधारयम् । सविनयकीतुकं किमेव ; नकुल-
कीतुकं लङ्कापुत्रवदग्रं नादानन्दः । ताभ्यां अहं वर्तमानं यथा तथा निर्गण्यं विद्रीक्ष्य आह—
तात ! प्राचेतसान्नेवासी प्राचेतसोऽपत्यं पुनानिति प्राचेतसः वासीतिः तस्य अन्नेवासी हिंसः
भवः । अभिवादयते अस्मत् प्रथममिति ।

(ङ) लोकेन परिचयः । एहि एहीति आदरातिरेके विलम्बम् । लोकेन परिचयः सुवाक्य-
मालिङ्ग्य अयमिति शेषः । अयौति लोकेन चकमानमन्वयम्, वत्स लोकासिन् । अयिन्निर्गण्य
अस्मत्प्रभातमय इत्येव कृतं कृतम् अतिविनयी न कर्तव्यः । कृतमिति निवेदने अन्वयः,
अयमपि आदरे विभक्तिः । अनेकवारं वदुमारम् अपरिज्ञेयं इदम् अविज्ञितमिति वाक्यम्,
परिचयजम् अविज्ञितं जानिति शेषः ।

(१३) परिचयैति । परिचयकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः परिचयः, अति-
पक्वं वाक्यं विवक्षितमिति यावत्, अतएव कठोरं अरुढम् उपचितावयवं यन् पुष्करं अरुढं कृतम्

अथ । [स्वगतम्] ईदृशो मां प्रति अमीवामकारचखेह', मया पुनरिभ्य 'एव अभिदुग्धमन्नेन, यदायुधपरिचङ्गं यावत् अञ्जाकटो दुर्योगिः । [प्रकाशम्] मृष्यन्तु इदानीं नवस्य बाणिशतां तात-पादाः । (ख)

। राम । किमपराहं वत्सेन ? (क)

गर्भच्छद' चातपायनमिहतम् अमर्गतदलं तद्विष पीन मांसम् अन्नम् इति यावत्, मन्त्रच-
खिम्ब दन्तुरतारङ्गित सुकुमार, बहुलम् सन्पूर्णविकसितपद्ममध्यपत्रम् अतिशोभन् इत्यर्थः ।
अन्त्रचन्दनसिन्दुमङ्गः अन्त्र' ह्रिमकर अन्त्रमस्य मिसन्द इवः तौ इव जङ्घा प्रोक्तम् तव
द्विभिः कर्णैर्विभिः मां मन्दयति प्रीत्ययति । ह्रिमकरहरवत् अन्त्रहरवत् तथाह्रन्त्रं
अतिहर्षमाह्लास्य मन तापोपशान्तये भवतीति भावः । अथ अर्थे जायताधर्मात् अन्त्रचन्दन
मिसन्दायां पीनमन्त्रचसुकुमारत्वसाधर्म्याच्च पुष्करमर्भच्छदेन सह आत्मादे, समानगतत्वान्
सुनीयमावहारः । आत्मां जातिः ।

(ख) ईदृश इति । मां प्रति मयि विषये अमीवां रघुनाथादीनाम् ईदृश, एवञ्चिच
अतिशयित इत्यर्थः । अकारचखेह वसति कारचं वस्य स तथागत', अविमिश्रकः खेह'
वातुल्यंभवे, आमीवमन्त्रचखरङ्गितमपि माम् एते सातिशयं खिलनीत्यर्थः । पुन किन्तु
अन्नेन वरापरिवेषकङ्कितेन मया रामचन्द्रादिभ्य एव अभिदुग्धं वैरागिणं ईदृशतिराचखिम्बा ।
एवम् अर्थम् तादृशंविषयत्वा अतुली, निचया यमभिप्रेतीत्यनेन वा अतुली । दुष्करीः सकर्म
कर्मिणि चैकैकैकत्वविषयता भावे तत्रत्यत्वं समर्थेयः, "अविचारातः कर्मोऽसंख्यिका क्रिष्टे"ति
इत्येताम् । अथै केषिदभिदुग्धमिन्नम् अति दुग्धमिति एतन्म अतिपदम् निचाविशेषव्यभि-
सिद्धैतत्वा इत्य इति अतुली निरपवादत्वं कल्पयन्तीति सुधीर्भिर्बिभाष्यम् । अन् वक्तुम्
आयुधपरिचङ्गं यावत् अस्त्रवस्त्रम् आरम्भ "बावचावह साकल्येऽवधी मातेऽवधारये" इत्यमरः ।
दुर्विभिः अङ्गुलिः विवाहः अञ्जाकटः आश्लिष्य' मतः । अञ्जाकट इति क्वचिन् पाठः । यथा
दुर्विभिः दुष्टाभिप्रायः अङ्गुलिचन्दकैतुवधेया इति यावत् । आयुधपरिचङ्गम् एताम् वस्तुम्
अस्त्रवस्त्रवस्त्रम् अञ्जाकटः शस्त्रः । एते माम् ईदृशं खेहचकुला पञ्चमि, अथ पुनरिषां
मांसमिषां कर्तुमपि वस्तुकाही इति भ्रूम् । मन्त्रावन्तं वाहेति शेषः । अमन्त्र मन्त्र बाणिशतां
सूक्तंतां "सूक्तं वैश्वदेवादिभ्यः" इत्यमरः । अमन्त्र आम्बन्तु तातपादाः पूजनीयतया अमन्त्रः ।
अमन्त्रता मया अमन्त्रावन्तवसितम् अमन्त्र मी तम् निजकीचक्युत्वेन पित्रावन्तः पूज्यतया अमन्त्रः
अमन्त्रमन्त्रिणः ।

(क) विमिति । वत्सेन मृगावर्तने मया किम् अपराहं श्री
राम अहं अविमिश्रकः ।

चन्द्र । अथानुवातिकेभ्यः तावत्प्रतापविष्कारश्चमुपप्लव्य वीर्ययित-
मनेन । (ख)

राम । ननु अयमलङ्कारः अत्रत्य । (ग)

न तेजस्योजस्वी प्रकृतर्मपरेषां विवर्जते *

स तस्य लो भावः प्रकृतिनियमत्वादलङ्कारकः ।

मयूखैरन्नात्तं तपति यदि देवो दिनकरः

क्षिमाग्नेयथावा निज्जत इव तेजांसि वमति ॥१४॥

[१४] तेजस्वी प्रकृतं परेषां तेज न विवर्जते । प्रकृतिनियमत्वात् स तस्य लो-
अलङ्कारक, भावः । यदि देव दिनकर मयूखैः अन्नात्तं तपति, अग्नेयथावा निज्जत इव-
तेजांसि वमति । इत्यन्वयः]

(ख) अन्वेति । अथानुवातिकेभ्यः अन्नात्मनमपीवाचरचकेभ्यः, 'सुत्वर्कानां न्यायविता'
इति प्रकृती । तावत्प्रतापविष्कारश्च तातस्य मयत् प्रतापस्य पराक्रमस्य अलौकिकतेजस्य इति
भावत्, अविष्कारश्च अन्नात्तं उपप्लव्य आद्यर्थं अनेन लवेन वीरायितं, वीरेर्वीर्यवर्धितं पराक्रम-
प्रकृतिनियमः, योमुत्पन्नस्य इत्यर्थः । लवो हि अन्नात्तमुत्पन्नस्य पराक्रमान्नात्तं मन्वसानः, राम-
वाल्मीकिवदानीं अन्नात्तमुत्पन्नस्य पराक्रमो जातः । अन्वेति तु स तपति इति तदुत्तरं दृष्टव्यम् इति ।

(ग) मन्विति । अनेन अविष्कारेण अन्नात्तं एव वीर्यवर्धकत्वमित्यर्थः । मिथेयप्राधा-
न्यात् पुंलङ् । अलङ्कार ननु भूषणम् एव । मन्वत्प्राधान्ये । अविष्कार पराक्रमप्रकाश-
न दोषवैयर्थ्यं ।

(१४) तद्वैव समर्थवति—न तेज इति । तेजस्वी प्रतापवान् मील्यवीर्यवन्मनो वीर इति
अन्वयः । अन्नात्तं अविष्कारमात्रेण विस्तीर्णं अपरिणतं लोतरेण तेजः पराक्रमवृत्तत्वात् न
विवर्जते न अनेन इति वक्तुं स अलङ्कारमित्यर्थः । विषेयप्राधान्यात् पुंलङ् । तस्य लोचनः
प्रकृतिनियमत्वात् प्रकृत्या लोभादेव नियमितत्वात् उपादायकारवत्प्राधान्यात् अलङ्कारकः अलङ्कारः
अथानुवातः सः अलौक्यो भावः अर्थः । अन्नात्तं वादे आद्यप्युत्पन्नः अन्नात्तं उपप्लव्यते । तदेव
अन्वेति—मयूखैरिति । यदि देव दिनकरः मयूखैः अन्नात्तं तपति, अग्नेयथावा निज्जत इव-
तेजांसि वमति इति अन्नात्तं अग्नेयथावा अन्नात्तं तपति, अग्नेयथावा निज्जत इव-
'अग्निवोमनिदिवावाचरचकेभ्योऽन्नात्तं' इत्यन्वयः । निज्जत इव । निज्जतमन्वयमिति वक्तुं, यदि

॥५॥ तात ! अमर्षोऽप्यस्य, शोभते वीरस्य । पश्यतु हि तातः—प्रियवयस्य विनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तशितानि सर्वतः सेव्यानि । (घ)

राम । [विलोक्य] वरुण खल ! संक्रियन्तामस्त्राणि । त्वमपि चन्द्र-
केतो ! निष्कारपारविस्मयानि सामान्य वक्तानि । (ङ)

खल । यथा आज्ञापयति तातः । [इति प्रविशन् नान्दयति ।] (च)

किं किमिदं तेषां हि दाहजनकं सामर्थ्यं वमति उद्गिरति । वमतेर्गोचारे प्रयोगस्तं याम्य-
लोकाः ॥ निहूवीहीर्षवाणादि गौचरित्यपाशवम् । अतिसुन्दरमन्यं याम्यकथां विनाहते ॥
इति हृषीकेशः । अचेतनोऽपि सूर्यकान्तमर्षितुं सूर्यकिरणसत्तायेन परिभवं प्राप्त इव वज्रात्मकं
स्वतेजो निःसार्य तेजस्विन सूर्यमपि पराभवितुमिच्छति तत् किं सचेतन वीरसत्त्वोऽयं पर
पराक्रमसुपशुक्लं न पराक्रमेत इति भावः । पुत्रार्हप्रतिपादनं अप्रमत्तानां सामान्यान् प्रयुक्तस्य
विशेषस्य प्रतीतिरपस्तुतप्रशंसान्हा । हूषार्हेण सामान्यतः प्रक्रान्तस्य तेजस्विनो वरतेजः-
सङ्घर्षभावस्य वरार्हेण विशेषस्य समर्थनात् सामान्यस्य विशेषस्य समर्थनस्योपायादीत्याद्यस्य ।
अत्र सर्ववत्पुनरुक्ततादीर्घः । एतदनुपपन्नोक्तिः यथा आहुतास्ते—“अनन्यस्यैव तपोवनेषु
गृहे हि दाहकात्मनो निजः । अग्नौ तु कदा अपि सूर्यकान्तोऽस्मत्सर्वजोऽग्निमवाहकश्चि ॥”
“प्रकृतिः क्षीयुः सा महीवत् सज्जते नात्यसुसुप्तति यथा ।” इति किराताज्युनीयेति ।
विहारीवी वचनम् ।

(घ) तस्येति । अस्य एतस्य वीरस्य शूरस्य अमर्षोऽपि शीघ्रः अपि अचमत्करोति अमर्षः,
शोभते भाति युष्महे इत्यर्थः । हि यतः प्रियवयस्य विनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तशितानि
‘प्रियवयस्येन अग्निं कुमारिणं लवेन विनियुक्तं प्रेरितं चिचितं’ इत्युक्तेष्वस्त्राणां तद्विभक्तं स-
रङ्गैर्वीरैर्विहीर्यैर्नृपायुधं तेन निष्कम्पं निःसार्य यथा तथा “तशितानि अकीलनानि सर्वतः
सर्वतः दिक्षु अचक्षितानि सर्वतः आक्रम्येनेति वा, ‘सेव्यानि अक्रूरवयानि । तातः अगान्
तन्मं यक्षनिष्कम्पः । वतप्रवालं महावीरस्य परोत्कर्षावच्छिद्यतां युष्मते एषेति ।

(ङ) विवेकीति । विवेकीत्यं विवेकान् सेव्यानि वृद्धाः । वरुण खल ! संक्रियन्ताम्
अस्त्राणि कृच्छ्राणां आनुषांगि संक्रियन्तां संक्रियन्तां निष्कारपाराणि शिवभक्तान् । तेषां अम-
रुकेतो ! “अमर्षे” अमर्षं हेतुवाचकः अविषयः । त्वमर्षं यथा निःसार्य निष्कारपार-
विस्मयानि निःशीर्षादि विवेकतया अवाक्यशक्तितान् आहुतासः ‘सर्ववयानि-
विजयवितर्कशक्तिशक्तितानि वा । यथानि अक्रूरसेव्यानि सामान्य सः ।

(च) वक्ष्येति । अतः ज्येष्ठतादी मुखात् यथा वादार्थं आज्ञापयति आदर्शेति । तदाह-

चन्द्र । यथादिष्टम् । [इति श्रुतिः ॥ १५ ॥] (छ)

कर्मः । प्रयोगस्तन्मिति । (अ)

राम । वत्स ! सरहस्यप्रयोगसंहरणानि अस्मादिषि आभाष्य-
वन्ति । (भ)

ब्रह्मादयो ब्रह्माहिताय तद्वा

परःसहस्राः शरदस्तर्पांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्नान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १६ ॥

[१६ । ब्रह्मादयः पुराणाः गुरवः ब्रह्माहिताय परःसहस्राः शरदः तर्पांसि तद्वा ज्ञानि-
स्नानि तपोमयानि तेजांसि एव अपश्यन् । इत्यन्वयः ।]

अष्टैस्तन्मन्त्रपारायणोपनिषदं भगवान् कृशाश्वः परःसहस्रपरि-
वक्तृरास्तेवाहिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच, स तु धर्मज्ञान्
मन्त्रमिच्छेद्य गुरुपूर्वानुक्तमः । कुमारश्च तु कः सन्महायुः इति
पृच्छामि । (अ)

मनुजिह्वा इति शेषः । अस्मादिषि प्रतिसंहरणीत्यर्थः । इति एषस्तुक्ता प्रविशन्ति अस्मादिषि-
सन्मानमन्त्राणां समाधिमिति यावत्, नाटयति अभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः ।

(छ) यथेति । आदिष्टम् अन्तिष्ठेति यथादिष्टम् आदिमानुषं तथा तथा च
करवाचीत्यर्थः । यथा भवति यथा बाह्यम् आदिष्टम् आश्रयितं तथा करीणि ।

(अ) प्रेति । अस्मिन् जृम्भकाण्यम् आयुषं प्रमानं निहन्ति निर्व्यापारं जातमित्यर्थः ।

(भ) वसेति । सरहस्यप्रयोगसंहरणानि प्रयोगस्य संहरणस्य प्रवीणसंहरणे रक्षणेन सं-
वर्तमाने सरहस्ये तादृशे प्रयोगसंहरणे येषां तानि अस्मादिषि आयुधानि आभाष्यवन्ति सन्-
दायसिद्धानि गुरुपदेवापेक्षीणि, गुरुपदेवमन्त्रैश्च प्राप्तानि सन्महायुष्यः ।

(१६) ब्रह्मादय इति । अथवा श्रीकः प्रथमाह एष व्याख्यातः ।

(अ) यथेति । ब्रह्मादय इति श्रीकः जृम्भकाणां पुराणगुरुवीररत्नं व्याख्यातैः कृतेषु
तत्संज्ञानं जयायेन व्यनक्ति—यथैतदित्यादिना । अथ तादृशेति कीदृशं मानसं कर्मफलं यथैत-
दित्यर्थः, तथाच 'पिबत्येकं समंयकं बोध्यं यथैतं विदः । ज्ञानवीरान्मन्त्रैश्च' इत्यादि-
मन्त्रम् ॥ इत्यान्वयः । कृशाश्वः, एतन्मन्त्रपारायणोपनिषदमिति इतिह्य 'सन्मानमन्त्र' समाधेरित्यर्थः ।

वयं । स्वतःप्रकाशानि ज्ञानयोरकाशे । (८)

रामः । [विचिन्व] किं न सञ्जायते . प्रकटपुष्पपरिपाकोद्भासनः
कोऽपि महिमा कस्य ? द्विवचनस्य कस्य ? (८)

अग्नं गगनं प्राप्तिरिति यावत्, यस्मात् वस्तुन तदेव उपनिवत् रज्जुसूत्रं शास्त्रम् एवा मन्
पारायणोपनिवत् तां मन्त्रात्मिकां प्रकृतास्त्रिविद्यामित्यर्थः । परः सङ्कपपरिवह्यरानोवाशिने
सङ्कान् परे इति परः सङ्काः, राजदत्तादिनात् सङ्कपव्यस्य परनिपातः, "परात् स्वतः
सङ्कपो"रिति परव्यस्य सुट्प्रत्ययस्य तादृश्या परिवह्यरा संवह्यरा. तान् व्याप्य ज्ञाने
वसतीति तस्मै, सङ्कपाधिकान् संवह्यरानभिम्याप्य ज्ञानपदमध्यासीनाय ज्ञानार्थमेकार्यं गुणपाद-
मूलनविहितार्थैः । कौशिकाय कुशिकमन्त्रनाय विज्ञानिनाय प्रोवाच प्रकटम् उपदिश्य,
उ त्नु प्रोक्तः भगवान् विज्ञानिव इत्यर्थः । मन्त्रं रामाद्यैः प्रोवाच इति शेषः । प्रोवाचे-
त्यत्र प्रवेष्टेन उपदिश्य प्रकाशसूचनात् सज्जितं विद्यायाः प्रकाशं जन्म । इति सङ्कटः एव
गुणपुष्पगुणः गुणवान् उपदिश्यकानां विद्यादातृणां पूर्वागुणः । पूर्वतोऽङ्गुलः वरकटवत्
विद्योऽपि विद्यासङ्गत इति एतद्गुणमेवैव गुणप्रदं ज्ञानमेवैव सङ्कटमयी विद्या यस्मात् सङ्गुपकृष्टा,
एतस्मां विद्यायाः अन्वयः सङ्कटस्य विज्ञानं नास्ति इत्यर्थः । न किन्तु कुलारस्य ज्ञानोक्तं ज्ञानमे-
त्यर्थः । कः सङ्कटदायः गुणपरमरोद्दिष्टः इति पृच्छानि ज्ञानुनिच्छानि । वस्तु प्रागुक्तगुण-
परम्वरदा सङ्कटो ज्ञानकाष्ठं विज्ञातव्यः, तत्र न क उपदिष्टा इत्यकाष्ठविज्ञानेन नितरा-
मुन्मेषितः सङ्कानि वत् यस्यानिर्गता वेदविद्यासुपादिवदिति भावः ।

(८) स्वतः इत्यादि । अश्वतोः कुलस्यश्वोरित्यभिप्रायः । श्वोरेव जन्मतः प्रवृत्तिं ज्ञान-
सङ्कटपरम्वरमभिप्रायः । अश्वमपि ज्ञानकाष्ठाच्च स्वतःप्रकाशानि स्वतः सञ्जायतः उपदिष्टादि-
कारणविशेषजनरोच्येतिव्यर्थः । प्रकाशः प्रतिभासः विज्ञानमिति यावत्, येषां तानि निरूपेण-
विर्भातानि कस्यैः । भवतीति शेषः । तथाहि—यस्मात् ज्ञानकाष्ठाच्च जन्मतः प्रवृत्त्येव
प्रतिभासकं न तु गुणमयीयादित्यर्थं तत्र विद्या इति भावः ।

(८) विचिन्वति । विचिन्व विवक्ष्य, ज्ञानकाष्ठस्य स्वतःप्रकाशवत्पुष्टतत्त्वानुभवमेव
सङ्गुपेधिता चिन्तति बोध्यम् । किं वस्तु न सञ्जायते जगैरिति शेषः । जना सर्वमेव
सञ्जायतवा कौकर्त्तुं सङ्गुपेधोऽप्येव, यतः इष्टिभ्यामनुभवः किमपि नास्तीति । प्रकटपुष्प-
परिपाकोद्भासनः प्रकटका अतिविशदतया सङ्गुपेधोऽप्यनुभवमेत्यर्थः । प्रकाशस्य पुष्पस्य
अन्वयस्य सङ्कटस्य सङ्कटविशेषस्य परिपाकः, परिपालः यस्याकर्तृत्वकस्योक्तमयीभावः स
एव सङ्कटान्नं सङ्कटं यतः तादृशः कोऽपि अनिर्वचनीयः यस्याधारः नहिना
ननुक्तः यान् मयैव, यत्र सञ्जायते विविधितः । तथाहि— तस्यैव

नव । आतरी आवां यमजी । (उ)

रान । स तर्हि द्वितीयः कः ? (ङ)

[नेपथ्ये । भाण्डायन, भाण्डायन ! (ज)

आयुषतः किल लवस्व नरेन्द्रसैन्यै-

रायोधनं ननु किमात्य सखे तथेति ।

अथास्मेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

अत्रस्व शस्त्रशिखिनः शममस्य यान्तु ॥ १६ ॥

[१६ । ननु आयुषतः लवस्य नरेन्द्रसैन्यै रायोधनं किल,—सखे किं वात्स,—तथा इति ? अथ भानेव अधिराजशब्दः अस्मन् एतु, लवस्य शस्त्रशिखिनः अथ शनं यान्तु । इत्यन्वयः ।]

क-अथलेश्वरशर्मायुः तस्मात् साहाय्यमाधारयमापि सङ्गतयति, अतो गुरुपदेऽननरेव कश्चन लवस्यशस्त्रशक्तिप्रतिभास इति प्रश्नो न स्थिरतामवलम्बने, पुष्पपरिपाद्यपर्यायोचनेनैव तदपमनात् इति भावः । द्विवचनत्विति, न किन्तु सन्धिः तदासम्भवे इत्यर्थः । कथं केन विसृता द्विवचनं, आहवोरिति पदेन द्विवचनं यवज्जिने त्वयेति शेषः । त्वमेक एव लवस्यशस्त्रशक्तिप्रतीकं दृष्टारब्धोः पादद्वयी दृश्यते, तत्साथ द्विवचनं युज्यते इति भावः ।

(उ) आतराविति । आवां यमजी युष्मत्तया जातां, एककालीनैकगमं जाती इत्यर्थः । अथवहितपूर्वैर्लवमेकगमं दत्तवती इति केचित् । आतरी, आहृत्यलवमेकं वली, अत्र द्विवचनं यमशब्दश्च आलोच्यप्रतिपत्त्यर्थं तेनैव रामवचनस्योत्तरसम्भवात् ।

(ङ) स तर्हि इत्यादि । तर्हि यदि युवां द्वौ आतरी तदा इत्यर्थः । सः लवुक्तः द्वितीयः श्वयोः पूरकः कः किमभिधानः, त्वं यत् कथयसि युवां द्वौ आतरी तस्मादेव द्विवचनैकाकिनं पश्यामि अपर को नाम, स मया जिज्ञासाविषयीकृत्यने इत्यर्थः । द्वितीयः क इति केचित् पठन्ति तत्राशयार्थः । द्वितीयः क कुलं त्वन्तु अपर इत्यर्थः सः अपरः कुलं वर्तते इत्यर्थः । पनेनोपक्रमिकं कुलस्य सूचनात् “नास्तुवितं विजेत्पात्रम्” इति निबन्धो न वाचितः ।

(ज) नेपथ्य इत्यादि । भगवता प्रायेतसेन विरचितस्य रामायणकथाभासस्य भरतायन-प्रापकाद्यं प्रष्टुः । आ तुनिगान्तानां परिरचयार्थं प्रेषितस्ततः प्रतिनिवर्त्तमानः, कुत्रो लघ्वेन दृष्ट-शस्त्रसैन्यानामायोधनं शस्त्रम् वीररुद्धतो भाण्डायनं इत्यन्वयतापत्तिरानार्थमन्वयवति भाण्डायनेति, स च वतुर्वाङ्मय आदी विष्णुस्यै उपचितः कथिन्निपातकः प्राप्तेस्तानोवादी । अथ सन्धुमि विवक्षितः । एतदंशस्य वक्ष्यमावृत्तीतिान्वयः ।

(१६) भाण्डायन इति सन्धाध्य वक्तव्यायै प्रसीति—अनुवृत्त इति । आनुवृत्तः प्रत्येकानुवृत्तः

रामः । अथ कोऽयमिन्द्रमक्षिमिव कच्छवि-

ध्वेनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरधरधीरगर्जिन-

क्षणवदकुम्भलकटम्बडम्बरम् ॥ १७ ॥

[१७ । अथ इन्द्रमक्षिमिव कच्छवि क अथ ध्वनिना एव दत्तपुलकं मां नवनील-
नीरधरधीरगर्जितक्षणवदकुम्भलकटम्बडम्बरं करोति इत्यन्वयः ।]

दीर्घायुष इत्यर्थः । त्वय्य कनिततया शास्त्रेण तद्योक्तिं त्वय्य तदाप्यस्य कुशानुजज्ञ इत्यर्थः ।
अरेन्द्रसेनैः नरेन्द्राणां यानि संन्यासि ते राजकीयमेतैके मुख्यवस्थितं निश्चितैरिति तात्पर्यम् ।
तत्र पराधि राजविजयातिशयसाधकत्वमर्थमेव व्यवभावपक्षात् समुपपद्यते । आद्योधनं तु
परम्यं भारकस्यापार इत्यर्थः । किं इत वातायाम गद्यादि—एवं युयुते यत् राजकीय-
मेतैकैः समं श्रीमतो त्वय्य युद्धापाय सप्रवृत्तः, तत् किं सत्यम् उत केवलं जनप्रवाद एव
इति भाष्यायनं पति कुशस्य प्रश्नः । नेपथ्यस्थितेन भाष्यायनेन पुनः प्रोक्त इव वचनं प्रसीति—
नन्विति । ननु भो सखे समप्राचरन्तः । विशेषनिर्दिष्टं भाष्यायनस्य, त्वद्विपदुपस्थानस्य
वनया कुशवद्वैकस्यात् सत्यवचनवादित्वादित्याय प्रयुक्तम् । किं आत्यं किं कश्चन, तथा
इति राजकीयसंनिकेयस्य युद्धसम्पत्तिं तथ्यति । तर्हि अयं प्रवृत्त दिवसे सेनवृत्तकीर्तय
युद्धदिने इत्यर्थः । भूवनेव जनमुप अधिराजस्य अधिका, राजानः अधिराजाः तेषां बन्ध-
वाचकः मातृगानपुर्वीविजितः बन्धा इत्यर्थः । ज्ञाताधिकवचनम् । केन केन ज्ञेयन अधि-
राजस्य बोध्यते स स इत्यर्थः । अन्तम् एतं विशेषं ज्ञेयम् इत्यर्थः । सर्वैरामिवाय राजानां
परिचयसत्यादनेन वाचाभावात् वाचकस्यापि अनवस्थितपदव्यञ्जनं भवन्ति भावः । अथ
भूवनेष्विति वद्वचनं विवक्षितं तथाच अयं रघुकुलापराधेन समक्षान्वेव भूवनानि अधिराज-
गुणानि विहाय अधिराजस्योद्धारार्थं विलोपयितुम् इत्यर्थः । अपि च अयं च वत्स अधिराजानिः
जम्बुजिह्विन जम्बाणि एव जिह्विनः वज्रय जम्बानना इत्यर्थः । अतः जम्बाणां विषयसम्बन्धेव
धर्मो माधर्म्यम्, अथवा जम्बाणां विषयिण्यानामाधारेण विषयेष्वप्येवमात् दाहकत्वधर्मो च
माधर्म्यम्, अपि च उपजन्मकार्त्तन मातृत्वमप्येवम् । जन्म ज्ञानिं निर्वाचं यान् । यथा
वज्रिज्ज्वादिभिस्त्वप्यस्य तथायं मनुपयुक्तं पातकान्धश्च वायुनावाणि जम्बाणि परपञ्चमई-
शान्धपरिदोषानि आधत्तामित्यर्थः । अथ जम्बुजिह्विन इति वद्वचनिकृतेन यानि यानि जम्बाणि
प्रतिपक्षराज्याः प्रतिकुलमथा परिचाकृतिष्वपि तानि तात्वं नवा । हास्यित्वेन
इति भावः समसायने । जम्बुजिह्विन इत्येव जम्बे वु जिह्वित्वाराय । हास्यित्वेन
ज्ञानात्मकवचनम् । वद्वचनिकृते उक्तम् ।

वचः । अथमसौ सम आत्मानं ध्यायः कुशो नाम भरताश्रमात्
प्रतिनिवृत्तः । (त)

(१०) पराचक्षितेन सन्धानेन कुशेन प्रोक्ता वीरवचनप्रयुक्तिमुपसृत्य श्रीरामचन्द्र
कमप्यनिर्घर्षणीयं भाव लभमानो रामाक्षिताङ्गं व्यावस्थां निर्ज्वरयति—अथेत्यादिना ।
अथेति प्रत्यं सङ्घटितश्रीकस्तैव प्रशस्तकत्वान् भक्तलाघाश्रमवसरादेति । इन्द्रजयिभक्तच्छवि
इन्द्रजयि इन्द्रजीवरत्नस्य मेषका मोला कविदिव कवि, धृति यस्य स जीवस्यमयनील-
कक्षेवर इति तात्पर्यम्, इन्द्रजीवमयेलावस्थ्यातिस्वच्छतया वर्णस्य सातिशयमाह्लादकत्वं गम्यत ।
अथ अथमसमूहपदो बहुव्रीहि उग्ररपदलोपच । क अविज्ञात इत्यर्थः । अथ पूर्वतन-
वाक्यप्रयोक्ता ध्यायिना अर्थेन “भाष्यायव भाष्यायन” इत्याद वाक्योच्चारणेन इत्यर्थः । एव
दत्तपुलकं दत्त समाधेयं पुलक रोमाञ्च यस्मिन् त रोमाञ्चितकलत्रं मा मयनीलनीरधरधोर
गर्जितचक्षवद्बहुपलकदम्बदम्ब नवा नूतना आचरन्तीतमस्मिन्सम्भारसम्भारा इत्यर्थः ।
अतएव मोला लक्ष्यवर्णा, जलपूर्वांगान्मैव जलधरावासभ्यन्तरस्थनिविजलजलमयन नीलिमाप
क्षिते । अथवा नूतना इति अचिरजाता इत्यर्थः । जीमूतानां तदुपादानधमस्त्रिधत्ताया
अक्षीर्षकालवर्तितान् इति भावः । तादृशा ये नीरधरा, मेषा निवा धोरगर्जितानि
गंभीरज्वनव सैः समुत्पन्न य चक्ष मङ्गोक्षव तन वहा विकसिता संछटा वा कुण्डला
वीरका यस्मिन् तादृश कदम्ब नीपतव तस्य उर्वर साहस्य यत्र तादृश करोति जनयति ।
अथवा मयनीलनीरधरधोरगर्जितानां अथे वर्णाकाल इत्यर्थः । वहा विलपा, कुण्डला यस्मिन्
तादृशी य कदम्ब इत्यादि । तथाहि—यथा वर्णापु जलधराणां जलसम्भृतानाम् आनन्द
आनन्दमुपैष्य विकसितकुण्डला नीपतरव प्रतीयन्ते, तथा परोक्षस्मितस्य वीरवाक्यकालस्य वीर-
वचनधीर्गं वचनप्रयुक्तिमाकर्षयति तस्मात्प्रभावितो रोमाञ्चकच्छकितकलेवर सङ्घटोऽस्मि
इति भावः । अथ मेषेन कुशस्य तदगम्येन कुशकच्छरस्य श्रीरामचन्द्रेण कदम्बपादपस्य
रामनीरसञ्जातपुलकैव कदम्बवीरकानां सार्वभौमिगम्यम् । अथ एका समासगता अवेरा च
वाच्योपमा । पृथ्वी उपमे ।

(त) अथमसाधेत्यादि अथ अहो “भाष्यायनि”त्यादि वाक्यप्रयोक्ता मन स्वस्य
व्याधान् अवजन् वदसा लक्ष्येण इत्यर्थः । उग्ररपदादिवही कृते “उग्ररप च च” इति उग्ररपदस्य
व्यादिनेन तात्पर्यवृत्तिः । ध्यायैः अथमसतया पूर्व कुशो नाम नाथा कुश कुशमानधिब
इत्यर्थः । भरताश्रमात् भरतस्य धर्मवीरमाट्याभिभवत्वाच्चकल तदाश्रमस्य सुनि धार्थमात्
आवाहान् प्रतिनिवृत्त प्रत्यागत । तदिदमेव मे व्यावाञ्जनं अथैतु भवानिति भावः ।

राम । [सञ्जीवकम् ।] वस्तु । इत एवाङ्गयेनमप्यायुष्मन्तम् । (थ)

अथ । एवम् । [इत परिक्रामति] (ट)

• [तत प्रविशति कुश] (ध)

कुश [साङ्गतद्वयेष्वध्वरास्फाण्वनम् ।] (न)

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-

हृत्तानां दहनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

आदिस्वैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममेतत्ततो

दीप्रास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिशिखार्नोराजितत्वं धनुः ॥१८॥

[१८] भगवत वैवस्वतात् मनो आ दत्तेन्द्राभयदक्षिणे द्रुमान दहनाय दीपित निजक्षत्रप्रतापाग्निभि आदित्य नृपतिभि साह यदि विग्रह तत दीप्रास्त्रस्फुरदुग्रदीधिति शिखार्नोराजितत्वं मन एतत् धनु धनम् इत्यन्वयः ।

[विष्णु परिक्रामति ।] (प)

(ब) सञ्जीवकान्यादि तथाभूतस्य वाक्पचनप्रयुक्तकारिणा आलक्ष्य दर्शनात् उत्प्लव्यात्मक सौतुक तन सह वतमान यथा तथा इति सञ्जीवकम् आहूत गन्धविद्याया विष्णुवचनम् । अत्रादत्तनिज्यायसोऽपि कुशस्य तादृश वारवचनप्रयोगमभिगम्य तद्दर्शनसौतुहला क्त्वा प्राकृति जय एतन्मात्र इभमपि आयुष्मन्त प्रशस्त्युषं दाप्यंनोविमम् आशुवृक्षब्दान प्राप्स्यन्तां ननुपपन्नस्य चनन कुश कक्षाधस्य व्यत्ययः । कुशमित्ययः । इत एव अत्रैव ननुसमीप एवत्येव । इत इति इदम् सप्तम्यन्तानाम् आह्वय समामन्त्रय यद्यम् पश्चामोति भावः ।

(ट) एवमिति साकारमुपक्रम्यमान भवान् यथा वदति तथा एव करोमि, इत एव नम पूज्यंज स्वाध्यायमोति भावः । इति एतदुक्ता इत्ययं पारक्रम्यन्तु कर्त्तव्यमिति ।

(ध) तत इत्यादि । तत नन्दनस्य लवङ्गं कृत्वा परिक्रामात् परमित्यर्थः । कुश प्रविशति वहावर्षानात् जय तन्मात्रं कर्त्तव्यम् पात्रे राम पायान्तर आकयति दूर कुशस्य प्रवेश इति तत्रैव च पायान्तरे लवङ्गं पारक्रम्यन्तु इत नानुपपत्तिः ।

(न) साङ्गतद्वयेत्यादि । सङ्गतं विध्य गिर चकक्षादुपस्थितम् युक्तमात, इव, वीर प्रविपचलाभन सन्साह, धैर्यं धीरता तत्र समनस्यन काव्यहानिसम्भावनात् बोध्यं गौरव परिष्कानिज्जनादना, तै सह वर्तमान यथा तथा धनु, आशुक आकाशस्य सनाकयन् व्याकर्षणेन विच्छारितं कुम्भमित्यर्थं प्राकृति गन्धविद्याया, केचित् न क्रियाया प्रियेकमिदमिति मन्त्रात्, तत्र न सम्भवति कुश कुश इति बारहस्पत्य

(१८) सोमप्रतिपत्त्याभन गौरवात्साधर्मिकानामितु

- दृष्टाद

११८ कोऽप्यस्मिन् चन्द्रिययुक्तके पौन्यातिरेकः ! (क)

यादं भगवतः बहु भूयःशालिनः वैवस्वतात् विवस्वतः मयस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः तज्जातः
मय्यमन्तते मना मन्वन्तराधिपात आ वैवस्वतात् मनोरित्यत्र मर्यादार्थस्य आग्रहस्य योनेन
पक्षमी । भगवन्तः वैवस्वतः मनुजस्य इत्यर्थः इत्यन्ताभयदक्षिणे दशा तृतीया इत्याद्य
वासवाय इत्यपराभूतिभोताय अभयदक्षिणा अभयवचनं समावाहनं ये, अथवा अभयदक्षिणा
अभयरूपा अभयवचनात्मका दक्षिणा पारितोषिकं च तथाभूतैः तथाच इन्द्रस्य जन्मवर्षादिभिः
जगतः जन्मादिपरिवर्तकतया तस्य पारिनायकतया च देव्यादिपरिमर्द्दनाभयरूपा दक्षिणा
पारिकाव्यतकम् एतन् मूर्ध्वगोयानं महावीरत्वं सूच्यते । इत्येतान् बलदर्पणं प्रचष्टानां
बलाभिमानभोतानामसि यद्येवमनाय गन्धर्विभ्यसाय सुमुक्त्यन्तार्यति यावत्, क्षीपितः
प्रज्वलितः नज्ज आद्यं चान्द्रियाणां चन्द्रियाणां प्रतापः सामर्थ्यं तज्ज इति यावत्, स एव चन्द्रि-
यजनः ये तथाभूतैः चादिभ्यः चादिभ्यः अपत्यानि पुमान् चादित्या तैः सूत्रवर्गीये वृत्तिभिः
राजस्यवगः प्रादं वैवस्वतः युद्धं, यदीति सम्भावनायां, यदि सम्भवदित्यर्थः ततः तदा, सप्तम्यर्थे
तच्छब्दात्तावत् । दाप्रास्वस्त्युरदुयदोषातिशयस्त्वानिराजितस्य क्षीप्राक्षं भास्वराणि यानि अस्त्राणि
प्रहरन्तानि तदा स्फुरन्त्येवमसन्त्यः समन्ततो विस्तृतं प्रसरन्त्येव च यथा, भीषणा क्षीपिति-
शिक्षा करिष्यन्त्याः ताभिः मोराजत मोराजतया माहात्म्यकापचारस्य समर्थयिता व्या-
गुणं यथा तथाभूतं उज्ज्वलानामायुधानां समन्ततः प्रसरन्त्या दक्षिणालया समावृष्टमित्यर्थः ।
एतत् इत्यस्मिन् मनः प्रदुःखं प्रशस्ततमं, सुखाय प्रतिपद्य लभमानस्य युद्धकार्येणा प्रहरणं
प्रशस्तरिति बौरवादः । तथा चायमर्थः—वैवस्वतात् मना प्रभृति चेतनान्वयमहावीरा
दानवभयविबुधताय मुच्यन्त्यापि दत्तवन्ताऽस्य, येषां चन्द्रियतेजःप्रभावो बलवर्धितानां मर्त्य-
स्य कर्तुमन्यन्त उज्ज्वलः, तानादित्यवशीरानय यदि प्रतिपक्षभावनं लभमानो योधयितुं शक्नुयात्
तदा एव साफल्यं न शक्ययत्तस्य तदर्थं च धन्या न शक्याणां प्रवृत्तजगदीराजनेति प्रतिपक्षा-
नान्वयनसुक्ताय प्रकाशः ते सकं युद्धं न शक्यापि प्रकथं, सूच्यते, तथाच “वैवस्वतीकुताक्षीनि
वधयित्वा त्रिपारयि । तस्य साक्षात्प्राक्त्वं धर्मवत् प्रकीर्त्यते” इति । अत्र द्वितीयपदाद् चन्द्रमतापि
दहनसाध्यं चाप्यतारोपात् रूपकम् आहूतविक्रीडित इत्यम् ।

प) विकटोन्मत्तादि । विकटः भयावहः तत्रोदीतभावेनत्वचः । तादृशमहावीर-
पञ्चबाध प्रयोजनीयस्य विपुलतेजोभारस्य कारणादित्यर्थः । परिजगति पश्यति पश्यान्
चक्रवर्त्त इत्यर्थः

(क) कोऽप्यस्मिन् । चाप्यत्र पुनः इत्यनेन चाप्ययुक्तके चाप्ययुक्तके चन्द्रिय-

वचः । [उपपश्य] जयति चार्धः । (ब)

कमः । नन्वायुषम् ! किमियं वार्ता युद्धं युद्धमिति ? (भ)

वचः । यत्किञ्चिदेतत् । इतभावमुत्सृज्याख्योऽस्मिन् विनयेन वर्त-
मानम् । (म)

कमः । किमर्थम् ? (य)

वचः । अत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च विजिह्वति आनयोदत्त्वच्छतं
च युधत्सुसन्निकर्षस्य । (र)

विनासलक्षणे वचा—“धीरा दृष्टिर्गतिविना विनामि सन्नितं वचः” इति । अत्र पूर्वार्धे मती
परिजीनजनक्रियाया इव शब्देन सञ्चारनात् भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेषा, द्वितीयाद्धं च कुक्षी
वीररसस्य दर्पस्य च अन्वयस्तुनः कविप्रतिभोत्थितसंश्रयान् सन्देहावहाः, निरिबदित्युपमा च ।
अस्य अचञ्चिदनुदयता यथा बाहुनले—“मङ्गलकोमसो बीजं बालोऽर्थं प्रतिभाति मे” इति ।

(ब) उपपश्येति—रामचन्द्रादिकुशामन्यकर्मण प्रखितः कुक्षलमीपे सनुपस्थाय
इत्यर्थः । चार्धः पूजनौयः अथवा भवानित्यर्थः । जयति उत्कृष्टेण वर्तते । अथ केचित्
नवतैर्बोधि प्रवीणभाषात् लोट्प्रयोगस्तमे लट् प्रयुज्यते इति प्रकृत्येऽपि तथैवेति वदन्ति ; तत्र,
कनिष्ठेन लघेन व्यावस्यः कुक्षस्य जयाशंसनस्यायोग्यत्वात् इति । यद्युतस्तु जयनेवतनपदस्य एव
प्रवीणो दुःसङ्गः ननु लोट्प्रयोगस्तमे इति ।

(म) मन्त्रबुद्धिर्गति—आयुषम् दीर्घजीवन, वास्तव्येनीतिरिवम् । युद्धं युद्धम् इति
एवमकारा इत्यन् इतः पूर्वमेव कृता वार्ता कथा किं कीदृशी ? तथाच वक्तुम् । यच्छूयते
युद्धं प्रारब्धमिति तत्र को इतभावः इति प्रश्नात्मकं वाक्यं, किञ्चिद्व्यापनमर्थमिति न विदु-
स्त्यस्यहीनः । अथवा किं किञ्चित् वक्तु इति विधेयप्राधान्येन लीयत्वम् । युद्धं युद्धमिति विद्वन्निः
सम्पत्तिः, युद्धसंवादेनैव कनिष्ठस्य विपत्प्राप्तसंश्रयान् सन्मोत्तपत्तेः ।

(न) यत्किञ्चिदिति । एतन् युद्धदर्पं वक्ष्यति यत्किञ्चित् अतिहाचारकम् अतिरुच्य-
मित्यर्थः । अमेन अस्य वीरवीर्यं नृपते, तथाभूतस्यैववीरवीराणां प्रतिपक्ष्येऽपि युद्धस्य
वापारचलनकाशात् । अतितुच्छतया इत्यनार्ता, नीतत्वं तु युवतामिति भावः । नीतत्वमीव
अनर्ति—इति । चार्धः अथप्रधानं इत्यर्थं नर्भितत्वम् श्रीइत्यमित्यर्थः । उत्तुष्टस्य
परित्याग्य अस्मिन् निष्कटवर्त्तने श्रीरामचन्द्रे इत्यर्थः । विनयेन नवतया वर्त्ततां, तथाच
श्रीरामचन्द्रे अथवा विनीतेन लीयतामिति भावः ।

(य) किमर्थमिति । किमर्थं, कस्य हेतौ नवान्न विनीतेन ज्ञातत्वं इतभावश्च परि-
चात्य इति शेषः ।

(र) अवेति । अस्य यत्किञ्चि ज्ञाने इत एवाहूते इत्यर्थः । ईशः महीरामः रामावस्थेयविध-

५३ । [सतर्कम्] स रामायणकथानायको ब्रह्मकोवलय गोपा-
यिता ? (ल)

५४ । अथ किम् ? (व)

५५ । आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा, किन्तु कथमस्माभिर्वप-
गन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि । (घ)

देवस्वर्गो वा रक्षपति, रघूनामधिराजः श्रीरामचन्द्र इत्यर्थः । तिष्ठति अस्मि, स च श्रीरामचन्द्र-
पावयोः त्वयि मयि च विद्यति केदमुक्त भवति । यस्मिन्सन्निकर्षस्य युष्माकं सन्निकर्षं सान्निध्यं
तस्य भवतः समीपोपसर्पकस्य इत्यर्थः सम्बन्धविषयया वष्टौ, यदा कथञ्चित् कृत्याभ्युप-
गमान् वष्टौ । उल्लङ्घने अरति, तत्र तत्समीपोपस्थानाय स नितरामुत्कृष्टित आनो इत्यर्थः ।
अनन्वया । इत्येव आस्थेय इति पूर्वोक्तान्तरं युष्माकमिति मनामगत् बहुत्व कुलस्य पुण्यतां
सूचयति, अथवा ब्राह्मणायास्तिकस्य भावनादाय प्रत्नसम्भूयेय, तेन चायमधिकार्यं पर्यवस्यति,
यत्—इवाह भवन् ब्राह्मणवर्षेण उपसर्पन्मर्षवितुमिच्छति तथा मानसीमपि इति । अथ
भावः—यत् श्रीरामचन्द्रो मन्वते यथाहमनन्दः । ब्रह्मणोम तथा इमावाप मयि प्रीतिसचनन्वे ता
मिति । तादृशार्थं वाद्याभ्यन्तरभाषमुपादाय बहुत्वनिर्हृत्यस्मिन्निर्दिष्टान्तरं

(ल) मतकर्मितं तर्कं प्रकृतं कृति तत्र मङ्ग वृत्तमान यत्ना तथा अर्थसत्त्व-
सः विवृतः रामायण इति ३६ । रामायणकथानायक रामायणस्य तदाव्यापरायणस्य कथा
कथनः तस्या भावः । सप्तम्यवयवस्य प्रधानपुत्रस्य ब्रह्मकोवलय ब्रह्मादस्य जनत इत्यर्थः ।
गोपायिता परिपालकः । प्रचक्षदोद्देशप्रतापेन समयं जगत् परिपालयत् । कथञ्चकारिणां
तावत्कालीनां विधिवकारिणो राक्षसराजस्य रावणस्य सङ्घसङ्घसङ्घेन ब्रह्माण्डस्य, त्रैलोक्य-
विहितपुण्यकर्मणां रक्षणं श्रीरामस्य विचोरेवतारः । अस्मत्प्रत्यक्षं प्रसिद्धिचोरे जगत्परि-
पालकसङ्घस्य तथा व्यवहारः सङ्गच्छते । ब्रह्मकोवलय इति तु ब्रह्मपायस्य वेदस्य परिपालक-
इत्यर्थः । तथाच चतुर्थं वेदेन मनससात्मनोऽर्पणं च विचोरेवतारत्वात् तान् समुपहार इति
पुनरावृत्त्या तदपि प्रकृतं श्रीरामचन्द्रो विचोरेव इति दिशः समधिगम्य ।

(व) अवेति । सप्तम्यविधेर्लौकारण्यकमव्ययम् । त्वं यथा वदसि तदैवेदं, अथ न
वेदीहाराको भवनपावको वा रामायणकथाप्रधानपुत्रः, श्रीरामचन्द्र इत्यर्थः ।

(घ) आशंसनीयेति । स पूर्वोक्तः स महात्मा महान् स्वभावः आत्मा स्वभावी सत्य
स सदावर्तमानः श्रीरामचन्द्र इत्यर्थः । आशंसनीयपुण्यदर्शनः, आशंसनीयं आकाङ्क्षनीयं पुण्यं
परिप्तं सदृष्टस्वकारकमित्यर्थः । तथा विचोरेवतारत्वादिति अथ । दर्शनं चातुर्थमवयव-
स्य सप्तम्यः । अथ सप्तम्यमी रत्नस्य इति आकाङ्क्षारो महामुक्ताः । पीय-

ययः । यथा गुह्यस्योपचारेण । (व)

कमः । अपि कथं नामैतत् ? (स)

ययः । अत्युदात्तः सुजनचन्द्रकेतुः श्रीर्मन्त्रियः प्रियवयस्य इति सख्येन मासुपतिष्ठते, तेन तत्सख्यन्धेन धर्मतात एवायं राजर्जिरिति । (ह)

तस्य साक्षात्कार इत्यर्थः । अथवा चात्रलनीयं सूत्रनीयं पुण्यं पवित्रं दर्शनं यस्य इति, तदाच तस्य दर्शनं पुण्यमेव सख्यवतीति तस्य दर्शने सख्यं पुण्यसम्पत्तिरभिधन्यते इत्यर्थः । इत्यु एवमात्रलनीयपुण्यदर्शनत्वेऽपि यथाभि त्वया मया च इत्यर्थः । अत्रापि बहुवचनं प्रागुक्तद्वितीय-कल्पप्रतिपादकं, कथं केन प्रकारेण कोट्योपचारसाहाय्येन इत्यर्थः । उपपन्नस्य उपसर्पकोटः अन्वयव्यतिरिक्त इति यावत्, इति इदं पूर्वोक्तं न सम्प्रधारयामि निश्चिनोमि, निर्धारयितुं न शक्य इत्यर्थः । ईदृशस्य मङ्गलो रामचन्द्रस्य साक्षात्कारे योग्यमुपचारं कमपि नोपलक्षयामासीति भावः ।

(व) अवेति । यथा येन प्रकारेण यादृशेन उपचारेणेति यावत्, गुह्यः पित्रादिगुह्यजनः उपपन्नस्य इति शेषः । तथा तादृशेन उपचारेण उपकरणेन अयम् उपपन्नस्य इति शेषः । तथाच विनवोपचारेण भगवन्तं रामचन्द्रमुपसर्पन्तु भवन्त इति भावः ।

(स) अपीति । अपीति प्रश्ने, समुदितवाक्यस्येव प्रश्नात्मकत्वात् । एतत् गुह्यसर्पकोट-योग्योपचारेण श्रीरामचन्द्रोपसर्पणं कथं नाम कस्य हेतोः ?

(ह) अत्युदात्त इति । अत्युदात्तः अति अत्यर्थम् उदात्तः उदात्तचेता, मङ्गोदारकभाव इत्यर्थः । सुजनः श्रीजनगुह्यगुह्यः श्रीर्मन्त्रियः, कर्मिलावा अपत्यं पुमान् इति कर्मिला-वत्त्वाद् अर्थः, कर्मिलापुत्रः । प्रकृते प्रथमप्रपञ्चस्य वक्तव्यतया प्रथमं प्रति कोमलत्वमुप-वीचीति व्यवस्थानेन कोमलत्वस्य विवर्तितवृत्तिरेव सत्त्वात् चन्द्रकेतुद्वयस्य कोमलत्वातिशय-प्रतिपादनायै चिन्तकत्ववस्तुत्वारण्ये पतिव्रतानापन्नसत्त्वानिष्ठाकिर्णी सीता परिवर्त्य अयोध्यां प्रत्यागतस्य कटोद्वयस्य पितुर्नाम्ना अर्चिर्हृत्, मातृपरिचयेन निर्हृत् । चन्द्रकेतुः तन्नामकः स्वर्गवशात् प्रियवयस्यः प्रियवयस्यः इति एवमादेन इति कथयित्वेति यावत्, कथमेव वस्तुमेव मेवमिति यावत्, जान् उपपतिष्ठते समभ्युपैति । अत्र उपपूर्वस्य आपातोर्ध्वोपरिचारेण वाक्योपसर्पणम् । तेन प्रियवयस्योपसर्पणमेव इत्यर्थः । तत्सख्यन्धेन तस्य चन्द्रकेतोः सख्यन्धेन सख्यन्धेन तासत्यद्वयेण राजनतेमित्यर्थः । अथवा चन्द्रकेतुना प्रतिष्ठापितेन मैत्रसख्यन्धेन हेतुना अर्थं राजर्षिः कवितुल्यो राजा पवित्रतादिपुण्ययोगादिति शेषः, अर्थतातः अर्थे च अर्थानुचारेणेति यावत्, तातः श्रेष्ठतातः इति यजाम् ईदीरित्यर्थः, गुह्यव्योपचारेण चः अन्वयव्यतिरिक्त इति शेषः ।

उच । सन्प्रति अवचनौघो * राजन्धेऽपि प्रन्त्रयः ! (च)

अव । पश्यतु एमम् आकारानुभावगान्धोर्ध्वसन्ध्याव्यमानविधि
लोकोत्तरचरितातिशयमार्थो महापुरुषम् । (क)

कुज । [निर्वर्ण्य ।] (ख)

अहो प्रासादिकं † रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्नाने रामायणकविदेवीं वाचं व्यवीवृतत् * ॥ २० ॥

[२० । अहो प्रासादिकं रूपं पावन अनुभावश्च रामायणकवि देवी वाचं स्नाने
व्यवीवृतत् । इत्यन्वयः ।]

(च) सन्प्रतीति । सन्प्रति ध्वस्तसातल सिन्धे राजन्धेऽपि मृदाभिर्निर्गन्धेऽपि प्रन्त्रय
विनयः अवचनौघ, अनिन्दनौघ । तथाच तेजोहमानः अविद्याया तेजस्विषु अविद्यै
विनीतजयतिष्ठमानानां तेजोवाचरपतीतिरव भवति, किन्तु साम्प्रतं श्रीरामचन्द्रस्य तातस्य
सिन्धे चर्धे स्वपराभवश्रद्धया अत्य राजर्धे स ३५ विनय गटीतवानिति जना परिकल्पयितु
य प्रवर्तित्वेने इति भावः ।

(क) पश्यति । आर्ये, पूज्य एमम् अदृशितम्, आकारेणादि—आकारेण त्वरीर
कृत्वाभिन अनुभावेन प्रभावेण गान्धोर्ध्व गन्धारतया सन्धि विपदि वा वाचस्वपरिहीनस्य।
कृत्वाव्यमान अनुमीयमान विविधानां बहुप्रकाराणां लोकोत्तरत्वं लोकातिशयाभिमान
अनीलिकानां चरितानाम् आचरितानाम् चतिश्रव, आक्षिप्य अत्य तथाभूतम्, तथाच अत्य
आकारं जनाय गान्धोर्ध्ववाचोक्तं अनीलिकानि कस्यांचि सन्ध्याव्यमे तादृशमित्यर्थः ।
महापुरुषं प्रवक्तव्यं पश्यन् । अवलोक्य स महापुरुष श्रीरामचन्द्र तदयमेव प्रवक्तव्यसम्प-
त्तयं दृष्टुं शक्नोति ।

(ख) निर्वर्ण्येति निर्वर्ण्यं निरुद्धं दर्शनमभिनीय इत्यर्थः । प्राकृति शेषः ।

२० । अवलोक्य मुकाकवीं श्रीरामचन्द्र निर्वर्ण्यं तत्सत्यतावाटं रामायणकविदेवीं प्रमेव
महापुरुषमिति च व्योवचनौ कुजमे तथापरिग्रह इति च अन्वयः—अहो इत्यादिना । अहो
इत्याद्यर्थः । आनादिक 'अहो' प्रत्ययतया सदानप्रफुल्लताविकाराय इति श्रावण, संकट
निवृत्तसमन्वितम् । अहोः पादवरादित्य तस्मिन् अर्थे प्रासादिकं प्रसादमुपोपादनकमिति

* अहो इति आह्वानम् ।

† अनीलिक इति कल्पि पादः ।

• अवोहवत्, अवोहव इति पादभेदी ।

[उपस्य ।] तात ! प्राचेतसान्नेवासो कुमोऽभिवादयते । (ग)

राम । एहि एहि आमुषम् ! (घ)

अमृताभातजीमूतखिन्धसंज्ञनस्य ते ।

परिषद्वाय वात्सव्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥ २१ ॥

[(२१) अयं जनः वात्सव्यात् अमृताभातजीमूतखिन्धसंज्ञनस्य ते परिषद्वाय उत्कण्ठते । इत्यर्थः ।

केचित्, इदम् आकृतिः, तथाच—“इयं स्त्रभावे स्त्रीत्यर्थे नामने पद्यमर्थोः । अमृताभातजीमूतखिन्धसंज्ञनस्य ते” इति मेदिनी । अस्याकृतात् सुप्रसङ्गा अदृष्टपूर्वतया विचार्यते इत्युपजनयति इत्यर्थः । अस्मिन् अनुभावः तैजोदीप्तता पावनं पवित्रताजननं, तथा च अस्मिन् तैजोभावेन शरीरसंख्यायां पश्यद्भ्यो नृमनस्वीकृतं पश्यन्पश्यति । रामायकविः रामायकव्याख्यास्य कवयिता मङ्गलानि प्राचेतस इत्यर्थः । अनेन रामस्य नाम्न्यस्य तस्य काव्यमिच्छां हर्षयन्ति । ईदृशीं वाचं वाग्देवता स्थाने युक्तं यथा तथा व्यवाप्तम् विस्तरयामास । विष्णुसंज्ञा इत्यर्थं जापरनामकविप्रतापं कृतमिच्छावपि प्रकृते चानुनामनेकावत्यनुसन्धेयम् । अस्मिन् आकृतिरतिप्रसङ्गा प्रभावश्च पवित्रतासंज्ञनं तदिममाश्रित्य प्राचेतसो यदगीर्णायवाचीं विदुस्तस्मात् तद्व्यवस्थ एवेति । अथवा स्थानं तादृशं प्राप्तविशेषं शीरोरामचन्द्रपे विषय इत्यर्थः । अवी-इतत् तत्तद्विषयस्य रामायककथां प्रविनायेत्यर्थः । अतः केचित् अवी-इतत् इत्यत्र अवी-इतत् इति पठन्ति, तत्कालेऽपि पूर्वं एवायं । तन्नादिशब्दोपपत्त्यात् पूर्ववत्तस्यान्वयः परावर्त्तः इति प्रसङ्गे । अथवा “इह प्रोती” इत्यस्य चित्रात्म्यं लुङि अवी-इतदिति, तथाच अवी-इतदिति वचनेन वाग्देवतां प्रीत्ययामास इत्यर्थः । एतेन शीरोरामचन्द्रस्य मङ्गलातिरेकी व्यज्यते, यस्य चरितनिबन्धनात् वाग्देवतापि हस्मिन्नाप इति केचित् । उत्तरार्धप्रतिपाद्यायं प्रति पूर्वार्धप्रतिपाद्यायं वाक्यान्वयेन हेतुताप्रत्ययान् वाक्यान्हेतुकं काव्यमिच्छन् । एषावर्त्त इत्यर्थः ।

(ग) उपस्यति । तात, अमृतेतुमस्यकेत्यर्थः । प्राचेतसान्नेवासी प्राचेतसका वाक्कीर्तिः अन्नेवासी विष्णुः कुमः तन्नामधेयः जनः अभिवादयते जनस्योति भवन्मिति जेव । अन्त्य जनस्यार्जुनपुत्रि कुमस्य नामविभक्त्या जनस्यार्जुनपुत्रि जनं तदाचार्यरीतिमन्त्रं पुनश्च तैमैव जन-काव्यान्वेष्टव्यं कलाचरव्याप्तिमयेन प्रतीतिः, तथाच श्रूयते—“वाचायांवाग्मिं खरी वन्नामिच्छन् तत् परार्थेन प्रकटयती”ति ।

(घ) एहीति । आमुषम्, एहि एहि वाग्वाक्यमस्मै, उक्तकालात् वाक्कालात् अस्मिन्मये विवेचनम् । उक्तकालं प्राप्तेन कुमदर्शनासङ्गान्, वाग्वाक्यं अनाद्यविद्यतायामुत्कण्ठितस्य तामेति वचनस्य श्रवणात् ।

(२१) एहि एहीति उमानकचे कचमानकव्यमिति प्रतीत्यर्थं कथायां तमैव निराकर्तव्यम् —

[परिषत्त्वं ज्ञतम् ।] तत् क्षिप्तपक्षमयं दारकः ? (क)

अङ्गादङ्गात् क्षुत इव निजो देहजः खेदसारः †

प्रादुर्भूय क्षित इव बहिषेत्तमाधातुरिव ।

साम्प्रानन्दक्षुभितहृदयप्रसन्नैषेव सृष्टो

गात्रं श्लेघे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

[(२२) अङ्गात् अङ्गान् क्षुत निज देहज खेदसार इव चेतमाधातु एव प्रादुर्भूय बहिः क्षित इव, साम्प्रानन्दक्षुभितहृदयप्रसन्नैषेव सृष्ट इव, अतः गात्रश्लेघे अमृतरसस्रोतसा सिञ्चति इव । इत्यन्वयः ।]

अमृतैव्यादि । अयं जन रामरूप बाह्यव्यात् बाह्यव्यासेन अमृतरसोत्पन्नता इत्यर्थः । अमृता-
भातश्रीकृतस्त्रिषदंजनमस्य अमृतेन सुधारसेन अमृता अमृतं जल तदेव अमृतं सुधारक इति
छिद्ररूपकं, तेन आध्याना परिपूर्णा ये जीवन्तः । तेन तदन् विषय ग्लानभाक्कं संज्ञकम्
अङ्गं अथ तद्यामृतस्य जलसम्भृतान्दश्यामकक्षिपरस्य ते तव क्षुत्तव इत्यर्थः । परिषद्भावे
आक्षिप्तभावेन उत्पन्नते उत्पन्नतां व्रजति त्वा तवाभूतमाक्षिप्तमित्युक्तमित्यर्थः । 'उत्पन्न-
सुखाकादौ वनासीत्यभिभवति । तत्प्राप्तीत्यां समस्तस्यामुत्पन्नतां अङ्गीकृत्य-
'तस्याव तव विषयग्लानस्य अक्षिपरस्य परिषद्भावात् अङ्गं भीतुङ्गी-वत्, तदेहि मा वनाद' परिषत्त्वं
भीतुङ्गं ये निवर्त्तयन् इति भावः । अत्र वचनात् वनासमतीयता । एतदर्थं इत्युक्तम् ।
अथापि नामनिमित्तनिर्द्देशं पूर्णवत् ।

(क) परिषत्त्वेति । परिषत्त्वं आक्षिप्तं ज्ञतम् आक्षतम् आक्षेति शेषः । आक्षि-
प्तमक्षीप्यमरीरसंघर्षजातमानन्दमलिनस्यास्य जननहेतुमविवक्षति—तद्विषयमिति । तत्
तज्ज्ञानं हेतोः अयं परिषद्भावश्च दारकं दाहकं कालं अपत्यं क्षिप्तपक्षं दाहकं आक्षतं
इत्यर्थः । अथवा सुखाक्षिप्तमेव सञ्जातपरमानन्दं पूर्वाभ्युत्पन्नसुखसमाज्जयमानमविवक्षति ।
क्षीयितं सुखान्दं कृते कपुत्रमलमन्तेहनात्मना विनश्यति—तत् विनशितम् । क्षिप्तपक्षः प्रज्ञेः ।
तत् तज्ज्ञानं अङ्गं आक्षीप्यमानमनात् हेतोः अयं दारकं क्षिप्तं अपत्यं उत्पन्नः जनसि शेषः ।
अक्षिप्तं सर्वविधाविषयान्दात् प्राप्तीं मुक्तवान्, मायम् आनन्दम् तेषामानन्दानां उत्पन्नमप्यस्य
परमवीर्यस्य इव प्रतिभाति, तत् अमृतमुत्ती नवा पुनरुत्पन्नमात्मनः स एवायं वा संक्षेपेति
कृते पुनरुत्पन्नस्य दानं अत्र उक्तवत्त्वमिति इति भावः ।

(२२) 'अमृतरसं विषेधेन हेतुं विद्धि' इति—अङ्गादङ्गं इति भावः । अङ्गात् अङ्गान्

+ 'क्षेपणी देहधार' इति पाठान्तरम् ।

भवः । तात ! सखाटन्तपो बर्मेदोषिविस्तदन्न सखसखावे सुवर्त-
माचनपरिचरं कसेनु कतः । (च)

सर्वेभ्यः नामेभ्यः शरीरस्य सकलप्रदेशेभ्यः इत्यर्थः । 'सोऽस्मादां विवर्ति' । कुतः चरित, विवर्तित
इति वाच्यं, निजः स्वकीयः देशज, देशान् कतः पश्यन्त्यान् देशज्यतेष्वप्येताम् समेडं । शरी-
रोत्पन्नः केवल्य कनिष्ठमस्तमवयवस्य सारः स्रारामः प्रकटभाज इत्यर्थः । इव । अथ हि नामः
प्रकटपरिचरस्यैव शरीरात् विन्दुशो विवर्तितः स्वकीयकेवल्य सारांश्च इव प्रतीयत इत्यर्थः ।
अथाहं केवल्य परासुतुल्यदपदवीसुपगच्छामीति भावः । अथ 'अज्ञादज्ञानं सखावसि हृदय-
हमिजायते' इति सुतिप्रमायेन पुनस्तस्येहस्य नादता । चेतनाधातुः चेतन्यात्मक यस्तु चेतना
संज्ञा सा एव धातुरित्येषां एव सति सति प्रदीप्ति प्रादुर्भूय 'आविर्भूय' शरीरेणाख्याय इत्यर्थः ।
क्षित इव अवक्षित इव । तवाच सर्वे चेतना मे शरीर' परिग्रह्य सन्मुखे वर्तते इति
जानामि, अहमेवानेतत्किमेव हृदयं संज्ञानं पश्यामीति भावः । सान्द्रानन्देत्यादि—सान्द्रे न
निषिद्धे न बाहुल्यमयान् सत्यपरिचरे हृदये परिमाचनसममानेन प्रोच्छ्रुता इत्यर्थः । 'आनन्देक
आज्ञादेन चामितं विग्रहकपरिसंपन्नेन विद्योभि नौतम् आलोचितं हृदयम् अन्तःसरं तस्य सः
प्रसव, निष्काशः सन्निवृत्त सारभाज तेन सट निर्मित इव । तवाच आनन्दसिक्तसन्निवृ-
त्तानस्य मे परमानन्द सान्द्रासखावो प्रसरति इति मन्वे वक्ष्यामनन्दसमायमेन सत्यसदृशे हृदये
ज्ञानमवलम्बानामान् आनन्दानाम् अवकाशविधानेच्छयेव हृदयानन्दसारान् सतिः संदेह्य कथं
वाचकाकारिच पर्यवस्यत । अथवा सान्द्रानन्दचुमितस्य हृदयस्य स, प्रकटः तद्विद्योभिः
सकलीभूतो वा कश्चिद्वय इवाय प्रतीयते एतन्नालोक्तयो मे यक्षोक्तिवाच्यमेतद्व्याख्यानम्
ज्ञानम् इति भावः । यत् सखात् त्रये परिचरं आनिष्ठये सतीत्यर्थः । अथवा त्रये आशि-
क्तसखाय एवेत्यर्थः । नातं शरीर अन्तरसखीतया अन्तरसस्य सुधारसस्य अंतःसरं अन्तर-
सिद्धि इव अपवर्तीव । सिद्धतेराज्ञीकरवाच्येतादृश्यमुपसस्य करचमिति कोमरेति सतीव ।
तवाच अस्मादिहमेनाहं सुखाद्यानद्विस्तपयतवान् इत्यर्थः । अ' भावः—अस्मादिहमेनाहं सुखाद्या-
नद्विस्तपयतवान्, सर्वमेव चेतन्यम् एतदभिसुखं, नाकस्य मे संज्ञकवेत्तयाधारीः, परमानन्द-
नामव्यति आस्य सतिवी हृदयं, इतिचोपगच्छामि सुधात्रहृदयाहमिदमेकैव सत्यज्ञानमस्मि तस्य
क्षिप्तपत्न्येवाहं हारको मे सतसखासुखावोक्तिज्ञानमस्य कारवन्तरपदीत्यर्थं यत्सुखमिति
भावः । अथ सर्वमेव चेतनावावाही सतिः सान्द्रादिहृदयसिद्धावकाशवत्या इव सत्यज्ञानमस्य
भावभिनामिनी द्वितीयप्रेष्य आदिपदि सान्द्रादिनामिनी सुखीयुक्तेष्व च सतीपदीत्यावकाशस्य
संक्षुब्धः । सन्निवृत्त इत्यर्थः ।

(च) तस्मैति । ताम, सख्युत्पन्नः कस्यं कसि 'अस्य' सतीति इतिः सखावोपेयं

अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञाः ।

विकसितमिव * पद्मं विन्दवो माकरन्दाः ॥ २४ ॥

[२४ । मनोज्ञाः ते रश्मयः अमलिनं रत्नमिव, माकरन्दाः विन्दवः विकसितं पद्ममिव, अविकसितसिद्धा एव लक्ष्मीविद्यायां प्रतिजनकमनीयं कान्तितम् वपुः केतयनि । इत्यन्वयः]

भूयिष्ठान् रघुकुलकुमारव्यायामनयोः पश्यामि । (अ)

कठोरपारावतकण्ठमेवम्

वपुर्हृषस्कन्धमबन्धुरांसकम् ।

(२४) अपरमपि प्रसीति—वपरित्यादि । मनोज्ञाः मनोज्ञाः ते प्रसिद्धाः रश्मयः रश्मि-समूहाः अमलिनं मालिन्यरहितं भास्वरमिति यावत्, रत्नम् इव भास्वरं मयि यथा मनोज्ञा द्युतयः शोभयन्ति तथेत्यर्थः । माकरन्दाः मकरन्दस्य इमे इति मकरन्दशब्दात् “अ” प्रत्ययः । पुष्परसलम्बनीया इत्यर्थः । विन्दवः विकसितं समुद्रिन्नं पद्मं कमलम् इव, तथाच यथा पुष्प-रसविन्दवः पद्मजैः शोभयन्ति तथेत्यर्थः । अविकसितसिद्धाः अविकसिताः अकृत्रिणाः प्रकृत्यैव लज्जाता इति यावत्, अतएव सिद्धा इत्यर्थः । लक्ष्मीविलासाः लक्षाः कान्तेः लौक्यलोकसि यावत्, विलासाः विलसितानि स्फुरितत्वमिति यावत्, लावस्यपरित्युर्तिगम्यर्थः । इतिस्फ-कननीयं, जनाः जनाः इति प्रतिजनं तेषां कमनीयम् आकाङ्क्षणीयं सकलचित्तप्राप्तकं कान्तितम् लौक्यलोकसि वपुः कक्षेभ्यः केतयनि विशेषेण शोभयन्ति । धातुनामनेकार्थतालोकार्थ-केतयतेर्भूवर्चार्थकत्वमुपपन्नम् । तथाच भास्वराणां लक्ष्मीणां यथा ज्योतिःसमस्तमेषु सकल-मनोज्ञत्वम् अमलकृतत्वम् विकसितानाञ्च पद्मजानां पुष्परसलताद्वेषेण तथैवाहं वाचकी सकल-जनाह्लादजनकेन जनाह्लाद्विषयीरलीन्द्व्येव समस्तद्विधेति प्रवक्ष्यतश्च नहि कसपि विरिञ्चिक-मानन्दम् । अत्र वपुर्वा रत्नेन पद्मेन च लक्ष्मीविलासानां रश्मिभिः माकरन्दविन्दुमिव विलासि-प्रत्ययान् एकमुपनीयं प्रति अविकोपमाननिहो शक्यतां लालोपमावहायः । अतएव अमलमिव-मेरुवैद्यमानं चन्द्रदिः । मालिनी उतम् ।

(अ) भूयिष्ठानिति । अनयोः कुलजवयोः आधारे लक्ष्मी । भूयिष्ठान् अतिशयेन बहुमान् अतिमात्रानित्यर्थः । बहुमन्दातिशयात् इहमन्वयात् “बहोर्वादिभू” इति बहुवचन-भ्वादेशेन सकारयोगेन च लिङ्गम् । रघुकुलकुमारव्यायां रघुकुलक रघुर्भवक ये कुमाराः वाक्छाः तेषां कानां कानि तन्मालिनसङ्घकानिमित्त्यर्थः इति निर्दयमन्वहारि पक्षेयवार्त्तं, कानां प्रतिचित्यं साङ्गमिति वा तन्मते तु लज्जा एव । वक्ष्यामि लज्जाचरमिति, तन्मते, लज्जाचरव्यायां रघुकुलकुमारा वा कानां वरीरसीमानकत्वमेव वा वा लनवैवालयोः कुमाद्वी-परिवेष्टनं इति भावः ।

प्रसन्नचिह्नसिन्धुमित्रं वीक्षितं

धनिश्च माङ्गल्यवदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

[२५ । कठोरपारावतकच्छमेवर्धं इत्यन्त्यं चमुरावर्धं यत्, प्रसन्नचिह्नसिन्धुमित्रं वीक्षितं च, माङ्गल्यवदङ्गमांसलः धनिश्च । इत्यन्वयः ।]

[एष निरुध्य] अये ! न केवलमङ्गदङ्गसंवादिनो याङ्गतिः ! (ट)

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूप्यं

स्युटमिह शिष्टयुग्मे नैपुण्येयमस्ति ।

(२५) तामिव कुलसुवयो शरीरे पवित्रजितं रघुकुलकुमारकायां निदधति—
कठोरिकादि । कठोरपारावतकच्छमेवर्धं कठोर परिपुटाङ्ग यः कच्छमेव कच्छमेवः अथ कच्छ-
मेवर्धः तदन्तं मेवर्धं आत्मसत्त्व परिपुटाङ्गवीटकच्छमेवर्धं आत्मसत्त्वमेव, इत्यन्त्यं
इत्यन्त्यं इव सत्त्वः अस्ति न तन् मांसलसत्त्वम्, अपि सत्त्वमपूर्वपदी रघुकुलकुलसुवयो-
लोचकः । अथमुरावर्धं चमुरावर्धं चमुरावर्धनी कच्छमेवर्धमेव प्रविष्टमेव च ही वापुर्ध-
मेवर्धो अस्ति न तच्चानुरूपं “चमुरावर्धमेव” इत्यन्तरः । अथो कुलसुवयोः शरीरं वीक्षितं
मेवः । प्रसन्नचिह्नसिन्धुमित्रं प्रसन्नं वनादनुभवं सिन्धुमित्रं इव सिन्धुमित्रं मित्रं वीक्षितं इतिवत्,
तथापि सिन्धु, वनादनुभवमुत्पन्नं यत् सत्त्वः सिन्धुमित्रं इतिवत् तच्चानुरूपं अपि सत्त्वो इतिवत्
इत्यर्थः । माङ्गल्यवदङ्गमांसलः माङ्गल्यं मङ्गलीयसत्त्वमेव यः अदङ्गं वाङ्मयमिवमेवः तदन्तं
मांसलः कठोरं मथोर इति वाच्यं, अथ मङ्गलावर्धं इति इत्यर्थं मङ्गलावर्धम् यत्तद्वर्धं इति पुनः
मङ्गलावर्धं माङ्गल्येति पदसिद्धिः । मङ्गलीयत्वे वाच्यमेव अदङ्गमेव मथोरः अथ
कच्छमेव इत्यर्थः । अस्तीति मेवः । तथापि चमुरावर्धं आत्मसत्त्वमेवः सत्त्वो इत्यन्त्यं
चमुरावर्धपरिपुटाङ्गवीट इतिवत् अदङ्गमेवर्धं धनिरिति इत्यर्थं रघुकुलकुलसुवयोः
वर्धमेव इति । अथ समाप्तमनुपमाचतुष्टयम् । वीक्षितं इति ।

(ट) एषमिति । एषं नैपुण्येयं निरुध्य इह । विविधं समीचीनं वर्धमेवर्धं ।
अथ, याङ्गतिः ईदृशं ज्ञानम् अथो कुलसुवयोर्विषयः । मेवर्धं अथमुरावर्धमेवर्धं अथ
कच्छमेवर्धमेवर्धः ई. अथमुरावर्धं इति तच्चानुरूपं अथमुरावर्धमेवर्धमेवर्धः । न
अस्तीति मेवः, तथापि न मेवर्धं अथमुरावर्धमेवर्धं अथमुरावर्धं इति तच्चानुरूपं अथमुरावर्धमेवर्धमेवर्धः ।
अथ मङ्गलावर्धमेवर्धं इत्यर्थं इति वाच्यं ।

ननु पुनरित तस्मै गोचरीभूतमप्यो-

रभिनववतपन्नमीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

[२६ । इह विद्युत्कम्बे नैपुचोन्नयं जनकसुताया अपि तत्र तत्र आनुकम्बं स्फुटमसि, ननु अभिनववतपन्नमीमत् प्रियायाः तत् आस्यं पुनः मे चक्षो गोचरीभूतमिव । इत्यन्वयः ।]

सुक्ताच्छदनाच्छविमुन्दरीयं सेवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

मेने पुनर्यद्यपि रत्ननीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

[२७ । सुक्ताच्छदनाच्छविमुन्दरी सेव इयम् ओष्ठमुद्रा स कर्णपाशश्च । पुनः मेने यद्यपि रत्ननीले तथापि स एव सौभाग्यगुणः । इत्यन्वयः ।]

२६ । प्रमुक्तनयनापेक्षणीयमेव सीतासादृश्यरूपं यस्तु प्रसीति—अपीत्यादिना । इह अस्मिन् दृश्यमाने विद्युत्कम्बे बालकसुतस्य नैपुचोन्नयं नैपुचं न निपुचतया सूक्ष्मोच्चरेण इत्यर्थः । उच्चैश्च अस्मिन् अमुनीयमिति यावत्, जनकसुतायाः जानका, सीताया इति यावत्, अपि न केवलं मनीष्यमिदं, तत्र तत्र प्रसिद्धं सर्वैरेव द्रव्यैः परिलक्षितम् आपातत एव बाष्पाकारपरिस्फुटम् आनुकम्बं सादृश्यं स्फुटं सुव्यक्तम् अस्ति । तथा च सुक्ताभावेन पर्येषकभावाः सर्वे एव सीतासादृश्यम् अस्मिन् बालकसुतस्य समनुमानं यद्भवतीति भावः । ननु जानासि अभिनववतपन्नमीमत् अभिनवाग्नि अनतिविकसिताग्नि वतपचापि पट्टजानि तद्वत् श्रीमल्लीन्द्वी-पुत्रं कस्योन्नयनकनकवत् परिलक्षितत्वावस्थानित्यर्थः । अत्र वतपन्नपदेन पक्षीधनात् सीता-वदनस्य आवकातिरिक्तः प्रतिपाद्यते । प्रियायाः प्रियतमायाः सीतायाः आस्यं सुखं पुनः पुनः मे जन चक्षोः चक्षुषीः गोचरीभूतम् इव नवनपचवर्णिं जातमिव पर्यानीय इत्यर्थः । सादृश्यं सर्ववृत्तिषु चक्षुषी चितावायस्यसिंघवतासम्भावे चिन्मय उपपुज्यते । इदं बालकसुतस्य अपचोक्तं नये दृष्टान्तकालिदन्तानसममितं सीताया निरूपनं वदनं महीदन्तमनोदमानाकारि लक्षितम् इति भावः । अत्र तत्रानुकम्बमित्यत्र ननु एव तत्रानुकम्बमिति पठन्ति तत्रावयवैः, तत्र तत्र सुप्रसिद्धं वदनमनमनीष्यमिदं जनकसुताया अनुकम्बं तदीयवदनमिदं चक्षुषीसंघट्टि-आवकातमनोदित्यर्थः । अत्र कोटि जनकसुताया चक्षुष्यमित्येव रामसादृश्यावस्थात् सर्व-पत्तिः उच्यते । उच्यते विधानवदनस्य गोचरीभूतस्य उच्यते अनादृत्येण । अभिनववतपन्न-मीमत्तदीयकया च समावृता । जाननी इत्यम् ।

(२७) अन्यदपि सादृश्यात्—सुक्ताच्छेति । सुक्ताच्छदनाच्छविमुन्दरी सुक्ता इव अस्माः शिवदा धक्कमाक्षरा इत्यर्थः । मे इत्याः दम्पताः सेवां क्षमितिः क्षमितिः पीनकले-नेत्यर्थः । मुन्दरी कीन्द्वीपुत्रा मनोहारिणीति यावत्, इदं दृश्यमानं ओष्ठमुद्रा ओष्ठवीः दनाच्छदनीः मुद्रा मुद्रवम् चर्चवर्णनं कलेकावयवः क्लीबसंज्ञायां दन्तमनाया वृष्टि-

तदेतत् प्राचेतसाभ्युचितमरक्षं यत्र किञ्च देवो चरित्यक्ता, इयञ्च
अनयोराकृतिर्बुधः * । यद्यपि स्वतःप्रकाशानि अस्त्राणीति, तत्र विमृ-
शामि,—अपि खलु तच्चित्दर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनुष्ठानमुद्धृतं ।
स्वात् ! न हि असाम्प्रदायिकानि अस्त्राणीति पूर्वेषामपि अनुशुश्रुम,
अयञ्च संज्ञवमानमात्मानं सुखातिशयो हृदयस्य मे विस्मययते, भूयिष्ठञ्च
मया हिधा प्रतिपन्नो देश्या गर्भभार आसीत् । [साक्षम् ।] (४)

तावासमवेन प्रकृताद्यंघ्राघातप्रसङ्गात् । अहंमुद्रिताधरोत्तराष्टी इत्यर्थः । तथा च “भावे
विहित, कृत्यमव्ययो द्रव्यवत् प्रकाशन” इति । अथवा ओष्ठरूपा मुद्रा आचरण दन्तच्छद इति
न व्यक्तोऽपि दन्तप्रभापतनप्रतिपेक्ष । ईष निश्चितं पूर्वानुभूता सीतासम्बन्धिन्येव तत्तद्वशो
एव इत्यर्थः । तथा च यथा मे सीताया रदनच्छदां मुक्ताभाभ्यारटनकानिभिः सन्तर्तं शीभिती
अभवती, तथैवानयोऽपि इषट्कविदग्धनयुतिभिः स्यात्प्रादुर्भासयितुं शीभत इत्यर्थः । सुन्दरीय
निष्कस्य दन्तदेशमिति पाठे तु दन्तयुतिभिर्दग्धतावततत्तत् प्रतीयमानेत्यर्थः । तथा, अत्र
किरचानां विच्छुरज तदौष्ठस्य यत्र किरचानां स्वस्वपातः तत्र चयनतत्त्वं प्रतीयते इति भावः ।
कर्कषाग्रज रमणीयकुतिलयुग्मल जाताविक्रमचन प्रसङ्गाद्यै च प्राक्षयय । तथा च “पात्र
केवादिभूतं” स्वात् तत्तद्वदे कर्णपुर्वकः सुकर्णे च—” इति मेदिनी । उः सीतासम्बन्धी
एव तत्तद्वद्व इत्यर्थः । पुनः अत्र मेव वचुषी यद्यपि रत्ननील रक्त चपात्रयोः शोचकौ शोभे
च कानौनिकांश्च कृष्णवर्णं वयोवर्णमात्रं कम्पधारय । तथापि, अत्रैव रत्ननीलस्य राक्षसि
पुष्पचयस्य इति तदादाय वेसाद्वज्र मयपोष्यर्थः । न एव सीतासम्बन्धी क्व सीतासम्बन्ध
सुमनस्य भावः सीतास्य सीतास्य रमणीयता तर्हि न च सीतास्यप्रकारः तथा च मेवयोरसम्बन्धीनस्य
रक्षणार्थमेव सीताया वेसाद्वज्र वनमानेऽपि सोम्येवकथंयत्तु उभयव साध्यन् सीतासाहस्य
जननीयपथमे इति भावः । अत्र शार्ङ्गं मुक्ताभ्यंभव समासगतोपमा, द्वितीयचतुर्धपाद्योय
सौन्दर्यदि पदोपापन्नं अनुभूतपदार्थस्य प्रकृते तादात्म्यार्थमेव तत्तदाद्वज्रेण बाणार्थपथे
मलान्निर्दग्धमाह्वारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः सहस्ररूपोपमर्ततत्तत्तम् ।

(४) तदेतदिति । उच्च चरण्य टीको सीता पथित्यक्ता विच्छदा लक्षणेनेति शेष
एतत् दृष्टान्तं तत् प्राचेतसिक बाणीकिना अभ्युचितम् आश्रितम् अरक्षं वनं बाणीकितपोवन
निर्वाकः । अनयोः कुलसर्वदीः इयम् ईदृशी सीतामरीरसंख्यानामुपमा आश्रितः मरीरयो
सीतास्यचतुष्व अथवाच, अनयोः मरीराकृतिः सर्वथा सीतास्योपापुष्वयं वचुषुलकुमारो

* इषट्कविदोराकृतिर्बुधः इति पात्राक्षरच दृष्टव्यम् ।

+ यद्यपि अत्र खलु तच्चित्दर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनुष्ठानमुद्धृतं स्यात्

पुरारूढे. जेहे परिणयमिकासमुच्चिते

रहो विस्रम्भाया अपि सहजलब्धाजडदृश्यः ।

मयैवादी ज्ञात कदलस्य परामर्शकलया

विश्वं गर्भं च त्विह दत्तु दिवसेः कैरपि तथा ॥ २८ ॥

[२६ । पुरातन काले परिचयविकासात् उपपत्ति रश्च विज्ञानाया अपि सङ्गणकानां जडदृष्टि गर्भस्थित्य मया एव कृतमन्तरागमर्शकान्या चादौ विधा ज्ञात तदनु कौरपि विधौ, मया (ज्ञात) । इत्यन्तश्च ।]

विनापि च प्रति भावः । सहस्रि यश्च कुमारश्च कथितम् इति शेषः । अतः प्रमाणादि लक्ष्यम् एव
ज्ञानविषयनामापन्नाणि अस्मादि ज्ञानास्त्राणि इति तत्र तस्मिन् विषये विवक्ष्यमानं विवे-
चयति चतुर्थादि वक्ष्यमाह्वयः । अपि चान् प्रत्य किं लक्ष्य इत्यर्थः । तन् पूर्व-
कथितं विवक्ष्यमानं नीतायाः स्वजनविद्यामविधरायाः परिसाधनाय लक्षणेन दर्शयमानस्य चित्तस्य
प्रयासोपपन्नं, तस्य प्रसङ्गं भवं लक्ष्यप्रयुक्तचित्तदण्डनस्य प्रसावं जातं अस्माभ्यनुष्ठानं "सर्वथा
दानीं तत्त्ववृत्तिसुपलब्धकाली त्वमेव जन्मकास्त्राणां सोतासनातिसकमानुष्ठा, उद्धृतं काश्च-
न परिश्रुतं कल्पलक्ष्मणां स्यात् भवन्, सन्धानायां लिङ् । अस्मादि ज्ञानकास्त्राणि नहि
न चान् अस्माभ्यविद्यानि सम्प्रदाय गुरुपदेन विनापि कश्चिदुपसंस्कृतिषु शक्नोति इति
पूर्ववाच्यं पूर्वोक्तोऽपि, सन्ध्याविषयवा यत्नी । अनुष्ठानं सुतयत्नं वदन्ति शेषः । अनुपूर्वस्य
प्रयोगोक्तिर्हि प्रयोगः । अथवा मे मन उदयस्य चन करयस्य सुखातिशय एतद्वर्त्मन सञ्जातः
प्रवर प्रसोद मनुष्यमानसं उत्तरल एतदी सुतलायस्यया प्रोक्तमेतन् आत्मानं भूविष्टं
वाङ्मन्यं विनाशयति विषयं करोति, एतद्योरवसाकमेव सन्तुष्टसितहृदयानन्द सुतरां
तयो पुत्रत्ववीर्ये बहुभावं ज्योतिःशक्ति इत्यर्थः । अथवा भूविष्टोक्तिः पराजये अन्येति, तथा च
म १२ वचनान् मया वक्ष्ये त्वया सोतायाः सन्धार विधा अथवस्य सनप्रसन्नविद्या
मभिव्यक्तिमेव । प्रातपन्न परश्चाय आसीत् इति । अथ प्रत्येकमेव वाक्यं कुशलवदी
इत्यर्थे कल्पयन्त्यते । तथाच लक्ष्यजनं वर्धयितुं त्वया ज्ञानवीर्येण परिवर्धयिता,
अनुपविष्टावाद्यं च सक्तम् नृपते जन्मकास्त्राणां मानवी, चन करयत्तत्त्वस्य ही भूवसा प्रतोदरस्य
मन्त्रं विद्वत्तयते, तन् विद्याप्रतिपन्नमभारतायाः नूनमिनी कीर्त्याया इव वा पुत्रवीर्येण भवेताम् इति
भव । स च अथवा मेलाभ्यां सह वर्तमानं यथा तथा तत्त्वस्य पूर्वस्य कीर्त्यायाः अतीतिक
प्रणवादि कर्मवत्वा अपि सोतायाः निर्वाहकस्य संज्ञक्य, तस्य वृत्तयान्तेन प्रोक्तं कथनम् ।

(२८) **हरिद व्यासः**—उरादुदे इवादि । उरादुदे भुजे हृदयभागे च पूर्वपाद द्वये ।
 सप्त पदे पश्चिमवर्तमाना हरिद्वजः अक्षवत् । निरपद्रव्यमानाः पश्चिमवर्तमानाः ।

[इति ।] तत्किमिदं पृच्छामि केनापि उपपत्तेन ? (७)

अथ । तात किमितम् ! (८)

वाच्यवर्षेण नीतं वो जगत्कृतमाननम् ।

अथश्लायावसितस्य पुण्डरीकस्य चाक्षताम् ॥ १८ ॥

[१८ । जगत्कृतं यः आननं वाच्यवर्षेण अथश्लायावसितस्य पुण्डरीकस्य चाक्षतां नीतम् । इत्यन्वयः ।]

विष्वाक्षस्यैवमिमांसात् समुद्रेकात् इति यावत्, उपपत्तिं समुपतिं गते प्रपञ्चे इति यावत्, अतीतिं शेषः । तथाच प्रथमतो न प्रथय' प्रमाद' व्यात्, ज्ञानयो ननु ज्ञानमनेन निताकमुक्त-
भावा' समुपगत्य प्रथयं प्रमादतां सम्प्रापयति, तदानीमेव सुखपरम्परा उदयशरणाभावाति इति ।
रहः निष्कमे विप्रभावा विप्रकाशिताया अपि, इदं निर्जनं ज्ञानं तत्र कोऽपि पन्था इह निर्जन-
मपि व्यवहारं परिज्ज्ञातं' मनुष्यादिति निराशङ्कमानसाया इत्यर्थः । सहजसम्प्रापकस्यः
सहजया सम्भावतः सम्पत्तया सम्पत्तया नपथा सुखाग्रसुखमया इत्यर्थः । अथे चक्षुषी सुद्विषयाधि
इति यावत्, इमी चक्षुषी यक्षाः तक्षाः, प्रियाया इत्यर्थः । गर्भवन्तिः गर्भवन्तः करतलपराज-
कनया करतलस्य पराजयः आनयेवं स एव कला जित्वा तदा इत्यानयेकोपपत्तिरित्यर्थः ।
अतिरिक्ततया कीदृशमतिरिक्तैव वा कृते इत्यानये' सीतया इत्यानये' उपपत्तेन प्रपञ्चविवक्षया
विज्ञाननसम्पत्तं वा स्वादित कलायत्युपपत्त्यम् । अथा रानवष्टेव इव चासी पुण्यैः विष्वा
विप्रकाशः आनयेन विरक्त इत्यर्थः । ज्ञातः अवनतः अवनु ततः परं चौरपि अतिशयैः
दिग्दृष्टैः किञ्चिन्मानाननं, अपयमे' इतीया । तथा सीतया ज्ञात इति शेषः । तथाच यदि
ता गृह्ये रक्षितामविष्वात्, तदा मून अन्तर्गतमसी प्राप्नोषत, ता इत्या' सीताम्वन् इति
भावः । अथ रामे सीतायाच एकस्य ज्ञानकर्तृत्वदपचर्यस्य अतिशयस्यात् शेषकमसुखीचरा
मुपपत्तिमिता इति वदन्ति । शिखरिणी इत्याम् ।

(७) इति शेषेति । रोदनस्य कुशलवयोः सम्भावितसीतापुत्रतया सञ्जातेनानन्वेन ज्ञात-
सीतानिर्माह्वनया दुःखोद्रेके च सन्निवितभाषोदयात् । तत्, वतः सीताया अपि पुत्रवयं
सम्भावितमासीत् अत इत्यर्थः । किं किन्तु एतौ बाणसी कुशलवो केनापि केनचित् उपपत्तेन
व्याप्तेन वाच्यवर्षेण इति यावत्, इत्यामि जिज्ञासु, तत एव सम्प्रेषणिरासी अविश्वसीति भावः ।

(८) तात पित्रकम् । एतन् वक्ष्यमाणं किं कीदृशं कथं कथंसीति भावः ।

(१८) अन्धनयचक्षुषेण निर्दन्ति—वाच्यवर्षेणादि । कुत्र । तत् । सुखम्
अन्धनयचक्षुषेण चासीचक्षुषेण अन्धः अन्धासीपवादस्य एतन् वाच्यम् । तत् । सुखम्
अन्धासीचक्षुषेण निर्दन्ति । अन्धनयचक्षुषेण अन्धनयचक्षुषेण निर्दन्ति । तत् । सुखम्

उच । अस्मि अस्म । (च)

विना वीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानामि हतस्य किञ्च जगदरस्यं हि भवति ।

त च खेदस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमित्येवं पुच्छस्त्रयमधिनतरामायच खव ? ॥ ३० ॥

[३० । वीतादेव्या विना रघुपते किमिव दुःखं न हि । प्रियानामि हतस्य 'अस्म' अस्मत् परस्य भवति हि किञ्च । त च तावान् खेदः अयमपि निरवधि वियोगः, अमधिनतरामायच इव किमिति एवं पुच्छति । इत्यन्वयः ।]

पुनश्च इति बावत्, पुच्छरीचक कमलस्य चादतां रमणीयतां भीतं प्रापितं, तथाच तत्र कमलपुष्पे भिन्ने कथं वर्षाजलपुष्पेनाकुवा प्रकाशते इति भावः । अत्र चानन पुच्छरीचक चादतां भीतमिति वाक्यप्रतिपाद्याया चाननस्य पुच्छरीचचादताप्राप्तेरवश्यवन्ताः अहमाहं पर्यवसानात् समाधानमिति निर्दोषमाचकार ।

(च) अस्मीति । अस्मि अस्म, अस्मावभाजन, अस्मीधननिदम् । अयस्य अयस्य, अस्मावभाजोकिनाम् ।

(३०) श्रीरामचन्द्रकाव्यव्यासमुपपद्यत तत्कारणं जिज्ञासमानो खवः कुमेन विहित- श्रीरामपुःकटचाक्रेण समिकारमनुबुध्यते—विनीत्यादिना । वीतादेव्या देवीभूतया राज्ञा वा वीतया विना वीतया विमुक्तस्येवम् । रघुपते रघूनां पति, जेष्ठः, पुच्छरीचक मन्वद्वयार- मेन वा रघुकुलकुलरस्य श्रीरामचन्द्रकेवम् । किमिव वस्तु न दुःख दुःखजनकं, दुःखकरम् दुःखकार्यं वा सर्वमैवायं नितरां दुःखविशेषं जनयतीत्यर्थः । वीताविरहविमुक्तमानसस्य श्रीरामचन्द्रक जगति न किमपि वस्तु दुःखकरतया प्रतीयते, विरहे तस्य अवशीकारकमिव जीवत् प्रतिभाति तत्र एव दुःखदायकसदृशमानसो वाच्यवस्तुस्योचयति इति चाभासत एव खेदम् इति भावः । हि वतः प्रियानामि प्रियताः पत्न्याः प्रियतमा इत्यर्थः । मां प्रहर्षये माचयिष्येति चेति । अत्र विवक्ष्य विवक्षणस्य विधाः पुं लो वा वा अस्मत् मां प्रहर्षये इत्यपि उक्तवद्वान्पुच्छम् । कुन्तं खवत् खारं कलमन्त्रेति कमलम् इत्यर्थः । अयम् पुच्छम् परस्य जीवत् चाननं भवति किञ्च, यथा हिंसाप्रसूतपक्षीकुले पित्रो जीवितिकलया पालीयजनपरिणीताः अस्मत्पुत्रकलाः कलाकुलाः कमलमिच्छन्, शिष्याहितकामान् प्रतिपद्यन्तः कलयाकीर्णम् इव जगत्पि, तस्मात् संसारसूत्रमपि शिष्यमपिच्छन्तः, अस्मि तानपुत्रपिपुं दुःखंवेन इति कथम् । खः अस्मिन् अस्मत् अस्मावभाजिनः अस्मः इति वाच्यम्, अस्मीति

राम । [स्वगतम्] अये ! तटस्थित आस्तामः, कानं प्रश्नेन ? इत्थं
हृदय ! कोऽयमाकस्मिकस्ये खेदपरिभ्रवो विकारः ? एवञ्च विभिन्न-
हृदयावेगः विह्वलनेमाखनुकम्पितोऽस्मि, भवतु तावदन्तरयामि ।
[प्रकाशम्] वक्ष्ये ! रामासम्भ्रमिति श्रूयते भगवतो वाक्योक्तिः सरस्वतो-
निष्पन्नः प्रवृत्तिरतिदिव्यवस्त्रम्, तत्र कौतूहलेन यत्किञ्चिच्छ्रोतु-
मिच्छामि । (त)

प्रथमं कथमपि वर्त्तमानं निरवधि नि नास्ति अवधि सीमा पर्यन्तभागो यस्य तच्चाभूत्
असीनं वरकालत्वापीति यावत्, वियोगं विकेदं प्रिययो मुद्रे विमुक्ततया समिवास
इत्यर्थः । 'अनयोर्वचस्योरतिमात्रं' विसृज्यतया तच्चाभूत् 'केदमनुभवतो' सीतायाः श्रीरामस्य
च वर्त्तमानं प्रवृत्तिविरही न कथमपि सत्ततां मननमिति भावः । एवं तस्मै त्वम् अवधि-
मतरासीतिव इव न अवधितं ज्ञातं रामायणं तदालम्ब्य वाच्योक्तिरचितं काव्यं धेनू न तच्चाभूत्
इव किमिति कथम् एव "तात किमेतत्" इत्यादि प्रश्नानि निजामसि । उवाच कश्चिन् रामा-
रथोर्विषयानभिज्ञो रामसीतयो प्रथयन् परं प्रगाढतानुमानेन निजानने, तस्यैव त्वं वाच्यपद्या-
कुक्षिणं श्रीरामचन्द्रं वाच्यकारणं परिपृच्छसि । तदत्र सीताया निरवधि विद्योक्तेरिव रामस्य
वाच्यकारणं जानीहीति भावः । अत्र प्रथमपादपरिप्राप्तस्य सीतार्थविद्योक्तेरिव वर्त्तमानं कथं न
दुःखमन्वयस्य विद्योक्तमन्वयस्य सम्मानेन प्रियामासि कथमाज् 'परपक्षस्य सत्यत्वेन' सत्यवैभावात् 'वक्ष्ये' इत्यर्थः ।
उवाच सीतया । 'ततोऽपि' इति कथञ्चिन् साहचर्येण 'विद्योक्तेरिव' इत्यर्थः । 'अनुपपन्नविद्योक्तेः'
अनुपपन्नं इति अत्र अनभिमतारामायणस्य कथञ्चिद्विद्योक्तस्य उपमानविषयस्य प्रसिद्धस्य व्यापनादुपमेति
कथ्यतेति । 'विद्योक्तेरिव' इत्यर्थः ।

१८ (त) श्रीरामेव इदं लब्ध्वं कुञ्जमवधौवाचपुनस्त, तद्योवाक्यादिम् च सीतयानुविचर-
णम् सन्धति तं समीपं नान्द्विजान् उपपन्नोचममपवाहविमुमुदयोऽवति—“अये तटस्थित”
इत्यादिना । अये, आत्मावः 'कुञ्जमवधौ' अकृतमन्वयो परम्यं व्यापारं तटस्थितं उवाच
सीतेतामुदः । तदा च वक्ष्ये नाम कुञ्जवरी राम सीताया समविज्ञान परम्यं प्रकृतं तदा
च वक्ष्ये त्वम् अत्र पुनश्च वक्ष्ये । उवाचीन् इव जन परम्यं मां सीताया समविज्ञानमयी
इत्यर्थः । अत्रेव परिचयनिजानुवाच कथम् अस्मिन्, 'आवधितं विद्योक्ते' न
अवधितं वाच्योक्तिं न अत्रेव इति अर्थः अत्र विद्यताम् इति भावः । अत्रेव इव व्याप-
नोचममपवाहं, विद्योक्ते' कथ्यते इत्यर्थः । 'तदा वक्ष्ये' इत्यर्थः । 'अत्र' 'अवधितं'
अवधितं, 'अवधितं' अत्र 'अवधितं' इत्यर्थः । 'अवधितं' इत्यर्थः । 'अवधितं' इत्यर्थः ।

उच । स कृतञ एव सम्दर्भोऽस्माभिराहृतः, अमुपैखितौ ताव-
दिमौ बाह्यचरितस्माभ्योऽध्याये द्वौ श्लोकौ । (घ)

आप्रापन आसि रति यावत्, तद्रूप विकार अन्यथाभाव प्रकृतिविपर्यय इति यावत्, अथवा
खेनेन परिग्रह अक्षय्य समलती विस्मय इति यावत् । विकार मानसिकभावान्तरविषय
इत्यर्थः । तथाच, उदय । कथमेवं सज्जना खेनेन समाकुलं सत् प्रसीतिं परिहाय वर्त्तते
इत्यर्थः । अथच दग्धवत्तन मन्त्रया नीरमन्त्र जायते तत् दग्धे उदये कार्यं नश्यति इती
रक्षन्त्यस्य वा खेदस्य सज्जना आप्रतिरिति भावो दग्धति उदयविशेषयोरेव । अथच ईदृशेनैव
प्रकारेण विवृतभवेत्यर्थः । निर्भिन्नहृदयविग निर्भिन्न विहारितं हृदय ईदृशं तथाप्यन, अथैव
चित्तविकृतिर्यस्य सज्जनाभूत अथवा निर्भिन्न प्रकाश मतः उदयस्य मनसः अन्तःकरणस्य व्यभिच-
भावातिवृत्त सत्य तथाभूत वद्वि प्रकाशमानमानस्योभ अहमिति खेदः । विस्मयस्य
बाह्येन कुलेन अपि अनुकल्पित "विना सीतादेव्या" इत्यादिवाक्यैः कथापावतां गीतं अस्ति ।
तज्जनां कथं सज्जना विवृतवाच्यतान् आन सज्जगिरिहृतापट्टमलया विवृतता इत्यभिप्रे-
यन् । तथा विवृतोऽप्येते सज्जनां सज्जनाभिनय कथावाङ्मन्य, करवेन सज्जनाभिनयकथं
इति भावः । भवत् वद्वि, अपगच्छन् तावदय दुःखस्योभ इतिप्रताप नेतामुत्कृष्टत, इत्यर्थः ।
तावत् सज्जना एव टल्लमनोभादिकमित्यर्थः अनरयामि व्यवधापयामि कथानरेभ्योवा-
नरेभ्यो समाह्वयामीत्यर्थः । अन्यथा विवृतवीरतल्ल मे सज्जनासारपरिचयेन वीरहृते बाह्यो
रनवीरनास्ती वा भवेत् इति भावः । प्रकाश वाच्यपात्रयोः यथा खान् तथा । वद्वि,
कथावाच्यजनदय, रामायणमिति रामायण नाम काव्यमित्यर्थः । भगवत्, सज्जनाभिनयः
वाचीके प्रचितसत्य सरस्वतीनियन्त सरस्वत्या भारतीदेव्या नियन्त परित्यज, अथैव सरस्वत्या
अथतस्तस्य गच्छते तरङ्गवन्त एव परिच्युतिसम्भवात् । अथवा नियन्त, सज्जनाः सज्जनाः
तथा आपिनां स ज्ञानां भानुनामर्षणापुल्याय शास्त्रकारैरुपदिष्टान् । "उपसर्गेषु, बाह्येषु
पलायनस्य गीत" इति प्रमाणाः । आदित्यस्यस्य अक्षय्यकुलस्येति तावत्, प्रकृतिः सज्जना-
स्यस्यो सत्यविशेषः । प्रकृतिरिति करवे क्रियन्तेन प्रकृतिहायनमित्यर्थः, बाह्यविशेषः
रामायणकथाभिरव सत्यकुलस्य प्रसङ्गाप्रकाशनात् । अथवा, प्रकृतिः प्रसङ्गः सज्जना-
रामायणमित्यर्थः । सत्यस्यस्य कथितानवी प्रसङ्गस्य । तव, तल्लम, कथं, कीदृशेन
कीदृशेन अतिविक्रितोत्कृष्टेन इति, बाह्य, अतिविक्रितं सत्यविशेषः, वीरवत्, अतिविक्रितं, अतिविक्रितं
अथवा तमेति सज्जनां उदयस्य सज्जनाविशेषमित्यर्थः । अन्यत् सत्यस्य, सज्जना-
रामायणस्य सत्यस्यस्य सत्यस्यस्य सत्यस्य सत्यस्य, इति प्रसङ्गः बाह्यस्यस्यस्यस्य

क तावानाम्दी निरतिशयविस्मयवद्भुतः ?

क तेऽन्योऽन्यं यत्नाः ? क च नु गहनाः कीदृशवृत्ताः ? ।

सुखे वा दुःखे वा क नु खलु तदैक्यं हृदययो-

स्वाद्याप्येव प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

[३३ । निरतिशयविस्मयवद्भुतः तावान् चानन्दः क ? तेऽन्योऽन्यं यत्नाः क ? गहनाः कीदृशवृत्ताः च क नु ? सुखे वा दुःखे वा हृदययोः तत् ऐक्यं क नु खलु तथापि एवः दोषैः प्राणः स्फुरति न तु विरमति । इत्यन्वयः ।]

हृदयमर्थादि मूयो दयंसमभिह्वयन्ता इति भावः । हा देवि देवीसदये, माहात्म्यपूर्णे इत्यर्थः । तदा पूर्वकाले साम्प्रतं केवलं कृतिमादटे इत्यर्थः । एवम् इत्यन् चारीन् किम वर्तते क नूनम् । तथाच सम्मेलनकाले जायते परस्परं प्रेममहिमा कुशीपवर्धित एव वर्तते । अत्रापि नु कस्य विपर्ययमिति मूयसा पवित्रये । अहो खेदातिशये । निरन्वयेति—मिः नास्ति अन्वयः सम्प्रदायः कारवमित्यर्थः, यस्य तादृश यः विपर्ययः विपरिवानः इत्याद्या इत्यर्थः । तेन विरता शोभा चम्बलाभावमापन्ना इति यावत्, इतिः वर्तते सत्ता इति यावत्, येषां सत्ताभूताः चकारकीतपन्नेन दशविपर्ययसिन् अतीरा इत्यर्थः । विप्रत्यये प्रियविद्योने पश्यन्मणिं परिचमन्ति ते ते सत्ताभूताः परिचामि प्रियवस्तूनां विधीमदपि परिचमता इत्यर्थः । संसारहतामाः संसारं स्नाहटोपनिबद्धमदीरपरिचमकस्य कार्यमतः हतामाः हतमाणाः भावा इत्यर्थः । तापयन्ति त्ते मं क्लमन्ति तथाच संसारि हि सदा सत्पुण्यः प्रियवस्तूनां निमित्त एव संसारिचाननाः करचं परितः प्रवर्तते तादृशस्यापि प्रथमस्य भावमिकारणे प्रियाया विरहसमुत्पादनामिच्छात इति भावः ।

(३३) श्रीक विपर्ययं विप्रत्ययमात्मन एव विशेषेण निर्व्यक्ति—क तावान्मिच्छादि । निरतिशयविस्मयवद्भुतः मिः नास्ति अतिशयो यत्नान् तादृशः सर्वलोकातीतः कीदृशपर इति यावत्, यः विस्मयः विचारः प्रथमविचरतेत्यर्थः । तेन वद्भुतः परिपुष्टः नास्ति इति यावत्, तावान् तत्परिमितः अतिवद्भुतपरिमाणः चानन्दः प्रमोदः प्रहृष्टमादः क कुलः प्रसन्न इति शेषः, स तु इदानीं नामधेयत इत्यर्थः । ते पूर्वानुभूताः अन्योऽन्यं परस्परं प्रति परस्परलोभ्यः । यथाः समीपवृत्ततादिकाः श्रेष्ठाः क । गहना निविष्टाः कला इति यावत्, कीदृशवृत्ताः कीदृशेषु कृत्येषु ये रताः चास्तम्यः ते मज्जोत्तमाकाङ्क्षा इत्यर्थः । अथवा कीदृशानि वर्णादि सन्नेव रताः विनाशजिनमकभावमिमेव । सन्नेव रताः क्षान्तिमानास्तवः क्षान्तिजनकताधर्मात्, ते च क नु कुलः खलु प्रसिद्धा इति । क नु कुलः ।

भोः ! कष्टम् । (न)

प्रियागुणसङ्ख्याभिमोक्षोत्तमप्रेमः ।

य एवं दुःखरः कालस्तमेव आरिता वयम् ॥ ३४ ॥

[३४ । प्रियागुणसङ्ख्यायां एकोन्मीलनप्रेमः, य एवं कालः दुःखरः, तमेव वयं आरिताः । इत्यन्वयः ।]

दःखयोः समवेष्टिन्नित्यर्थः । क तु खलु क प्रस्थितमिति शेषः । पुरा हि नमि अदाचिरवसरे पतिप्राप्ता सौतादेवौ विषया कथमपि मयि प्रहर्षयते प्रहृष्टा च आसीत् अहमपि तस्मात् विवाहे विवाहे प्रहर्षे च प्रहर्षस्तुपागच्छ', किन्त्वहं हयोविदानीन्तनदशापस्यालोचनदशाभ्यामायैव सङ्गानु-भूतिरपि दुःखेति भावः । यदाप्येते विषया नभोविलसा गन्धर्वराजनगरक्षेत्रे पञ्चसहस्र मे भट्टाकाद्यापीति तदापिपश्येन भावार्थो बोध्यः । एवः महीशः पापः शूनः कष्टमोक्षक्षेत्रे गृहीतजम्बेति तात्पर्यम्, प्रायः प्राणवायु जीवनसाधकः प्रधानः प्रभञ्जन इत्यर्थः । अतः पञ्चवायुबोधकात्मानामेकैकवचनं पुज्यते । अरुति समुच्छ्रितिति वदति, तु किन्तु न विरजति न निवर्तते । तथा सुखभोगात् परं सम्प्रति कठोरदुःखदग्धस्य जग्न नरचमेव काङ्क्षणी-निदानौ कञ्चनमिति भावः । अत्र अतुष्टे पादे प्राचक्ष कथितान् अरुणादन्वस्य विद्यानक्ष "न विरजती"ति शब्देनैव व्योहनात् शास्त्री परिसंख्या, हयोः क्षियोः एकस्मिन् प्राप्ते कर्तुंशब्दपु मग्नम् दीपक इति । प्राचक्षरचामाव प्रयोजकानां सत्त्वेऽपि तद्विरजस्य प्राचा-न्वस्य सङ्गावस्य प्राचविरामहेतूना सत्त्वेऽपि तदभाववर्णनाच्च विवेकीक्षीकृत्या । विरजिणी इत्यम् ।

(न) भो इति १ भो. कष्टमिति पुनः कष्टान्नरमारचयति । अस्म च वत्सलाचक्षीकृत्याम्बः ।

(३४) प्रियासमानमनोच्छ्वाकूल पूर्वकालं अरन् दुःखपरितप्तः श्रीरामचन्द्रकन्दिव कष्ट-मार्गं प्रक्षीति—प्रिषेति । प्रियागुणसङ्ख्यायां प्रियायाः सौतायाः गुणानां आवच्छादीनन्वादीनां सङ्ख्यायां वाङ्मयानि तेषां सौतायाः अपरिमितगुणवल्लीनाम् एकोन्मीलनप्रेमः एवं प्रधानं व्यक्तभावापन्नमिति वाच्यं, उन्मीलनं प्रकाश आभिर्भावः इति वाच्यं, तेन प्रेमः रजनीवः यथा एकः एकदेव सङ्गुलीजनं तत्र प्रियत्वं दत्तः, तदानीं अतिसङ्गीतजननः प्रियायाः उपदिन यादवमेवगुणानां नितरां कृतिजनकः इत्यर्थः, य एवं कालः समस्तः पूर्वतः इत्यर्थः । दुःखरः कृती दुःखदग्धकः, तमेव कालमित्यर्थः । वयं आरिताः तस्यावच्छ्रुती परिधातिता इत्यर्थः । अत्र कृतिर्गानार्थत्वेन चित्रनास्य करतैः प्रयोज्यकर्तुः कर्त्तव्यपदोषेन कर्त्तव्यि सप्रवक्तव्यं चक्षे कर्त्तव्यि नममिति प्रहृष्टा बहुवचनं 'कृतीप्रहृष्टाव्यपकतप्रतिपादनार्थम् । अतस्तं विवदार्थः —यत् यस्य कालस्य सङ्गनास्यपि नमं सन्त्यहानि देवः सौताया विवेकवाङ्मयनि, यत् केनैव नरोक्तप्रहृष्टाङ्गो देवा देहिता सत्तं, अज्ञानवर्णं, यत्त च करदग्धकः, तस्मात् प्रेम्परिणासः

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमञ्जोभिः कतिपयै-

स्तदीवद्विस्तारि स्तनयुगलमासौमृगद्वयः ।

ययःश्लोकाकृतव्यतिकारचनो यत्र मदनः

प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धस्य वपुषि ॥ ३५ ॥

[३५ । तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदं ययद्वयं, स्तनयुगलं कतिपयैः षड्भोजिः ईषदि-
कारि (चलचत) । ययः ययःश्लोकाकृतव्यतिकारचनं मदनः, हृदि प्रगल्भव्यापारः वपुषि
मुग्धस्य स्फुरति । इत्यन्वयः ।]

उच्यते । अयञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवौमुहुरि-
रपुषीः श्लोकः । (प)

श्रुतिमध्याह्नं पवितापयति नीरतत्त्वानि, इत्याद्या चक्षुः बालकस्य वचनेन तस्यैव श्लाघ्य-
कृतिः समुद्दीपिता भूयो मदनस्य तापयति इति ।

(३५) तत्कालविषयानेव श्लोके निवेदिताः—तदीत्यादिना । तदा तस्मिन् समुद्दीप्य-
नमुद्रते काले सीतायाः दीवनोद्गमसमुद्दयेन इत्यर्थः ॥ किञ्चित् किञ्चित् ईषत् ईषत् कृतपदं
कृतम् आश्रितं पदम् आस्पदं स्थानमित्यर्थः, येन तत् सन्नातपदं प्रकाशं गतमिति श्रुतम्,
चमद्वयः वनस्य द्वयि वृक्षे यस्या तथाभूतायाः हरिकात्याः स्तनयुगलं वनयोः कुचयोः युगलं
स्तनयमित्यर्थः कतिपयैः कियद्भिः षड्भोजैः कल्पकालाभ्यन्तर एवेत्यर्थः । ईषद्विस्तारि
ईषत् विलसति इति स्वस्थविलसते नाम्नाप्रतपरिष्ठतम् अभवत् । यय इत्यां षड्भोज्यां
ययस्यः दीवनस्य श्लोके प्रथमस्य भाकृतस्य मानसाकाङ्क्षाविशेषस्य व्यतिकारेण संकल्पेन स्वत्वार्थेन
इत्यर्थः, ययः निविक्रः निरनरः परिपुष्ट मदन मानसामिच्छाविशेषः काम इत्यर्थः । हृदि
व्यापारः प्रगल्भव्यापारः प्रगल्भः प्रगल्भयुक्तः परिपुष्टकपः प्रीदभावापन्न इति श्रुतम्,
व्यापारः श्लोका श्लोकं च तथाभूतः सत्यगुण इत्यर्थः । स्फुरति प्रविकारादौ वपुषि शरीरसंज्ञायां
मुग्धः क्लृप्तचित्तमनसः, यदा लज्जया सर्वदा वदित्यापारलम्बयन् कूटः प्रतिहतजिवः सन्,
स्फुरतीति श्रेयः । तथाच तदानीं युगवचीयमुपाधिरिव श्लोके कल्पवलीमिरिव वैद्विजाः
कल्पवलीं परिचाङ्गनीकृत्य चमथितम् । कामस्य ययस्य प्रेक्षा चमिदावविशेषस्य च परिपुष्टः
श्लोके समुत्पद्यते दीपितु च कीमलदर्शनं समज्जति इति श्रुतार्थः । यय प्रगल्भस्यमुग्धवली-
विहङ्गवतीः कल्पवली च समानम इति आपाततः प्रतीकमानस्य विरोधस्य सुखमन्वयस्य शरित्वापि-
कार्यविरिक्त्यानेन तद्विज्ञानं विरोधानाहः चक्षुहारः । एवञ्च एव मदनस्य तदवगृह्यमानिकपद-
वीकरणं वा यथावत् । ययः प्रगल्भव्यापारः श्लोकाकृतपदमात्रं । चित्रकूटवने ।

“ (५) राजावचीवलीकावरविषयमपि कुत्रः प्रकाशयति—ययस्य । ययः ययःश्लोकाकृतव्यतिकारचनो यत्र मदनः ।

तदर्थमिव विन्यस्तः शिवायहोऽयमवतः ।

यस्माद्यमभितः पुष्पैः प्रहृष्ट इव केशरः ॥ २५ ॥

[६६ । अयं विज्ञापः तदर्थमिव अपतः विद्यता' । यस्मात् अमित' अयं शिखर' पुनः
प्रवृत्त इव (अति) । इत्यन्वयः ।]

रावः । [सञ्ज्याभितोक्तेरुत्तरयन् ।] अति हि नाम सुभ्यः शिक्षणो
विधीयतस्वरक्षणरः । हा देवि ! अरवि वा तस्य प्रदेशस्य तन्मन्त्र-
विज्ञानातिशयप्रसङ्गसाक्षिणः ? कष्टं भोः ! कष्टम् ! (फ)

अकारः अकारः । नन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे नन्दाकिनी चित्रकूटोपकण्ठवर्तिनी स्नापि
 योतकिनी, तथाच रघुवंशे—“नन्दाकिनी भाति मगोपकण्ठे सुतावली चण्डनतैव धूमिः” इति ।
 नन्दाकिनी महेत्यपि केचित् । नन्दाकिनी च चित्रकूटः तदाह—“नन्दाकिनी चित्रकूटः
 नन्दमेव ततोः जनाति नन्दाकिन्यासौरवर्णौ चित्रकूटस्य च पटप्रद्वयानि तेषु किङ्कारः/अविमलं
 पादपद्ममन्मथसिक्तं तत्र विहारवासी इत्यर्थः । योताक्षिणी चक्षिस्व दीप्तिमान् वैदिही
 इति इत्यर्थः । रघुवंशे, योरात्मचन्द्रस्य ओकः पश्य ।

(१६) विद्यारोपयोनितया श्रीरामे च प्रोक्तं तमेव श्रीकार्ष्णे प्रकाशयति—सदर्थमिति ।
 प्रथमं पुरीषमभि उच्यमानः शिलापट्टः शिलाखण्डः त्वदर्थम् इव तुभ्यम् उदं त्वदर्थमिति शिल्प-
 कलावतः । अथवा त्वमेव चर्तुः प्रवीजनमस्येति त्वत्प्रयोजनफलमिति शिवाविरोधप्रतिपक्षः । तत्र
 अवनविद्यामेव विद्यावाच्यम् इति वाच्यम् । अयतः अवदीप्ते लनीप इत्यर्थः । विन्यसः कान्तिप्रः
 प्रकटिद्वयेति शेषः । तथाच प्रकटिद्वये त्वदगुवाहता तत्र दिशामाद्यं उच्यमानं विद्याप्रकाश-
 मयं सन्निविजितवती, तद्वत् विश्वव्यापिमिति भावः । अवनविद्यामोपयोगिमित्यादिप्रकाश...कलावत
 शिल्पादि । यत्नं यिद्योर्ध्वशिवाकण्डकं चमितः समस्ततः सर्वांस्तु हिष्ठ इत्यर्थः । अतः
 तत्त्वकाशमिदं यत्नं मोमेन सन्निविजितवतीप्राधान्यं विवचावन्तात् वदोति योऽप्यम् । अथ
 अतः कान्तिः किरणः वक्रव्याप्यः पुर्यः कुसुमैः चर्तुर्ध्वशिवमन्त्रैरित्यर्थः, अथैव शरीरा ।
 प्रकटः सर्वाकारो इव प्रतीयत इत्यर्थः । उद्वेकचर्तुर्ध्वकं चर्तुर्ध्वं तत्त्वव्यभिचारात् प्रकट इति
 अथमय भावः—यतः शिलापट्टमभितः किरणकुसुमैः पतितैः अन्त्येव विरचिता तत्त्व शिवायो
 पुन्यमै शीतलैः सुखमिजितं प्रत्यक्षकारैः शिलापट्टकं वदोति तत्त्वमयं कलावतः
 कलावदिति । अथमपि शीतः प्रवृत्तिरानावचे नासीति प्रवृत्ति एवावदिति शिवायि ।
 अतः अवनविद्यामोपयोगिमिति वाच्यम् ।

(५) अथान्वेति । अन्त्या विज्ञेया इत्युक्तं अतस्तत्र त्रिपदीयम्, विज्ञेयान्तरम् त्रिपदी-

[सन्धित इव खिता सखरवन्] धनो नु खलु भोः ! (ब)

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निश्चित ईव निष्ठाया धुरेतः ।

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमेः*

कुक्कुलानां राशी तदनु हृदये पश्यत इव ॥ ३८ ॥

[३८ । चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निष्ठाया पुरत निश्चित इव प्रियजन प्रवासेऽपि आश्वासं न करोति (इति) न खलु । विकल्पव्युपरमे जगत् जीर्णारण्य भवति हि, तदनु कुक्कुलानां राशी हृदय पश्यत इव । इत्यन्वयः ।]

रत्नाभी कपोलौ गच्छद्वी गच्छद्वयमित्यथ, यस्मिन् तथामृतं कुकुमादिक्रियमाणं विचार-
'वरुणैर्द्वि' क्षामाविर्भी भास्वरपौतरक्ततां प्राप्नो कपोलौ वृद्धित्यर्थः । 'निराभरवेत्यादि'—विः
न सन्नि 'आभरणानि भूषणानि कुक्कुलायनद्वारा ययी तथापि सुन्दरी रत्नाभीयौ नवव-
पाशी सुन्दरं कण्ठद्वयमित्यथ । ताभ्यां सौख्यं सौन्दर्ययुक्तं सुदृष्टमित्यर्थः । अलङ्कारं
विनापि निम्नसुन्दरी कर्णौ दधानमित्यर्थः । सुखम् आननं तवेति शेषः, उत्तमैर्द्वि
समीपगतमितिव दृष्टत इत्यर्थः । तथाच तदानीं वनविहारेषु परिश्रमजानेन विन्दुः 'कुक्कु-
चितेन कौदलचितेन ते ललाटं सन्पुक्तमभवत्, तत्र च खेदापनोदनकाव्येव प्रवृत्ता
मन्दानिर्लेन समानोकिता अलङ्काराजय ललाटोपरि समाविता चर्चवन्ताः ललाटं चर्चवन्तं
चर्चव चपाहतं कृतवन्तः, कुकुमस्य कंठपरित्यक्तमपि कपोलद्वयं पीतरक्तं कुकुमादिवर्जितावपि
सुन्दरकर्णौ वदनमीमासुहासयत केति सर्व्वनिर्देशं सहस्रविधैवपरिकल्पनावयात् अलङ्कारमिव
पयस्योक्ते इति भावः । अकुक्कुमैत्यंशो हि आरवति काविसासकपिताय—'विनिधे हि
मधुरायां मधुरं माज्जतीना'मिति । अत्र ललाटचन्द्रेति रूपकम्, अकुक्कुमैति निराभरवेर्लक्षणीः
पीञ्जल्लक्षणीत्येवौ तत्कारणव्यतिरेकेषूपपत्तिवर्णनाद्विभावनाधिकेष्टोक्तोः कन्देकसुन्दरमपि
कल्पयति आलङ्कारिका । अमुप्रासप्रकारेण सुवृत्तः । पृथ्वी इत्यन्तः ।

(ब) सन्धित इवेति । तथाच सौताया मुखं सहस्रैव यस्मिन् रान्तं आभिरुक्ताय-
समुदयेन सन्धितमन् । तथामृतं खिता क्रियमाणं कालं तूष्णीमवस्था इति यावत्, सकण्ठं
यातरं सखीकृतमित्यर्थः, आश्रिते शेषः । धनो नु खलु भो—अत्यर्थविधाद्विषयसौन्दर्यजनः, तस्य
च वसनाचल्योक्तिः प्रकाशः ।

(३८) सहस्रद्वयाद्येन कथमित्यु प्रियजनसूतिनामसमीपे समुपस्थितिव ईर्ष्यः सह-

१

* अथर्ववेदपरमे, अथर्ववेदपरमे इति पाठमिदं ।

[नेपथ्ये] (म)

वशिष्ठो बाल्मीकिर्दशरथमहिषोऽथ जनकः

सहैवाकम्बुस्था शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।

जरायस्तोर्गात्रैरथ खलु विदूषाश्रमतया

चिरशानच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजहाः ॥ ३८ ॥

आवसाने शुचमिदं जगत पथ्यालोचनोद्यमिति दुःखकारणं विनिर्दिष्टं—चिरमित्यादि । चिरं दीर्घकालं यावत्, ध्यात्वा ध्यात्वा सदृश्या सदृश्या तन्निमित्तासाहाय्येनैतद्यर्थः । निम्नोद्यं कूर्त्तिमनं विधातुं विरचय्य इत्यर्थः । परतः समीपपदेशं निश्चितः स्थापित इव प्रियजनः प्रथमो प्रेम्णपात्र-निर्णयः, प्रवासे दूरदेशावस्थानेऽपि विरहदशायां यतोऽपि यावत्, आश्वासं कृत्वा आश्रयं कृत्वा न त्यजति न त्यज्यते इति न खलु निश्चितमेव परिणामव्यतीत्यर्थः । “कम्बुस्थानिविष-निवर्त्तने नज्जयमिति” वासन “हो नजो प्रकृत्यर्थे मनयतः” इति चान्ये । तथाच प्रथमिनो विरहपरिवृत्ताः कैवल्यमैकान्त्या प्रियजनपरिचिन्ता भूयार्थं कालमतिवाहयन्तः प्रियजन-कूर्त्तिमात्मसमीपे परिकल्प्य सखं मनःफलमनुभवन्तीव इति भावः । विदूषाश्च परमं विदूष्यस्य विनिर्दिष्टं सदृश्यस्य प्रियजनविषयकस्यैतद्यर्थः, अपरमे अवसाने मनसः प्रियचिन्तानिष्ठताविशेषः, जनत् क्लेशव्रजहन्मात्मकः समस्तोऽयं संसारः इत्यर्थः, जीर्णारण्यं जीर्णं पल्लवपत्रादिविच्युत-श्लाघापादपादिभीषणं निवासायोग्यमित्यर्थः, भवति हि निश्चितं प्रतीयते । अत्रावनम्यार्थो ज्ञायते—यथा विदूषस्य ब्रह्मवि-मिथ्याभूतजनविज्ञानस्य अपरमे अपरमे विनाश इत्यर्थः, जनत् जीर्णारण्यनिव भवति जीर्णारण्ये यथा नानुरक्तिः भवति तथा एव जनतो मिथ्यात्वज्ञानं तत्र नाशकमिति । तदनु ततः परं जगतो जीर्णारण्यत्वज्ञानान्नरन् इत्यर्थः, हृदयं चत्वारण्यं अशुभवशाच्चनमिति यावत्, कुक्ष्यानां तुषाघोनां राशौ राशौभूतेषु तुषाण्येनित्यर्थः । “कुक्षूंन् वदुभिः कीर्त्तयेत् न तु तुषाण्येन” इत्यमरः । पश्यत इव पक्षं भवतीव । कार्यकर्त्तरि पक्षे प्रबोध्यः । प्रथमतो विदूषस्युपरमः, ततो जगति जीर्णारण्यत्वज्ञानं तदनन्तरं हृदयस्य ज्ञान-भाव इत्यर्थः । अत्र कुक्ष्याभिदाहनिर्देशस्तु हृदयस्थातिरारो दाहकदण्डस्तुम्भनाय, तथाहि—तुषाण्य एव वक्ष्मि दीर्घकाः कठोरतया सत्तापयति, तस्य तुषोपकरणानां कृत्वा साहाय्येन सदृशं दाहपरिणमकत्वाभावात् । अतः प्रथमपादे ध्यानेन कल्पितायाः कूर्त्तेः समीपोप-स्थानस्य ततोऽपि जगतो जीर्णारण्यत्वस्य अन्त्ये तुषाण्यं हृदयदाहस्य च कम्बुस्थानादुत्पन्नं यावत् । विदूषविषोऽयम् ।

(म) नेपथ्य इति । अवस्थ चन्द्रकेतोच परसं संसारं कृतवत्

न चवन्तो

। वृद्धापयति ।

[१८ । मिहकलहमाकलं वशिष्ठः बाष्पीभिः दग्धरचमजिह्वः चय जनकः चरन्त्या
सह समयाः (सन.) चय कलु विदूराचमतया अननकाः, त्वरितमनसोऽपि जराचरीः नामैः
चिरैव चागच्छन्ति । इत्यन्वयः ।]

रामः । कथं भगवन्तो चरन्त्यतीवमिहो, चरन्त्या, जनकश्च चरन्त्येव !
कष्टं, कथं कलु एते द्रष्टव्याः ? [सकलच मित्रोक्त] अहह ! तात-
जनकोऽपि देवादत्तेवायाति इति वक्ष्ये य तादृशतोऽस्मि मन्दभावाः । (ज)

(१८) तमेव श्लोकं व्याचष्टे—वशिष्ठ इत्यादि । मिहकलहं मिहो लवण चन्द्रेतोश्च
कलहं प्रकाशं रमसा संशयान् भावय्यं सुता वशिष्ठ. रघुकुलस्य चिरं किंतावीं तदाश्वी मैवा-
नवविः बाष्पीभिः प्राथितस. लवण सर्वांश्चक्षुः गुहः दग्धरचमजिह्वः रघुकुलराजस जहिह्वः
कीचक्यादयः चय जनक विदेहराज. चरन्त्या तदभिधानया वशिष्ठपत्न्या सह समयाः अनेन
कुमाराचामन्योऽन्वसङ्गातजन्मदेवचतिसहस्रेययं, सह वर्तमानाः लवचन्द्रेतुगुहेन कुलतया-
नकलसन्धवान् भोतानःसरवा इति यावत्, विदूराचमतया विवेकेष दूरः दूरवर्त्तमानसङ्गिज्ञात
इत्यर्थः, चाश्रमः येषां तेषां भाव तत्ता तथा चाश्रमस्थातिदूरत्वात् इत्यर्थः । अननकाः नवीन
ज्ञान्या जङ्गा जङ्गोभूताः ज्ञानमना इत्यर्थः । त्वरितमनसोऽपि त्वरितं त्वरं प्राप्ता अस्मेति
जाताश्च इतश्च त्वरायुक्तमित्यर्थः । मन मानस येषां ते तत्प्रभूताः शीघ्रमनसाश्च ज्ञानमनसो-
ऽपीत्यर्थः । तदादि—तेषामानवसो बहुदूरं वर्तन्ते, ततः समागच्छतां तेषाम्, चतिसातः अनः
समजायत, तेन च सङ्गातेन परिचर्येव न ते त्वरितम् आगन्तुमर्हन्तीति भावः ६, जराचरीः
जरायां चारुकेन चरीः चारुतीकृते चारुस्वभावात् सामर्थ्येनोने नामैः चरन्, 'मल्लव्यदिश्वरीव-
संज्ञान'मिति इतीया । चिरैव कालहरणेन विरक्त्येव इत्यर्थः । अपयवे इत्येकम् । चागच्छन्ति
लवचन्द्रेतोः संशयान्भूमिमुपगच्छन्ति । बालकानां परस्परं संवर्द्धनं सम्प्राप्तितया चमिष्टसम्प्राप्तय
निराकरवाय सत्वरानमनकाङ्क्षितोऽपि दूराभातिकमपरिजम्भान् मार्गं कुर्याद्वैकल्यात् विज्ञान-
सहाः क्षिपन् इति भावः । चय चिरैवानमनं प्रति हेतुपूर्वकं चयमज्ञानस्य प्रवर्धनसमये
काव्यक्षिप्तमवधारः । चनेकेषां प्रसूताना वशिष्ठादीनां समवसादि ददेव चयमनेन च सह-
चर्येवाभिरुच्यन्तात् तुल्योनितापि, मिहकिरी इत्यम् ।

(ज) कथमित्यादि । भगवन्तो ऐश्वर्यवालिनी चरन्त्यती च-वशिष्ठश्च की चरन्त्या
१ । कीचक्या जनकश्च विदेहराजः एते पूर्वोक्ता. सर्वे चय एव चकिन् ज्ञाने एव सर्व
तेन प्रकारेण किमुहिह्य वा उपरिज्ञता इति शेषः । कष्टं वा दुःखम् । कथं ज्ञेय प्रकारेण
एते चरन्त्यतीप्रचतयः शीतानुरागिनः जना इत्यर्थः, द्रष्टव्याः बाष्पीकृतितयाः । देव तावदेव
द्रष्टुं यस्यानीति भावः । चकारचरीवापरित्यागेन कुर्वन्तोऽहम् जनकादिभ्यो कृष्टं दर्शयितुं
नितरां कृष्टितोऽस्मि इति इत्यम् । एतस्मिन्नेव कालेन शीतायाः परिचर्येवाभ्येव तत्परिचर्ये-
वत्यर्थे चरन्तोऽपि शीतानुरागिनसङ्गावनवा तथोक्तिः सुसङ्गता । सर्वार्थं करवभाववृत्तं,

सम्बन्धस्युच्यतेऽतः प्रमुदितैर्जुष्टे वशिष्ठादिभिः-

इदं द्वापत्यविवाहमङ्गलमहैतत्तातयोः सङ्गतम् ।

पद्मकोट्यमीदृशे पितृसखं हृते महावेशसे

दीर्घे किं न सहस्रधाहमयवा रामेण किं दुष्करम् ॥४०॥

[४० । सम्बन्धस्युच्यतेऽतः प्रमुदितैः वशिष्ठादिभिः जुष्टे अपत्यविवाहमङ्गलमहै तातयोः सङ्गतं इह । ईदृशे महावेशसे हृते पितृसखम् ईदृशं पद्मम् अहं किं सहस्रधा न दीर्घे ? अथवा रामेण किं दुष्करम् ? इत्यन्वयः ।]

तथास्मिन् 'सम्बन्धितदुःखाविगमिभवात् । बिलोक्य नेपथ्याभिसुखमवलोक्य वशिष्ठादीनामागमनपरं क्रीडन् इत्यर्थः । अहं इति सातिव्यविवादान् चकमम्यम् । तातजनक, अष्टरत्नेन पिता जनकः ईदृकः ईषात् नदीयकर्कशत्वादुरहतात् ऐतोरित्यर्थः, अत्रैव प्रियापरिवर्जनकान्न एव आयातः समागतः सनुवस्तिनः इति श्रुतीः यत्र यः अगमिना देवेनेव पातिनेत्यर्थः । मन्दभाग्यः मन्द दुःखस्य अमृतम् अहं हं सत्यं तस्मात्तु दुर्भाग इत्यर्थः । अहमिति शेषः । तां कृतं अहं तं अविः । अगमिष्यन्त्यातेन यथा जीवानां वेदना मुच्यते, तथाहम् अत्रैव तातस्य जनकस्य समा-
गमनेन परीक्ष्यतीत्युच्यते भावः । अकारणमेव सीतायामपवादमारोप्य बने तां विसृज्य तस्याः पितुः सुतरां परिज्ञाततद्विषयताकस्य समीपोपसर्पणं मे परं दुष्करमेव इति भावः ।

(४०) पुनरुक्त्यामिन् दुःखातिशयं चिह्नयति—सम्बन्धेत्यादि । सम्बन्धस्युच्यतेऽतः प्रमुदितैः सम्बन्धस्य वैवाहिकसम्पर्कस्य रसुवशीयानां विद्विष्यशीयानाञ्चेत्यर्थः । स्युच्यतेऽतः आनन्दस्य आनन्दनीयतेत्यर्थः । प्रमुदितैः प्रमोदयन् । यदर्थपरितुष्टैरित्यर्थः । वशिष्ठादिभिः वशिष्ठप्रथमिभिः धर्मिककर्षेभिः सुनिभिः जुष्टे युक्ते वशिष्ठत इत्यर्थः, अपत्यविवाहमङ्गलमहै अङ्गलानां दानशीलाग्रजतीनां विवाहः परिचयः स एव मङ्गलः सुममयः महः महीश्वरः एतन्वीतिशीनां विवाहमङ्गलमह इत्यर्थः । तस्मिन् तातर्थाः पित्राष्टरयोः जनकद्वययो-
रित्यर्थः । तत् पूर्वमेतत् सङ्गतं सम्बन्धनं वैवाहिकमङ्गलेन परस्परं समानमिति ज्ञातम् । इहा तन्वीतिशब्दं विविधैः संवात्तव्यं इत्यर्थः । ईदृशे एवम्यादि सीतागमिष्यतीत्यहं महावेशसे अत्यर्थं मीढुरे कर्कशे हृते सनुवस्तिने सङ्गाने सतीत्यर्थः । पितृसखं पितुः सखा समभावः तं जनकं राजानम् अविष्कृतम् इति तत्पुत्रे अविष्कृतम् अट्टवत्यर्थः । ईदृशम् अपत्यविवाहमेन सुतरां विसृजानार् पद्मम् अथकोकयम् किं कथं केन श्रुतम् अहं अहं अहं अहं इत्यर्थः । न दीर्घे न विदीर्घे अथानि । कर्कशकर्षे प्रयोगः । ईदृशे विपक्ष्याते पितृसखं जनकं पद्मती मे अहं अहं विदीर्घतीव युज्यते । अथवा विदीर्घत्वान्नामे रामेण नयेति भावः दुष्करं

• जुष्टं वशिष्ठादिभिर्इदं द्वापत्यविवाहमङ्गलमहो इति वाठानम् ।

[नेपथ्ये] कष्टं भोः ! कष्टम् ! (य)

अनुभावमात्रसमुपस्थितश्चिद्यं

सहसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रसूतजनकप्रबोधनाद्-

विभुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥

[४१ । अनुभावमात्रसमुपस्थितश्चिद्यं सहसा एव ईदृशं रघुनाथं वीक्ष्य प्रथमप्रसूतजनक-
प्रबोधनाद्विभुरा मातरः प्रमोहम् उपयान्ति । इत्यन्वयः ।]

राम ! हा तात ! हा मातर ! हा जनक ! (र)

कर्तुमशक्यम् । तथा च यदहम् एतावतापि न विदित्ये तत् सर्वमेव कठोरं कर्म मया कर्म
शक्यम् । "सुखान् यो याति नरो दण्डिनां धृत शरीरेषु यत्र स जीवती"ति निर्देशेन "सुखं"
सत्यगानन्दमयं मर्त्यलोकवसुपगल्यं प्रवृत्तो तातो दृष्टवन्तो महाविपत्त्येन "समुपस्थिते" कातिर्लब्धं
विषयं पिदसुखं जनकं सर्वोद्यमाद्यस्य प्रायपरिहार एव युक्तः, स च न भवतीति मन्वते—
नास्ति जगति तथामृतं किमपि कर्म यत् सोमाविवासनकारिणा रानिष न शक्यते चीडुम् ।
तदहमतिदृशसकथां सर्वसद्वैतं सर्वसङ्कोऽस्मि इति भावः । यत्र समस्तकार्यस्यैव सर्वसङ्कोऽस्मि
इत्येव कारणेन तादृशव्यापि सुदारुणस्य शोकस्य सहनरूपकार्यसमवेनानुभवात्परिहारा-
त्तद्विहारः स च ईदृशकठोरकष्टसङ्घनप्रत्ययेन अन्येषां तदपेक्षया न्यूनतराणां सहनस्य अनुभवः
प्रत्ययान्त्तु चर्चापत्तिरुदीर्य । शार्दूलविश्रीकृत इत्यम् ।

(य) नेपथ्य इत्यादि । पुनरपि नैत्यमाद्यश्लेषेन नेपथ्यस्त्वानात् कश्चित् सुभिः बहिष्ता-
दीनाम् अवस्थां परिवर्त्य पारिवटान् ज्ञातवृत्तान् करोति—कष्टं भो कष्टम् इति । जनकानां
दीनां प्रमोहापातेन दुःखोक्तिः ।

(४१) तदवस्थानिष प्रकाशयति—अनुभावेत्यादि । अनुभावमात्रेण केवलमेव नैसर्गिक-
तेज संसर्गेण समुपस्थिता ज्ञानविषयीभूता वर्तमानेत्यर्थः, नौ शोभा यस्य तथाभूतं "इताव-
विपत्त्यानेन शरीरसंस्त्रानविषयांसिपि केवलशरीरयोग्यनेत्रमेव संसृपनस्यमाचसीत्यर्थे सहसा चर्क-
कान् र्ध्वं ईदृशं तथाकां रघुनाथं रामचन्द्रं वीक्ष्य दृष्टा । प्रथमेत्यादि—अवसं दूषे ईदृशस्य
विश्रुतचेतस्यस्य सूक्ष्मं तस्य इत्यर्थः । जनकस्य विदिहाराजस्य प्रबोधनान् चेतस्यस्वाभावात् पर-
निवर्त्य । विभुरा कातर्यमापन्ना मातर रामस्तेषां मेष, कीमत्तादयः प्रमोहं कृच्छ्रं त-
भावम् उपयान्ति प्रायः वन्ति सूक्ष्मं नीत्यर्थः । तथाच श्रीरामस्य वीताविरेकीय शोचनार्थं किमवा
विश्वेमेव च वनादिषु निरन्तरं पर्यटतो ईदृशवन्तो कावच्छमावहारः समजनि, "स वनादि-
निजि च वानिनिर्दिष्टं विज्ञेय इति सहसा समानव्यक्तं जनको मातरं कृच्छ्रं आ इति कायः ।
मज्जमापिची इत्यम् ।

(४२) नेपथ्येनेत्रं विज्ञातजनकादिविवादावकाः तानिष मर्त्यलोकवत्सङ्किताम् शोभी-
दीन् समुद्दिष्ट रामो विवीक्षति—हा तातेति । दुःखादिभिरुप-
सृज्यमानावकाः तानिष मर्त्यलोकवत्सङ्किताम् शोभी-
दीन् समुद्दिष्ट रामो विवीक्षति—हा तातेति । दुःखादिभिरुप-

जनानां रघूणाञ्च यत् कृतञ्च गोत्रमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकस्मिन् पापे ह्यथा नः कदाचन मयि । ४२ ।

[४२ । जनानां रघूणाञ्च यत् कृतञ्च गोत्रमङ्गलं तस्मिन् अकस्मिन् पापे मयि न कदाचन भवति । इत्यन्वयः ।]

यावत् सञ्भावयामि [इति उत्तिष्ठति] (व)

उत्तमयी । इत् इतस्तातः । (व)

[सकदाच परिश्रमं निष्क्रान्ता सुखे ।] (प्र)

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः । (प्र)

अनुकूलानां करुणा च यथावत्प्रवृत्त्याम् । ता तात । यतः, ता मातरः कीदृश्यादयः, ता जनकः, इत्येतां परपरिज्ञोक्तिरन्वयः ।

(४२) अतः सर्वं मामेवं दुरवस्थमाश्लोकं भवन्ती मूर्च्छन्ति अस्मीत्युक्तं भवन्ती कदाचन इत्याह—जनानामान्ध्यादि । जनानां जनकसमूहोऽयम् । रघूणां रघुवंशीयानाञ्च यत् कीदृशं यत् कृतञ्च कृतञ्च गोत्रमङ्गलं गोत्रयो रंज्यो जनकरघुक्तयोरित्यर्थः, न कदाचन कदाचन यथैव रघुवंशीया जनकवंशीयाश्च मङ्गलवन्ता इति भावः । तस्मिन् मङ्गलमयि कीदृशे कृतस्मिन्नकस्मिन् निर्दये निर्वासनेन सम्पादितनिष्ठुराचारि पापे पापकारिणि मयि रमि इत्यर्थः । नः कुपार्थं कदाचन दया इवा निष्प्रला कदाचलाभायोग्ये मयि न युज्यते कदाचिदुचितं अथ कदाचन इत्यर्थः । अथ गोत्रमङ्गलमिति उपकृतं सोतायां चकदन्त्यन्तं दादन्त्यं च पदादीन् वाच्यमिदं चकदन्त्या कदाचलात्वात् प्रति हेतुत्वप्रत्ययान् पदादंहेतुत्वं कान्तिविज्ञम् ।

(व) वाचयति । सञ्भावयामि अन्वयंयामि शुद्धमनोपचारिण उपवस्थानीत्यर्थः । इदानीं दुरदृष्टजन्मसमाप्तमामपि सञ्भावनायां च यथा चतस्र्यन्त्याम् । अथ “यावत् पुराणां शब्दे” इति भविष्यदर्थक्यापत्त्यस्योपशान्तिं भविष्यदर्थे सञ्भावयामीति शब्दः । इति पूर्वम् उच्यते इति । उत्तिष्ठति उक्तानयोग्ययत्नोरपेक्षान् अस्मिन्मनोत्तरं ।

(व) इत इति । तात पित्रकथ्य इत्यर्थः, इत इत अस्मिन् पवि पापकृतं भवान् इति शब्दः । इदम्, इत्यन्वये तसि । इत इत अस्मिन् पवि वा ।

(प्र) सकदाचमिति । सुखेन कदाचनभावसमन्वयस्य रामकातर्यदर्शनेन कुलसम्पत्तिरिति लक्षणावच्छेदकम् । परिश्रमं पादधारणां कृत्वा सुखे रामादयः निष्क्रान्ता रङ्गभूमि-
रहितमयीः ।

(व) इतीच्छति । सर्वोक्तिरुपचरिति शब्दः । कुमारानां कुलसम्पत्त्यस्यैव अस्मिन् ज्ञानं परस्परं कान्तिवशेन परिचयः यस्मिन् च इत्यद्विधेयवत्, अथवा कुलं गो-
त्रमिति ज्ञानं नवीकृतायां रात्रौवातुदूतपूर्वकी, कपुत्रमेव ज्ञानविशेषः शब्दः । वा-
दुत्तरः अतः मङ्गलकथनाः, कथना इति शब्दः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति लक्ष्मणः] । (क)

लक्ष्मणः । भो भो । अथ खलु भगवता वाल्मीकिना सप्तमोऽङ्क-
पीरजनापदाः प्रजाः सहास्राभिराङ्गय कृतञ्च एव सदेवासुरतियै-
गुरमनायकनिकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामः स्वप्रभावेण सन्निधा-
पितः । आदिष्टबाह्मार्थ्येण - “वत्स लक्ष्मण ! भगवता वाल्मीकिना
स्वस्वतिमन्त्रोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमग्नताः स्मः, तद्गङ्गा-
तीरमातोषस्थानमुपगम्य क्रियतां समाजसन्निवेश” इति । अतश्च
मर्त्तामर्त्तारश्च भूतग्रामश्च समुचितस्त्वानेषु समुपवेशनं मया ।
अयम् (ख) —

(क) तत इति । ततः ब्रह्मकोष्ठपात्रनिष्क्रमणात् परम् । ब्रह्मवसानकर्तव्यतोष्यमिह-
संवादनमवसमिति वा । लक्ष्मणः श्रीमिनिः प्रविशति लक्ष्मणभूमिका परिमृष्ट कचिदभिवेष्ट-
जनः रङ्गाक्षयम् आनन्दति इति भावः ।

(ख) भो भो इति । निजलक्षणायां सम्बोधनमेतत् । अथ अस्मिन् दिवसे ।
खलु वाल्मीकिना । सप्तमोऽङ्कपीरजनापदाः ब्रह्माक्षः ब्रह्माक्षः, ‘वेदसत्त्व’ तयो ब्रह्म ब्रह्मा
विश्वः प्रजापतिरिति मेदिनी । अथाः राजन्वा, पुरे भवा, पीरा नगरवास्तिनः जनापदाः
जनपदैः आनताः दीववास्तिनश्च ते, सप्त वर्त्तमानाः प्रजाः प्रकृतिपुत्रान् । अथ सपीरजनापदा
रक्षणेनैव ब्रह्मलक्ष्मणयोरेव आभात् प्रवयुवादानं वर्त्तमानवायेषु तयोः प्राधान्यज्ञापनार्थमिति ।
अथाभिः नाड्यैः राजपरिचरैः सप्त बाह्व्य आनता कृतञ्च एव सप्तञ्च एव सदेवासुरतियै-
गुरमनायकनिकायः । दीवश्च असुराश्च अनुजश्च, तिरश्चां पद्मपत्रिणाम् अरुणायां सप्तोपां च
मायकाश्च, ‘मायको मेतरि वेष्टे हारमध्यमवायो’ति मेज्जन्ती । मेतारश्च ते तपोऽर्त्ताः तेषां
निवासेन सङ्गृहीत, ‘निवायस्य पुनाम् लब्धे सप्तर्षिप्राप्तिसङ्गती । समुचये संवृताणां निवसे
वरमात्मनि’ इति मेदिनी । निवृत्त्यां चित्तोत्थं निवाय इति सिद्धम् । तथा जङ्गमः समनवीयः
पतङ्गादिः सङ्गनायकनैरपि सप्तम् । स्थावरः स्मृतिबोधः पर्यन्तादिः तद्विचाराददीवादि
भूतजनः भूतानां ज्ञानः सङ्ग्रहः, ‘सूतं आसी पित्रावासी जनीं जीवे निवृत्ति’ इति-
विश्वः । ‘संवादिपि ज्ञानो क्षीयिष्यत्यविषयवरवाना’मिति लक्ष्मणः । सप्तमोऽङ्कः सप्तमोऽङ्कः

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाञ्छीकिगौरवादार्थं इत एवाभिवर्त्तते ॥ १ ॥

[१ । राज्याश्रमनिवासे अपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः -आर्थः वाञ्छीकिगौरवात् इत एव अभिवर्त्तते इत्यन्वयः ।]

वान्येन सन्निधापितः समावेशितः एकत्र स्थापितः । भगवान् वाञ्छीकिः भोजनं कोट्यन्ति-
श्रावित्वा तपोवनेन जनतां स्थावरजङ्गमाकसान् सर्वविधप्राचिदङ्गान् एकत्र समवेशितवान् ।
अथास्य तदनुगतदर्शनमर्चनमभ्यस्तवान् इत्यर्थः । आदिष्टयति चकारः अय्यर्थे अपिषेत्यर्थः ।
आर्थेन पूज्यतमेन अयजेन रामेन चर्चं आदिष्टः आश्रापितः--वत्स कन्यावभानं लब्धवान्
कीमते । भगवता अनिसाद्यन्त्र्यशालिना वाञ्छीकिना प्राचेतसेन सहषिषोः स्वर्गतिं स्वर्गं
प्राप्त्यः कर्तुं स्वर्गं विरचितं किमपि द्रव्यकान्यविश्वम् असुरीमि उर्वशीप्रसुखामिहैवाङ्गनाभिः
प्रमुञ्चमानां अभिनीयमानां द्रष्टुम् अवलोकयितुम् उपनिमन्त्रतां कां वयम् आह्वता जवानाः ।
तत् तच्छब्दं मङ्गलीयं मङ्गला आह्वयाः तौ तटम आतोयस्मान् आतोयस्व चतुर्विधवायुनि-
पन्नं स्नानं रक्षन्मिमित्यर्थः । 'तत् त्रीणां दिक् वायुमानसं सुरादिकम् । ईश्यादिकं तु सुवि-
काङ्क्षतात्वादिकं चनम् । चतुर्विधमिदं वायु वादिवातायमानक'मित्यमरः । चराचरसकल-
प्राचिद्वर्गसमावेशयोग्ये अतिविपुलायतने कीताया मङ्गाजलादुद्गमनसौकर्याय मङ्गलीयस्व
रक्षणकल्पनम् । अपिच तत्रैव नाटकाभिनयस्य प्राचेतसेन प्रस्तावितत्वात्तस्य रक्षाकल्पसङ्गतिः ।
उपपन्नं मङ्गलीयस्वरङ्गालये गत्वा समाजसन्निवेशं समाजस्य सदस्यः सन्निवेशः संस्थापनं
क्रियतां विधीयतां प्राचिदसुदायस्य यथाहंस्थानासनव्यवस्थापनं क्रियतामित्यर्थः, इति तेनाह-
मादिष्ट इत्यन्वयः । मन्थामन्थं क्व मन्थो मरचधर्मा मानवादिः चमन्थः च तः लब्धादिष्व-
भूतवानस्य भूतानां जनतां यामस्य सकृत्स्य समुचितस्थानेषु समुचितेषु यथायोग्येषु स्थानेषु
वासनादिषु समुपवेश्य सन्निधापनं स्थापनं च मया कृतं विहितं, प्राचेतसाश्रमं समवेतसङ्ग-
प्राचिद्वर्गैः यथोपयुक्तायने समुपवेशितं जयेत्यर्थः । तद्वन्नोऽपि उपविशन्ति इति भावः ।
अहन्तु इति वस्तुनाचक्षुकीनामित्यर्थः ।

(१) राज्याश्रमेति । राज्यं पृथिवीपालनायकम् राजकक्षी एव आश्रमः
कदाचरप्रतिपत्त्यभिनयविशेषः, सुखान्धदुःखभूयस्वाभां राज्ये आश्रमस्यपदार्थे, तत्र निवसि-
ऽपि अवस्थितावपि तदवस्थानामपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः प्राप्तम् आसादिः - २ दुःखजनकं
मुनिव्रतं कोट्यन्तिनादिरहितत्वात् तुनीनाम् इव क्रेशकरः निवसः । राजा-
सङ्गमर्चं मुनितुल्यः सकलसुखमोचयितुं इत्यर्थः । आर्थः न । वाञ्छीकि-
गौरवात् वाञ्छीकिः प्राचेतसस्य वाञ्छीकी वा गौरवात् शुद्धव्रतविपत्त्या ५ अनापुष्ट्यानि

[ततः प्रविशति रामः ।] (ग)

रामः । वत्स लक्ष्मण ! अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ? (घ)

लक्ष्मणः । अथकिम् ? (ङ)

रामः । इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ चन्द्रकेतुसदृशौ स्थानप्रतिपत्तिं लब्धयितव्यौ । (च)

लक्ष्मणः । प्रभुकेहप्रत्यायात्तथैव कृतम् । इदन्तु चास्तौ च राज्ञः सन्तुपविशतु आर्यः (छ)

मन्वतिवर्षेनेति यावत् । इत एव अस्मिन्नव स्थाने आभवत्तने आगच्छति । विसृज्यतस्य लक्ष-
विषयाभिलाषाऽतिदुःखितोऽपि रामः वाक्ये बहुमानार्थं न तु रङ्गदर्शनकौतुकेन अस्मिन्नेव
स्थाने आगच्छति न चान्यत्र तिष्ठतीत्यर्थं । यथा वाक्ये किमोरवादेव इतः अभिवर्त्तते न तु
प्रधानाभिनयदर्शनकौतुकलनेति विषयान्तरस्य कथितवस्तुना व्यपेक्ष्यतीत्या परिसंख्या, एव
मन्वत्स्थाननिवेशनाक्रमतादोषघातं कल्पे परिसंख्याविक्षितिसम्भवेन लभ्यते । राजनिवासेन
सुनिवृत्तस्य विरोधात् नियमवर्त्तितया स्वच्छनाच्च विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

(ग) तत इति । ततः लक्ष्मणस्य रामप्रवृत्तसूचनानन्तरं, “नासृजितं विद्येत् पाम”मिति
विशेषेण असृजितजनप्रवेशस्यावहितत्वात् ।

(घ) वत्स इति । अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षका अपि मत्तः । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ्गः
नाक्यालस्य तस्य प्रेक्षका दर्शका अभिनयदर्शनोत्कण्ठिता प्राप्तिवर्गा इत्यर्थः । स्थिता अपि
यथास्थानमुपविष्टा किम् ?

(ङ) अथेति । अथ किमिति स्त्रीकारार्थकमेकमन्वयः नाटकादौ प्रयोज्यं रङ्गप्रेक्षकाणां
यथास्थानेषु स्थितिस्त्रीकारः सूचयतीत्यर्थः ।

(च) इमामिति । इमौ एतौ वत्सौ केहान्यदोभूमी कुशलवौ तदास्त्री कुमारौ पुनरवा-
प्रवृत्ते । ‘पुनरप्रवृत्ते मेदे’ इत्यमरः । चन्द्रकेतुसदृशौ चन्द्रकेतुसमानौ स्थानप्रतिपत्तिं स्थानल-
क्षपवेशनयोग्यस्य आसनस्य प्रतिपत्तिं प्राप्ति आदरो वा तां लब्धयितव्यौ प्रापयितव्यौ बाह्यलक्षणे
चन्द्रकेतुवपविशति इमौ कुमारौ अपि तादृशे राजकुमारोपवेशनाङ्गे आसने उपवेशन इत्यर्थः ।
यथा प्रतिपत्तिं लक्षणीयत्ववती तां लब्धयितव्यौ । चन्द्रकेतुसदृशौ आसना अनवीर्षिवेवा
इत्यर्थः ।

(छ) प्रभुकेहिति । प्रभुलक्षप्रत्ययात् प्रभी स्थानिनः अविपक्ष भवतः केहः जननीः
भेदातिशयः तस्य प्रत्ययात् विद्यावात् ईती कुशलवती प्रति भवतः सन्निधिं केहं हृदिभवतः ।
इतिथि च कृतं तथा तदन्त एव चन्द्रकेतुसदृशम् एव ननु किञ्चिद्भूतं स्थानं कृतं कल्पितम् ।

[राम उपविशति सर्वे चीपविशन्ति । (ज)]

लक्ष्मणः । प्रस्तूयतां भोः ! (भ)

सुमधनः । [प्रविश्य ।] भो भो ! भगवान् भूतार्थवादी प्राचेतसः
सज्जमस्मावरं जगदाज्ञापयति,—यदिदमस्माभिरार्थेषु चक्षुषा
समुद्दीप्य पावनं कुरुष्याद्भुतरसञ्च किञ्चिदुपनिबद्धम्, तत्र कार्य-
गौरवादवधातव्यमिति * । (ज)

यादृशमासनमभिहितं कुमारचन्द्रकेतु इमावपि तादृशमेवासनं साधितं । तु किन्तु इदं
पुरोवर्तिं चाक्षीर्णं स्थापितं सिंहासनस्याक्षीर्णत्वात्प्रायेऽपि अत्यन्तदुयोग्यमासनमाक्षीर्णमिति
मन्यन्ते । कृतञ्च ८६ सदीवासुरव्यावरजङ्गम सन्निधापित इत्याद्युक्त्वा ब्रह्मोपेन्द्रादीना-
मासनसादृश्यात् राजास- राज्ञ आसनं नृपतियोग्यं गीठम् इत्यर्थमुपमन्त्र्य राजश्रीमन्त्र्य
आक्षीर्णं सनस्यैव युक्तत्वात्, नतु राजासनस्येति । सङ्काशे पीठं वर्तत इति भावः । आर्य-
भवान् उपविशतु तमेति शेषः । अतएव “ह चापि रामः परिवर्द्धतः ब्रह्मेः दुभूषवासक्तमना
बभूव ह” इति वाचकाच्छ्रीके परिवर्द्धत इति सिंहासनादवबद्ध परिवर्द्धि जनानामुत्थानाद्बद्धा
ब्रह्मेः स्थात इति व्याख्यातम् ।

(ज) राम इति । राम उपविशति तत् राजाङ्गम् आसनमभिरोहति सर्वे च मन्त्रिणा-
स्त्रामाजिवाश्च उपविशन्ति यद्येष्विति आसने इति शेषः । राजोपवेशनानन्तरमेव ब्रह्मानामुप-
वेशनीयित्वान् राजानि रामे उपविष्टे सति सर्वे सन्धाः उपविशन्तीत्यर्थः ।

(भ) प्रेति । भो. नटा । प्रस्तूयताम् आरभ्यतां नाटकाभिनयः इति शेषः ।
सन्धानां यथास्मानमुपवेशनापेक्षया नाटकाभिनयेन तद्विज्ञात्वा नाटकाभिनयवकाशानु-
बोद्धवम् ।

(ज) प्रविशति । सुमधारः प्रकाशनीकप्रकारः नाटकीयकवारश्चपात्रविशेषः ।
प्रविश्य रङ्गभूमिमिति शेषः । अत्र सप्तमाङ्कोद्वरप्रविष्टस्य आमुखादिसङ्घितस्य गर्भाङ्कस्य
सुमधार इति शेषम् । ‘बङ्कोद्वरप्रविष्टो यो रङ्गबारासुखादिमान् । बङ्कोद्वरः स गर्भाङ्क-
सवीर्यं ज्ञानवानपि’ इति लल्लवान् । भो भो इति सध्यसम्बोधनम् । हे सध्यवर्मा इत्यर्थः ।
भगवान् ऐश्वर्यान्वितः । भूतार्थवादी भूतं सत्यम् अर्थं बहिरुं शीलमस्येति तत्प्राप्तः सदा सत्य-
वादी वचार्थवक्तेति वाचम् । “युक्ते आदाहते भूतं प्राञ्जलीति स मे विधिः” अमरः । प्राचेतसः
वाञ्छीकः सज्जमस्मावरं स्मावरैः स्थापितमीमे पर्वतादिभिः । १। १०६: १०७-

राम । एतदुक्तं भवति,—साक्षात्कृतधर्माद्यो महर्षयः, तेषा-
ममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्व्याह्वयन्त
इत्यनभिग्रहनीयानीति । (८)

[नपथ्य]

‘हा अज्यउत्त’ हा कुमार लक्ष्मण ! एषादृशीं मन्दभादृशीं
असरथं अरथे आसस्यप्रसववेषणं इदासं सावदा मं अहिस-

पतहादिभिश्च सह वर्त्तमानं’ सूचराचर जगत् विष्टम् आशापयति आदिशति । किमाशापयती-
त्युदाह—यदिति । अद्याभि, मयत्यर्थः । आर्वथ अपिसम्भ्रमिना भूतभविष्यवर्त्तमानादिव तुल्य
दर्शिना ज्ञानमयेन योगप्रत्यासत्तिसङ्कलतपर्युद्धान् करचन इत्यर्थः । अमुदा मयनन ससुहीकृत
सम्भवबन्धोक्त्य ज्ञात्व त्यर्थः । पावनम् अतिपवित्रं अदम्यनादयोषा युष्टिजननमित्यर्थः । अर्जन
‘काल्याणां च वर्ज्य’ इति निषेधोऽन्यपर एव इति सूचितम्, कदाचान्भुतपस च कदाच
मोक्तजनक अहुतः विषयहर रस यव तथाक्तम् इष्टजनविद्योगजन्तु स्थातिभूमिरूप, शोक् ।
सङ्कारिभूतावजिष्टदेयकालकालानिपुणमटचटादिवशात् सामाजिकेर्भाष्यमानो निरतिशय
स्वप्रकाशानन्दसमरसता प्रतिपादते इति रसविदा सम्प्रदायः । अहुतश्च तथाविध विषयः ।
गङ्गाप्रवाहपतनतयत्प्रसववर्णनादिनाहुतरसयुक्तत्वम् । किञ्चित् रूपकमित्यर्थः । उपनिषद् व्युत्पत्ति
रचितम् । तच्च तस्मिन् रूपकं काथ्यगीरवात् काथ्यक वर्त्तनायस्य वस्तुन गीरवात् बहुमानात्
आदृशोयत्वाद्धेतो अवधातव्यम् इति मनसो विषयान्तरादित्यरूपमवधानं कर्त्तव्यम्, तत्र
मनो निवेशयितव्यमित्यर्थः । इति भगवान् आशापयतीत्यन्वयः ।

(८) एतदिति । एतत् यदिदमित्यादि महर्षिवचनस्य तात्पर्यमित्यर्थः । उक्त
प्रकटितं भवति साक्षात्कृतधर्माद्य साक्षात्कृत प्रत्यक्षीकृत धर्मः । अनीतिकक्रेय
साधनरूपो ये तथोक्ता महर्षय महान्त्येव “ऋषय सत्यवचस” इत्यन्तरः ।
तेषां तादृशानां भगवतां साक्षात्प्रवृत्ताम् ऋषीणाम् अमृतसाराणि अमृतं कैवल्यम् एव साध-
य्यिरीश यव तानि सुक्तिप्रवर्त्तकानि परोरजांसि रत्नस्य परांश्च इति तथोक्तानि अति-
ज्ञानरजोगुणानि सत्त्वमयानि परियुद्धानीत्यर्थः । प्रज्ञानानि प्रमादरहितानि ज्ञानानि
तत्त्वज्ञानानीति यावत्, क्वचित् कुत्रापि चित्तपि कालेषु न व्याह्वयन्ते न व्यर्थानि भवन्ति ।
इति हेतो अनभिग्रहनीयानि न सञ्चितव्यानि सङ्घर्षभिर्ज्ञानचक्षुषा इष्टानि तत्त्वानि कुत्रापि
अथवाद्यानि भवितुं नार्हन्ति, अतो वाञ्छीकिना अदम्यवर्त्त तत्र कनापि सन्निहानं न
भाष्यमिति साव ।

सन्ति, साहं टाणि मन्दभाङ्गी भाङ्गरीए अत्ताणं षिक्खि-
वेमि । (उ)

[(उ) हा बाथपुत्र । हा कुमार लब्धः । एकाकिनी मन्दभाङ्गीस्य अङ्गरणामरस्य
आसन्नप्रसववेदनं कृताशाः प्रापटा मानभिलषन्ति, साहमिदानीं मन्दभाङ्गी भाङ्गरीया
मात्मानं निक्षिपामि । इति सुम]

लब्धः । [आसन्नतम् ।] कष्टं वतान्धदेव किमपि । (ङ)
एषवार । विश्वश्वरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

[१ । राज्ञा महावने त्यक्ता विश्वश्वरात्मजा देवी प्राप्तप्रसवम् आत्मानं गङ्गादेव्या
विमुञ्चति इत्यन्वयः ।] [इति निष्क्रान्तः । (उ)]

(उ) नेपथ्ये इति । नेपथ्यलक्षणं तुल्यम् । एकाकिनी महायरङ्गिणाम् अङ्गरणा न
विद्यते अर्थः रक्षितः यस्याः तां तथोक्ताः, मन्दभाङ्गीनां दर्भगाम् आसन्नप्रसववेदनाम् आसन्ना
उत्पन्ना प्रसवस्य गर्भभावस्य वेदना व्यथा यस्याः सा प्राप्तप्रसवयतना कृताशा कृता नटा
आशा जीवनाद्याकाङ्क्षा यस्याः सा तां तथोक्ता मा प्रापटा युन पटानीव पदानि श्रेयां न
तथोक्ता किञ्चिन्नलवः अभिलषन्ति भवयितुमिच्छन्ति । साहम् ईदृशो निकषाया मन्दभाङ्गी
पुरदृष्टान्तिनी इदानीम् अनुना भाङ्गरीया गङ्गाया गङ्गापवाहे इत्यर्थः । आत्मानं शरीरं
निक्षिपामि विलज्जामि । सर्वथा आङ्गरणानामाया समं वरं गङ्गाया देवार्पयामिति भावः ।

(ङ) कष्टमिति । वतन्त्यर्थः अटं वर्तते । अन्धदेवः अन्धप्रकार एव, अनसा
वर्धमानतं तत्काद भिन्नमिव किमपि जानन्त्यात्म इदं प्रकृत्यते अभिनेतृमित्यर्थः । प्रागन्त्य
किमप्यात्मं विश्वश्वर ५ पदमभिनेतव्यमिति लब्धव्यो मन्वते, अनुना एतत् नृणां अभिनेतव्य
विषयं निवेष्टुं न शक्नोति अतएव किमपीत्युक्तम् ।

(२) विश्व इति । राज्ञा शर्वणेन महावने निजने जातने त्यक्ता विश्वहा निर्वासिता
विश्वश्वरात्मजा विश्वं जगत् विमर्शि प्रापयात् या सा तथोक्ता तस्याः आत्मजा बहुम्बरापतो
जननं कौऽपि सोताया वदना तथया अन्यत्र, युन सम्बन्धावुतापि सा वेदनाभ्यर्हिता गङ्गापान
मात्मानो विधत्ते इति । देवी स'गा, प्राप्तप्रसवः प्राप्त उत्पन्न प्रसवः जननात् इत्यर्थः,
वका स तथोक्तम् आत्मानं ईदृं "आत्मा ईदं प्र'गौ" जीवे भवार्थः । (२) गङ्गा
देवी भाङ्गरीवीववाहे विमुञ्चान्त्यागतं नेपथ्यं सोताया पादकः । इति । सोता
देवी आत्महृदयोदयिवाराणाय कविना गङ्गादेव्यामित्युक्तं, गङ्गाया शर्वणे प्राप्तः इत्यर्थः ।

राम देवि । जगन्मपेक्षस्व । (ग),

लम्पण । आर्य्य । नाटकमिदम् । (त)

राम । हा देवि । दण्डकारण्यवामप्रियसखि । एष ते रामाद्देव-
दुविपाक । (थ)

राम । आर्य्य । दृश्यतां तावत् प्रवन्मार्थः । (द)

राम एष मञ्जोऽस्मि वज्रमय । (घ)

[ततः भावगत्य दृष्टितकैकदारकाभ्यां पृथ्वागद्वाभ्यामवलम्बिता सीता (न)]

(ग) इतीति । निष्क्रान्तं मृतधारं प्रस्थितम् । इति एतदवस्थानां ममादृशप्रकाशनेत्यर्थः ।

(घ) दवीति । अथ क्लिप्तकान्तम् अपत्यस्य विलम्बस्य । ह देवि सीत । मम वचनात्
कावचिनस्या गङ्गायामात्मनिर्लया विषयः अहमपि ते सङ्गच्छा भवामीति भावः ।

(त) आर्य्ये हे प्रभो अयम् इदं नाटकम् अवधारणं हितम्, इदम् अस्माभिर्दृश्यमानं
नाटकं रूपकं प्राचलसुरचित्वा नाटकमिदम् एष न तु वन्द्य एव स्तुतम्, न ते एतन्मते
। एतन्न युक्तिरिति भावः ।

(थ) ह । दण्डकति । वरुणस्य सा भद्रायाम् मन्मथस्य त्वदर्शने तत्पुण्यस्य सदर्थोपनिबन्ध-
मिमांसा । दण्डकारण्यवासप्रियसखि । दण्डकानाम् अरण्यं तत्र बाहू तस्य प्रियसखी
प्रियसङ्गच्छते तस्या सख्यं ह्यौ । रामात् मम इत्यर्थः । त तव एव अयं गङ्गाप्रवाहो दीक्षितान्दृष्ट-
दृष्टदुर्विपाकं देवस्य अदृष्टस्य दुर्विपाकं दृष्टं परिणामं जातं इति श्रेयः । सा त्वं कुतस्तं
कावचान्गामिनी प्रियचिकीर्षणी तस्यान्वयायम आत्मत्यागी मयेव विहितं तन्नाम मम
मृग इति भावः ।

(द) दृश्यतामिति । प्रवन्मार्थं प्रवन्मस्य अभिनेयस्य अर्थं विषयं महाकविना वाचोकि-
नापनिबद्धस्य रूपकमिदस्य अथ वस्तु इति वा दृश्यताम् अवधीयतां दृष्टिमान्ज्ञानान्वावाची ।
अथवा प्रत्यक्षोक्तयनामित्यर्थः ।

(घ) एष आनन्द वज्रमय वज्रवत् कठोरवृत्तयः अन्यथा कथं न विदीर्य इति भावः ।
मञ्जु अस्मि अभिमन्यावलोकात् दत्तावधानो भवामि सीताविपत्तिनाटकं द्रष्टुं बहूपविकारीऽ
स्मीति वा ।

(न) तत इति । उत्सृष्टतैकैकदारकाभ्याम् । एक एक इति एकैक आर्तरेकस्य
विभक्तिरूपः । एकैकवाची दारकयति उत्सृष्टितं क्लेशमारोपितं उत्सृष्टादित्यन्वयः ।
एकैकदारकं प्रियं याभ्यां ते ताभ्यां पृथ्वागद्वाभ्यां धरामाजीरवीभ्याम् अवलम्बिता हुता हुती
सीता प्रविशति नास्मान्प्रवृत्तिरिति शेषः ।

राम । वक्ष्ये लज्जाम् ! असंबिज्ञातमनिबन्धनम् अन्यतमसम् इव
प्रविशामि, धारय माम् । (प)

श्रीः । समाश्रयसिद्धिं कस्यापि दिष्ट्या वैदेहि वर्धये ।

अन्तर्जलं प्रसूतासि रघुवंशधरो सुतो ॥ ३ ॥

[३ । कस्यापि वैदेहि, समाश्रयसिद्धि, दिष्ट्या वर्धये । रघुवंशधरो सुतो अन्तर्जलं प्रसूता
असि, इत्यन्वयः]

श्रीता । ' समाश्रयः] दिष्टिषा दारय पसूदन्ति, हा अज्जउत्त ! (फ)

[(फ) दिष्ट्या दारको प्रसूतासि हा आर्यपुत्र ! इति मन्]

[इति सूचंति] ।

लज्जाम् ' पादशर्मापन्थ] आर्य्य । आर्य्य ! दिष्ट्या वर्धयामहे, कस्यापि-
प्ररोहो रघुवंशः । [विलोका] हा ! हा ! कथं लुभितवाच्योत्पीडनभिर्ः
प्रसूत एव आर्य्यः । [इति वीजयति] (व)

(प) अवमिति । न संबिज्ञातम् अज्ञातम् अपि अविदितपूर्वमिति यावत् । अनिबन्धनम्
अनिमित्तम् अकालादुपगतं तम् अन्यथाऽं प्रविशामि इव । श्रीतापिपत्तिनाटकाभिनयदर्शनान्ते
लोक उपगत, अत आश्रयतो मां धारय अवलम्ब्य त्वम् ।

(३) समेति । हे कस्यापि मङ्गलवति वैदेहि श्रीते ! लज्जामसिद्धिं आश्रया भव
देव्य त्वय वैश्यलवन्त्यन्ते त्वयः । दिष्ट्या आनन्दार्थम् आर्य्यं, वर्धये देवं ते प्रसूत त्वं त्रैलोक्ये
मवसि इत्यर्थः । रघुवंशधरो रघुसत्तामैकदेशो रघुकुलवर्धनी इत्यर्थः । सुतो पुत्रो अन्तर्जलं
जलस्य अन्तरित्यव्ययीभावे अन्तर्जलं गङ्गाया जलमध्ये इत्यर्थः । प्रसूता असि, अमादिकस्यपि
जा, कर्तारि । पत्नी जातो इत्यर्थः यत् गङ्गाप्रवाहाभ्यन्तरे दारकवश्यं प्रसूतवती अतो दिष्ट्या
वर्धये इत्यन्वयः । दिष्ट्या देवेन, दृष्टमाधमसंपत्त्याभावात् प्रसूतिप्रतिबन्धकसहावाहैवमेवात्र
कारणमिति भावः । सुन्दराक्षान्दुष्टादिष्ट्यापदस्य देवेनेत्युक्त्वा अर्थो वर्धितः ।

(फ , दारेति । दारको बालको प्रसूता असि पत्नी किं प्रसूतवती । हा आर्य्यपुत्र ! इति
क्षेपे अव्ययम् । इति सूचंति इत्युक्त्वा मोहमुपगता । गर्भावस्थाश्रमिवात्मनो निर्लोचनान्
रामस्यातीव दुःखम् अवयमानासौ, बिलं यद्यप्यत्र आर्य्यपुत्र, सन्निरि तदा किंवा
नामन्दः व्यादिति मनसि विचिन्त्य तदभावात् शोकचोमेव संज्ञाशोभा

(व) आर्य्येति उच्ये विलम् । दिष्ट्या भाग्यं वर्धयामहे व । कस्यापि-
प्ररोहः कस्यापि कुलधरः प्ररोहः अदूरः वक्ष्ये त्वमीकं रघुवंशम् । रघुकुलस्य मङ्गल-

पृथ्वी । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (भ)

सीता । [आश्वस्य] भयवटि ! का तुमं इयं च ? (म)

[(म) भयवति । का त्वमियं च ? इति मम ।]

पृथ्वी । इयन्ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथो । (य)

सीता । भयवटि ! नमो दे नमो दे । (र)

(र) भयवते ' नमो नमो । इति मम]

भागी । चारित्रोपचितां कल्याणसम्यग्दमधिगच्छ । (ल)

नमः । अनुगृहीताः स्मः । (व)

जनक, श्वशुर जायते इत्यर्थः । अत्र तत्र अत्र वेत्तुमर्हति, तस्य प्रसङ्गः श्वशुर इति अत्र-
श्वस्य द्विष्टतया द्विष्टपरम्परितरूपकालङ्कारः । विनाशः राम इडा न भवतामप्याह-
निर्भरः सुमित्रेन आश्वस्यम् उच्यते न वाप्याश्वम् अश्वश्वम् सत्येन ममूढेन निर्भरः परिपूर्य-
वाप्याश्वमात्र आश्व्य, अश्वशो राम, प्रसूयः सुखित एव सीतायाः श्वशुरप्रसवाभिनयसव-
शोऽस्माच्छ्वशुरननिर्वासनादिकमात्मनिर्वाचयते । अत्र न स्थाभिमतो मोहमुपगत इत्यर्थः,
इति वाचयति तालवलादिना वाद्यं सुखान्वयति इत्यर्थः ।

(भ) वत्से इति । वत्से पति सीते । समाश्वसिहि आश्वसता भवतः स्म मा कुतः ।
अवधारयेद्विद्वति ।

(म) आश्वस्य मुख्यभूय आह्वेति शेषः । त्वं का किमभिधाता इत्यत्र एषा च का
कुलत्वा किंपरिचया ।

(य) इयमाति । ते तत्र श्वशुरकुलदेवता श्वशुरस्य दशरथादेः कुलं अत्रः तस्य देवता
श्रीगणेशनिर्वाहिका भागीरथी । साभिप्रायं नासिदम् गङ्गादेवोयम् । कपिलशायनिर्हन्ताना
श्वशुरकुलनोनाम् उद्धारकर्तृत्वादियं गङ्गा श्वशुरवय्यानां विगर्धेपीपासा इत्यर्थः ।

(र) भयवतीति । भयवति वडेभ्यश्चालिति । ते तुभं ममः गङ्गायाः वृक्षकुलदेवतात्वेन
सीतायाः श्वशुरकुलवधूतया जनकारस्य वीर्यया अतिमात्रं कर्तुमर्हति इत्यर्थः ।

(ल) आनैति । चारित्रोपचिता चारित्रेण पातित्रत्यलक्षणं स्वाध्यायचरेण उपचितां
वृद्धिं प्रापिता कल्याणसम्यग्देवः सत्येति मङ्गलसुखिन् अविगच्छ लभस्व । कल्याणम् एव
सत्यम् कल्याणस्येति वेति विवक्षितः । चरितोत्कर्षेण सकलकल्याणभाजनं भवेति भावः ।

(व) अन्विति । अनुगृहीताः स्मः अनुकम्पिताः भवानः । भागीरथीवाक्यावितथनया
सीता अवश्यमेव कल्याणसम्यग्देवतानी भविष्यति, तस्यां कल्याणे अद्यावत्तपि तथैवाभिज्ञानम्
सीतासेनैव सर्वत्रेव इति उच्यते ।

भागी । इयन्तु जननी ते वसुन्धरा । (घ)

सीता । हा पम्ब ! ईदिसो अहं तुए दिट्ठा । (ष)

[(घ) हा पम्ब इत्यादि शब्द नष्ट टट इत्येवम्]

पृथ्वी । एहि वत्से । एहि पुत्रि । 'इत सीतामा नष्टा मञ्जति' । (म)

लक्ष्मण । 'मह्यस' दिष्ट्या पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना आर्या । (न)

राम । [अवलोक्य] करुणतरं खलु एतद्वर्त्तते । (ङ)

भाषा । विश्वम्भरापि नाम व्यथित इति जितमपत्यस्त्रेणैव ।
यद्वा सर्वसाधारणो ह्येव मोहयन्त्यिरन्तरसेतनावतामनुपप्लवः
संसारतन्तुः । * वत्से वैदेहि । देवि भूतधात्रि । समाश्वसिहि ।
समाश्वसिहि । (क)

(ङ) इत्यमिति । इयन्तु एवा तृणभृद् भद्रद्योतकः । त तत्र जननी जनयिषी माता
वसुन्धरा पृथिवी ।

(ष) ऐति । हा पम्ब इति सात । इत्यादि शब्दा । वपयमाना इत्यादि शब्दोपपत्त्या-
दोद्घाटनपूर्वकं निर्व्वानित्यर्थः । त्वया दृष्टा अदृश्यादृश्यम् अथ यत् त्वया दृश्ये, तदतीतं
स्त्रेण इति भावः ।

(म) एहोति । वत्से पुत्रीति सम्बोधनइयन्तु खेडतिशयः सत्यम् । इति पद-
माभाष्ये सीतामालिङ्गा परिश्रान्तं सूक्ष्मं नि माताया इति सोढुं, लक्ष्मण वती सती सूक्ष्मं नि
मञ्जाङ्गीना ज्ञातेत्यर्थः

(न) लक्ष्मणमिति । दिष्ट्या कानन्दः पृथ्वीभागीरथीभ्या वसुन्धरागङ्गादेवाभ्या आर्या
सीता अभ्युपपन्ना प्राप्ता अनन्दहीनत्वार्थः अश्वरथाया अस्या नादृशशरवामासां लक्ष्मणस्य हृद्य
इति बोध्यम् ।

(ञ) अर्थात् अवलोक्य पृथ्वीभागीरथीभ्यामनकर्त्तव्या सीता दृष्टा आह । एतत्
मातुः पुत्रीपत्निकात् परं सूक्ष्मां रूपं कथयामास दुःखातिरिक्तं खलुम् । यदा सकलाश्रय-
भूताया मम पत्न्या माताया अपि पृथ्वीभागीरथीभ्यामाश्रयताम निराश्रयदुःखजनकमिति
भावः ।

(क) विवेचि । विश्वम्भरा अपि विश्वं जनन् विभार्त्तं द्या सा सकलज्जगत् 'मायि व्यस्यते

* कश्चित् पुलकि विश्वम्भरा इत्यारभ्य संसारतन्तु इत्यन्तं पाठः ।
दृष्टमिति ।

वेद्यतो

इति श्री । देवि ! सोतां प्रसूय कथमाश्रसिमि ? (ख)

एकशिरं राक्षसमध्यवासः

साङ्गो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्याः । *

भागी को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु ।

होराग्निं दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥ ४ ॥

४ । एक अस्या शिर राक्षसमध्यवास साङ्गो द्वितीयश्च सुदुःश्रव । को नाम जन्तु पाकाभिमुखस्य दैवस्य द्वाराण्य पिधातुम् इष्ट इत्यन्वयः ।]

नाम कस्याः सोताः । 'खन' खम अनुभवति इति ह्यतो अपत्यस्य ह्येन सन्ततिप्रसङ्गा जित मन्वातुर्गर्भेण स्थितम् । अपत्यस्यैव सकलसङ्घपरिभावक स खन्य धौरानप्यभिभवतीत्यर्थः । मवसङ्घाया अपि सन्तानदुःखनातिशयकातरतावताकनात् य'वत्स्य ह्येभ्य' अपत्यस्यैव ही गरीशानिति मन्थनं यदति पुत्र्यकन्यातिरिक्तकल्पयौतकम् । एष अयम् अपत्यद्वय मोह- यस्य मोह एव यात्य समतावस्थेन मोहामक विभागाभावरशीतकसत्यकंजनक इत्यर्थः । सर्वसाधारण सर्वेषां सुरासुरप्रभृतीन् प्रणिन साधारण समान तुल्यभावेन वर्तमान प्राणिसमूहेषु न केषाञ्चित् लघु केषा वा गुरु इत्येव न केवल विश्वेश्वरेवापत्यस्यैव अपितु सर्व एवेति भावः । अतनारन' अतन्त्यगालना प्रकाशता वा अन्तःपुर अन्त अन्त- करण अतीति तथोक्त अन्त करणवर्त्त' अनुपपन्न भाभि उपपन्न विनाश यस्य स दुष्टस्यैव संसारतन् संसारस्य तन्म मृत संसारमस्याश्रक इत्यर्थः अननैवाश्रयकत्वेणाश्रय जीवा पुन पुन समरन्ति इत्यर्थः । जन्म ईदृशि विदेहजन्दिनि सोने । देवि मृत्यामि भुताना नन्तूनां धात्री धरित्री तत्सम्बोधन हे तमुन्मर । समाश्रमिहि आश्रयता भव । यदा दधातीति धात्री पोषायत्री दधत्य तानिति धामाति वा प्राणनी बर्हायसीत्यर्थः । इदं विश्ववर्णं पृथ्वा प्रति अभिप्रायगमम् ।

(ख) देवीति । सोतां प्रसूय जनयित्वा कथं कैव प्रकाशेण आश्रसिमि विगतदुःखा भवामि, यस्या मे पुत्री सोता निर्मलरसिव 'खदङ्गरागना दह्यते साह क्व प्रकाशेण तस्या 'खगानि कलाम कथं वी आश्रयता भवामि तन्नाकि मे मुखमिति भावः ।

(४) सोतायाः दुःखसमूहमोह—एक इति । एक प्रथम अस्या सोताया शिर हीर्षकान् व्याप्य राक्षसमध्यवास राक्षसान् मया राक्षसव्यापहरणान् परं नष्टानमस्याशीकृत्य इत्यर्थः ।

शेषो भागीरथि ! सद्यमुक्तम् । युक्तमेतद्वा रामभद्रस्य । (ग)

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाण्ये बाणेन पोडितः ।

नाहं न जमको माम्निर्गुह्यस्तिर्न सन्ततिः ॥ ५ ॥

[३ । बाण्युपोक्त पाण न प्रमाणीकृत । अथ न, जमको न, चापि न अनुवृत्ति न, सन्तति न, (प्रमाणीकृता) । इत्यन्वयः ।]

बाण इति अतिक्रम वर्त्तनमित्यर्थः । साहे श्री अलोकशमनिधनवालादये । अने बहुत वर्त्तमान । न कश्चिद्वाक्यसमन्वयवाचनानतम् अस्याऽथ तत्तापि पतिनिधनश्चर्यवदपराधमुक्तम् । द्वितीयश्च अलोकापवादोपपन्नः भक्त्युपाख्यामस्य सुदृश्यश्च अतीव श्रवणानन्दश्चरितदोषमारोप्य निशामानः तत् साधुजनः शत्रु न इच्छातीत्यर्थः एतत् न तु प्रथमतो गरीय इति भावः । इति पृथ्वावाक्यम् नाम सन्भावनायाम् । कः जन्म प्राणी पञ्चाभमुखस्य फलोपधानप्रपन्नस्य पारथाभान्नस्य स्वस्य देवस्य मुक्तदम्भकृत्यान्धकारस्य दारिद्र्य अनुभवमागानः पिपातु रीरुम् आच्छादयन्म इत् प्रभवति न कोऽप्येवम्, दृष्टवित्तवत्तस्य चारुतात् सौताया एतादृशो निरन्तरद्वन्द्वमिति मानवेदुरपनः । तदस्या कृतं सन्तापः न कर्तव्यः, नियतिः कर्तव्या इति भावः इति गङ्गावाक्यम् अवाधान्तरस्यावाधहारः, सुदृश्यत्वपेक्षया च उभयत्र पञ्चतयान्तरात् तत्त्वयोगिता च । इत्यन्वयः इति ।

(ग) भागः तः सङ्गम् उचितं यावत् उक्तं कथितं त्वयितं श्रवः । दृष्टुं पादादवाङ्मा उत्तरात्तः दुःखज्ञानमस्त न केनापि स्वच्छनीयमानं व्युत्पन्नः । रामभद्रस्य रामचन्द्रस्य एतत् सौताया दुःखवसाय विश्वासस्थापनं युक्तं वा किम् उचितं वाग्वदपवाचनम् । किन्तु रामभाष्ये अदृष्टं नाचरितं तदाह साऽपि स्वीकरीत रामस्याचरणेन तद्यति भावः ।

(५) ना । बाण्युपोक्तं शान्ताय कामाय बाल्येन कुमार्युगे पोडितं विवाहकाले गृहीतं पाण न प्रमाणीकृतं मुक्तमुक्तान्तरात् । नचयद्वर्त्तमानः पाणगृहीतायाः सर्वं वा वक्ष्यामि न च तस्याऽप्यगः कृतः । गृहीत इत्यनुक्ता पोडित इत्युक्तस्य भावः — सामुद्रिकतत्त्ववदता त्वय राम भक्त्युपाया चर्यवाचनवाञ्छाशङ्कादृष्टादृष्टात् । अथ रामभद्रोऽहं तं सूचयामि इदं पाणं गृह्यन्तं विश्वधारात्, अथवा पाणिदृष्टव्यं दाहवन्त्याकाशाग्रातवत्त्वत्वाहितं भगवत्स्य 'प्रमाणीकृतः' इति पदसुत्तरवत् विहावपरिणामः । नाहं अहं विश्वधरा न प्रमाणीकृता यस्या जनो देवो भूतधरो सा कश्चिदुक्तम् कुर्यात् इत्येवमविद्यायं तद्विवाहेन विधाय मय्यपि विवाहः एतेन एता जनस्य

सीता । हा अल्लउत्तं सुमराविदध्नि । (च)

[(ङ) हा आर्यपुत्र आरितासि । इति सम्]

प्रविषी । आः कस्तुवार्थपुत्र । ? (ङ)

सीता । सलज्जाकम्] जहा वा अन्धा भणदि । (च)

(ङ) यथा वा अन्धा भवति, प्रति सम्]

रात्रिर्विद्वद्वाधपतिरपि न प्रमाणीकृत विद्युत्तया वनम् तस्यापि कथा सुभार्गलक्ष्मि-
कथं भवदित्यपि तेन न विचारितमित्यर्थः । अतिविशुद्धचरितस्य पितुः कथा न खलु
प्रचरिता भवन् । 'आकुरे पदरागाणां जगत् काचमण कृत' इति भावः । एतेन
जनकोऽपि तेनावमानित इति । तथा न अग्निं बहिरपि न प्रमाणीकृतः । यानु तावदा-
वर्गगौरव भगवान् लोकपावनं देवानराऽपि न विवक्षतः, यः खलु लङ्काद्वीपे स्वल्पसम-
सीताया विद्युद्धिं प्रख्यातवान्, सोऽप्यनेन प्रमाणीकृतं न नाङ्गीकृतं, एतदपि किं तस्मानुरूपमाचर-
णं जातमिति भावः । जानुहतिं अनुहतिं अनुसरणं न प्रमाणीकृता, या हि निजमुक्तनिवृत्त-
मुक्ता आविवाहसमयात् गृहं दुर्गमारण्यं च कायवानुचरमनुगामिनीं चासीत्, तस्या अपि
चरितं कथं न विवक्षनीयम् इत्यपि न तेन विवेचितमिति भावः । तथा न सक्तं अपत्यमपि
न प्रमाणीकृता । अन्धा गमे निहितं निजतेजो ब्रह्माविष्कन्दकारं वर्तते, तत् किञ्चिद्वैना-
मापन्नगर्भां निवासं ब्रह्मलोपं महत् पापञ्चानुतिष्ठतीत्यपि तेन नालोचितम् । एतेषु अपरिवा-
हतेषु सत्सु अपि एवाम् एकमपि हतम् अपरिगण्य यत् सीता निर्वासिता तदस्माविष्कन्दकारिता
अन्धाहतेति प्रतिपद्यते इति भावः । अत्र प्रमाणीकृतत्वेऽप्येकवर्ण्यस्य प्रत्युत्पादितप्रभ-
वपटाद्यान्वयान् मुख्ययोगितालङ्कारः ।

(च) इति । आर्यपुत्रं रामं आरिता कृतौ प्रापिता अग्निं जनयेतिशेषः । हीर-
कं प्राप्य विद्युरन्त्या मे तन्नामोद्धारवान् स कृतौ आविर्भूतं नितरां नां किञ्चितीति
१ न

(ङ) आ इति खेदः, कोपः वा । तत्र आर्यपुत्रं कं न कोऽपीत्यर्थः । राममद-
यत् १ भग्नं तत् कथम् ईदृशो ते दुर्गतिरित्यर्थः । नाहं ते आर्यपुत्र इति प्रत्युत्प-
त्तिरिति शङ्कासीति भावः ।

(च) जहति । वा अथवा अन्धा भ्राता प्रविषी यथा भवति वदति तथैव आर्यपुत्रे-
त्याकन्दन मे इदमेवम् । यथा अन्धा यथा भवति भवतु ; नाहं निवर्तयन्तं आर्यपुत्रं
निन्दामोक्ष्यते ।

राम । अस्व पृथ्वि ! ईदृशोऽस्मि ! (छ)

भामो । प्रसोट भगवति वसुन्धरे ! शरीरमसि संसारस्व, तत्
किमसंविदानेव जामाते कुप्यसि ? (ज)

घोरं लोके विततमयशो या च वज्री विशुद्धि

लङ्कादीपे कथमिव जनस्तामिह ग्रह्णातु ।

इच्छाकृष्णं कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

कतृस्त्रो लोकस्तदतिगहनं किं स वक्षः करोतु ॥६॥

[६ । लोक घोरम् अयम् विततम् । लङ्कादीपे या च वज्री विशुद्धि इदं तत् क
ता ग्रह्णातु । इच्छाकृष्णम् इदं कुलधनं यत् कतृस्त्रं लोकं समाराधनीयं तदतिगहनम् स
वक्षः किं करोतु । इत्यन्वयः]

(छ) अस्मि । ईदृश एवन्विधं तवात्मनः प्राप्यपुत्रभाषणानर्हः, अस्मि अरु
भवांसि । अतिपृथ्व्याचरणात् नाहं तस्या भर्तृपदवत्त्वात् भवितुमर्हामिति भावः ।

(ज) प्रसोदिति । हं वसुन्धरे भूतधावि । त्वं प्रसोट रामं प्रति प्रसन्नं भवं न
तस्मै कुप्य इत्यर्थः । त्वं संसारस्य दम्पतिमाह्वयस्व सदुद्दिष्टादि कुटुम्बसम्बन्धवत् जगतः
शरीरम् अस्मि शरीरवत् प्रकृतिगुणितिवन्धनभूतास्मि, गतारुपास्मि, आत्मदेहः, यथात्मन
सर्वे वेति तथा सर्वदेहभूतां त्वं सर्वेषां वाचां वेतसि । उक्तं च 'आदिशब्दप्रावर्तिनीऽनन्त
योधुं निरापो हृदयमयः । अहं रावित्य उभे च सम्यक् धर्मोऽपि जानाति नरस्य हृत्तम्' ।
तत् तज्जानं किं कथं असंविदाना इव अविदितगताना इव जामातः रामाय कुप्यसि न त्वया
क्षोपितमिति भावः ।

(६) घोरमिति । लोकं भुवनं, 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । घोरं भयानकम् अयम्
वृक्षोर्निः शिखरं यावत्, सीताविषयिणीत्यर्थः । विततं विस्तारम् । व्याप्तमिति यावत् ।
ननु अग्निपरीक्षाशक्तितया कथमस्या अयम् इत्यत आह—लङ्कातः । लङ्कादीपं लङ्कावासो
दीपश्चेति तज्जित्, विगता आपा यस्मिन् स दीपः, समामान अतः, दानरूपसंगोभ्यं अयं इत्
इति अप्य ईदृशेन, दीपः । सागरवेष्टितायामतिदूरवर्तिन्या लङ्कायां वज्री हुताशने या विशुद्धि
निर्दोषत्वावगतिः, परीक्षेति यावत्, वभूवेति शेषः । इह भारतवर्षे जने लोके अथ इव क्षेत्रे
हेतुना तान् अग्निपृष्टिं ग्रह्णातु प्रत्यत्, प्रत्यक्षीभूतमप्यनुगतं व्यापारं रक्षिति,
अतिदूरवर्तिन्या लङ्कायां वज्री सीतायाः अग्निपृष्टिपरत्वात् अयोध्यां विप्र-
क्षित्वित्यर्थः । अतिदूरवासकारणमिति भावः ननु अयं परीत्य गृह्णातां नाकपौराण

नक्षत्र । अय्याहृतान्तःप्रकाशा हि देवता भूतेषु विशेषेण गङ्गा,
तदयमञ्जनिस्ते । (भ)

राम प्रसन्न । अनुवृत्तस्त्वया भगीरथगृहे प्रसादः । (ज)

श्वो । देवि । नित्यं प्रसन्नास्मि व , किन्वापातदुःसहस्रे हावेगे
नैव ब्रवीमि, न पुनर्न जानामि * सीतास्रेहं रामभद्रस्य । (ट)

वाचन किमायाति इत्या आह—इत्थाकुषामिति, यत् कृतञ्चालोक सकला प्रजा समाराध
नाय अनुवृत्तनीय सत्यथा परिनीषयाय इति तावत्, तत् लोकाराधनम् अतिगहन अत्यन्त-
दुष्कर कार्यमिति य एव इत्थाकथा इत्थं कुगावापत्याना कुलधन कुलकमागत धन जनमित्यर्थ ।
यथा धन यत्नं रक्षति तथा प्रजानुरक्षणमपि इत्थाकुषिर्वश्य कर्तव्यमित्यर्थ । स वत्स
स हाधार राम किं करोतु सीतादायसम्भवनया विरक्ताना प्रजानां सीतात्वागमनदेव
कथमनुरक्षणं कुर्यादित्यर्थ । ततो नाक्षत्रं वत्सस्य रामस्य कोऽप्यपराधं यदेव वदसीति
भावः । सीताविवाहनं कायं प्रति नार्कि न कोत्तिप्रसारादीनां बहूनां कारणानां खलौ
कपातिकान्यायन समवधानात् समुच्चयान्द्वार मन्दाकानां वृत्तम्

(भ) अय्याहृतमिति । हि यत् देवता देवयानय भूतपु जन्तुषु विशेषेण अय्याहृतान्तःप्रकाशा ।
अय्याहृतं अनुवृत्तं अनिवारितं अनप्रकाशं अनकरवृत्तिपरिज्ञानं परीक्षज्ञानं
यासां तावद्योक्ताः, दवा खलु अनर्थ्यामितया सत्यप्राप्तिसमयोगतभावं जानन्तीत्यर्थः ,
विशेषणं गङ्गा प्रधानं गङ्गा भगीरथा दवी अय्याहृतान्तःप्रकाशस्य । निष्प्रवाभ्यो
दवताभ्यो विशेषार्थशालिनो गङ्गात्यर्थः । तत् तस्यात् सकलदेवताभ्यः अपि कैश्चिद्वालि
त्वाद्वा तत्पुण्यम् एव अथ मया विधीयमानं प्रणामाञ्जलिं प्रणामाय अभिवन्दनाय अञ्जलि
करयुगलमयागुरुपदमुद्राविशेषः अञ्जलिं परमा मुद्रा विप्र देवप्रसादिनी' इति । त्वामहं
प्रणमामीत्यर्थः ।

(ज) अस्मि इति । भगीरथगृहे भगीरथस्य कुलं त्वया भवत्या प्रसादं अनुवृत्तं अनु-
वृत्तं अनुवृत्तं प्रकाशितं इत्यर्थः । भगीरथादिमन्यर्थेन अविच्छेदेन अनुवृत्तम् ।
भगीरथपदं कुलस्य भक्तिस्त्वप्रकाशाद्यम्

(ट) दवीति । व यस्मान् प्रति नित्यं सर्वदा प्रसन्ना समुष्टा अस्मि, युष्मद्विषयक
मनःकालुष्यरहिता सर्वदेव भवामि । किन्तु परन्तु अपत्यस्य समानस्य शोकावगं शोकस्य
आवेगं प्रसरं शोभ इति यावत् । आपातदुःसह आपाते अरवचने एव दुःसहं सोदु-

* किन्वापातदुःसहं शोकावेगोऽपत्यस्य इति कश्चित् पाठः ।

दृष्टमानेन मनसा देवादत्सां विहाय सः ।

सोकोत्तरेण सत्त्वेन † प्रजापुण्ये च जीवति ॥ ७ ॥

[७ । देवात् वत्सा जानकी विहाय दृष्टमानेन मनसा च सोकोत्तरेण सत्त्वेन प्रजापुण्ये च जीवति । इत्यन्वयः ।]

राम । सकलदा हि गुरवो गर्भरूपेषु । (ठ)

० सीता । [रुदती कृताञ्जलिः ।] वेदु मं अत्तणो अङ्गेषु विनयं चञ्जा । (ड)

[(ड) नवतु मामात्मनोऽङ्गेषु विनयमन्वा । इति स्मृ ।]

अन्वयः । 'दृष्टमानस्य आपातकादेवाकर्षणस्य' इति कोषः । 'तदात्वे' पात आपात इति वैकल्यम् । सकृत्तिसंग्रहोकादिश्रवणोत्तरमेवाधीरताज्ञानमङ्गबोधि, पश्चात् शोकनिदानपञ्चाशोचनवा शान्त्युदयात् सक्रम्य स्यादित्यर्थः । तेन हेतुना एवम् उक्तप्रकारं "कलत्रार्थं पुनः" इत्युक्तं ब्रवीमि । पुनः किन्तु रामभद्रस्य रामचन्द्रस्य सीताके च सीता प्रति अनुग्रहः न जानामि न अपि जानाम्यस्य, "ही नञी पुरुषार्थं गमयत" । रामस्य सीतानुरागं जानतां चत्तुर्दुःखजोकावेगम् असङ्गमाना इत्थं ब्रवीमोति भावः ।

(७) तदेव विदधोनि—दृष्टमानेनेति । देवात् दुर्भारनियतिनिवृत्तनात् वत्स जानकी विहाय अरुणे परित्यज्य दृष्टमानेन बहिरङ्गानर्धेन सकाशमानेन मनसा दृष्टेन उपचरितः सः राम सोकोत्तरेण अलौकिकेन सत्त्वेन धैर्येणेति यावत्, प्रजापुण्ये, प्रजानां वृत्ततिपुञ्जालां पुण्ये सुकृते जीवति प्राप्ति । आत्मधैर्यप्रजापुण्यरूपकारणसमाधि रामस्य ईदृशदुःखजोके सन्वतिने जीवनमसम्भवं स्यादित्यर्थः । अतः जीवनस्य हेतुतासम्बन्धेन उभयोः सम्यक्त्वोः सत्त्वप्रजापुण्ययोरेवयात् तन्वयोगिता, प्रजावृत्तिपुण्यरूपकारणस्य रामवृत्तिजीवनस्य च कार्यस्य मिश्राधिकारवत्त्वान् असङ्गतिश्च ।

(ठ) सकलदधेति । गुरवः पुत्रनोया जना अशुभप्रभृतयः गर्भरूपेषु अपत्यस्वरूपेषु जानावः प्रवृत्तिषु सकलदा हि सकलदा दयया सह वर्तमाना इति तथोक्ता जानुहन्ता एव । अपः ज्ञानान् अपराधे सन्धि गुह्यजनाः त न गृह्णन्तीत्यर्थः । यतः स्वात्मज्ञाया अङ्गीतकं नृसम्भवं नाचरन् मां न ब्रवायेति भावः । यदा गर्भानामिव रूपं देवा ते तथोक्तेषु चञ्जाञ्जलि मेव । यदा गर्भेण अरुणवर्णस्य अमरचञ्चीयत्वं तद्वत् चञ्जाकं गुह्यजनसकलदाचञ्चीयत्वं इत्यर्थः ।

(ड) वेदिति । रुदती दुःखातिभारान् क्रन्दन्ती सीता ॥ कृतः अञ्जलि करसकलबोधनरूपमुद्राविधेयो यया सा तथोक्ता सती चाङ्गीति मेव अञ्जलि परमा

राम । किमन्यद् ब्रवीतु । (ठ)

भागो । शान्तम् ! अविस्त्रीणा संवत्सरसङ्कलं भूयाः । (ण)

श्री । वत्से ! अवेक्षणीयो ते पुत्रकौ ? (त)

श्रीता । अनाधानि, किं एदेहिं । (थ)

[(ष) अनाधानि, किम् एताभ्याम् ? इति श्रुम् ।]

राम । हृदय ! वक्षमयमसि । (द)

भागो । कथं त्वं समायाप्यमाथा ? (ध)

मृदा चिपं देव-प्रसादिनी'ति आगम । आत्मन अङ्गेषु स्वस्या मन्त्रयेषु दीपेषु विलसन् अदम्येन नयतु प्रापयतु । ईदृशी पुनर्माह जीवितमुत्सहे इति भावः ।

(ठ) किमिति । अन्यत् उक्तवचनादपर किं ब्रवीतु कथयतु । अन्यत्सु'त्याहुषा जन जीवने मन्त्रादरो भवत्येवेति भावः ।

(ण) शान्तमिति । शान्तमित्यर्थः निषेध वर्तते । ए० न नया इत्यर्थः । संवत्सर-सङ्कलाच्च संवत्सराणां वर्षाणां सङ्कलाच्च अनका समा व्याप्य, 'सङ्कलान्दोऽप्य अनन्तवापी तेनेषु विज्ञत्वाया । सदैकत्वे इति नियमस्याव्यभिचारः, प्रकृते गुरुजनप्रदत्ताशीर्वादास्तु प्रसवश्च । अन्तसंशोभे द्वितीया । अविस्त्रीणा भूया जीविता स्थेया, न कदापि ते विलस्यो भूयादित्यर्थः । आश्रयि लिङ् ।

(त) वत्से इति । पुत्रकौ अर्भकौ एतौ अवेक्षणीयो परिपालनीयो, तदर्थमेव त्वया स्थापयामिति भावः ।

(थ) अनाधेति । अनाधानि नास्ति भावः रक्षक, यस्या तपोक्ता अस्ति भवानि । एताभ्यां पुत्राभ्यां किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । नारोचामि'कं प्रकृतं वक्ष्यतिरेव, अथ सम्प्राप्ते तस्य अनन्तविरहे पुत्ररक्षकमपि न मे काम्यम् । अथवा अत्ररक्षा'हं कथमनयोः परिपालने चला भवामीति भावः ।

(द) हृदयेति । हे हृदय चित्त । वक्षमयम् अस्ति वक्ष्यदतिहृदमस्ति अन्वयाः श्रीतायाः । एतत् 'अनाधानी'ति वचनं श्रुत्वापि कथं न विदीर्येसे । अहो सत्याजो मन एवो अनाथा एतदपि शीतव्यमित्यर्थः । अपि च या हि मदीयमतिकठोरमन्वाचारं सङ्कलानापि महिरहेष्वेव पुनश्चक्षोरपि निष्पृथीजनकतां जानाति, तां निर्वास्य अपि रामस्य मन बोधादौ अनुपयुज्यसे, न तु विदीर्येसे इति भावः ।

(ध) कथमिति । कथं केन प्रकारेण समाया अपि नाभवती अपि विद्यमानभर्तृका

सोता । कौदिसं मम मन्दभाङ्गोऽपि सणाधत्तम् ? (न)

[(न) कौदिसं मम मन्दभागिन्याः सनाधत्तम् ? इति स्मृ ।]

देवी । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकथ्यते ॥ ८ ॥

[८ । त्वं जगन्मङ्गलम् आत्मानं कथम् अवमन्यसे, यत्सङ्गात् आवयो अपि पवित्रत्वं प्रकथ्यते । इत्यन्वयः ।]

लक्ष्मण । आर्य्य ! श्रूयताम् । (प)

रामः । शृणोतु लोकाः । (फ)

अपीत्यर्थः । अनाथा अशरणा अस्मि त्वमिति मयः । जगतां नाथो मयाऽस्मि नाथ, तस्या अपि अनाथत्वे जगन्ति अनाथानि भवेयुरिति भावः ।

(न) कौदिसमिति । अभाग्याया अकुशल्याया । दुर्भाग्याया अकारणकलङ्का-
रोपेण निर्वासनात् असौमदं स्वसागरमग्राणा इत्यर्थः । म मम सनाधत्तं मार्धनं सङ्घं वर्धमाना
तद्योक्ता समाधा तस्या भावः । तत्त्वं वक्तव्यम् । कौदिसं किम्प तम्, या खलु भर्त्स्य निर्वासिता
तस्या नाथवत्त्वं किम्पकारं तदवर्णन्यर्थः । अ म सनाधत्तम् अकिञ्चित्करमिति भावः ।

(८) जगदिति । ८ मीने । त्वं जगन्मङ्गलं तिभुवनकन्याणकरं जगतां मङ्गलं यस्या
दिति बहुव्रीहिः । अनेन मङ्गलदेवनेति समाख्या खारिता । अथवा जगतां मङ्गलं मङ्गल-
स्वरूपं तिभुवनस्य सूर्तिमन् शुभमिव इत्यर्थः । एतन्मते मङ्गलजनकऽपि सौतात्मनि मङ्गल-
सम्भावनादुपपन्नमेवा । विशेषण निश्चयमने तु अभिधाहेतुः । आत्मानं देहम् अवमन्यसे
अवजानासि अनाथात्म्यादित्यदशकवचसा निन्दसौत्यर्थः । तत्सङ्गात् यद्य त्वदात्मन
सङ्गात् सस्यकारिण आवयोरपि जगत्पावनत्वेन प्रसिद्धयो दुष्टोभागीरथ्योरपि का कथा
अन्वेषामित्यपेक्षे । पवित्रत्वं पावनत्वं स्वसम्बन्धादन्वेषामपि दोषापनोदकत्वम् इति वा
अप्यर्थः । प्रकथ्यते पुरांपेक्षया अतिशयिभं भवति । एतेन त्वमनुनीयीया पतिव्रतासौति
मृच्यते । अतो नात्मा अवग्रथ इति भावः । एतदंशं दृष्ट्वापुपिकान्धार्येण अन्वदोयपावनत्वं
प्रतीतिरथापत्तिरुद्धारः । सौतासङ्गेन पृथ्वीभागीरथ्यो पवित्रत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तैरिति
व्यथोक्तिः, तथा च सौताया पृथ्वीभागीरथ्यपेक्षया प्रकर्षप्रतीतिरूपो व्यतिरेको व्यज्यते ।

(प) आर्य्येति । श्रूयतां भवता आकर्षयतां पृथिवीगङ्गयोर्भजनम् इति शेषः । कौदसी
साधौ सोता इति एतद्वचनेनानुभूयतामित्यर्थः ।

(फ) शृणोमिति । लोकाः भुवनं तत्र स्थिता जना इत्युक्ते । गेष्वादिमयस्य
तस्य अक्षेपनतया अथवासम्भवात्, ततश्चमङ्गलजननां विशेषेण च त्वदेवैवातिरिक्त

[नेपथ्य कलकल] (ब)

राम । अद्भुततरं किमपि । (भ)

सीता । किञ्चि सञ्चलं अन्तरिक्षं पञ्चनदि । (म)

[(म) किमिति सकलम् अन्तरीक्षं प्रञ्चलति इति सम ।]

दृश्यो ज्ञातम् । (य)

लश्याः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकः ॥ ८ ॥

[८ । लश्याश्च कौशिक राम इति येषां गुरुक्रमं तान्येव शस्त्राणि जृम्भके सह आविर्भवन्ति । इत्यन्वयः]

[नेपथ्य

देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रको हि ते ।

आलेख्यदर्शने देवो यदाह * रघुनन्दनः ॥ १० ॥

फलैर्नाम उपचारी न दीपय । अथवा लाव सकला प्रजा जातावकत्वम् । शयान् आकण्ठयतु । मया हि सीताया गदता ज्ञातेव, न पुन प्रायवोगडावाक्यं शुत्वा सीताया निर्दयतावर्कश्यत, य पुन कालीनवादिनम् शृण्वन् ज्ञानम् च सीताया पातिप्रत्यमित्यर्थः ।

(ब) नेपथ्य प्रसाधनभूमा । कलकल कोलाहल भवतीति शब्दः । कृष्णका स्त्राणां मन्त्रामन्त्रिततन्त्रोमयतया सत्प्रयोगस्य साधारणपारशानायोग्यत्वेन तदागमसूत्रमात्रं नेपथ्य इत्युक्तम् ।

(भ) अद्भुतति । किमपि अपर किञ्चिदपि अद्भुत विशेषणार्थ्यजनकं किमपि दृश्यं भवेत् अन्तर्नाम कथं कोलाहल इति ।

(म) किमिति । अन्तरिक्षं गगनमण्डलं किमिति कथमेव प्रञ्चलति प्रदीप्तं भवति ।

(य) ज्ञातमिति । अन्तरीक्षप्रदीपनहर्षुर्विदित इत्यर्थः ।

(८) ज्ञानप्रकारं दर्शयति—लश्या इति । लश्याश्च तन्नामा मुनि कौशिक कुशिक नन्दन विश्वामित्र राम इति एव येषाम् अस्त्राणां गुरुक्रम आचार्यानुपूर्वीं उपदेष्टुपरम्परात यावत् । लश्याश्चात् विश्वामित्र लश्याश्च राम यानि अस्त्राणि प्राप्तवान् इत्यर्थः । तान एव उक्तगुरुक्रमवन्ति एव शस्त्राणि वाक्वादीनि जृम्भके सह आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति प्रकाशन्ते । अतएव कोलाहल भवति अन्तरीक्षं च ज्वलतीति भावः ।

* यदाह इति कश्चित् पाठः ।

[१० । देवि सीते । ते नमः चक्षुः देवः रघुनन्दनः आलेख्यदर्शने यत् चाह, ते पुत्रको नः गतिः हि । इत्यन्वयः ।]

सीता । दिङ्मिषा अत्यदेषदाभ्यो परिपुफुरन्ति । (२)

[(२) दिङ्मिषा अत्यदेषदा परिपुफुरन्ति । इति सूम् ।]

तच्छब्दः । उत्तमासीदार्येण—सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्य-
नोति । (ल)

रामः । नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्त्री वः परिग्रहात् ।

अनुध्यातेरूपेतव्यं वक्ष्योर्भद्रमसु वः ॥ ११ ॥

[११ । परमास्त्रेभ्य व नमः अस्तु, व परिग्रहात् धन्याः स्त्री । अनुध्याते यत्कृत्या-
उपेतव्यं, व. भद्रम् अस्तु । इत्यन्वयः ।]

(१०) आलेख्यदर्शनाभ्यनुज्ञातानि कानि जूम्भकाश्चि कृष्णवर्णौ सकामनोति साधो-
रकारेदनाथं नेपथ्यात् प्रयुज्यते—देवीति । अयि सीते देवि । ते त्वभ्यं नमः वयं त्वां प्रथमान् ।
हि यतः ते तव पुत्रको नवजाती बालौ सुतो मोऽस्माकं गतिः आश्रयः प्राप्स्यी वा । आलेख्य-
दर्शने तव चित्तविमोदनाय चित्तदर्शनसमये देव रघुनन्दनः रामः यत् आह ब्रवीति का देवि ।
नन्दस्मृताणि दिव्यास्त्राणि ” सर्वथा इदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ” इत्याशीर्वाचनं त्वभ्यं प्रयुक्तवा-
नित्यर्थः । तस्मादेव, तस्यावस्थाशीर्वाचनादेव, वयं तव पुत्रको प्राप्नुमः इत्यर्थः ।

(२) दिङ्मिषा इति । अहो भाग्यम् अत्यदेषदाः अस्त्राणां जूम्भकाणां देवताः अहि ज्ञानी
देवताः परिपुफुरन्ति प्रकाशन्ते । अत एव पुत्रयोः सौभाग्यम् ।

(ल) उत्तमिति । आर्येण मान्येन भवता उत्तमासीत् प्रथमाहं आलेख्यदर्शनकालं
” सर्वथा इदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ती ” ति एतन् वाक्यं सीतां प्रति कथितम् अभूत् । तस्यैव
परिवाक एव इति सम्भावयामि इति भावः ।

(११) नमः इति । परमास्त्रेभ्य उत्तमैरावधेयं वः युष्मभ्यं जूम्भकाधिष्ठातृभ्य
नमः अस्तु युष्मान् प्रथमानौत्वर्थः । नमः स्वस्तीत्यादिना अनुधी । वयं युष्माकं परिग्रहात्
युष्मत्कर्तुं वक्ष्योकारान् युष्माकं लाभार्हा धन्याः का संभवन्ती भवानः सकलकामा जाता
इत्यर्थः । अनुध्यातेः कृतेः सङ्घः भवतिरिति ज्ञेयः । वक्ष्योर्भद्रं पुत्रं तं ज्ञेयः ।
उपेतव्यम् उपस्थायम् । युष्मादिभ्यस्तु नमः पुत्रार्थां चिन्तितेषु कामिः । नमस्त-
नित्यर्थः । व युष्माकं भद्रं सङ्गमम् अस्तु भवम् ।

शुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विक्रयानन्दसन्दर्भजर्जराः कदलीश्वरः ॥ १२ ॥

[१२ । साम्प्रत विक्रयानन्दसन्दर्भजर्जराः शुभिता कदलीश्वरः मम कामपि दशां कुर्वन्ति । इत्यन्वयः ।]

देवी । मोदस्व वत्से । मोदस्व, रामभद्रतुल्यो ददानीन्ते पुत्रकौ संवत्सरी । (व)

गीता । भगवदीशो ! को एदापं क्लृप्तिचोषिदं कथं करिष्यति ? (प्र)

[(प्र) भगवन्तो ' क एतयोः क्लृप्तिचोषितं कथं करिष्यतीति ? इति सन् ।]

राम । एषा वसिष्ठमुत्तमां रघूणां वंशवर्द्धिनी ।

कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्तारं न विन्दति ॥ १३ ॥

[१३ । वसिष्ठमुत्तमां रघूणां वंशवर्द्धिनी एषा सीता अपि सुतयोः संस्कर्तारं न विन्दति कष्टम् । इत्यन्वयः ।]

(११) शुभितेत्यादि । साम्प्रतमधुना विक्रयानन्दसन्दर्भजर्जराः विक्रय, अनुर्वन्तुसन्दर्भ-
जनानां करविचारविशेषः स चाम गङ्गापतनतमस्तमसवज्जुषकशास्त्रादिसूत्रम् । आनन्दः
अत्यन्तव्यथावनाश्रितामनुक्तप्रतीतिविशेषः पुत्रद्वयदंशनजन्मद्वयं इति यावत् । तयोः सन्दर्भः
कथनम् एकम् समावेशः तेन जर्जराः व्याकुलिताः जीर्वा इति यावत्, कदलीश्वरः
कदलीय जीताविवहजन्मदुःखातिशयस्य कर्मणः तरङ्गाः शुभिताः उद्वेगिताः अक्षयभाषमायताः
सन्तः मम कामपि अनिर्वाण्या दशां अवस्थां कुर्वन्ति । कर्मिणोऽपि कदलीय सुतद्वयं
व्यज्यते । गङ्गावृत्तिरनुयच्छदालौकिकव्यापारावलीकनात् विक्रयेन सुतसामग्र्येण
द्वयेव शिवसङ्घर्षिणीविवीकमेव नवीनतमापन्नेन जीर्वेन च अक्षयधुना व्याकुलो मवाजी-
त्यर्थः । अत्र कदलीश्वरस्य विक्रयादिनावाहृतवाप्राधान्येन रसवद्वल्लारः ।

(व) मोदस्व इति । मोदस्व आनन्दिता भव, हर्षे हितम् । ददानीम् अधुना ते तव पुत्रकौ
वाल्मीकी रामभद्रतुल्यौ रामचन्द्रसद्व्यपराक्रमौ संवत्सरी जाती जूषकाक्षज्वालादिति भावः ।

(प्र) मयिनि । इदानीम् अधुना कः को जनः एतयोः पुत्रकयोः क्लृप्तिचोषितं
कथं विधिं जातकर्मसंस्कारादिवाक्योक्तानुष्ठानसङ्घटित्यर्थः । करिष्यति
कन्यादक्षिष्यति ।

(१३) एवेति । वसिष्ठमुत्तमां वसिष्ठेन ब्रह्मपुत्रेण तपोनिधिना मुत्तमां वसिष्ठतमा

भानो । पुत्रि । किं तवानया चिन्तया ? एतौ हि वक्षो स्तम्भ-
त्वागात्रेण भगवतो वाक्मीकर्पयिष्यामि, स एतयो जज्ञकृत्यं
करिष्यति । (घ)

यथा वशिष्ठाङ्गिरसाह्वयी प्राचेतसस्तथा ।

रघूणां जनकानाञ्च वश्योरुभयोर्गुरुः ॥

[२४ । वशिष्ठाङ्गिरसौ यथा रघुणा जनकानाञ्च गुरुः तथा प्राचेतस उभयो भगवतो
गुरुः । इत्यन्वयः]

राम सुविचिन्तितं भगवत्या । (स)

तन्मन्त्रस्फारविनष्टापदानित्यथ रघुणा रघुः श्यामा वज्रवर्जिनो पद्मप्रसवना कलशं हि
कारिणी एषा सीता अप आला तावदन्वा सकलसमृद्धशास्त्रिणी सुमातृपत्नी ज्ञानकी अपि
सुतकी नवजातयो कुमारया सम्प्रसार आचर्याचितकामकामादिसम्पादयितारम् आचार्य
न विन्दति न लभते अष्टा कष्टम् जीवति विकालञ्च रघुणा कुलोन्मुरा वजिर रघुकुल
वधु सीतापि पुत्रयो सम्प्रसार न प्राप्तातीति आह्वय उभाप रपाक इति भावः

(घ) पुत्रीति अयि पतिं ज्ञाते तव जनया चिन्तया एतया भावनाया किं
किमप्यजनम् । क जनया मन्त्राकारयतीत्यर्थं चिन्ता तस्या न कर्तव्यत्वम् । हि यत एता
पुत्री स्तम्भत्वागतं परमं कन भवं कन्य तस्य त्याग तस्यान् स्तम्भपानत्यागादित्यर्थः पर
मन्त्रयोगान् दिनितरत्नं इत्यादिना पञ्चमी स्तम्भपानकालप्रवृत्त्या इत्यर्थः । वाक्मीकि
तत्सङ्गीदे इत्यर्थः, स्तम्भसामान्य वती प्रवृत्तिमानि । एतेन द्वितीयादिविष्णुकथ्य
'किमापि देवताविषयम्' इति वाक्य व्याख्यातम् । स एव वाक्मीकिरव एतयो कुमारयो वरजन्त्र
अनन्तानुचितं सकारं करिष्यति विधास्यति, अती मासि ते चिन्तितं भावः ।

(२४) कुलगुरुत्वाग्रहं निवारयति—अद्यात् । वशिष्ठाङ्गिरसौ वज्रवत् वज्रयो
भावसमुन्नतवज्रिरस्य अपत्यम् इति वशिष्ठस्य तद्योक्तं मानसं तौ तयोक्तं कथं यथा यद्वत्
रघूणां रघुवंशानां जनकानां जनकवज्राणाञ्च गुरु आचार्या तथा प्राचेतस वाक्मीकि उभयो
रघुजनवक्षीयस्यो कुलयो गुरु आचार्य । यथा रघुवंशत्वाचार्य वशिष्ठ जनकवज्रस्य
वत्तामस्य तथा वाक्मीकि वक्षीरैष्यत्यस्य गहरितं, साऽपि तव पुत्रयो ज्ञानमन्त्रसंस्कारादि
कर्तुमर्हतीति ते चिन्तयाकामित्यर्थः । न चानयो वशिष्ठप्राचेतसयोरुभयौ गौरवं लाघवं वा
वक्ष्यतीति किं भावः

२६ (स) सुवीति । भगवतोऽस्या परमेश्वरज्ञानिनीत्याः ऋष्योभागीरथीः ।

तमं

लक्षणम् । आर्यः । सत्यं विज्ञापयामि तेस्तेष्वप्येवंकीं कुशलवी
उत्प्रेते । (इ)

एतौ हि जम्भसिद्धास्त्रावभौ प्राचेतसाङ्गनेः । †

वीरो सम्प्राप्तसंस्कारो वयसा द्वादशाब्दिकी ॥ १५ ॥

[१५ । हि एतौ उभौ जम्भसिद्धास्त्रौ भूने प्राचेतसात् सम्प्राप्तसंस्कारो वीरो वयसा
द्वादशाब्दिकीः इत्यन्वयः ।

रामः । वत्स ! इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रमुग्धोऽस्मि । (ज)

प्रभोः । एहि वत्से ! पवित्रीकुह रसातलम् । (क)

रामः । हा प्रिये ! लोकान्तं गतासि । (ख)

सव्यवधारितम् । अग्रे सत्कथा वाञ्छाकिरिति यत् आभ्यासवधार्यते तत् साधु कृतमिति
भावः ।

(इ) आर्योति । आर्य पुन्य अर्यः । सत्यं विज्ञापयामि निवेदयामि, हैकी
वहभि हेतभि वत्सो कुशलवी उत्प्रेते वत्सकुशलवत्वेन अभिनेत्रिशिष्यं सन्धावयामि, एतौ
भोतागमं तत्र पत्नी कुशलवी नृनमनसि नोमौत्यर्थः ।

(१५) एतावति । हि यस्मात् एतौ उभौ कुमारौ जम्भसिद्धास्त्रौ जम्भान् आरम्भ
वद्वानि प्राप्तानि अस्त्रानि जम्भकास्त्रानि आयुधानि ययो र्ता तथोक्तौ भूने मरुते प्राचेत-
सात् वाणीके सत्काशान् प्राप्तसंस्कारौ प्राप्तं लब्धं संस्कार जातकर्माण्ययमादि-वाञ्छां तौ
वीरो शूरो तत्पुण्यविक्रमौ इत्यर्थः वयसा जीवनकालिन द्वादशाब्दिकी द्वाभ्यामभिका द्वा
इति द्वादश ते च ते अब्दा वत्सरा तान् व्याप्य भवतः इति उद्ग्रन्थः । तौ तथोक्तौ
द्वादशवत्सरेवयस्की । अभिनेयकोतापुत्रयोर्विदानीमेव जम्भकास्त्रलाभः प्रत्यक्षोक्तः तौ
कुशलवार्त्ताप आजम्भसिद्धास्त्रौ, अधुना वयसा च द्वादशसव्यकी तौ भवेताम् । अभिनेय-
कुमारयोस्तु अभिनयकालापेक्षया द्वादशाब्दत्वं बोध्यम् ।

(ज) वत्सेति । इति अस्मात् एव सौतागमयत्वेनानुमानवज्रादिव । अहं परिप्लवमान-
हृदयः अस्त्रवर्षितः प्रमुग्धः प्रसूटः अस्मि भवामीत्यर्थः ।

(क) उच्यते । रसातल अधोभुवनं पवित्रीकुह पुष्यव्यासापिच्छाजिन पुनीचि,
पुष्यो जम्भानागसमय यावत् तत्र तिष्ठ तदीहि मया लङ्घानम् ।

+ जातौ प्राचेतसादिति ; प्राप्तप्राचेतसाङ्गौ । आर्यवत्साङ्गती वीरी, वयसा द्वादशाब्दिकी
इति च पाठभेदः ।

सीता । विदु मं चक्षुषी चक्षुषु विक्षयं चक्ष्वा, च सकृच्च ईदृशं
श्रीचक्षोःपरिवर्त्तं चक्षुःभविदुम् । (ग)

[(ग) मयत्तु मामात्मनोऽङ्गेषु विनश्यन्त्या, न चक्ष्वाणि ईदृशं जीवन्तीकपरिवर्त्तनम्
भवितुम् । इति सन् ।]

राम । किमुत्तरं स्यात् ? (घ)

श्री । वत्से । स्तन्यत्सारं यावन्मन्त्रियोगतः पुत्रकयोरपेक्षस्य,
परिच ते यथा रोचते तथा करिष्यसि । (ङ)

(ङ) इति । इति अदोऽव्ययम् लोकात्तरं चक्षुः लोकात्तरं पातालं गतादि
ज्ञातानि, चक्षुः तेषाम्, इहावस्थाने देवादृश्येनादौ सञ्चरन् आसीत्, तत्पि मे विनष्टमिति
भावः । अत्र लोकात्तरं मत्तत्वेन सीताया मरुतं नावगन्तव्यं मर्त्यलोकादव्ययं पातालं मत्तत्वेन
लोभम् । अथवा अस्मिन्नायं भावः प्रकाशते—यत्, यथा स्थितानां दर्शनं तत्त्वज्ञानं न लभ्यते
तथैव तत्र पातालं गताया मत्तत्वेन दर्शनं न लभ्यते । अथवा च वतस्तत्र नार्थमिव मया
अनुकृतिं केवलं मेवावुल्लस्यति एव साध्यं न तु कथमपि दर्शनं लभ्यमिति । अतिक्रान्तिऽऽ
मे क्षमापरिचाम इति ।

(ग) जेत । चक्ष्वा मातः भृतधारी चात्मनः स्वस्य चक्षुषु ईदृशं मां विनश्यत् अदृश्यं
मयत्तु प्रापयत् । ईदृशम् ए विधं दुःसहमित्यर्थः श्रीचक्षोःकस्य भवन्त्यन्त्यावस्थानलोकात्
परिवर्त्ते परिवर्त्तनम् चक्षुषाभावं अनुभवितुं शीघ्रमित्यर्थः । न चक्ष्वा चक्षुः नाहं चक्षुः । मर्त्यं
लोकावस्थितो चक्षुः कः पातालेनाहं वदुः शक्नोमीति तथापि दुःखोपशमो न स्यात्, तत् नमः
कस्यैव श्रेयानिति भावः । अत्रायमपि मुद्राद्यैः सीताचित्तगतो व्यग्रमेव—वत् पतिजननादि
कामिनी कामिजनानीने गृहादायैव रमते, कटातिशयमापन्नापि न स्वाभिगच्छति परित्यजति
तथापि अत्र जीवन्तीकप्रसिद्धयवधारिदृष्ट्यापरितुम् मामनुमन्यसे तत्राह सीतशृङ्गा, कच
विभु मर्त्यं सुखमपि ददितव्यम् । एव स्वाभिव्यक्तनिवाससम्भवम्, श्रीरामचन्द्रस्य साक्षात्साधितानेन
सकृद्वैव मर्त्यं सुखमकं तदधीनत्वात् इति ।

(घ) किमिति । किं कीदृशम् उत्तरं सीतावाक्यस्य प्रतिवचनं ज्ञातुं भवेत् । इति श्री
चक्ष्वाः सीताया वचनकं किमुत्तरं दास्यमीति तत् श्रोतुं पर्याकुलीऽस्मीति भावः ।

(ङ) वत्से इति । पुत्रकथी तवामयो कुमारयोः कस्यत्वेन यावत् कस्यत्वेन
साक्षात्कृतमप्येकं मन्त्रियमेव मनासावभात्, ईती पक्षयोः । मनादर्थः । इत्येवमप्यु
लोपी पक्षयोः वा, अपेक्षकं विषयकं, तावत्कालं मनादर्थेन वा । परिच
कस्यत्वेनात्मा परलोकं मे नृपं इवा रोचते वाहवी दधिर्भक्ष्यमिति । यदीत्यर्थः ।

भागौ । एवं नाम । (च)

[ततो निष्क्रान्ता गङ्गादृश्योसीत । (क)]

राज । कथं विलय एव वैदेह्याः सम्यक् ! हा देवि ! दृष्ट्वा-
रक्ष्यवासप्रियसखि ! हा चारित्रदेवते ! लोकान्तरं पर्यवसितासि ।

इति म्रजति ।] (ग)

नक्षत्रः । भगवन् वाल्मीके । परित्रायस्व, एष किं ते काव्यार्थः ? (भ)

[नेपथ्ये] अपनीयतामातोद्यकम् । भो भोः सजङ्गमस्थावराः प्राच-
भृतो मर्त्यामर्त्याः ! पश्यत,—भगवता वाल्मीकिना अनृणां पवित्र-
माचर्यम् । (ज)

चवेक्ष्य इत्यत्र चवेक्ष्य त्वपि पाठा दृश्यते, ततायमर्थः—चवेक्ष्य पर्यवेक्ष्य प्रतिपाम्ये
इत्यर्थः । पुत्रकयोरित्यत्र च सम्बन्धविवक्षया वृत्ती । अथवा तथो, शुभाशुभे पर्यवेक्ष्येत्यर्थः ।

(च) एवमिति । एवं त्वया वदुक्तं तदेव भवतु पृथिव्युक्तप्रकारं कुरु इत्यर्थः ।

(क) तत इति । तत तस्मात् परं निष्क्रान्ता गङ्गादृश्यादिति शेषः ।

(ग) कश्मिति । कथं किं वैदेह्या सीताया विलय तिरोधानं लोकान्तरगतिः एष
सम्बन्धः ज्ञातः । काव्यत्वात् परत्र रसातलमनस्य पृथिव्याभ्यनुज्ञातत्वात् हादृश्यां
वस्तराणामतीतत्वाच्च लोकान्तरं गतासीत्येतावन्निरुद्धमिति भावः । हा देवि महिषि
सीते दृष्ट्वाकारक्ष्यवासप्रियसखि । दृष्ट्वाकारक्ष्य तत्र वासः चतुर्दश वत्सरान् व्याख्यातवान्
तस्मिन् प्रियसखी दयितसङ्गचरी तस्याः सम्बन्धनम् । हा चारित्रदेवते ! चरित्रम् एष
चारित्रं तद्देवता यस्याः चारित्रं साध्याचरये देवता इव वा, सा तथोक्ता तत्सम्बोधनम् ।
लोकान्तरम् अथ, लोकः इति लोकान्तरं मर्त्यलोकोक्तस्य लोकं पातालमित्यर्थः । पर्य-
वसितासि प्रख्याता भवसि । पर्यवपूर्व्यात् स्मृतैः गत्यर्थत्वात् कर्तारं तत्प्रत्ययः । इति सुस्मृति
मोहं प्राप्नोति राज इति शेषः ।

(भ) भवेति । भगवन् ऐश्वर्यशालिन् प्राचीनस्य वाल्मीके । परित्रायस्व रक्ष्य चार्थ्यराजस्य
मोहमुपवस्य जीववसुधारेण अस्मान् रक्ष । एष एवमकारः राजस्य जीवनापनयनजनकः ते
तव काव्यार्थः काव्यस्य दृष्टकाव्यस्य भरतोपनिबद्धस्य नाटकस्य तदभिनयस्येत्यर्थः । अर्थः
भयोजनं किन् एतज्जाटकाभिनयेन विजम्ब्याय विपत्तिरेव ते साधनोपा ? भगवन् न भवाद्भक्त्य
कर्णव्यमेतदिति ज्ञापः ।

(ज) नेपथ्य इति । आलोचकं चतुर्विधं वाच्यम् । अस्यापि लक्ष्यलक्षणम् । अपनीयताम्

लक्ष्मणः । [विलोचय]

मन्यादिव क्षुभ्यति गाङ्गमन्धो

व्यामस्य देवर्षिभिरन्तरोक्षम् ।

पाश्वर्त्यमाख्यां सह देवताभ्यां

गङ्गामङ्गीभ्यां मल्लिनादुदेति ॥ १६ ॥

[१७ । गाङ्गम् अन्ध मन्यादिव क्षुभ्यति, देवर्षिभिः अन्तरोक्षं व्यामस्य आश्रयेण
आख्यां गङ्गामङ्गीभ्यां सह मल्लिनात् उदेति इत्यन्वयः ।

उपसंहृतम् । वादका वीणादिवाद्यवादनादिरसन्वित्यथ धनवर्तं वीणादिवाद्य भविष्यत्
चतुर्ताभिनयस्तु दर्शनोत्तराय स्यात्, वीणादिनिनादना दशकचित्कार्पकतया एकदा विषयद्वय-
सङ्कासकवेनाद्भुततृप्तविज्ञानभावादिनिष्ठद्वयम् । ओं ओं इति मन्त्रं हितम् । अङ्गुलीभ्यां
मङ्गला मङ्गलौला पशुपत्यादयः स्यात् । अतिमल पर्यतादयः तैः सुहृद्दर्शनमात्राद्योक्तः ।
मन्त्रांशान् मन्त्रां मन्त्रव्याख्या मानवाद्यः अस्याः अविमर्शरा असरादयः । प्राच्यजन
प्राच्यजन जनव इवादीनामाप प्राच्यवत्त्वात् स्यात्प्राच्यमाप मन्त्रांमन्त्राणां प्राच्यजन एत
विज्ञपकमविद्वद्वत् । यथा भगवता भट्टान् इमंशालिना भट्टर्षिणा अविमर्शरा वा-पीकिन
प्राच्यजन अज्ञातम् आदिष्टम्, पवित्र निदीपम् आश्रय च विज्ञापकः पश्यत किञ्चित्
अवलोचयत । सुसधारिणः नेपथ्यादिदृष्टम् एव सन्दर्भं अलिङ्गितं गर्भाद्व्याघ्रविक्रमज
“अन्तर्गमिकामंशे मन्त्रार्थस्य चूलिका” इति माह्वदट्टोक्तमवस्थानम् ।

(१६) अथ गङ्गाक्षयाभिनयप्रदितमेव लक्ष्मणः प्राचीनमनिर्देशानन्तः तीर्थचक्र
चिरात्ते हृष्टं गङ्गागमं निपात्य गङ्गाया पृथ्वीदेव्या च समसौ । यथा गङ्गागमोदुत्थानम् जनकाभि
मवलोक्य, अन्धबोधं, नभसि देवसन्निभम्, सीतायाः लक्ष्मीव्याप्तमपि, क्रमेण साधारणान् विज्ञा
पयति—मन्यादिवेत्यादिना । गाङ्गं गङ्गाया इदं गाङ्गम् अन्ध मल्लिना मन्यात् मन्यात् आलोच
नात् इव क्षुभ्यति अक्षौभवति देवर्षिभिः देवाश्च असराय कथय मन्त्रयते तैः अन्तरोक्ष
माकाशं व्याम स आकाशे च । आश्रयेण दर्शनक्षीत्वाहं वा कथय आकाशतमि मन्त्रेण
इत्यर्थः । आश्रयेण अङ्गी मङ्गलद्वयम् । आख्यां सीता देवताभ्यां गङ्गामङ्गीभ्यां जात्रा
वृत्तिर्वीणा सह सार्धं मल्लिनात् गङ्गाया जलान् उदेति उद्भवति । गङ्गाश्रयेमिति
जात्रा । अथ मन्यादिवेति भावाभिमानिनी क्रियोन्मत्तत्वाद् । अथमङ्गलता
होचय । इत्यन्तिद्वया नाम ।

[पुनर्नेपथ्य] (ठ)

अरुन्धति जगदन्धे गङ्गापृथ्वी भजस्व नौ ।

अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता बधू ॥ १७ ॥

१७ । अयि जगदन्धे अरुन्धति गङ्गापृथ्वी नौ भजस्व पुण्यव्रता इह बधू सीता
तव अभ्यासे अर्पिता इत्यन्वयः]

नक्षत्र अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् । आर्य्य । पश्य पश्य, कष्ट-
मस्यापि नोच्छसिति आर्य्य । (ठ)

[तत्र प्रविशत अरुन्धती सीता च]

२५ त्वरस्व वत्से वैदेहि मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियम्यर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

[१८ । वत्स वैदेहि । त्वरस्व एहि शालीनशीलता मुञ्च प्रियम्यर्शेन पाणिना मे
वत्स जीवय इत्यन्वयः ।]

(ठ) पुनरिति नेपथ्य वशरचनाभ्यान् पुन भूय वत्युमावमाहति शब्द

(१७) किनादिवाह—अरुन्धतीति इ जगदन्धे जगता भुवनानां बन्ध पातिबन्धे च-

पुनर्नौय अरुन्धत वत्सपति ना आवा गङ्गापृथ्वी भागीरथीपृथिव्या भजस्व जुषस्व
आवश्याक्य प्रातःपालय पुण्यव्रता पुण्य पावत व्रतस्य आचार यस्या सा तथोक्ता पवित्रानु-
मानरता साधुशीलवत्य बधू तव सुखा इय सीता तव भवत्या अभ्यासे निकटे अर्पिता
आवाभ्यां निहिता दनति यावत् । समीपे निकटान्नरुचिस्तस्योडवत् । सद्यः
भाससविधसमस्यादसंशयवत् उपकण्ठान्मिकाभ्यवाभ्यस्य अयमितिोऽन्यथम् इत्यमरः ।
अस्या यथोक्तमरकण्डनावधौ प्रीतिस्तुत्यादय इति भावः

(३) दिव्येति । दिव्या महानन्दजनकमित्यर्थ आश्चर्यमत्युत्तकरम् । विस्मयति
शय विस्मिति आर्य्य पुण्य पश्य राम पश्य पश्य इहै हितम् एतन्मयाश्चर्यजनक गङ्गा
पृथ्वीभ्यां सहाय्या गङ्गाजलादुद्गमनस्यापार त्वमवलोकयेत्यर्थः । आर्य्य पश्य पश्यति रामं
अन्वोध्य निश्चयतामवलोक्य नक्षत्र सकातरमाह—इह कष्टमिति आर्य्य रामचन्द्र अद्यापि
अधुनापि बहुश्लाघामर्गोऽपीति यावत् न उच्छसिति न संज्ञा प्राप्ति, अद्या कष्टमतिरिति
भावः

(१८) त्वरस्वति । इ वत्सं पुन वैदेहि विदेहराजकुमारि सीत । त्वरस्व त्वत्वरौ
भव । शालीनशीलता शालीनं लज्जायुक्तं शीलं स्वभाव इत्यादि सा तथोक्ता तस्या भाव-
नाम लज्जाशीलता मुञ्च अग्रे विपदागमं लज्जावामस्यादीवत्यादित्यर्थः । एहि आवश्य

सीता । [ससम्भ्रमम् उपसृत्य रामं स्पृशन्ती] समस्यसिदु अज्जउत्त । (३)

[(३) समाश्रितुं आर्यपुत्र । इति सम् ।]

राम । [समाश्रित्य सानन्दम्] भोः किमेतत् । [दृष्ट्वा सङ्घर्षाद्भुतम्] कथं देवी ! [सलज्जम्] अये, अम्मा अरुन्धती सर्वे च प्रहृष्यन्त ऋष्य-
शृङ्गशान्तासमेता गुरवः ! (४)

अथ । वत्स ! एषा भगवती भगोरघरुद्वेवता सुप्रसन्ना गङ्गा । (५)

[नपथ्य]

भाग्यो । जगत्पते रामभद्र ! अर्थ्यतामालेख्यदर्शने मां प्रति आत्मनो वचनम्, यथा,—‘सा त्वमम्ब ! सुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवाभु-
ध्यानपरा भवे’ति ; तत्रानृणास्मि जाता । (६)

प्रियस्येन प्रिय प्रीतिकर स्वर्गे यस्य तपोजन त तव पाणिना करेण मे मनः क्लृप्तं क्लृप्तं
रामभद्रं जीवय सर्वान् कुरु ।

(३) तथा प्रियतमस्य भग्न मङ्गला मङ्गलस्य मोदस्य स्वपश्यनाव सन्तुम्, अरुन्धती
निर्द्वेषेन अर्थं जगति लोकाकर्मजन्ता मोदत्यपममसुखावनाच्च रामभद्रं कुरुष्व ।

(४) समाश्रयति । सीतापाविष्यताम् रामः संघर्षात् सानन्दं कुरुष्व तथा
तथा आह । भो किमेतत् एतत् सीतापाविष्यर्षमं किदुक्तमित्यर्थः । दृष्ट्वा लोका-
न्तरं गता सीता पुनरात्मिक सङ्घर्षाद्भुत सीतालाभान् इदं आनन्दं सुदुर्लभाया
पुनर्लाभान् अद्भुत विस्मयका ताभ्यां सह वर्णमानं तथोक्तम् । कथं, विस्मयस्रोतस
कर्मजन्तोऽव नीध । देवी सीता उपविश्यतेति शब्दः । सलज्जम् । लज्जाम् अरुन्धतीप्रवृत्ति
दर्शनात् । सा च मनः क्लृप्तयेति । अथ अम्मा माता अरुन्धती अस्मात्कुलपुत्रीर्बन्धितक
चर्मपत्नी । कथ्यशृङ्गशान्तासमेता ऋष्यशृङ्ग तटाव्य मुनि स्वसु पतिः शान्ता तटाव्य
भगिनी ताभ्यां समेता सहिता प्रहृष्यन्त आनन्दिता सर्वे गुरवः पुनर्जीवित्वाः उपस्थिता
इति शेषः ।

(५) वत्सैति वत्स कन्यावभाजन, मन्वाधनमिदं रामस्य । एषा इयं जीवो हृदयाना
भगोरघरुद्वेवता भगोरघरुद्वेवता देवता दामिवास्मिनी भगोरघो सीता गङ्गा
सुप्रसन्ना मुक्तान् प्रति अनन्यदं कृतवतीत्यर्थः ।

(६) जगदिति । जगत्पते । जगतां सुवनातीं पति पाञ्चज । नाप-

१५ । इत्यस्मै शत्रुर्भगवतो वसुधरा । (४)

[शेषे]

१६ । उक्तञ्च पूर्वमाशुसता वक्ष्मात्यागे—यथा, 'भगवति वसुधरे
स्नाय्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकी'मिति । तदधुना कृतवचनास्मि प्रभो-
र्वत्सख्येति । (८)

राजः । कथं कृतमहापराधो भगवतोभ्यामनुकम्पितः ! ब्रह्म-
मामि वः । (९)

यथावतारत्वादस्य जगत्पतित्वमिति ध्यातम् । आनेष्ट्यदर्शनं चित्तदर्शनवेलायां सा गङ्गा प्रति
पात्यनः कस्य वचनं 'सा त्वमस्य । सुवाया'मित्यादिवाक्यम् । अर्थतान् अनुध्यायमानम् ।
तत्र तत्र प्राचीनविषये अष्टा नास्ति कृणु यस्याः सा तथोक्ता निर्वृत्तितपस्युदयनास्मि कृतवचना
भवामीति यावत् । कथं उच्यते प्रतिविधेयमित्यवसुक्तमिति भावः ।

(४) इतिमिति । शत्रुः शत्रुरस्य पत्नी वसुधरा रजगभा पुत्रया । यथाच सीतायाः
सतीकुलधरोरजतया स्वस्य च वसुधारवधकृतया एव अस्मी सीता गर्भे दधार, त्वया च परि-
त्यक्तान्भ्युपपन्ना इत्यनुपपन्नेन सीताया गीरवातिभ्यः मुच्यते ।

(८) शेषे । उक्तञ्चति । वक्ष्मायाः सीतायाः परित्याज्यं निवासनकालं यावत्तदा
सीताया उक्तमासीत् त्वं मां प्रति कथितवानसि इत्यर्थः, यत्—भगवति वसुधरे रजगम् ।
स्नाय्यां सुकलप्रख्यां दुहितरं स्वस्याः गर्भजां जानकीं जगत्कस्य राजर्षेः कस्यकाम् अति-
पवित्रामित्यर्थः । अवेक्षस्व पश्यवेक्षस्व । अत्र वसुधरेति विशेषणार्थमर्थः प्रविभाषते—यत्
सीता रजसूता त्वञ्च रजधारिणीति युज्यते एव ते तस्याः पश्यवेक्षस्व न तु कैवलं तस्याः दुहितृत्वेन
पवित्रत्वेन वा, तत् चतः दुहितरमित्यादिवाक्यमित्यर्थः । तत् तस्मात् अधुना अद्य वक्ष्य-
मेत्यादिवाक्यं जानातुः प्रभोः भूतपतितात् स्वामिनः अधीश्वरस्येत्यर्थः । कृतवचनस्य उच्यते इति
वचनम् उक्तार्थः कृतम् अनुष्ठितं वचनं यथा सा प्रतिपालितोक्तार्थां अस्मि भवानि तव वचन-
कार्यं कृत्वा तवापृथा जातास्मीत्यर्थः ।

(९) कथमिति । कृतमहापराधः कृतः महात् अपराधः अकारणसीतानिर्व्यासम-
हपः केन तस्मीकः अहम् । कथं सत्पावनायाम् । भगवतोभ्यां पृथ्वीभागौपथीभ्याम् अनुकम्पितः
अनुकम्पितः अतिदुर्गन्धिऽपि नहि अनदीरगुपयः इति भावः । वः वृक्षान् गीरवे वडुवचनम् ।
मथेनानि मत्वा तामनुकम्पाम् अभ्यर्षयामीत्यर्थः । अथवा कथं केन प्रकारेणाहं कृत-
महापराधीऽपि वृक्षान् अनुकम्पितो वृक्षान् ब्रह्मानि, तमाहम् अतिसरां ख्ये, इव-

अथ । भो भोः पौरजानपदाः । भगवतीभ्यां जाडवीवसुधराभ्यामिव
प्रशस्यमाना ममाकन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च भगवता वैश्वानरेण
निर्वर्णितुस्तुष्टिरिमा, सप्तस्रजौश्च देवेः संस्तुता, सावित्रकुसवसुर्वैव-
यर्जनस्रज्ज्वा सोतादेवो पण्डितश्चान्न इति कथं भक्त्यो मन्वन्ते ? (ग)

नमः । एवमार्ययाकन्धत्या निर्भर्क्षिताः प्रजाः कृत्स्नञ्च
भूमन्मम आर्यां नमस्करोति, साकपालाश्च सप्तर्षयश्च पुण्यश्रुतिभि-
रुपतिष्ठन्ते । (प)

नक्षत्रादीन् धर्मादीन्पि सोतादेषु स्वजनिषु दृष्टात्वाहितसमाचरेत्वात् अतः केचित् "ज्ञत-
नक्षत्रादीन्पि भगवती ! त्वया अनुकल्पयितव्यो राम प्रचमती"ति पठन्ति, तत्राप्यमर्थः — तत्रा-
नुमतीऽपि अर्ध-स्रज्ज्वादीन्पि यथाक प्रति कुरुयातिशयैर्यस्योदनाय प्रथमं शरीरीत्यर्थः ।

(ग) भो इति । भगवतीभ्यां परमेश्वर्यामिनीभ्यां जाडवीवसुधराभ्यां गङ्गाध्वीभ्यां
दृष्टान्तेष्वपि एव प्रशस्यमाना इत्यर्थः "आवरोक्ष्य यतसङ्गान् पवित्रत्वं प्रकृष्यते" इत्यादिना
संशुद्धीनां चर्कन्त्या मम समोपे इति श्रव । समर्पिता न्वन्ता । पुण्यञ्च वैपिविति-
चार्यं । पुण्यं पुरा रावणवधादनन्तरसमये वैश्वानरेण अग्निना निर्वर्णितुस्तुष्टिरिमा निर्वर्णितं
भिहितं पुण्यं मिहृषित्वान् पवित्रं चारवम् आचरकं यस्याः सा तथोक्ता, मिहृषित्वावधार्य
प्रख्यापितुः। पुण्यीना इत्यर्थः प्रथमतस्तान्न गङ्गाध्वीप्रशस्तितया पातिप्रत्नम् अन्वार्हन्तं न
लङ्घ्य तद्योर्विधं देवतं वित्तवधाभिषिषी इति भावः । परम्पु वरिषरोवाप्यन्ता अनीचिको विमुक्तिं
प्रकटयतीति भावः । सप्तस्रजौ ब्रह्मणा प्रजापतिना सह वर्णनाम् देवे इन्द्रवैवस्वप्रवृत्तिभि-
र्जन्तौ सुवसुर्भू सन्तुता पतिप्रतापगन्धतया परिचिता 'संज्ञायां ज्ञात् परिचयः' इति
विश्वः । संस्तुता संव्यक् स्तुता प्रशंसिता वा, आशितकल्पवधुः सवित्रः सूर्यस्य इदं सार्वभ-
रुहं तन्म-कुम्भं कीर्तितव्यं यधुः सूर्यवर्षश्च वा देवश्रमसमया यज्ञभूमिसुतपञ्चा देवी नक्षिणी
दीर्घाक्षी वा सोता आनक्षी परिच्छिन्ना रामेश्वराक्षीत्यत्र स्वीक्रियताम् इति अत्र विषये
भवन्तः पौरजानपदाः अथ किं मन्वन्तः यथाक किमवात्मनस्तत्पर्ययः । एतादृशीं पूज्नी-
जङ्गमां संस्तुता वज्रिनावि प्रकटितशृङ्गानां, त्रगदिकपतिप्रतया अवस्थित्या समाहृता सोता
स्वादीनश्चिह्निरिति कीर्णं स्वीकर्तव्यमिति, किन्त्वस्यां यद्वैव पौरजानपदानुमतिप्राप्तौना अलोच-
कीर्तितमोदिनी तेषां निर्भर्क्षितार्थमिति भावः ।

(प) उच्यते । निर्भर्क्षिता अतिपवित्राया अस्यां रामे १। सप्तस्रि-
प्राक्षेन सार्वभेवसुपात्राया प्रजा प्रकृतिपुञ्जाः कृत्यं निश्चिन्ना २। सप्तस्रि

५४ । जगत्पते रामचन्द्र ! (फ)

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मस्वरिणीम् ।

हिरण्मय्याः प्रतिष्ठतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १८ ॥

[१८ । त्वम् हिरण्मय्या प्रतिष्ठते पुण्यप्रकृतिं प्रियाम् अध्वरे धर्मस्वरिणीं यथाधर्मं नियोजय । इत्यन्वयः ।]

सीता । [स्वगतम् । जानादि 'प्रज्जलस्ते सीत्तद्भुक्त्वं ब्रह्मज्जिदु' । (व)

[व] जानाति आत्यप्य सतीतं ख प्रमादंम् । इति सूम् ।]

गोवलोबद्धाद्येन पौरजानपदातिरिक्तो बाह्यः । आर्या सीता नमस्करोति, 'सुपपञ्चविरक्ते. कारकविमलित्वसौख्यसो'ति व्यायादत्र नम शब्दयोगे चतुर्थो न स्यात् । नमस्करोति प्रथमति निजपुष्टतया कृतावमादा. प्रजा अतीवावमानिता लज्जिताय जाता इति भावः । एतेन सीताया राज्ञीत्वेन स्वीकारे नाम्नः कार्य असम्भारिरिति व्यप्यते । तथा लोकापालाय इन्द्रा-दक्षी टिक्पात्राय सप्तर्षय सप्त च सप्तयथात न तथाका मरीयादयः, "सप्तर्षयो मरीयादि-मुखा" इत्यमरः । पुण्यप्रतिभि सुरतककुमुदवर्णके उपतिष्ठन्ते पुनयन्ति, देवपुत्राश्च स्वमूर्त्तौचित्येनैराक्येपदम् । आर्यामित्यनुषङ्गः । सकलसुरगिणकायामिन्द्रिताया भागीरथी-हस्तस्त्राभिर्देवीभिश्च प्रशंसिताया अस्या सीताया. देवतात्वम् अन्यादृतमिति भावः ।

(फ) जगदिति । जगत्पते । जगता विभुवनानां पतिः पालकः तत्सम्बोधनम् । अगद्वृत्तित्वाच्च नारायणवृत्तावत्वादिति बोध्यम् । अथवा जगता मर्त्यजगतां पतिरिति तत्सम्बोधनं श्रीरामस्य साव्याव्याधिष्ठानात् प्रकृतायेति व्यतिरिक्तः ।

(१८) निजोक्तंति । हे रामचन्द्र । त्वं हिरण्मय्याः स्वरूपनिर्गतायाः प्रतिष्ठतेः इतिमावाः पुण्यां पवित्रां पतिव्रतायगच्छत्वेन सुवर्णप्रतिमाया शृङ्गमकराभिरुत्थः । प्रकृतिं मूलरूपां प्रियां ब्रह्मन् त्वद्विषयत्वधीनियुक्तामित्यर्थः । धर्मपत्नीं सीताम् अध्वरे यज्ञे अश्वमेधे इत्यर्थः, आरुह्ये कार्ये धर्मस्वरिणीं धर्मोद्धानशीला यथाधर्मं स्वधर्मोत्सारेण नियोजय आश्वापय स्वप्रेम इत्यर्थः । सुवर्णमिमांशव सङ्घारिणीं कृत्वा अश्वमेधयागं सत्यादयः मुख्यतमि इतिनिधेः शास्त्रनिषिद्धतात् । अत्र पुण्यामित्यनेन 'यस्य भाव्यां विदूरव्या पतिता दूषितायवा । अनिष्टः प्रसिद्धता वा' इत्याद्युद्गाहः ।

(व) जानादीति । आर्यपुत्र. श्रीराम. सीताद्वयः सीताया नम कतेन प्रसादं 'कावयितुं' जाताति, आराद्विनिर्गमनमन्त्रहस्तमन्त्रहस्ताडयितुमयम् अर्हन्ते व इत्यर्थः । सां पुनः स्वीकारकनीति भावः ।

राम । यथा भगवती आदिशति । (भ)

लक्ष्मण । कृतार्थोऽस्मि । (म)

सीता । जोविदन्हि । (य)

[(य) जीवितास्मि । इति सम् ।]

लक्ष्मण । आर्य्ये । एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति । (र)

सीता । बच्छु, ईदिसो चिरं जीव । (ल)

[(ल) वक्षः । इदंश्च चिरं जीव । इति सम् ।]

अथ । भगवन् वास्योके । उपनोयेतामिमौ सीतागर्भसम्भूतौ राम-
भद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । [इति निष्क्रान्ताः ।] (च)

(भ) यथैतत् भगवती माहात्म्यावती अकथ्यतीति यथा यत्प्रकारम् आदिशति अमु-
जानाति तथा अमु, अथवा तथा करोमीति वाक्यशेषः ।

(म) कुरुतेति कृतार्थं कृतं सम्पन्नं अर्थं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तं अस्मि, सीता-
रामयोः समागमः प्रयोजननिहायमान् भवाम ।

(य) ज्ञावतीति । जीवितास्मि प्राणप्रियम् रामस्य सद्यः पुनः समागमान् तद्विधौमेव
मृतमाशां लभ्यमाणा भवामीत्यर्थं यद्वयां सद्यः स स्वर्गं । इत्युक्तं रामसमागमात्प्राप्त-
पुनरुज्जीवनावती कृतार्थोति भावः ।

(र) आर्य्ये इति । निर्लज्जं निजाम्बि लज्जा यस्य स तथोक्तं लक्ष्मणः अहनिष्ठोऽस्मि ।
प्रणमति भवती नमस्कराति । यत्नं अयमादेशनं निविह्वारको एकाकिनोपापप्रसक्त-
त्वा विस्वासितवान्, स नगंस तव दर्शनानर्हं इतभास्य लक्ष्मणोऽपि पुनस्तत्र सत्यं, स सुख-
दर्शकतौल्यहो निर्भञ्जता तस्य इति भावः ।

(ल) बच्छ इति । इदंशोऽपि एवं निर्लज्जः सन्न अपि चिरं दीर्घकालं जीव प्राप्सिहि ।
यथा ईदृशः अयमनिर्देशवर्णो सन् अपि एवार्थे, चिरं जीवेति । आर्य्यपुत्रादिमेवैव त्वं
मां निर्वासितवान् नाहं ते कोऽप्यपराधः न वा लज्जाकारणं, परं आदिनिर्देशपालनधर्मा-
नुष्ठानार्थं विवेकतः प्रियोऽस्मीति भावः ।

(च) भवेति । इमौ दृश्यमानौ सीतागर्भसम्भूतौ जानकीगर्भजौ कुशलवौ तत्तान-
धेयौ पुत्रकौ शिशु रामभद्रस्य सन्निधि इत्यर्थः । उपनोयेतां प्राप्तेताम् । नारायणसन्निधि
वासकवर्धं स्थाप्यतामिति । इति निष्क्रान्तेति इति उक्ता निष्क्रान्ता वदितंता
अकथ्यतीति शेषः । अथैव प्रस्तुतजाटकीयगर्भाहस्यावस्थितिसंन्याया वदोदर-

रामलक्ष्मी । दिष्ट्या तथैव तत् । (श)

सीता । [सवाक्याकृतम् ।] कष्टं ते पुत्रका मे ? (ष)

[(ष) कुत्र तो पुत्रको मे ? इति सन् ।]

[ततः प्रविशति वाणीकि कुशलवी च ।]

वाणीकि । वत्सो कुशलवी । एष रघुपतिः पिता युवयोः, लक्ष्मणः
कनिष्ठतातः, सीतादेवी जननी, एष राजर्षिजनको मातामहः । (स)

सीता । [सङ्घर्षकरणाद्गतं विनोक्त्य ।] कष्टं तादो । (ष)

[(ष) कथं तात । इति सम ।]

प्रविष्टो यो रङ्गहारामुखादिमान् । अहोऽपरं स गर्भाहं सबाजं फलवानपीति दर्पणे । अत्र
च तत्र च सङ्गतितिरिच्यं तथाच—“साह मन्दभाइयो भाइरहोए अत्ताचं बिकिखेमि” इति वीर्यं,
यत्कश्चिद्व्यवस्थया समुद्देशविषयीभूतम् । अदभ्यतोऽसाध्यसीतारामसमागमरूपं फलं प्रति निदर्शनं
सीतारामसमागमरूपं फलं, रङ्गहारामुखादिकञ्च—“प्रविशन् मृगधर” इत्यारभ्य “विश्वम्भरा
भगवतो” इत्यादि श्लोकावसानं यावत् । सप्तमाहस्य प्रसूतस्य च गर्भप्रविष्टोऽग्रमपरं अष्टम् इति
सङ्कल्पवशादेव सप्तमाहव्यतिरिक्तं गमादभावस्य । अदभ्यतो रङ्गाश्रित्यमानता अश्विर्वैश्व-
समातिर्विश्रिता कविना । अत्र सीताया अदभ्यत्याश्च वचनप्रतिवचनज्जातं प्रकृतगर्भाहृष्टकम् ।
रामलक्ष्मणादीनान् न तथा, तेषामाधुनिकनव्यानामिव नाटकाभिनयसमाश्रयानां तदानीन्तन-
गर्भाहंभिनयदर्शनार्थमेव तत्तन्मनोभावावेदकवाक्यप्रयोगात् । किन्तु तेषां वचनप्रतिवचनानि
नाटकीयसप्तमाहजरीराख्येव सप्तमाहस्य तत्तत्पात्रविशेषाचामुक्तिप्रत्युक्तिव्यतिरिक्तत्वात् । सीता-
कुशलवाक्यम् अहं गर्भाहोभयपात्रतामिव समवलम्ब्यते इति कविहृदयम् ।

(श) दिष्ट्येति । आनन्देन तथैव तत्तत्कुशलवोत्तरादिकं विवरणं तथैव अस्माकं
चिन्तितप्रकारेणैव चासीदिति शेषः ।

(ष) सवाक्येति । सवाक्याकृतं मानन्दोत्कण्ठं यथा तथा चाहेति शेषः । तौ वास्तव्य-
त्वागं पोषितौ पुत्रकौ बालकौ कुत्र वर्त्तन्ते, तयोर्दिष्टं वा मानतोऽव व्याकुलीकरोतीति भावः ।

(स) वक्ष्यामिति । एष रघुपतिरामचन्द्र युवयोः पिता जनकः, लक्ष्मणः कनिष्ठ-
तातः कनिष्ठः चासीत् तातश्चति अस्वगन्टादिप्रत्यये कनादेशः । पित्रस्य इत्यर्थः । सीता-
देवो इयं देवी जानकी जननी माता, एष राजर्षिः जनकः विदेहिहरः मातामहः मातुः
पिता इति मातृपितृभ्यां षामहच् । सर्व्वेव युवयोरिति सर्व्वभ्यः । जनकस्यानन्यत्र वाणीकि-
कृतान्नञ्चवशादिति लभ्यम् ।

कुशलवो । हा तात ! हा अन्व ! हा आत्ममह ! (ग)

रामः । [सहस्रमालिङ्गः ।] ननु बन्धो ! पुण्येः प्राप्नो स्वः । (क)

सीता । एहि जाद कुस ! एहि जाद लव ! चिरस्य परिष्वज्य
पुत्रो जन्मन्तरगतं जयसी * । (ख)

[(ख) एहि जात कुस । एहि जात लव । चिरस्य परिष्वज्य पुन जन्मान्तरगतां
जयसीम् । इति सम् ।]

कुमारी । [तथा कृत्वा ।] धन्यो स्वः । (ग)

सीता । भगवन् ! प्रणमामि । (घ)

[(घ) भगवन् ! प्रणमामि । इति सम् ।]

(क) सुहृद्वेति । सहर्षकवशाद्गतं मानन्दयोकाद्यर्थं यथा स्वात्तया विनीक्य निर्विष्यं
वितरन्ति तेषां पितृसाक्षात्कारात् कथं, आत्मन दर्शाकारणान् कथय, अतिक्रिं
जनकव्यागमनान् आश्चर्येण इति ज्ञेयम्

(ग) हा तातेति । सन्व हा इत्येव सन्देहोत्तरक । एतेषां युगपद्दर्शनात् कुशलवयोः कं
वृत्तिः । यथा “हा विषादयुगार्तिवृ” इत्यमरवचनात् विषादबोधकोऽर्थं दृश्यते । विषाद-
त्वात् जन्माद्विषादपरिज्ञानाभावविज्ञानात् । राजकुमारावपि आशाम् एतावन्तं क्षालं राधा
रामेकं न जिज्ञासितसती इति भावः ।

(क) सहृद्वेति । ननु भोः बन्धो प्रसादपदभूतौ पुण्येः प्राप्नोः सुहृदौ प्राप्नोः क्व यवानिति
श्रेष्ठः । पूर्वसृजितपुण्यमकारणं न तथा युवयोः प्राप्तिसम्भावनेति भावः ।

(ख) एहोति । चिरस्य परिष्वज्यो बहुकालमालिङ्गितम्, अन्यस्मयसिद्धिने न तथा
द्विषिद्विती भावः । पुनर्जन्मान्तरगता जननीम् अन्यत् जन्म इति जन्मान्तरं तत्पत्न्या ता
याताकोदरान् पुनरुदयता पुनर्जन्मान्तरप्राप्तमित्येव अथवा पूर्वानुभूतदुःखस्य कठोरतया
क्षान्तिर्न तदपमनात् अनुभूतजन्मान्तरमात्रमिवेत्यर्थः । तथाच चहं मन्ये, यत् नूनं मे जन्मा-
न्तरीकृता समग्रानि, अथमन्यथा अथमावप्येव तथाभूतदुःखसर्वमविनाशिः, इदानीं सर्वमेव
जन्मद्वन्द्वं नूतनं पश्येवेति इति गुह्यार्थः । सा चिरमालिङ्गा गवनिर्हन्ति कुलतमित्यर्थः ।

(ग) तर्धति । कुमारी कुशलवौ तथा कृत्वा जननीं परिष्वज्येत्यर्थः । धन्यो न
जननीव्यामिनावां श्राव्यशीलनी भवाव ।

(घ) भगवमिति । हे भगवन् माहात्म्यमाशिन् । तदीशैव , न चिदं दुःख

वाञ्छीवि । वत्से ! ईदृशीव चिरं भूयाः । (७)

गीत । अहो ! तादी, कुलगुरु, आर्याजिन, सभसंकायां शान्तादीषु, सलक्षणां सुप्रसन्नां अप्रसन्नचलणां समं कुललक्षणां
दीक्षितां, तां विद्वन्मूर्तिं कावन्द्ये । [च]

[(७) वाच्येन । तात, कुलगुरु, आर्याजिन, सभसंकायां शान्तादीषु, सलक्षणां सुप्रसन्नां अप्रसन्नचलणां समं कुललक्षणां विद्वन्मूर्तिं कावन्द्ये । इति सन् ।]

[मध्ये कलकल]

वाञ्छीकि । [सत्यायावलीका च ।] उत्खातलवणो मधुरेश्वरः* प्राप्तः । [ह]

सद्योमपरिवसाद् स्वामिचरणसन्दर्शनेन वीतः स्त्रा भवामि, कथमन्यथा तत्सम्भावनापि कीर्तिते
इति तात्पर्यम् । महर्षे । प्रथमामि भवनम् अभिवादये ।

(७) वत्से इति । इदंशौ एव एव पक्षपक्षसङ्गतौ एव चिरं भूया । न पुनस्तद्विरहिते-
त्यर्थः । तं चिरं पक्षा पुत्राभ्यां च विरहिता स्त्रया इत्यर्थः ।

(७) अहो इति । अहो वाच्यं तात पिता राजर्षिर्जनकः, कुलगुरु, कुल-
वज्रगुरु आचार्य ब्राह्मण, आर्याजिन कौशल्याप्रभृतय पूज्या शत्रुघ्ना इत्येव ।
सभसंकायां सुप्रसन्नां सुप्रसन्नां आर्या माया शान्ता दीपो जलान्ता शान्ता, सलक्षणां सीमि-
सहिता सुप्रसन्ना आनन्दपूषा ननु पूर्ववत् शोककालव्ययुक्ता सीम्यकारा इति वाच्यं,
आर्यपुत्रचरणा आर्यपुत्रो रामचन्द्र इत्यर्थः । महाराष्ट्रत्वाप्युत्तरपदोपस्थात् । अपिच ।
अथवा सलक्षणां लक्षणेनोपास्मानतया तदयुक्ता सुप्रसन्ना प्रसादकारिणं तमे नितान्तम्
अनुपपत्कारित्वादित्यर्थः । चरणास्तु स्वदेव पादा एव इति । कुललक्षणां कुललक्षणां
समम् एकदा दृष्ट्वा एत सर्वेऽपि युगपदेव मयावलोक्यते । तत् तस्मात् सकलानामेकदा
दर्शनादेतो । आनन्देन आह्लादेन निर्भरा व्याप्ता परिपूर्णा अस्ति अह भवामि । इति, अस्मात्
पूर्व न अह सम्पन्नविषय स्त्रेऽपि सम्भावनाई विदितवती, नदयमाकणिको मे नितरनिर्भी-
किकानन्दश्चैतु सम्प्राप्त इति भावः ।

(७) उदति । उत्खात लवणं मधुरेश्वरस्य सन स तथोक्तः ।
मधुरेश्वर मधुरानामजनपदस्थाधिपति शत्रुघ्न प्राप्त अस्मापि प्रथमाह्वयप्रदीप्त-
तामिदं दृष्ट्वा निवेशनम् । इह उपस्थितः । तस्यैव सौम्यसङ्कल्पायं कोणाह्वय इति । सर्वेषु
वचनानां तय प्रभावेण पूर्वमेव वाञ्छीकिना विदित इति ज्ञेयम् । कुलीनसौम्यमनसैव

* मधुरेश्वर इत्यपि पाठान्तरम् ।

कथयः । सानुवङ्गाणि कल्याणानि । [अ]

रामः । सर्वमिदमुभयत्रापि न द्रष्टुमि, यदा प्रकृतिरिवमभ्युदया-
नम् । [झ]

वाञ्छीकिः । रामभद्र ! कथ्यताम्, किम्ते भूयः प्रियमुपह्वरामि ? [ज]

रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथापीदमस्तु—[ट]

मधुदेव्यापत्येन त्ववसेन विवासितैर्यमुनातीरोपान्तवर्त्तिभिर्मृगिभिरतिभैरमाक्रोशितेन श्रीराम-
चन्द्रं च लवचविध्वंसं संसाध्य तपोविघ्न-यदाहनाय नियुक्तं गतुं श्रीरामसमादिष्टं यथायथं
कल्याय तेनेवादिष्टो मधुदेव्याधिकृते मधुराराज्यं स्व' राजत्वं पय्यकम्यदिति पौराणिको वाचांश्च
समनुसन्धेया ।

(अ) सानुवङ्गाणोति । सानुवङ्गाणि अनुवज्यन्त अनुसन्ध्यन्त यानि इत्यनुवङ्गाणि कर्कशं
वक्तुमशक्यं । सन्ध्यन्तनुवर्त्तिष्यत इत्याद्यायभगवत्पतञ्जलिप्रयोगेण नपु सकत्वम् । कल्याणानि
कलमनुवादिषमागमरूपयसि सानुवङ्गाणि सानुगान् सङ्गच्छराणोति यावत् । कलमनुव-
समागमरूपाणि कल्याणानि शत्रुघ्नमागमरूपेण कल्याणानुरेण सन्ध्यमानोच्यते । सन्ध्यत् सन्ध्य-
मनुवध्नाति विपक्षिपटमिति वचनम् अविशयमिति भावः ।

(झ) सर्वमिति । इदं सर्वं पुनः कलमादिसमागमरूपं सुखमित्यर्थात् । अनुभवम् अपि
साक्षात् क्रुष्येन् सन्नपि न प्रत्यमि निश्चिततया न विश्वसिमि, अत्यन्तदुःखदुःखालिनी महीदृश-
सुखसमागमलाभस्यासम्भवात्वादिति भावः । ननु पितृदूरत्वादिदोषाधीनमेव ज्ञानं धनं इति
तत् प्रकृते तव कोऽपि तादृशो दोषो नास्त्येव तावतापि कथं न प्रत्ये वीक्ष्यत आह—यदेति ।
अथवा अभ्युदयानां त्रयसाम् इवम् ईदृशो युगपत्समागमरूपा प्रकृतिः स्वभावः । मङ्गलानाम्
अवनेव स्वभावः यत् साहित्यं नापततीति प्रत्ययनीयमप्येतत् भवितुमर्हतीति भावः ।

(ज) रामेति । ते तव भूयः पुनरपि पुनः कलमादिसमागमरूपादपि किं वीक्ष्यन्
विशयं इदम् उपह्वरामि उपह्वारीकरोमि तदुच्यताम् । मया एतन्मादित्यत् किं प्रीतिकरं कार्यं
ते क्रियता तदर्थेत्यर्थः । इत एव सर्वथा स्वयं ज्ञानो विभक्त्यन्तरीति प्रवृत्तादर्थः सूचितः ।

(ट) अत इति । अतः परं पुनः कलमादिसमागमरूपादधिकमपि प्रियं किम् अस्ति
अपि जेत्यर्थः । तथापि इतोऽधिकप्रीतिकरकाव्याभावेऽपि इदं भरतवाक्यं अस्तु । यदा
अतः परं पुनः कलमादिसमागमरूपादधिकमपि प्रियं प्रीतिदायकं वस्तु अस्ति तच्च किं निरति-
शयाविनश्वरानन्दकाभात् सर्वविधसुखसम्पदाः कीवर्त्य गरीयः इत्यर्थं निवृत्त्य-
सर्वविधसुखजनकत्वं सत्यपि संसारसुखेण अतीतस्पृहता नापुनः परतः इदं
वस्तुनाथं भरतवाक्यरूपम् अस्तु भवतु ।

पापमभ्यस्य पुनातु बर्हयतु च त्रेयांसि सेयं कथा*

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

तामेतां † परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां † बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणोमिमाम् ॥ २० ॥

[२० । माता इव गङ्गा इव च जगतः मङ्गल्या च मनोहरा च सा इयं कथा पापमभ्यः पुनातु च त्रेयांसि बर्हयतु च तु अभिनये विन्यस्तरूपा ताम् एतां शब्दब्रह्मविदः परिणत-प्रज्ञस्य कवे इमां वाणीं बुधाः परिभावयन् । इत्यन्वयः ।]

[इति निष्क्रान्ता सर्वे ।]

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं महाकविभवभूतिविरचितमुत्तरराम
चरितं नाम नाटकम् ।

(२०) तदेव भरतवाक्यं प्रस्ताति—पापमभ्य इत्यादि । माता जननीव, माता हि दुःख-विचारयिषी सुखदा च भवति । गङ्गा जारुवोव, गङ्गा च पापनाशिनी मोक्षदा च भवति । तद्ब्रह्मायणकथा चेति भावः । जगतः लोकस्य मङ्गल्या कल्याणकारी मनोहरा मनोहा आह्लादजनिकेति यावत् । सा इयं प्रसिद्धा इयं बुद्धिस्था कथा, रामायणात्मकवाक्यप्रबन्धरूपा । सा च वाणोक्तीयचतुर्विंशतिसाहित्यिका । पापमभ्य कन्यमभ्य जगतः भुवनं पुनातु पवित्री-करोतु । जगतः इति षष्टान्तं विपरिणम्य योजनोद्यम् । तथा त्रेयांसि ऐहिकपारविकाषि मङ्गलानि बर्हयतु पुनर्पौत्रादीनि मोक्षावसानानि कल्याणानि उपपन्नोतु इत्यर्थः । प्रजानां चेमवस्त्वे अकन्यवस्त्वे च राज्ञोऽपि तथात्वमिति, भवन्मिदमर्थे इति भावः । तथा तां प्रसिद्धाम् एतां रामायणी कथाम् अभिनये, आङ्गिकादिभिश्चतुर्विधे, अवस्थानुकारे 'भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहाय्यं साहित्यकलाश्चेति साहित्य-दर्पणम् । विन्यस्तरूपा विन्यस्त विशेषणं न्यस्तं निहितं रूपं शरीरं यस्याः सा तथोक्ता ताम् । यदा अभिनयैरितोत्पन्नं तल्लक्षणं दृश्यते । तेन अभिनयविशिष्टो धो विन्यास रचना वैशिष्ट्यं च प्रतिपादकत्वस्वरूपं विन्यस्तं विन्यासेन निष्पन्नं रूपं शरीरम् आनुपूर्वीत्यर्थः, यस्याः सा ताम् ।

* पुनाति बर्हयति च त्रेयांसि इति पाठान्तरम् ।

† वाणीकः परिभावयन्तु इति बिद्यासागरपुस्तकः पाठः ।

‡ विन्यस्तरूपा इति कचित् पाठः ।

रामायणकथायां किञ्चित् परिवर्तनपरिवर्तनादिभिः अभिनययोग्यतयोपनिवर्त्ता नाटका-
 कृतमित्यर्थः । तां प्रसङ्गाम् एवाम् इदानीम् अभिनौताम् इमां सचराचरात्मभूतयामि प्रत्यची-
 कृतमित्यर्थः । शब्दब्रह्मविदं शब्द एव ब्रह्म तदतीति तस्य परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वाभ्यां
 परब्रह्मसम्यादृपणम् । शब्दाद्यतत्त्वस्यत्यर्थः । परिणतप्रज्ञस्य परिणतः परिपाकः प्राप्ता
 लोकातिशयिनीति यावत्, प्रज्ञा बुद्धिः यस्य स तथोक्तस्य अलौकिकमनोवासम्प्रज्ञस्यत्यर्थः ।
 अन्येष्वेष्टयो रसभावचमत्कारिण्यो रचनाचानुरी न स्यादिति भावः । कवे सर्वज्ञशिरोमण
 वाङ्मयी, भवभूतिकवेष इति ध्वन्यतः । इमां वाणीं सरसाभिनेयाद्यैरामायणप्रत्यक्षरूपां वाच
 भवभूतिरचितोत्तररामचरितनाटककल्पामिति च ध्वन्यतः । बुधा पण्डिता सहृदया । शब्द-
 ब्रह्मविद इति विशेषणं बुधानामपि कश्चिद् योजयन्ति । परिभावयन्तु पद्यान्लोचयन्तु परितः
 चिन्तयन्तु । “भू अवकन्कन” अवकन्कन त्रिलनमित्कम् १. परिपूर्वकस्य भू सत्तायामित्य-
 स्मावज्ञानाद्येकत्वान्नास्या प्रसक्तिः वाङ्मोकिवागेव भवभूतिवागात्मना परिणता सद्यो पाञ्चभ्य
 जगत् पुनातु श्रयांसि बर्हयन् च तामता बुधा परिभावयन्ति कश्चित् । एतनोत्तरराम-
 चरितस्य वाङ्मोय्यमाधुर्यं लभ्यतः । अत्र कथायां मातु गङ्गायाश्च साम्याद् शब्दत एव कल्याणान्
 पूर्णोपमावहारः । शाटु लविकौडित हलम्

इतीति । सम्मेलनं नाम सम्मलनमिति न यद्वा प्रसिद्धं रामसीतालवकुशादीनां परस्पर-
 मिलनमात्मक इत्यर्थः । सप्तमोऽङ्कः सप्तमोऽध्यायः इति समाप्त इत्यर्थः ।

दहावष्टम्भे तु त्वितरितमङ्गतो यावदापो रसज्ञा

चक्षुषा न समस्तं समुदितमकतो यस्य नि शासभूता ।

श्रीमन् व्याकौर्ण्डप श्रुतिस्तपटट्टा दोस्तदपोऽपकप

काऽथ विस्त्रोभशृङ्गो जगदुपकृतय जायता भूतदेह ॥

इति श्रीमन्महाकाव्यभवभूतिकृतोत्तररामचरितं श्रीगङ्गानाथ विद्यानिधि

महाकाव्यविरचितोत्तरदोषकाटिका समाप्ता ॥

॥ ॐ तत्सत् — ॐ नमः — ॐ तत्सत् ॥

गभर्णमेष्टपरिगृहीतकाव्यद्वितीयपरोक्षापाठ्यरूपेण

निर्वाचितस्योत्तररामचरितस्य

प्रश्नमाला ।

८२७—१। सुविचिन्तित भगवत्या राजधानीस्थितस्य खलु तैको जंगतामाभ्युदयिकै
रामभद्रस्य नियता चित्तविक्षेपा चर्यस्य पुनरस्य शोकमाद्वितीयस्य पञ्चवटी-
प्रवेशो महामनस्य इति ।

(क) व्याख्यायतामय सन्दर्भः । (ख) भगवत्या द्रुति पदेनात का परामृश्यते ?

२। सीता । (स्वमतम्) अत्र हे अवसेष एदृश अचक्षय लज्जाविदग्नि *** आसङ्गीति ।

(ग) संस्कृतेनानुयातामयं सन्दर्भः ।

३। 'कट जन कलधने'मिव्यादि । व्याख्यायतामय शोक । प्रदर्शनाच्च पूर्वाह्णेन सप्त
पराहंस्य सङ्गति ।

४। कतमया प्रसावनया उत्तरचरिते पातप्रवेश कृत / लवणमुल्लिख्य समर्थ्यताम् ।

१८६८—१ (क) त्रिदिविध एव ते नृपतयो राजा राम ममाज्ञापयति ।

(ख) इमा विपर्यया सम्प्रति जौवलोक ।

(ग) देवि ! देवि । अथ पश्चिमस्य रामस्य शिरसा पादपङ्कजमयं ।

उद्धृतेषु वाक्येषु वक्तुं कुत कौटुगाशय — व्याख्याया विगृहीतताम् ।

४। अथा सा जा अज्जउत्तेष * * औचलो अस्स । सस्स तेनानुया व्याख्यायतामेव सन्दर्भः ।

२। 'अथि कठोर यथ किल ते प्रिय'मिव्यादि श्रिको व्याख्यायताम् ।

१८६९—१। (क) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्ति समर्थयितुं विवक्ष्यते ।

(ख) किमनोचरति ? प्रसव खलु प्रकर्षपर्यन्त केवलस्य परम चेतदन्वितस्यैव विनोः ।

(ग) सखि वासन्ति । आनन्दबिमोहितेन्द्रिय साधसेन परवान्नि, तत् त्व तावदेना
कौरवः—उद्धृतेषु वक्तुं कुत कौटुगाशय ? व्याख्याया विगृहीतताम् ।

२। 'हा हा देवि अट्टति उदर'मिव्यादि श्रिको व्याख्यायताम् ।

१९००—१। पश्यन्ते न आकारानुभवगाम्भीर्यसम्भावमानविधिलोकीतरचरितावयवार्थो
महापुरुषम् । उद्धृतेऽस्मिन् वाक्ये समसपदस्य समासविषयो लिख्यताम्,
निर्दिष्टताच्च एव महापुरुषम् इत्यनेन क' प्रस्ताव्यते ?

२। (क) अपि खलु स्मर एव ? न चास्मि सुतः *** पुनः पुनश्च पुनश्चाति माम् ।

(ख) सम्प्रत्यक्षनीयो राज्येऽपि प्रभवः ।

उद्धृतेषु वाक्येषु वक्तुः कुत कौटुम्भिकः ? व्याख्या विजयोक्तिरयताम् ।

(क) 'इदि नित्यानुषङ्गेन' इत्यादि श्लोकस्य 'वासोदिधं दशरथस्य मृद्वे' इत्यादि श्लोकस्य च व्याख्या कार्या ।

१८०१—(क) इहो इहो अस्मि वि अथव त्विदमित्थमिदमुद्धृत्तान्तराध्यायपञ्चपञ्चाविदि अन्ताध्यायः । संस्कृतेनानुद्य व्याख्यायताम् ।

१ । 'एतद्वैशसधोरवचपतनं' इत्यादि श्लोकः ।

कौटुम्भिकः । भगवति । परिव्राज्य परिव्राज्य प्रसादय कवितं राजर्षिम्
अवत्यती । 'एतदि परिभृतानां' इत्यादि श्लोकः ।

जनकः । 'शानं' वा रघुनन्दनं' इत्यादि श्लोकः ।

(क) व्याख्या विजयोक्तिरयतामयं सन्दर्भः ।

(ख) "कवितं" "शानं" "भृशम्" "मैत्र" पदान्तरानि साध्यानि । किन्तावत् प्रथमपद-
द्वयस्य रूपांतरम् ?

१८०२—ज्ञानमसि वक्ष्य, दुर्भेदायमाना देवी विनोदयितुम्, ततः कियन्तमवधिं यावत् ?

मन्त्रमन्त्रपुराणमन्त्रपुराणस्य ततमवेतसाततः अयं यथरितविक्रमोदाहरणं ।

अन्तर्गतमिदं कस्य नाम ते लोकाः तेभ्यः प्रतिवधीयन्तं ये चात्मसातिन इत्येवमवधौ मन्त्रे ।

(क) व्याख्या विजयोक्तिरयतामसि सन्दर्भः । तच्च च रेखादितपदानां वेदादिरवधि-
व्युत्पत्त्यः ।

(ख) "प्रतिवधीयन्ते" "आत्मसातिन" "मन्त्रे"—प्रकृतिभूतानिभिर्मात्राणां चोद्-
बिम्बितौ कर्त्तरि कर्मणि च प्रथमपदस्यैकवचनं कौटुम्भिकं रूपाणि ?

(ग) कक्षाचद्वयुत्पत्तिरभ्युदयं मन्त्रपुराणान्तराध्यायस्य सन्दर्भः ?

१ । अथवदि तमसे तदा निष्कारणपरिचाङ्गो... आशामि ।—संस्कृतेनानुद्यतामयं प्रथमः ।

'उवाचार्कं जावाद्विरतविनाट्यतिकरि' इत्यादि श्लोकस्य व्याख्या कार्या ।

१८०३—'दन्तामवे' त्वयि यद्वापि दृष्टधारि' इत्यादि श्लोकः ।

(क) "दन्तान्" इत्यत्र कथं पञ्चमो ? किं पदेन चास्यत्वयः ? चरयो इत्यत्र का विभक्तिः ?
कथं सा ? "दृष्टधारि"—पदस्य कौटुम्भिकी व्युत्पत्तिः ? "इदं कृत्तिः" इत्यस्य कौटुम्भिकी कृत्तिः
वक्तुर्भिन्ना ? तस्याच्च कामसम्बन्धा इत्यन्तं आनन्दं संबोधेण वर्णनीयः ।
पद्यमिदं किं कृत्तुं निवृत्तम् ?

१ । सम्प्रति तु परिसमाप्तं तत् सादनवार्तिकं सर्वं कथ्यमग्रेण विस्मृतिं रवः ।

२ । अथैतन्मन्त्रपादावधौपनिषदं भगवान् ज्ञातुः परःसुखपरिवृत्तः । अथवाय

विद्यामिताय प्रोवाच । (२) अथैतद्विस्तृतं इव आभासः, कृतं प्रथमं ?

४। विचित्रजवसंचितां कस्तु दुःखं सज्जवैषम्यं वीदि । (क) वस्तुबोधव्यपकरणवर्जनि निर्विघ्न इति मर्थाशः व्याख्यायताम् । (ग) “कथमिदं.....गुरवः” इत्यर्थो बाध्यान्तरं परिचय्यताम् । (घ) “विद्यामिमां” इत्यत्र कथं चतुर्वी ? “प्रश्नेन” इत्यत्र कथं तृतीया ? (ङ) “परःसङ्घ” “विद्यामित्र” “कथमिदं” इत्येतेषां समासवाक्यानि लिख्यन्ताम् ?

१२०४—१। ‘परिपास्तु दुर्बलकपोल-सुन्दर’ इत्यादि । (उत्तर)

‘वसने परिधुसरे वसन्ता’ इत्यादि । (शकु)

व्यस्य तावत् सलपदजातं विशयतामिदं श्लोकवचम् । आश्वा प्रवचान् प्रतिभासितयोः सीताशकुन्तलयोः कतरा तावत् काश्चिन्नये कथं प्रकृतानुगुणा मनोहरा च ? विरहवर्धने चान्न भवभूतिकाश्चिदाकृत्योः कस्य शक्तिर्गौरवस्ते न रोचते त्रीमित्राः ?

‘चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव’—इत्यादि श्लोकः ।

(क) तात्पर्यमस्य संस्कृतेन क्लृप्तौक्रियताम् । प्रथमचरणे किं तावत् प्रस्तुतानुगुणं चनेन क्लृप्तपक्षधत्ते ? द्वितीयचरणे अपिकारस्य कोऽर्थः ? कियदर्शको वा सः ? तृतीयचरणे जगतो जीर्णारण्यत्वं कोऽर्थः ? कथं वा सत् सङ्गच्छते ? चरणस्य जीर्णत्वविशेषव्यपहरिणा का चति ? “तदनु” इत्यत्र यदि समासः स्यात् तर्हि नाभोज्येष्टः कार्यं व्यासवाक्यप्रदर्शनञ्च कर्तव्यम् । “पच्यत” इति पदं परिचीयताम् । कदा कुत्र कस्येवमुक्तिः ? “अमात्यमित्रिरीभव” इत्यादि पद्यं वस्तुबोधव्य-प्रक्रमसर्वमनुदःखरं समस्तपदानि विगृह्य व्याख्येयम् । “पाम” इत्यत्र कोऽर्थः ? किमत्र इतस्त, किं वा तस्य लक्ष्यम् ?

१२०५—१। उत्तरचरितस्य प्रथमेऽङ्के कथं चालिष्यदर्शनं उपपन्नम् ? कथं वा प्रियवचनार्थं न प्रदर्शितम् ? २। “अस्मिन्नेव लतान्द्रे” इत्यादि श्लोकस्य मङ्गिनाचरीत्या व्याख्या कार्या । (घ) “इयं मेहे लक्ष्मी” इत्यादि श्लोकस्य सरससंस्कृतेन तात्पर्यं प्रकाश्यम् । (ङ) “अस्मिन्नेव लतान्द्रे” इति कङ्कितं किमुद्दिष्टं कथितम् ? तत्र द्विष्टं न वा ?

१२०६—१। उत्तरचरितमिति नाथः किं तावत् सार्धकम् ? कदा दिवा वा अनेनैव नाथा गार्तर्धं प्रतिपद्यते ? २। उत्तरचरितस्य प्रथमेऽङ्के चालिष्यदर्शनञ्च किं काष्ठीपक्षीमिच्छन् ?

३। तात्पर्यं प्रकाशपुरःसरं सरससंस्कृतेन व्याख्यायताम् श्लोकवचम्—“दर्शित-कौतुकवता वदि” इत्यादि । “चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा” इत्यादि च । (घ) ‘चिरं च कौतुकवता’ इत्यादि श्लोके किं उक्तं, किं वा तस्य लक्ष्यम् ? (ङ) व्यासवाक्यानि प्रदर्शयन्तुनामीत्येवः शिष्यान्—अदीर्घवन्ता, देवा, क्लृप्तवचकस्यप्रवचन इति पदानि ।

१८००।—उत्तररचरितस्य चतुर्थे अभिज्ञानशकुन्तलस्य तृतीये च विष्णुकाव्या नाटकीयस्य वक्ष्यन् किमुपगतम् ? २। व्यासवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं वक्तृबोद्धव्य-निर्देशसहितं व्याख्यायताम् — “अयमविरलानोक्तश्च निबद्ध-निरन्तर-गतिः प्रसन्नश्च ।” भूयसा जीविषम्यै, एव-प्रेमाचमामगति ।” “एवमेतत् । एते हि हृदयमर्थ-च्छिदः...मनोविषय ।”

(क) “एवमेतत्” किम् ? “एते हि” एत के ?

३। विशयताम्—

‘न किञ्च नवतां खान’ इत्यादि श्लोक ।

‘वृद्धामख्यनवधनं तरुण्यव्याजतजो वेपथु’ इत्यादि च श्लोक ।

१८०८—‘वृद्धो तो वः पुं परिचयविधौ’ इत्यादि (क) । ‘जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो’ इत्यादि च ।

(ख) ‘अनयो, श्लोकयोरेकतर एव वक्तृबोद्धव्यनिर्देशपुर सः’ व्याख्यायताम् । (ङ) द्वितीयः

‘श्लोकः केन हृदय-निबद्धः ? किं वा तस्य नवधनम् ? (ग) “क” चिह्नितस्य चतुर्थ्यादि ‘ख’ चिह्नितस्य च तृतायपादे यदि कश्चिदोष प्रतीयते स ह्यरूपतो-
नामतक निर्दिष्टताम् । ५। उत्तररचरितस्य प्रथमादे अष्टावक्रमुखेन वञ्चि-

‘हृदयनिवेदनम् चालिष्यदर्शनञ्च कथं नाटकीयं वक्तुं पशुत ?

१८०९—१। (क) ‘पुरा अथ श्रुतं पुलिनमधुना’ इत्यादि । (ख) ‘क्रजन्कुञ्जकुटीर-
जीविक’ इत्यादि च । (क) वक्तृबोद्धव्यप्रतिवचननिर्देशपूर्वकं व्याख्यायताम् ।

त्रिष्वर्थावृत्तिरिति यस्य धातोरुप तस्य लुङि कतिपयवशाच्च प्रदर्शय ।

(ङ) नाहं को दासिं एमो-विमानं चोदरावेदि । संस्कृतेन परिचयः ।

१८१०—(ख) ‘अपत्ये वृत्तादहं दुरितमभवत्तन’ इत्यादि श्लोको व्याख्यायताम् ।

१८११—१। उत्तररचरिते अथचालिष्यदर्शनमुपपन्नम् ? कियदुपगतमनेन नाटकीयं वक्तुं ?

(क) ‘सर्वथा व्यवहृतस्य कृतो व्यवहारीयता’—इत्यादि । सरलसंस्कृतभाषया
- हृदयनिर्देशपूर्वकं तात्पर्यं लेखनीयम् ।

१८१२—१। शीघ्रं यन्तु प्रभावना उत्तररचरिते ? लक्षणसूत्रिण्यं संश्लेष्यताम् ।

२। शीघ्रा—“जानानि अज्ञैश्च किन्तु मन्तावधारिणा वन्धुवधविषयोक्तां श्लोकि ।”

रामः । “एवमेतत् । एते हि हृदयमर्थ-च्छिदः मन्तारभाषाः, श्रेष्ठो वीर्यश्रमणाः सन्त्यस्य
अर्धम् खानम् अथर्वे विधायन्ति मनोविषयः ।” (क) प्रकमसङ्गतिपुरःसः

व्याख्यायितामुक्तिरिति व-शी । (ख) शीतावनावासनसमये कथं न ईदृशं

वैराग्यवपुषं वचनमुक्तम् ? अविना किमर्थमिदमुपपन्नम् ? ।दिवा

कथयति—ईदृशं पुनश्च “वदित्वा”—इत्यत्र “वर्ध्वा” लक्षितम् ।

१८१६—‘पाङ्क्त्येव पुनातु वर्ययतु च...’ इत्यादि । इदं रामवाक्यं भूरजवाक्यं कविवाक्यमेति
तीर्त्तव्यं पञ्चानामित्यु व्याख्यायतामयं श्लोकः । भवभूतेः शब्दमहाविद इति विशेषणं
युज्यते न वा ? उत्तररत्नरिते तस्य वेदाभिज्ञतानिदर्शनानि कानिचित्निर्दिष्टानाम् ।

(४) भगवन्वाच—सर्वासो मधुपर्कं समाप्तमग्निः । सीधतकि—भो शिनिहोदोऽसि ।

भाष्य—कथमिव ? सीधा—जेन आचरंते... विसृज्यहा ।

प्राज्ञताशं संकृतेन परिणमय्य व्याख्यायतामहुतः सम्बर्ध् ।

१८१७—(क) ‘अस्मिन्निदमपि कुर्वाणं’ इत्यादि । (ख) ‘प्रत्युत्पन्नं दयिते...’ इत्यादि च ।
क—श्लोकार्थं व्याख्या कार्या । ख—श्लोके “तथादीर्घस्य” इत्यत्र दीर्घपदस्य कौट-
म्बः सङ्गच्छते ? केन वा ‘अनुष’ दीर्घत्वम् ?

३ । अपि जानाति श्रीमान् कथं आलोक्यदर्शनं भवभूतिना उपलब्धम् ? कथं वा ज्ञाया ?

४ । ‘कष्टो जनः कुलधने’ रित्यादि । अस्मिन् ‘तन्म’ इत्यत्र का विभक्तिः ? कष्ट इति पदस्य
कौटम्बः ? विषयतामय श्लोक

१८१८—‘विषं ध्यात्वा ध्यात्वा...’ इत्यादि । ‘(२) अस्मिन्निदमपि कुर्वाणं’ इत्यादि । असङ्गार
निर्देशपूर्वकं व्याख्या कार्या । उत्तररत्नरितस्य कथमा ‘अनुत्पन्ना, श्लोका’
उक्तुकामम् ।

१८१९—उत्तररत्नरिते कथमास्मिन्निदर्शनं परिचाल्यतम् ? कथं वा ज्ञाया ?

(क) ‘सर्वज्ञा सर्वज्ञैर्व्ये...’ इत्यादि (ख) ‘पुरा यत्र स्तोतः...’ इत्यादि च । काल-
मात्रभाषया व्याख्या कार्या अनयो श्लोकयो ।

उत्तर-राम-चरितम

(सार-सङ्कलन)

प्रथम अङ्क ।

बनसे पड़से कविने पूर्ववर्ती कवियोंको नमस्कारकर परमात्माकी प्रशंसा करखतीकी जपा लाम करनेकी कामना की है। मन्त्रशास्त्रके बाद तनूधार और नटने और नाटककी प्रस्तावना की है और तब पछला दृश्य दिखलाई देता है। इस दृश्यमें राम सिंहासनपर बैठे दिखाई देते हैं। इतनेहीमें भगवती सीता या पड़वती हैं।

रामचन्द्रके बहमोई, उनको बहम ज्ञानादेवीके पति, अक्षय्यरत्नने एक यज्ञका आयोजन किया है, उसीके निमित्तमें सीताकी सब सासुर चली गयी हैं, अतएव यही सीताके कारण सीताका मन नहीं लगता। रामचन्द्र तरङ्ग-तरङ्गी उसका मन बहलावा करते हैं। दोनों पति-पत्नीमें नाते को ही रही थीं, कि कछुकीने आकर संवाद दिया, कि अक्षय्यरत्नके आज्ञासे अष्टावक्र नामक मुनि आये हैं। रामचन्द्रने सीताके कङ्कनेपर उन्हें भटपट अपने पास बुला लिया। आते ही कविने उन्हें आयीबाद दिया। राम और सीताने भक्तिभावसे कविकी प्रशंसा किया। तदनन्तर राम और सीताने माता कीर्तना, सुनिता, कैकेयी, बलिष्ठ, ज्ञानादेवी तथा अक्षय्यरत्न आदिकी कुछसे पूछी, जिसके उत्तरमें अष्टावक्रने कहा,—“महाराज। सब लोग सदा आपको याद करते रहते हैं। आपकी कुछसे बलिष्ठने भगवती सीताकी वीर-प्रशंसी कीमेका आयीबाद किया है।” वह सुन रामने कुछका अपने ऊपर अपार अनुग्रह माना और मन-ही-मन बड़ेही प्रसन्न हुए।

तदनन्तर अष्टावक्रने कहा,—“महाराज। भगवती भगवती, उवा रानियों और ज्ञानादेवीने आपसे बार-बार अनुदीध किया है, कि जानकी मरैवती हैं, इसलिये उन्हीं मनमें जो कुछ अभिवाप उत्पन्न हो, वह तन्मात्र पूरा किया जाना चाहिये।”

इसके उत्तरमें रामने कहा, कि मैं जब जो कुछ कहती हैं, वह तभी कर दिया जाता है।

इसपर चटावकने कहा,—“चौर भगवती सीताजीं नगदीरं कायप्रकने कहा है, कि इस समय आप गर्भवती हैं, इसी लिये यज्ञमें नहीं तुलायी गयी हैं और भगवान् रामचन्द्रजी भी आपका दिख बहलानेके ही लिये अयोध्यामें रह छोड़ा गया है। अब वे आपकी गोद भर जानेपर अवश्य आपकी देखने आवे जे ।”

यह सुन, रामने सुकराकर कहा, कि अच्छी बात है। अब यह तो कहिये, कि हमारे गुरु ब्रह्मिने हमारे लिये कुछ आदेश किया है या नहीं ? चटावकने कहा,—“हाँ, उन्होंने कहा है, कि तुम अभी तरहच हो, मधे-मधे राजा हुए हो, इस निरं प्रजाका मन रखनेकी सदा चेष्टा करते रहना। यम ही तुम्हारे लिये बड़ा भारी धन है। प्रजाका ठीक-ठीक पालनकर तुम बड़ी यम लाभ करो ।”

इसके उत्तरमें रामने बचे जोशके साथ कहा,—“गुरुजीका आदेश मेरी छिर-पांखोंपर है। प्रजाके लम्बीवके लिये खेद, दया, सुख, यदांतक कि लज्जकीकी भी छोड़ देते हुए मुझे कीर्त लोभ न होगा ।”

रामचन्द्रजी यह उदार भावी सुनकर सीता जीसे उठों,—“इसीलिये तो लोग आर्यपुत्रके रघुवंशका वृषच कहते हैं।” इसके बाद चटावकने विद्यामकी व्यवस्था की गयी। वे आराम करने चले गये और लक्ष्मणजी का पङ्चुंवे। आते ही लक्ष्मणने कहा,—“महाराजकी जय हो। आर्य ! उस चित्रकारने हमलोगोंके आश्रातुसार इस पटपर आपका जो चित्र चित्रित किया है, उसी देखिये।” रामने कहा,—“ज्वारे भार ! किस तरह देवीका भी कहियेना, यह तुम भली भाँति जानते हो। अच्छा, यह तो कहो, कि उसने कहाँ तकके चित्र बनाये हैं ?”

लक्ष्मणने कहा,—“आर्योंकी चरित्रपरीचा तक चित्रित कर चुका है।

रामने कहा,—“जो लक्ष्मण ही पवित्र हैं, उनकी चरित्रके लिये और किसी पावन पदार्थ का प्रयोजन ही क्या है ? तीर्थके जल और चरित्रको यह करनेके लिये और कुछ नहीं चाहिये—वे आपही रह हैं। हेवि ! तुम्हारी यह कीर्ति सदा बनी रहेगी। कुलकी कीर्तिकी रक्षा करना और प्रजाका मन रखना, बड़ा ही कठिन काम है। इसलिये उस समय (चरित्रपरीचाके अवसरपर) मैंने भी तुम्हें चरित्र वचन कहे थे, वे तुम्हारे योग्य न होमिपर भी उसी विद्याज्योति मैंने कहे थे—चमा करना। सुन्दर सुगन्धित मूल छिरपर ही बीजा पाते हैं, वे देवीके कुलच आलनेकी बसु नहीं हैं।”

सीताने कहा,—“आर्यपुत्र ! जाने दीजिये उन बातोंको। आर्य, हम लोग आपकी चरित्रोंके आधारपर बने हुए चित्रोंको देखे ।”

यह सुनते ही लक्ष्मणने वह चित्रपट खींचकर दिखलाना आरम्भ किया। त्रिभुवनिके दिव्य हुए प्रयोन-संहार-मन्मथक लक्ष्मणोंको दिखलानेके अनन्तर लक्ष्मणने जनकपुरकी सीतार् दिखलानी आरम्भ की।^१ विवाहके समयके चित्र देख, वे लोग बड़े प्रसन्न हुए और उन्हें ऐसा भावून होने लगा, मानों वे उसी समय और उसी स्थानमें अवस्थान कर रहे हों। चारों ओरोंके साथ साथ चारों बड़ोंके चित्र भी बड़ी सुन्दरतासे अंकित किये गये थे। लक्ष्मणने सबको तो नाम लेकर बतलाया, पर अपनी स्त्री उर्मिलाका चित्र छोड़ दिया। यह देख सीताने मुल्लाकर पूछा,—“और यह कौन है ?”

लक्ष्मणके साथ घोरसे मुल्लाकर लक्ष्मणने मन ही मन कहा,—“भाभी उर्मिलाका बात पूछ रही हैं। अच्छा, अब दूसरी ओर देखिये। (प्रकट) भाभी ! यह देखिये—देखने की योग्य है। यही भगवान् भार्गव हैं।”

परशुरामजीकी क्रोधमयी मूर्ति देखते ही सीताने कहा, कि ‘दूसरा चित्र दिखलायी। मैं इस चित्रकी देख करके मारे जा प रहों हूँ।’ रामने भी अधिको प्रशाम कर, सीताको उरते देख, दूसरा चित्र दिखलानेके लिये कहा। तब लक्ष्मणने बरात लौट जानेपर अयोध्याका दृश्य दिखलाया। फिर मयरा दिखाई दी। रामने उस ओरसे मुँह फेरकर प्रह्वर-पुरमें पहुँची। वहीं नीचे निषादराज गुहसे भेंट होना और जटाधारण करना—यह सब चित्र देखना और सीताको दिखलाना आरम्भ किया। इसपर लक्ष्मणने मन ही मन सोचा, कि ‘मैंदा भक्तकी माताके आचरणपर परदा डाल रहे हैं।’ फिर गङ्गा दिखलाई पड़ी। उन्हें प्रशामकर रामने कहा, कि ‘देवि ! आप भगवती अद्वयतीकी भाति अपनी यह सीतापर दया रखें।’

इसके बाद लक्ष्मणने भरद्वाज मुनिके बतलाये हुए चित्रकुटके-पथमें स्थित वसुनाके तीरपर-वासी ‘श्याम’ नामक वट-वृक्षकी तसबौर दिखलाई। उसे देख, सीताने पूछा,—“बायें ! क्या आपकी इस प्रदेश की याद आती है ?” यह सुन रामने कहा,—“भला मैं इस प्रदेशकी बात कैसे बूझ सकता हूँ ? यहाँ तो तुम राह चलते-चलते बककर बालकके मारे मेरी मोदमें खिर रखकर सो गयी थीं ?”

इसके बाद लक्ष्मणने विश्व-वनमें प्रवेश करते समय विराटके राज द्रोणजीवासी वटनाका चित्र दिखलाया। उस वटनाकी ओरसे मुँह फेरकर सीताने कहा, कि ‘इन सब वटनाओंको छोड़कर इन सब वटनाओंको दिखलाओ, जो हमारे हृदयधारणमें प्रवेश करते समय हुई थीं और मेरे प्राणनाथ तावडनका छाता मेरे खिरपर लगाये जा रहे थे।’

तदनुसार लक्ष्मण भरनोके समीप गये हुए तपोवनोंको दिखलाते हुए प्रवचन-विरहि

चिन्तित-पाठ पक्षी पाये । पाठही मोदावरीका चित देख रामको मनबासके सुखप्रद दिन
करत हो पाये । दिखलाते-दिखलाते लक्ष्मणे पंचवटीमें गुपचुपकाके जानेका चित
दिखलावा । उसी देखते ही सीताने दुःखसे पथोर हो, कांपते हुए कहा,—“बाल्यपुत्र !
बस यहीं हमारी-आपकी अनिम देखादेखी हुई थी ।” उस समय ऐसा माधुर्य होता था,
मानों सीता सचमुच रामसे निकुड़ रही हैं । यह देख, रामजी कहा,—“विरहसे करनेवाली
इस प्रकार न करो ! यह तो केवल चित-मात्र है ।”

सीताने कहा,—“जो हो, तुरेसे तुरेकी हो कल्पना होती है ।” रामने कहा,—“कहा,
इस समय इन चिन्तोंकी देखनेसे जनस्थानको घटनाएं चाँदोंके सामने नाच रही हैं ।”

इसपर लक्ष्मणे कहा,—“यहाँपर राक्षसोंने जो मुनइले मगकी माया रचकर भालीकी
हर किया था, उससे दुःखों को भैया रामचन्द्रने जो विनाश किया था, उसको देख-सुनकर
पक्षर भी विचलकर पानी को जाता था ।” यह सुन, सीताने एक लम्बी साँस ली और कहा,
कि ‘चाह ! मेरीही स्थिति बहुकुलालकारको इतना ज्ञेय उठाना पड़ा था ।’ यह कहते-
कहते सीताकी आँखें भर आयीं । रामके भी नेत्र गौर-पूर्ण हो गये ।

यह देख, लक्ष्मणे जन लोगोका मन फेरनेके अभिप्रायसे गृध्रराज जटाशुभा चित
दिखलावा । उसी देख सीता और रामको उस पक्षीके उपकार वाद हो पाये । इसी
प्रकार कलमः हनरी-आनन, पन्थासरोवर, माखवान् पर्वत, हनुमान् आदिके चित लक्ष्मणे
हमदीकी दिखलाये । यह सब देखते देखते सीताने कहा,—“बाल्य-पुत्र ! मेरी इच्छा
होती है, कि एकवार फिर धूँसी-फली मुझावने वनोंमें बसव करती हुई सीतल लक्ष्मणी
नहामें नहाऊँ ।”

यह सुन रामने लक्ष्मणसे कहा, कि इस समय हमकी निकुड़ल इच्छाएं तत्काल पूरी की
जानी चाहियें, ऐसा मुखजनोंका आदेश है, अतएव तुम भीमही इन्हें जल्लाली सेर
करानिके स्थिति रख ले लो । तब सीताने रामको भी साथ चलनेका अनुरोध किया, जिसे
उन्होंने स्वीकृत मान लिया । लक्ष्मण भी रामकी आज्ञा सीकार कर वहाँसे जाकर
पक्षी नदी और सीता रामकी मोहमें सो रहीं । राम, एकटक लोचनोंके सीताका वह
सुख-हीनत्व देखने लगे । इसीमें पड़रिदारने आकर खबर दी, कि महाशयका प्रिय
गृध्रर मुझ का धरपर कहा है । चूँकि मुझका सब समय, सब लक्ष्मण से है,
अतएव रामने लक्ष्मणको कटपट उसे बुला जानेकी आज्ञा दे दी ।

पक्षीकी हीरमें मुँह का पड़वा । आतेही उसने आपसी-आप कहा “चाह !
कि किस प्रकार महाराजी सीताके सम्मुखमें तुरी खबर कह सुनाऊँगा ?”

इतनी 'वार्ति' वह मन-ही-मन सोच ही रहा था, कि इतनेमें सीतादेवीने न जाने कैसा बुरा सपना देखा, कि सोयी ही सोयी बर्तौं लगीं,—“हा, आर्यपुत्र ! आप कहाँ गये ?”

रामने सोचा था, कि चित्त ठीकते समय देवी सीताके मनमें जो विरह पैदा हुआ था, वही सपनेमें भी उम्हें सता रहा है। यही सोचते हुए वे सीताको देखपर हाथ फिरने लगे।

दुस्रुंखने पास आकर कहा,—“मधुसूताजी गये हो।”

इसपर जब रामने उससे पूछा, कि ‘कहीं, मेरे विषयमें प्रजा क्या कहती है,’ तब वह बाहर टालमटोल करती हुआ बोला, कि ‘पर-गृहमें निवास करनेके कारण प्रजाके कुछ लोग वेदेहीपर अपवाद लगाते हैं।’

यह सुन राम बारबार अपनेको धिक्कार देते हुए कहने लगे, कि इस समय सीताको परित्राण करनेके सिवा और कोई उपाय नहीं है। यही सोचकर उन्होंने दुस्रुंखसे कहा, कि ‘घटपट लज्जथकी मुला जाओ।’ हाहाकार करता हुआ दुस्रुंख चला गया। राम पुनः अपनेकी धिक्कार देने और भाग्यको कोसने लगे। इसी समय बाहरसे आवाज आयी,—“माझाकोपर वही विपत्ति का पड़ी है। यमुना-तीरपर रहनेवाले कठोर तपस्वामि कभी हुए मधुर्विद्योपर लवणनामक राक्षस बड़ा अत्याचार कर रहा है। इसीसे वे सोम आपकी पास आये हैं।”

यह सुन, रामने सोचा, कि ‘इतने राक्षसोंका बध हो चुका, तो भी यह दुष्ट मधुर्विद्योकी खताही रहता है ? अच्छा, इसके सर्वनाशके लिये मैं अभी शत्रुघ्नको भेजता हूँ।’ वह विचार कर वे कुछ पगुआमि बढे ही थे, कि फिर लौट आये और सीताको और देखकर कहने लगे,—“हा हेमि ! तुम इस गर्भावस्थामें कैसे बगको जाओगी ? भगवती वसुधारे ! तुम्हीं अपनी प्यारी पुत्री जानकीकी रक्षा करना।” यही कहकर वे झट बाहर चले आये।

उनके जातेही सीताको नौदँ खुल गयी और वे आपही-आप कहने लगीं,—“हा, सीत-सूर्यि आर्यपुत्र ! आप कहाँ गये ? मुझे जकिली सोती छोड़ आप बिबर चल गये ? अच्छा, रहा, मैं उनसे कठ जाता हूँ, पर उन्हें देखकर कठना कहाँ रहैका ? कोर है ?”

इतनेमें दुस्रुंखने आकर कहा, कि ‘हरबाजेपर कुमार लज्जथ रथ खिंचे खड़े हैं।’

यह सुनतेही सीता, देवताओंकी प्रशामकर, स्वामीका नाम धीरे हुए रखपर सवार होने लगीं।

द्वितीय अङ्क ।

तपस्विनी चात्मेयी और वनदेवतामें बाते हो रही हैं। वनदेवताने पूछा, कि “तुम नहर्षि वाल्मीकिके निकटसे यहाँ क्यों चली आयीं के। वे तो तुम्हें भली भाँति विद्वान्-विद्याकी मित्रा दे सकते हैं।” इसके उत्तरमें उन्होंने कहा,—“वहाँ आजकल एक विद्वत् उपस्थित हो गया है। दोहरेवताके समान लड़के, जिनके नाम कुश और लव हैं, क्षत्रियोंके मन मोहित किये हुए हैं। अत्यन्त आश्चर्यकी बात तो यह है, कि जम्हसे ही उन्हें समस्त ज्ञानवाञ्छका प्रयोजन सिद्ध है। भगवान् वाल्मीकिने उन्हें स्वयं सब तरहकी मित्रा दी है। उन्हें ब्रह्मोपवीत क्षत्रियोंकी भाँति दिया गया है और वे वेदोक्त अध्ययन कर रहे हैं। उन प्रतिभाशाली लड़कोंके साथ इसलोगोंका पठना नहीं हो सकता; क्योंकि शुद्ध बुद्धिमान् मित्रोंकी जिस प्रेम्से विद्या दान करते हैं, उस तरह अशोधोंको नहीं।”

वनदेवताने कहा,—“तो क्या यही एक विद्वत् तुम्हारे वहाँ पठनेमें है?”

चात्मेयीने कहा,—“नहीं, और भी है। एक दिन तमसा-नदीके तीरपर अनन्त करने जाकर इनारे गुरुने मेघन-संनय शीघ्र-पक्षीके जोड़ मेंसे एकको एक व्याधके तीरका निशाना होते देखा। उससे उन्हें बड़ा दुःख हुआ और वे अनायास झोकझीमें कूद पड़े,—कि “रे व्याध! तूने कामसे मोहित इस पक्षीके जोड़ेमेंसे एकको मार डाला है, अतएव दोनोंकावयव तुझे प्रतिष्ठा नहीं मिलनेकी, यह झोक अमुष्ट-पक्ष्ममें है।”

वनदेवता—“यह तो वेदोंसे बाहर बिलकुल नया ही कर्म निकला।”

चात्मेयी—“उसी समय ब्रह्माने वाल्मीकिके पास आकर कहा,—कि आप इसी तरहके कर्मोंमें रामचरितका वर्णन कौजिये। आपकी प्रतिभा आपसे आप फूट पड़ेगी। आप सब कुछ जान सकते हैं। आपही आदिकवि होंगे। यह कह वे अन्तर्धान हो गये। तब गुरुने रामायणकी रचना की। यही एक और भी पठनेमें विद्वत् हुआ।”

इसके बाद चात्मेयीने अमर-महर्षिके आश्रममें जानेका रास्ता पूछा। वनदेवताने कनकटोड़ी और जाकर गोदावरीके किनारे किनारे अमर्य क्षत्रिके आश्रममें जानेको राह बतला दी। पक्षवटी और गोदावरीके नाम सुनते ही चात्मेयीकी जानकीकी याद आ गयी और उनके हँसने एक अन्वी आह निकल पड़ी। यह सुन, वनदेवताने “आ लीला-का कोई चमिह हो गया है?” इसके उत्तरमें चात्मेयीने सारा हाथ सुनकर अन्वी

बासन्ती, जेवनाम अब बाबेयीने कहा, कि महाराज रामचन्द्र बाजबल चबमिष ~~कहा~~ कह-
तान करी जा रही हैं, तब बासन्तीने चबराकर पूछा, कि क्या उन्होंने दूसरा विवाह भी
किया है ?

इसके उत्तरमें बाबेयीने कहा,—“नहीं । सीताकी सीनेकी प्रतिमा ही उनकी सङ्-
धर्मिणीका काम करेगी ।”

यह सुन परम प्रसन्न हो बनदेवता बासन्तीने कहा,—“बाह ! लोकातीत महापुरुषोंका
हृदय कबसे भी कठोर और कुसुमसे भी कोमल होता है, उनके हृदयकी बाह नया जीवन
पा सकता है ?”

तब बाबेयीने कहा,—“ब्राह्मणोंके द्वारा मन्त्रसे पवित्र किया हुआ जोड़ा डीढ़ा गया है ।
उससे रत्नक भी सुकरंर हो चुके हैं । लक्ष्मणके पुत्र, चन्द्रकेतु रत्नकोंके सङ्ग्रह में निवत हुए
हैं । एकाएक कोई ब्राह्मण अपने मरे बेटेको खिंचे हुए हाती पीट पीट कर पीता हुआ
राजद्वारपर आकर कहने लगा—“मिरा सर्वनाथ हुआ । सर्वनाथ !” इसी समय बाबाजू-
बाबी हुई, कि ब्रम्हू नामक शूद्र तपस्या कर रहा है । उसे मारकर तुम ब्राह्मणके
पुत्रकी जिंदा हो ।” यह सुन रामने पुष्पक-विमानपर सवार हो शूद्रकी मारनेके लिये बाग्य
कर दी है ।”

बनदेवता बोल उठी,—“बोह ! ब्रम्हू तो इसी जनस्त्रालमें तपस्या कर रहा है ।
तो क्या रामचन्द्र फिर यहाँ आकर इस वनको खलङ्गत करे गे ?”

इतनी बातें सुनिके जननार बाबेयी बनदेवतासे विदा माँग चली गयी और बासन्ती भी
मनही मन कुछ मुनमुनानी हुई दूसरी ओर चली ।

इसके बाद ही हावसे खसग लिये रामचन्द्र आ पहुँचे । ब्रम्हू चुनके पानिका हाथ
सुन उनके पास चला आया और बोला, कि महाराज ! सज्जनके हावसे मरना भी अच्छा
ही है । अतएव आप मुझे मारकर ब्राह्मणके बेटेकी जिंदा दीजिये ।

यह सुन, रामने कहा,—“अच्छा, तुम मेरे हाथोंसे मरकर अपनी सय तपस्याओंके फलसे
सब पवित्रचर लोकमें चली जाओ, जहाँ जानन्द, प्रदीप और पुष्पकी सङ्ग्रहा सदा
रखित रहती है ।”

इसके बाद उसने तुम्हरी यह सुनकर, कि यह केवल दण्डकारण्य ही नहीं है, बल्कि
वहाँ जनस्त्राल और पक्षवटी भी है, रामचन्द्र पुरानी बातोंकी याद कर-करके बहुत ही
मोहाकुल हुए । इसके जननार उन्होंने कहा, कि ‘ब्रम्हू ! तुम अभी विमानपर चढ़कर
पुष्पकोकर्म चली जाओ । तुम्हारे पक्षमें कोई बाधा न होनी पावेगी ।’

इसके उत्तरमें ब्रम्हूने कहा, कि ‘मैं पहले महर्षि जनकके पास आ, उन्हें ब्रह्मण्य कर्षी
तब आपत ब्रह्मचोककी चला जाऊँगा ।’ यह कह कह चला गया ।

राम-विनय-राम, भिन्न-भिन्न स्थानोंको देखकर सोचाकुच होने और दुःख प्रकट करने लगे। भिन्न-भिन्न स्थानोंमें सीताके साथ रहकर उन्होंने अपने वनवासके दिन सुखसे बिताये थे, उन सब स्थानोंको देख-देखकर उनकी भाँसे भर जाती थीं। इतनेहीमें बन्धूक पुनः आ पहुँचा। उसने आतेही कहा—“महाराजकी जय हो। मुझसे आपकी बड़ा आदरणीय बात सुना महर्षि अगस्त्यने आपको कहना भेजा है, कि केदमयी लोपामुद्रा देवी तुमसे नीचे उतरनेकी आज्ञासे माहलिक द्रव्य सञ्चित किये आपकी आनेकी प्रतीक्षामें बैठी हैं। अगस्त्य महर्षिगण भी आपकी राह देख रहे हैं। आप बड़ा चलकर उन चोरीकी जगत्में जाजिये। इसके बाद शीघ्र उड़नेवाले पुष्पक-विमानपर चढ़कर आप अचमत्कृत-यज्ञको पूरा करनेके लिये चले जाइयेगा।”

बड़ सुन, रामने कहा, कि ‘भगवान् अगस्त्यने मुझे जो आज्ञा दी है, उसका मैं अवश्य ही पालन करूँगा।’ तदनन्तर राम पक्षवटीसे उधर उधर जानेक लिये उस पवित्र वनस्थलीसे चला-भलकर बन्धूकके वतहाये हुए रास्तेसे चल पड़े।

द्वितीय चङ्क ।

चारधर्म समझा और सुरक्षा नामक दो नदियाँ जाती हैं। सुरक्षाने कहा,—“भगवति समर्थ ! महर्षि अगस्त्यकी सङ्घर्षिणी लोपामुद्राने मुझे गोदावरीके पास यह कहनेके लिये भेजा है, कि इधर रामचन्द्र आनेवाले हैं। उन्होंने सबसे सीताको त्याग किया है, तबसे बड़े शोकमें पड़े रहते हैं, अतएव तुम ऐसी सावधानी रखना, जिसमें वे धीरज न खोने पायें। यदि कहावित्तु वे मूर्च्छित हो पड़ें, तो उसी समय जलके ठंढे छौंटे दना।”

इसपर सुनवाने कहा, कि रामचन्द्रके चेतन्यका मूल उपाय सीताभी तो इन दिनों करी हैं ? सीताकी जब कल्पवृक्ष वासनीकिके तपोवनमें छोड़ गये, तब उन्हें प्रसन्न-वैदना करने लगे, जिससे बरपाकर वे जङ्गलमें कुद पड़ीं। उसी समय उन्हें दो पुत्र भेजा हुए। दुखी और भागीरथी, दोनों मिलकर उन्हें रसातलमें ले गयीं। जब उन्होंने आँखा डूब शोक छोड़ दिया, तब आर्य जङ्गल आकर उन बालकोंको वासनीकिके हाथोंमें खीप गयीं। आर्य हरद्वन्द्वीके सुहृद बन्धूक-वधके लिये रामके इधर आनेका उपाय भागीरथीके लक्ष्मी-की करी कहा हुई, जो देवी लोपामुद्राको हुई थी। रघुवीर ने कहा, कीकाकी बात है, गोदावरीकी देखने आयी है।”

सुरजाने कहा,—“यह तो उन्होंने अच्छा सीखा क्योंकि वहाँ राज्यके भग्नोंमें तो रामचन्द्र सीताका शोक बहुत कुछ भूल जाते होंगे, परन्तु यहाँ आने पर तो पचवटीको देख, पुरानी बातोंकी याद उनको तजपा देगी। अच्छा, सीता किस तरह रामचन्द्रको पीरज बन्धायेंगी ?”

तमसा,—“भगवती भागीरथीने सीतासे कहा है कि लवकुशकी आज बारहवीं वरस गाँठ है, इसलिये उनके हाथके बन्धनमूलमें सख्खामङ्गलको गाँठ देनी होगी। इसलिये आज अपने जगन्मूलकी आदि पुरुष सूर्यदेवकी पूजा करनी पड़ेगी। मनुष्यकी तो बात ही क्या है, आज हमारे प्रभावसे वनके देवता भी तुम्हें न देख सकेंगे। श्रीरामचन्द्रसे उन्होंने कहा है कि, तुम्हें जानकी बहुत माननी है, इसलिये आज तुम्हीं इसकी सङ्कचरी बन। इसलिये मैं तो अब उनको आज्ञा पालन करने जारही हूँ।”

सुरजा,—“मैं चलकर कोपामुद्रा देवीसे यह हाल कहती हूँ। मुझे तो ऐसा मायूस होता है, कि अबतक श्रीरामचन्द्र आ पहुँचे होंगे।”

तमसा,—“बड़ देखो—सीता गोदावरीके जलसे बाहर निकल रही हैं। उन्हें ईश पेशा मालूम हो रहा है—मानों शोक और विरहने साक्षात् मूर्ध्नि धारण कर ली है।”

इसी तरह बातें करती दोनों दी तरफ़ चली गयीं।

नेपथ्यमें “सर्वनाश हुआ। सर्वनाश।” सर्वनाश की फुकार सुन, उत्कण्ठित और शोकाकुल चित्तसे फूलचुनती हुई सीता आती है।

आते ही उन्होंने कहा,—“अच्छा ! यह तो मालूम होता है, मानों मेरी प्रियसखी वासन्ती बाते कर रही है।”

इसी समय फिर नेपथ्यमें शब्द हुआ, कि “पहले सीतादेवीने अपने पाश पेशोंके कोमल पक्षे खानेके लिये पाये हुए हाथोंके बन्धोंको अपने हाथों शङ्गकीके कोमल पक्षे खिन्ना-खिलाकर पोसा था, उसीको करिणोंके साथ जल-क्रीड़ा करते समय एक हाथियोंके खर-दारने मार भगाया।”

यह सुनते ही सीता, ‘आर्यपुत्र ! बन्धो !’ कहकर चिन्ता उठी ; क्योंकि वे उस हाथोंके बन्धोंकी लड़कीकी तरह मानती थीं। पर आर्यपुत्रकी याद और वनवासके दिनोंका खरब होते मूर्च्छित हो गिर पड़े।

तमसाने आकर सीताकी चेत करानेकी चेष्टा की। इधर नेपथ्यमें सुनाई दिया,—
विभानराज ! यहीं ठहरो।

यह सुनते ही सीता उठ बैठों और उत्कण्ठित हो बोली,—“अच्छा ! वह किसका करे

हे । इसे सुनतेही मेरा मन मोर मल होकर नाच उठा । यह तो चार्पुनका स्वर मालूम पड़ता है ।”

यह सुन तमसाने कहा, “कि भैंसे सुना है, राजा बन्धुकी दृष्ट देमैके किये जनस्थानमें बाधे हुए है ।”

सीता यह कहती,—“बड़े सीमाय्यकी बात है कि वे अपने राजधर्मका पालनकर रहे हैं ।” इतनेमें मेघस्थमें फिर बेसा हो स्वर सुनाई दिया । इतनेमें रामकी देख, सीताने कहा,—“बाह ! इनकी दिह सुनइके चन्द्रमाकी तरह पीली और दुर्बल हो रही है—केवल सीमा और मन्थीर सृष्टि देखकर ही मैं पहचान रही हूँ, कि ये चार्पुन है । देखना, मैं मूर्च्छित हुई जाती हूँ ।”

यह कह, वे मूर्च्छित हो गयीं । तमसाने उन्हें गिरतेसे बचा लिया और औरज करासी हुई होममें ले गयी ।

उत्तर रामचन्द्र भी प्राचीन कृतियोंके जग जानेसे ‘हा जानकी ! हा जानकी !’ करते हुये मूर्च्छित हो गिर पड़े । तमसाने यह देखकर मन ही मन कहा,—“लो बड़े लोम निख नातके लिये घर रहे थे, वही हुई ।”

सीताने होठ बाकर रामकी जो अवस्था देखी, उससे वे और भी दुःखित हुई तथा रोते रोते तमसाके पैरोंपर गिर पड़ीं ।

उन्हे उठाकर तमसाने कहा,—“बन्धो, चन्धो, रामकी स्मरण कर दो, जिसमें वे होममें बाकर उठ बैठें नहीं तो बड़ा अनर्थ हो जायेगा ।”

यह सुन सीता बबरायी हुई रामके पास चार्पी और उनको टेढ़ सहलाने लगीं । बोका ही देखते राम जानवे और कहने लगे,—“बीह ! बड़े चार्पुनकी बात है—मालूम होता है, कि हाथ किसीके हरिचन्दनके पत्तोंका रस मेरी टेढ़पर टपका दिया, चबवा, किसीने चन्द्रमाकी किरणोंकी निचोड़कर उनका सारा रस मेरे ऊपर ढाक दिया, चबवा, किसीने समुद्र जीवन और बिलको टक करनेवाकी सखीकी मेरे उदरमें लाकर चुका दी । बीह ! यह चार्पुन तो पूर्व-परिचित सा मालूम पड़ता है मङ्ग-सनापजात मूर्च्छाकी दूरकर चानन्दकी चर्चितताके कारण पुनर्वाट विवशता उत्पन्न कर रहा है ।”

सीता, “बड़ी इतना सीमाय्य इस समय बहुत है” यह कह दूर हट गयीं ।

इतनेमें रामने कहा,—“आ खेदमयी सीतादेवी मेरे ऊपर दया १ गी १” यह सुन सीताने बोला, कि “बहा ! चार्पुन मुझे दूँद रहे हैं ।” २ उन्हींके कमरासे कहा, “कि चन्धो इमकीन हुए हट चन्धो, क्योंकि मुझे देखने ३ आनाके

उन्हीं पास जानेके लिये दृष्ट हो सकते हैं ।” तमसामे उन्हें बतसाया, कि “बकरानिका कोई काम नहीं है, भागीरथीके बरके प्रभावसे, तुम्हें बनके देवता भी नहीं देख सकते ।” तब सीताको भी यह बात याद हो आयी । इधर रामचन्द्र सीताको इधर-उधर डूँढ़ते हुए अपना हादिके दुःख प्रकट कर रहे थे । यह देख, सीता मन ही मन शोक प्रभाव ग्रहण लगीं । इतने हीमें नेपथ्यमें कितने ही शब्द सुनाके दिया—‘पहले सीताके पास पेड़ोंके कोमल पत्ते छानेके लिये हुए झाड़ीके बनेको अपने झाड़ोंसे शत्रुकीके कोमल पत्ते खिला-खिला कर पोसा था, उसीको करिषीके साथ जलझोड़ा करते समय एक झाड़ियोंके सरदारने मार भगाया ।”

यह सुन सीता काह उठी,—“हा ! इस समय कौन उस दुष्ट वज्रपुत्रपतिकी मारकर भगा देना ?”

रामने भी वह शब्द सुन कहा,—“अच्छा, जल विहार करते हुए उस झाड़ीसे बनेकी किसी देवी अपने पुत्रकी भाँति मानती थीं, कौन दुरात्मा तब कर रहा है ?” वह कहते हुए वे आगे बढ़े । इतनेमें सीताकी सखी बासन्तीदेवी आ पहुँची । उसने बड़े आदरसे कहा,—“यह क्या यहाँ रघुपति रामचन्द्र कैसे आये ?”

सीताने सखीको देखकर कहा,—“अहा ! मेरी प्यारी सखी बासन्ती आ पहुँची ?”

रामने उसे देख कहा,—“अहा, ये मेरी प्यारी पत्नीकी सखी बासन्ती देवी हैं ?”

रामको देख, बासन्ती देवीने कहा,—“महाराज ! अखिल । आपकी प्रियाके पालित पुत्रको एक झाड़ियोंके सरदारने बड़ा तब कर राखा है । चलकर उसे बचाइये ।”

इस प्रकार बातें करते हुए दोनों आगे बढ़े, गङ्गाजीके बरदानके प्रभावसे सीताको इनमेंसे कोई न देख सका, सीता और तमसा—दोनों चुपचाप इन दोनोंके पीछे चलीं ।

कुछ ही दूर आगे जाकर सबने उस झाड़ीके बने की,—जो अब बिलकुल अच्छा न था, जवान हो गया था, विजयी होकर अपनी प्यारी करिषीके साथ आते देखा । इस पर सबने बड़ी प्रसन्नता प्रकट की । सीताने कहा,—“भगवती तमसा ! वह करि-बावक को बंधकर इतना बड़ा हो गया । न मालूम कुछ और सब कितने बड़े हुए होंगे ।”

यह सुन तमसाने कहा,—“इतनेही बड़े हुए होंगे, और क्या ?”

सीताने शोकके साथ कहा,—“ओह ! मैं कैसे अभिमान हूँ, जो न केवल पतिहिंसी, परन्तु अपने बन्धोंसे भी बिलकुल दूर हूँ । मैंने बँटवाकी होकर ही क्या किया ?”

तमसाने धैर्य देते हुए कहा,—“यह सब होनहारके हाथ है । बकराको भग, बिटे पावकी मोहमें बँडेने ।

इधर राम, अपने बनवासके दिनोंकी वस्तुओंकी पहचानकर, उदास होने, और छत्तर, सीता उनकी बातें सुन-सुनकर रोने लगीं। शोक प्रकट-करते करते राम एक और बड़े तमसा सीताके पास जाकर बोली—“लो, आँखें भरकर खानीकी देख लो।” बासन्ती रामकी पीरव चराने और सीता उनको वह अवस्था देखने लगीं। बासन्ती और राममें बहुत बातें हुई। बासन्तीने बातें करते-करते रामको इस बातके लिये कोसल सुक दिया, “कि कौं आपने उस सरल-प्राचा सीताको किस कहेजैसे सरसे निकल बाहर कर दिया, जिसे आन्ध्र-पितृव्य हृदय, नेत्र-कोमुदी, शरीरकी अमृतधारा और न जाने क्या-क्या कहा करते थे।” यह कहते-कहते वह मूर्च्छित हो गयी। रामने उसे चेत कराकर कहा,—“मैंने जोनोंका मुँह बन्द करनेके लिये ऐसा किया।” इसपर बासन्ती बोली,—“तब आपने जोनोंके ही दृष्ट कौं नहीं दिया ?”

बासन्तीको इसप्रकार रामको कोसते देख सीताने मनही मन कहा,—बासन्ती ! तु वही निधुर है, तभी दुःखमें पड़े हुए आर्यपुत्रकी और भी-जला रही है।”

बासन्तीकी बातें सुन रामने कहा,—“मालूम होता है, इरिनके वचन की तरह आँखी-वाली सीताको कोई खूनका क्या प्यासा जानवर खा गया। इस प्रिये। तुम कहाँ हो ?”

सीताने कहा,—“आर्यपुत्र ! मैं मरी नष्टा, जाती हूँ।” पर यह बोली राम न सुन सके, और सीताको देख भी न सके। रामको लगातार अधिकाधिक शोक-सुग्ध होते देख सीता मनही मन अपने सौभाग्यको सराहने लगीं। साथ ही वे यह कहकर अपने भाग्य की सीढ़ी भी खींची, “कि मेरे ही कारण आर्यपुत्र आज भी दुःख उठा रहे हैं।”

रामको बहुत बीकातुर होते देख, बासन्तीने उनका मत फिरना चाहा। वह उन्हें जनकानके चिरपरिचित खानोंको दिखलानेके लिये ले चली। यह देख सीताने सोचा—“कि इससे तो दुःख घटनेके बदले बढ़ेगा।”

इधर-छत्तर देखते-देखते राम ज्ञा रहे थे, बातेंही करते-करते वे फिर मूर्च्छित हो गिर पड़े। वह देख देख सीता भी बेहोश हो गिर पड़ी।

तमकाने किसी किसी तरह सीताकी होश करा था, पर बासन्तीके काख छिट मारनेपर भी जब राम होशमें न आये, तब उसने ऊँचे स्वरसे फकारा,—“सखी सीते ! जल्दी जाकर अपने प्राचेवरकी प्राथ रक्षा करो।”

वह सुन सीता जपटी हुई रामचन्द्रके पास चली आई, और उनके हृदय और लगातार कर हाथ भरने लगीं। रामचन्द्र उठ बैठे और सीताकी देख, अपने भाग्यकी बड़ाई करने लगे। फिर तो दोही चार बातोंने दम्पतीके हृदयका बार बार छुल गया—रामने

सीताका हाथ धीम लिया पर बासवमें राम सीताको देख नहीं सकते थे । वे उसको झाँका मात्र देख रहे थे । थोड़ी ही देरमें उन्हें ऐसा मालूम हुआ—मानों सीताका हाथ उनकी हाथसे छूट गया । तब तो वे बहुत विलाप करने लगे । सीता भी पगलौकी सी हो गयीं । अन्तमें रामने कहा,—“देवि । बासवों ! चलो सीता यहाँ मड़ी है । मुक्ति यज्ञ करना है । अब मैं ढेर नहीं कर सकता, सहधर्मियोंका काय निवाप करनेके लिये तो सीताको सुवर्ण-ययी प्रतिमा है ही ।’

यह सुन सीताका क्रोध राम इधरसे खिल गया । उनकी ज़ीमे निवासनका दुःख दूर हो गया । फिर तो राम विमानपर सवार हो चले गये, और सीता भी तमसाके साथ दुःखित रदनसे आश्रममें चली आयीं ।

चतुर्थ अङ्क ।

आरम्भमें वाल्मीकि-मुनिके दो शिष्योंका आना दिखलाया गया है । मुनिके यहाँ राजा जनक अतिथि होकर आये हैं, साथ ही वशिष्ठ मुनि सत्ययज्ञके आश्रमसे लौटने हुए देवी अरुन्धती और दशरथकी कौशल्या आदि वानियोंको साथ लिये हुए आये हैं । इसीलिये वे खुशी मना रहे हैं । इनके चले जानेपर राजा जनक आते हैं ।

वे मनही मन अपनी कन्याके दुर्भाग्यपर विलाप कर रहे थे, कि इतनेमें ककुत्सीके साथ कौशल्या और अरुन्धती जाती देख पड़ीं । जनक, उनकी दशा देख दुःखी हुए, और वे भी यह सोच दुःखी हुए,—“कि सीताका वैसा सर्वनाश होनेके बाद मैं राजा जनकको कैसे मुँह दिखाऊँगी ?”

इतनेमें जनकने पास आ अरुन्धती-देवीको प्रणाम किया । कुशलसंगणके बाद सीताकी बात चले पड़ी । जनक और कौशल्या, दोनोंही दुःखित हो पड़े । कौशल्या तो दुःखित हो गयीं । उन्हें गिरते देख, जनकके मुँहसे एकाएक यह कहा हुआ निकल पड़ा । अरुन्धतीने कहा,—“आपको देखकर उन्हें सब पुरानी बातें याद हो आयी, इसीलिये इनकी यह अवस्था हुई ।” यह सुन जनक राजा दशरथके मुँहको यादकर बहुत-बहुत विलाप करने लगे ।

इतनेहीमें वैपथमें बहुतसे बालकोंकी कोलाहलध्वनि सुनाई दी । उन बच्चोंमें सीता कि लड़कियोंकी आज कुटी मिल गयी है, इसीलिये आनन्द मना रहे हैं । इतनेमें कुछ लड़कियोंको पास देख, कौशल्या उनमेंसे एककी ओर इति बड़ा-बड़ाकर देखने लगी, क्योंकि

उसके शरीरके चक्कोको बनावट रामचन्द्रके च गोंको सी थी । चदम्बतीने मनही, मन सोचा—
“कि मन्नाजीने जिन दोनों बालकोंकी बात सुनि बतलायी थीं, यह बालक उनमेंसे कौन है—
कुछ है या सब—यह तो मैं ही कह सकती, पर यह तो निश्चय है, कि यह उन्हीं
दोनोंमेंसे एक है ।”

कचुकी और जनकने भी उसके र गढ़न, बेव भूषा देखकर उसके अभियुक्तार
होनेका अनुमान किया । अतएव ये लोग सोचने लगे, कि कैसे इस बालकको अपने
पास बुलाया जाये । इधर लवने सोचा—“कि यद्यपि ये लोग बड़े बादमी है, पर मुझे
इन्की जाति, बेव, लाले आदि कुछ भी नहीं मालूम फिर मैं कैसे इनका अभिवादन
करूं ?” कुछ देर सोच विचारकर उसने, उनके पास आ सबको सविनय प्रणाम किया ।
उसने उसे दीर्घजीवी होनेका सानन्द आशीर्वाद दिया ।

चदम्बती और कौशल्याने बारी बारी से उस बच्चेको गोदमें लिया । कौशल्याने उसके
हँस, खँस, कान, हाव, पैर आदिको बनावट पर गौर करते-करते देखा, कि इसके प्राय
सभी चर्चोंपर रामके च गोंको छाया पड़ा है और चेहरा सीताके चहरेसे कुछ-बहुत मेली रहा
है । यही बात उन्होंने जनकसे भी कही, जिसका उन्होंने समर्थन किया । दोनों ही
अच्छल हो गये । जनमें कौशल्याने पूछा, —“बेटा ! तुम्हारे पिता कौन है ? तुम्हारी
माँ वर्तमान है ?”

लवने कहा,—“माँ तो है, पर पिताको मैंने नहीं देखा ।”

कौशल्या,—“तब तुम किस कुलमें उत्पन्न हुए हो, वह नहीं जानते ?”

लव,—“मैं सिवा बाल्मीकि भगवानसे और किसीको नहीं जानता । उन्होंने ही मुझे
पाखपोख कर बड़ा किया है ।”

इतनेहीमें नेपथ्यसे यह आवाज आयी,—“सेनिको ! सावधान ! कुमार चन्द्रकेतुको
आज्ञा है, कि कार्य आश्रमके पास न जाये ।”

यह सुन चदम्बती और जनकने कहा,—“बहा ! आजका दिन कैसा अच्छा है ! आज
हमलोग कुमार चन्द्रकेतुको अश्वमेधके घोड़ेक रक्षा करते देखेंगे ।”

लवने कीतूहली हो पूछा,—“ये कुमार चन्द्रकेतु कौन है ?”

जनकने कहा,—“जो तुम महाराज दशरथके पुत्र राम लक्ष्मणको जानते हो ?”

लव,—“हाँ, वे ही तो रामायणकी कथाक प्रधान पात्र हैं ।”

जनक,—“हाँ, हाँ, वही । लक्ष्मणके पुत्रका नाम चन्द्रकेतु है ।”

लव,—“तब राजर्षि जनकके नाति और देवी उर्मिलाके पुत्र क

जनक,—“अब तुम यहाँ तक रामायणका ज्ञान प्राप्त गये हो, तब यह तो कही, कि भट्टाराम दशरथके पुत्रोंमेंसे किसको किस स्त्रीसे मैं लकड़ें दूँ ?”

रघु,—“लिखा है, पर प्रकाशित नहीं किया, इसीसे मुझे ही क्या, किसीकी नहीं मालूम है। दशरथने न जान कौनसा पत्र गायक बनानेके लिये भरत-मुनिके पास भेज दिया है।”

जनक,—“क्या तुम्हारे कोई भाई है ?”

रघु,—“मेरे बड़े भाईका नाम ‘कुश’ है। हम दोनों एकही लकड़ा पैदा हुए थे ; पर

जनक,—“बच्चा, रामायण अभी कहाँ तक लिखी गयी है ?”

रघु,—“पुरवास्त्रियोंके लिखा कालके भयसे महाराष्ट्री स्त्रीताने धरसे निवासी जातिवत् ।”

यह बात सुनतेही कौसल्या और जनक विलाप करने लगे। यह देख लवने अश्रु-जलीने पूछा —“ये लोग कौन हैं ?” उन्होंने बतलाया,—“कि एक तो राजा जनक दूसरी महारानी कौसल्या हैं।” यह सुन लव विरभरसे उन्हें देखने लगा। राजा जनक शोधके मारे रामको माप देनेके लिये तैयार हुए देख, अश्रुजलीने यह कह कर उन्हें रोक दिया, “कि राम आपकी सन्तान है। उनपर दया कीजिये।”

इतनेमें कुछ लकड़ोंने लवसे आकर कहा, “कि याममें एक जीव होता है, जिसे ‘लव’ कहते हैं। इसलिये अभी देख आये हैं। बन्ने तुम भी बन्ने।” यह कह, वे लवसे पकड़ ले गये। यह जाते जाते कौतुक, अनुरोध और विनयके साथ बोला,—“महोदयो ! देखिये न, वे लकड़े मुझे पकड़े लिये जाते हैं।”

उन्होंने भी यह सुन, मुस्कराते हुए कहा,—“बेटा ! जाओ। थोड़ा देख आओ।”

यह कह वे लव गये। इधर बटुगण लवको पकड़े हुए चौकेके पास ले आये और बोले,—“देखो, यही लव अपूर्व पदार्थ है।”

देखते ही लवने कहा,—“लकड़ोंसे तो यह अश्वमेध-यज्ञका अन्न मालूम पड़ता है।”

इतनेमें नेपथ्यमें शब्द हुआ—“यह अन्न रावणवश्या सहकारी अहितीय वीर रामचन्द्रकी विजयपताकाकाद्वय है।”

यह सुन लवकी बड़ा दुःख हुआ और उसने कहा,—“ये शब्द तो बड़े ही शीघ्र-शीघ्र हैं।”

रावणजनक,—“क्यों क्यों ? बात क्या है ?”

कुश,—“क्या दृष्टी अविश्व-एव ही बनी, जो तुमलोग दोनों स्त्रियोंकी जीर्ण होकर रहें हो ? नेपथ्यसे उत्तर आया,—“ती बतलाओ न, कि महाराजकी बराबरीका वीर और कौन है ?”

बन,—“बच्चा, रही—मैं अभी तुम लोगों का तमाशा दिखवाता हूँ। भाइयो! तुम लोग ठेके मार-मारकर इस चोरे को खदेड़ दे चलो। इस हरिनिके साथ चराया जायगा।”

इतनेमें एक आदमी मुन्हेसे तमतमाया हुआ आकर बोला,—“बरे, भाग जाओ! बाबली! क्यों सिपाहियोंसे डेढ़हाड़ करते हो?”

बाबलबन,—“कुमार! चोरे को खोफ दो। बाबो, भटपट भाग चलो।”

बन,—(अपना धनुष उठा, हँसते हुए) “किसकी मजान है, जो केरे हाथमें धनुष प्रहते इस चोरे को मुन्हेसे खीन ले जाये?”

पञ्चम अङ्क ।

कोशाहलके पञ्चानु सुमन-परिचालित रथपर सवार चन्द्रकेतुका प्रवेश। उन्होंने आते ही बड़े विजयके साथ मुनसे कहा, “कि यह आश्चर्यकी बात है, कि इस नन्हेसे भीर बालक ने मारे बाब-बर्बाके हमारी सेनाको डेरान कर जाला।” यह मुनि बालक तो ऐसा माजूम होता है, मानों रघुवमका अपसिद्ध नवाङ्कुर हो। इसी तरह परस्पर आश्चर्यकी बातें होती रही थीं। कि इतनेमें बड़ी तोत्र गतिसि चलता हुआ लव आ पहुँचता है। इसी बीच निपण्यमें कोशाहल सुन, यह अनुमान कर, कि हारी हुई सेना फिर युद्ध करने चम्पे आ रही है, बच जाने लगा। इसीसमय कुमार चन्द्रकेतुने मोठी बातोंसे डी लवकी मुन्हेके बिदे बलकारा। इतनेमें फिर निपण्यमें कोलाहल सुनाई दिया। भीर लव यह कहकर चम्पे लगा, “कि ये लोग बड़ा विघ्न डाल रहे हैं, इन्हें कुछ मोख सिखा चाहिये।”

यह देख कर कुमार चन्द्रकेतुने कहा,—“मिरे प्यारे सेनिको भीर राजाओ। आपलोग क्यों इस चक्रेके भीर बगचर्चोचारी बालकसे लड़नेके लिये इतनी सेना बरीर रहे है? यह यह तो बड़ी बुरी बात है।”

यह सुन बचने कहा,—“बच्चा, रहने दीजिये—इतने दयावान् न लजिये। मैं अभी आपकी सारा सेनाकी कुछ ठिकाने किये दता हूँ।” यह कह उसने गुन्धकाशिका ध्यान किया और सारी चबोआकी सेना निराग हो गयी।

सेनाकी जड़ताके कारणका अनुमान कर सुमन और चन्द्रकेतु, इस बातपर आश्चर्य करने लगे, “कि इस बाबलने गुन्धकाशिका प्रयोग कहाँसे सीखा? है, कि मन-वान् बालकीकने सिखाया हो।” इसी तरहकी बातें सोचते हुए लव दोनों

एक दूसरेके आगने-सामने चले आये । दोनों एक दूसरेके प्रति सन्मान प्रकट करने लगे । कुमार चन्द्रकेतु रथसे नीचे उतर आये । लवने कहा, कि—‘आप रथपर ही रहिये, नीचे क्यों चले आये ?’ इसपर चन्द्रकेतुने कहा,—‘आप नीचे हैं, मैं रथपर क्यों रहूँ ? आप भी क्यों नहीं दूसरे रथपर चढ़ लेते ?’ लवने इसके उत्तरमें कहा,—‘इमलोग जङ्गलमें रहनेवाले हैं, रथके आश्रय नहीं है ।’

यह सुन सुमन्त्रने कहा,—‘अहा ! तुममें जैसाही अभिमान है, वैसीही गवता भी है । तुम्हें देखकर महाराज रामचन्द्र बड़ सुखी होते ।’

लव,—‘महाशय ! मैं सुना है, राजा रामचन्द्र बड़े ही सज्जन हैं । पर इमलोग भी यश-विष भी और दुष्ट नहीं हैं । इमलोग उनका आदर करते हैं, परन्तु अन्धकारियों ने सारी चतिय-जातिपर जो ऊटपटाह आक्रमण किया था, उसीपर मुझे क्रोध आ गया ।’

चन्द्रकेतु—‘तो क्या आपसे मर जाया श्रीरामचन्द्रका प्रताप भी सड़ा नहीं जाता ?’

लव,—‘इसमें सडने न सहनकी तो कोई बात नहीं है । पर ऐसे सज्जन राजाके सेनिकोंको वैसी राक्षसी भाषाका प्रयोग नहीं करना चाहिये था ।’

यह सुन, सुमन्त्र बड़ प्रसन्न हुए । उन्होंने कहा,—‘तुम वीरवर परशुरामको डरानेवाले रामचन्द्रको नहीं जानते, इसीविषय ऐसी भाषालता कर रहे हो ।’

लव,—(हँसकर) ‘वेचार ब्राह्मणके बेटे परशुरामको डराकर उन्होंने कौबसा नाम पैदा कर लिया ? लड़नेमें तो चतियके साथही आनन्द आता है । उन्होंने शूरावस्थाके साथ युध्यं बहादुर किया, खरके साथ लड़नेमें पीछे देर दिया, बालिके साथ कपट-धुन किया । यह सब बातें भी तो सारी दुनिया जानती है ? पर मझोको बातमें छिद्रावेष कौन करे ?’

यह सुन चन्द्रकेतुको क्रोध चढ़ आया, और वे यह कह आये तरेर कर कुमार लवकी ओर देखने लगे, कि—‘तुम आधा रामचन्द्रको निन्दा कर रहे हो ?’

इसके उत्तरमें लवने ललकारकर कहा,—‘अजी ! यह आखिरी किसी दिखाने की चाली, लड़कियोंके सेदानमें फैसला हो जायेगा ।’

इस प्रकार दोनों राजकुमारोंको क्रोधमें आते देख सुमन्त्र कांप गये और दोनों ही वीर संघाम योग्य भूमिकी ओर चले ।

षष्ठः पादः ।

उत्सव विमानपर चढ़े हुए विद्याधर और विद्याधरीका जाना। विद्याधर अपनी गहरी कुमार चन्द्रकेतु और लवकी लड़ाईके चमत्कार दिखलाता हुआ विजय प्रकट कर रहा है। इसके बाद उसने अपनी पत्नीको समीप फूलोंकी वर्षा करतीके लिये कहा। एकाएक विद्याधरीने देखा, कि आकाश पिङ्गल-वर्ण हो गया। इसका कारण पूछनेपर विद्याधरने कुछ सोचकर बतलाया, कि कुमार चन्द्रकेतुने आप्त-चक्रका प्रयोग किया है, इसी विले ऐसा हो रहा है। इतनेमें कुमार लवने जो वरणास्त्रका प्रयोग किया तो उस आप्तचक्रका सारा प्रभाव नष्ट हो गया और आकाशमें मेघ छा गये। पर अत्यन्त मेघ होना भी ठीक नहीं, अतएव उपयुक्त कालमें वायव्य अस्त्रका प्रयोगकर कुमार चन्द्रकेतुने मेघनाशका ह्मिभ्रम कर दिया। इसी समय विद्याधरीने देखा, कि दोनों कुमारोंके बीच पुष्प-विमानसे नीचे उतरकर रामचन्द्र आ खड़े हुए। उन्हें देख, वहाँके कारण लव एक ओर खड़े हो गये और चन्द्रकेतु उनके पैरोंपर आ गिरे। यह देख, सबका मजा मनाते हुए दोनों विद्याधर और विद्याधरी वहाँसे चले गये।

हुए जाते हैं—बलराजा इसकी और खिंची जा रही है। सब है, प्रीति न जाने मनको कहाँसे कहाँ खींच ले जाती है। सूर्यको देख कमल खिल जाते हैं, चन्द्रको देख चन्द्रकान्त गमने लगता है।”

इतनेमें लवने पूछा,—“चन्द्रकेतो ! ये कौन हैं ?”

चन्द्रकेतु,—“प्रिय वयस्य ! ये पूज्यपाद पितृदेव हैं।”

लव,—“वृत्ति तुमने अभी मुझे प्रिय वयस्य कहा है, इसीलिये धर्मानुसार ये मेरे भी पितृदेव हुए। पर तुम तो रामायणके चारों प्रधान पुरुषोंको इसी सम्बोधन द्वारा पकारने लगे। अतएव खालकर कहो, कि ये कौन हैं ?”

चन्द्रकेतु,—“ये ही हमारे बड़े चाचाजी हैं।”

लव,—(प्रसन्न होकर)—“अच्छा, तो क्या ये ही रघुकुल-नायक भगवान् रामचन्द्र हैं ? मेरे धन्य भाग्य, जो मेने आज इनके दर्शन पाये। (विनय और कौतुकसे देखकर) तात ! वासिष्ठीकिका शिष्य लव आपको प्रणाम करता है।”

इसपर रामने बड़े प्रेमसे लवको गले लगाकर असीसे दी। यह देख लवने क्षणित होकर कहा,—“मेरे अपराध क्षमा करे मे।”

राम,—“कौनसा अपराध ?”

चन्द्रकेतु,—“यज्ञके चौड़े के साथ जो सिपाही थे, उन्होंने जो आपको बहारे बड़े जोरोंमें ढाँकी, उसे सुनकर इन्होंने ठीक वीरकी तरह कार्य किया।”

रामचन्द्र,—“यह तो अच्छाही किया। वीरपुरुष दूसरे वीरकी प्रशंसा नहीं सहन कर सकते।”

इसके बाद रामने चन्द्रकेतु और लव,—दोनोंको आज्ञा दे दी, कि—अपने-अपने अच्छे रीति ली, क्यों व्यर्थ लोगोंकी कष्ट दे रहे हो ? इस आज्ञाका दोनोंनेही पालन किया। इसके अनन्तर रामने लवसे पूछा, कि तुमने इन मन्त्रोच्चारण-पूर्वक प्रयुक्त होनेवाली अस्त्रोंका प्रयोग और प्रतिसंहार किससे सीखा ? यह तो बिना गुरुके आ नहीं सकता।’ इसके उत्तरमें लवने कहा,—“ये अच्छे हम दोनों भाइयोंको आपसे आप चलाने आ गये हैं।”

रामने पूछा,—“तुम्हारे भाई भी हैं ?”

लवने कहा,—“हाँ, हम दोनों जुड़ेली भाई हैं। एक साथ पैदा हुए हैं।”

राम अपने मनमें यह सोच ही रहे थे, कि इस लड़केका दूसरा भाई कहाँ हैं ? इतनेहीमें अपनी सावित्रीसे लवके साथ कुमार चन्द्रकेतुकी लड़ाईका उल्लेख कर काम जीवसे समतलाया जलकारता हुआ इनके पास आ पहुँचा। उसकी वर बढ़ी हुई

जोरी बंदहा हुआ वह और पैतरेबाजोंका डंग देख, रामचन्द्र दह रह गये। इतनेमें बड़े मारोंको देख, लवने कहा,—“बायोंको जय हो ।”

कुचने पूछा,—“भैया ! लड़ाईका क्या समाचार है ?”

इसके उत्तरमें लवने कहा,—“जब लड़ाई-भिराई भिट गयी। जब आप क्रोध छोड़ इन राजर्षिकों अपना धर्म-पिता समझ, इनसे विनोत भावसे मिलिये ; क्योंकि कुमार चन्द्रकेतुने मुझे प्रियवयस्य कहकर अपना मित्र बना लिया है ।”

यह सुन कुच, आश्चर्यके साथ, रामचन्द्रको और देखने लगा। तदनन्तर उसने रामके पास आ उन्हें प्रणाम किया। कुचको भी बड़े प्रेमसे गले लगा। हुए रामके मनमें यह सन्देह पैदा होने लगा, कि क्या यह बालक मिराही पुत्र है ? क्योंकि ऐसा न होता तो इसकी दंड हठे हो मेरे हृदयमें वास्तव्यको सुधा-चारा क्यों बहने लगें ?

बड़ी सीचने सीचने रामके चेहरपर पसीना छूटने लगा, जिससे देख लव उन्हें एक आचल पैड़के नीचे ले गया। बड़ा जाकर सब सींग बैठ गये। उनका बैठना-उठना देख राम सीचने लगे, कि यद्यपि ये लड़के ऐसे विनयी मालूम होने हैं, तथापि इनकी चाल-ढाल, रहन-सहन, बैठना उठना,—सबकी कामोंमें भावी समाट् होनेके लक्षण पाये जाते हैं।

बड़ी सब सीचते हुए वे अपने मनमें मन सोचने लगे, कि यह तो बड़ी वास्तविक सुनिश्चा आश्रम है, जहां लम्बाय मोतादेवीकी झोडकर चले गये थे। अतएव सम्भव है, कि वे दोनों बच्चे उन्हींके हों। साथही वे अपने अन्तर्से उनके अज्ञ प्रत्यक्षका मिलान करने लगे। उन्होंने यह भी सीचा, कि सीताकी भी यह बात मालूम हो और इसबोध भी जान गये थे, कि सीताकी पेटमें दो बच्चे हैं। अतएव बहुत सुसंकिन है, कि ये लड़के उन्हींके हों। पर यह बात मैं पूछें किस तरह ?

उन्हीं सब बातोंको सीचते विचारते हुए रामकी आँखोंमें आंसु भर आये। यह देख, सब लड़ उठा,—“यह क्या ? आपकी मुछड़ेपर ये आंसु क्यों झलझला उठे ? आप तो इस संसारके किसे मङ्गलमरूप हैं ।”

यह सुन, कुचने कहा,—“सीतादेवीके वियोगके कारण क्या रघुपतिकी डीढ़ें मालूमोसा दुःख है ? प्रियाके विरहमें उन्हें सारा संसार अरुण्यसा गुना दिखलाई देता है। कहाँ देवा बजीर भेल और कहाँ यह सीमारहित विरह। तुम रामायण पढ़नेके बाद भी अज्ञानकी मरह देखी बात क्यों पूछते हो ?”

यह बात सुन रामने सीचा, कि इनकी बातें तो उदासीनोंकी तरह हैं, मेरे मनकी वह चंचलता थी, जो मैं दूसरी बातें सीचने बना। जाँ

बोधि,—“मेने

रामायणी कथाकी बात सुनी है। कौतूहलके कारण मैं उसका कुछ अंश सुनना चाहता हूँ।”

कुछ,—“इमलीगो ने तो सारी रामायण पढ़ली है। इस समय बालचरितके अन्तिम अध्यायके दो श्लोक याद हुए आये हैं—सुनिधे। सीता स्वभावतः रामकी प्रियतमा थीं; परन्तु उन्हीं ने अपने गुणोंके प्रभावसे उस प्रेम भावकी बटा लिया था। राम भी उसी प्रकार सीताके प्राणोंके प्यारे थे। उनके हृदय इस परस्परके प्रेमको पूर्ण रीतिसे जानते थे।”

यह मर्मभेदी वाक्य सुन, रामके हृदयमें करुणाका स्रोत उभड़ आया। वे सीताकी सुधमें बेसुध हो गये। इतनेहीमें भगवान् वशिष्ठ, भगवती अरुन्धती, माता कौशल्या और राजर्षि जनक आदि धीरे-धीरे आते दिखाई पड़े। उन्हें देख, राम चिला तथा दुःखसे और कातर हो उठे। इधर रामको देख, जनक मूर्च्छित हो गिर पड़े और उनके होठोंमें आते न आते, माताएं मूर्च्छित हो रहीं।

यह देख, राम उनसे मिलने चले। लव और कुश उन्हें रास्ता दिखलाते हुए आगे जाने लगे। सभी शोकाकुल भावसे चल पड़े।

सप्तम अङ्क ।

अबकी बार लक्ष्मण आये। लक्ष्मण आते ही कहते हैं,—“आज भगवान् वाल्मीकिने हम सब लोगोंकी अपनी तपस्याके प्रभावसे एकत्र कर लिया है। मुझे भी भैया रामचन्द्रने आज्ञा दी है, कि भगवान् वाल्मीकि अप्सराओंके द्वारा अपने स्वचरित नाटकका अभिनय कराकर दिखवायें, अतएव गङ्गातीरवाली रङ्गभूमिमें उपस्थित होकर समान संनिवेश करनेकी व्यवस्था करो। तदनुसार मैंने भी मर्त्यों और असर्त्योंके लिये उपयुक्त स्थानोंकी व्यवस्था कर दी है।” इतनेमें रामचन्द्र आते दिखाई दिये। रामचन्द्रने आते ही पूछा, कि “सबके लिये उपयुक्त आसनकी व्यवस्था हुई या नहीं?” साथ ही यह भी कहा, कि “लव और कुशके लिये अर्द्धकेतुके समान आसनोंकी व्यवस्था होनी चाहिये।” इससे उत्तर में लक्ष्मणने उन्हें बतकाया, कि सब कुछ उनकी इच्छाके अनुकूल हो किया गया है।

तदनन्तर रामचन्द्र अपने लिये रखे हुए आसनपर बैठ गये और उनके बैठते ही और और लोग अपने आसनपर बैठ रहे। सबके बैठते ही सूत्रधारने आकर सब लोगोंकी सावधान किया, इतनेमें निपट्यमें यह शब्द सुनाई दिया,—“हा आर्यपुत्र! हा कुमार

लक्ष्मण ! एकाकिनी, इतनाकिनी, अश्वरथा, आसन्नप्रसवा, जीवनाशा-शून्या सुभको क्यों खूनके प्यासे जामवरोंके मुँहमें खोद रही हो ? तो, मैं गङ्गामें डूब मरती हूँ ।”

लक्ष्मणने यह सुन कहा,—“भरे ! मैंने तो जो सोचा था, वह बात नहीं है । वहाँ ती मानला ही कुछ और है ।”

सुनवार यह कह चलता हुआ, कि राजा द्वारा निकाही हुई विधवाकी पुत्री, सीता, दुःखसे घबरा-कर गङ्गामें डूब गयीं ।

रामचन्द्रने कहा,—“भाई ! थोड़ी देर ठहर जाओ ।”

लक्ष्मणने कहा,—“भैया ! आप घबराते क्यों हैं ? यह तो माटल मान है ।”

पर रामका मन न माना । वे व्याकुल हो गये और छटपटाने लगे । इतनेमें रङ्ग-मन्थपर दो देवियाँ दिखाई दीं, जिन्होंने सामने खड़ी हुई सीताकी समझाते हुए कहा, कि “देवि ! घबराओ नहीं । तुम्हारे भाग्य अच्छे हैं । तुमने जलमें ही दो जुड़ेसे बालक उत्पन्न किये हैं ।”

यह सुन “हा चार्यपुत्र !” कह कर सीता मूर्च्छित हो पड़ीं । रामचन्द्रके चरणोंमें झुककर लक्ष्मण अपने मनका आनन्द प्रकट करना चाहते थे, कि इतनेमें उन्हें मूर्च्छा आ गयी और लक्ष्मण चञ्चल हो उठ ।

सीताको बेहोश हो गिरते देख, पृथ्वीदेवीने उन्हें चेत कराया । होशमें आकर सीताने पूछा,—“देवि ! आप कौन हैं, और ये दूसरी देवी कौन हैं ?”

पृथ्वीने कहा,—“ये तुम्हारी सुहरावकी कुलदेवता भागीरथी हैं ।”

भागीरथीने कहा,—“और ये तुम्हारी माता वसुन्धरा हैं ।”

सीताके मुँहसे “हा मात !” इतनी बात निकलते ही पृथ्वीने “आओ, मेरी प्यारी पुत्री” कहकर उन्हें गले लगा लिया ।

अबके राम होशमें आ गये । लक्ष्मण ने कहा,—“बड़ी अच्छी बात है, कि पृथ्वी और भागीरथी देवियोंने माँझपर दया की ।”

रामने कहा,—“यह तो बड़ा ही करुणामय दृश्य है ।”

भागीरथी और पृथ्वीमें सीताके जीवन और रामके द्वारा उनपर कीमेवासी अत्याचारपर ईरतक बातें हुआ कीं, जिनमें पृथ्वीने कोप और भागीरथीने रामका पक्ष भी ली भाँति समर्थन किया ।

इससे प्रसन्न हो राम-लक्ष्मणने उन्हें प्रणाम किया । सीताने इसी समय पाँचोंही ओरारे आँखें बहाते-बहाते कहा,—“माता ! तुम मुझे बहाते किये अपनी ”

यह सुन राम मन ही मन दुःखी हुए । भागीरथीने कहा, कि “बेटो ! ऐसी मनमस बात नहीं कहनी चाहिये । तुम्हें इन दोनों बर्बादों को तो पालन करना ही पड़ेगा । तुम जिधो, मरो मत ।”

सीताने कहा,—“मैं जनाया हूँ, इन्हें लेकर कहाँ रखूँगी ? क्या कहूँगी ?”

यह सुन दोनों देवियोंने सीताको समझाया, कि “सगाया होकर इस तरह अपनेको जनाया कहना तुम्हें शोभा नहीं देता ।”

राम यह सब सुनकर दिलही दिलम कुट रह गये । इतनेमें नेपथ्यमें शोर सुन, सीताने पूछा,—“यह सारा अनारोघ प्रपञ्चित क्यों हो रहा है ?”

देवियोंने बतलाया, कि “ये गृध्रकाक्ष हैं, तुम्हारे पुत्रोंके पास, जो हमारेही यहाँ आश्रय लिखे हुए हैं, आये हुए हैं ।”

यह देख, विजय और आनन्दके मारे रामकी दशाही औरकी और हो गयी ।

देवियोंने सीताको बधाई दी कि,—“लो, अब तो तुम्हारे दोनों बेटे आपकी बराबरीके हो गये ।”

सीताने पूछा,—“अब इनके चरित्रोचित संस्कार कौन करेगा ?” इसे सुन रामके दिलपर साँपसा लौट गया ।

देवियोंने कहा,—“अब ये दूध पीना छोड़ देंगे, तब हम इन्हें भगवान् वासुकीकी दी आयेगी । वे तुम्हारी सुखराम और पीछर दोनों को कुलीके साथ हैं ।”

रामने कहा,—“यह तो देवियोंने बहुत अच्छा सोचा ।”

लक्ष्मणने कहा,—“अब तो इसमें कोई सन्देह नहीं मालूम होता, कि कुश और लव आपके ही पुत्र हैं । अभी ये बारह बरसके हो हैं और सारी विद्याएँ लाभकर चुके हैं । यह नष्ट हो अबन्धे की बात है ।”

यह सुन रामका चित्त चञ्चल हो गया । वे मूर्च्छितसे होने लगे ! इतनेमें पृथ्वीने कहा,—“बेटो सीता । बसो, मेरे साथ रसातलकी ओर करो । नहीं, जबतक वे लवके दूध पीते बने हैं, तबतक तुम्हें जीनाही पड़ेगा ।”

इसपर भागीरथीने भी हामी भरी और कहा, पृथ्वी तथा सीता चली गयीं ।

“हाय, क्या बेदीही सबसुख चलाधान हो गयीं ? क्या सबसुख वे परलोक चली गयीं ?”

कहते हुए रामचन्द्र मूर्च्छित हो गिर पड़े ।

लक्ष्मणने बरबाबर कहा,—“भगवान् वासुकी ! रचा करे । आपकी इस गडबडवा क्या बड़ी मतलब का ?”

इतनेमें नेपथ्यसे आवाज आयी—“गाना-बजाना बन्द करो । सब खीम भगवान् वाचनीकिके पहुँच चुनकराँकि देखो ।”

इतनेमें लक्ष्मणे गङ्गा और पुष्पो दोनोंके बीचसे अपनी माँही सीताको निकालते देखा । जबतक राम होशमें नहीं आये थे । नेपथ्यमें सुनारें पड़ा—“हे जनतृपुत्र अरुन्धती देखो ! आप हमलोगोंको गङ्गा और पुष्पो जानकर हमारे वाक्यका प्रतिपालन करें । हमने इस पुष्पमता वधू सीताको आपके हाथोंमें सौंप दिया ।”

इतनेमें सीता और अरुन्धतीदेवी आ पहुँचीं । अरुन्धतीने कहा,—“देखो, मेरा लाख मूर्खित हो पड़ा है । तुम उसे छूकर जिला दो ।”

सीताने उनको टट्ट छूकर कहा,—“ठठिये, होश सन्तानिये ।”

राम होशमें आकर सट बैठे और परिचय पाकर गङ्गा और पुष्पोको प्रणम करने लगे ।

इसके बाद अरुन्धतीने सारे दरबारके लोगोंसे पूछा, कि सीताके पुनः यद्वय किये जानेमें आपलोगोंको क्या सम्मति है ?

इसपर लक्ष्मणे उनसे कहा, “कि सब लोग जीसे राजी हैं ।” तब अरुन्धतीने वाचनीकिके साथ कुश-लवको बुलवा भेजा । वाचनीकिक उन्हे लखे हुए आ पहुँच और पितापुत्रोंका परिचय करा दिया ।

लक्ष्मणरको प्राप्त हुई सीता यह सब देख बड़ी प्रसन्न हुई और अपने पुत्रोंको आशीर्वाद देने लगी ।

इतनेमें नेपथ्यमें कोलाहल सुनारें दिया और राम समझ गये, कि लवचको नारकर बलुव मयुरासे चले आ रहे हैं ।

लक्ष्मणेने कहा,—“मङ्गलमें ही मङ्गल आ मिलता है ।”

वाचनीकिके पूछा,—“यह सब तो हुआ, पर अब मैं आपका कौनसा प्रिय कार्य करूं, जो बतलाइये ।”

रामने कहा,—“इससे बढकर मेरी आप और क्या भलाई करेगी ? तोभी ऐसा आशीर्वाद करे, कि गङ्गा और जननीको भाँति मङ्गल करनेवाली यह रामायण-कथा आप और जनकसका गाय करती हुई सदा पवित्रताका प्रचार करती रहें । सिधने योग्य नाटकके आकारमें सम्बद्ध कविकी यह बाणो पण्डितोंको पर्यालोचनाका विषय बने ।”

सबका जाना ।

उत्तरराम-चरितका हिन्दीभाषामें सारसङ्कलन समाप्त ।

উত্তররামচরিত ।

(অনুবাদ)

প্রথম অঙ্ক ।

পূর্ববর্তী কবিগণের প্রতি নমস্কার উচ্চারণপূর্বক প্রার্থনা কবি,—যেন বিষ্ণুর
অংশস্বরূপা শাশ্বতী বাগদেবতাকে লাভ করিতে পারি ॥১॥

(নানীর অবসানে)

সুজ্ঞান । অতি বিস্তবেব প্রয়োজন নাই । অস্ত ভগবান্ কালপ্রিয়নাথের
উৎসব-দিবসে সমবেত মাননীয় সামাজিকবর্গকে নিবেদন করিতেছি,—আপনারা
বিদিত হউন যে, কান্তপগোত্রজ ত্রীকণ্ঠোপাধিক শকশাস্ত্র ও প্রমাণশাস্ত্রের তত্ত্বজ
জাতুকণীতনয় ভবভূতিনামক একজন মাননীয় কবি আছেন ।

বাস্বেদী বশীকৃতনারীব দ্বার যে বিপ্রের অম্লসরণ করিয়া থাকেন, তৎপ্রসীদিত
“উত্তররামচরিত” নামক নাটক আমবা অভিনয় করিব ॥২॥

অভিনয়-কাণ্ডের অমুরোধে আমাকে সম্প্রতি তৎকালবর্তী একজন
অযোধ্যাবাসী ব্যক্তি হইতে হইল ।

[চতুর্দিকে অবলোকন করিয়া] ওহে ! ওহে ! পৌলস্ত্যবংশের ধুমকেতু-
স্বরূপ মহারাজ রামচন্দ্রের অভিষেকোৎসবে অহোবাত্র আনন্দ ও গীতবাত্তের
বিশ্রাম নাই । কিন্তু অস্ত চারণগণ স্তুতিগীত হইতে বিবত হইয়া প্রাঙ্গণপ্রদেশে
বিশ্রাম করিতেছেন কেন ?

নট । [প্রবেশ করিয়া] মহাশয় । লঙ্কাসমবে সাহায্যকাবী প্রিয়হৃৎ
মহাত্মা কপিরাক্ষসদিককে, এবং সংবন্ধনার্থ সমাগত নানাধিগন্তপাবন ব্রহ্মবি ও
রাজবিদিককে, মহারাজ নিজ নিজ গৃহে প্রেরণ করিয়াছেন । ঠাহাদিগেরই
মনস্তৃষ্টিসাধন ও অভ্যর্থনার জন্ত এত দিন ব্যাপিয়া উৎসব চলিতেছিল ।

বিশেষতঃ রামচন্দ্রের জননী কোশল্যা প্রভৃতি দশরথমহিষীগণ বশিষ্ঠের
নেতৃত্বে অরুন্ধতীদেবীকে অগ্রে লইয়া জামাতার যজ্ঞে ঠাহার অশ্রমে গমন
করিয়াছেন । ৩॥

স্বত্ৰ । আমি একজন বৈদেশিক, এইজন্ত জিজ্ঞাসা করিতেছি—জামাতাটি কে ?

নট । রাজা দশরথের শাস্তা নামে এক কন্যা জন্মগ্রহণ করেন । দশরথ
সেই কন্যাটি পৌষকন্যাক্রমে লোমশাদকে অর্পণ করিয়াছিলেন । ৪ ॥

বিতাণকতনর ধ্বাশূক তাহাকে বিবাহ করেন । তিনি এক্ষণে দ্বাদশবর্ষ ব্যাপী এক বজ্র আরম্ভ করিয়াছেন । তাঁহার অমুরোধে পূর্ণগর্ভা বধু জানকীকে (একাকিনী) রাখিয়া গুরুজনসকল স্বেচ্ছানে গমন করিয়াছেন ।

হুত্র । এ সকল বিষয়ে আমাদিগেব কি প্রয়োজন ? আমাদিগেব আত্যন্ত রূপ আচার প্রতিপালন করিয়া চল বাজরাবে উপস্থিত হই ।

নট । তাহা হইলে মহাশয় । বাজসমীপে উপস্থানের বোধ্য একটি সুপরিপাক্ত ভূতিপদ্ধতি নিরূপণ করুন ।

হুত্র । (এ অগতে) নিম্না হইতে পবিত্রাণপ্রাপ্তি কিরূপে সম্ভবে ? জন সাধারণ জীলোকেব সাধবীত্ববিষয়ে যেরূপ দোষাত্মসন্ধিৎসু, বাকা ও শ্রবদ্ধাদি বিতর্কিতসম্বন্ধেও সেহরূপ দোষজ্ঞান প্রকাশ করি, থাকে ॥ ৫ ॥

নট । দুর্জন বলিলেই যথেষ্ট হয় না, এ বিষয়ে লোক অতিদুর্জন ইহাট বহা উচিত ।

কারণ লোকে দেবী বৈদেহীবও কলঙ্ক ঘাষণা করিতেছে । টহার দু নাকসগৃহে অবস্থান । অগ্নিপন্নাকার উৎসাদের সংশয় বিদূরিত হয় নাই ॥ ৬ ॥

হুত্র । যদি এই জনপ্রতি মহারাজেব শ্রবণগোচর হয় তাহা হইলে মহা ক্রোধের বিষয় হইবে ।

নট । দেবতাগণ ও ঋষিগণ সর্বপ্রকারে মঙ্গল বিধান করিবেন । [পরিব্রমণ করিয়া] ওহ । ওহে । এক্ষণ মহাবাজ কোন স্থানে অবস্থিত করিতেছেন ? [শ্রবণ করিয়া] লোকেবা এতরূপ বলিতোছ —

জনক দেহবশত অভিনন্দন কবিবার জন্য আগমন করিয়া ঐ করদিন উৎসবে অভিবাহিত করত অদ্য মিথিলায় প্রতিগমন করিয়াছেন ; তজ্জন্ত শোকবিদ্রাঘী সীতাদেবীর পবিসাঙ্কনার নিমিত্ত নৃপতি ধর্ম্মাসন পরিত্যাগ করিয়া অন্তঃপুরে প্রবেশ করিতেছেন ॥ ৭ ॥

উভয়ে নিজগন্ত — প্রত্যাবনা ।

[তাহার পর আসনে উপবিষ্ট রামচন্দ্র ও সীতার প্রবেশ]

রাম । ধেবি, বৈদেহি । সমাধৃত হও । মাননীয় গুরুজন আমাদিগকে পরিভ্যাগ করিয়া অধিক সময় থাকিতে পায়েন না ।

বিন্দু জিঃসখনাদি অহুতাদের নিজকর্তব্যতা জনকপ্রভৃ

হরুণ

অবস্থানের সঙ্কোচ সাধন করে । কেমনা, আহিতাধিনিগের গৃহস্থতা নানারূপ প্রত্যায় সঙ্কল ॥৮॥

সোতা । আর্ধ্যপুত্র । ইহা আমি বেশ জানি , তবু কি জানি কেন বন্ধুজনের সহিত বিচ্ছেদ বিষম হৃৎ উৎপাদন করিয়া থাকে ।

বাম । ইহা ঠিক বটে । এষ্ট সকল সাংসারিক অবস্থা হৃদয় ও মর্শ্বস্থানকে বিদ্ধ করে । এষ্টজন্য মনো যগণ সাংসারিক ভাবের প্রতি বিবর্ত্ত হইয়া সর্ববিধ াসনা পবিত্র্যাগপূর্ব্বক বান গিয়া বশাম লাভ করেন ।

কঙ্কৌ । [প্রবেশ করিয়া] বামচন্দ্র । [অন্ধ উচ্চারণ করিয়া সভরে] মণায়াজ ।

বাম । [দীর্ঘতাস্ত্র করিয়া] আর্ধ্য । পিতাব পবিত্রজনগণ আমার প্রতি যে ‘রামভদ্ৰ’ এইরূপ শব্দপ্রয়োগ করেন, তাহাট শোভা পায় । আপনার যরূপ বলাব অভ্যাস, সেহরূপ বলিবন

কঙ্কৌ । দেব । ঋষাণ্ডেব আশ্রম হইতে অষ্টাবক্র আসিয়াছেন ।

সোতা । আর্ধ্য । তবে বিলম্ব করিতেছেন কেন ?

বাম । সহর তাঁহাকে প্রবিষ্ট (আনয়ন) করুন ।

[কঙ্কৌ নিশ্চান্ত]

অষ্টাবক্র । [প্রবেশ করিয়া] তোমাদিগের মঙ্গল হউক ।

বাম । ভগবন্ । আপনাকে প্রণাম করি এই স্থানে উপবেশন করুন ।

সোতা । ভগবন । আপনাকে প্রণাম করি । জামাতার সহিত গুরুজনের ও আর্ধ্য শাস্ত্রের কুশল ত ?

বাম । সোমবসপাত্রী আমার ভগিনীপতি ভ বান্ ঋষাণ্ড ও আর্ধ্য শাস্ত্রা নির্কিয়ে আছেন ত ?

সোতা । আমাদিগকে অবগত করেন কি ?

অষ্টাবক্র । [উপবেশন করিয়া] হাঁ, তিনি সর্বদাই তোমাদিগকে স্মরণ করেন , দেবি । কুলগুরু বশিষ্ঠ তোমাকে এই কথা বলিয়া পাঠাইয়াছেন—

ভগবতী কুন্তধাত্রী তোমাকে প্রণব করিয়াছেন । প্রজাপতিভূক্ত্য রাজর্ষি জনক তোমার পিতা, ঋষাদিগের বংশের আদি গুরু হৃদ্য এবং আমাও ঋষাদিগের কুলগুরু , বৎসে । তুমি সেই নৃপতিগণের বধু ॥৯॥

তোমার সম্বন্ধে অন্য আর কি আশীর্বাদ করিব? কেবল এই আশীর্বাদ করি যে—তুমি বীরপ্রসবিনী হও ।

রাম । অল্পগৃহীত হইলাম ।

লৌকিক সাধুদিগের বাক্য বিষয়ের অল্পবর্তন করে; আর বিষয়সমূহ আত্ম-
ঋষিদিগের বাক্যের অল্পসরণ করিয়া থাকে ॥১০॥

অষ্টাবক্র । ভগবতী অরুন্ধতী, বুদ্ধবাজীগণ ও শান্তা বারবার বলিয়া
পাঠাইয়াছেন সে গর্ভাবস্থার জানকীর যে কোন অভিলাষ হইবে, তাহা যেন
অবিলম্বে অবশ্য পূরণ করা হয় ।

রাম । ইনি যাহা যাহা বলেন, তাহা সম্পাদিত করা হয় ।

অষ্টাবক্র । আর দেবীজননান্দ পতিঋষাশ্রম বধুমাতাকে বলিয়া পাঠাইয়াছেন—
“বৎসে । তুমি পূর্ণগর্ভা, তাই তোমাকে এখানে আনয়ন করা হয় নাই । বৎস
গমচক্রকেও তোমার চিত্তবিনোদনের জন্য অযোধ্যায় রাখা হইয়াছে । সন্তান
তোমার কোড়দেশে পূর্ণ করিবে, সেই অবস্থায় তোমাকে দেখিব ।”

রাম । [সহর্ষে ঈষৎ হাস্য করিয়া] তাহাই হউক । ভগবান্ বশিষ্ঠ
আমার প্রতি কি আদেশ করিয়াছেন ?

অষ্টাবক্র । শ্রবণ করুন ।

“আমরা জামাতার যজ্ঞে আবদ্ধ, তুমি তরুণ, রাজ্য নূতন, (সম্প্রতি প্রাপ্ত) ।
অতএব প্রজাপুত্রের অল্পরজন্য মনোভিনিবেশ করিবে; যেহেতু বশিষ্ঠ
তোমাদিগের পরম ধন” ॥১১॥

রাম । ভগবান্ মৈত্রাবরুণি যেরূপ আদেশ করিয়াছেন ।

প্রজাগণের সন্তোষসাধনার্থে দেহ, দয়, সুখ অথবা এমন কি জানকীকেও
পরিজ্ঞাপ্য করিতে আমার কোন ক্রেশ হইবে না ॥ ১২ ॥

শীতা । এই অন্য আর্য্যপুত্র রাঘবগণের ধুরন্ধর ।

রাম । এখানে কে আছে? ভগবান্ অষ্টাবক্রের বিশ্রামের ব্যবস্থা কর ।

অষ্টাবক্র । [উত্থান করিয়া ও কয়েক পদ গমন করিয়া] এই যে কুমার
লক্ষণ আসিতেছে । [নিজান্ত] ।

লক্ষণ । [প্রবেশ করিয়া] আখ্যায়িকার হয় হউক । আখ্যায়িক । সেই চিত্রকব
আমাদিগের উপদেশানুসারে আপনায় চরিত্র এই দেওয়া
আপনি উহা লক্ষণ করুন ।

প্রথম অঙ্ক ।

রাম । বৎস ! কিরূপে দুর্ধন্যমান দেবীর জন্মবিনোদন করিতেছেন, তাহা তুমি জান । কোন পৰ্য্যন্ত চিত্র অঙ্কিত হইয়াছে ?

লক্ষণ । আৰ্য্যার অগ্নিগুহ্যপৰ্য্যন্ত ।

রাম । আর বলিতে হইবে না । (অৰ্ঘ্য ও রূপ বলিও না) ।

বিনি অধোনিমন্তব (অৰ্ঘ্য জন্ম দ্বারা ই পবিত্র), অন্য পাবন পদার্থে তাঁহার প্রয়োজন কি ? তীর্থোদক ও বলিকে অন্যপদার্থ দ্বারা পরিভুক্ত করিতে হয় না ॥ ১০ ॥

দেবযজ্ঞসম্ভবে দেবি । প্রসন্ন হও । যতদিন জীবন ধারণ করিবে, তোমার সম্বন্ধে এই লোকপবাদ ততদিনই থাকিবে ।

অতীত বিবাদেব বিষয় এই যে, কুলকীর্তিবক্ষণে তৎপর নরপতিদিগকে সকল লোকেরই চিত্তরঞ্জন কবিতে হয় । একত্র তোমাকে যে অগুত রাণী বলিয়াছিলাম, তাহা তোমার যোগ্য নহে । সুবতি কুহুমের মন্তকে স্থিতিলাভই স্বাভাবিক, চরণ দ্বারা দলিত করা উহা যোগ্য ব্যবহার নহে ॥ ১৪ ॥

সীতা । আৰ্য্যপুত্র । যাক্ সে কথা । আহুন, আপনার চিত্রিত চরিতাবলী অবলোকন করি । [উত্থান করিয়া পাদবিক্ষেপ করিতে কবিতে] ।

লক্ষণ । এই সেই চিত্র

সীতা । [সম্বন্ধে অবলোকন করিয়া] কে ইহা বা উপরিদেশে নিবিড়ভাবে অবস্থিত হইয়া যেন আৰ্য্যপুত্রের স্তব করিতেছেন ?

লক্ষণ । দেবি । ও গুলি (প্রয়োগসংহার) মন্ত্রযুক্ত জড়কাজ । কুশিকলক্ষণ বিদ্যাদিত্র ঋষি ভগবান্ ক্রশাৎ হঠতে এই সমস্ত প্রাপ্ত হইয়াছিলেন । তিনি তাড়কানিধনের পর প্রসন্ন হইয়া আৰ্য্য রামচন্দ্রকে ইহা প্রদান করিয়াছেন ।

রাম । দেবি, এই দিবা অন্তগুলিকে বন্ধনা কর ।

ত্রয়োদশ প্রভৃতি পূর্বাঙ্কগণ বেদরক্ষার জন্য সহস্রাবিক সংবৎসর ক্ষপণ করিয়া তাঁহাদিগের তপস্তাসম্মত স্বকীয় তেজোনিচয় এই অন্তরূপে পরিণত দেখিয়াছিলেন ॥ ১৫ ॥

সীতা । এই অন্তদেবতাগণকে নমস্কার করি ।

রাম । সম্ভ্রুতি এই অন্তনিচয় সর্বতোভাবে তোমার সম্বন্ধকে আশ্রয় করিবে

সীতা । অঙ্গুগৃহীত হইলাম ।

লক্ষণ । (একপাশে) বিধিলাব্ধভাষের আরম্ভ হইল ।

সীতা । ওমা ! এ যে আর্ধ্যপুত্রকে এখানে অঙ্কিত করিয়া রাখিয়াছে । মন-
বিক্রান্ত নিলোৎপলেন ভ্রাতৃ নরনাভিরাম, মন্থণ, স্তন্যর মাংসল দেহসৌন্দর্য্যে
বিস্ময়পূর্ণ হইয়া পিতা নিশ্চলভাবে ইহার মধুর ও স্তন্যব কান্তি সন্দর্শন করিতে
ছেন, ইনি অকীর্ণাক্রমে শব্দের পরাসন ভগ্ন করিয়াছেন । আহা, শিখণ্ডগুলি
জান্না মুখমণ্ডলের কি স্নমধুর শোভাই হইয়াছে ।

লক্ষণ । আর্ধ্যো । দেখুন, দেখুন ।

ঐ আপনার পিতা ও জনকবংশীয়দিগের পুর্বোদিত গৌতমতনয় শতানন্দ
বিবাহ-সম্বন্ধে সম্বন্ধ বশিষ্ঠ প্রভৃটিকে পূজা কবিতেন ॥ ১৬ ॥

বাম । ইহা দেখিবাব বিষয় বটে ।

জনকবংশীয় ও বণুবংশীয়গণের এষ্ট বিবাহ-সম্বন্ধ কাহাব প্রিয় নহে ? যে
বিবাহে কুশিকনন্দন বিশ্বামিত্র অন্ন দাতা ও গ্রহীতা ॥ ১৭ ॥

সীতা । তৎকালে বিহিত কেশান্তসংস্কারসম্পন্ন বিবাহমঙ্গলে দীক্ষিত আপনারা
এই চাবি ভ্রাতা এখানে অঙ্কিত হইয়াছেন । ওমা । মনে হইতেছে যেন সেই
দেশে ও সেই কালেই বর্তমান বহিয়াছি ।

বাম । তাহাই বটে ।

হে স্তম্ভি । যে সময়ে শতানন্দ কর্তৃক প্রদত্ত, কমনীয় বিবাহ মঙ্গলস্বত্রশোভিত,
মূর্ত্তমান্ মহোৎসবের ভ্রাতৃ তোমাব এই কব আমাকে আনন্দিত করিয়াছিল—
মনে হইতেছে সেট সময় যেন বর্তমান রহিয়াছে ॥ ১৮ ॥

লক্ষণ । (অজুলি নির্দেশপূর্বক) ইনি আর্ধ্যা, এই আর্ধ্যা মাণ্ডবী, এবং
এইটী বধূ স্তম্ভকীর্তি ।

সীতা । বৎস । এষ্ট আর একটি কে ?

লক্ষণ । [লক্ষ্য ও ভেৎ হাতের সহিত মুখ ফিরাইয়া] আর্ধ্যা উর্জিলার
বিষয় প্রশ্ন করিতেছেন । আচ্ছা অত্র বিষয়ে ইহার দৃষ্টি সঞ্চারিত করি ।
[প্রকাক্ষে] আর্ধ্যো । দর্শন করুন, ইহা দেখিবার বিষয় বটে । এই ভগবান্
ভার্গব ।

সীতা । [বাস্তবতার সহিত] আমার শবীর কল্পিত হইতেছে ।

বাম । শবো । আপনাকে নমস্কার করি ।

লক্ষণ । আর্ধ্যো । দর্শন করুন, আর্ধ্য কর্তৃক ভার্গব—[বাক্য অর্দ্ধ ট
হইলে]

রাম । [বাধা প্রদান পূর্বক] বৎস । অনেক দেখিবার সামগ্রী আছে ; অন্য চিত্র অবলোকন করিও ।

সীতা । [দেহ ও আচরণের সহিত অবলোকন করিয়া] অক্ষয় । এই বিনয়মাহাত্ম্য সমাগ্ভাবে আপনার (চরিত্রের) শোভা বর্দ্ধন করিতেছে ।

লক্ষণ । এই আমরা অযোধ্যায় প্রত্যাবৃত্ত হইলাম ।

বাম । [অশ্রু বিসর্জন করিয়া] হায়, হায়, (সেই দিনের কথা) মনে হইতেছে ।

তখন জনক দশরথ জীবিত ছিলেন, আমবা কেবল বিবাহ করিয়া প্রত্যা-
গমন করিয়াছি, মাতৃগণ আমাদিগেব সুখ স্বচ্ছন্দ্যের বিবরণ সত্য চিত্রা করিতে-
ছেন । হায়, আমাদের সেই (সুখ) দিন চলিয়া গিয়াছে । আর এই জানকী—
তখন ইহঁার মুখখানি, কুম্বকোবকসদৃশ দশনগুলিবারা এবং সুন্দর, আগ-
লম্বী, মনোহর কুন্তলকলাপ দ্বারা অতিসুন্দর দেখাইত । ইহঁার অকৃত্রিমবিলাস
শোভিত, কোমলোত্তুল্য কমনীয় অতি মলিত, ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র চারু দেহাবরণগুলি আমার
জননৌদিগের (কতই) আনন্দবর্দ্ধন করিত ॥ ১৯—২০ ॥

লক্ষণ । এই মহারার চিত্র ।

রাম । [উত্তর না দিয়া অভ্যন্তরিক দেখাইয়া] দেবি বৈদেহি ।

এই সেই ইন্দ্রদীতরু, পূর্বে শূলবেদগুপ্তে যে তরুসমীপে প্রিৎবয়স্য নিবাসরাজ
গৃহকের সহিত মিলিত হইয়াছিল ॥ ২১ ॥

লক্ষণ । সহান্ত্রে স্বগত] মধ্যমা জননীর আচরণের বিবরণ আর্ধ্য গোপন
করিলেন ।

সীতা । ওমা, এ যে জটাবন্ধন ব্যাশার ।

লক্ষণ । পূর্বতন ইন্দ্রাকু নৃপতিগণ পুত্রের প্রতি রাজ্যভার সমর্পণ করিয়া
শেষ বয়সে যে ব্রত অবলম্বন করিতেন, আর্ধ্য তরুণ বয়সেই সেই পবিত্র বানপ্রস্থ
ব্রত আচরণ করিয়াছেন ॥ ২২ ॥

সীতা । এই যে প্রসন্নপুণ্যতোয়া ভগবতী ভাগীরথী ।

রাম । দেবি । তুমি নবকুলের দেবতা, তোমাকে নমস্কার করি । পুরাকালে
সগরের অধিনেত্র যজ্ঞে বজ্রাধারের অধিব্যেপে ব্যগ্র হইয়া ধর্ম্মরোধননে নিযুক্ত
যে প্রসিতামহগণ কোপপ্রদীপ্ত কপিগণেরে তরীকৃত হইয়াছিলেন, অধি
ভগবতি, ভগীরথ দেহশাতের প্রতি হৃৎপাত না করিয়া কঠোর জয়ধ্বনি

অৰ্দ্ধনপূৰ্ণক বৰ্ষ হইতে অবতানিত আপনাত পবিত্র জলস্পৰ্শে বহুকাল পরে
তাঁহাদিগের উদ্ধারসাধন করিয়াছিলেন ॥ ২০ ॥

জননি । আপনার এই পুত্রবধূ সীতার কুশলচিত্তনে অকল্পিতরূপে জ্ঞান নিরত
হউন ।

লক্ষণ । ভরষাভয়নির্দিষ্ট, চিত্রকূটপৰ্ব্বতগামী পথস্থিত, বমুনাতীৰবর্তী
জ্ঞান নামে এই সেই বটবৃক্ষ ।

রাম । [সম্মুহভাবে অবলোকন করিলেন]

সীতা । আৰ্য্যপুত্র ! এ প্রবেশের কথা শ্রবণ হয় কি ?

রাম । অগ্নি প্রিমে । কিরূপে ভুলিব ?

এই স্থানে তুমি পথপ্রবেশে পরিশ্রান্ত, অগ্নি ও সুগন্ধি নিজ পাত্র আমার বক্ষঃ-
স্থলোপরি নিহিত করিয়া শয়ন করিয়াছিলে , এবং গাঢ় আলিঙ্গনে দলিতমৃগালীর
জ্ঞান দুৰ্ব্বল তোমার অঙ্গলতিকার সংবাচন ক্রিয়া সম্পাদিত হইলে নিদ্রিত হইয়া
পড়িয়াছিলে ॥ ২১ ॥

লক্ষণ । বিদ্যাতীর্থে প্রবেশপ্রাৰ্থে বিরোধকর্তৃক আমাদিগের সংবোধ এই
চিজিত হইয়াছে ।

সীতা । ইহা দেবদায়ক আবশ্যক নাই । দক্ষিণাশ্রমে প্রবেশের সময় আৰ্য্য
পুত্র বহুতে তালবৃক্ষের আশ্রিত আমার মন্তকোপরি ধরিয়াছিলেন, সেই চিত্র
অবলোকন করি ।

রাম । গিরিনির্কারণীর তটপ্রদেশে এই সেট তপোবনসকল,—যে তপো-
বনের বৃক্ষমূল বানপ্রস্থাবলম্বী মুনিগণ আশ্রয় করিয়াছেন এবং যে তপোবনে শম-
পন্ন্যাসন, ভোগনিবৃত্তি, অতিথিসংকারনিবৃত্তি, মুষ্টিধান্যপাককর্তা, গৃহিগণ গৃহস্থ-
জীবন অভিযোজিত করিয়া থাকেন ॥ ২২ ॥

লক্ষণ । জনহানের মধ্যবর্তী এষ্ট গিরিপ্রস্তবন । সত্যত সঙ্করমাণ বেদ-
পটলীতে উহার জ্ঞানলতা বনীকৃত ও স্নিগ্ধ ভাব প্রাপ্ত হইয়াছে, এবং উহার কন্দর-
প্রদেশ ঘন সরিন্দিষ্ট বৃক্ষশ্রেণীনিবন্ধন নিরন্তর শীতলজ্জ্বল সৌম্যবিশিষ্ট কানন-
ভূমিপরিবেষ্টিত গোদাবরীর কল্লোলশব্দে প্রতিনির্নাদিত ।

রাম । অগ্নি হৃদয়ি । লক্ষণ আমাদিগের সুধবাক্ষ খঁ সমস্ত
ব্যবস্থা করিয়া দেওয়ার আশ্রয় স্থল হইয়া ঐ পৰ্ব্বতে র দিন
অভিযোজিত করিয়াছিলেন, তাহা তোমার মনে পড়ে কি ২৩ জ্ঞান

গোদাবরীর কথা স্মরণ হয় কি ? এবং গোদাবরীর উপাত্তকৃতিতে আমরা যে স্মরণ করিতাম, তাহা মনে পড়ে কি ? ॥ ২৬ ॥

এবং, অত্যন্ত সন্নিকর্ষহেতু আমরা উভয়ে পরস্পরের গণ্ডে গণ্ডে সংলগ্ন করিয়া যাহা কিছু চিন্তে উদিত হইতেছিল, তাহাই ক্রমব্যতিরেকে ধীরে ধীরে অনুষ্ঠাপনে গমন করিতেছিলাম, আমাদের উভয়ের এক একটা বাহ গাট আলিঙ্গনে ব্যাপ্ত ছিল এই অবস্থার রাত্রি প্রহরগুলি আমাদের অজ্ঞাতসারে অতিবাহিত হইয়া গেল এবং রজনীও নিবৃত্ত হইল ॥ ২৭ ॥

লক্ষণ । পঞ্চবটী প্রদেশে এই শূর্ণশয্যা ।

সীতা । হায় আর্ধ্যপুত্র, এত স্থানেই আপনাকে দর্শন শেষ হইল ।

রাম । অগ্নি বিরহভীক, এ চিত্র ।

সীতা । বাহাই হউক, দ্রুত অগ্নি উৎপাদন করিয়া থাকে ।

রাম । আহা, জনহানিব বৃত্তান্ত বর্তমান ঘটনার জ্ঞায় মনে হইতেছে ।

লক্ষণ । ছুই সাক্ষসেরা স্বর্ণময় হবির্গেব ছলনা করিয়া এমন নৃশংস আচরণ করিয়াছিল যে যদিও তাহাব সম্যক প্রতিশোধ লওয়া হইয়াছে তথাপি উহা স্মরণ করিলে ক্রোধ উৎপাদন কবে । জানকীবিহীন শূন্য জনস্থানে আর্ধ্য রামচন্দ্র বিকলেন্দ্রিয় হইয়া যে বিলাপ ও বোদনাদি করিয়াছিলেন, তাহাতে পাষণ্ড জর্জরিত হয়, বস্ত্রোত্তর হৃদয় বিদীর্ণ হয় ॥ ২৮ ॥

সীতা । [শাশু লোচনে] দেব বসুকুলানন্দ, আমার জন্ম আপনি এইরূপ ক্রোধ পাইয়াছিলেন ।

লক্ষণ । [নিশুণভাবে রামকে দেখিয়া, সাভিপ্রায়ে] আর্ধ্য, এ কি ?

আপনার এই অশ্রুবাত্ম ছিন্নহৃদয় বৃদ্ধার মণিহারের জ্ঞায় সন্তত ধারায় ভূমিপৃষ্ঠে নিপতিত হইয়া বিকীরণ ও বিলুপ্তিত হইতেছে । আধিকাশতঃ সমস্ত হৃদয়কে পরিপূর্ণ করিয়া সমুচ্ছলিত আপনার শোকাবেগ অন্তর্নিহিত হইলে অবশ্য এবং নাসাপুটের কম্পনবশতঃ অন্যের অজ্ঞেয় হইতেছে ॥ ২৯ ॥

রাম । বৎস,— প্রিয়জনের বিরহজ শোকানল অসহ হইলেও প্রতিশোধ-কামনায় তখন সহ্য করিয়াছিলাম, এখন পুনঃ পুনঃ চিন্তাবশে বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইয়া উহা হৃদয়প্রদেশে সজাত ত্রণের ন্যায় বজ্রপাত্র হইয়াছে ॥ ৩০ ॥

সীতা । হায়, হায়, আমিও অতি প্রবুদ্ধ চিন্তাবশতঃ আপনাকে আর্ধ্যপুত্র হইতে বিদ্যুত বলিয়া মনে করিতেছি ।

লক্ষণ । (আশ্রয়গত) ইহাদিগের চিত্র অন্যবিধে সঞ্চারিত করি । (চিত্র অবলোকন করিয়া প্রকাশ্যে) যথ্যত্বপ্রাপ্তীন পূজ্য পিতৃস্থানীয় গুণরাজ অটাব্যব চরিত্র ও উদাহরণ এখানে চিত্রিত হইয়াছে ।

সীতা । হায়, তাত, আপনি অপর্যাহেব পৰ্য্যাক্ষা প্রদর্শন কবিয়াছেন ।

রাম । হায়, তাত, কল্পপবনোৎপন্ন পক্ষিরাণ, তীর্থসমূহপাবন ভবানুশ সাধুর আর কোথায় পুনরুৎপত্তি হইবে ?

লক্ষণ । জনহানের পশ্চিমে স্থিত চিত্রকুঞ্জবান নামে দক্ষকবদ্ধাধুষিত এত দণ্ডকারণ্যভাগ । ঋষামুক পক্ষিতে মহাভাগ মতনমুনিব এই আশ্রম । এত প্রবণানারী সিদ্ধশবরী । এই সেই প্রসিদ্ধ পম্পা সরোবর ।

সীতা । আরাধ্যপুত্র ? এইখানে ক্রোধ ও দৈর্ঘ্য পবিত্যাগপূর্বক মুক্তকণ্ঠে রোদন করিয়াছিলাম ।

রাম । দেবি এই সর্বোত্তম অতি রমণীয় । নন্দমত্ত মল্লিকাপক্ষী পক্ষ পবনে উৎকম্পিত, চঞ্চলনাগ বেতপদসমূহমুর্শোভিত ও কুবলয়ালঙ্কৃত এই সরোবরের অংশগুলিকে আমি বাস্পপ্রবাহের পতন ও পুনরুদগমনের অবসরে অবলোকন করিয়াছিলাম ॥ ৩১ ॥

লক্ষণ । এই আরাধ্য হনুমান ।

সীতা । এই সেই মহামুত্তম মারুতি, যিনি চিরনির্ঝর জীবলোকের সমুদ্রাব সম্পাদন করিয়া মহোপকারসাধন করিয়াছেন ।

রাম । সৌভাগ্যক্রমে এই মহাবাহু অজ্ঞানানন্দনের সাক্ষাৎলাভ করিয়াছিলাম । ইহার প্রভাবে আমরা ও জগৎ উপকৃত হইয়াছে ॥ ৩২ ॥

সীতা । বৎস যে পক্ষিতে কুসুমিতকদম্বতরুশাখায় ময়ূর তাত্ত্ব নৃত্য করি তেছে এবং যেখানে অমৃতভাবমাত্রাবশিষ্ট মূলিদুসবিত নবীনত্ৰী আরাধ্যপুত্র কণকণ অট্টোদন্যাবহার বৃক্ষতলে পতিত, তুমি সজলনয়নে উঁহাকে ধরিয়া রহিয়াছ এইরূপ চিত্র অঙ্কিত হইয়াছে, এই পক্ষিতের নাম কি ?

লক্ষণ । অজুনকুম্ব সুবাসিত এই মালাবানু পক্ষত । নীলবর্ণ, দ্বিধ্ব নবীন দেবপটল ইহার শিখরদেশ আশ্রয় করিয়া থাকে ॥ ৩ ॥

রাম । বৎস, মালাবানু পক্ষিতের বর্ণনা হইতে বিরত হও আমি
আমি সচ্য করিতে পারিতেছি না । পূর্বাভ্যুত জনক পুনর্কীব
প্রত্যাগত হইতেছে ॥ ৩৩ ॥

লক্ষণ । ইহার পর আৰ্য্য বামচন্দ্র ও মাননীয় কণিবর্ষ এবং নিশাচরবিপ্লবের অসংখ্য উত্তরোত্তর বুদ্ধিপ্রাপ্ত অকৃত বুৎকেব চিত্র অঙ্কিত হইয়াছে । আৰ্য্য পরিজ্ঞাত হইয়াছেন । অতএব নিবেদন করি যে—বিপ্রাম করুন ।

সীতা । আৰ্য্যপুত্র, এই চিত্রদর্শন করিয়া আমার একটি সাধ হইয়াছে । আমি কিছু নিবেদন কবিতে ইচ্ছা করি ।

বামচন্দ্র । আজ্ঞা কর

সীতা । আমার ইচ্ছা এহ যে পুনবায় প্রসন্নগন্তী বনবাজতে পরিভ্রমণ করিব এবং শীতল ভাগীবথার অবগাচন কাঁবব ।

বাম । বৎস লক্ষণ ।

লক্ষণ । এহ যে আমি ।

বাম । সম্প্রতিই গুরুগণ আদেশ করিয়া পাঠাইয়াছেন যে ইহার অভিনাষ অচিরে পূর্ণ কবিতে হইবে । অতএব পাষণাদ প্রতিবন্ধরহিত হইবে গমনযোগ্য বধ আনাও ।

সীতা । আৰ্য্যপুত্র, আপনাকেও সেখানে যাইতে হইবে ।

বাম । " যি কঠিনহৃদয়ে শ্ৰীও লিখে হইবে ।

সীতা । তাহা হইলেই আমি সন্তুষ্ট হই ।

লক্ষণ । আৰ্য্য যেরূপ আদেশ কবেন । [নিজান্ত] ।

বাম । প্রিয়ে এস, আমরা এই গবাক্ষের সমীপে ক্ষণকাল শয়ন করি ।

সীতা । তাহাই হউক আমি পরিশ্রমহেতু নিদ্রায় যেন অভিভূত হইয়া পড়িতেছি ।

বাম । তবে শয়ন কবিবার জন্য আমাকে গাঢ়ভাবে আলিঙ্গন কর ।

ভয় ও প্রমজ্জিত ঘনবিন্দু পবিব্যাপ্ত, অতএব চক্ৰকিরণস্পর্শে ক্রিষ্টজল-বিন্দুনিচিচ্চক্ৰকান্তমার্গনিম্নিতহারসদৃশ তোমার এই বাহ আমার কণ্ঠে অর্পণ কর, এবং তৎস্পর্শে আমার শরীবে যেন সঞ্জীবনশক্তি সঞ্চারিত হয় ॥ ৩৪ ॥

[সেইরূপ করাইয়া, আনন্দের সহিত] প্রিয়ে, একি । আমি হৃৎ অহুতব করিতেছি না হৃৎ অহুতব করিতেছি, আমি প্রমুগ্ধ না নিমিত্ত, আমার শরীরে বিষসঞ্চার হইতেছে না মত্তপানজনিত মত্ততা আবিস্কৃত হইতেছে,—ইহা নির্ভারণ কবিতে সমর্থ হইতেছি না । কি এক অকৃত বিকার তোমার প্রতিস্পর্শে ইঞ্জিত ।

নিচয়ের বিচ্ছলতা উৎপাদন করিয়া আমার চৈতন্য বিলুপ্ত করিতেছে, এবং চেতনাশক্তি প্রবৃদ্ধ করিতেছে । ৩৫ ॥

সীতা । [হাস্ত করিয়া] আমার প্রতি আপনার অনুগ্রহ চিরকালই সমান । ইহা অপেক্ষা আর কি প্রার্থনীয় হইতে পারে ?

রাম । অগ্নি সর্বোজ্জ্বলি । তোমার এই বাক্যাংশ গুরুপ্রায় জীবকুম্মেব বিকাশসম্পাদক, সমস্ত ইন্দ্রিয়বর্গেব পরিমোহন ও তৃপ্তিকর, এবং কর্ণবিবরের সুধাধাবারূপ, ও অবসাদপ্রাপ্ত চিত্তেব পক্ষে বসায়নতুল্য ॥ ৩৬ ॥

সীতা । আহুন প্রিয়বন্দ, শয়ন কর ।

[শয়নেব জন্ত ইতস্ততঃ অন্বেষণ করিতে লাগিলেন]

রাম । অগ্নি প্রিয়ে, অনুসন্ধান করিবার কি আছে ? বিবাহকাল হইতে আরম্ভ করিয়া শৈশবে গৃহে তৎপশ্চাৎ যৌবনে অবগ্যবাসসময়ে নিজাব উপকরণভূত, অন্ত্যনারীকৃতক অনাশ্রিত এষ্ট বামবাহ তোমার উপাধান রহিয়াছে ॥ ৩৭ ॥

সীতা । [নিজার অভিনয় করিয়া] হাঁ, আর্ঘ্যপূজ ইহা আছে বটে, ইহা আছে বটে । [নিদ্রিত হইলেন]

রাম । সুতাবিগী আমার বক্ষেব উপবেশি নিদ্রিত হইয়া পড়িলেন ? [বহু পূর্বক অবলোকন করিয়া সন্দেহে]

ইনি গৃহে লক্ষ্মীস্বরূপা—নেত্রযুগলেব অমৃতাজ্জনস্বরূপা, ইহার এই স্পর্শ দেহে প্রভূত চন্দনরসসেতুতুল্য, যৎকণ্ঠে স্পৃষ্ট ইহার এহ বাহ শিশিবেদনশূন্য মুক্তাহার-বৎ । ইহার সঘঙ্কার কোন বস্তু প্রিয়তর নহে ? যদি অসহ্যবিরহ না আসে (বটে) ॥ ৩৮ ॥

প্রতিহারী । [প্রবেশ করিয়া] দেব । আসিয়াছে ।

রাম । অহে, কে আসিয়াছে ?

প্রতিহারী । প্রভুর আসন্নপরিচাবক দ্রুম্য ।

রাম । [স্বগত] অন্তঃপুরাবধী দ্রুম্য । আমি গ্রাহকে পূর্ববাসা ও জন-পদবাসাদিগের কার্যাদির অনুসন্ধান জন্ত গুপ্তচর নিযুক্ত করিয়াছি । [প্রকাশ্যে] আসিতে পারে ।

[প্রতিহারী নিজান্ত]

দ্রুম্য । [প্রবেশ করিয়া] হার । কিরূপে শীঘ্র

এই

প্রথম অঙ্ক ।

অতাবনীর অপবাদ প্রভূর সমীপে প্রকাশ করিব । অথবা এই হতভাগ্য
এইরূপ কার্যের অন্তই নিযুক্ত হইয়াছে ।

সীতা । [উৎকট স্বপ্নদর্শন করিয়া নিদ্রিতাবস্থায় বিলাপ করিতেছেন]
হা আর্ধ্যপুত্র, আপনি কোথায় ?

রাম । আহা ! চিত্রদর্শন করিয়া দেবীৰুদ্দয়ে যে ক্লেশদায়িনী বিরহচিত্তা
হইয়াছিল, তাহাই স্বপ্নেও উদ্বেগের কারণ হইয়াছে ।

[স্নেহে অতি মৃদুভাবে সীতার গাত্র পরামর্শ করিতে করিতে]

যে প্রেম, সুখে ও দুঃখে একরূপ, সকল অবস্থায় অম্লগুণ, যাহা অবলম্বন
করিয়া হৃদয় বিশ্রামস্থল লাভ করে, বারুক্যেও যাহার মাধুর্য্য বিলুপ্ত হয় না এবং
কালের আবর্তনে লজ্জাদি প্রতিবন্ধকের অপগমে যাহা পরিপাকপ্রাপ্ত মেঘসারে
পরিণত হয়, সেই শ্রেষ্ঠ অকপট সজ্জনের প্রেম অতি কষ্টে পাওয়া
যায় ॥ ৩৯ ॥

দ্রুপদ । [সমীপে গমন করিয়া] মহারাজের জয় হউক ।

রাম । যাহা জানিতে পারিয়াছ—বল ।

দ্রুপদ । পুরবাসী ও জনপদবাসীরা “বামচন্দ্র আমাদিগকে মহারাজ দর্শনধর্মের
কথা বিস্তরণ করাইয়াছেন” এই বলিয়া আপনার সুখ্যাতি করিয়া থাকে ।

রাম । এত স্তুতিবাক্য, আমাব কোন দোষের বিষয় জানিয়া থাকত বল,
যাহাতে তাহার প্রতীতিবিধান করা বাইতে পারে ।

দ্রুপদ । [অশ্রোচন করিয়া মহারাজ শ্রবণ করুন । [কণ্ঠে এই—]

রাম । অহহ, এ যে দুঃসহবেগে নিপাত্ত বাগজ্ঞ । (মুচ্ছিত) ।

দ্রুপদ । মহারাজ, আশস্ত হউন ।

রাম । (আশস্ত হইয়া) হায় ধিক্ ধিক্ । শক্রভবনে নিবাসহেতু বৈদেশীক
যে অপবাদ বিস্তারকের উপায়ে বিদূরিত হইয়াছিল সেই অপবাদ দৈবচরিত্রবাক্য-
বশতঃ কিছু কুতূহলের বিষয়ে ভার পুনর্কীর সর্বত্র পরিব্যাপ্ত হইয়া পড়িয়াছে ॥ ৪০ ॥

হতভাগ্য আমি এ বিষয়ে কি করিব । (চিন্তা করিয়া শোকাবলম্বনে)
অথবা অস্ত্র আর কি করিব ।—

যে কোন কার্যদ্বারা লোকদিগের অমরজন করাই সাধুদিগের ত্রুট । শিষ্ট
আমাকে নির্দোষ এবং এমন কি জীবন পরিত্যাগ করিয়াও যে ত্রুটের উৎসাহ
করিয়াছিলেন ॥ ৪১ ॥

সম্প্রতি ভগবান্ বশিষ্ঠও এই রূপই আদেশ করিয়া পাঠাইয়াছেন ।

অগিচ—লোকশ্রেষ্ঠ, স্বর্গ্যবংশসম্ভূত রাজগণ যে নিরুগ্ধ, পবিত্র সাধু ব্রত সমুজ্জ্বল করিয়া গিয়াছেন আমার সম্পর্কবশতঃ সেই বংশে যদি মলিন লোকগণ বাহ্যের সংশ্রব ঘটে, তাহা হইলে হায় আমি নিতান্ত দুর্ভাগ্য, আমাকে ধিক্ ॥৪২॥

হা দেবি যজ্ঞভূমিসম্ভূতে, হা জনকবংশনন্দিনি, হা বামময়জীবিতে, হা মহারণ্য বাসপ্রিয়সখি, হা প্রিয়স্তোকবাদিনি হা বক্রিবিশিষ্টাকঙ্কতীব প্রশংসাতাজন, তুমি কম্পপরিগ্রহরূপ অজুগ্রহ প্রকাশ করিয়া বসুন্ধবাকে পবিত্র করিওছ । জদূশ পুণ্য বৈষ্ণব তোমার ভাগ্যেব এইরূপ পবিত্রণাম ।

কুমারী দ্বারা সংসার বিন হইয়াছে, কিন্তু লোকে তোমার সম্বন্ধে কুৎসিত কল্পনা করিতেছে । তোমাধাৎ লোক সারসম্পন্ন কিন্তু তুমি অসহ্যাবস্থায় যিপন্ন হইবে ॥ ৪৩ ॥

(চন্দ্রশেখর প্রতি) চন্দ্রপ, লক্ষ্যগকে বল “তোমার ‘নূতন’ বাজা রাম এইরূপ আবেশ করিতেছে” । (কর্ণে এইরূপ ..) ।

চন্দ্রপ । যিনি অনলদ্বাবা বিশোধিত, বাহার গর্ভে পবিত্র রত্নকুলের সন্তান রহিয়াছে সেই দেবীর প্রতি ভজনেব বাক্য শুনিয়া মহারাজ এরূপ অনার্যোচিত কার্যে প্রবৃত্ত হইলেন কেন ?

রাম । চুপ কর । পুরবাসী ও জনপদবাসীরা দুর্জনে কেন হইবে ?

ইক্ষাকুবংশ প্রভাদিগের শ্রদ্ধেয় । চুবদৃষ্টবশতঃ তাহাতে নিন্দার বীজ উৎপন্ন হইয়াছে । অগ্নিপন্নীকায় সময় যে আশ্চর্য্যকর ব্যাপার ঘটাইয়াছিল, অতি দূরবর্তী সেই ঘটনার এখানে কে বিশ্বাস করিতে পারে ?

সুভদ্রাং বাও ।

চন্দ্রপ । হায়, দেবি । [নিস্তান্ত]

রাম । হা কষ্ট । আমি অতি বাগ্‌ওস নৃশংসকন্ধ্যা হইয়া পড়িলাম ।

যেমন কোন বাসোবক্রমী গৃহপালিত পাঙ্কণীকে ছলপূরক বধ করিতে উদ্ভত হয়, আমিও তরুণ বাল্যকাল হইতে যাহাকে পোষণ করিয়াছি, সৌহার্দেহেতু যিনি আমার তির অত্র কোন আশ্রয় জানেন না, সেই প্রিয়তমাকে ছলপূরক মৃত্যুর হস্তে সমর্পণ করিতে উদ্ভত হইয়াছি ॥ ৪৪ ॥

স্পর্শের অব্যোধ্য পাতকী আমি—কেন দেবকে অপবিত্র ক
(সীতার হস্তক ধীরে ধীরে উঠাইয়া বাহ সন্নাইয়া লটরা)

অগ্নি মুখে । অপূৰ্ণকৰ্ম্মচণ্ডাল আমি,—আমাকে পরিত্যাগ কর । তুমি চন্দনতরুত্রে দুপরিণাম বিষবৃক্ষ আশ্রয় করিয়াছ ॥ ৪৬ ॥

রাম । [উত্তীর্ণ হার সম্প্রতি এই জীবলোক একাবাবে বিপর্যস্ত হইয়া গেল । বামেব জীবন ধারণাব প্রয়োজন শেষ হইল । এক্ষণে এই জগৎ শূন্য জীর্ণারণ্যের ন্যায় বোধ হইতেছে । সংসার অসাব, শরীরধারণ ক্লেশভোগবান্ধ-সার । আমি ধৈর্য্যহীন হইয়া পড়িলাম । দি করি, কোথায় যাই ।

অথবা, কেবলমাত্র তুংহ ভাগেব জনাই বিধাতা বামাক চৈতন্য অর্পণ করিয়া-ছেন । আমাব এই প্রাণ মার্শ্মাপবাতা বজ্রকোশেব ন্যায় স্থির হইয়া আছে ॥ ৪৭ ॥

হা মাতঃ অরুন্ধতি হা ভগবন বশিষ্ঠবিধামিত্র হা ভগবন্ পাবক, হা দেবি বহুঙ্করে, হা তাত জনক হা পিতঃ দশবধ, হা মাতৃগণ, হা প্রিয় সখে সুগ্রীব, হা হনুমন হা পৰাম্পকাবা সুহৃৎ লঙ্কাপতি বিভীষণ, হা সখি জিজ্ঞাটে, তোমরা সকলে ঢাবাঝা বামকৰ্জুক দৃষিত হইলে ও অপমানিত হইলে । অথবা—আমি এক্ষণে তাঁহাদিগকে আহ্বান করিবাব কে ?

অকৃতজ্ঞ ও দুৰাত্মা আমি সেই মহাত্মাদের নাম উচ্চারণ করাতে তাঁহাদের ঘেন পাপম্পর্শ হইতেছে বলিয়া মনে হয় ॥ ৪৮ ॥

আমি এমনই নৃশংস যে—

বিধাসাতিশয়বশতঃ অংখ্যাব বক্ষঃস্থলেব উপবি শয়িতা হইয়া প্রমত্তা, গৃহেব শোভাস্বরূপা, আতঙ্কপবিত্রুষিতগতগুরুবী প্রিয়গৃহিনীকে পরিত্যাগ করিয়া হিংস্র-গণকে উপহাররূপে প্রদান করিতে উত্তত হইয়াছি ॥ ৪৯ ॥

(সীতাৰ চবণময় স্বমন্তকে ন্যস্ত কবিয়া) দেবি, দেবি, নামের মন্তক ভোমার চরণপঙ্কজকে এই শেষ স্পর্শ করিল (ক্রন্দন করিতে লাগিলেন)

(নেপথ্যে) পরিত্রাণ কর পরিত্রাণ কর ।

রাম । ওহে কে আছ ? কি হইয়াছে—জানাও ।

(পুনর্বার নেপথ্যে) যমুনাতীবাসী কঠোরতপতাপারায়ণ ঋষিসমূহ লবণ-দৈত্যকৰ্জুক ভীষিত হইয়া পবিত্রার্থ আপনাব নিকট উপস্থিত হইয়াছেন ॥ ৫০ ॥

রাম । আঃ । এখনও রাক্ষসেব ভয় ? বাই—এখনই এই দুর্ভাগ্য কুটীরসী-পুত্রের সম্যকরূপে উদ্ধলনার্থ শত্রুগণকে প্রেরণ করি । [কয়েকপদ পদম করিয়া, পুনর্বার প্রত্যাবর্তন করতঃ) হা দেবি, এ অবস্থায় তুমি কিরূপে জীবনধারণ করিবে । ভগবতি বহুঙ্করে, প্রাণসলীরা হুহিতা জ্ঞানকীকে দেখিলেন ।

যিনি জনক ও রঘুবংশের পূর্ণমঙ্গলস্বরূপ, যে পুণাশীলাকে আপনি পবিত্র দেবদত্তভূমিতে উৎপাদন করিয়াছিলেন ॥ ৫১ ॥

(নিজান্ত)

সীতা । হে! সৌম্য আৰ্য্যপুত্র । আপনি কোথায় ? (হঠাৎ উখিত হইয়া) হায় ! হায় ! হঃস্বপ্নচিত্তা দ্বারা প্রভাবিত হইয়া আমি আৰ্য্যপুত্রের জ্ঞাত ক্রন্দন করিতেছি ! হায় হায় ! (চতুর্দিক অবলোকন করিয়া) কি ! আৰ্য্যপুত্র নিমিত্ত আনাকে একাকিনী রাখিয়া চলিয়া গিয়াছেন । আজ একপ কেন হইল ? আচ্ছা, আমি তাঁহাব উপর রাগ করিব, অবশ্য যদি তাঁহাকে দেখিয়া আমার নিজের উপরি স্বাধীনতা রাখিতে পারি । এখানে পরিজনমধ্যে কে উপস্থিত আছে ?

হরুৎ । (প্রবেশ করিয়া) দেবি, কুমার লক্ষণ নিবেদন করিতেছেন যে—
রথ প্রস্তুত, দেবী রথে আরোহণ করুন ।

সীতা । এই আমি আরোহণ করিতেছি । (উত্থানপূর্বক কিছু দূর গমন করিয়া) আমার এই গর্ভভার বেন স্পন্দিত হইতেছে । অতএব ধীরে ধীরে গমন করি ।

হরুৎ । দেবি, এদিকে আহুন, এদিকে আহুন ।

সীতা । ভগোধনদিগকে নমস্কার, রঘুকুলদেবতাদিগকে নমস্কার, আৰ্য্যপুত্রের চরণকমলে নমস্কার, সকল গুরুজনদিগকে নমস্কার ।

(সকলে নিজান্ত)

ত্রিংশদশ নামক প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত ।

দ্বিতীয় অঙ্ক ।

(নেপথ্য) ।

তপস্বিনীর শুভাগমন ত ?

পঞ্চিকবেশে তাপসী । [প্রবেশ করিয়া] ও—বনদেবতা কল গুল্ম এবং
ঋতুচক্র অর্থাৎ ঋতু আমায় অভ্যর্থনা করিতেছেন ।

বনদেবতা । (প্রবেশপূর্বক অর্থাৎ বিক্ষিপ্ত করিয়া) এই বন আপনি
যথেষ্টভাবে উপভোগ করুন । অস্ত্র আমার সুপ্রভাত, কাবণ প্রকৃষ্ট গুল্মকলেই
অতিক্রমণে সাধুগণের সহিত সজ্জনসমূহের সমাগম হয় । বৃক্ষস্ফারা, ~~কল~~ ও
তপস্বীর যোগ্য—কল কিংবা মূল এ সমস্ত আপনাদেরই আয়ত্তাধীন ॥১॥

তাপসী । এ বিষয়ে কি বলিব ?

সাধুগণের আচরণ অতি শোকপ্রিয় । তাঁহাদিগের কথা সংযত ও বিনয়মধুর,
প্রস্তুতি স্বভাবতই কল্যাণময়ী, পবিত্র নিন্দাশেষশূন্য, এবং তাঁহাদিগের
দ্রব্যবাহু গুচরিত্র নির্মল, কপটতাপূনা ও ভূতভবিষ্যতে অশ্বলিতাহুসাগ । ঈদৃশ
সাধুগণের চরিত্র সর্বত্র উৎকর্ষ লাভ করিয়া থাকে ॥২॥

(উভয়ে উপবেশন করিলেন)

বনদেবতা । আপনাকে কি বলিয়া জানিব ?

তাপসী । আমি আত্মেরা ।

বনদেবতা । আর্য্যে আত্মেরা ! আপনি কোথা হইতে এখানে আসিতেছেন ?
দণ্ডকারণ্যে আগমনের বা কি প্রয়োজন ?

আত্মেরা । এই প্রদেশে অগত্যাগ্রমুখ বহু বেদজ্ঞ বিদ্বান্ বাস করেন ।
তাঁহাদের নিকট বেদান্ত বিত্তা অধ্যয়ন করিবাব জন্য বাস্তীকির সমীপ হইতে
এখানে আসিতেছি ॥৩॥

বনদেবতা । যখন অন্য মূনিগণও সমগ্র বেদাধ্যয়নের জন্য প্রাচীনব্রহ্মবাণী
প্রাচ্যেতসেরই উপাসনা করিয়া থাকেন, তখন আপনার এইরূপ দীর্ঘপ্রবাসে
প্রয়াস কেন ?

আত্মেরা । সেখানে অধ্যয়নের প্রবল বিয় উপস্থিত, সেইজন্য এই
দীর্ঘপ্রবাস স্বীকার করিয়াছি ।

৩—উ, অহ

বনদেবতা । সে কিরূপ ?

আজ্ঞেয়ী । কোন দেবতাবিশেষ, সৰ্ব্বপ্রকাৰে অদৃষ্ট ও যে বয়সে শিশুরা মাতৃত্বন্য ত্যাগ করে, সেই বয়সে বর্তমান চুইটি শিশু ভগবান্ বাম্বীকিৰ সন্নীপে আনিয়া দিয়াছেন । সেই শিশুদ্বয় কেবল যে ঋষিগণের হৃদয়ে স্নেহ সঞ্চার কবে ইহা নহে কিন্তু স্বাবব-জ্ঞানাত্মক প্রাণিসমূহেবও চিত্ত স্নেহবসে আদ্য কবে ।

বনদেবতা । তাহাদের নাম অবগত আছেন কি ?

আজ্ঞেয়ী । সেট দেবতাই বলিয়াছেন যে, তাহাদিগের নাম কুশ ও লব এং তাহাদিগের প্রভূত প্রভাব আছে ।

বনদেবতা । কিরূপ প্রভাব ?

আজ্ঞেয়ী । সমস্ত ভক্তকান্ন তাহাদিগের আজ্ঞাসিদ্ধ ।

বনদেবতা । ওঃ, এ অতি বিচিত্র বিষয় বটে ।

আজ্ঞেয়ী । ভগবান্ বাম্বীকিৰ সাদবে ধাত্মীৰ কন্ম অঙ্গীকার করিয়া তাহাদিগের পোষণ ও বক্ষণ কৰিয়াছেন । তাহাদেব চূড়াকন্ম নিম্পন্ন হইলে, ভগবান্ বাম্বীকিৰ সাবধানে তাহাদিগকে বেদ ভিন্ন সমস্ত বিজ্ঞায় শিক্ষিত করিয়াছিলেন । অনন্তর গর্ভেকাদশবর্ষে ক্রোড়াচাৰ্য্য বিধানানুসারে তাহাদিগের উপনয়-সংস্কার করিয়া তাহাদিগকে বেদ অধ্যয়ন প্রবর্তাইয়াছেন । অতিতীক্ষ্ণপ্রজ্ঞ ও স্নেহেব শিশুদ্বয়েব সতি • আমাদিগের একএ অধ্যয়ন অসম্ভব, কাৰণ :—

শুক স্রবোধ বিজ্ঞানকে যে ভাব বিজ্ঞাদান কাৰয়া থাকেন, অবোধকেও সেই ভাবেই বিজ্ঞাদান করেন ; তথা নিশ্চিত যে তিনি তাহাদিগের বোধশক্তিৰ উন্মেষ বা ক্রয়সাধন করেন না । কিন্তু স্পৰ্শবশত তাহাদিগের মধ্যে প্রভূত প্রভেদ ঘটিয়া থাকে বিজ্ঞানমণ্ডিত পাতবিশ্বগ্রহণে সমর্থ কিন্তু মৃত্তিকায়ানি অপারগ ।

বনদেবতা । এহ আপনার অধ্যয়ন-ভূত ?

আজ্ঞেয়ী । আবও আছে ।

আজ্ঞেয়ী । অতঃপর সেই এক্ষণি এক দিবস মধ্যাহ্ন সময়ে তমসা নদীতে অবগাহনার্থ গমন করিয়াছিলেন । ওখায় মৈথুনব্যাপ্ত ক্রৌঞ্চযুগল-মধ্য একটী ক্রৌঞ্চকে কোন এক বাধকর্তৃক বিধামান অবলোকন করি তখন সহসা তাহার রসনার বাগদেবীর আবির্ভাব হইল । তিনি গ্রথিত

একটা নির্দোষ শ্লোক উচ্চারণ করিয়া কেলিলেন ।—“হে নিবান । যেহেতু তুমি ক্রৌঞ্চযুগলের মধ্যে কামমোহিত ক্রৌঞ্চটিকে বিনাশ করিয়াছ, এই হেতু তুমি সুদীর্ঘকাল ব্যাপিয়া প্রতিষ্ঠা প্রাপ্ত হইবে না ।”

বনদেবতা । আশ্চর্য্য । বৈদিক ছন্দ হইতে বিভিন্ন অভিনব ছন্দের অব-
তারণা হইল ।

আত্রেয়ী । শব্দব্রহ্মের আবির্ভাবহেতু প্রদীপ্ত ত্রীভগবান্ বায়্বিকিব সমীপে .সই সময়ে ভূতভাবন ব্রহ্মা উপস্থিত হইয়া বলিলেন,—“শ্রব ! বাগ্‌রূপ ব্রহ্মে আপনাব জ্ঞাননয়ন সমুদ্যালিত হইয়াছে, অতএব বামচবিত্র বর্ণন করুন, আপনি অবাক্তজ্যোতিঃ প্রতীভাময় আষ চক্ষুঃ লাভ করিয়াছেন, অতএব আন্ত করি হইলেন ।” এত কথা বলিয়া ব্রহ্মা অন্তর্জ্ঞান করিলেন । তদনন্তর ভগবান্ বায়্বিকি মনুষ্যাণ্যোকে শব্দব্রহ্মের তাদৃশ বিবর্ত “বামায় ।” নামক ইতিহাস প্রণয়ন করিয়াছেন ।

বনদেবতা । আহা, তাহা হইলে সংসাবে সকল লোকই পণ্ডিত হইল ।

আত্রেয়ী । এইজন্য বলিয়াছিলাম যে, সেস্থানে অধারনের প্রবল অন্তরায় উপস্থিত হইয়াছে ।

বনদেবতা । ইহা সত্য নীতি ।

আত্রেয়ী । ভদ্রে । আমার পথক্রান্তি বিদ্রবিত হইয়াছে । সম্প্রতি অগস্ত্যা-
শ্রমে ঘাইবার পথ বলিয়া দিউন ।

বনদেবতা । এখান হইতে পঞ্চবটীতে প্রবেশ করিয়া এই গোদাবরী নদীর
তীরভূমি দিয়া গমন করুন ।

আত্রেয়ী । [বাম্প বিসজ্জনপূর্ব্বক] এটি কি তপোবন ! এই কি পঞ্চবটী !!
এই কি গোদাবরী !! এটি কি গিরিপ্রস্রবণ !! আপনিই কি জনহানের ঘন-
দেবতা বাসন্তী !!!

বাসন্তী । এ সব সত্যই বটে ।

আত্রেয়ী । বৎসে বৈদেহি ।

প্রসঙ্গক্রমে সমুখিত বাক্যের বিষয়ীভূত, এই বাসন্তীপ্রমুখ তোমার প্রিয়
সুহৃদবর্গ আমার নয়নপথে পতিত হইয়ায়, তুমি নামমাত্রাবশিষ্ট হইলেও তোমাকে
যেন প্রত্যক্ষ দেখিতেছি ॥৬॥

বাসন্তী । [সভয়ে স্বগত] “নামমাত্রাবশিষ্ট” ইহা কেন বলিল ?

প্রকাশে] আর্যো। সীতাদেবীর কি কোন বিপদ হইয়াছে ?

আজ্ঞেরী। কেবল বিপদ নহে, তাহার সহিত অপবাদও ঘটিয়াছে।

[কর্ণে] (এইরূপ এইরূপ ..)

বাসন্তী। আহা, এ যে দারুণ দৈবনির্ধাত (মুচ্ছিত হইলেন)।

আজ্ঞেরী। ভয়ে। শান্ত হউন।

বাসন্তী। হা প্রিয়সখি, হা মহাভাগে। তাদৃশ নির্দোষে কি এই পরিণাম। রামভক্ত, বামভক্ত, অথবা তোমার আর প্রয়োজন কি ? আর্যো আজ্ঞেরী। লক্ষণ সীতাদেবীকে পরিত্যাগ করিয়া দৈত্য বন হইতে প্রতিনিবৃত্ত হইলে সীতাদেবীও ঘটিয়াছে, কোন সংবাদ জানেন কি ?

আজ্ঞেরী। না, না।

বাসন্তী। অহো কি কষ্ট। আর্য্যো অরুদ্রভী ও বশিষ্ঠ—বনবংশীরগণের অধিনায়ক থাকিতে, এবং বৃদ্ধা রাজ্ঞীরা জীবিত থাকিতে কিরূপে ইহা ঘটিল ?

আজ্ঞেরী। গুরুজনগণ সে সময়ে ঋষাশ্রমে আশ্রমে ছিলেন। সম্প্রতি সেই দ্বাদশবর্ষব্যাপী যজ্ঞসমাপ্ত হইয়াছে। ঋষাশ্রম গুরুজনগণের সম্যক পূজা করিয়া তাঁহাদিগকে বদায় দিয়াছেন। তাহাব পব ভগবতী অরুদ্রভী বলিলেন, “আমি বধুহীন অযোধ্যায় যাইব না।” রাবণেব মাতৃগণও সেই বাক্যের অনুমোদন করিলেন। তদনুরোধে ভগবান্ বশিষ্ঠ পরিত্যক্ত প্রস্তাব করিলেন,—“বাধ্যাক্রিয় ভগবানে গিয়া বাস করি।”

বাসন্তী। সেই রাজা সম্প্রতি কোন্ কাণ্ড আরম্ভ করিয়াছেন ?

আজ্ঞেরী। সেই নরপতি সম্প্রতি অশ্বমেধ যজ্ঞের অনুষ্ঠান করিয়াছেন।

বাসন্তী। ধিক্ ! বিবাহও করিয়াছেন ?

আজ্ঞেরী। ভগবান্ এমন না করুন।

বাসন্তী। তাহা হইলে অশ্বমেধযজ্ঞে সহধর্ম্মচাৰিণী কে ?

আজ্ঞেরী। সীতার সুবর্ণময়ী প্রতিকৃতি।

বাসন্তী। আঃ—

লোকান্তে বহুপুরুষগণের হৃদয় স্থল বশেবে বজ্র অপেক্ষাও কঠোর, এবং সময়ে কুসুম অপেক্ষাও কোমল। কে তাঁহাদিগের হৃদয় বিংশত পদ অবগত হইতে পারে ॥৭॥

আজ্ঞেরী। বামদেব কর্তৃক যজ্ঞসংকট বিত্তক অথ

হাছে।

বখাশাস্ত্র সেই অশ্বের রক্ষিবর্গও নিযুক্ত হইয়াছে । দিব্যাজ্ঞসমূহের প্ররোগসংহার-
বিষয়ে শিক্ষাপ্রাপ্ত লক্ষ্মণতনয় চক্ষুকেতু রক্ষিগণের অধিনায়করূপে চতুরঙ্গ সেনা
সহ প্রেরিত হইয়াছেন ।

বাসন্তী । (কৌতুকের সহিত স্নেহাশ্রু বিসর্জন করিয়া) কুমার লক্ষ্মণেরও
পুত্র । ও মা বাঁচিলাম ।

আত্মীয়ী । এই সময়ে জনৈক ব্রাহ্মণ স্বীয় মৃত তনয়কে ক্রোড়ে স্থাপনপূর্বক
বাল্যধাবে আনয়ন করিয়া বক্ষঃস্থলে করাঘাত করিতে কবিত্তে অভয় ঘাট্ণা
কবিলেন । অতঃপর বকগানয় বামচন্দ্র “রাজ্যের অপবাধ ভিন্ন প্রজার অকাল-
মৃত্যু হয় না, অতএব শাহাব নিজেব দোষে ইহা ঘটয়াছে” এইরূপ নিশ্চয় করিলে
সহসা দৈববাণী হইল—“শমকনামক শূদ্র পৃথিবীতে তপস্বী করিতেছে । হে
বাম । সেই ব্যক্তি তোমার নিকট শিরশ্ছেদরূপ দণ্ডাই’, তাহাকে বিনষ্ট করিয়া
ব্রাহ্মণতনয়কে সঞ্জীবিত কর’ ॥৮॥

জগৎপতি বামচন্দ্র ইহা শ্রবণ করিয়া রূপাণকাবে পুষ্পকে আরোহণপূর্বক
শূদ্রতাপসেব অধেষণার্থ সমস্ত দিক্বিদিকে বিচরণ করিতে প্রবৃত্ত হইলেন ।

বা ঙ্গী । ধূমপারা শমকনামক শূদ্র এই জনস্থানেই তপস্চরণ করিতেছে,
তাহা হইলে বামচন্দ্র পুনর্দ্বার এই বন অলঙ্ঘ্য করিবেন ?

আত্মীয়ী । ওজ্রে । আমি এখন গমন করি ।

বাসন্তী । (আচ্ছা তাহাই হউক) । কিন্তু দিবস পূর্ণতাপ্রাপ্ত হইয়া মধ্যাহ্নসীমার
উপস্থিত হইয়াছে । কারণ ঐ দেখুন—

যাহাদিগের বহুল হইতে চকুঘাষা কাটগুলিকে আকর্ষণ করিয়া কুকুটাদি পক্ষী
আনন্দে ছায়ায় বসিয়া ভক্ষণ করিতেছে, যাহাবা নিদাঘকাল কপোতকুকুটকুলের
কূজনে মুখরিত, পক্ষিনাডনিচিত ঐ সেই তটস্থিত তরুগুলি, কপোলকভূতিনিবা-
বণার্থ গজগণের গণ্ডথর্ষণজন্ত উৎকম্পে পতিত ও তপনতাপে শিথিলিতবৃত্ত কুসুম-
সমূহ দ্বারা গোদাবরীর অর্চনা করিতেছে । ২ ॥

(কিয়দূরে গমন করিয়া উভয়ে নিভ্রান্ত)

বিচক্ষণক ।

(তৎপর সদয়ভাবে উত্ততৎজা রামভক্তের প্রবেশ)

রাম । অরে দক্ষিণকর । মৃত ব্রাহ্মণপুত্রের প্রত্যাঙ্গীকার এই শূদ্রতাপসের

উপর কৃপাণ পাতিত কর। অরে অজ। তুই হুর্কি গর্ভভারে খিন্ন বৈবৈহীর
নির্কাসনে পটু, তোর করুণা কিরূপে সম্ভবে ?

(কোনরূপে প্রহাৰ করিয়া) বামেব যোগ্য কার্য্যত অমুষ্টিত হটল, এক্ষণে
সেই ব্রাহ্মণশিশু সজ্জাবিত হইবে কি ?

দ্ব্যপুৰুষ । (প্রবেশ করিয়া) জয় হউক, মহারাজের জয় হউক ।

আপনি যম হইতেও অভয়দানকর্ত্ত, আপনার এত দণ্ডবিধানে সেই ব্রাহ্মণ-
তনয় সজ্জাবিত হইয়াছে। আমাবও এত সোভাগ্যসমৃদ্ধি সংঘটিত হইয়াছে। আমি
শব্দক, আপনাব চণ্ডে মন্তকম্পনপূর্ব্বক প্রণিপাত করি সংসঙ্গ-সম্মত নিধনও
পরিভ্রাণের হেতু চহরা থাকে ১১ ॥

রাম । এত উভয় ঘটনাত আমাব তানন্দবন্ধন করিতেছে। অতএব কঠোর
তপস্তাব ফল অনুভব কব

যেখানে আনন্দ, প্রমোদ ও পুণ্য সম্পদ সর্ব্বদা বিরাজিত বৈরাজনামক
তেজোময় অধিনশ্বব সেই লোক তুমি লাভ কব । ১ ॥

শব্দক । আপনাব চবণপ্রসাদই এত মাহাত্ম্যপ্রাপ্তিব উপায় । এ বিষয়ে
তপস্তার কি ফল চইয়াছে ? অথবা তপস্য৷ ন্যোপকাব সাধন কারিয়াছে ।

অগতে আপান অখ্যায়্য ভবানুশ ভূতনাথ শবণগতাংসম এত অধম
শূদ্রের অব্যবহাৰনা শত শত যোগেন অত্রিকম ববিয়া যে এখানে আগমন করিয়া-
ছেন, ইহা তপস্তারই ফল, গাহা না চটলে অসাধ্যা হইতে দণ্ডকাবণো আপনাব
পুনর্কায় আগমন হত কি ? ১৩ ॥

রাম । এ কি দণ্ডকা ? (সবলাদকে দৃষ্টানক্ষেপ করিয়া) হাঁ । এই সেই
চিরপরিচিত ভূমি, আর এত সের্গ গ্রাণ আশ্রম গিবি ও সরিদগর্ভ কান্তারমিত্র
দণ্ডকারণ্যপ্রদেশ দশন করিয়াছি চহাব কোন ভাগ বিদ্যুতায়, আবার অন্য
ভাগ অতিভাষণ বিদ্যুতভেদু মনিয়াক।। উভার স্থানে স্থানে নিব্বারের বর বর
শব্দে দ্বিগুণ মুখরিত হইতেছে ॥ ১৪ ॥

শব্দক । ইহা দণ্ডকাই বটে । আপনি পূৰ্বে এহ স্থানে নিবাসকালে
চতুর্দশ সহস্র ভীমকন্যা নাকস এবং ধর দুষণ ও হিমুদ এই নিশাচরদ্বয়কে নিহত
করিয়াছিলেন । তজ্জন্য তপস্তার সিদ্ধিক্ষেত্র এহ জনস্থানে আমাি স ন্যায়
ভীকজনেরাও নির্ভয়ে বিচরণ করিতেছে ।

রাম । এ ভবে কেবল দণ্ডকা নহে, জনস্থানও বটে ।

শব্দক । হাঁ । এগুলি জনস্থানের প্রান্তবর্তী দীর্ঘারণ্য দক্ষিণদিগন্তিমুখে বিস্তৃত হইয়াছে । এখানে ভয়ে সকল প্রাণীর রোমাঞ্চ হইয়া থাকে এবং এস্থানেরও গিরিগহ্বরগুলি উন্নত স্থাপদকূলে পরিব্যাপ্ত ।

এই জনস্থানেব প্রান্তসীমাব কোন অংশ বিহগগণের কূজনাতিবর্জিত ও নিস্তরু, আবার কোন অংশ স্থাপদগণের নিনাদে পূর্ণ ও স্বেচ্ছাসুপ্ত গম্ভীরকণ ভূজগদিগের নিশ্বাসসমীৰণোখিত প্রদীপ্ত দাবানলে পরিব্যাপ্ত । এই অরণ্যসীমার অভ্যন্তরস্থিত গর্তমধ্যে অতীত জল বিদ্যমান এবং ঐ সীমাতাগে তৃণাতুৰ ককলাস-গুলি অজগরদিগের স্বেদধারা পান করিতেছে ॥ ৬ ॥

রাম । খবের ভূতপূৰ্ব বাসস্থান এই জনস্থান অবলোকন করিতেছি, এবং অতীতবৃদ্ধান্তগুলি যেন প্রত্যক্ষবৎ আমার অনুভূত হইতেছে ॥ ২৭ ॥

(সকলদিকে দৃষ্টিনিক্ষেপ করিয়া) সাণ্ডা সাতিশয় উপবনপ্রিয় ছিলেন । এগুলি সেই কান্তাব প্রদেশ । ইহা অপেক্ষা আমার পক্ষে আব কি ভীষণ হইতে পারে ? (অশ্রুবিসৰ্জনপূৰ্ব্বক) "তোমাব সতিত মধুগন্ধবিশিষ্ট বনে বাস করিব" এই বলিয়া বৈদেহী কত না আনন্দিত হইতেন ; আহা তাঁহাব স্নেহ এইরূপই ছিল ।

প্রিয়জন কোন উপকাৰ না কাবলেও কেবল একত্র বাসদ্বাবা সুখোৎপাদন করিয়া দুঃখবাশি বিদূরিত কাঃয়া থাকে যে যাহাব প্রিয়, সে তাহার পক্ষে কি এক অনির্কটনীর বস্তু ।

শব্দক । এই দুর্গম অরণ্যপ্রদেশসকল অবলোকন করিয়া কোন ফল নাই । মদকল ময়ূরের কঠোর নায় কোমলকান্তি পর্য্যন্তপ্রদেশদ্বাবা বেষ্টিত, অবিরল সন্নিবিষ্ট সাস্ত্রনীলচ্ছায় তরুণ তরুজাতিমণ্ডিত, বিশ্বস্তভাবে বিচরণশীল বিবিধ মৃগযুথসনাথ প্রোশান্তগম্ভীর এই মধ্যমারণ্যপ্রদেশ দর্শন করুন । এই বনভাগে মদমত্ত শকুন্তককর্ডুক অধিষ্ঠিত বেতসলতাৰ পুষ্পসম্পাতে সুবভিলীভল নির্মল শকারমান প্রভূতস্রোতঃসম্পন্ন নদীগুলি প্রবাহিত হইতেছে ।

এবং—

এখানে গিরিগুহাশায়ী তরুণ ভল্লুকগণ খুৎকাবনিক্ষেপ করিতেছে, খুৎকাব-শব্দেয় সন্নিভ তাহাদের কঠোর বর্ষরশ্মি শুহানিবদ্ধপ্রতিশব্দে ঘিণ্ডিত হইয়া গম্ভীরভাবে ধারণ করিতেছে । এবং গজযুথকর্ডুক তরু ও ইত্যদ্য বিকিণ্ড

স্বভাবিকটুকগদ শরীরভর শাখাগুলির নির্বাচনের শিল্প চতুর্দিকে পরিচালিত হইতেছে।

রাম। (বাস্পনিরোধ করিয়া) ভক্ত । তোমার পথ বাধাবিরহিত ও মঙ্গলময় হউক। পুণ্যলোক গমনের জন্য বিমানে আরোহণ কর।

শব্দক। পুরাণপ্রজ্ঞাবাদী মহর্ষি অগত্যা অতিবাহন করিয়া শাখত ব্রহ্ম-লোকে প্রবেশ করিব। (নিজান্ত)

রাম। পূর্বে যে স্থানে স্বদীর্ঘ নিবাসনময়ে আমরা স্বপ্ননিয়ত বাণপ্রস্থ ও সাম্প্রতিকস্থলের সমস্ত গৃহস্থও ছিলাম, অত সেট অরণ্য পুনরায় অবলোকন করিলাম।

অবস্থাপন

এই সেই মনুসংগের কেকারবে নিনাদিত গিরিসমূহ, এই সেই মনুসংগের ক্রীড়াভূমি বনহলী এবং এই সেই মনুসংগলবন্যবিনোদিত অবিবলসম্মিষ্ট নীল-হিমালয়সমূহস্বাকীর্ণ নদীতট। ঐ যে দূরে বেদমালায় ভ্রাম্য পরিভ্রষ্ট হইতেছে, উহা প্রভবগিরি, উহারই সমীপে গোদাবরী নদী বিস্তারিত।

এই প্রভবগিরির বিশালশৃঙ্গে গুহরাজ অটীত বাস করিতেন। যেখানে গোদাবরীর বিবল সলিলে ভ্রাম্য বৃক্ষসৌন্দর্যের প্রতিবিম্বপাতে রমণীয়, বিহগ-কুলের কুলনবনোদয় বন্যভূমি বিস্তারিত, আমরা তাহারই তলদেশে সেই পর্ণশালায় স্থখে বাস করিতাম।

এই স্থানেই সেই পঞ্চবট অবস্থিত, দীর্ঘনিবাসহেতু বাহার প্রবেশগুলি অসমর্থদের বিবিধ বিজ্ঞকব্যবহারের সাক্ষী, এবং এখানেই প্রিয়ান প্রিয়সখী স্বামীত্বী বস করেন। জাল হর্ভাগ্য রামের একি ঘটিল ?

দীর্ঘকালের পর ক্রতবেগে ফিরিয়া, সর্বশরীরে বিসর্পিত, ভীত বিব-কল্প বিজ্ঞপতা সম্পাদন ও বুদ্ধোৎপাদন করিয়া থাকে, কোমলভাৱে প্রবীণ-প্রবীণত্ব ভোজনশয় সম্ভবনবশতঃ সন্ধ্যাভিত হইয়া বেগল বিকল করিয়া কুলে এবং কুলে বিলুপ্ত করে, স্বপ্নের সর্বস্থানে সমুৎপন্ন রূপ বিদীর্ণ হইয়া যেমন সর্বশরীরে ভ্রাম্য উৎপাদন ও বুদ্ধোৎপাদন করে, তদ্রূপ সীতা-বিরহশোক সন্ত্রস্ত কীর্ত্তিত হইয়া অসমর্থ বিকল এক কট্টরভাৱ করিতেছে।

অবস্থাপন অধি পূর্বসংগঠিত কুপ্রবেশ সন্ধ্যা করিব। (শিশুসংগ-কথিত সন্ধ্যাসংগঠন করিয়া)

আজ্ঞা । ভূমিব স ন বশ ক • পৰিবৰ্ত্তনশীল । কাৰণ,—

পূৰ্ণৰ সন্ধান গান্ধাৰীৰ প্ৰবাহ ছিল সম্পূৰ্ণ সে স্থানে পুলিনপ্ৰদেশ ।
এ বাহিৰ ঘনবিশ্বভাৰতব সম্পূৰ্ণ বৈপৰীণা ঘটয়াছে । বচকালেৰ পৰা দৃষ্ট এই
অবস্থা অত্যা অৰ্থাৎ এতিয়া বোধ হৈছে যে কল্প পৰিত্যাগীৰ অপরিবৰ্ত্তিত
অবস্থান ‘শতা মট পন’ ই পৰিত্যাগ কৰিছে ।

হায় । আমি পৰিত্যাগ কৰি • প্ৰবৃত্ত হইলেও পঞ্চবটীয়েই আমাকে
এক্সান যেন পূৰ্ণক আকৰ্ষণ কৰি •

[শোকাবলম্বনে] এ পঞ্চবটী • বৈদ্যৰ সহি • সহ স্মৰণ দিনগুলি
• বহি • কৰিয়া নজাহ পণ্ডিত হইয়া । বঞ্চবটীসম্পৰ্কিত স্মৰণ
আশাপন্ন স • • • • • পয় • মাৰ বৈদ্য সাধন কৰিয়া চৰায়া
এই কোণী স পঞ্চবটী তত্ত্ব বচন দৰ্শন কৰিবে • পঞ্চবটীয়ে সেই বনেৰ
সত্যবান ব বয়স ব এক প গমন কৰে •

শব্দক [প্ৰবল কৰিয়া] মণ্ডাবাজৰ জয় হউক । পত্নী । ভগবান্ অগন্ত্য
আমাৰ নিকট পণ্ডাগম • • • • • শব্দ কৰিয়া আপনাকে বলিয়া পাঠাইয়াছেন যে,
অহময়া পণ্ডিত পুৰাণ ব • • • • • মাজলা চৰায়া সজ্জীকৃত কৰিয়া
• • • • • মন পণ্ডিত • • • • • চন • • • • • হৰিগণও পণ্ডিত কৰিতেছেন ।
• • • • • পণ্ডিত পণ্ডাগম ব • • • • • আশা গকে সম্মানি • • • • • তদন্তৰ
• • • • • পণ্ডিত আশা • • • • • কৰিয়া আশা পণ্ডাগমপুৰীক অৰ্থাৎ যজ্ঞ সমাপ্ত
কৰিবাব জ্ঞা পণ্ডিত হই • • • • •

বাম । ভগবান্ যাহা আদেশ কৰিয়াছেন তাহা হইল

শব্দক তপে আপনি এল্লিক পুৰীক পৰিচালিত কৰন ।

বাম ভগবতি পঞ্চবটী । শুকভানব অমুৰোধে মুহূৰ্ত্তের জ্ঞা বামেব এই
ততীক্ৰমৰূপ অপবাধ কৰা কৰন ।

শব্দক । মহাবাজ, দেখুন দেখুন

এই কৌৰবতগিৰি হাব কটীৰতুণী কুজপ্ৰদেশ কুজপৰ কৌশিক
সমূহেৰ ঘুংঘুং শব্দ মুখৰিত পশুস্তম্ভনিচয়ে কাককুণ মৌনাবলম্বন কৰিয়া
• • • • • এটি গিৰিপ্ৰদেশে স্তম্ভত • • • • • বিচরণশীল ময়ূৰদিগেৰ কেকাবৰ প্ৰবেশ
উদয় সৰ্পসমূহ পুৰাতন চন্দনতকৰ স্বৰূপে বাকুলভাবে পৰিভ্ৰমণ
কৰিতেছে ।

এবং—

এই সেই দক্ষিণদিগ বর্ত্তী শৈলসমূহ, ইছামিগেব গুহামধ্যে গোদাবরী বাবি কুলকুল করিয়া শব্দ করিতেছে, এবং শিখরাগ্রসমূহ মেঘাল্লিষ্টে চতুর্দিক নীলবর্ণ ধারণ করিয়াছে । এবং পবনস্রবের প্রতিঘাতে সঙ্কলিতভাবে প্রধাবিত তবঙ্গের গভীরশব্দে অগাধসলিল অতি দুর্লভ ঐ পুণ্য সরিৎসঙ্গমগুলি দৃষ্ট হইতেছে

[সকলে নিশ্চিন্ত

পঞ্চবটীপ্রবেশ নামক দ্বিতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ।

তৃতীয় অঙ্ক ।

[তমসা ও মুরলানামক নদীদ্বয়ের প্রবেশ ।]

তমসা । সখি মুরাল । তুমি ব্যস্ত হইয়াছ কেন ?

মুরলা । ভগবতি তমসে । ভগবান্ অগস্ত্যেব সহধর্ম্মিণী গোপানুজ্ঞা আমাকে ন দীর্ঘশ্রেষ্ট গোদাবরীর নিকট এই কথা বলিবার জন্য পাঠাইয়াছেন যে “তুমি জান, বধ সীতাকে ত্যাগ করা অবধি—

রামেব শোক গান্ধীর্ঘ্যহেতু বাহিরে প্রকাশ না পাইলেও মর্ম্মস্থানে প্রেক্ষণভাবে প্রভৃৎ সন্তপ উ পাদন করিয়া পুটপাকের জ্ঞান হইয়াছে ॥১

প্রিয়তমের তাদৃশ অনিষ্টপাত অবলোকন করিয় শোকসন্তাপ এতদূর বর্দ্ধিত হই গছে যে, তিনি এখন অত্যন্ত অধীর হইয়া পড়িয়াছেন । তাঁহাকে দেখিয়া আমার হৃদয় বড়ই কম্পিত হইয়াছে । তিনি পঞ্চবটীতে আগমন করিবেন । এখানে আসিয়া সীতার সঙ্গে যেখানে সাক্ষাৎ আমোদ প্রমোদ করিতেন, সেই স্থানগুলি এখন নিরত প্রত্যেক করিবেন, তখন স্বভাবতঃ ধীরগভীর হইলেও গভীর শোক কোভের আবেগে তাঁহার পদে পদে ধৈর্য্যচ্যুতি ঘটিবার বিলম্ব আশঙ্কা আছে । অতএব ভগবতি /গোদাবার ! তুমি সাবধান হইবে—

বননই রাম ত্র হুচ্ছিত হইবেন, তখনই ক্ষুদ্র অশুকগণসম্পর্কে স্থনীতল কমলকিঞ্জক-সৌরভবাহী স্রবদ্বারু ধীরে ধীরে প্রবাহিত করিয়া তাঁহার জীবাত্মাকে পরিতৃপ্ত করিবে ॥২॥

তমসা । এতদূর সময়ে পরিচর্যা করা মেহেরই কার্য্য বটে । কিন্তু রাম তম্রের চৈতন্যসম্পাদনের মূল উপায় যে নিকটেই উপস্থিত ।

মুরলা । কিরূপ উপায় ?

তমসা ।—শ্রবণ কব । পূর্বে লক্ষণ সীতাকে বাস্তবীকৃত তপোবনসমীপে পরিভ্রমণ করিয়া গেলে শীতার প্রসববেদনা উপস্থিত হয় । তিনি দুঃখ-বহুগাব আবেগে গজায় কাঁপ দেন, এখন তিনি সেইখানেই দুটি পুত্রসন্তান প্রসব করেন । পবে ভগবতা পৃথিবী একটিকে ও ভাগীবতী অপবটিকে গ্রহণ করিয়া বসাতলে লটয়া যান । তাৎপৰ্য তাহাৰা স্তন ভাগ করিলে গঙ্গাদেবী স্বয়ং সই দুটি বালককে মহর্ষি বায়্যাকিৎ নিঃকট সমর্পণ করিয়াছেন ।

মুরলা । [সবিম্বয়ে

এরূপ ব্যাকুলদগেব দশা ৭ বণামও পবম বিস্ময়াৎক । যে অবস্থায় ভাগীবতী প্রমুখ দেবগণ সহায়তা সম্পাদনেব সামগ্রী হস্তয় পড়েন ॥৩।

তমসা । এখন ভগবতী ভাগীবতী সবয়ু নদীৰ মুখে শব্দকের বধবৃত্তান্ত শ্রবণ কবিয়া বামেব তনস্থানে ভাগমনেব সম্ভাবনা আছে এলিয়া মনে কবিলেছেন । তাহ লোপামুদ্র মনে মনে য আশঙ্কা কবিয়াছিলেন, তিনিও স্নেহবশতঃ সেই আশঙ্কা কাংক্ষিত গুরুকন্মজ্জলে সাতাসমভাব্যাহাবে গোদাবতী দর্শন জন্ত আসিয়াছেন ।

মুরলা । ভগবতা ভাল বিবেচনাই কবিয়াছেন । কেনন, বামভদ্র যখন রাজধানীতে থাকেন এখন জগতেব ঐজলজনক অনেক বিষয় তাঁহাকে ভাবিতে হয়, স্ত্রীবানানা বিষয়ে ব্যাপৃত থাকায় মনের ততটা উৎসেগ থাকে না, কিন্তু এখন তিনি শুধু শোকে সজের সাথী কবিয়া পঞ্চবটীতে আসিয়াছেন, স্ত্রীভায়া মহান্ অনর্থেব সম্ভাবনা । ভাল কথা, বামভদ্রকে সাতা কিরূপে সাধনা করিবেন ?

তমসা । দেবী ভাগীরথী সাতাকে বলিয়াছেন যে—“বৎসে সীতে । আজ লবকুলেশের দ্বাদশবার্ষিকা জন্মতিথি উপস্থিত, তজ্জন্ত তাহাদের হাতের বন্ধনহুত্রে সংখ্যামঞ্জল গ্রাহি বন্ধন করিতে হইবে । সেই জন্ত স্বকণ্ঠে পুষ্প চয়ন কবিয়া তোমার অন্তরকুলের ঘান আর পুরুষ, সমস্ত মন্ত বংশেব স্রষ্টা, সেই পাপহ্ন স্বর্গদেবকে, তোমার আজ পূজা করিতে হইবে । মর্ত্য মানুসেব কথা দূরে থাকুক, আমাদের প্রভাবে বনদেবতারাগ তোমাকে দেখিতে পাইবে না ।” আর আমাকেও এই আদেশ কবিয়াছেন—“তমসে । বধু জানকী

তোমাকে অভ্যস্ত স্নেহ করেন, সুতরাং তুমিই গীতাব সহচরী হইয়া থাকিবে।”
তবে আমি এখন ভগবতীর সেই আদেশ প্রতিপালনার্থ গমন করি।

মুন্না। আমিও এই সংবাদ ভগবতী লোপামুদ্রাকে জানাই। আর,
রামভদ্র বোধ হয় এতক্ষণে আসিয়াছেন।

ভ্রমসা। গোদাবরী হ্রদ হইতে নিজস্ব হইয়া—

ঐ জানকী মূর্তিমান শোক অথবা শবাবিণা বিবহবাদ্যায় ভায় বনে প্রবেশ
করিতেছেন। উহার আনন বিলম্বমান মুক্তকণ্ঠা এবং পাণ্ডুর কাণ ঝপোলদ্বা-
মনোহর শোভাপ্রাপ্ত হইয়াছে ॥৪

মুন্না। হানিহ সেহ জানকী -

শবংকালেব তঃসহ তাণ থেকপ .এতকীকৃত্তমঃ গৰ্ভপথকে ম্লান কবে,
দারুণ দার্বণোক ইতাব কৃত্তমশুকমাব জন্মরকে বিস্তক কণিয়া বৃন্ত হহে
চাত মনোজ্ঞ কিশলয়সদৃশ ইতাব আপাণ্ডুর কৃণ গাং ব সেধরূপ তঃশোভ ত
পরিম্লান করিতেছে ॥৫

[উভয়ে কিয়দূর গমন করিয়া নিজস্ব হঠল]

বক্ষক

[নেপথ্যে]

কি সৰ্বনাশ ! কি সৰ্বনাশ !।

[উৎকণ্ঠিত ও শোকাকুলচিত্তে শ্রবণ করিতে করিতে পুষ্পচয়নবাগ্নী
সীতার প্রবেশ]

সীতা। ওমা। আমার মনে হয়—এ প্রিয়দম্বী বাসন্তী কথা কহিতেছে।

[পুনর্বার নেপথ্যে]

পল্লবভক্ষণার্থ চঞ্চল ভাবে সম্মুখে উপস্থিত যে করিশাবককে সীতাদেবী
পূর্বে বহুতে শরকৌপলবাগ্নী দ্বারা পরিশেষণ করিয়াছিলেন —

সীতা। তাহার কি হইয়াছে ?

[পুনর্বার নেপথ্যে]

অপর এক দুর্জয় যুগপতি হস্তী বেগে আক্রমণ করিয়া করিনীর সহিত
জলক্রীড়ারত সেই হস্তীকে আক্রমণ করিল ॥৬॥

সীতা। [ব্যতভাবে কয়েক পা গমন করিয়া] আত্মপুত্র ! আমার

সেই তনয়কে বন্ধা করুন, রক্ষা করুন । [স্থিতির অভিনয় করিয়া সখেদে, হায় । হায় । পঞ্চবটদর্শনে এই হতভাগিনীর মুখ হইতে সেচ পূৰ্বপরিচিত কথাগুলি নিঃসৃত হইতেছে । (উঠাৰা আমার সঙ্গ পৰিত্যাগ বারিতেছেন) । হা অৰ্থাপুত্র । [মুচ্ছিত হইলেন] ।

ভমসা । [প্রবেশ করিয়া] বৎসে । শাস্ত হও, শাস্ত হও ।

নেপথ্যে

বিনানবাজ । এইস্থানেই থাক

সীতা । [আশ্রয় হওয়া লজ্জা ও স্বেদসেব সঙ্গিত] ওমা । তবপুণ জন্মের নাদেব ভ্রায় গুরু গভীর এই বহুস্বৰ কোথা হঠাৎ অস্বেদ তাম্র কণকুহব পাবপুণ কাবোঁড়ে ? এবং এই হতভাগিনীকেও সম্ভব সম্ভাবিত কাবতেছে ?

ভমসা । [জীমৎ হস্তসহকাৰে অশ্রুমোচন বাবয়া] বৎসে

মহা যেমন মেশক স্তম্ভাচকিত ও সংজ্ঞিত হয় তুমিও তদ্রূপ এই অজ্ঞাতকাবণ অব্যক্ত শব্দ শ্রবণ করিয়া বেন চাকত ও উৎসব হলে ? ॥৭॥

সীতা । ভগবত । অশ্রুনি কি বাগতে ছন যে এই শব্দ অব্যক্ত ? আমি বিহ্বলসংযোগ চিনিতে পারিয়াছি যে, অৰ্থাপুত্রই কণা কাহতেছেন ।

ভমসা । শুনিয়াছি যে, ইক্ষাকুলোৎপন্ন নৃপতি পঃপরায়ণ কোন শূদ্রের পতি দ্যুবিধানার্থ জনস্থানে আগমন কাব্যাহতন ।

সীতা । সৌভাগ্যের কথা যে, সেচ নৃপতিব বাজধ্ব অক্ষুন্নভাবে প্রতিপালিত হইতেছে ।

(নেপথ্যে)

যেখানে তরু ও হরিণগণ পৰ্যাস্ত আমার বন্ধ, যেখানে প্রেমার সহিত দীৰ্ঘকাল অস্থান কবিয়াছিলাম, বহু নিঝর ও কন্দরপূর্ণ গোদাবরীর উপাস্তস্থিত পৰ্ব্বতের এই সেই তটপ্রবেশ ॥৮॥

সীতা । (অহলোকন করিয়া) আছা । ইহার দেহ প্রাতঃকালীন চন্দ্র মণ্ডলের ভ্রায় পাতুবর্ণ, ক্ষীণ ও চূর্ণ হইয়াছে, কেবল সৌম্য ও গভীর তেজোবিশেষ দ্বারা ঠাঁহাকে অৰ্থাপুত্র বলিয়া বুঝিতে পারিতেছি । আমাকে ধরুন ।

ভমসাকে জড়াইয়া ধরিয়া মুচ্ছিত হইলেন)

তমসা । [ধারণ কবিয়া] বৎসে । শান্ত হও, শান্ত হও ।

[নেপথ্যে]

অল্প পঞ্চবটীদর্শনে মহাতেজে প্রজ্জ্বলনোদ্গুণ, অন্তরীণ হঃখানলের ধূমরাশির
জ্বার মোহ আরাধে পূর্বেই আবৃত কবিয়া ফেলিতেছে ॥৯॥

হা । প্রিয়ে জানকি ॥

তমসা । [স্বগত] গুরুজ্ঞানবাণে একুণ আশঙ্কাই করিয়াছিলেন ।

সীতা । [আশ্রিত হইয়া] হায় । একি হটল ॥

[পুনর্বার নেপথ্যে]

হা দেবি দণ্ডকাবণাবাসের প্রি় সহচবি । বিদেহবাজপুত্রি ।

[মুচ্ছিত হটলেন]

সীতা । হায় । কি সর্বনাশ ॥ কি সর্বনাশ ॥ এট হতভাগিনীর উদ্দেশেই
নয়ননীলোৎপল ঈষৎ মুচ্ছিত কবিয়া মুচ্ছিত হইলেন । হা কষ্ট ।
উৎসাহভঙ্গহেতু বিবশ হইয়া পৃথিবী পৃথে পতিত হইলেন । ভগবতি তমসে ।
রক্ষা করুন, বক্ষা করুন, আশ্বপুত্রকে জীবিত করুন ।

[তমসাব চরণে নিপতিত হইলেন]

তমসা । অরি কল্যাণি । তুমিই ত্রিলোকপাত রামচন্দ্রকে সজীবিত কর ।
তোমার কর স্পর্শ তাঁহার অতি প্রিয় ; ঐ স্পর্শেই তাঁহার সজীবনোৎপন্ন
বহিয়াছে ॥১০॥

সীতা । বাহা হয় হউক । ভগবতী বাহা বলিতেছেন-- তাহাই কর ।

[বাস্ত হইয়া প্রস্থান]

[কৃতলে নিপতিত, দাশনয়না সাতাকর্ষক স্পৃহমান, আত্মদাহহেতু পুনঃপ্রাণ-
চৈতন্ত রামেব প্রবেশ]

সীতা । (ঈষৎ হর্ষের সহিত স্বগত)- জগৎপতির জীবন পুনরাগত হইল
মনে হইতেছে ।

রাম । আঃ । একি ॥

হরিচন্দনের পন্নবের রস কি আমার দেহে কেহ ঢালিয়া দিল ? অথবা
জিহ্বা চন্দ্রকিরণাত্মক নিম্পীড়িত করিয়া শুষ্কারা আমাঃ দেহ নিবিক্ত করিল ?

অথবা বেদনাগ্রাস্ত জীবন ও চিন্তেব পবিত্রপঙ্কজারো সজীবনৌ ঔষধিব রস
আমার তাপিত হৃদয়ে প্রসিক্ত হইল ? ॥১॥

হৃদয়ের সজীবন ও পরিমোহন এই স্পর্শ নিশ্চয়ই চিব পরিচিত ইহা সত্তাঃ
সন্তাপজন্ত মূর্ছা অপনোদন করিয়া অত্যন্ত আনন্দাধানহেতু পুনর্বার বিহ্বলতা
সম্পাদন করিতেছে ॥১২॥

সীতা । (ভয়তেতু সোৎকম্পে দূরে অপসরণ করিয়া) সস্ত্রতি আমাব পক্ষে
চহাট নিরতিশয় সোভাগ্য ।

রাম । (উপবেশন করিয়া) স্নেহময়ী সীতাদেবী আমার প্রতি অল্পগ্রহ
করেন নাই ত ?

সীতা । হায় । হায় । আশীপুত্র ! ক আমার অধেষণ করিবেন নাকি ?

রাম । যাধাট হউক, একবার অহুসঙ্কান কথিয়া দেখি ।

সীতা । ভগবতি তমসে । তবে আমবা দুবে চলিধা যাট ; যজ্জিইনি আমাকে
দেখিতে পান, তাহা হইলে ঠাঁহাব অহুমতিব্যতীত সন্ধীপে আগমনেব নিমিত্ত
আমাব উপর অধিকতব কুপিত হটবেন

তমসা । বৎসে । তুমি ভাগীরথীব বরপ্রভাবে বনদেবতাপ্রণেয়ও
অদৃশ্য ।

সীতা । হাঁ, ইহা সত্য ।

রাম । হা প্রিয়ে, জানকি ।

সীতা । (প্রণয়ভিমানভাবে গদগদস্বরে) আশীপুত্র । একপ প্রিয় বাক্য
এ অবস্থার উপযুক্ত নহে । (অশ্রু বিসর্জন করিয়া) অথবা যিনি জন্মান্তরেও
দুর্লভকর্শন, এই হতভাগিনীর প্রতি স্নেহ হইয়া যিনি এইরূপ বোদন করিতে-
ছেন, সেই স্বামীর প্রতি কেন কঠিন হৃদয়ার ভ্রার নির্দয় হইব । আমি ইঁহার
হৃদয় জানি, ইনিও আমাব হৃদয় বিদিত আছেন ।

রাম । (সর্কজ দৃষ্টি নিক্ষেপ করিয়া নির্ভেদেব সহিত) হায় । এখানে
কেহই নাই ?

সীতা । ভগবতি তমসে । ইান বিনা কারণে আমাকে পরিত্যাগ করিয়া
ছেন, ইঁহার উদ্বল অবস্থা দেখিয়া আমার হৃদয়েব যে কি অবস্থা তাহা
বুঝিতে পারিতেছি না ।

তমসা । আমি বুঝিতে পারিতেছি, বৎসে । আমি বুঝিতে পারিতেছি ।

তোমার ক্ষম। নৈবাগ্ৰহেতু উদাসীন ছিল এবং অনিষ্টোচরণবশতঃ কোপকলুষও
হইয়াছিল, এহ চিব বিবহাবস্থায় সহসা সন্দর্শন সংঘটিত হওয়ায় বিশ্বাস নিশ্চয়
ও স্থিতিমত হ'য়ে পড়িল। তদন্তর রামাও সৌজয়দর্শনে প্রসন্ন হইয়া এবং স্বামী
শোকসন্দর্শনে গাঢ় ককায় পূর্ণ হইয়া উদ্ধৃপিতপ্রোমেব আবেগ এক্ষণে ঘেন
জ্বাভূত হইয়াছে। ॥১৩॥

রাম দেবি। তোমার এই ককাদ্রুণাতল স্পর্শ মর্দমান অস্থ্যগ্রহেব
কায় আমাকে এখনও আচ্ছাদিত করিত'ছে, কিন্তু আমি শুনন্দায়িনি তুমি
কোথায় ? ॥১৪॥

সীতা। অগাধশ্বেতবাণিব পবিচারক, আনন্দস্রাবা, অর্থাপুনেব এই
বিগাণবচননিচর শ্রবণ করিলাম, এহ বাক্য প্রত্যয়-হেতু আমার জন্মলাভ
অকারণ পবিত্র্য গ হেতু শলাপিদ্ধ ও যদুগাময় হইলেও অতাব গোববেব আশ্রয়।

রাম। অথবা প্রিয়তমা এখানে কিরূপে আসিবেন ? নিশ্চয়ই পুনঃ পুনঃ
কল্পনাব পবিশীলন জন্ত পটুতাগতঃ আমার এইরূপ ত্রাস্তি সংঘটিত হইয়াছে।

(নেপথ্যে)

'ক সর্জনাপ। কি সর্জনাপ ॥

('দে করিশাবক সাতাদেশাব বৃকন্তস্থত' উত্যাদি শ্লোকের পূর্বাঙ্ক পঠিত হইল)
রাম। (শোক ও উকণ্ঠিত ভাবে) সেই বৎসের কি হইয়াছে ?

(পুনর্বার নেপথ্যে)

('করিগৌর সহিত অগন্ধীড়ায় নিরত' উত্যাদি শ্লোকের উত্তবাঙ্ক পঠিত হইল।)

সীতা। কে সম্প্রতি হুই গজযুগপতিকে আক্রমণ করিবে ?

রাম। তার্যায় সহিত জলকেলিরত, প্রিয়ায় সেই পুত্রকে আক্রমণ করিতে
সমুত্তত সেই হরাস্রা কোথায় ? (উত্থান করিলেন)

(প্রবেশ করিয়া)

বাসন্তী। (সসন্ত্রমে) এঁক। দেব রঘুপতি।

সীতা। এ কি। আমার প্রিয়সখী বাসন্তী ?

বাসন্তী। ইহারাজ অয় হউক, অয় হউক।

রাম। (অভিনিবেশ সহকারে বর্ণন করিয়া) এ কি। দেবীর প্রিয়সখী
বাসন্তী ?

বাসন্তী । দেব । সম্ভব হউন, সম্ভব হউন । এখান হইতে জটায়ু-পর্বতের নক্ষিপনিকৃষ্ণিত সাতাতার্য দিয়া গোদাবরীতে অবতরণপূর্বক দেবীর পূজকে রক্ষা করুন ।

সীতা । হা তাত জটায়ু, আপনার অভাবে আর জনস্থান যেন একেবারে শূন্য বলিয়া মনে হইতেছে ।

বায় । আহা । এট কথাকুলি কি মন্থভেদী ।

বাসন্তী । দেব । এট বিকে আসুন, এট বিকে আসুন ।

সীতা । ভগবতি । সত্য সত্যই ক বনদেবতার আমাকে দেখিতে পাইবেন না ?

ওমসা । বৎসে । গঙ্গাদেবীর ইচ্ছা সকল দেবতা অপেক্ষা অধিক । তবে তুমি কেন আশঙ্কা করিতেছ ?

সীতা । তবে ইচ্ছা নপেব অনুসরণ করি । [উভয়ের পবিত্রমণ ।]

বায় । [গমন করিয়া] ভগবতি গোদাবরী । আপনাকে নমস্কার ।

বাসন্তী । [নিপুণভাবে অবলোকন করিয়া] দেব, দেব । আনন্দিত হউন । ই দেখুন—দেবীর পালিত পুত্র জয়গীত করিয়া করিণীব সহিত বিচরণ করিতেছে ।

বায় । বৎস । বিশ্বম্ভরীদ্বারা ভূষিত হইয়াছে ।

সীতা । ওমা । সেই করিণাবক এতবড় হইয়াছে ।

বায় । দেব । গোমাব গড় সৌভাগ্য ।

অগ্নি হুতম্ । মৃণাল কুবসদৃশ । অঙ্কুরভ্রমন্তমুকুলোৎপন্ন শোভমান যে করিণাবক তোমার কর্ণভূষণ হইতে লবলীপলব আকর্ষণ করিয়াছিল, তোমার পুত্র সেই করিণাবক অস্ত্র মনস্রাবী করি যুগপতিকেও পরাজয় করিতে সক্ষম হইয়া যৌবনে ঘাছা অশেষ মঙ্গলেব নিদান সেই শক্তির পাত্র হইয়াছে ॥ ১৫ ॥

সীতা । দীর্ঘায়ুঃ বৎস এই দৌম্যাক্রান্তি করিণী হইতে অবিবৃদ্ধ হইয়া কালান্তিপাত করুক ।

বায় । সখি, বাসন্তি । দেখ, দেখ বৎস স্বীয় প্রিয় পত্নীর জনোবজনে কেমন পটুতা লাভ করিয়াছে !

অনার্যসে উৎপাটিত মৃণালভবক গ্রাসরূপে প্রদান করিয়া, বিকলিত পদ্ম-দৌরতে স্থবাসিত জলের গজুত ও গাঙ্গ দ্বারা ভাষ্যার মুখমণ্ডে ঢালিয়া দিতেছে ।

শুভধারা জলকণা বর্ষণ করিয়া উহাৰ গাত্র পর্ণাশ্রুভাবে সিন্ত কবিতা দিতেছে, এবং সেকাবসানে সবলনা বিশিষ্ট নলিনীপত্ররূপ ছত্র উহার মস্তকে ধারণ করিতেছে ॥ ১৬ ॥

সীতা । ভগবন্তি তমসে । সেই করিশাবক এইরূপ হইয়াছে জানি না এত দিনে কুশ লব,—দেখিতে কিরূপ হইয়াছে ?

তমসা । এই করিশাবক যেরূপ হইয়াছে শাহাবাও সেইরূপ হইয়াছে ।

সীতা । আমি এমনই হতভাগিনী য আমাব যে কেবল নিরন্তর পতিবিরহ ঘটিয়াছে তাহা নহে, তনয়দিগের সহিও বিচ্ছেদ ঘটিয়াছে ।

তমসা । ভবিতব্যতাই এইরূপ ।

সীতা । প্রসব কবিতাই বা আমাব কি লাভ হইয়াছে ? যেহেতু আমাব পুত্রদ্বয়ের ঈষদবিবল কোমল ধবদধনপঙক্তয়ুত সমুজ্জলকপোলশোভিত, নিবস্ত্রপ্রবৃত্ত মনোহর কাকলী ও হান্তমুখব, কাকপক্ষব নৈল মুখকমলযুগল আর্ঘ্য পুত্রকর্তৃক চুচিত হইল না ।

তমসা । দেবতাদিগের প্রসাদে শোভাব তনয়দ্বয়ের মুখকমল পতিকর্তৃক চুচিত হইব ।

সীতা । ভগবত তমসে । পুত্রদ্বয়ের স্নাতকত্ব আমাব উচ্ছ্বসিত স্তনদ্বয় হইতে চক্ষুধারা ক্ষবিত হইবে ছ এবং তাহাদিগের জনকও এখানে সমুপস্থিত, অতএব আমি কিছুকালের জন্য গৃহস্থ হইয়াছি ।

তমসা । এ বিষয়ে আব অধিক কি বলিব ? স্নেহে উৎকর্গেব সান্না সন্তানে অভিযুক্ত হইয়া থাকে । তনয় মাতাপিতার লুচবন্ধনরূপ । বিধাতা সন্তানরূপ আনন্দদায় একটি গ্রন্থিধারা পতিপত্নীর অন্তঃকরণরূপ পদার্থটাইটিকে বন্ধন করিয়া দেন । কারণ তনয় উভয়েরই স্নেহেব আশ্রয় ॥ ১৭ ॥

বাসন্তী । দেব । এদিকেও দৃষ্টিনিষ্কেন্দ্র করুন ।

নবোৎপত্ত মনোহর চক্ৰগচারপুঙ্কশোভিত, উদয়ধনুস্মিতের জ্ঞান দীপ্যমান এই সেট মনুর, মনুরীর সহিত প্রকৃত হর্ষে উদ্ভূতভাবে নৃত্য করিয়া কলধতরুশাখায় কেকাদ্বনি করিতেছে ।

সীতা । [কোতুলোক্রান্তচিত্তে অশ্রু বিসর্জন করিয়া] এ দেই ।

রাম । বৎস । আমোদ কর, আমোদ কর । আমরা আজ এখানেই আছি ।

সীতা । অহা তাকাই হউক ।

বাম । তুমি যখন মণ্ডলাকাবে ভ্রমণ করিতে, তখন বুদ্ধাচেন্দ্রা প্রিয়ারণ চক্ষুঃ
দগ্ধে সঙ্গ পটাবাস্তবে গোলাকারে আবর্জন করিত, এবং মনোহব জীব চক্ৰ
নর্তনে চক্ষুঃ কতই শোভা হইত । প্রিয়া করপদ দ্বাৰা তাল দিয়া তোমাকে নিজ
সজ্জানের ছায়া নাচাইতেন, আমি স্নেহপূর্ণহৃদয়ে উহা স্মরণ করিতেছি ॥ ১৯ ॥

অণো । পশুপক্ষ প্রভৃতি নোচজাতীয় প্রাণীবাও তাহাদেব আয়ীয কে তাহা
দৃষ্টিতে পারে

যে কদম্ব বৃক্ষটি প্রাচীনা বর্জিত কবিয়াছিলেন, কতিপয় কুম্ভমের উৎসর্গে
উহা শোভিত হইয়াছে ।—

সাতা । [অবশোকন কাব্য সাধনয়নে] আর্ধ্যপুত্র তিক চিনিয়াছেন ।

বাম । সাতাব এই গি'ববিহাবা ময়ূব সেই বৃক্ষটিকে স্মরণ কবিয়া
রাখিয়াছে ! যথেষ্ট সে গ্রহ বৃক্ষে অবস্থান কবিয়া স্বজনসঙ্গপ্রীতি অগ্রহণ
কবিতেছে ॥ ২০ ॥

বাসন্তী । বাজন্ । এইস্থানে উপবেশন করুন ।

আগনি সাতাব সর্ষিত যে শাগা তলে শয়ন কবিতেন, কদম্ববনমধ্যবর্তী এই
সেই শিলাতল । হ বণগণ এই স্থান পাবতাগ কবিত না, কাবণ সাতা এই
স্থানে অবস্থিত হইয়া ইহানগকে অনেকদিন প্রভূত তৃপ্ত দান কবিতেন ॥ ২১ ॥

বাম । ডঃ, ইহা দে খেও পাবা যায় না । [বিলাপ কবিত করিতে অস্ত্র
উপবিষ্ট হইলেন ।]

সাতা । সখি বাসন্ত ! আমাকে ও আর্ধ্যপুত্রকে এই স্থান কেন দেখাইলে ?
হায় ! হায় ! সেই আর্ধ্যপুত্র, সেই পঞ্চবটী বন, সেই মধা বাসন্তী, বিবব
বিশ্রান্তের সাক্ষা সেই গোদাবরার অরণ্যপ্রদেশ, অপতানির্কিণেব সেই মৃগপক্ষি
পাদপসমূহ সেই আমি, কিছু আমি এমনই মন্দভাগিনা যে যাদও একটা আমি
নিরাক্ষণ বসিতেছ, তথাপি আমি পক্ষে একগলি বেন অস্তিত্ব নাই । এমনই
জীবলোকের পরিবর্তন ঘটিয়াছে !

বাসন্তী । সখি সাতে ! শ্রীরামচন্দ্রের এই অবস্থার প্রতি কেন নৃষ্টিনিক্ষেপ
করিতেছ না ?

যিান অভিলাবনায়েই সর্বদা দর্শনযোগ্য হইলেও কুৎসন্নদলসিদ্ধ অজবাবা
তোমাব নয়নের নূতন নূতন উৎসব বিধান কবিতেন, তিনি শোকে পরিক্রান্ত,

বিকলোজ্বর ও পাণ্ডুৰ্ণ হইয়াছেন, এবং ইনি যে সেই ব্যক্তি ইহা আতকষ্টেই
অজ্ঞান করিতে পারা যায়, তথা প ইহাৰ আকৃতি নয়নাভিব্যাস ॥ ২০ ॥

সীতা । দেখিতেছি, সখি, দেখিতেছি ।

তমসা । স্বামীকে অবলোকন করিতে করিতেই যেন তোমার দিন অতি
বাহিত হয় ।

সীতা । হা অদৃষ্ট । ইনি আমাকে পাবত্যাগ কাব্য এবং আমি ইহাকে
পারত্যাগ করিয়া জীবনধারণ করিতে সমর্থ, ইহা কেহ স্বপ্নেও চিন্তা করিয়াছিল
কি ? জন্মান্তবের পব যেন ইণ্ডাব দশন লাভ করিয়া ছ, ততঃব মুহূর্তের অন্তর
স্নেহাত্মক আর্য্যপুত্রকে অশ্রুসম্ভাবেব পতন ও উদগমনেব অন্তরালে দোখিয়া
লই । [দেখিতে লাগিলেন]

তমসা । [স্নেহে অশ্রুবিসৰ্জন এবং সাতায়ে আলিঙ্গন করিয়া]

পতিব দর্শনলালসাহেতু 'বক্ষাবিত ও দূরপ্রসাবিত, ধূলপ্রায় মুখ ও স্নেহ-
ধারাবিধি তোমার এত দৃষ্টি প্রবোচ্ছ্বাসে বিগলিত, আনন্দ ও শোকজন্ত অশ্রু
বাণি বিসৰ্জন করিয়া শুষ্ককুলার জায় তোমার অন্তঃকরণে যেন আভ্যাক্ত করিয়া
দিতেছে ॥ ~ ॥

বাসন্তী । দেব বামচন্দ্র পুনরায় ও শব্দে শ্রবণ আগমন করিয়াছেন,
অতএব মধুবরী তরুণ পুষ্প ও ফলদ্রব্য অর্ঘ্যানুপাশন করুক, বিক স্তকমল
সৌরভবাণী বনবায়ু প্রবাহিত হউক, এবং রাতসমুৎসব পাক্কুল নিরন্তর লালত-
কণ্ঠে অবাক্ত মধুর কুজন করুক ॥ ২৪ ॥

রাম । সখি, বাসন্তি । এস এখানে উপবেশন কর ।

বাসন্তী । [উপবেশন করিয়া অশ্রাবসৰ্জনপূর্বক] মহারাজ । কুমার
লক্ষণের মঙ্গল ত ?

রাম । [যেন শ্রবণ করেন নাই এইরূপ অভিনয় করিয়া]

সীতা । স্বীয়করকলধারা জল নীহার (উচ্চাধাঃ) ও তৃণ প্রদান করিয়া যে
বৃক্ষ, পক্ষী ও হরিণদিগকে পুষ্ট করিয়াছিলেন, তাহাদিগকে অবলোকন করিয়া
আমার কি এক হৃদয়জাবী বিকার উপস্থিত হইতেছে, বাহ্য পারাণকেও বিগলিত
করিতে পারে ॥ ২৫ ॥

বাসন্তী । মহারাজ । আমি জিজ্ঞাসা করিতেছি—“কুমার সৌমিত্রের মঙ্গল
ত ?

বাম । [স্বগত] “মহাবাজ” এই সাধাধনপদটি যেচশুত্র , একমাত্র লক্ষণের
শূন্য প্রদত্ত কবিবাব সময় অক্ষবগুলি বাস্ত্যাদগম্যেতু অল্পট উচ্চাবিত হটল ,
চঠাতে মনে হয় ইনি বৈদেহীর বৃত্তান্ত অবগত আছেন । [প্রেক্ষাগে] ঠাঁ কুম্বাবের
কুশল । [ক্রন্দন করিতে লাগিলেন]

বাসন্তী । দেব । আপনি একপ নির্দয় হইলেন কেন ?

সাতা । সখি বাসন্তি । তুমি কেন একপ বলতেছ ? আৰ্যাপুত্র সকলের
সমাপেই প্রিয়বাক্যে সম্ভাষিত হইবাব যোগ্য , বিশেষত . আমাব প্রিয়সখাব
নিকট ।

বাসন্তী । তুমি আমার জীবন তুমি আমাব হিঠাৎ বন্দ , তুমি আমাব
নেএ কোমুদা , তুমি আমাব খবাবে অমৃতধাবা—ইতাদি শতশত চাটুবাক্যে
সেই সবলপ্রাণকে সম্ভাষিত কবিয়া তাহাকেট—অথবা থাক , চহার পব আর
কছু বলিবাব প্রয়োজন নাই ॥ ২৬ ॥

[মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন]

বাম । যোগ্য স্থানেট বাকা ববতি ও মুচ্ছা হইয়াছে । সখি , সমাখন্ত হও ,
সমাখন্ত হও ।

বাসন্তী । সমাখন্ত হইয়া , দেব , একপ অকায্যাব অমুষ্ঠান কবিলেন
কন ?

সাতা । সখি বাসন্তি । নিবৃত্ত হও ।

বাম । লোকে সে সঙ্ঘ কবে না ।

বাসন্তী । সে কি কারণে ?

বাম । তাহা তাহারাই জানে ।

তমসা । তাহাদগকেই তিরঙ্কৃত করা কর্তব্য ।

বাসন্তী । নির্দয় ! বশই আপনার প্রিয় ; (কিস্ত) ইহা হহতে ঘোরতর
অপযথ আর ক হহতে পারে ? প্রভো ! বলুন , হর্গম বনে সেই যুগনয়নার কি
দশা ঘটয়াছে ? আপনি সে বিষয়ে কিরূপ মনে করেন ? ॥ ২৭ ॥

সাতা । সখি বাসান্ত । তুমিই নির্দয় ও কঠোর , কেন না শোকসন্তপ্ত আৰ্য্য-
পুত্রকে এইরূপে সন্তাপিত কবিতেছ ।

তমসা । প্রণয় ও শোকে এইরূপ বলিতেছে ।

বাম । সখি এ বিকরে কি মনে করিব ?

ভয়ঙ্কর একব্যবস্থা হরিণের জায় চপলায়তনেত্রী স্পন্দমান গর্ভভারে অলস-
গমনা জানকীর কোমল ও কমলাগন্ধ জ্যোৎস্নাময়ী অঙ্গলতিক। আমমাংসভোজী
হিংস্রগণ নিশ্চয়ই গ্রাস করিয়াছে ॥ ২৮ ॥

সাতা। আর্ধ্যপুত্র। আমি জীবিত আছি, আমি জীবিত আছি।

রাম। হা! প্রয়ে জানকি। তুমি কোথায়?

সাতা। হায়। আর্ধ্যপুত্রও উচ্চৈঃস্বরে ক্রন্দন করিতেছেন।

তমসা। বৎসে। ইহা এই অবস্থার যোগ্যত বটে। হৃৎখতবাক্তিগণের
ওঃখ দুব কবা কষ্টবা কাবণ —

গভাব জলাগমেব জলোচ্ছ্বাস অতিমাত্র বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইলে প্রণালীমুখে জল
নির্গমন কবাট প্রত্যকার হৃদয় গুরুশাকে ক্ষুদ্র চটগে উচ্চৈঃস্বরে রোদন
কারয়া ডহাকে রক্ষা কাবতে হয় ॥ ২৯ ॥

। শেষতঃ বানচক্রেয় প্রাণধ বণ নানাবিধক্লেশপরিপূর্ণ।

উহাকে একান্ত নিরীহচিত্তে যথোচিতরূপে এই ভূমণ্ডল পালন করিতে হয়।
নিদাঘের উত্তাপ কুসুমকে ধেরূপ বিকৃত করে, সাতার বিবহসস্তাপ উহার
জীবনকে সেধরূপ পাবনান করিতেছে। বোদনবা। ওঃখ দুব কবা তাঁহাব পক্ষে
স্বলভ নহে, কারণ ডনি স্বয়ং ত্যাগ কাবয়াছেন। এখনও যে ডনি জীবনধাবণ
কাবতে সমর্থ হইতেছেন, সে কেবল। বগাপেব জন্য, বোদন মরোপকাবক ও
লাভজনকই বটে ॥ ৩ ॥

রাম। অহো! ক কষ্ট! কি যাওনা।

প্রগাঢ় উষ্মেগে পরিপূর্ণ হৃদয়। বদালত হইতেছে, কিন্তু। বধা ভিন্ন হইতেছে
না। বিকল ও পরিক্রান্ত। বহু মুখী প্রাপ্ত হইতেছে, কিন্তু একবারে অচৈতন্য
হইতেছে না। অন্তর্দর্শি দেখে সন্তপ্ত কারতেছে, কিন্তু তস্মাকৃত করিতেছে না।
মথ্যভেদী বিধি প্রহার কারতেছেন, কিন্তু জীবনহৃদয় ছিন্ন করিতেছেন না ৩০॥

সাতা। এইরূপই বটে।

রাম। হে পুরবাসগণ। হে জনপদবাসগণ।

আমার গৃহে বৈদ্যাহর বাস আপনাবিগের সম্ভব হয় নাই। ইহা লোক
পরিপূর্ণায় অগত হইয়া। তাঁহাকে নির্মমানে কৃপের ন্যায় ত্যাগ করিয়াছি; এবং
তক্ষণ অহুশোচনাও করি নাই। চিরপরিচিত এই সকল স্থান ও ভগ্নমন্দির

ভাবসমূহ আমাকে বিভ্রান্ত করিতেছে । এ বিষয়ে উপায়ান্তরবিহীন হইয়া আমি এইরূপে ক্রন্দন করিতেছি, আপনারা এখনও প্রসন্ন হউন ॥ ১২ ॥

তমসা দেখিতেছি, ইহার শোকসাগরের আবর্তগুলি অতি গভীরভাবে পূর্ণ হইয়া উঠিয়াছে

বাসন্তী । দেব । অতীত বিষয়ে ধৈর্য্য অবলম্বন করুন ।

রাম । সখি । কি বলিলে,—ধৈর্য্য ?

সীতা বিবাহিত জগতের আজ দ্বাদশ বৎসর উপস্থিত । সীতা এই নামও লুপ্তপ্রায় হইয়াছে । অপচ রাম জীবিত নাই এমন ত নহে । ॥৩৩॥

সীতা । আর্ধ্যপুত্রের এই কথায় আমি মোহিত হইয়াছি ।

তমসা হাঁ বৎসে ! তাত্ বটে ।

সেহারাঁ অথচ শোকদাক্ষণ্য এই কথাগুলি একান্ত শ্রিয় ও মধুর নহে । উহা যেন বিষমিশ্রিত মধুধারা তোমাব উপর বর্ষিত হইতেছে ॥ ৩৪ ॥

রাম । সখি বাসন্তী । হৃদয়ে পবিষ্ট বক্ষ জলদগ্ধাবশলাকাবে হ্রাস, অথবা সবিষ দংশনের দ্বারা মন্ড্রচ্ছদা, হৃদয়ে নিষিক্ত ঐক্য শোকশেল কি আমি সহ্য করি নাই ? ॥ ৩৫ ॥

সীতা । আমি এমনটী হতভাগিনী যে পুনরায় আর্ধ্যপুত্রের ক্রেশের কারণ হইয়াছি ।

রাম । আমার হৃদয় অতি দৃঢ়ভাবে নিরুদ্ধ ও নিয়ন্ত্রিত হইলেও পূর্বে পরিচিত এই প্রেরণবস্তুরূপলক্ষণে আজ আমার এইরূপ শোকের আবেগ উপস্থিত হইয়াছে, কারণ

অত্যন্ত চকল তরঙ্গমালার দ্বারা ক্ষুতিত আবেগের দমনার্থ অতিকষ্টে অন্তরে যে যে বস্তু ও উদ্ভব করিতেছি, তৎসমস্তই বলপূর্ব্বক বার বার ব্যর্থ করিয়া কেমন এক প্রবল চিত্তবিকার বাহিতে প্রকাশ পাইতেছে । যেন প্রচণ্ডপ্রবাহ সৈকতসেতু বিধ্বস্ত করিয়া প্রধাবিত হইতেছে ॥ ৩৬ ॥

সীতা । আর্ধ্যপুত্রের এই দারুণ দুর্নিবার শোকাবেগে আমারও শোক উদ্বেলিত ও উদ্ভ্রান্ত হইয়া অন্তঃকরণ কাম্পিত করিতেছে ।

বাসন্তী । [স্বগতঃ] দেব রামভক্ত অতি বিপন্ন হইয়া পড়িলেন, অতএব ইহার মন অন্তরিকে আকর্ষিত করি । [প্রেক্ষাগে] চিবপরিচিত এই জনহীন প্রদেশসমূহ অবলোকন করিয়া আপনি চিত্ত বিনোদন করুন ।

বাম । তাহাই হটক [উখান ক বয়া কয়েক পদ গমন করিলেন] ।

সীতা । যাহা ছাড়া তুংথ উদ্দাপিত হইবে, প্রায়সখী তাহাও দুঃখ-
নিবারণের উপায় বলিয়া মনে করিতেছেন ।

বাসন্তী । দেব । আপনি সাধাব অগমনপথে দৃষ্টিনিষ্ক্রেপ করিয়া এই
লতাগূহে উপবিষ্টা ছিলেন, সাগা হংসশ্রেণী অবলোকন করিয়া কৌতুকবশতঃ
গোদাবরীতাবে অনকক্ষণ অপেক্ষা করিয়াছিলেন । পবে প্রত্যাগত হইয়া
আপনাকে তুংথি ১৩ অবলোকনে কাতবতাবশতঃ কমলমুকুলতুল্য মনোহর
প্রণামাজ্জল বন্ধন করিয়াছিলেন ॥ ৭ ॥

সীতা । সখি বাসন্তী । তুমি অতি নিদ্রয়, অতি নিদ্রয় । কেননা—
কখনো মনোহর প্রবর্ত লগোব পুনঃ পুনঃ সংঘটন করিয়া এই মন্দভাগিনীকে ও
আর্যাপুত্রকে সন্তাপিত করিতেছ ।

বাম । অগ্নি অভিমানিনী জাঃকা । আমি তোমাকে যেন ইতস্ততঃ
অবলোকন করিতেছি, 'কন্তু তুমি আমাব প্রতি অশুকম্পা করিতেছ না ?

হা হা দেবি । আমাব জন্ম বিদ' । হইতেছে, দেখেব বন্ধন যেন শিথিল
হইয়া পড়িতেছে অগত পূনা মনে হইতেছে, অববত জালায় অস্তবে জলিতেছি ।
প্রবল মোহ সমস্ত আর্য করিয়া ফেলিতেছে, হতভাগা আমি কি উপায় কর ?
[মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন] ॥ ৮ ॥

সীতা । জায়, জায়, আর্যাপুত্র পুনরায় মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন ?

বাসন্তী । দেব । শান্ত হউন শান্ত হউন ।

সীতা । হা আর্যাপুত্র । এই মন্দভাগিনীকে অন্যই অগতঃ মঙ্গলধাব
আপনার বারংবার এতরূপ ভীষণ জীবনসংস্কারকারী দশাপরিণাম হইতেছে ।

তমস । বৎসে শান্ত হও শান্ত হও । পুনরায় তোমার কম্পর্শই রামভদ্রের
সজীবনের উপায় ।

বাসন্তী । এখনও পথান্ত চৈতন্য পাঠলেন না ? হা প্রায়সখী সীতে ! তুমি
কোথায়, আপনার ভাবিতব্যের প্রাণবন্ধ কর ।

সীতা । [বাগ্ৰভাবে সমীপে আসিয়া রামভদ্রের হৃদয় ও ললাটে স্পর্শ
করিলেন ।

বাসন্তী। দোভাগ্যক্রমে রামচন্দ্র সংজ্ঞালভি করিয়াছেন।

রাম। সেই সংস্পর্শ, বহিঃস্থিত (যক্ মেবঃ মজ্জারিপ্রভৃতি) ও অন্তঃস্থিত শরীরধাতুসমূহ সহসা যেন অমৃতময় প্রলেপ দ্বারা আলিষ্ট করিয়া আমাকে পুনঃ প্রত্যাশ্রয়িত করিতেছে ॥ ৩৯ ॥

[আনন্দে মুগ্ধিত নেত্র হইয়া] সখি বাসন্তি, অকুটে পুপ্রসন্ন।

বাসন্তী। দেব, কিরূপ ?

রাম। সখি, আর কি ? আনন্দকে পুনবার প্রাপ্ত হইয়াছি।

বাসন্তী। দেব রামভক্ত। তিনি কোথায় ?

রাম। [স্পর্শস্থলের অভিনয় করিয়া] এই দেখ না—সমুখেই দণ্ডায়মান রহিয়াছেন।

বাসন্তী। দেব। মনভাগিনী আমি একে প্রিয়সখীর শোকে দিবানিশি দগ্ধ হইতেছি, তাহার পব আপনি ঐরূপ দারুণ মর্ষণভেদী প্রলাপবাক্য উচ্চারণ করিয়া পুনরায় আমাকে কেন দগ্ধ করিতেছেন।

সীতা। এখান হইতে চলিয়া বাইতে অভিলাষ করিতেছি; কিন্তু দীর্ঘকালের অজ্ঞানাবশতঃ মধুব ও নীতশ পতিদেহস্পর্শ আমার সুদীর্ঘ ও দারুণ সন্তাপ মুহূর্ত্তমধ্যে বিদূষিত করিয়া আমার হস্তকে যেন বজ্রলেপ দ্বারা সংবদ্ধ করিয়াছে। আমার বর্ণাঙ্ক হস্ত নিতান্ত জড়তা প্রাপ্ত হইয়া যেন বিবর্ণ ও কল্মিত হইতেছে।

রাম। সখি। প্রলাপবাক্য কেন হইবে? বিবাহসময়ে মঙ্গলস্থলে অলঙ্কৃত, যে কর স্পর্শ করিয়াছিলাম, বধোচ্ছভাবে অমুচুত অমৃতশীতল স্তবকের স্পর্শহেতু যে কর আমার চরণপরিচিত—

সীতা। আর্ধ্যপুত্র। আপনি এখনও সেই আর্ধ্যপুত্রই আছেন।

রাম। করকা ও শিশির তুল্য শীতল এবং সুসুমার লবলীর পল্লবসমূহ তীব্র সেই হস্ত সহসা আমি প্রাপ্ত হইয়াছি ॥ ৪০ ॥

[সীতার হস্ত ধারণ করিলেন]

সীতা। হার, হার, আর্ধ্যপুত্রের স্পর্শে বিরুদ্ধচিত্ত হওয়াতে আমার একি প্রবল-উপস্থিত হইল।

রাম। সখি! অমৃতশীতল আনন্দে আমার হস্তবিন্দু-অবশেষে হইতেছে।

৩—৪, অঙ্ক

আমি সীতাকে হারাই হারাই এই আশঙ্কায় অভিভূত হইতেছি। অতএব তুমি সীতাকে ধারণ কর।

বাসন্তী। তার কষ্ট, ইহার উদ্ধারের লক্ষণই উপস্থিত হইল।

সীতা। [ব্যস্ত হইয়া হস্ত টানিয়া লইয়া সরিয়া গেলেন]।

রাম। হা ধিক্, কি বিপদ। হা ধিক্, কি বিপদ। শ্বেদসিক্ত, কম্পমান ও জড়তাগ্রাপ্ত তদীয় করণরব আমার বর্ষাক্ত, বেগমান ও অবশ হস্ত হইতে সহসা পরিভ্রষ্ট হইল ॥ ৪১ ॥

সীতা। হায়, হায়, এখনও উনি আপনাকে প্রকৃতিস্থ করিতে সমর্থ হইলেন না? [উহার মরনস্থগল কখনও চকল, কখনও নিম্পন্দ, কখনও স্বব্যাপারে অপারগ ও কখনও ঘূর্ণমান হইতেছে।]

তমসা। [দেহ, হাত ও আনন্দসহকারে নিরীকণ করিয়া] পতিম্পর্শে বাহ্যার পাত্ত মর্দাক্ত, রোমাঞ্চিত ও বেগমান হইয়া বর্ষাকালের নববারি-সিক্ত, উল্লসিতকোরক, অনিলসকালিত কদম্বতরুশাখায শোভা ধারণ করিয়াছে ॥ ৪২ ॥

সীতা। [স্বগত] হায়। আমার এই অবশ শরীর আমাকে ভগবতী তমসার নিকট লজ্জিত করিল। ইনি কি মনে করিবেন, “বাসী তোমাকে অকারণে পরিত্যাগ করিলেন, তথাপি তোমার ক্ষয়ের এইরূপ অহরূপ।”

রাম। [সকল দিকে দৃষ্টিনির্বেশ করিয়া] হায়। কই জানকী ত এখানে নাই? নির্দয়, বৈদেহি।

সীতা। সত্যই আমি নির্দয়, কেননা আমি আপনাকে এরূপ অবস্থায় দেখিয়াও জীবনধারণ করিয়া আছি।

রাম। দেবি। তুমি কোথায় আছ। আমার প্রতি প্রেম হও, আমাকে এই অবস্থার পরিত্যাগ করা তোমার কর্তব্য নহে।

সীতা। আর্ধ্যপুত্র। আপনার এই বাক্য প্রকৃত অবস্থার বিপরীত।

বাসন্তী। দেব। প্রেম হউন, বীর অলৌকিক বৈদ্য অবলম্বনপূর্বক প্রতি প্রবৃত্ত শোকে অভিভূত আমাকে সুস্থিত করুন। কৈ এখানে আমার প্রিয়সখী সীতা কোথায়?

রাম। বাস্তবিকই সীতা এখানে নাই। তাহা না হইলে বাসন্তীও আমাকে কেন প্রেমিতে পারিতেন না? তবে কি এ বসন্ত? কিন্তু আকস্মিক বিব্রিত

হই নাই । রাবের আবার নিজা কোথায় ? এ নিশ্চয়ই পুনঃ পুনঃ অকুণ্ঠিত ;
কল্পনার প্রভাবে সমুৎপন্ন ভ্রম আমাদের পরিত্যাপ করিতেছে না ।

সীতা । নির্দয়ছন্দরা আমিহে আর্ধ্যপুত্রকে প্রতারিত করিতেছি ।

বাসন্তী । দেব ! দেখুন, দেখুন—

রাবণের কুকলৌহনির্মিত রথ অটায় কর্তৃক ভগ্ন হইয়া ঐ পতিত রহিয়াছে ;
ঐ দেখুন ককালাবিশিষ্ট পিশাচবদন অশ্বতরগুলি নিপতিত , খড়গ দ্বারা অটায়
পক্ষ্মহুল ছেদন করিয়া আপনার শত্রু দশানন দীপ্যমানকান্তি ও ঘিটেটানো
সাতাকে কোড়ে ধাবণপূর্বক, চক্ষণ বিদ্রোহের ছাতিচ্ছটায় সমুদ্ভাসিত ক্রকম্ব-
খণ্ডের দ্বায় এই স্থান হইতে আকাশপথে উৎপাতিত হইয়াছিল ॥ ৪৩ ॥

গীতা । [সতয়ে] আর্ধ্যপুত্র । পূজ্যতম তাত অটায় নিহত হইতেছেন,
আমিও অপছত্ত হইতেছি , বন্ধা করুন, রক্ষা করুন ।

রাম । [বেগে উখিত হইয়া] আঃ দুঃখান্ন, অট-সুপ্রাণবিনাশক,
সীতাপহারক, কোথায় যাসু ?

বাসন্তী । অরি দেব । বাক্সকুলের প্রলয়-ধুমকেতু, এখনও আপনার
ক্রোধের পাত্র কেহ আছে কি ?

সীতা । অহো আমি পাগলের দ্বায় হইয়াছি ।

রাম । সম্প্রতি রোদন ও বিলাপা দ্বয় প্রয়োজন হইয়া পড়িয়াছে ।

সৈন্তসংগ্রহ সেতুবন্ধনাদি বিবিধ উপায়ের অবলম্বনহেতু এবং শৌর্যোজ্জ্বল
বানররাক্ষসদিগের বহু যুদ্ধের সংঘটনাদ্বারা লগতে অতুলনীর অসুত মনোর
অবতারণার জট সত্তত বিরোগহঃখবিনোদনোপায়বিশিষ্ট সুখাকীর সেই পূর্ববিরহ
শত্রুবিনাশের লক্ষে সবে অবসান হইয়াছিল । এক্ষণে এই নিরবধি অপ্রতিবিধের
বিরহ কিঙ্কশে দীর্ঘবে লব্ধ করিব ? ৪৪ ॥

সীতা । হায় ! এ বিপদের কি অবসান নাই ? মনভাগিনী আমি বলিলাম ।
[রোদন করিতে লাগিলেন ।]

রাম । হা কষ্ট ! হায় প্রিয়ে ! যেখানে বানররাজ স্ত্রীদিগের সহিত আসিয়া
যৈত্রী কলপ্রাধ-মুখে, যেখানে কপিদিগের শক্তি নিষ্ফল, আখণ্ডসৈন্যও প্রজ্ঞা হ্রাস
পবনভঙ্গ্য হইল—ও যেখানে পবন করিতে পারে না, বিধবর্ষার পুত্র-সৈন্যও
সেখানে বহিষ্কার পথ প্রস্তুত করিতে অক্ষম এবং সৌমিত্রিও বাণ-সৈন্য
বিবিধ অস্ত্র-কৌশল-কৌশল দ্বারা হ্রাস হইয়াছে । ৪৫ ॥

সীতা । পূর্বাভিহ ইহা অপেক্ষা প্রের্য ছিল ।

রাম । সখি বাসন্তি ! রাগের নশনলাভ এখন কেবল সুহৃদগণের দোহনের নিমিত্ত মাত্র । তোমাকে আর কতক্ষণ কাঁদাইব । আমাকে বাইবার অন্ত অহুদতি দাও ।

সীতা । [উৎকর্ষার সহিত তমসাকে অবলম্বন করিয়া] তগবতি তমসে । আর্ধ্যপুত্র বে চলিলেন ।

তমসা । বৎসে ! শান্ত হও, শান্ত হও আমারও আয়ুমান কুশলবের বর্ষবুদ্ধি উপলক্ষে মাহলিক অমুষ্ঠান শুভ ঐশ্ববকনসম্পাদনেব অন্ত ত্যাগীরখীর চরণোপান্তে গমন করিব ।

সীতা । তগবতি, প্রসন্ন হউন, সুহৃদের মন্ত এই ছুর্ভদ্র জনকে অবলোকন করিয়া লই ।

রাম । স্মৃতি অখমেধবজের অমুষ্ঠানার্ধ আমার সচক্ষণী আছেন—

সীতা । [শাশকভাবে স্বগতঃ] আর্ধ্যপুত্র । তি নি কে ?

রাম । সীতার সুবর্ণময়ী প্রতিকৃতি ।

সীতা । [সাঙ্কলাদে ও সজলনয়ন] আপান এখনও আমার সেই আর্ধ্যপুত্র । আধা ! এতক্ষণে আর্ধ্যপুত্র আমার পরিত্যাগরূপ লজ্জাশব্দ উৎপাটিত করিয়া বিলেন ।

রাম । সেই সুবর্ণময়ী সীতা প্রতিকৃতিবর্ণন করিয়া আমার এষ্ট অঙ্গসিক মূর্তি বিদ্যোদিত করিব ।

সীতা । আর্ধ্যপুত্র যাহাকে বন্ধ করেন এবং যিনি আর্ধ্যপুত্রের চিত্তবিনোদন করিয়া এই জীবলোকের আশার নিবন্ধন হইরাছেন, তিনি ধন্য !

তমসা । [দীর্ঘ হাতপূর্বক সম্মুখে ও সাশ্রনয়নে] বৎসে ! এইরূপে তুমি নিজেদেরই প্রণো করিতেছ ।

সীতা । [লজ্জার অধোমুখী হইয়া স্বগতঃ] তগবতী আমাকে পরিহাস করিলেন ।

রাম । আপনাদ এই সমাগন আমাবিগের প্রতি বিরতিশর অঙ্গপ্রহ-
প্রদর্শন যত । প্রতিগমন লব্ধে এই কথা বলি যে, বাহাতে কার্য্যহানি না হয়—ভাব্যই করিব ।

সীতা । বাসন্তীও স্মৃতি আমার প্রতিহুগতারিণী হইল ।

তমসা । বৎসে । এস, আমরা যাই ।

সীতা । [হৃৎধ্বনি সহিত] ভাই করি ।

তমসা । এ অবস্থার তুমি বাইবেই বা কিরূপে ?

দর্শনলালসার বিক্ষান্তিত তোমার নেত্র স্বাধীন গায়ে বেন বিলম্ব হইয়া রতিরাছে ; সেই চক্ষুকে কিরাইয়া লইতে যে বস্তু করিতেছ,—তাছাড়া তোমার মর্ম্ম ছিন্ন হইয়া বাইতেছে, কিন্তু চক্ষুকে কিরাইতে পারিতেছ না ॥৪৬॥

সীতা । অপরূপপূণ্যকলে যাহাব দশনলাভ ঘটিয়াছে, সেই আধ্যাত্মের পান-পদ্মে প্রণত হই । [মুচ্ছিত হইলেন]

তমসা । বৎসে, শাস্ত হও, শাস্ত হও ।

সীতা । (শাস্ত হইয়া) জলদাবরণনিমুক্তি ও পুনরায় জলদোপরোধ এই উত্তরের মধ্যে কতকণই বা পূর্ণশব্দের দর্শনলাভ ঘটে ?

তমসা । অহো কাণ্যকারণভাবে কি চিন্তাবৈচিত্র্য ।

যেমন জলরাশি আবর্ত্ত ব্দব্দ ও তঙ্গরূপ নানা অবস্থান্তর প্রাপ্ত হয় বটে ; কিন্তু সমস্তই বস্তুতঃ জল, প্রবৃত্ত রসও তঙ্গরূপ সেই একই । একই রূপে রস নিমিত্তভেদে তিন্নাবস্থা প্রাপ্ত হইয়া যেন পৃথক্ পৃথক্ রূপভেদ প্রাপ্ত হয় ॥৪৭॥

রায় । বিমানরাও । এতদিকে চল, এইদিকে চল । (সকলে উন্মিত হইলেন)

তমসা ও বাগম্বী । (যথাক্রমে সীতা ও রামের প্রতি) মদবিধ ব্যক্তিকণ সহ বহুবী, তরঙ্গিনী গলা, বেদ হইতে বিভিন্ন ছন্দঃসমূহের প্রথম প্রবর্ত্তিতা সেই কুলপতি বাগ্মীকি, এবং অরুদ্রতীসহার মহাবি বর্শিষ্ঠ তোমার প্রকৃত মঙ্গল-বিধানের জন্য ততানীর্বাদ করুন ॥৪৮॥

(সকলে নিজাস্ত)

ছায়া নামক তৃতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ।

চতুর্থ অঙ্ক ।

(দুই জন তাগলের প্রবেশ)

ভাণ্ডারন । সোধাতকি । দেখ দেখ,—আজ ভগবান্ বাজীকির আজমে অনেক অতিথিই সমাগম হইয়াছে, তাঁহাদিগের অভ্যর্থনার নিমিত্ত সমধিক উত্তোগহেতু আশ্রমের কেমন রমণীয় শোভা হইয়াছে । দেখ—

ঐ ভপোবনের মৃগ সমুদ্রপ্রস্থত তৃণাতুর শ্রিয়াকর্ষক পীতাবশিষ্ট স্নমধুর উজ্জীবারের (উড়ি ধাতের) মণ্ড পর্যাপ্ত পরিমাণে পান করিতেছে । বদরীকলের সহিত শাকরন্ধনের গন্ধ স্তম্ভস্ত অন্নময় সমুদ্রগত গন্ধের সহিত মিলিত হইয়া চক্ষুর্দিকে ব্যাপ্ত হইয়া পড়িতেছে ॥১॥

সোধাতকি । অতঃপক্ষ অতিথিগণের আগমন উপলক্ষ্যে অনধ্যায়ের কার্য উপস্থিত হইয়াছে ।

প্রথম । (হাত করিয়া) সোধাতকি, গুরুগণের প্রতি তোমার সম্মান প্রদর্শনের কারণ কিছু অদ্ভুত প্রকার দেখিতেছি ।

সোধাতকি । ওহে ভাণ্ডারন । অতঃ এই বৃহৎ প্রাচীন দলের ধুরন্ধর (বোড়ল) রূপে যে অতিথি আগিয়াছেন, উহার নাম কি ?

ভাণ্ডারন । হি হি । এইরূপ পরিচাসবাক্যপ্রয়োগ নিতান্তই অন্যায় । উনি ভগবান্ বশিষ্ঠ । অরুণতীকে অগ্রে করিয়া মহারাজ নগরধের মহাবীণের সেতু-প্রস্থপূর্বক কন্যাপুত্রের আশ্রম হইতে আগমন করিতেছেন । তুমি কেন এরূপ প্রশ্ন করিয়া বলিতেছ ?

সোধাতকি । অগ্নি—ইনি বশিষ্ঠ ?

ভাণ্ডারন । হাঁ ।

সোধাতকি । আমি মনে করিয়াছিলাম এ একটা ব্যাঘ্র বা বৃক (বোঁব) ।

ভাণ্ডারন । আঃ কি বলিতেছ ?

সোধাতকি । ইনি আগিয়াই সেই হতভাগ্য বৎসভরীর অগ্নি দ্বায়ে নষ্ট হইয়া নূর্যে রক্ষণ করিয়া কেলিলেন ।

ভাণ্ডারন । দ্বায়েসের সহিত ধনুশর্ক দান কর্তব্য এই বেদবাক্যের প্রতি বৈদ্য প্রদর্শন করিয়া ধনুশর্ক অতিথিরূপে, সমাগত বেদাধ্যায়ী বিদ্বৎ বা ভাস্কর্যের কৃতজ্ঞতার প্রতীক বৎসভরী, বৃক অথবা বৃহৎ হাপ প্রদান করিয়া থাকেন ।—কর্তব্যের প্রদর্শন ইহাই বর্ষ বলিয়া নির্দেশ করিয়াছেন ।

সৌধাতকি । না তাই, তোমার যুক্তি ঠিক নহে । ও নিরম সর্বত্র খাটে না ।

ভাণ্ডারন । কেন ?

সৌধাতকি । বশিষ্ঠমিশ্রের সমাগমে বৎসতরী নিহত হইল বটে । কিন্তু আজই সমাগত রাজর্ষি জনকের অভ্যর্থনাব জন্ত ভগবান্ বাম্বীকি দধি ও মধু দ্বারা মধুপূর্ব প্রদান করিয়াছেন । বৎসতরীটিকে ছাড়িয়া দেওয়া হইয়াছে ।

ভাণ্ডারন । যাহারা মাংসভক্ষণ হইতে নিবৃত্ত হন নাই তাঁহাদিগের সবকে দ্বিগুণ এইরূপ বিধান করিয়াছেন । মাননীয় জনক কিন্তু মাংসভোজন হইতে বিরত হইয়াছেন ।

সৌধাতকি । কি জন্ত ?

ভাণ্ডারন । তিনি সীতামেবীর সেই মৈবহর্জিপাকের কথা শ্রবণ করিয়াই বানপ্রস্থধর্ম অবলম্বন করিয়াছেন, এবং এই অবস্থায় চন্দ্রদ্বীপে তপস্তা করিতে করিতে তাঁহার কতিপয় বৎসর অতীত হইয়াছে ।

সৌধাতকি । তবে কি জন্ত এখানে আগমন করিয়াছেন ?

ভাণ্ডারন । চিরন্তন প্রিয়স্বজ্ঞৎ বাম্বীকিকে অবলোকন করিতে আসিয়াছেন ।

সৌধাতকি । কোশল্যা প্রভৃতি কুটুম্বপক্ষীগণের সহিত অতঃপাশ্চাত্য সাক্ষাৎকার হইয়াছে কি ?

ভাণ্ডারন । সস্ত্রুতি ভগবান্ বশিষ্ঠ ভগবতী অরুন্ধতীদ্বারা বৈদী কোশল্যার নিকট বলিয়া পাঠাইয়াছেন যে কোশল্যা যেন স্বয়ং গিয়া বিধিলাঙ্ঘিত জনকের সহিত সাক্ষাৎ করেন ।

সৌধাতকি । এই সন্তল বৃদ্ধ যেরূপ পরম্পর মিলিত হইয়াছেন, আরও বালকগণের সহিত সেইরূপ মিলিত হইয়া ক্রীড়াকৌতুকে এই অনন্যায়-বহোৎসব সম্পাদন করি ।

(উভয়ে অগ্রসর হইল)

ভাণ্ডারন । ব্রাহ্মবাদী প্রাচীন রাজর্ষি জনক বাম্বীকি ও বশিষ্ঠের অর্জনা করিয়া সস্ত্রুতি আশ্রমের বহিঃস্থিত বৃক্ষমূলে ঐ অবস্থান করিতেছেন । অহা ! ইনি অন্তর্লীনাঙ্গল দীপ্যমান সমীচকর ভ্রাতৃ প্রতিনিবৃত্ত সীতাপোষিত সন্তানিত হইতেছেন ॥২

(উভয়ে বিদ্রোহ)

বিকৃতক ।

(অন্তঃপর জনকের প্রবেশ)

জনক। আমার কন্ডার অদৃষ্টে যে অনিষ্টপাত ঘটনাছে, জনননির্ভেদকারী, অতি কঠোর, বাধাজনক হৃদৈবহেতুসমুৎপন্ন, অবিচ্ছিন্নপ্রবাহ, দুর্দমনীয় সেই প্রবল শোকাবেগ ক্রকটের (করাতেব) ক্রায় অবিরত আমার মর্শ্বপ্রবেশ ছিন্ন করি-
তেছে, এবং দীর্ঘকাল অতিবাহিত হইলেও নৃতনের ক্রায় অশ্লুত হইতেছে ॥৩৮

অহো কি কষ্ট! একে এই দুঃসহ সীতাপোক, তাহাতে আবার বার্কিকা, তাহার পর আবার পরাক সান্ত্বন প্রকৃতি কৃচ্ছ্রাধা তপোভুটান, ইহাতে শরীরের রস ও ক্ষুদ্রমোক্ষপ্রকৃতি বাহু শুষ্ক ও ক্ষীণ হওয়াতে এই দগ্ধ দেহ সর্ববিধে অশ্লুপিত ও বৃথা হইয়াছে, তথাপি এখনও ইহার পতন হইতেছে না। আত্ম-
হত্যারও উপায় নাট। অবিগম বলেন—আত্মবাতী সূর্য্যরশ্মিসম্পর্কবিরহিত, গাঢ়াকাশাকাঙ্ক্ষার লোকে বাস করে। যদিও এইরূপে বহু সংবৎসর অতীত হইয়াছে, তথাপি প্রতিনিয়ত ভাবনাহেতু স্থল্লেখ্যভাবে অশ্লুতমান আলার এই দুঃসহ দুঃকালের বেন নৃতনের ক্রায় রহিয়াছে, এবং উপশমিতও হইতেছে না। হা
হাচ্ছ! যেবদনসত্তবে সীতে। তোমার সেই মোকোত্তর সৌন্দর্য্যমতিত দেহ-
নির্বাণের এমনই পরিণাম হইয়াছে যে, লজ্জায় আমি স্বচ্ছন্দে রোদন করিতেও
পারি না।

হা হা বৎসে। তুমি যে সময় অতি শিশু ছিলে, তখন তোমার যে
সুখকল কোমল দত্তাগ্রে শোভা পাইত, বাহাতে হাত ও ক্রনন
অনিরন্তরবে বর্তমান থাকিত, এবং বাহার অস্পষ্ট উচ্চারিত অসংলগ্ন বচন
স্বাসস্থান মধুর বোধ হইত, সেই সুখকল আমার বৃত্তিপথে উদিত
হইতেছে ॥৩৯

ভগবতি বহুবলি। তুমি সভাই অতি কঠিন।

অন্তঃপর, ব্রহ্মিণ, বশিষ্ঠমি বেরী অকল্পিত, যেহী ত্যাক্ষরী, বহুবলি
কৃষ্ণকল-লাল্যে দেব দ্বন্দ্বক ও তুমি বাহার বাহায়া অধমত আই, বাগ্বেদী
বিজ্ঞকে বেদেণ উৎপন্ন করিয়াছেন, সেইরূপ তুমি বাহাকে প্রেম-করিয়া
এক সরস্বতীর ক্রায় মেঘগোরবে ক্রিয়িত। সেই হৃদিতার তাত্পর্য্য দ্বন্দ্ব, অধি
মানসে। পুর্নি কিরূপে সত্ত্ব করিলে ? ৪ ৯-

[নেপথ্যে] ভগবতি । মহাদেবি । আপনারা এ দিকে আগমন করুন, এদিকে আগমন করুন ।

জনক । [দর্শন কবিয়া] এঁই যে গৃষ্টি ভগবতী অরুন্ধতীকে পথ দেখাইয়া আসিতেছে । [উত্থান কবিয়া] কিন্তু মহাদেবী বলিয়া কাহাকে আহ্বান করিতেছে ? [নিপুণতাব সহিত অবলাকন কবিয়া] হায় ইনি কি মহারাজ দশরথের ধর্মপত্নী আমার প্রিয়সখি বোশল্যা ? কে বিশ্বাস করিবে যে ইনিই সেই ব্যক্তি ?

ইনি দশরথগৃহে লক্ষ্মীর জায় ছিলেন অথবা উপমাষাচক পদের প্রয়োজন বি ? ইনিই সাক্ষাৎ লক্ষ্মী । ৩। কষ্ট । সেই ইনি দুর্ভাগ্যবশে কেমন এক ক্রেশমর অন্তবিধ জীবরূপে পবিণত হইয়াছেন । অহো কি দৈব-হার্ষপাক ॥ ৬ ॥

ভাগ্যের এঁই এক ভঃখকব অপূর্ণ বিবর্তন । যিনি পূর্বে আমার পক্ষে মূর্ত্তমান মহোৎসবর জায় ছিলেন, সম্প্রতি তাঁহাবট সাক্ষাৎকার আমার পক্ষে ক্ষতপ্রদেশে আব—প্রয়োগেব জায় অসহ্য হইয়াছে ॥ ৭ ॥

[অরুন্ধতী, কোশল্যা ও কঙ্কুর প্রবেশ]

অরুন্ধতী । “তুমি স্বয়ং গিয়া মিথিলাপতি জনকেব সহিত সাক্ষাৎ করিবে” ইহাট ভোমানিগের কুলক্ষক বশিষ্ঠদেবের আদেশ, ইহাট ভোমাকে বলিতেছি, এই জন্ত আমার পাঠাইয়া দিয়াছেন । তবে কেন পদে পদে এইরূপ মহান্ন নিকন্তম দেখাইতেছ ?

কঙ্কুরী । দেবি । আমি নিবেদন কবি—আপনি ধৈর্য্য ধারণ করিয়া ভগবান বশিষ্ঠের আদেশ প্রতিপালন করুন ।

কোশল্যা । এই দুঃসময়ে মিথিলাধিপতির সহিত সাক্ষাৎ কবিত্তে হইলে, এইজন্ত আমার জন্মের সকলদুঃখই এককালে উন্মিত হইতেছে । আমার মনের মূলবন্ধন বেন বিপর্য্যস্ত ও ছিন্নপ্রায় হইতেছে, আমি কদরকে শান্ত করিতে পারিতেছি না ।

অরুন্ধতী । এ বিষয়ে সংশয় কি ?

মহাবানিগের সঙ্কল্প বিচ্ছেদে শোকরাশি অবিচ্ছিন্ন ধারায় প্রবাহিত হইলেও এই দুঃসহ দুঃখ অরুন্ধতীর সাক্ষাৎকার ঘটিলে অনন্তস্রোতোধেয়ে উদ্ভুলিত হইয়া প্রবাহিত হয় ॥ ৮ ॥

কোশল্যা । বৎসা বধুর এইরূপ ভাগ্যবিপর্যয় ঘটিয়াছে জানিয়া রাজবির নিকট কিরূপে মুখ দেখাইব ?

অরুন্ধতী । জনককূলের ধুবন্ধব ই ন তোমাদিগেব গ্ৰাঘ্য বৈবাহক । ঋষি বাজবন্ধ্য ইহাকে সমগ্র বেদে উপদেশ দান করিয়াছিলেন ॥ ৯ ॥

কোশল্যা । মহারাজেব হৃদয়ানন্দবর্জন বৎসা বধুর পিতা চনিহ সেট রাজবি । হার হার অতি দুঃখের দানেই ইহার আগমনে আপ্যায়িত হইলাম । হা হ দুষ্ট । পুর্কেব সে সব আর বিছুই নাই ।

জনক । [অগ্রসর হইয়া] ওগব ও অরুন্ধাত । বৈদেহ সারথবজ্ঞ আপনাকে প্রণাম করিতেছে ।

পূর্কতন গুরুগণেব মধ্যে বাবষ্ট আপনাব পাতি বশিষ্ঠ ওপঃসজুত পবিত্র তেজোনিধিব আধাব চটয়াও যাহাব সংসার্গ পবিত্র ন ন কবেন, উবঃ—
কাল্যাদিত্যদেবীর স্তায় ঐভুবনেব মঙ্গলসাধনবতা জগদবংগ্য সেট আপনাকে ধর্মপীঠে মন্তক বিলুপ্তিত কারয় প্রণাম করিতে ছ ॥ ১০ ॥

অরুন্ধতী । আপনাব অন্তঃকরণে টংকুট একজ্যোতিঃ প্রকাশিত হউক ।
যিনি উদিত হ'য়া কিরণ বিতরণ করিতেছেন, সেট পবোবজা সবিভা আপনাকে পবিত্র করুন ।

জনক । (কণ্ঠকার প্রাণ) আশ্যগুহে । পঞ্চাপালক রামচন্দ্রেব জননী কোশল্যার কুশল ত ?

কঙ্কা । [স্বগত] তিনি আমাদিগকে আত নির্দয়তাবে বখেট তিরস্কার করিলেন । [প্রকাশে] রাজর্ষে । দেবী এই শোকেই দীর্ঘকাল প্রিয় তনয় রামচন্দ্রেব মুখচক্রে অবলোকন করেন নাই, যন্মন্মশী দুঃখে ইনি ব্যথিত, ইহাকে এক্রপ নর্দয় বাক্যে পীড়িত করা আপনাব উচিত নহে । কি এক দ্রষ্টব্যক্রমে রামচন্দ্ররও এক্রপ প্রবৃত্ত হইয়াছিল, কুন্তলদয় পোর ও জানপদগণ আশ্চর্য্যক্রমে আহা হাওন ন করিয়া সর্বত্র অতি কুর্কসত অপবায় ঘোষণা করিতে লাগিল, এই নিমিত্তই তিনি এই দিষ্টব্যকাণ্ডে প্রবৃত্ত হইলেন ।

জনক । আঃ, অরি আমার কন্তাকে পরিত্যক্ত করিবার কে ? হা দুর্ভাগ্য ।
যে ব্যক্তি এইরূপ কথা বলিতেছে, সে রামকর্তৃক অবমানিত আমাদের পুনর্ব্বার অবমাননা করিল ।

অরুন্ধতী । [নিখাস ত্যাগ করিয়া] ইহা সত্য । বৎসা সীতাব সহিত তুলনায় অনল অতি হীন । 'সীতা' এষ্ট কয়টি অক্ষর বিস্তৃতির প্রমাণ পক্ষে যথেষ্ট । হা বৎসে ।

তুমি বয়ঃকনিষ্ঠা অথবা আমার শিষ্যা সে বিষয়ের উল্লেখ করিবাব পরোজন নাট । কিন্তু শোমাব চরিত্রের পবিত্রতার উৎকর্ষে তোমার প্রতি আমার ভক্তি আরুহ ৭ দৃঢ়কৃৎ হইয়াছে । শিশু বা নাবীক বচাৰ্য্য বিষয় নহে তাম ভগ ৭৭ বনা । গুণট গোববেব কারণ, স্ত্রী কিংবা পুৰুষ এই লিঙ্গ-ভেদ সাব বয়ঃ বনা ১১ ।

কেশব । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । ১ । [অর্জুন ও
৩০ পদ]

জনক । চায় ক' এ কি ?

অরুন্ধতী । বাজর্ষে, অজ্ঞ আব কিছুই নহে ।

আপনি তেঁহাব অতি পিয় সূক্তন আপনাকে দর্শন করিয়া সেই বাজা দশরথ, এই সূক্ত, সচ শিশুজন, সেং সূত্রেব ৭৭ এং সমস্ত তেঁহাব স্থানপথে উদ্ভিত হইয়াছে । সেংজন্ত এই ঘোব দশাবপগায়ব যাতনায় আপনাব প্রিয়সখী মুর্ছিত হইয়াছেন কাবণ পবক্ষীগ ৭৭ চ বৃক্ষ মব জায় স্কোমল ॥ ১২ ॥

জনক । চায় হয় । আম অ-শব্দ নিদ্র হইয়াছি কেন না বহুদিনের পর দৃষ্ট প্রিয়সূক্তন দশবণেব প্রিয়পত্নীকে পৌতিম্বন্ধভাবে অবলোকন করিতে পারি নাট ।

মহাবাজ দশরথ আমার গোববেব কুটুম্বিনি আমার প্রিয় বন্ধু, দ্বিতীয় ছন্দ, আমার মুদ্রিমান আনন্দ এবং প্রাণধাবণেব সমগ্র কলঙ্করূপ, তিনি আমার শরীৰ অথবা জীবন, অথবা শ্ৰী আপেক্ষা যাহা অধিক তিনি আমার তাহাই ছিলেন । পিয়তম শ্রীমান্ মহাবাজ দশরথ আমান কি ছিলেন না ? ১৩ ।

ভা কষ্ট । ঠুনীই সেই কোশলা ।

ইহাব অথবা তেঁহাব পতিব যে কোনরূপ গোপনীয় প্রণয়পবাস সংঘটিত হইত, তজ্জন্ত আমাকে ইহীদের নিকট পৃথক পৃথক ভাবে ভিবন্ধাবব পাজ হইতে হইত । অন্তঃপব প্রসন্নতা সম্পাদনেব অথবা কোণেব ব্যবস্থা আমিই

করিতাম অথবা বাহা জন্মকে বিদীর্ণ করিয়া দগ্ধ করিতেছে,—তাহা স্বপ্ন করিয়া
আম কি হইবে ॥ ১৪ ॥

অরুণতী । হা কষ্ট । অতি দীর্ঘকাল নিখাস নিকট থাকিতে হইবার জন্ম
নিষ্পন্ন হইয়াছে ।

জনক । হায় । প্রিয়সখি ।

[কনকপুত্র জলদ্বারা সিক্ত করিতে লাগিলেন]

কঙ্ককী । বিধাতা প্রথমে স্রষ্টব্যবিধান করিয়া বন্ধু হ্রায় একতান অবিমিশ্র
আত্মকৃপা প্রদর্শন করিয়াছিলেন, কিন্তু তা ।। এখন তাগাব অকাণ্ডে ভাবান্তর
আনয়নপূর্বক ভাষণ প্রতিষ্ঠাচরণ দ্বারা ১৫৭৭ মনঃপীড়া বৃদ্ধি
করিতেছেন ॥ ১৫ ॥

কৌশল্যা । [সংজ্ঞালাভ করিয়া হা বৎসে জানকি । তুমি কোথায় ?
বিবাহসময়ে সম্পাদিত শোভাবশেষদ্বারা সমলগ্নত, সমুজ্জল হস্তবিকাশে
পদ্মপ্রতিম তোমার সেই মনোবশ মুখমণ্ডল আশ্রয় করিয়া উদ্ভিত হইতেছে ।
বৎসে । নিকলক শশধরেব প্রসু বত জ্যোৎস্নার হ্রায় মনোহর মেহলতিকা দ্বারা
আমার ক্রোড়দেশ পুনবার আলোকিত । বদ । মহারাজ দশবৎ সর্কদা বলিতেন
“এই সাতা বৎসকুলেব বধ বটে, কিন্তু তনকেব স হ । সখকবলত এ আমার কন্তা
ভিন্ন আর কেহ নয় ।”

কঙ্ককী । দেবী বেক্রপ বলিলেন তাচা ঠিক ।

রাজা দশরথের পাঁচটি অপত্য থাকিলেও বাম তাঁহার সবিশেষ প্রিয়
ছিলেন । এবং শান্তা তাঁহার বেক্রপ প্রিয় কন্তা, বধুচতুর্ভয়ের মধ্যে সীতাও
সেইরূপই ছিলেন ॥ ১৬ ॥

জনক । হায়, প্রিয়বন্ধো দশরথ । তুমি সর্বপ্রকারে আমার জন্ম অধিকার
করিয়াছিলে ; তোমাকে কিরূপে বিস্মৃত হইব ?

কন্তার পিতৃপুত্রগণই আমাতার স্বজনকে পূজা করিয়া থাকেন, ইহাই
লোকাচার । কিন্তু আমানিগের মধ্যে বৈবাহিকসম্বন্ধ স্থাপিত হওয়ার পর
তুমি যে আমাকে সেইরূপ পূজা করিতে, ইহা লোকাচারের বিপরীতই ছিল ।
তাবুৎ সজ্জন তুমি কালকর্ষক অপহৃত হইয়াছ ; সখকের বীজও লুপ্ত হইয়াছে ।
এই ভাবণ জীবলোকরূপ নরকে আমি জীবিত রহিয়াছি ; পাশাপাশি আমি, আমার
জীবনে যিক ॥ ১৭ ॥

কৌশল্যা। বৎসে জানকি! কি করিব? আমার এই দম্ভ প্রাণ যেন অতি দৃঢ় বজ্রলেপ দ্বারা নিখক্ৰ তইয়া স্থপূত হইয়া বহিয়াছে, এ কিছুতেই হতভাগিনীকে পরিত্যাগ করিতেছে না।

অরুন্ধতী। রাজপুত্রি, সমাধস্তা হও। মধ্যে মধ্যে অশ্রুপাতেব বিরতি-সম্পাদন কর্তব্য। আব আশাশুভাশ্রমে তোমাদিগেব কুলগুরু দ্বারা বলিয়াছিলেন, তাহা কি তোমার মনে নাই? তাহা ত ঘটয়ানো। কিন্তু তাহাব পবিত্রাম মঙ্গল হইবে

কৌশল্যা। ভগবতি, আমার আশা ভরসা নির্মূল হইয়াছে।

অরুন্ধতী। তবে কি রাজপুত্রি তুমি মনে কব যে তাহা মিথ্যাশ্রব্য। অগ্নি সংকত্রিয়কুলজাতললনে, ইহার অত্থা হইবে একরূপ মনে কবা উচিত নহে; হহা নিশ্চিতই ঘটবে।

যে ব্রাহ্মণগণ ব্রহ্মজ্যোতিব সাক্ষাৎকাব লাভ করিয়াছেন, তাহাদিগের উক্তিভে কোনরূপ সংশয় করিও না। তাহাদিগেব বাক্যে শুভাবহা লক্ষ্য নিহিত থাকেন; তাহারা কদাপি মিথ্যা বা বিপবীতার্শ বাক্য উচ্চারণ কবেন না ॥ ১৮ ॥

[নেপথ্যে কল কল ধ্বনি। সকলে শ্রবণ কবিত্তে লাগিলেন]

জনক। অস্ত্র শিঃব্যক্তিদিগেব আগমনহেতু অনধ্যায়; এই জন ব্রাহ্মণ-বালকগণ উদ্ধতভাবে খেলা করিতেছে, তাহাদিগেই এই কলকলধ্বনি।

কৌশল্যা। বাল্যকালে সুখ অতীব স্থলভ। [নিপুণভাবে অবলোকন করিয়া] ওমা। ইহাদিগের মধ্যে ঐ বালকটি কে, যে বাঘভজের শরীরের শোভার ভায় শোভা দ্বাবা সমলভুত, নয়নাভিরাম ললিতমধুর দেহ দ্বারা আমাদিগের নয়ন শীভল কবিত্তেছে।

অরুন্ধতী। [জনান্তিকে হর্ষ ও উৎকণ্ঠাব সহিত, স্বগত] ভাস্করবী বাহাদেব পোপনীর বৃত্তান্ত বলিয়া আমার কর্ণে অস্বত বর্ষণ করিয়াছিলেন, এটা তাহাদের মধ্যে একজন হইবে। কিন্তু জানিনা দীর্ঘাশুঃ কুশ ও লব্ধেব মধ্যে এ কোন্টি।

জনক। পদ্মজজিহ্বস্তাম, শিখণ্ডকদ্বারা ভূষিত সুখমণ্ডল, পবিত্র এই বালকটি কে? আর দেহশোভা দ্বারা ব্রাহ্মণবালকগণকে দেখে

অলঙ্কৃত করিতেছে, ইহাকে দেখিলে মনে হয় যেন আবার বৎস রাগচন্দ্র
পুনরায় শিশু হইয়াছে; এবং তাকে দেখিবারাত্র নয়নদ্বয় যেন সুখাঞ্জন
ঘারা লিপ্ত হইতেছে ॥ ১৯ ॥

কক্কুণী। আশাব বোধ হয় এই বালক নিশ্চিতই ব্রহ্মচর্য্যব্রতধারী কোন
জঞ্জিয়বালক।

জনক। ঠিকাই সত্য। বাবণ -

উচার পৃষ্ঠেব পার্শ্বস্থ ৩৥৮৮। বসন্তমান বহিয়াছে দীর্ঘ শিখাশুষ্ক
ভূবীর্ঘনিহাঃ বালকনিব নৃপাণাং তবন্তিঃ কল্পনাক্ষর স্পর্শ বহিতেছে।
ইহাব একঃস্থল ভ্রমরা শব্দ প [স্বর] চিঃ। গুণ চর্য উচার
উত্তরায়; এবং মৌক্যাকাং মেঘগাণ্ডার মথিগাবাসন্তু অশোবাস উচার
কটিদেশে নিবদ্ধ, তছাব হস্তে গুণঃ সঙ্গমালিকাবলয় এ অশ্বখনিশ্চিত দণ্ড
রহিয়াছে ॥ ২০ ॥

ভগবতি অরুণতি, এই বালক কোথা হইতে আসিয়াছে এ সম্বন্ধ আপনি
কি মনে করেন?

অরুণতী। আমরা এ অঞ্চল এত স্থানে আসিয়াছি।

জনক। আখ্যাত্রে, আশাব অত্যন্ত বাতুল হইয়াছে। অতএব আপনি
ভগবান্ বাস্তুকিব নিকট গমন করিয়া তছাব গণের জিজ্ঞাসা করুন, এবং এত
বালককে বলুন—যে কতিপয় বৃদ্ধ তোমাকে দেখিতে চক্ষা করেন।

কক্কুণী। যে আজ্ঞা। [নিঃসৃত]।

কৌশল্যা। আপনারা কি মনে করেন যে—এই বালকটাকে একরূপ বলিলেই
সে এখানে আগমন করিলে?

অরুণতী। স্পষ্ট আশ্রিত কি বিনয়াদিবজ্জিত হইতে পারে?

কৌশল্যা। [দর্শন করিয়া] এই বালকটি বিনীতভাবে গৃহের বাধ্যশ্রবণ
করিয়া ঋষিবালকদিগকে পরিত্যাগ পূর্ব্বক এই দিকেই যে আসিতেছে।

জনক। [অনেকরূপ অবলোকন করিয়া] অহো! কি অনির্ব্বচনীয়
লক্ষণ্যজনক ভাব।

এই বালকে বিনয়, শৈশব ও সৌন্দর্য্যহেতু অত্যন্ত জনপ্রিয় বহিরা
লক্ষণ্যবিশিষ্ট হইতেছে, বাহা পণ্ডিত জনেরই বৃদ্ধির বিষয়ীভূত; কিন্তু সূর্যের
কিছু দূরবোধ। অতি সূত্র অসঙ্গত বর্ণিতও যেহেতু হিন্দল গৌরবে

আকর্ষণ করে সেইরূপ প্রবল আনন্দ আমার হৃদয় চিত্তকে উত্তেজিত করিতেছে ॥ ২১ ॥

লব । [প্রবেশ করিয়া, স্বগত] বাধাদিগের নাম ও বংশগরিচয়ের ক্রম জান না এবং বাঁহারা আমার বহুমানাস্পদ, তাঁহাদিগকে আমি স্বয়ং কোন্ প্রণালী অবলম্বন করিয়া অভিমান কবি । [চিন্তা করিয়া] প্রাচীনদিগের নিকট শ্রুতিগাছি এইরূপ প্রণালীতে কোন দোষ নাই । দিনীতভাবে সন্নিবেশ গমন করিয়া] আমি এখনও মস্তকে আগনাদিগকে যথাক্রমে প্রণাম করিতেছি ।

অকঙ্কণী ও জনক । কল্যাণাস্পদ বৎস, তুমি দীর্ঘাশ্রয় হও ।

কৌশল্যা । বৎস তুমি চিরজীবী হও ।

অকঙ্কণী । এস বৎস [লবকে ক্রোড়ে করিয়া স্বগত] সৌভাগ্যবশতঃ বহুকাল পবে আমার ক্রোড়ই কেবল পূর্ণ হ'ল এমন নহে, মনোবধও পূর্ণ হইল ।

কৌশল্যা । বৎস, আমার ক্রোড়ও এস । [ক্রোড়ে করিয়া] আহা, এই বালক কেবল ঈশদ বকসিত নীলাংগা ব স্তায় গ্রাম ও উজ্জল অঙ্গসৌষ্ঠব এবং সর্বোৎকর্ষসম্পন্ন হইতে স্তব্ধকর্তৃ কলহংসধ্বনিবৎ দীর্ঘতর কণ্ঠস্বর দ্বারা যে রাগভঙ্গের অধিকরণ কাণে শুনা যায় নহে, সূক্ষ্মত কমলেন্দু গর্ভচন্দ্রের বোমল স্পর্শের ত্রায় বৎসের গাএস্পর্শেও তবৎ । বৎস, তোমার মুখ স্র দেখি । [চিবুক উন্নত করিয়া যত্ন সহকারে নিরীক্ষণ করণানন্তর অশ্রুস্রোতনপূর্বক আবেগেব সহিত । বজ্রি, আপনি কি দেখিতেছেন না ? নিপুণভাবে দেখিলে স্পষ্টই মনে হয় যে ইহার মুখে সীতার মুখচন্দ্রের সাদৃশ্য বিদ্যমান ।

জনক । দেখিতেছি সখি, দেখিতেছি ।

কৌশল্যা । আহা আমার হৃদয় যেন উন্নত হইয়াছে । এবং কি এক চিন্তায় আকুল হইয়া কত কি অসম্বন্ধ কল্পনা করিতেছে ।

জনক । [সর্বদ্য নিরীক্ষণ করিয়া] এই বালকের আকর্ষণিক বৎস নীলাঙ বাসচন্দ্রের যেন সম্পূর্ণ প্রতিবিম্ব পতিত হইয়াছে । ইহার আকর্ষণিক সেইরূপ, কাণ্ডি ও তবৎ, কণ্ঠস্বর ও স্বাভাবিক বিনয়ও অকঙ্কণী

এবং পবিত্র ভোজোবিশেষ ও ঠিক সেইরূপ । ১। অদৃষ্ট, আশ্রয়-চকল ঠিক কেন মিথ্যা পথে ধাবিত হইতেছে ২২ ॥

কৌশল্যা । বৎস, তোমার মা আছেন ? তোমার পিতাকে মনে পড়ে কি ?

লব । না, না ।

কৌশল্যা । তবে তুমি কাহার ?

লব । ভগবান বাধ্যকিরু ।

কৌশল্যা । বৎস, যাহা বলিবাব আছে বল, গোপন করিও না ।

লব । আমি এই মাত্রই জানি ।

[নেপথ্যে] ওহে সৈনিক ৭, কুমার চক্রেতে আঁজা করিতেছেন যে—
তোমাদিগের মধ্যে কেহ আশ্রমেব সন্নিকটে ভূমিতে গমন করিও না ।

অকম্পিত ও জনক । আশা, অশ্রমেবীর অশ্রের রক্তাশ্রসঙ্গে সমাগত বৎস চক্রেতেকে অভ্যর্থনা করিব, আজ আমাদিগের কি সুদিবস ।

কৌশল্যা “বৎস লক্ষ্মণের পুত্র আদেশ করিতেছে” অন্ততবিন্দুমধুর এই অক্ষরগুলি শ্রবণ করিলাম ।

লব । মধ্যাহ্ন, কাহার নাম চক্রেতে ?

জনক । মধ্যাহ্নপুত্র রাম ও লক্ষ্মণকে জান কি ?

লব । ইহারাই রামায়ণকথার প্রধান পুরুষদ্বয় ।

জনক । তাহাট বটে ।

লব । ওঁহাদিগকে কেন জানিবনা ?

জনক । চক্রেতে সেই লক্ষ্মণের পুত্র ।

লব । উর্ঝিলা পুত্র ? তাহা হইলে উনি রাজর্ষি মিথিলাধিপের দৌহিত্র ?

অকম্পিত । [হাত করিয়া] বৎস রামায়ণকথার যে সাত্ত্বিক অভিজ্ঞ তাহা প্রকাশ করিয়াছে ।

জনক । [চিন্তা করিয়া] যখন তুমি রামায়ণকথার এক্ষণ অভিজ্ঞ, তখন কিম্বি জিজ্ঞাসা করিতেহি, আচ্ছা বল দেখি—মধ্যাহ্নপুত্রদিগের কাহার কি পুত্রিক পুত্র কোন্ কোন্ পত্নীর গর্ভে জন্মগ্রহণ করিয়াছে ?

লব । এক্ষণ কথার বিভাগ আবশ্য পূর্বে ভূমি আই, অতঃপর
কুমার আই ।

জনক। কবি কি উ

হা প্রণয়ন করেন নাই

নব। প্রণয়ন করিরাছেন, কিন্তু প্রকাশিত করেন নাই। তাঁহারই
কোনও একটা অংশ অল্প সাক্ষরবোজনদ্বারা রসবহন ও অভিনয়যোগ্য করিয়া
ছেন। এবং সুনি সেই অংশ বহুতে লিখিয়া নাট্যসুত্রকার তরতরুনির নিকট
পাঠাইরা দিয়াছেন।

জনক। কি জন্ম ?

নব। সেই মায়াআশালী তরতরুনি অগ্নিস্রা দ্বারা উহা অভিনয় করাইবেন।

জনক। এ সমস্তই আমাদের নিকট কোতুলজনক।

নব। ঐ অংশের প্রতি ভগবান্ বাস্তবিকর অভীষ বহু। করেকজন
শিষ্যের হস্তে ঐ পুস্তক তরতরুনির পাঠাইরাছেন। তাঁহাদের অল্পচরবর্ণের
বিবরণিবারণার্থে বহুশ্রম করিয়া আতা প্রেরিত হইরাছেন।

কৌশল্যা। বৎস। তোমার আতাও আছে ?

নব। আছে, তাঁহার নাম আর্ধ্য কুশ।

কৌশল্যা। তোমার কণার বোধ হইতেছে যে, সে তোমার ছোট।

নব। তাহাই ষটে, প্রসবক্রমে তিনিই ছোট।

জনক। তোমরা কি বয়স ?

নব। হাঁ।

জনক। কথা প্রবন্ধের (রাম চরিত্রের) কি পর্যন্ত শেব বলত ?

নব। পৌরসগন্ধক উৎপাদিত মিথ্যা অপবাদে শঙ্কিত হইরা রাজ্য
রামচন্দ্র কর্তৃক নির্কাসিতা, বহুতরুনিরুৎপন্ন, আসন্নপ্রসববেদনা নীড়াবেবীড়ক
লক্ষ্য একাকিনী বনে বিসর্জনপূর্বক প্রত্যাগত করেন। এই পর্যন্ত।

কৌশল্যা। হা হা বৎসে পূর্ণচন্দ্ররুপি নৈব হর্ষিপাকবশতঃ একাকিনী
তোমার হৃদয়হৃদয়ার দেহের কি হৃদশাই হল।

জনক। হা বৎসে।

আকস্মিক নির্কাসনরূপ জ্বরবিহারক অপমান এবং সেই অবস্থায়
প্রসববেদনা প্রাপ্ত হইরা স্যামানি হিংস্রভঙ্গন কর্তৃক চতুর্দিকে পরিভ্রমণ
করিতা হুনি আত্মলজাবে 'পিতা, মাতা কলন' বলিয়া বহুবার আকস্মিক
স্মরণ করিয়াছিলেন।

নব। আরও ? হইয়াছে হইবে কে ?

জনক।

অকস্মতী । ইনি কোথায়, উনি জনক ।

লব । (সন্ধান চূড় এবং কৌতুক সহকারে দেখিতে লাগিলেন)

জনক । অহো ! হুট পৌরবর্গের অনধিকারচর্চা ! অহো ! রামচন্দ্রের
কিঞ্চারিতা !

এই কঠোর এবং দারুণ বজ্রপাত (সীতা নির্বাসন) সর্বদা চিন্তা করিতে
করিতে আমার ক্রোধানল ধ্বংস করিয়া প্রজলিত হইবার সুযোগ উপস্থিত
হইয়াছে এবং আমাকে ধ্বংসেরূপে কিবা শাপপ্রদানে উত্তেজিত করিতেছে ॥২৪॥

কৌশল্যা । ভগবতি, রক্ষা করুন, রক্ষা করুন ; কষ্ট রাজর্ষিকে হুট
করুন ।

অকস্মতী । অবমানিত তপস্বীদিগের ক্ষমার অবস্থা প্রায়শঃ এইরূপ হয় ।
কিন্তু হে রাজন্, রাম আপনার সন্তান ; দীন প্রভাগণও দয়ার পাত্র ও
রক্ষণার্থ ॥২৫॥

জনক । এই দ্বিবিধ প্রতীকারোপায়, ভগবান্ করুন, রঘুনন্দন রামচন্দ্রে
কেন প্রবৃত্ত না হয় । কারণ রাম আমার পুত্ররত্ন । পুরবাসীদিগের মধ্যেও
অনেক (অবধ্য) বিপ্র, বালক, বৃদ্ধ, বিকৃতাক, ও গ্রীষ্মন আছে ॥২৬॥

ব্রাহ্মণসমন্বয় । (সম্ভাস্তভাবে শ্রবণ করিয়া) কুমার ভদ্রা বার যে
প্রাণে একরূপ-জীব আছে, বাহার নাম অথ । আমরা সেই অথ সংপ্রতি
দেখিলাম ।

লব । স্বাপদের প্রতীকিতাগম্যে, এবং বৃক্ষকোষ্ঠ আখ্যানাদিতে অথের
বিষয় পড়িয়াছি । তোমরা বল ত অথ কিঞ্চার ?

ব্রাহ্মণসমন্বয় । শোন,—

অথের পতাদ্বয়কে এক বৃহৎ পুচ্ছ আছে, লব উহা অবিরত ঐকান্তিক
করিয়া থাকে । অথের গ্রীষ্ম দীর্ঘ, উহার চারিখানা পুং আছে । অথ দরম
কৃত্তকণ করে, এক আত্মপরিচয় মনসিও পরিচয় করে । অথের আঁর
কপা করিয়া দরকার কি ? উহা অনেক রূপে চমিয়া গেল, এল, এল,
আঁরিয়া যাই ॥২৭॥

১. কঠোর-করুন করিয়া কুমারের পদ্বিরে কণ ও হস্ত ধরিয়া আঁকর্ষণ
করিতে লাগিবে)

লব । (কৌতুক, অল্পরোধ ও বিনয় সহকারে) মহোদয়গণ, দেখুন, দেখুন, ইহার আদ্যে টানিয়া লইয়া বাইতেছে ।

(দ্রুত গমন করিল)

অরুদ্রতী ও জনক । বৎস কৌতুক চলিতার্থ কর ।

কৌশল্যা । ভগবতি, আমার বোধ হইতেছে যেন ইহাকে না দেখিলে প্রাণধারণ করিতে পারিব না, এইজন্য একটু সরিয়া গিয়া দীর্ঘায়ঃ বৎসকে চলিয়া বাইবার কালেও দেখি ।

অরুদ্রতী । ঐ চপল বালক অতিদ্রুতভাবে অনেকদূর চলিয়া গিয়াছে । উহাকে দেখিব কি প্রকারে ?

কঙ্ককী । (প্রবেশ করিয়া) ভগবান্ বাম্মাকি বলিলেন যে আপনাদ্বারা বধাকালে ইহা জাত হইতে পারিবেন ।

জনক । অতিদ্রুতর (বহুতপূর্ণা কেমন কিছু হইবে) ভগবতি অরুদ্রতী, সখি কৌশল্যে, আৰ্য্য গৃহে, চলুন আমরা সকলে যথঃ গিয়া বাম্মাকির সহিত দেখা করি ।

(বহুবর্গ নিঃসৃত)

বটুগণ । কুমার, সেই অগুরু পদার্থ দেখ ।

লব । বেথিলান, এবং বুথিলান যে এটি নিশ্চিতই অকস্মৎকালের লব ।

বটুগণ । কিরূপে জানিলে ?

লব । আর্য্য, তোমরা ত সেই (বজ) প্রকরণে ইহা অধ্যয়ন করিয়াছ । তোমাদের কি মনে পড়ে না যে ভবের রক্তিবর্গ কবচধারী, বণ্ডধারী ও তুণীরধারী প্রত্যেকেই শতসংখ্যক । এই সৈন্তগণও প্রায়ই সেই রকমই দেখা বাইতেছে । যদি আমার বাক্যে বিশ্বাস না হয়, তাহা হইলে গিয়া লিঙ্গাঙ্গ কর ।

বটুগণ । ভরে, ভরে ; এই অর্থাৎ কি উদ্দেশ্যসাধনার্থে বাহির করিয়া আন করিতেছে ?

লব । (সম্মুখস্থানে, আশ্রয়) আহো অকস্মৎকাল বিধবিনয়ী কর্তৃক বিবেক প্রসূতক, দীর্ঘায়ঃ কর্তৃক পণ্ডিতব্রতক সহানু উৎসর্গের, পণ্ডিত্য প্রদর্শন ।

(নেপথ্য)

এই অথটি রাবণবংশধরকারী সপ্তলোকে অধিতীয় বীর রাবণের বিজয়-
কেতন অথবা বীরস্বের ঘোষণা ॥ ২৮ ॥

লব। (বাধিতের দ্বার) অহো এই বর্ণগুলি ক্রোধোদ্দীপক।

বটুগণ। কি বলিতেছে, কুমার বড়ই বিচক্ষণ—ঠিক বুঝেছে।

লব। ওহে, ওহে, পৃথিবী কি ক্ষত্রিয়শূত্র হইয়াছে যে তোমরা এইরূপ
সপর্কে ঘোষণা করিতেছ ?

(নেপথ্য)

অরে, মহারাজের প্রতিদ্বন্দ্বী ক্ষত্রিয় কোথায় ?

লব। বিক্‌বুর্ধেরা।

বহি তাহার। থাকে থাকুক, একি তার মেখাইতেছ ? অথবা বাক্যব্যয়ে
প্রয়োজন নাই; আমি বেগে ধাবিত হইয়া এই তোমাদের পতাকা হরণ
করিলাম ॥ ২৯ ॥

ওহে ব্রাহ্মণকুমারগণ, তোমরা এই অথকে বেটন করিয়া লোষ্ট্র দ্বারা আঘাত
করিতে করিতে লইয়া চল, এই হতভাগাটি হরিশগুপ্তির যথো বিচরণ
করুক।

কুপিত ও হৃষ্ট একজন পুরুষ। (প্রবেশ করিয়া) হি হি, কি উদ্ভট !
কি বলিলে। অস্ত্রধারী সৈনিকগণ অতি উগ্রপ্রকৃতি ও নির্দয়, তাহার।
বাক্যেরও উদ্ভট বাক্য লব্ধ করে না। অপূর্ণ অরণ্য দর্শনে কুহুলাক্রান্ত-
চিত্ত শব্দবিহীন কুমার চন্দ্রকেতু এখনও এখানে আসিয়া পৌছেছেন নাই,
তৎপূর্বেই এই ব্রহ্মপুত্রাকীর্ণ অরণ্যপথে পলায়ন কর।

বটুগণ। কুমার, অব লইবার প্রয়োজন নাই। আহুতীর প্রেই অস্ত্র শব্দ
বিস্তুরিত করিয়া কুমারকে ভয়ানক করিতেছে। আশ্রয়ও এখানে হইতে অনেক
দূরে। এস, আমরা যুগের ভার উল্লঙ্ঘন করিয়া পলায়ন করি।

লব। (বিবদ্যাত করিয়া) কি ! অস্ত্র বিস্তুরিত করিতেছে।

বাহার বিকটবট্টানিত প্রাক্তর, ভট্টপ্রাক্তরদেহে বিদ্যুৎ সোমজিহবাসমূহ
মৌলীধারা বৃষ্ণ বর্ষ ও বলবিত, এক দ্বারা হইতে বসন্তলিঙ্গলুপ্ত হুয়ার, শব্দবাহন

সম্মিত হইতেছে, সেই এই মঙ্গলীকৃত শরাসন বিখ্যাসে উত্তম আঁহাভূষিত
বসের সুধাবির ব্যাধানের অস্বকরণ করক ॥ ৩০ ॥

(যথোচিতভাবে পরিভ্রমণ করিতে করিতে সকলে নিজাঙ্গ)

কৌশল্যাজনকযোগ নামক চতুর্থ অঙ্ক সমাপ্ত ।—

পঞ্চম অঙ্ক ।

(নেপথ্যে)

ওহে সৈন্তগণ, তর নাই, আবাদিগের উপার হইয়াছে, নারকের আগমন
হইয়াছে ।

এই চক্রেতে ভোবাদিগের যুদ্ধের সংবাদ প্রাপ্ত হইয়া স্তম্ভকর্তৃক ক্রত
পরিচালিত, ধাবমান, বেগশালী অশ্বদ্বারা বাহিত রথে আরোহণ করিয়া
আসিতেছেন ; কোবিন্দার কাঠনির্মিত তীর রথের প্রদ উদ্ঘাতকণ্ঠঃ কল্পিত
হইতেছে ॥ ১ ॥

(স্তম্ভকালিত রথে ধলুপাণি হর্ষবিস্ময়সম্মিশ্রিত চক্রেতে প্রবেশ)

চক্রেতে । আর্ধ্য স্তম্ভ, দেখুন, দেখুন—

অদ্বুত বীর্য়সম্পন্ন এই বীরবালক সমরক্ষেত্রে অসদীর সৈন্তগণের উপরি
কুমারবৃষ্টির ভায় অবিস্রান্ত বাণবর্ষণ করিতেছে । জেৎ ক্রোধবশতঃ ইহার
মুখের আরক্ত হইয়াছে, এবং অনবরত জ্যাসম্মুখে শব্দারমান ধনুঃ আকৃষ্ট করিয়া
পরবর্ষণ করাতে ইহার শিখাগণ্ডক কল্পিত হইতেছে ॥ ২ ॥

আশ্চর্য ! আশ্চর্য ॥

সমুৎপন্ন অপ্রসিদ্ধ নব অস্ত্রের ভায় পরিতৃপ্তমান এই সুনিশিত একক সমস্ত
সৈন্তবৃহৎ, বিদ্যাব্যাপককরিকপোলপ্রহির টঙ্কারে ভীষণ শরসহস্রাংগ প্রস্রবিত
করিয়া আবার বিস্ময় উৎপাদন করিতেছে ॥ ৩ ॥

স্তম্ভ । আহূয়ন ।

ভোবাদই কুল্য রূপনানু, স্তম্ভস্বরাতিশয়িপ্রভাবযুক্ত এই শিতকে নিরীকণ
করিয়া, বিধাবিজ্ঞবজ্রোদী রাকসগণের বিনাশে সমুদ্রত, ধলুপাণি স্তম্ভসম্মুখে
বসে পড়িতেছে ॥ ৪ ॥

চক্রেতে । এই একটী বালকের প্রতি অসংখ্যকীর বহুসংখ্যক সৈন্তগণ
সম্মুখীন করিতেছে, ইহাও আবার স্তম্ভ সজ্জিত হইতেছে ।

স্ববর্ণময় কৃত্ত বটিকানিকণে ঝর্ণঝর্ণাধোপগারি তন্দনবৃন্দযুক্ত প্রচুর মন-
 ধারাবিধিমেঘোপমগজশ্রেণীসমবিত এই অসংখ্য সৈন্ত যুদ্ধোপযোগী শাণিত
 ভীষণ শত্রুনাশ করকন্দলীম্রাবা ধারণ করিয়া এই অসহায় শিশুকে বেটন
 করিয়াছে ॥ ৫ ॥

স্বব্রত । বৎস, ইহারা সকলে মিলিত হইয়াও ইহার কিছুই করিতে পারি
 তেছে না, প্রত্যেকে পৃথকভাবে কি করিবে ?

চন্দ্রকেতু । আর্ঘ্য, শীঘ্র শীঘ্র চলুন । এই বালক আমাদের আশ্রিতজন
 সমূহকে অতি ভীষণভাবে দলিত করিতে আবদ্ধ করিয়াছে । দেখুন—

বাধা প্রদণ করিয়া দূরস্থিত গিরিকুঞ্জবর্তী কুঞ্জরসমূহ কর্ণজর প্রাপ্ত হইয়া
 ক্রোধ করিতেছে, বাধা আমাদের প্রভূত হস্তভিনাদে দিগ্বীড়িত হইতেছে, তাবুশ
 আশঙ্ক উজ্জ্বলিত করিয়া এই বীর ভূমিতলে বিচেষ্টমান কবন্ধসমূহের ছিন্নযুগ্ম
 রাশিতে বহুধাতুল আচ্ছন্ন করিতেছে, মনে হয়—বিশ্বগ্রাসে প্রবৃত্ত ভূরিতোজনে
 তৃপ্ত কৃতান্তের বনন প্রাপ্ত হইতে গলিত ভোজনবিশেষ দ্বারা পৃথীতল পরিপূর্ণ
 হইল ॥ ৬ ॥

স্বব্রত । (বগত) ঈদৃশ বীরের সহিত বৎস চন্দ্রকেতুর বন্দ্যুদ কিরূপে
 অগ্রসরন করিব ? (চিন্তা করিয়া) অথবা আমি ইক্ষুকুবাংশীর রাজগণের গৃহে
 বৃত্ত হইয়াছি, যদি বন্দ্যুদ উপস্থিতই হয়, তাহা হইলে উপার কি ?

চন্দ্রকেতু । (বিস্ময়, লজ্জা ও সন্দেহের সহিত) বিক্, বিক্, আমার সমস্ত
 সৈন্ত পরাভূত হইল ।

স্বব্রত । (রথের বেগ বর্দ্ধন করিয়া) আমুদ্যন্ সেই বীর এক্ষণে তোমার
 সহিত আলাপের উপযুক্ত প্রদেশে বিরাজমান ।

চন্দ্রকেতু । (বিস্ময়গণের অভিনয় করিয়া) আর্ঘ্য, বার্তাহরগণ ইহার খেন
 কি নাম বলিয়াছিল ?

স্বব্রত । বৎস, লব এই নাম ।

চন্দ্রকেতু । ওহে মহাধাতি লব, এই গৈরিকগণের সহিত যুদ্ধে কি
 প্রয়োজন ? এই আমি উপস্থিত আছি, আমার নিকট এস, তেজ তেজ
 প্রদীপ হউত ॥ ৭ ॥

স্বব্রত । কুমার, দেখ, দেখ ।

যুগ্মনিঃশব্দক বেবগর্ভন গ্রবণে বেবন হতিশ্রেণীর অববর্দ্ধন হইতে নিবৃত্ত

হয়, এই বীরশিঙাও সেইরূপ অংকবৃত্তক যুদ্ধার্থ আহুত হইয়া সৈন্তদলন রূপকার্য্য হইতে নিবৃত্ত হইতেছে ॥ ৮ ॥

(তাহার পর স্মরিত ও উদ্ধৃত গতিতে লবের প্রবেশ)

লব । সাধু, রাজপুত্র, সাধু, সত্যই তুমি ইক্ষ্বাকুবংশধর, এই আমি আনিয়াছি ।

(নেপথ্যে মহান্ কলকল শব্দ)

লব । (আবেগের সহিত ফিরিয়া) কি ? এইমাত্র পরাজিত হইয়াও সেনাপতিগণ পুনর্বার প্রতিনিবৃত্ত হইল এবং যুদ্ধার্থী হইয়া আমার সমীপে আগমনপূর্ব্বক আমাকে আঘাত করিতেছে । ষিক্ এই মুখদিগকে—

চতুর্দিক হইতে সমুখিত এই গভীর ও ভূমূল সৈন্তকোলাহল, প্রলয়গবনে উবেলিত সাগরের সলিলবাশিষ স্তায় সমুদ্রান্তঃপ্রাণীন পর্ব্বতসমূহসম্পর্কে সন্ধিস্থত-বাড়বানল তুল্য প্রচণ্ড মদীর কোপানলশিখাগমুহেব কবলত প্রাপ্ত হউক ॥ ৯ ॥

(গমন করিতে লাগিল)

চক্রকেতু । ওহে কুমার,

অতি অল্পতঃকালান্তরবশতঃ তুমি আমার প্রিয় এবং সখা । অতএব বাহা আমার, তাহা তোমারই । তবে কেন তুমি নিজ পরিজনবর্গকে এতদূর নির্ভীকভাবে নিহত করিতেছ ? তোমার দর্শনাতন চক্রকেতু এই উপস্থিত ॥ ১০ ॥

লব । [হর্ষ ও সন্ত্রস্তের সহিত পরাবৃত্ত হইয়া] মহামুভব সূর্য্যবংশনন্দনের কি প্রলয় অথচ কঠোর বীরজনোচিত বাক্যাবলী । এই সৈনিকদিগের সহিত যুদ্ধ করিয়া কি প্রয়োজন ? ইহাকেই সম্মানিত করি ।

(পুনর্বার নেপথ্যে কল কল শব্দ)

লব । (ক্রোধ ও বিরক্তির সহিত) আঃ, বীরের সহিত সমাগমের বিরোধ-পাদসকারী ইহারা আমাকে অত্যন্ত বিড়ম্বিত করিতেছে ।

(তাহাদিগের অভিমুখে গমন করিতে লাগিল)

চক্রকেতু । আর্ধ্য, দেখুন, ইহা দেখিবার যোগ্য বটে ।

ঔৎসুক্য ও দর্পবশতঃ আমার প্রতি বহুলক্ষ্য, পশ্চাদ্ভাগে সৈনিকগণ কর্তৃক অল্পহত, দণ্ডীকৃতচাপপাণি এই কুমার, দিগ্বরে পর্য্যায়ক্রমে প্রচলিত পবনতরে উত্তরদীক্ষিত ইজ্ঞাপলাহিত বেদধণ্ডের শোভা ধারণ করিয়াছে ॥ ১১ ॥

স্বয়ং । কুমারই কেবল ইহাকে দেখিতেও জান । আমরা কিন্তু বিশেষই অভিজ্ঞ হইয়াছি ।

চন্দ্রকেতু । হে নৃপতিগণ !

অসংখ্য আপনারা হস্তী অথ ও রথে আরুঢ়, বর্মধারা সুরক্ষিতগাজ, এবং বরোন্মোচ হইয়াও একাকী, পাদচাবী, মেধ্যমৃগচর্মোত্তরীরমাত্রধারী এবং অভিনব বরোহেতু সুরুমার এই কুমারের বিরুদ্ধে যে যুদ্ধোত্তম করিয়াছেন, তৎসমস্ত আপনাদিগকে বিক্, আমাকেও বিক্ ॥ ১২ ॥

গব । (ক্ষুভিত হইয়া) কি । আমার প্রতি অশ্রুকম্পা প্রদর্শন করিতেছে । (চিত্তা করিয়া) আচ্ছা, কালক্ষেপনিবারণের নিমিত্ত সৈন্তসমূহকে জুতকায় দ্বারা ভূষিত করি । (ধ্যানাভিনয়) ।

স্বয়ং । একি ? অকস্মাৎ আনাদিগের সেনাকলকল নিবৃত্ত হইল কেন ?

গব । এক্ষণে এই পক্ষিত বালককে একবার দেখি ।

স্বয়ং । (সম্মুখে) বৎস, আমার বোধ হয় এই কুমার জুতকায়ের প্রয়োগ করিয়াছে ।

চন্দ্রকেতু । এ বিষয়ে সন্দেহ কি ?

সর্পনাভিলাষে প্রণিহত চক্ষুঃ তমোরাশিও বিদ্যাচ্ছটার জীর্ণ সমাবেশে প্রভ বিব্রূত হইয়া ব্যথিত হইতেছে । আর সৈন্যসমূহ চিত্তোপশান্তির ন্যায় নিশ্চিন্তভাবে অবস্থান করিতেছে । নিশ্চয়ই অপ্রতিকাৰ্য্য জুতকায় প্রাহুত হইতেছে । ১৩ ॥

আশ্চর্য, আশ্চর্য !

পাতালমধ্যাহ্নরাসমূহে পুঞ্জীকৃত তমোরাশির ন্যায় নিবিড় ক্লম এবং অভিমাত্রতাপসংযোগে সর্বাঙ্গ পিতলধাতুর শিকল জ্যোতির ন্যায় প্রোজ্জ্বল-প্রভাতমণ্ডিত জুতকায় আকাশ আচ্ছন্ন করিয়া ফেলিল । বেশ স্তাবকসমুদ্রালা-বেহরিত ও বিদ্যাচ্ছটাশ্রয়ীপুংসবর বিদ্যাচ্ছন্দসমূহ প্রলয়কামী প্রলয়-প্রভাসের জীর্ণ বেশে বিচ্ছিন্ন হইয়া ন্যস্তলে বিকিণ্ড হইতেছে । ১৪ ॥

স্বয়ং । এই কুমার কাহার নিকট জুতকায়ের উপদেশ পাইয়াছেন ?

চন্দ্রকেতু । আমার বোধ হয় তগবান্ ব্যাখীকির নিকট পাইয়াছেন ।

স্বয়ং । অজ্ঞানকে কিশেবতা জুতকায়ের তগবান্ ব্যাখীকির ব্যাখ্যায়িত ত প্রদর্শিত হই । কহিব—

এই অন্তঃকামসমূহ কৃষ্ণার হইতে সমুৎপন্ন, এবং তাঁহার নিকট হইতে কাশিক এগুলি প্রাপ্ত হইয়াছিলেন। অনন্তর শিষ্যপারম্পর্য্যক্রমে বিশ্বামিত্রের নিকট হইতে বামভদ্রে এগুলি ব্যবাস্তব হইয়াছে ॥ ১৫ ॥

চন্দ্রকেতু। অপরেও নিবতিশয় উৎকর্ষপ্রাপ্ত সম্বন্ধোত্তির একাশলাভে সমর্থ হইয়া মন্ত্রদর্শনশক্তিশালী হইয়া থাকেন

স্বমন্ত্র। বৎস, সাবধান হও, ঐ বাবব অতি নিকটস্থ হইয়াছে।

কুমাৰদ্বয়। [অগোচ্রেব প্রতি] আজ কুমার অতিপ্রদর্শন। [স্নেহে ও অনুরাগেব সচিত্ত অবলোকন কাব্য]।

তাহাকে দেখিয়া আম ব চিত্ত যে এরূপ একাগ্রতা অবলম্বন কবিতোছে, তাহাব কারণ কি,—ইচ্ছাং মনন অথবা বাবজাদি গুণের উৎকর্ষ, অথবা অন্যান্তবে সম্বন্ধিত নিবডবন্ধ বোন পুরাণ পৰিচয়, কিংবা ইহাব সহিত কোন শৌণ্ডিক সন্ধি আছে বাহা এবদৃষ্ট বশতঃ (আমাব) অবিস্মিত ॥ ১৬ ॥

স্বমন্ত্র। প্রাশ্নঃ প্রাণিদিগেব এত ধন্য যে কাহাব সচিত্ত কাহার সরল প্রীতিভাব সজাত তম লোকসমূহ যাহাকে তাবামৈত্র বা চক্ষুবাগ নামে আখ্যাত করি, থাকে অশঙ্ক্যস্বরূপ হেতুশূন্য এত ভাবকে স্বধীগণ প্রেম নামে অভিহিত করেন

যে পক্ষপাৎ হতুক তাহাব কোন প্রতিনিধি নাই। অন্তঃস্বপ্নপ্রবেশ উক্তরূপ এক গেমময় স্রষ্টা দ্বাবা প্রাপ্ত ১৭ ॥

কুমাৰদ্বয়। [প স্পর্শেব উদ্দেশে]

আলিঙ্গনাকাজক্ষায় যে শব্দবিস্ময়লাভেব জন্ত আমার গাত্র কণ্টকিত ও সমুৎসুক হইয়াছে সন্তান বাজপদেব তাহা কোমল সেই দোহে কিরূপে শব্দভাগ্য কবিব ॥ ১৮ ॥

কিন্তু যখন এত কুমার কঠোব তেজস্বিত্যেব অবলম্বন কবিয়াছেন, তখন অধ্বান তিন্ন উপায় কি ? এমন প্রতিপক্ষ যাহাব লক্ষ্য না হইল সে অস্ত্রেই বা কত কি ! অস্ত্র উন্মোচিত হইলেও আঁস যদি রণপরায়ণ হই, তবে এই কুমারই বা আমাকে কি বলিবেন ? বাবদিগেব ব্যবহার অতি নিষ্ঠবরসম্পূর্ণ, উহাতে স্নেহেব অবকাশ নাই ॥ ১৯ ॥

স্বমন্ত্র। [লবকে নিপুণভাবে দোঁৰিয়া ক্রন্দমপূর্ব্বক, আত্মগত] স্বয়ং, তুমি অন্তরূপ করনা করিতেছ কেন ?

আমাদিগের মনোরথের যে বীজ তাহা প্রথমটো দুর্দৈববশতঃ নষ্ট হইয়াছে ।
লতা অগ্রেই ছিন্ন হইলে তাহাতে বিক্রমে কুসুমোৎপত্তিও আশা করা
যাইতে পারে ? ॥ ২০ ॥

চন্দ্রকেতু । আখ্য সুমন্ত্র, আমি এখ হইতে অবতরণ করিতেছি ।

সুমন্ত্র । কি নিমিত্ত ?

চন্দ্রকেতু । মহাশয়, যেহেতু তদ্বাবা এহ বীরপুরুষের সম্মান করা হইবে,
এবং ক্ষত্রিয়ধর্ম্মেবও পালন করা হইবে । শাস্ত্রজ্ঞেব বলেন—বথা পদাতিকেব
সহিত সংগ্রাম করিবে না ।

সুমন্ত্র । [স্বগত] হায়, মহাসদাটো পণ্ডিত হইলাম ।

মদ্বিধ ব্যক্তি কিরূপে গায়সম্মত অশ্রুপানব বাধা প্রয়াসেই বা কিরূপেই
বা দুঃসাহসিক কাণ্ডেব অশ্রুমোদন করবে । ১ ॥

চন্দ্রকেতু । পূজনীয় পিতৃগণও ধর্ম্ম এবং অর্থ-বসায় সংশয় উপস্থিত হইলে
উহাদিগেব পিতার প্রিয়সখা আপনাবৎ যখন মায়াংসাব জ্ঞাত জিজ্ঞাসা করিয়া
থাকেন, তখন এটো সামান্য বিষয় আপনাবৎ সস্তা ও বেচেছেন ?

সুমন্ত্র । বৎস, তুমি যাকো বলিতেছ গাশা ধন্যমুগত ।

উহাটো সংগ্রামেব নাস্তি, ওহাটো মনোহর ধর্ম্ম, এহা হইয়া বসুংসংচরিতগেব
বীরোচিত আচারপদ্ধতি ॥ ২১ ॥

চন্দ্রকেতু । এ লাক্য আখ্যেব অনুরূপে বটে ।

উত্তরাহাস পুরাণ ও পঞ্চশাস্ত্র এবং বসুংসংচরিতগেব কুলবাহু আপনই
সম্পূর্ণরূপে বিদিত আছেন ॥ ২২ ॥

সুমন্ত্র । [স্নেহেব সহিতঃ অশ্রুবিসঞ্জন করিয়া] বৎস, তোমার পিতা
ইন্দ্রজিহ্মিহস্তা বৎস লক্ষণ করাদান হইলও সম্মানহীন করিয়াছে । তাহার পুত্র
তুমি ।—তুমি বীরধর্ম্ম প্রতিপালন করিতেছ । অকো শুভানুষ্ঠান ধর্ম্মের বংশ
প্রতিষ্ঠিত হইল ॥ ২৩ ॥

চন্দ্রকেতু । [কষ্টের সহিত] বসুংসংচরিত রামচন্দ্রের বংশই যখন প্রতিষ্ঠিত
হইল না, তখন আমাদিগের বংশেরই বা প্রতিষ্ঠা কি ? এহে দুঃখে আমাদিগের
অপর পিতৃজয় মনঃকষ্ট ভোগ করিয়া থাকেন ॥ ২৪ ॥

সুমন্ত্র । অহহ, চন্দ্রকেতুস এই কথার ক্ষমের মর্ম্মস্থল ছিন্ন হইয়া
যাইতেছে ।

লব । অহো, প্রতিফল বসন্ত একত্র সমাবেশিত হইতেছে ।

চন্দ্ৰোদয় কুমুদিনা ধেরূপ আজলাদিগ হয়, ইহাকে দেখিয়া আমার দৃষ্টিও সেইরূপ হইতেছে, কিন্তু অমণ উজ্জ্বলবাসব নিকাশবশতঃ বণিকাজী এই বাহু কঠোর ঋণবণশঙ্কোদগাধি গুণসংযোগে শঙ্কাময়ান বিপুল ধনুতে অমুবাগ স্থাপন করিতেছে ॥ ২৬ ॥

চন্দ্ৰকেতু । [অবতরণব অচিন্ত্য কাব্য । অগা, শূর্য্যকুলসমুত্ত চন্দ্ৰকেতু আপনান্নে অভি দীন বাদ্যসংগ]

স্বময় । বহিরূপ চন্দ্রোদয় কুমুদিনা বসন্ত আমার মঙ্গলবান্নমিত্ত কাঁচুৎ স্তব নাগ আমার দণ্ড পদে অমণ ও প্রদীপ্ত জেঃ প্রদান করুন ॥ ২৭ ॥ এবং —

বংশের ছাদপুত্র স্যাদ সঙ্কাময়ান্নোমাধ গুণিবিধান করুন, তোমার গুণদিগেবও গুণমতঃসি মনোহর তোমার পাত স্নেহাশীষাদ বিচরণ করুন । ইন্দ্র, বসু, অনল, বায়ু ও বহুদেব নগ্ন তোমার শাক্ত হউক । স্বাম ও লক্ষণের ধনুর্জীঘোষরূপ মস্ত্র তোমাকে । অশ্রু পদাংক বধন ॥ ২৮ ॥

লব । কুমার আপনাকে বধন ছবস্ত্রি অত্রাশ্রু শোভাসম্পন্ন দেখাইতেছে ।
আনাব প্রতি চাবণ আদব চাদশ নব প্রায়োবন নাশ ।

চন্দ্ৰকেতু । অর্থাৎ ৩০ । অশ্রুগুণ্ড অশ্রু বধ অত্র কবিন ।

লব । মহাশয়, বাহুদণ্ডকে বেধেব উগাধ পুনর্কাব উপাশিত করুন ।

স্বময় । তানও চন্দ্ৰকেতুব অনুবোধ বক্ষা কর ।

লব । স্বদ্রব্যাব্যবহাবে আবাব বচাব কত আমবা বনবাগা, বখামোহ-
গাদি আমাদগেব অনগন্ত

স্বময় । বৎস হুমি দর্শ ও সৌজন্যেব অমুকূপ কথা বলিতে জান ।
দেবুলগুণসম্পন্ন তোমাকে যাদ হৃদ্যবৎশর্য্য বামভদ্র দেখিতেন, তাহা হইলে
তাহার কনয় স্নেহে আর্জ হইত ।

লব । মহাশয়, স্তম্ভিয়াছি সেই বাজসি অতি সজ্জন । [লজ্জিতের ন্যায়]
আমরাও এইরূপ ঘটাবধেবা হুঃশাগ নাহ । এত জনগণ কেই বা সেট রাজার
গুণসৌরভের জন্য তাঁহার প্রতি সম্মান প্রদর্শন না কবে ? তথাপি সমগ্র
কল্যাণতির প্রতি অকাজা প্রদর্শনহেতু অশ্রু বক্ষাদিগেব সেট অসহ বাক্য আমার
কোথ জন্মাইরাছিল ॥ ২৯ ॥

উগ্ৰবান ভৃগুনন্দনও বীৰ বালরা গণ্য নহেন এবং যিনি বাক্ষসানি ধ্বংস
হাৰা সপ্ততুবনেব অভয়দানে অভ্যস্ত তাং বামচন্দ্রব পৃথ পূৰ্ণবস্ত্রও অবগত
নহেন ॥৩৪॥

লব। বসপাত্ত চবিএ নন্দ ননা জ্ঞান? • ৩ বিনা সম্বন্ধ কিছু
বন্দ্য আছে তথবা থাক।

তাহাবা নাটক তাঁহাদিগেব চরিত্র সম্বন্ধে উচিত নহে।
তাঁহাবা কুন (তাঁহাদেব মাপোত ০৫ জন) ২০ বর্ণনা কবিব।
সুন্দরতা পাড়কা ক বধ কবিবোও ১৫৫ পাবাশি অক্ষুঃ বসাইছে এবং
সঙ্গে তাঁহাবা মাননায়। খবর সহিত সংগাম বায়ুত্ব হইয়াও পশ্চাদ্ভাংকে
যে মিনিটি পাদক্ষপ করিয়াছিলেন বা ২০০ দন নাগর বধার্থে ব কোশল
অবলম্বন করিয়াছিলেন তাহাও লোকে বিদিত আছে ॥ ৩৫ ॥

চন্দ্রকেতু। আ.। পাত্ত বামচন্দ্র নন্দ কবা নাম হইল অতিক্ষম
কাবছাছ ৭ তুমি সাবশেষ প্রাণ লিখিয়া দেখাও ০৬

লব। কি। আমাবহ প • ক-স

অনন্ত হহাদিগেব উভয়েবই ক্রাব পণ্ডিত। কননা
কোথছা ৩ কম্প ইহাদেব চূড়ামণ্ডোব দান ১ • ব বনেছে। স্বভাবতঃ
রক্তাংগদলতুল্য নেত্রদ্বা আবদ্ধ হইয়া ছ এবং একা ও উচ্চা ১১৩ পয়ুগণেব
কুণ্ঠনবশতঃ হহাদিগের মুখমণ্ডল প্রস্ফটিক। চন্দ্রাবধেব উপব উৎপাততত্ত্বকুল-
শোভিত কমলেশ শোভা ধারণ কবিয়াছে ॥ ৩৬ ॥

কুমাবধর। তবে এস্থান হইতে সংগামযোগ্য ভামে অবব। কবি

[সকলে নিষ্ক্রান্ত]

ইতি কুমাববিক্রমনামক পঞ্চম অঙ্ক সমাপ্ত।

सर्व अह ।

[উজ্জ্বল বিমান তাক্রাট বস্ত্রাধৰামথুনেৰ প্ৰবেশ]

বিত্তাধর। অর্থাৎ অন্যপ্রবৃত্তি কলহহেতু ভ্রামশ্রুতি ক্ষত্রিয়ভেদঃশ্রীবিষ্ণুশে
দীপ্যমানাসৌন্দর্য্য স্থগাবশজ্ঞান এই বচনদ্বয়ে কি প্রাক্রম। ইহাঙ্গিণের
পরাক্রমবশনে দেবাস্তরগণ। অববিস্কৃত হস্তা পড়িয়াছেন। প্রিয়ে, দেখ, দেখ,—

[illegible]

উভয়েই এক-এক জন, এক-একজন, অর্থাৎ পৃথক পৃথক জন্মভিধিনি
 প্রসূত হইতেছে ॥

অতএব এত মহাবীরদ্বয়ের স্মরণে দেবতবৎ তদগ্গ মণিময় মুকুলসমূহের
 নকরন্দগন্ধমধুব, প্রস্ফুটিত অতি সুন্দর স্বর্ণকমলসমূহসকল বানাতর পুষ্পমাণি
 বর্ণিত কব ।

বিজ্ঞাপন। অকস্মাৎ গগন-ল তকাল ফুটিত ও উচ্ছৃঙ্খল পদার্থ হইল
কেন ?

বিজ্ঞাপন। এম। এ. এ. বিদ্যবাসী ২৭ নং বাস ৩ স্থানান্তরের জ্যোতিষ
ন্যায় সমুদ্রল, শুলপাণি ৭ লম্বাটি ৩ তৃহায় লোচনের আধরণ উন্মোচিত
কটন। ৩।

[চিত্তা কবিতা] ও: বৃন্দা ৬ বংস চন্দ্রকৌতু আশের অল্প প্রয়োগ
করিয়েছে, সেই অন্বনির্গত ও খব দীপ্তি প্রসূত হইতেছে। সম্প্রতি—

পতাকা ও চামরশ্রেণী দখ ও নানাবর্ণবস্ত্রিত হওয়ার ভয়ে বিমানসমূহ
দূরে প্রস্থান করিতোছে। এণ্ড্রু ঐ বিমানগুলি স্বজনগোত্রস্থিত অজুগলবী
চক্ৰাকলে অগ্রিশিখা পতিত হওয়া স্বপ্নকালের জন্য কুসুমধরণের কাঙ্ক্ষাসম্পাদন
করিতোছে ॥ ৪ ॥

আশ্চর্য! এতও বন্ধুত্বপ্রস্ফোটনবৎ নির্গত-কুলিঙ্গমালাসকুল, লোল-
রসনার অমর লেলিহান উদ্ভাল উজ্জল শিখাসমূহে ভীষণ বহিঃপ্রজলিত হইয়া
উঠিল। ইহার অঙ্গত্ব তাল সর্বত্র ব্যাপ্ত হইয়া পড়িতেছে। অতঃপর
প্রিয়াকে নিজগাত দ্বারা আবরণ করিয়া দূরে প্রেস্থান করি। [সেইরূপ করিল]

যঠ অঙ্ক ।

বিজ্ঞাধরী । সৌভাগ্যবশতঃ বিমলমুক্তাকলনং শীতল স্নিগ্ধ কোমল পরিপূর্ণ
নাথশরীরলম্পশে সস্তাপ অপগত হইয়াছে, এবং আনন্দে আমাব নেত্রদ্বয় ক্রীড়
সজ্জিত ও বর্ণিত হইতেছে ।

বিজ্ঞাধর । প্রিয়ে এ বিষয়ে আমি তোমাব কি উপকাব করিয়াছি ?
অথবা—

প্রিয়ব্যক্তি কিছু না কাবয়াও স্তম্ভসম্ভাব দ্বাবা তঃখবাশি নষ্ট কবিয়া দেয় ।
যে যাহাব প্রিয় সে তাহাব পক্ষে এক ঋ নরীচনার বস্ত ॥ ৫ ॥

বিজ্ঞাধরী । অবিবত স্মৃতি ও দর্শমান স্মৃতিতাব প্রকাশে সঙ্গতিসিত
প্রমত্ত নীলকণ্ঠেব কণ্ঠেব নায় শ্রীমল কন্দল ৭৩ঃ৬ নাচয় করিতেছে কেন্দ্র

বিজ্ঞাধর । সাধু । সাধু । কুমাব ৭৭ বর্ণনাস্থ প্রযোগ কবিয়াছে, ইহা সেই
অজ্ঞেব শক্তি, অবিবলপ্রবৃত্ত বিপুল নষ্টধাবাসম্পাতে আশ্চর্য্যোজ্ঞ নির্মাণ হইয়া
গেল, দেখিতেছি ।

বিজ্ঞাধরী । আমাব পক্ষে ইচ্ছা বড়ই প্রিয়, বড়ই প্রিয় ।

বিজ্ঞাধর । হায়, হায়, সকল বিষয়ই অতিমাত্র হটলে দোষেব কারণ হইয়া
পড়ে । যে হেতু প্রচণ্ড বায়বোগ বিকলিত গন্তাব গুম গুম শব্দে মুখর মেঘমালা
দ্বাবা অন্ধকাবে অবিরল নিরুদ্ধ নিখিল প্রাণিনা যেন গুপত সমস্ত বিশ্বগ্রাসে
প্রবৃত্ত নীলকণ্ঠেব কণ্ঠকুহবাভাসে প্রবিষ্টেব না, অথবা যুগান্তে যোগনিদ্রামগ্ন
বিমুর নিরুদ্ধসর্গদাব কুক্ষিমধ্যগতৈব নায় ৭৭ঃ৭ হইতেছে

সাধু । বৎস, চক্কেতো সাধু । উপযুক্ত কালেই বায়ব্য অস্ত্র প্রয়োগ-
করিয়াছ । কারণ—

এই বিবৃত্ত মারাত্মক জগদ্রূপ নিবর্ত্ত তত্ত্বজ্ঞানোদয়ে বেক্রপ একে লব্ধপ্রাপ্ত
হইয়া যায়, সেইরূপ এই জীমূতমালা বায়ুবিতাড়িত হইয়া কোথায় ভিরোহিত
হইয়া গেল ॥ ৬ ॥

বিজ্ঞাধরী । নাথ, সসন্ত্রমে হস্ত উত্তোলিত কবিয়া বস্ত্রাঞ্চল ঘূর্ণন কবতঃ মধুর
বাক্যে বুদ্ধব্যাপার নিবদ্ধ কবিয়া তে এই কুমাবদ্বয়ের মধ্যে বিমানবর পুষ্পতকে
অবতীর্ণ করাইভেছেন ।

বিজ্ঞাধর । [অবলোকন করিয়া] উনি বহুপতি বামচন্দ্র, শব্দকে বধ-
করিয়া কিরিভেছেন ।

কুমাবপুরুষোক্তারিত শব্দ প্রবণে করিয়া, তাঁহার প্রতি প্রহা ও অতিক্রম, লব

ବିକାଶ ହେତେ ନିମ୍ନତ ହইয়া শান্ততাব ধারণ କରିয়াছে । চক্ৰকেতু ইহা
 প্রাপ্তে অপর হইয়াছে । পূজারের সহিত মিলিত হইয়া তুণতি কল্যাণলাভ
 করুন ॥ ৭ ॥

অতএব এহান হইতে নির্গত হই । [উত্তরে নিষ্কাশ]

বিহঙ্গক ।

[বামচକ୍ৰ, লব, ও ଶ୍ରୀମତ ଚକ୍ରକେତୁର ଶ୍ରବଣ]

‘‘[শূন্য হাতে অরণ্য হইয়া] হে দিনকরকুলচন্দ্র, চক্রেতে
 স্থিতিহীন আঁঠু এবং আমাকে গাঢ়ভাবে আলিঙ্গন কর। তোমার হিমবতশাতল
 অতঃপর্বে আমারও বনের আলা শান্ত হউক ॥ ৮ ॥

বাৰ। [চক্ৰকেতুকে উঠাচয়। দেৱাগ্ৰবৰ্ণপুৰ্বক আলিঙ্গন কৰিয়া]
 বিখ্যাতব্যাপী তোমাব শাস্ত্ৰীক কশল ত ?

ভজকেতু। অভ্যন্তরীণত্ব, প্রিয়দর্শন লবকে লাভ কবিতা যে প্রেরণা অর্থহীন
কল্পিত। হি, তজ্জন কুশল। এই হেতু নিবেদন করিতেছি যে—আপনি আমাকে
যে ভাবে দেখিতা পাকেন, সেটরূপ মঙ্গলময় সিদ্ধান্তকে অথবা ভদ্রপেক্ষা অধিকতর
প্রেরণাবশেষে ঐ প্রশস্ত মহাবীরকে অবলোকন করুন।

হয়। [লবকে বিশেষভাবে দেখিরা] বৎস, সোভাগ্যের বিষয় যে তোমার
পিতৃ অভি গমীর ও মনোহর আকৃতিসম্পন্ন।

স্বার্থ রক্ষা করিবার জন্য যত্নবোধ যেন সৃষ্টিপরিগ্রহ করিয়াছে। বৈষ্ণব
মিত্রশাসিত স্বার্থ আত্মদর্শ যেন দেহধারণ করিয়াছে। অথবা যেন সমস্ত
স্বার্থ একত্র পুত্রীভূত হইয়াছে, কিংবা শুভসমষ্টি একত্র সঞ্চিত হইয়াছে ;
অথবা স্বপদের গুণ্যকর্মনিচর (সৃষ্টি অবলম্বনে) প্রাপ্তভূত হইয়া অকর্মণ্য
হইয়াছে । ২ ।

স্বামী। অহো, এই মহাপুরুষের আকৃতি কি পবিত্র মহৎপূর্ণ।

স্বাধীন, বেহাৱা কাকিৰ একমাত্ৰ মহানুজ আশ্রয়স্থল হ'লি যেন সুকীৰ্ত্তি
বাহুত বহি থকা পুথিখনো দেখাব। ১০ ॥

[illegible]

করিতেছে। কেমন মহলা ঘের পরাধীন হইতেছি। অথবা তীর্থস্থানের ভায়
মহাজানিগের কি এক অলৌকিক ছদ্ম প্রভাবাভিমান পরিলক্ষিত
হইয়া থাকে ॥ ১১ ॥

স্বা। এই খালক যুগপদই হুগু বিহ্বলিত করিতেছে ও কোন অবিকল্প
কারণে অন্তরাঙ্গকে সেহোদুগ করিতেছে। অথবা সেহ কারণেপেকী
একথা নিতান্তই বিখ্যা।

কোন আন্তরিক হেতুবশে পরার্থসবুহ পরম্পরের প্রতি আকৃষ্ট হইয়া থাকে।
সেহ বাহ কারণ অর্পণা করে না। পদ্ম সূর্য্যোদয়ে বিকসিত হয়; চন্দ্রোদয়ে
চন্দ্রকান্তমণি জ্বীতাব প্রাপ্ত হয় ॥ ১২ ॥

স্বা। চন্দ্রকেতো, ইনি কে ?

চন্দ্রকেতু। প্রিয়বরত, ইনি পূজ্যপাদ তাত।

স্বা। তাহা হইলে ধর্ম্মাহুসারে ইনি আমারও তাহাই, কারণ তুমি
আমাকে প্রিয়বরত বলিয়া সম্বোধন করিতেছ। কিন্তু সানায়গকথার প্রধান পুরুষ
চারিজনই তোমাদিগের পক্ষে উদ্বৃণপদবাচ্য। অতএব বিহ্বলভাবে বল।

চন্দ্রকেতু। ইহাকে আমার জ্যেষ্ঠতাত মহাশয় বলিয়া জানিবে।

স্বা। [উল্লাসের সহিত] কি ? ইনি দেব রত্নগতি ? সৌভাগ্যক্রমে
অত রাতি সূপ্রভাত, কারণ এই দেবের দ ন পাইলাম। [বিনয় ও কোতুকের
সহিত অবলোকন করিয়া] তাত, বাস্তবিকিণিবা লব আপনাকে প্রণাম
করিতেছে।

স্বা। [মেহের সহিত] আবুয়ন, এস এস, [মেহের সহিত আগমন
করিয়া] সবিধেব বিনয়প্রদর্শনে কাল নাই। অতি গাঢ়ভাবে আমাকে
বহবার আলিঙ্গন কর।

জ্ঞাত পূর্বাঘর পয়ের গর্তকণিকার ভায় গীন, বহু ও হুকোদন এবং
কৌতুকী ও বলরজ রনের ভায় শীতল ভোবার পরীরসংস্পর্শ আমাকে আনন্দ
দান করিতেছে ॥ ১৩ ॥

স্বা। [বসন্ত] আমার প্রতি ইহা হইল উদ্বৃণ অহেতুক সেহ। আর
আনি সুখ—ইহা মেহের সহিত শক্ততা করিয়াছি। এবং সেই শক্ততা এতদূর
আমার হৃদয়স্থিত, যে অজ্ঞানপন পকিত করিতে হইয়াছিল।

[আনন্দে] আমার হৃদয়, ইহা দার্দ্র্যনা করন।

পরিণামভিত্তিক এই বস্তু অলৌকিক বহির্জগৎ নয়। কিন্তু “জানো নিশ্চয়
হইবেদের বিকট” এইরূপ বিবর্তন প্রয়োগের হেতু কি ?

স্ব। আশা বস্তু হইতে আসে।

স্ব। তাহা হইলে বিতরণ কে ?

(সেপথ্য) ভাণ্ডার, ভাণ্ডার,—

সামান্যভাবে সৈন্তগণের সহিত বৎসলবের দৃষ্টি উপস্থিত হইলো, এই
সংবাদ কি সত্য ? কি বলিলে সৎ—ইহা সত্য। তাহা হইলে অতীত কালে
অধিকার শব্দ বিলুপ্ত হউক, ক্ষত্রিয়ের শত্রুগণ অতীত নির্বাণ প্রাপ্ত হউক। ১৬।

স্ব। ইন্দ্র-সুত বসির তুল্য ভাবভাবিত ঐ বালকটি কে ? উহার কণ্ঠস্বর
প্রবলভাবেই আমার সঙ্গীতের সৌন্দর্য্য হইয়া নবজগৎয়ের বীরগণের
মনে বহোৎসাহ প্রোত্তিরকোরক কণ্ঠস্বরের তুল্যতা প্রাপ্ত হইতেছে। ১৭।

স্ব। উনিই আমার ঘোড়া—আমি কখন, ভরতসুতের আশ্রয় হইতে কি-
লেন।

স্ব। (কোড়ালোকাড় ছাড়ে) বৎস, ঐ দীর্ঘজীবী বৎসকে এখানে
আলোচন কর।

স্ব। তাহাই করিতেছি। (গমন করিতে লাগিল)।

(তাহার পর কুশের প্রবেশ)।

কুশ। (বিষয়, স্বর্ষ ও ঐশ্বর্য্যের সহিত বহুশ্রম করিয়া)।

কুশ। ঐশ্বর্য্যের সহিত বহু হইতে আরম্ভ করিয়া বহুশ্রম ইত্যাদি অত্যন্ত
দান করিয়াছেন ; পরিত্যাগের বহুশ্রম বহুশ্রম বীর কল্যাণতাপানন প্রদান
করিয়া থাকেন ; সেই বহুশ্রমের তুল্যতাপের সহিত যদি আমার সৌন্দর্য্য
সম্পন্ন হইত তবে নিশ্চয় অসমসুখের উল্লাসের দীপ্তিগম্য গুণবৃত্ত আমার
এই বস্তু হইত। ১৮।

[বিকটভাবে পরিভ্রমণ করিতে লাগিল]।

স্ব। এই বস্তু—বালকের কি অস্বাভাবিক শৌর্য্যভাব !

স্ব। এই বস্তু—বালকের আশ্চর্য্যের পতিকে কুশের ভাব কুশ ভাব
করিবে। এই বস্তু—বালকের পতিকে সুবিধীতে কেন লিখিত করিতেছে।

কৌশলানুসারে গর্ভতস্থল্য গৌরবযুক্ত এই শালকে দেখিয়া মনে হয় যেন
শাক্য বীররস অথবা বর্ষাই যেন অরং আগমন করিতেছে ॥ ১১ ॥

লব। [লবীপে পদন করিয়া] আবেগ কর হটক।

কুশ। বৎস, বুকের কথা কি ভনিতেছিলাম ?

লব। সে যৎকিঞ্চিৎ বার। আপনি বর্ষ পরিচ্যাপ করিয়া ইহার নিকট
বিসরসহকারে অবস্থান করুন।

কুশ। কি নিবৃত্ত ?

লব। সে বহুপুতি এখানে রহিয়াছেন। তিনি আশ্বিনের প্রতি
মেঘন হইয়াছেন এবং উৎকণ্ঠিতভাবে আপনার আগমনের প্রতীক্ষা
করিতেছেন।

কুশ। [বিতর্কের সহিত] স্মারণ-কথার নারক, বৈদগ্ধ রসের নরক
সেই মহাপুরুষ ?

লব। হাঁ।

কুশ। সেই মহাত্মার বর্ণন শ্রবণীয়। কিন্তু কি ভাবে তাঁহার নিকটে
বাইব, তাহা নিশ্চয় করিতে পারিতেছি না।

লব। ভরতস্বরের নিকটে যে ভাবে বাইতে হয়, সেইরূপ বিনীতভাবে
বাইতে হইবে।

কুশ। কেন ?

লব। অতি প্রশান্তচেতাঃ সূক্ত উর্জিলানন্দন চন্দ্রকেতু, আশ্বিনে প্রোবদন্তঃ,
বলিয়া সম্বোধন করিয়া আশ্বিন সহিত বৈদ্যী সংস্থাপন করিয়াছে ; কাহার সহিত
সম্বন্ধবশত এই শাক্যি আশ্বিনের বর্ণিত।

কুশ। সত্যি কহিলে নিকট বিনয়প্রকাশ নিবারণ করে।

লব। আর্ঘ্য, এই মহাপুরুষকে অবলোকন করুন, ইহার পবিত্র
কোমলোত্তর পরীক্ষণের দেখিলে স্পষ্ট অহংসন হয় কেবল ইহা নয়
[ইহার দৃষ্টান্ত]

কুশ। [নিশ্চয়কারে অবলোকন করিয়া]

লব। ইহার পবিত্রের ধর্ম ক্রমের প্রকাশন। কি পবিত্র
[ইহার দৃষ্টান্ত] ইহার দৃষ্ট অলংকার করিয়া স্মারণকার
[ইহার দৃষ্টান্ত] ইহার দৃষ্টান্ত ১, ১, ১

[গর্ভাশ্রমে গমন করিয়া] তাত, স্বীকৃতিব্যা কুণ আপনাকে প্রণাম করিতেছে ।

মাম । আহুতন, এস এস ।

বাৎসল্যাবেহু এই ব্যক্তি সঙ্গল জলধরের জার সিংহলেবর তোমাকে আলিঙ্গন করিবার অস্ত্র উৎকণ্ঠিত হইরাছে ॥ ২১ ॥

[আলিঙ্গন করিয়া স্বগতঃ] এই বালক কি আমার পুত্র ?

এ বালক কি আমার প্রত্যক্ষ হইতে প্রকৃত স্বীয় বৈহিক ঘেহের সারভাগ ? লবধা আমার চৈতন্যধাতু বৃত্তিমান হইয়া বাহিরে প্রোছত ? কিংবা নির্বন্ধ আনন্দ ভরজাতিবাত্তে সুভিত্ত জলধের নির্ঘাস দ্বারা রচিত ? কারণ আলিঙ্গন-হেতু স্পর্শ হওয়াতে বালকটী আমার অঙ্গ ঘেন সুখ-প্রবাহে লিক্ত করিতেছে ॥ ২২ ॥

লব । তাত, প্রথমকিরণ তপনদেব আপনায় লগাটদেশ সন্তপ্ত করিতেছে । অতএব এই শালতরুর ছায়ার কণকাল আসন পরিগ্রহ করুন ।

মাম । বৎসের বাহা অভিষত ।

[সকলে গমন করিয়া উপবেশন করিলেন]

মাম । [স্বগতঃ] আশ্চর্য্য । যদিও কুণ ও লবের ব্যবহারে মন্ত্রতা বর্জন্য রহিয়াছে, তথাপি ইহাদিগের গতি, স্থিতি, উপবেশন প্রভৃতি ক্রিয়া ভাবিসম্রাজ্য-লাভের সূচনা করিতেছে ॥ ২৩ ॥

উদ্যোগ মনোহর কিরণমালা ঘেমন নির্মল রত্নকে ত্বিত করে ; মধু-বিন্দু বেরণ প্রকৃষ্ট গন্ধের শোভাসম্পাদন করে ; সেইরূপ নৈসর্গিক লাবণ্যজটী ইহাদিগের লক্ষ্যজননোদয় জ্বলন ঘেহকে বিভূষিত করিতেছে ॥ ২৪ ॥

এই সুখানন্দের সমুদ্রের লাব্য বহলভাবে নিবেশিত রহিয়াছে দেখিতেছি ।

ইহাদিগের ঘেহ পরিপূট পারাবতকণ্ঠের জার ভাববর্ণ, যুগের তত্ত্বব ইহাদিগের কণ্ড বিধান ; অংগ উন্নতাবনত নহে । প্রশান্ত সিংহের বৃত্তিপাতের জার ইহাদিগের হৃদে স্থির । এবং ইহাদিগের কণ্ঠধ্বনি দাক্ষ্যমূলক্যমিত্তিক কুণ্য সাক্ষ্যকপূর্ণ ॥ ২৫ ॥

[ইহাদিগের অঙ্গলোকন করিয়া] কেবল যে আমার আকৃতির সহিত ইহাদিগের আকৃতির সাদৃশ্য আছে এমন নহে ।—

আমাদের অঙ্গলোকন করিলে সুভিত্ত পারা দ্বারা যে আনন্দের প্রচুর পান্থ্য এই কণ্ঠধ্বনি বর্ণনায় রহিয়াছে । আমার মনে হইতেছে যে কণ্ঠধ্বনি

রাবারণ (ক্যবের) কথা উলিয়াছি । কোতুহলহেতু রাবারণের কিছু ভূমিতে ইচ্ছা করি ।

কুশ । আমরা সমগ্র রাবারণপ্রবন্ধ পাঠ করিয়াছি । বালচরিত্রের শেষ অধ্যায়ের এই স্তোক দুইটি স্থতিপথে উপস্থিত হইতেছে ।

রাম । বৎস, বল ।

কুশ । সীতা স্বভাবতই মহাত্মা রামের প্রণয়পাত্রী ছিলেন । কিন্তু তিনি বীর ভগবৎ বারাই সেই প্রণয়ভাব বর্জিত করিয়াছিলেন ॥ ৩১ ॥

রামও সেইরূপ সীতার প্রাণ হইতে প্রি ভর ছিলেন । তাঁহাদ্বিগের হৃদয়ই এই পরম্পরের প্রাণ সম্যক্ অবগত ছিল ॥ ৩২ ॥

রাম । আহা ! এই বাক্য হৃদয়ের মধুগ্রন্থে কি কঠোর আঘাত লাগিল ! হা দেবী, এইরূপই ছিল বটে । হার, আকস্মিকভাবে উপস্থিত অবস্থার ভয়াবহ পরিবর্ত্তনে নিত্যন্ত অপ্রীতিভর বিরোধে পর্যাবসিত সংসারযুদ্ধান্ত নিত্যন্ত সন্তাপপ্রদ ।

অজ্ঞাত বিপ্রতপ্পূর্ণ সেই আনন্দ এখন কোথায় ? পরম্পরের প্রতি সেই মনই বা কোথায় ? আর সেই প্রগাঢ় কোতুকরসই বা কোথায় ? সুখে বা দুখে আবাদিগের হৃদয়ের সেই অতিম অবস্থাই বা কোথায় ? তথাপি এই পাণ প্রাণ রহিয়াছে, ইহার শেষ হইতেছে না ॥ ৩৩ ॥

অহো কি কষ্ট ! প্রিয়ার অনন্ত গুণরাশি যুগপৎ আবিভূত হইয়া যে সময়কে অতি মনোজ্ঞ করিয়াছিল, এবং বাহা শ্রবণ করিতে হৃদয়ে অতীব বেদনা অহত হই, সেই সময়েরই কথা ইহা বা আমাদের শ্রবণ করাইয়া বিদ্যায় ॥ ৩৪ ॥

ভবন হরিণাকীর জীবৎ উন্নত জনন কতিপয় দিনেই কিঞ্চিৎ বিস্তারপাত করিয়াছিল । সে সময়ে যৌবন ও অল্পবয়সের সম্পর্কহেতু অবিরল কামতাব হৃদয়ে উদ্ভাসিত হইয়া উঠে, কিন্তু বহিঃশরীরে তাহা প্রকটভাবে প্রকাশ পায় না ॥ ৩৫ ॥

কুশ । প্রসঙ্গিকরী স্ত্রী ও চিত্রকূট পর্বতের নিকটস্থ অরণ্যপ্রদেশে বিহার করিতে গিয়া সীতার প্রাণে মনুষ্যের এই কথা বলিয়াছিলেন ।—

সীতা । প্রসঙ্গিকরী এই মনুষ্যের পুণ্যবৃত্তি করিয়া যেন পুণ্যপায়া সম্পাদন করিয়া দেয় । ইহাও কিম্বদন্তি । কোয়ারই অত সমুখে বিস্তৃত রহিয়াছে ॥ ৩৬ ॥

বাক্য। [লক্ষ্য, কৈবৎ হাত, বেহ ও শোকের সহিত] শিত অতি
সরলস্বভাব, বিশেষতঃ অরণ্যবাসী। হা দেখি, তৎকালবোধ্য রহস্যক্রিয়াসমূহের
সাক্ষী সেই স্থানের কথা মনে পড়ে কি ?

ঐযজ্ঞাত খেদবিশ্ময় উদয়ে তোমার সুখমগ্ন শীতল প্রান্ত হইরাছিল ;
বীরে বীরে প্রবাহিত মল্যাকিনোপবনসকলিত তোমার অলকগুহ ললাটচক্রে
কান্তি কিংকিৎ অন্তহিত করিয়াছিল ; স্বভাবতঃ তত্ত্রোজ্জ্বল সুকুম-কলঙ্কবর্জিত
কর্ণোলমূল ও বিতীর্ণ কর্ণমূল অলঙ্কারবিম্বিত হইয়াও বীর প্রাকৃতিক সৌন্দর্য্যে
সুখের অপূর্ণ শ্রী সম্পাদন করিয়াছিল। সেই সুখবানি বেন এখনও দেখি
ক্রেছি । ৩৭ ।

[ভুক্তির তার অবস্থান করিয়া শোকাবলুতাবে]

অহো! পুনঃ পুনঃ ধ্যানযোগে ও করনশক্তির সাহায্যে প্রিয়জনের স্মৃতি
মজ্জিত ও সমুদ্রে স্থাপিত হইয়া প্রবাসেও যে শান্তিবিধান করেনা, এমন নহে।
করনশক্তির বিলোণ বটিলে অগৎ জোঁরাগাথং প্রতীত হয়, এবং তদনন্তর স্বয়ং
কেন কুশলনে বদ্ধ হইতে থাকে । ৩৮ ।

[নেপথ্যে]

বিভবের কলহের কথা শুনিয়া বশিষ্ঠ, বাম্বোঁকি, দণ্ডবধের মহাবীণা ও
কলক, অক্ষতীর সহিত শশকবনে আগমন করিতেছেন। সত্বর আগমনে ইচ্ছুক
হইলেও আশ্রমের ব্রহ্মবেত্তা পরিশ্রান্ত হওয়ার জন্যি বলব্রাহ্মে অতি বিলম্বেই
আগিতহেন । ৩৯ ।

স্বাম। কি! ভগবান্ বশিষ্ঠ, ভগবতী অক্ষতী, মাতা কোবল্যা ও মাল্লি
ভবক ইহারা সকলেই এখানে। হরি কি কষ্ট, ইহাবিশেষের সহিত কিরূপে দেখা
করিব? [করনভাবে অবলোকন করিয়া] অহো! তাত ভবকঃ সৈবভবনে
কলসেই আগিতহেন ; ততীয়া আমি ব্রাহ্মহত হইলাম ।

ভক্তের সুবীরভাবনাতঃ স্বেচ্ছিত বশিষ্ঠ প্রকৃতি বহুবিধ যে প্রকারে
করিয়াছিলেন, পুত্রকর্তার ভগবিন্দ-সংযোগের আশ্রয়বশতঃ
কলসেই আগিতহেন ; ততীয়া আমি ব্রাহ্মহত হইলাম ।

[নেপথ্যে] অহো কি কষ্ট ! তেজোবিশেষাবশিষ্টসৌন্দর্য শোকক্লেশ তাৎ-
চক্রে অকস্মাৎ দর্শন করিয়া রাজর্ষি জনক প্রথমেই বোহাগাণ্ড হইলেন, তাহার
এবোধপ্রাপ্তির পর শোকসন্তপ্ত মাতৃগণ মুচ্ছিত হইতেছেন ॥ ৪১ ॥

মাম । হা পিতঃ, হা মাতৃগণ, হা রাজর্ষি জনক !

‘জনকবংশীয় ও রত্নবংশীয়দিগের সমগ্র শুভনিদানস্বরূপ সীতার প্রতি বিহীন-
চরণকারী পাণ্ডবরা আমার প্রতি আপনাদিগের দয়া প্রকাশ করা নিষ্পন্ন ।

কুশ ও লব । তাত, এদিকে আগুন, এদিকে আগুন ।

[শোকাকুলভাবে গমন করিয়া সকলে নিজান্ত ।]

কুমার প্রত্যভিজ্ঞান নামক বট অঙ্ক সমাপ্ত ।

সপ্তম অঙ্ক ।

[তাহার পর লক্ষ্মণের প্রবেশ]

লক্ষ্মণ । হে সান্নাতিবর্গ, ভগবান্ বায়ীকি, অত ব্রাহ্মণ, কনিষ্ঠ, পুত্রবর্জী,
ও অকল্যাণবশীদিগের সহিত সমস্ত প্রজাবর্গকে এবং আনাদিগকে আশঙ্কিত
করিয়া যেন, অজ্ঞান, তিষ্ঠান্, যোনি ও উরগদিগের নায়কগণের সহিত সমস্ত প্রজাবর্গ
জনক প্রাণিসকলকে অকীর্ত্তন্য প্রভাবে একত্র সমুপস্থাপিত করিয়াছেন । অর্থাৎ
সামান্য আনাদে আবেশ করিয়াছেন—“বৎস লক্ষ্মণ, ভগবান্ বায়ীকি অশ-
রোপাকর্ষক তাহার বরচিত্রনাটকের অভিনয় দর্শন করিবার নিমিত্ত আনাদিগকে
নিবর্তিত করিয়াছেন, অতএব পদাভীরে দক্ষকৃষিতে উপস্থিত হইয়া সমা-
পাদিগকে উদ্ধার কর ।” অনিষ্ট দর্শ্য এবং অবর্ত্তি প্রাণিদিগের উপবৃত্ত ভাবে
উপস্থাপিত করিতে করিতে ।

লক্ষ্মণ । অকীর্ত্তন্য করিয়াছি বিনি দুশিবিধের দ্বার লক্ষ্মণের লীলা দ্বাপন
করিতেছি । অকীর্ত্তন্য করিয়াছি । অকীর্ত্তন্য করিতেছি । এই বিবেকি আশঙ্ক

[তাহার পর রাসের প্রবেশ]

রাস। বৎস লক্ষণ, রত্নবর্ণকণ উপবেশন করিয়াছেন কি ?

লক্ষণ। আজি হাঁ।

রাস। যেহাশ্ব কুশ ও লবকে চক্ষুকেতুর ভায় গৌরবুল্লুক স্থানে উপবেশন করাইবে।

লক্ষণ। বৎসবরের প্রতি প্রভুর ঘেহের অহুরোধে সেইজন্যই করিয়াছি।
রাস। এই আত্মীর্ণ রহিয়াছে, আপনি উপবেশন করুন।

[রাস উপবেশন করিলেন—সকলে উপবিষ্ট হইল]

লক্ষণ। ওহে, আরম্ভ কর।

লক্ষণ। [প্রবেশ করিয়া] যে সামাজিকবর্ণ, সভাবাদী ভণ্ডান্
বাদীকি হাবর-জবানবাক সবত জনংকে আবেশ করিতেছেন যে—“আমরা
জ্ঞানেন্দ্রজ্ঞান দর্শন করিয়া পরম পবিত্র, করণ ও অহৃতরসপূর্ণ যে সর্ব
মঙ্গল করিয়াছি, কাব্যের গুরুবাহুরোধে তোমরা তাহার প্রতি বনঃসংযোগ
কর।”রাস। এই কথা বলা হইতেছে—মহর্ষিগণ সভাবরের সাক্ষ্যকার লাভ
করিতেছেন। ভীষ্মবিরের হৃদ্যপ্রবর্তক, মনোহীত, প্রকট জ্ঞান হৃদ্যানি
করিতেছেন। ভীষ্মবিরের বাক্যের সভাবতা-সবতে কোন সন্দেহ করিয়া
করিতেছেন।

[বেগত্যা]

এই আত্মবৃত্ত, হাঁ কহার লক্ষণ, কোমলী, রত্নবর্ণকণ, লক্ষণ, রাস
লক্ষণ, ও রত্নবর্ণকণ, অস্বাভাবিক, বনঃ, বনঃ, বনঃ
লক্ষণ। [প্রবেশ] রাস। এই যে লক্ষণ

[সিঁজাতি]

রাম । দেখি, কণকাল অপেক্ষা কর ।

লক্ষণ । আর্ঘ্য, এ নাটক ।

রাম । হা দেখি, দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি, রামই তোমার এই ঈশ্বর-
ছবিপাকের মূল ।

লক্ষণ । আর্ঘ্য, নাটকের অভিনয় দেখুন ।

রাম । বজ্রময় আমি—এই প্রস্তুত হইরাছি ।

[তাঁহার পর এক একটি শিশু ক্রোড়ে স্থাপনপূর্বক গদা ও পুষ্করী হাতকে
ধারণ করিয়া প্রবেশ করিতেছেন]

রাম । বৎস লক্ষণ, আমাকে ধর, আমি কি এক অজাতব্রহ্মণ আকস্মিক
অঙ্ককারে প্রবেশ করিতেছি ।

দেবীময় । কল্যাণি বৈদেহি, সমাধৃত হও । তোমার অদৃষ্ট কুণ্ডলময়,
তুমি রত্নবংশের দুইটি সন্তান জন্মদায়ে প্রসব করিয়াছ ॥ ৩ ॥

নীতা । [সমাধৃত হইয়া] সৌভাগ্যক্রমে পুত্রের প্রসব করিয়াছি ; হা
আর্ঘ্যপুত্র ! [সূজিত হইয়া পড়িলেন]

লক্ষণ । [রামচন্দ্রের পদদ্বয়ে নিশ্চিন্ত হইয়া] আর্ঘ্য, আর্ঘ্য, আর্ঘ্যের
অদৃষ্ট কুণ্ডলময়, রত্নবংশের কল্যাণকর লক্ষুর উদগত হইয়াছে । [দেখিয়া]
হাঁ, হাঁ, সংস্কৃতভাষ্যরাশিগণিত আর্ঘ্য সূজিত হইয়াছেন । (বীজন করিতে
লাগিলেন)

পুষ্করী । বৎসে আবৃত হও, আবৃত হও ।

সীতা । (আবৃত হইয়া) ভগবতি, আগনি কে, ইনি বা কে ?

পুষ্করী । ইনি তোমার বণ্ডরকুলের দেবতা ভাগীরথী ।

সীতা । ভগবতি, আপনাকে প্রণাম করি, আপনাকে প্রণাম করি ।

কাম্বুকী । চরিত্রের বাহাদুর্য্যের অর্জিত উৎকৃষ্ট মণ্ডল লাভ কর ।

সীতা । অর্জিত হইলাম ।

কাম্বুকী । ইনি তোমার জম্বী বহুব্রী ।

সীতা । হা হা হা, আমাকে এমন অবস্থার আপনাকে দেখিতে হইল ।

কাম্বুকী । ইনি কলস, এই পুষ্করী । (নীতাকে আনিবন করিল)

প্রজার মনোরঞ্জনই ইচ্ছাকৃতবশতঃ রাখা হইল। উহা অতি
দুর্ভাগ্য। এ ক্ষেত্রে বৎস রামচন্দ্র কি করিবেন ? ৷ ৬ ৷

স্বপ্ন। জীবের অন্তরের তাব পরিজ্ঞানে দেবতাদিগের বিশেষত্ব
গম্যের শক্তি অস্বাভাবিক। অতএব আপনাদের উদ্দেশ্যে এই প্রণামান্তলি।

রাম। মাতা, আপনি ভগীরথের বংশে চি-কালই অস্থগ্ৰহ প্রকাশ করিয়া
আসিতেছেন।

পৃথিবী। হেবি, আমি নিতাই আপনাদিগের প্রতি সন্তুষ্ট; কিন্তু আপাত-
অন্য হইলে হোশোকাবেগে এরূপ বলিতেছি। সীতার প্রতি ব্রাহ্মত্বের দোহ আমি
যে জানি না তাহা নহে।

দেবব্রহ্মে বৎস। জানকীকে নির্ভাসিত করিয়া শোভানলসত্ত্বচিহ্নিত রামচন্দ্র
দ্বীর অলৌকিক বৈদ্য ও প্রজাদিগের পূণ্যকলে জীবিত রহিয়াছেন ৷ ৭ ৷

রাম। শুভগুণ সন্তানের প্রতি বড়ই সন্মত।

সীতা। (মোহন করিতে করিতে অঙ্গলি বন্ধন করিয়া) না আমাকে
নিজ শরীরে বিলীন করুন।

রাম। আর কি বলিবেন ?

ভগীরথী। জীবর এমন অনর্থ নিবারণ করুন। অবিলীন হইয়া সন্ত-
বৎসর জীবনধারণ কর।

পৃথিবী। বৎসে, তোমার এই পুত্র দুইটিকেই প্রতিপালন করিতে হইবে ?

সীতা। আমি অনাথা, ইহাদিগকে লইয়া কি করিব ?

রাম। ছকর, তুমি যত্ননির্মিত।

ভগীরথী। তুমি সনাথা হইয়াও কিরূপে অনাথা ?

সীতা। এই হতভাগিনীর সনাথত্ব কিরূপ ?

ভগীরথী। তুমি পৃথিবীর কল্যাণবরণ, তোমার সংস্পর্শে আমাদিগেরও
সুখিত্ব, সুখি লাভ করিতেছে, তথাপি তুমি কেন আপনাকে অস্বস্ত
হইতে করিতেছ ?

ভগীরথী। সন্তান, কর্তব্য করিতেছেন ত ?

সীতা। কেবলকি কর্তব্য ?

[সোপান্য কলকল শব্দ]

ভগীরথী। সন্তান, সন্তানকে বড়ই বড়িতেছে।

শীতা। সবুজ আকাশ প্রজলিত হইল কেন ?

সেবীক। বুঝিয়াছি।

কুশাব হইতে কৌশিক, এবং কৌশিক হইতে রামচন্দ্র যে অস্ত্রসমূহ গুরুগম্ভীরস্বরার্থে লাভ করিয়াছিলেন, কৃতকায়ের সহিত সেই অস্ত্রগুলি আবিষ্কৃত হইতেছে ॥ ১০ ॥

[সেপথো] দেবি সীতে, আপনাকে নমস্কার করি ; আপনার পুত্রস্বয়ই এখন আশ্বিনিসের আশ্রয়। কারণ দেব রঘুনন্দন চিত্রবর্ণনসময়ে এইরূপ বলিয়াছিলেন ॥ ১০ ॥

শীতা। অহো সৌভাগ্য ! অস্ত্রের অধিকাত্মদেবগণ আবিষ্কৃত হইতেছেন।

সেবীক। আশ্বিনী বলিয়াছিলেন : - "এই অস্ত্রগুলি একপ্রে তোমার সন্তানকে আশ্রয় করিবে" ।

রাম। হে পরমাত্মদেবভাগ্য, আপনাদিগকে নমস্কার করি। আপনাদিগকে প্রাপ্ত হইয়া আমি কৃতার্থ হইয়াছিলাম। আপনাদিগকে স্মরণ করিলে আপনাদিগ বৎসবয়ের সমীপে উপস্থিত হইবেন। আপনাদের মঙ্গল হউক ॥ ১১ ॥

বিস্ময় ও আনন্দের সমাবেশে অজ্ঞারীকৃত সখীর শোকসিন্ধুভরণ কৃত হইয়া প্রভাব এক অনির্বচনীয় অবস্থা উপস্থাপিত করিতেছে ॥ ১২ ॥

সেবীক। বৎসে আনন্ডিত হও। তোমার পুত্রস্বয় একশঃ শাশ্বতজ্যৈষ্ঠীর প্রীতিসম্পন্ন হইল।

শীতা। ভগবতীক, একপ্রে কে ইহাদিগের কজ্জিরোচিত নাকের বিধান করিবেন ?

রাম। বশিষ্ঠদেবিতা কুব্জবীর্যসিঙ্গের বশবীর্যবিন্দনী শীতা প্রীতিভরে ককোরকজী প্রাপ্ত হইতেছেন না। জাহা, কি কই ॥ ১৩ ॥

শীতাবীণী। বৎসে, তুমি কেন এ মত ভাবনা করিতেছ ? কৃতকায়ের ইচ্ছাকৃত পক্ষ এই বৎসবরকে ভগবান বাসীকির দিকট দর্শন করিবে ; ইহাদিগের কজ্জিরোচিত নাকের সম্পন্ন করিবেন।

শীতা। এই শতাব্দীর, কুব্জবীর্যসিঙ্গের ও কুব্জবীর্যবিন্দনীর প্রীতিভরে ককোরকজী প্রাপ্ত হইতেছেন না ॥ ১৪ ॥

রাম। ককোরকজী বেশ ক্রিয়মান করিতেছেন।

সেবীক। জাহা, আপনাদের দিকট দর্শন করিবে ; ইহাদিগের কজ্জিরোচিত নাকের সম্পন্ন করিবেন।

বনভঃ সত্যং সত্যং ইহ কুশ ও লবকে আগনার পুত্রদ্বয় বলিয়া মনে করিতেছিল। এই বীরদ্বয়কে আক্রমণ করিয়া এবং প্রোচেতস দুনিয় নিকট লঙ্কায় গড় করিয়াছিল এবং ইহাদের বনশ্রম বাদন বৎসর ॥ ১৫ ॥

দ্রুপদ । বৎস, আমার চিত্ত অতি অস্থির হইয়াছে, এবং আমি বেন হস্তাক্ষর হইয়াছি ।

পৃথিবী । বৎসে এস, রসাতল পবিত্র কর ।

রাব । হার প্রিয়ে, লোকান্তরে চলিলে ?

সীতা । মা, আমাকে আগনার শরীরে বিশ্রী করুন, আমি এইরূপ লোকান্তরে পরিবর্তন অনুভব করি। প্রাণ ধারণ করিতে অপারগ ।

রাব । কি উত্তর দিবেন ?

পৃথিবী । বৎসে, আমার আদেশে সন্তত্যাগপর্যন্ত তুমি ইহাদের প্রতি-
পালন কর । তাহার পর তোমার বাহা ইচ্ছা হয়, করিবে ।

ভাস্করী । এইরূপই কর ।

[গঙ্গা, পৃথিবী ও সীতা নিজাক্ত]

রাব । সীতার অন্তর্ধানই কি সম্পন্ন হইল। হার দেবি, দত্তকারণ্য-
বাসপ্রিয়বচনী ; চারিত্রদেবত, তুমি লোকান্তরে গমন করিলে ?
[সুস্থিত হইলেন]

লক্ষ্মণ । ভগবৎ বাণীকি রক্ষা করুন । এই কি আগনার কাব্যাজিন-
এবং বনের উদ্দেশ্য ?

[নেপথ্যে]

উভয়দিক দ্রুপদ কর । কাবরজবানক মর্ত্যবান বীরদ্বয়, সোমরায়,
তপস্বী বাণীকি, পৃথিবী, পৃথিবী পরম পরিণত অতুত ব্যাপার বর্ণন কর ।

লক্ষ্মণ । [অবমোহন করিয়া]

যেন অসমর্থ হইয়া পৃথিবী-সলীল আলোড়িত হইতেছে ।
যেন ও পৃথিবী অসমর্থ হইয়া আতুত করিয়া কলিগাহেন । কি অতুত ?
আমি কি অতুত ? পৃথিবী—বৌদ্ধের সহিত অল হইতে উচিত হইতে
যেন ১২৩৪

[পুনর্বার সেপথে] অগ্ন্যুত্তাপে অরুণতি, আপনি গন্ধা ও পৃথিবী—
আবাহনকে সন্তুষ্ট করুন। এই পৃথিবীনা বধু সীতাকে আপনার নিকট
সমর্পণ করিলেন ॥ ১৭ ॥

গন্ধা। আশ্চর্য্য, আশ্চর্য্য! আর্ঘ্য, দেখুন, দেখুন। হা কষ্ট, এখনও
পর্বাঙ্ক আর্ঘ্যের চেতনাকার হইল না?

[তাহার পর অরুণতি ও সীতার প্রবেশ]

অরুণতি। বৎসে বৈদেহী, তুমি লজ্জা ত্যাগ করিয়া সখ্য এস।
তোমার হস্তের প্রিয়স্পর্শ দ্বারা আমার বৎসকে প্রত্যাশ্রয়িত কর ॥ ১৮ ॥

সীতা। [সমস্তই রাধের সন্থিতে গমন করিয়া তাহার গাত্রস্পর্শ করিয়া]
আর্ঘ্যপুত্র, আশ্রিত হউন।

রাধ। [আশ্রিত হইয়া আনন্দের সহিত] একি! [দেখিয়া আনন্দ ও
বিস্ময়ের সহিত] কি দেবী। [লজ্জার সহিত সম্মিতভাবে] এই বে লক্ষ্মী
অরুণতি, স্বপ্নাদ ও শান্তাসনেত সাদানন্দর সমস্ত গুরুগণ এখানে উপস্থিত।

অরুণতি। বৎসে, ইনি ভগ্নবৎসলসেবিতা সুপ্রসন্ন ভগবতী গন্ধা।

ভগ্নবৎসলী। অগ্ন্যুত্তাপে রামভক্ত, আলোক্যদর্শন-সময়ে আমার প্রতি নিঃ-
স্বার্থ অঙ্গন করুন। “হাঃ, অরুণতি তাহার বধু সীতার বহুচিন্তার
বেরূপ রত আপনিও সেইরূপ সীতার বহুচিন্তার নিরত হউন” আমার এই
বাক্যসবকে আমি স্বপ্নবৃত্ত হইয়াছি।

অরুণতি। ইনি তোমার বন্ধ ভগবতী বহুচিন্তা।

পৃথিবী। শ্রীমতীকে পরিত্যাগ করিবার সময় তুমি বলিয়াছিলে যে—
ভগবতী বহুচিন্তা, পান্যবতাবা নিমজ্জা অরুণতীকে দেখিবেন। এতদ্বারা
বৎসের সেই বাক্য আমি গান করিয়াছি।

রাধ। আমি গুরুতর অপরাধ করিলেও ভগবতীকে আমার প্রতি

অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন।

অরুণতি। এই প্রদর্শন দ্বারা অগ্ন্যুত্তাপে অরুণতীকে
অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন। অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন।
অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন। অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন।
অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন। অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন।
অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন। অরুণতীকে প্রদর্শন করিয়াছেন।

দেবযজ্ঞনসমুদা, সূর্য্যকুলবধু সীতাকে পরিগ্রহণ করা হইতেছে, তেঁদেরা এ বিষয়ে কি বিবেচনা কর ?

লক্ষণ । আৰ্য্যা অরুন্ধতী কর্তৃক এইরূপে নির্ভৎসিত প্রকৃতিবর্ণ ও সমগ্র ঐশ্বর্য্যসমূহ আৰ্য্যা সীতাকে নমস্কার কবিতোছে । লোক পালন ও সন্তানগণ পুন্সবুষ্টিবারা আৰ্য্যাব অর্চনা কবিতোছেন ।

অরুন্ধতা । জগৎপতি বামদেব, হিরণ্যরী প্রতীকৃতির পবিত্র প্রকৃতি প্রিয়া সীতাকে অশ্বমেধযজ্ঞে ধর্ম্মানুসাবে সহধর্ম্মচারিণী নিযুক্ত কর ॥ ১৯ ॥

সীতা । [স্বগতঃ] আৰ্য্যপুত্র সীতাব চঃখ দূর করিতে জানেন ।

রাম । ভগবতী যেরূপ অনুমতি করেন ।

লক্ষণ । কৃতার্থ হইলাম ।

সীতা । বাঁচিলাম ।

লক্ষণ । আর্থে, নিগজ্ঞ লক্ষণ আপনাকে প্রণাম করিতেছে ।

সীতা । বৎস, এইকণ (অশ্রু) ভর আজ্ঞাবচ হইয়া) দীর্ঘজীবী হও ।

অরুন্ধতা । ভগবন্ বাম্যকি, সীতাগর্ভসমুত বামদেবের পুত্রবর কুশলবকে আনয়ন করুন । [নিষ্কাশ্য]

রাম ও লক্ষণ । সৌভাগ্যক্রমে আমবা যাহা ভাবিয়াছিলাম তাহাই সত্য ।

সীতা । [অশ্রুবিসর্জন পূর্ব্বক সাতিপ্রায়ে] আমার পুত্রবর কোথায় ?

[বাম্যকি ও কুশলবেব প্রবেশ]

বাম্যকি । বৎস কুশ লব, এই রঘুপতি তোমাদিগের পিতা, এই লক্ষণ তোমাদিগের কনিষ্ঠভাত, সীতাদেবী তোমাদিগের জননী, এবং এই রাজ্যধিকারক মাতামহ ।

সীতা । [হর্ষ শোক ও বিষয়ের সহিত অবলোকন করিয়া] কি পিতা ।

কুশ ও লব । হা তাত, হা জননী । হা মাতামহ ।

রাম । [হর্ষের সহিত আলিঙ্গন করিয়া] বৎসবর, পুণ্যকলে তোমাদিগকে প্রাপ্ত হইলাম ।

সীতা । বৎস কুশ এস, বৎস লব এস, তোমাদিগের জ্ঞাতব্যরগত জননীকে বহুকণ ব্যাপিয়া আলিঙ্গন কর ।

কুমারদ্বয় । [সেইরূপ করিয়া] আমরা ধন্ত হইলাম ।

সীতা । ভগবন্ প্রণাম করি ।

বান্ধীকি । বৎসে, এই ভাবে দীর্ঘকাল জীবনধারণ কর ।

সীতা । ওমা ! পিতা, কুলগুরু, স্বশ্রাজন, ভর্তৃসহিত আৰ্য্যা শাস্ত্রাদেবী, লক্ষ্মণ ও সুগ্রহসম আৰ্য্যপুত্রের চরণ এবং কুশ ও লব সকলকেই যুগপৎ দর্শন করিতেছি । এইজন্ত আনন্দে পূর্ণ হইয়াছি ।

[নেপথ্যে কলকল শব্দ]

বান্ধীকি । [উত্থান করিয়া ও অবলোকন করিয়া] লবণনিহতা মথুরেশ্বর সমাপ্ত হইয়াছেন ।

লক্ষ্মণ । মঙ্গল মঙ্গলের অনুসরণ করিয়া থাকে ।

রাম । এই সমস্ত অমুভব কবিতা'ছ বটে, কিন্তু বিশ্বাস চইতেছে না ।
অথবা অভ্যাসের প্রকৃতিই এইরূপ ।

বান্ধীকি । রামভদ্র, বল—তোমার আর কি প্রিয়কার্য্য করিব ?

রাম । ইহা অপেক্ষাও প্রিয়কার্য্য আছে ও তথাপি এইরূপ হউক ।

গঙ্গাও জননীর ত্রায় ভগতের মঙ্গলবিধানিনী এই বামাঙ্গকথা পাপ নাশ করিয়া পবিত্রতা ও অশেষ মঙ্গল বর্ধন করুক । অভিনয়যোগ্য আকারে বিকল্পরূপা পরিণতপ্রোক্ত ও শব্দব্রহ্মতত্ত্বজ্ঞ কবিব এই বাণী পণ্ডিতগণ পর্যালোচনা করুন ॥ ২০ ॥

[সকলে নিষ্কান্ত ।]

সম্মেলন নামক সপ্তম অঙ্ক সমাপ্ত ।

